

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

**BOSHLANG‘ICH TA’LIMNING DOLZARB
MASALALARI: MUAMMO VA YECHIMLAR**

**mavzusidagi
Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari**

**Navoiy shahri,
07.06.2023**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

**BOSHLANG‘ICH TA’LIMNING DOLZARB MASALALARI:
MUAMMO VA YECHIMLAR**

mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari

**Navoiy shahri,
07.06.2023**

O‘O‘K: 811.512.131

“Boshlang‘ich ta‘limning dolzarb masalalari: muammo va yechimlar” mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Navoiy, 2023. – 192 b.

Ushbu to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 27-apreldagi 39-sonli bayoni hamda Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 2-maydagi “2023-yilda o‘tkazilishi rejalashtirilgan xalqaro va respublika miqyosidagi ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar ro‘yxatini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 118-sonli buyrug‘iga asosida Navoiy davlat pedagogika instituti Maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim fakulteti “Boshlang‘ich ta‘lim” kafedrasidan 2023-yil 7-iyun kuni o‘tkazilgan **“Boshlang‘ich ta‘limning dolzarb masalalari: muammo va yechimlar”** mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam materiallaridan mutaxassislar, olimlar, pedagoglar, professor-o‘qituvchilar, doktorantlar, mustaqil izlanuvchilar, magistrantlar va talabalar foydalanishlari mumkin.

Mas‘ul muharrirlar:

M.Ernazarova – filologiya fanlari doktori, professor.

G.Shamsidinova – biologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Taqrizchilar:

S.Matchonov – Chirchiq davlat pedagogika universiteti professori, pedagogika fanlari doktori.

M.Suyunov – Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasidan dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi

Maqolalarni to‘plovchi va nashrga tayyorlovchilar:

R.Ravshanova – Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasidan katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

N.Qobulova – Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasidan katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

M.Jumayeva – Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasidan katta o‘qituvchisi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

R.Isroilova – Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasidan katta o‘qituvchisi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

F.Holikulova – Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasidan katta o‘qituvchisi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

F.Ergashova – Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasidan katta o‘qituvchisi.

A.Najimova – Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasidan katta o‘qituvchisi.

I.Norova – Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasidan o‘qituvchisi.

Navoiy davlat pedagogika instituti Maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim fakulteti Kengashining 2023-yil 29-maydagi 10-sonli qaroriga asosan nashrga tavsiya etildi.

To‘plamdan o‘rin olgan maqolalarning ilmiy va uslubiy jihatlariga mualliflarning o‘zlari mas‘uldirlar.

K I R I S H S O ‘ Z I

B.B.Sobirov

Navoiy davlat pedagogika instituti rektori, t.f.d., professor

Barchamiz bugungi taraqqiyotimizning har bir bosqichida, har bir lahzasida kimdir, fikri bilan, kimdir g‘oyasi bilan, kimdir harakati va yana kimdir amaliy natijalari bilan taraqqiyotimizga munosib hissa qo‘shmoqda.

Uzluksiz ta‘lim tizimining boshlang‘ich ta‘lim bosqichi asosiy poydevorni tashkil etib, o‘quvchi yoshlarning kelgusidagi ma‘naviy-axloqiy, kognitiv rivojlanishi, o‘quv-biluv va mehnat faoliyati ayni shu bosqichda ularga beriladigan bilim, ko‘nikma va malakalarga bog‘liq sanaladi. Sohani har tomonlama taraqqiy ettirishda mamlakatimizda salmoqli ishlar amalga oshirilayotganligi hech kimga sir emas. Ta‘lim tizimini tubdan takomillashtirish, oliy ma‘lumotli mutaxassislar tayyorlashning maqsadli yo‘nalishlarini aniqlash, pedagog kadrlarning kasbiy malakalari va bilim saviyasini uzluksiz yuksaltirish, ularni jahon standartlari mos holda shakllantirish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan sanaladi.

Keyingi yillarda yuz berayotgan tub o‘zgarishlar jamiyat hayotining barcha sohalariga yangicha innovatsion yondashuvlar, mavjud qarashlar, tushunchalar va munosabatlarni taraqqiyot ko‘zgusi va samaradorlik mezonlari bilan qayta ko‘zdan kechirishni taqozo etmoqda. Boshlang‘ich ta‘limda ham tub yangilanishlar yuz berib, o‘quvchilarni intellektual rivojlanishlari, ta‘lim olishga intilishlari, zamonaviy dunyo talablariga mos shaklda bilim bilan qurollanishlariga sharoit va imkoniyatlar yaratib kelinmoqda.

Darhaqiqat, muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev so‘nggi yillarda ta‘lim sohasini isloh qilishga, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan takomillashtirishga, xususan, tizimga rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasini tatbiq etishga jiddiy e‘tibor qarata boshladi. Bu boradagi islohotlar 2017-yil 14-martdagi “O‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2017-yil 22-maydagi “Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta‘lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2017-yil 8-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida”gi, 2017-yil 30-sentyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta‘lim vazirligini tashkil etish to‘g‘risida”gi Prezident Qarorlarida o‘z aksini topgan.

E‘tibor beradigan bo‘lsak, mazkur qarorlarda uzluksiz ta‘lim tizimining deyarli barcha turlari qamrab olinganligini ko‘rishimiz mumkin. Qolaversa, “2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”da ham ta‘lim sohasini tubdan takomillashtirishga e‘tibor qaratilgan. 2022-yil 28-yanvar kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son farmoni bilan tasdiqlangan “2022-2026-yillarda mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da “Milliy o‘quv dasturiga asosan 2026-yilga qadar 669 nomdagi, shu jumladan, 2022-yilda 296 nomdagi yangi darslik, mashq daftarlari, o‘qituvchi metodika kitoblari hamda mobil ilovalarini yaratish” maqsadi doirasida qator vazifalarni amalga oshirish belgilab olingan.

2019-yil 21-oktabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tomonidan “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonning qabul qilinishi davlat tili taraqqiyoti borasida olib boriladigan keyingi faoliyat yo‘nalishlarini belgilab berdi. Ushbu farmonda qayd etilgan vazifalarni bajarish, o‘zbek tilini rivojlantirish, dunyo tillari darajasiga ko‘tarish maqsadida ulkan ishlar amalga oshirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “Ta‘lim- tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884-sonli

qaroriga ko'ra "Maktabgacha, umumiy o'rta, professional va oliy ta'lim o'quv dasturlari va fanlarning uzluksizligini va uzviyligini ta'minlash" vazifasi ijrosini ta'minlash bo'yicha tayyorlangan Umumiy o'rta ta'limning 1-11-sinflari uchun Milliy o'quv dasturi ishlab chiqildi.

Umumiy o'rta ta'limning boshlang'ich sinflari uchun ishlab chiqilgan Milliy o'quv dasturi mukammal tuzilgan bo'lib, o'quvchini kreativ fikrlashga, izlanishga, ijodiy fikrlashga yo'naltirish bilan birga tinglab tushunish, o'qib tushunish, so'zlash, yozish kabi nutqiy kompetentsiyalarni shakllantirishga, xalqaro baholash mezonlariga mos holda yaratilgan.

Ta'lim tizimini rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan mazkur hujjatlarning barchasida sohaga innovatsiyalarni kiritish, xorijiy tajribalarni o'zlashtirish, ijodiy yondashuvlarni qo'llab-quvvatlash, ta'lim turlari o'rtasidagi integratsiya jarayonlarini kuchaytirish bilan bog'liq umumiy jihatlar mavjud.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashdagi ijodiy yondashuv, ularning mustaqil va ijodiy ishlarining asosiy harakatlantiruvchi omili bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ularni ijodiy yondashuvlarga va kasbiy faoliyatga tayyorlashning dastlabki bosqichidanoq, ya'ni oliy o'quv yurtlarida o'qib yurgan davrlarining dastlabki paytlaridanoq boshlash maqsadga muvofiqdir. Bu bilan bo'lajak o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonining keyingi qismlarini optimallashtirish ishlarida ham bemalol qatnasha oladi.

Konferensiyalar tashkil etish ham ilmiy tadqiqotlarimizning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 27-apreldagi 39-sonli bayoni hamda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 2-maydagi "2023-yilda o'tkazilishi rejalashtirilgan xalqaro va respublika miqyosidagi ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar ro'yxatini tasdiqlash to'g'risida"gi 118-sonli buyrug'iga binoan Navoiy davlat pedagogika instituti Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti "Boshlang'ich ta'lim" kafedrasidan 2023-yil 7-iyun kuni "Boshlang'ich ta'limning dolzarb masalalari: muammo va yechimlar" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman o'tkazish va ilmiy maqolalar to'plamini chop etish rejalashtirilgan.

Ushbu respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi aynan boshlang'ich ta'limning dolzarb masalalari, muammo va yechimlariga bag'ishlanganligi bilan ahamiyatlidir. Konferensiyani tashkil etish uchun tashkiliy qo'mita shakllantirildi va tashkiliy qo'mitaga taqdim etilgan maqolalar tahrir etilib, beshta sho'baga ajratilib o'rganib chiqildi. Ushbu to'plam konferensiyaga respublikamizning barcha oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari tomonidan taqdim etilgan maqolalar asosida tayyorlangan bo'lib, boshlang'ich ta'limning nazariy va amaliy masalalari, globallashtirish sharoitida boshlang'ich ta'lim fanlarini o'qitishning dolzarb muammolari, chiroyli yozishga o'rgatishning amaliy asoslari, boshlang'ich ta'limda davlat tilini o'qitish masalalari, boshlang'ich ta'lim fanlarini integratsiyalab o'qitishning metodologik asoslari kabi bir qator masalalarni ijobiy hal etishning nazariy jihatlarini ko'rsatib berishi shubhasizdir.

Mazkur to'plamdan mutaxassislar, olimlar, professor-o'qituvchilar, pedagoglar, magistrlar, talabalar, tayanch doktorantlar, doktorantlar hamda mustaqil izlanuvchilar monografiyalari, ilmiy tadqiqot ishlarini tayyorlashda foydalanishlari mumkin.

BOSHLANG'ICH TA'LIMNING NAZARIY VA AMALIY MASALALARI

BOSHLANG'ICH TA'LIMNING DOLZARB MASALALARI

Ernazarova Manzura Saparboyevna –

Navoiy pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası mudiri, f.f.d. (DSc), prof.

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich ta'limning dolzarb masalalari, ya'ni ona tili va o'qish savodxonligi ta'limi jarayonida nutqiy kompetentsiyalarni rivojlantirish metodologiyasining zarurati asoslangan. Til ta'limi uchun o'quvchilarda nutqiy (tinglab tushunish, o'qib tushunish, so'zlash, yozish) kompetentsiyalarni shakllantirish va rivojlantirish asosiy maqsad va vazifa ekanligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Nutqiy kompetensiya, tinglab tushunish, o'qib tushunish, so'zlash, yozish, lingvistik kompetensiya, metodologiya, kreativlik.

Bugungi kun talabi bilimli, bilim olish yo'llarini puxta o'zlashtirgan, mustaqil idrok qilish ko'nikmasiga ega bo'lgan shaxsga ehtiyoj sezadi. Ta'limning maqsadi mustaqil ijodiy fikrlovchi hamda yuksak ma'naviyatli shaxsni tarbiyalashdir.

Jahon globallashuv sharoitida davlat va jamiyat taraqqiyotining rivojlanishida eng muhim omil deb qaralayotgan ta'lim tizimini ilg'or xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish, boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim bosqichlarini joriy qilish orqali mehnat bozori uchun malakali va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, AQSh, Rossiya Federatsiyasi, Kanada, Koreya, Shveysariya, Vengriya, Turkiya va Xitoy kabi mamlakatlarining ta'lim muassasalarida nutqiy kompetentsiyalarni rivojlantirish yetakchi o'rinda turadi.

Ta'lim tizimining dunyo amaliyotida o'qitish metodikasini individuallashtirish va kompetensiyaviy yondashuvlar integratsiyasi asosida o'qitish hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish ta'lim sifatini oshirishning yetakchi omili sifatida qaraladi.

Bu o'rinda nutqiy kompetentsiyalarni rivojlantirish metodologiyasiga e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Mavjud manbalarda metodologiya tushunchasiga hodisaning turli qirralarini e'tiborga olgan holda turlicha yondashuvlar, nuqtai nazarlar bilan munosabatda bo'lingani kabi, unga berilgan ta'riflar ham turlicha, bu ta'riflar bir-biriga ziddek tuyuladi. Falsafiy nuqtai nazardan bir narsaga berilgan xilma-xil ta'rif, baho, aslida, bir-biriga zid emas, balki bir-birini to'ldiruvchi tavsiflar sifatida baholanishi lozim, ularning har birini to'g'ri qabul qilish uchun qaysi asosdan kelib chiqilayotganligini anglamoq va qabul qilmoq kerak bo'ladi. Masalan, metodologiya tushunchasiga «ilmiy tadqiq metodlari haqida ta'limot, ma'lum bir fanda qo'llaniladigan metodlar majmuasi» [4:215], «bilish jarayoniga dunyoqarash tamoyillarini qo'llash» [8:3], «biror fanga tatbiq etiladigan tadqiqot usullarining majmui; ilmiy bilish va dunyoni o'zgartirish metodi» [3:258], «ilmiy metod hamda xususiy fanlar metodlari, ya'ni bilish faoliyati yo'llari haqidagi ta'limot sifatida har qanday fan nazariyasi va amaliyotida katta ahamiyatga ega» [10:211], «inson bilish faoliyatining vositalari, maqsadi va nazariy asosini aniqlab beruvchi» [1:8], «u yoki bu falsafiy sistemaga xos bilish metodi tamoyillariga muvofiqlik, u yoki bu fan tarmog'iga xos tadqiqot metodlari haqidagi ta'limot» [7:45] degan ta'riflar berilgan. Qolaversa, uning muayyan ilmiy tadqiqot sohasida ishlatiladigan xilma-xil metod, tahlil usullari majmui yoki ular haqidagi ta'limotni emas, balki o'rganish ob'ektini qay tarzda tushunish hamda unga qanday nuqtai nazar asosida munosabatda bo'lishni, shu bilan birga, qanday natija yoki samarani mo'ljallashini, umuman olganda, o'qituvchining qaysi dunyoqarash asosida ish tutishini bildirishi haqidagi fikrlar ham mavjud.

Metodologiya quyidagi uch omilning yaxlitlikda mavjud bo'lishini taqozo qiladi: 1) tadqiq ob'ektini bilishning qaysi bosqichida (empirik yoki nazariy) tekshirayotganligi; 2) o'rganish ob'ektiga qanday usul bilan yondashishni; 3) tadqiq ob'ektiga qaysi nuqtayi nazardan yondashuv, ya'ni qaysi omillarga tayanib ish ko'rilishi nazarda tutiladi [2: 8].

Davr taqozo qilayotgan yangi tarixiy zaruratni idrok etish, undan kelib chiqqan holda o'rganish ob'ektiga munosabatda bo'lish, fanning dolzarb vazifalariga mos zamonaviy metodologiya, metodlar va metodikani tanlash yoki ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb vazifasidir. O'zbek tilini o'qitish metodikasida lisoniy ziddiyatlarni tadqiq qilishdan, birliklarning lisoniy sathda mavjud bo'lgan mavhum va «jonsiz» qarama-qarshi qutblarini zid qo'yishdan ko'ra ularning nutq jarayonida bog'lanuvchi, mavhum lisoniy ziddiyatlar nafaqat so'nuvchi, balki bir-biri bilan birlashib, hamkorlik qilib, yaxlitlik kasb etadigan jihatlariga e'tibor qaratish kuchaymoqda. Bu ijtimoiy hayotda hodisalarni dialektik miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish qonuniga tayangan holda jonli sistemalar va ularning

funksionallashuvini o'rganuvchi sinergetik metodologiya asosida ish ko'rish zarurati kuchayganligi bilan belgilanadi.

Nutq insoniy ong asosida nutqiy qobiliyatning ishga solinishi, uning natijasi ta'sir qamrovining kengayib ketishi bilan belgilanadi. Nutq lisonning jonli voqelanishi va real namoyon bo'lishidir. Unga lisoniy qonuniyatlar, lisoniy birlik va strukturaga xos barqaror belgilarning foydalanuvchi ongli faoliyati asosida, nutq yo'nalishi va oqimi sifat hamda miqdoriga bevosita yoki bilvosita ta'sir qiluvchi nolisoniy omillar bilan qorishgan holda moddiylashuvi sifatida qaraladi.

Uzluksiz ta'lim tizimida ona tilini o'qitishni rivojlantirish kontsetsiyasining bosh yo'nalishi, maqsad, vazifalari, mazmuni, tamoyillaridan kelib chiqqan holda tilshunoslik hamda metodika fanlarining so'nggi yutuqlari, ulardan ta'lim oluvchilarning hayotiy ehtiyojlariga moslarini tanlagan holda ta'lim muassasalarida ona tili ta'limini amaliy jihatdan samaradorligini oshirishga qaratilgan. Ona tili ta'limining mazmuniy tuzilishini, shaklini va eng asosiysi, metodologiyasini yangilash zarurati, bugungi kunda til ta'limi uchun o'quvchilarda nutqiy (tinglab tushunish, o'qib tushunish, so'zlash, yozish) kompetentsiyalarni shakllantirish va rivojlantirish asosiy maqsad va vazifa sifatida belgilangan. Nutqiy kompetentsiyalarni shakllantirishga asoslangan yangi metodologiya ishlab chiqilgan.

Ona tili ta'limida lingvistik kompetentsiyalarga oid bilimlarning amaliy-nutqiy kompetentsiyalar ustida ishlash asosida amalga oshirilishi yetakchi tamoyil sifatida belgilanganligi natijasida ta'lim oluvchilarning mustaqil, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish ustuvorlik kasb etishi, o'quv materiallarini amaliy o'zlashtirishda yordam beradigan metodik ta'minotning yaratilishi ahamiyatlidir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ona tilidan egallagan bilim darajasi ko'pdan beri hammamizni tashvishga solayotgani hech kimga sir emas. Ayniqsa, o'quvchilarning nutqiy kompetentsiyasi va ijodiy fikrlash darajasi eng asosiy muammolardan biridir. Biz ko'p hollarda o'quvchini daryo o'rtasida turib suv izlayotgan shaxsga o'xshatamiz. Daryo to'la suv-bola chanqoq. Lug'atlarimiz so'zga to'la, o'quvchining bisotida so'z kam. Bu holat, avvalo, ona tili ta'limi mazmuni bilan chambarchas bog'langan.

Ta'lim mazmuni dastur va darsliklar hamda o'quv-metodik qo'llanmalarda o'z ifodasini topadi. Ona tili fanini o'qitishning samaradorligi juda ko'p omillar bilan chambarchas bog'langan. Bular ichida ona tili ta'limi mazmuni muhim va etakchi sanaladi. Chunki samaradorlik avvalo o'quvchilarga "Nimani o'qitish" masalasi bilan chambarchas bog'liq. Ona tili ta'limidan o'quvchilar egallashi lozim bo'lgan zaruriy bilimlar hamda shu bilimlarga muvofiq keladigan malaka va ko'nikmalar tizimi to'g'ri belgilansa, mavjud bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik faoliyatda qo'llay olish qobiliyati, ya'ni kompetentsiyasini shakllantira olsak, "Qanday o'qitish kerak" degan savolga javob topish mumkin. Samaradorlik ana shu ikki omil bilan bevosita aloqador bo'lib, bir jarayonning ikki qirrasidir. Bular shu darajada bir-biri bilan bog'langanki, biri ikkinchisiz hech qanday samara bermaydi.

Metodist olimimiz Asqar G'ulomov ta'kidlaganidek, "ta'lim mazmunining to'rtinchi tarkibiy qismi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlar tizimi" ekan, darhaqiqat, bugungi ta'limning talabi darsning subyekti o'qituvchi va o'quvchi ekanligini yaqqol ko'rsatib turibdi. O'quvchini ta'lim jarayonining subyektiga aylanishi, pedagogni bu jarayondan chetda qoldirmaydi, aksincha, uning ta'sirini kuchaytiradi. Bu murakkab jarayonda o'qituvchi ham nafaqat nazoratchi, balki tashkilotchiga, faol ishlovchiga, bevosita o'quv faoliyatining subyektiga aylanadi. Bu yo'l bilan egallangan bilimlar, shubhasiz, o'quvchining "shaxsiy mulkiga" aylanadi hamda nutqiy kompetentsiyalarini rivojlantirishga erishiladi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish savodxonligi ta'limining samarasi o'quvchining tilshunoslik yoki adabiyotshunoslikdan olgan bilimi bilan emas, ona tili imkoniyatlaridan foydalanish darajasi bilan belgilanadi. Shu bois ona tili va o'qish savodxonligi mashg'ulotlarida asosiy e'tibor o'quvchilarga tilning grammatik qurilishini emas, balki ularning so'z boyligini oshirish, so'zdan to'g'ri va o'rinli foydalanish, fikrini sharoitga mos ravishda ifodalay olish ko'nikmalarini kengaytirishga qaratilmog'i zarur.

Yosh avlodni tarbiyalashda o'z ona tilida aniq, tushunarli, ta'sirchan, chiroyli so'zlashga o'rgatish masalasi asosiy o'rinda turadi. O'quvchilarni savodli, o'z fikrini to'g'ri va erkin bayon qila oladigan, nutq madaniyatiga ega kishilar qilib tarbiyalash vazifasi dastlab boshlang'ich ta'lim bosqichida amalga oshiriladi. Nutqni yaxshi egallagan, o'z tilining imkoniyatlaridan keragicha foydalana oladigan o'quvchi, albatta, boshqa o'quv predmetlarini ham ancha oson va to'liq o'zlashtiradi, ularda bilim va madaniyatga bo'lgan intilish kuchayadi.

Demak, "Zamonaviy ta'limda tilshunoslikning ilmiy masalalariga doir qoidalar keskin qisqartirilib, uncha chuqurlashtirilmagan lingvistik ma'lumotlar tafakkur va nutq o'stirish amaliyoti "soyasi"da bo'lishi va unga xizmat qilishi, o'quvchining miyasi zinhor samarasiz lingvistik qoida va idroki til qurilishiga doir mashqlar bilan band qilib qo'yilmasligi maqsadga muvofiq" [5: 23]. Boshlang'ich sinf o'quvchisiga amaliyot uchun kerak bo'lgan ayrim qoidalarnigina berish, fikrni ifodalash usullarini, nutq sharoitiga mos

ravishda qo'llash yo'llarini berish, bunga asoslangan topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, nutqiy malakalarni rivojlantirishga e'tiborni kuchaytirish zarur.

Bugungi kunda boshlang'ich ta'lim sohasida ham amaldagi ona tili ta'limi reproduktiv darsliklardan yangi – kognitiv darsliklarga o'tish davri kelganligi bilan izohlanadi. Bizga ma'lumki, reproduktiv o'qitishda o'quvchiga egallashi lozim bo'lgan bilimlar, tegishli qoida va xulosalar, unga mos mashq va topshiriqlar tizimi, uni bajarish namunasi tayyor qilib beriladi. Kognitiv ta'limda esa o'quvchini izlanish, qiyoslash, taqqoslash, guruhlash, umumlashtirish, xulosa chiqarish va bilim olishga undaydi, bilim olish yo'llarini o'rgatadi.

Kognitivlikning bosh omili har bir mashg'ulotda darslik talabi asosida bilimlarni takrorlash emas, balki yangi bilimlar hosil qilish, ijodiy tafakkurning yuksalishiga erishishdir. O'quvchi darsda ko'chiruvchi, takrorlovchi, bajaruvchi emas, balki izlovchi, qiyoslovchi, kashfiyotchi bo'lishi, har bir o'quv mashg'ulotida bahs-munozaraga kirisha olishi lozim bo'ladi.

Dars jarayonida o'quvchi darslik topshirig'i asosida ishlashi, fikr qilishi, masalaning to'g'ri yechimini topishi va biror xulosaga kelishi uchun o'z fikrini asoslash va isbotlashga, himoya qilishga intilishi zarur. Demak, ona tili mashg'ulotlarida kognitiv ta'lim tizimini qo'llash tasodifiy hodisa emas, balki, zaruriyatsidir. O'quvchilarning ijodiy tafakkurni rivojlantirish, mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish uchun boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan har bir darslikning o'quv lug'atlari bo'lishi shart. Shuningdek, qo'shimcha axborot manbalari: badiiy adabiyotlar, o'quv texnika vositalar, elektron o'quv adabiyotlar, elektron darslik va elektron qo'llanmalar, ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari til imkoniyatini egallashda samarador vositalar sanaladi.

Umumiy o'rta ta'limning "Ona tili" (1-11-sinf) fanining Milliy o'quv dasturi asosida yaratilgan darsliklarda amaliy ko'nikmalarni, nutqiy kompetentsiyalarni, ijodiy, kreativ fikrlashni rivojlantirishga e'tibor qaratilgan. Nazariy ya'ni lingvistik-grammatik mavzular amaliy-nutqiy mavzular, matnlar ichiga singdirilgan. Bunda ona tili butun borliqni: tabiatni, jamiyatni, fanlarni, o'zlikni anglash va o'rganish vositasiga aylantirilgan. O'quvchi tilning qonun-qoidasini emas, balki har qanday vaziyatda, turli ijtimoiy munosabatlarda uni qo'llashni o'rganadi. Olgan bilimlari evaziga til birliklaridan foydalanish, ifodali va ravon o'qiy olish malakasi shakllanadi, bir so'z bilan aytganda, nutq so'zlashga, teran fikrlashga o'rganadi. Berilgan mavzularning hayotiyliigi kundalik faoliyat uchun zaruriy ko'nikmalarni, nutqiy kompetentsiyalarni, ijodiy fikrlashni rivojlantirish imkonini berishga qaratilganligi, topshiriqlarning o'quvchi hayotida uchraydigan vaziyatlarda keng qo'llashi nazarda tutilgan holda o'quvchining mantiqiy fikrlashi va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan xalqaro baholash dasturi (PISA, PIRLS) talablariga mos keladigan matnlar bilan ishlashga mo'ljallangan amaliy topshiriqlarga e'tibor qaratilganligini alohida ta'kidlash lozim.

Nutqiy kompetentsiyalarni rivojlantirishning sifat va samaradorligini ta'minlash maqsadida o'quvchilarning bilim, ong va tafakkurni rivojlantirish asosida egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini bevosita kundalik hayotida qo'llashga o'rgatadigan kompetentsiyaviy, innovatsion yondashuvga asoslangan ta'lim tizimini jahon andozalariga to'liq moslashtirish, strategiya, innovatsiya va sifrovizatsiya mohiyatini anglagan, islohotlar ijrosini ta'minlashga qodir bo'lgan kadrlarni tayyorlash bugungi kunning dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Nutqiy kompetentsiyalar ustida ishlash o'quvchilarning o'qish, anglash, tafakkur qilish, bunyod etish, yangi g'oyalar, kreativlik, tashabbuskorlik kompetentligini, zamonaviy ko'nikma va malakalarini rivojlanishiga hamda xalqaro mehnat bozorida tengdoshlari bilan barobar raqobat qilishlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ona tili va o'qish savodxonligi ta'limi o'z maqsadiga zamonaviy tipdagi dastur, darslik va turli ta'lim vositalari yordamida erishadi. Zamonaviy darslik asosida tadbirkor, axborot manbayidan to'g'ri, oqilona, unumli, samarali va tez foydalana oladigan, o'z sharoitida ularni maqsadli qo'llay biladigan barkamol shaxs voyaga yetadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Bushuy T., Safarov. Sh. Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. – Toshkent: Fan, 2007. – B.8.
2. Ernazarova M. Grammatik ma'no lisoniy va pragmatik omillar yaxlitilgida. Toshkent, 2016, 158.
3. Falsafa. Qomusiy lug'at. – Toshkent: Sharq, 2004. – B.258.
4. Filosoficheskiy slovar. – M.: PL, 1968. – C.215.
5. Mengliev B. Ijtimoiy buyurtma va til tadqiqi hamda ta'limi. Toshkent, 2011, 23-bet.
6. Milliy o'quv dasturi. Toshkent, 2021.
7. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 3 jildlik. I jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B.45.
8. Stepanov Yu.S. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 1975. – S.3.
9. G'ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M. Bobomurodova A. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent, 2012, 380.
10. Shermuhammedova N. Falsafa va fan metodologiyasi. – Toshkent: O'zMU, 2005. – B.211.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUV TOPSHIRIQLARIDAN FOYDALANISH: MUAMMO VA YECHIMLAR

Hamroyev G'ofir Hasanovich - O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Senatining Fan, ta'lim va sog'liqni saqlash masalalari qo'mitasi maslahatchisi, pedagogika fanlari doktori.

Annotatsiya: *Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ona tilida matn yoki suhbatni tinglab tushuna olishi, o'qiy olishi, gapira olishi va yoza olishi ona tili o'qitish metodikasining asosiy vazifasi o'quvchilarda eshitganlarini to'g'ri tushuna olish – (anglash), adabiy tilda ravon va mantiqan izchil gapira olish – (nutq so'zlash), matnni o'qib tushuna olish – (fahmlash) hamda to'g'ri va mazmunli yoza olish – (insho) ko'nikmalari tarzida nomlashga imkon beradi. Maqolada boshlang'ich ta'limda o'quv topshiriqlarini shunga moslash, mashqlardan ko'proq foydalanish zarurlari asoslangan.*

Kalit so'zlar: *Boshlang'ich ta'lim, savol, mashq, topshiriq, uyga vazifa, nutqiy ko'nikmalar, adabiy til, imloviy savodxonlik, xusnixat.*

Boshlang'ich til ta'limida ham savol – mashq – topshiriq turlaridan iborat o'quv topshiriqlari qo'llaniladi. O'quv topshiriqlari, avvalo, ona tili ta'limining maqsadi, vazifalari va mazmuniga bevosita bog'liq, o'quvchini fikrlashga, o'quv materialini ustida mustaqil ishlay olishga, zarur nutqiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirishga qaratiladi. Afsuski, bugungi kungacha ona tili ta'limida o'quv topshiriqlariga o'qitish metodikasining asosi, ta'lim mazmunini yuzaga chiqaruvchi muhim omil sifatida qaralmadi. Ona tili darslarida ta'lim mazmunining asosi sifatida grammatik qoidalar tushunib kelindi, o'quv topshiriqlariga esa ushbu qoidalarni o'zlashtirishda foydalaniluvchi vosita sifatida qaraladi.

F.I.Buslayev shunday yozadi: “birinchi va eng muhimi, nutq shakllari bilan ifodalanadigan narsalarni tushunish va ularni to'g'ri yo'l bilan ishlatishdan iborat amaliy qobiliyatni rivojlantirishdir, ya'ni o'qimishli odamlar aytganidek, og'zaki va yozma mashqlar orqali o'quvchida suhbat va yozuvga xos nutq shakllarini osonlik bilan tushunish ko'nikmasini hosil qilamiz” [1]. “Asrlar davomida insoniyat tomonidan to'plangan barcha til ilmini o'rta maktab o'quvchisiga o'rgatishning iloji va zarurati yo'q. Demak, ona tilidan eng zarur bilimlarni tanlash asosiy masalalardan biridir.

Ona tilidan bilimlarni tanlashning bosh mezoni uning foydalilik va amalda qo'llanila olish darajasidir. Biz ona tilidan foydali bilimlar deb bolalarning savodli yozish, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish uchun xizmat qiladigan, uni yuksak insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalash va rivojlantirishni ta'minlaydigan bilimlarni tushunamiz” [12]. Bunda o'quv topshiriqlar ta'lim mazmunini yuzaga chiqaruvchi muhim omil hisoblanadi.

Ona tili – xalqning ruhi bo'lib, ona tilini o'rgatish, avvalo, bolaning tug'ma aqliy qobiliyatni rivojlantirishga xizmat qiladi, ikkinchidan, o'quvchilarni ona tili xazinalarini ongli egallashga olib keladi, uchinchidan, bolalar bu tilning mantig'ini o'rganishlari kerak. Bu maqsad va vazifalarga birin-ketin emas, balki baravar erishish borish lozim [14]. Bunda o'quv topshiriqlari asosiy vazifani bajaradi.

Zamonaviy ona tili ta'limida matn ustida ishlash orqali nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish markaziy masala bo'lib turgan ekan, bunda o'quvchini matn mazmunini anglash va boshqa nutqiy jarayonlarga tayyorlash o'quv topshiriqlari zimmasida bo'ladi.

Ona tili ta'limini bosqichma-bosqich isloh qilish jarayonida, ta'kidlash kerakki, ona tili ta'limi maqsadini, mazmunini, ulardan kelib chiqadigan o'quv-biluv topshiriqlarini ishlab chiqish borasida mustaqillikning dastlabki yillarida tizimli tadqiqotlar olib borildi.

Xususan, pedagogika fanlari doktori, professor R.Safarova kommunikativ ko'nikma va malakalarni rivojlantirish ona tili ta'limining asosiy vazifasi ekanligiga 90-yillardayoq urg'u bergani, xususan, o'quv topshiriqlari, shuningdek baholash masalasi, o'zbek tilining O'zbekistonda milliy tiklanish sharoitida ham ona tili, ham davlat tili sifatida o'qitilishi [7] bilan bog'liq muhim masalalarni tadqiq etdi. F.Qo'chqorova ona tili ta'limida o'quv-biluv topshiriqlarini qayta strukturalash masalalarini ko'rib chiqdi [6].

Sh.Yusupova o'zining doktorlik dissertatsiyasi [10] da hozirgi o'zbek adabiy tili darslarida o'quvchilar tafakkurini o'stirishning ilmiy-metodik asoslari yoritib berildi, tadqiqot ishida ona tili ta'limida o'quvchilar tafakkurini rivojlantirishning ilmiy-metodik asosini ishlab chiqish bilan birga tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlariga alohida e'tibor qaratilgan. X.Muhiddinova o'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitishda grammatik bilim va nutqiy mavzular uzviyligi va uzluksizligini ta'minlashga qaratilgan doktorlik tadqiqot ishida mashq va topshiriqlarni ham uzluksiz ta'lim tizimi uchun uzviylik tamoyili asosida takomillashtirib berish masalasini [4] ilgari surdi. Monografik tadqiqotida esa, o'zbek tili darslarida o'quv-biluv topshiriqlarini bosqichma-bosqich ketma-ket qo'llanilishiga doir amaliy tavsiyalari davlat tili ta'limi uchun

muhim ahamiyatga ega.

Q.Husanboevaning ta'lim mazmuniga o'qituvchini ham kiritish [2] haqidagi qarashlari to'g'ri yondashuv, deb qayd etish mumkin. Darhaqiqat, ona tili ta'limida, ayniqsa, sinfda bajariladigan mashqlarni nazorat qilishda, zarur o'rinlarda o'quvchilar adabiy talaffuz ko'nikmasini rivojlantirishda bevosita o'qituvchi dastlab namuna ko'rsatishi muhim ahamiyatga ega.

Xalqaro pedagogika, xususan, lingvodidaktika sohasida o'quv topshiriqlarning metodik, psixologik-pedagogik tadqiqi bilan Avstraliyalik olim Jak Richards maxsus shug'illangan [13].

Y.Abdullaev, A.Barxudarovlar muallifligidagi "Ona tili" darsliklarida mashq namunalari berila boshladi. Ta'kidlash kerakki, N.Mahmudov bosh muallifligida yaratilgan darslikda birinchi marta *topshiriq*dan foydalanildi. Unga qadar "Ona tili" darsliklarida, asosan, *mashqlardan* foydalanib kelingan.

Ona tili ta'limida "mashq" va "topshiriq" atamalarini mohiyatan farqlash masalasida ham muayyan tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, metodist-olim M.Saidovning o'quv materiallari sirasida o'quv topshiriqlarini uch turga bo'lib, ularni o'zaro farqlaydi va, ko'pincha, o'qituvchilar o'z ish faoliyatlari davomida "mashq", "topshiriq" va "masala" tushunchalari qorishtirib yuborilishini ta'kidlaydi. Olim pedagogika fanlari doktori A.G'ulomovning "mashq ham o'quv topshiriq"ining bir shakli, ham o'qitishning muayyan bir usuli," degan fikriga qo'shiladi va topshiriq mashqning bir bo'lagi, u, asosan, mashqning shartida o'z ifodasini topishini, topshiriq mashqqa qaraganda torroq tushunchani ifodalashini e'tirof etadi [8].

Ma'lumki, til darsliklarida, asosan, "mashq", "savol" va "topshiriq" atamaları tabiiy va aniq fanlarda masala atamasi qo'llaniladi. Ularning barchasi o'quv topshiriqlari sirasiga kiruvchi ish turi bo'lib, mazkur atama ayrim tadqiqotlarda o'quv-biluv topshiriqlari deb ham talqin qilinadi [6].

Yuqorida ta'kidlaganimiz kabi til ta'limining asosiy maqsad vazifasi o'quv topshiriqlarining mazmun-mohiyati va vazifaviy farqlanishidan kelib chiqadi. Shu bois tadqiqot ishimizda "mashq", "savol", "topshiriq" atamaları mazmuni, qo'llanishi, vazifalari va tasnifi masalasiga alohida to'xtalib o'tish lozim.

Bizningcha, topshiriq mashqni ham savolni ham o'z ichiga oladigan, o'quvchini bilim olishga yo'naltiradigan, baholashda ishtirok etadigan; takrorga asoslangan mashqlar orqali malaka hosil qilishni tashkil qiladigan asosiy o'quv topshiriq'idir. Uzoq muddatli kuzatishlar, tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, "Ona tili" darsliklaridagi **mashq** deb nomlangan o'quv topshiriqlari ham mashq emas, ya'ni mashqning talablariga javob bermaydi. Aslida mashq bilim berish vositasi emas, u ko'nikma va malaka hosil qilish uchun qo'llanilishi kerak. Topshiriq esa, bilim olish, mashg'ulotni tashkil etish va o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni baholashi, savol esa, o'quvchini fikrlashga undashi, sinab ko'rish uchun qo'llanilishi lozim. Amalda esa, ular aralash holda qo'llaniladi. Shu sababli metodlar, darsliklar mazmuni yangilansa ham dars samaradorligi sezilarli oshmay, nutqiy ko'nikmalar to'laqonli rivojlanmay kelmoqda. Shu ma'noda, o'quv topshiriqlari ona tili ta'limi mazmunini yuzaga chiqarishda, nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega, ta'lim jarayonida o'quv topshiriqlarini tuzish va ulardan foydalanishga alohida e'tibor berish talab etiladi.

Shulardan kelib chiqib, ona tili ta'limida o'quv topshiriqlarining qo'llanilish o'rinlari, bajaradigan vazifalari tahliliy o'rganilishi, ularga mazmun-mohiyatiga mos yangicha ta'rif berish va yangicha tasniflash til o'qitish metodikasini takomillashtirishga asos bo'ladi.

N.Mahmudovning quyidagi fikrlari ayniqsa diqqatga sazovor: "Har qanday til ta'limida tilning uslublari haqidagi bilimlarni chetlab o'tish mumkin emas. Tilni o'zlashtirishda til qurilishini bilish shart, bu boradagi bilimlar asosdir. Ammo ayni qurilish birliklaridan qanday foydalanish, ularni nutqda bevosita qanday qo'llash malakasi shakllanmagan bo'lsa, tilni bilishni tugal deyish mushkul" [3].

Darhaqiqat, ona tili, milliy so'zlar aqliy rivojlanish hamda dunyoni anglashning asosidir. O'quvchi nutqining o'z vaqtida rivojlanishiga g'amxo'rlik qilish, savodxonligiga e'tibor berish juda muhimdir. O'quvchining nutqi qanchalik boy va mantiqli bo'lsa, uning o'z fikrlarini ifodalashi shunchalik oson kechadi, olamni, borliqni anglash qobiliyati qanchalik keng bo'lsa, o'quvchilar turli nutq vaziyatlarida tengdoshlar yoki kattalar bilan mazmunli va to'laqonli muloqotga kirisha oladi, tafakkuri ham shunchalik faol rivojlanishda bo'ladi.

Bularning barchasi dars mashg'ulotlarida o'quvchini o'quv topshiriqlari orqali to'g'ri yo'naltirish, to'g'ri savol berish, mazmunli va mantiqli javob berishga bog'liqdir. O'quvchi uyda, sinfda va ko'chada foydalanadigan ona tili orqali atrofidagi olam va inson faoliyati haqida dastlabki ma'lumotlarni oladi. Shuning uchun ham maktabning birinchi vazifasi bolalarni o'z ona tilida ravon, mantiqan izchil gapirishga o'rgatishdir. O'quvchilar o'z ona tilida qanchalik yaxshi nutq so'zlay olsalar, o'z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda shunchalik yorqinroq, chiroyli va sermazmun ifodalay oladilar.

Demak, bugungi kunning eng muhim masalasi – ona tili ta'limini hayotga yaqinlashtirish, amaliy ahamiyatini kuchaytirishdir. Ona tili orqali o'quvchi tafakkurida olamning lisoniy manzarasi, milliy madaniyatlar shakllanadi. Agar ona tili oddiy o'quv predmeti emas, qadriyat sifatida o'qitilsa, o'quvchilarda

o'z-o'zidan teran tafakkur va milliy g'urur shakllanadi. Shunda ona tilini o'rganishga o'quvchilarda katta qiziqish uyg'onadi. Ona tili orqali o'quvchilar milliy mentalitetni, hayotni, xalqning madaniy merosini o'rganishlari kerak. Albatta, bu pragmatik xarakterdagi o'quv topshiriqlari ishlab chiqish orqali amalga oshadi. Ona tili mashg'ulotlarida o'quvchilar savol va topshiriqlar asosida tilning amal qilish qoidalarini o'rganadilar. Mashq tarkibida berilgan gaplar, matnlar o'quvchining lug'at boyligini oshirishga xizmat qiladi, biroq ular ustida qanday ish olib borish hali muammoligicha qolmoqda. Ona tili darslarida **anglash, fahmlash, nutq so'zlash, insho** yozishni o'rgatibgina qolmay, balki topshiriqlar orqali o'quv adabiyotlariga yo'naltirilsa, ona tilining jonli va tabiiy til ekanligiga ham ishonch hosil qilishadi.

O'quv topshiriqlari orqali ona tilini o'qitishga innovatsion yondashuvlarni joriy etishga doir ishlarni faollashtirish; ona tili o'qitish uchun ilmiy, metodik, psixologik va pedagogik yordam tizimini rivojlantirish ishlarni takomillashtirish; etnolingvistikaning so'nggi yutuqlarini ta'lim jarayoniga jalb qilish bugungi kunning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

Agar ona tili mashg'ulotlarida o'quv topshiriqlari o'z o'rnida to'g'ri qo'llanilsa, o'quvchilar ma'lumotlar bilan ishlay olishga topshiriqlar orqali to'g'ri yo'naltirilsa, axborot texnologiyalari asrida manba muammo bo'lmaydi. Endi bilimdon o'quvchilar tayyorlash vaqti o'tdi. Bugungi davrning talabi biluvchi, bilib oluvchi o'quvchilarni tarbiyalashdir.

H.Mustafoeva B.A.Lapidusning quyidagi fikrini keltiradi: "Uning (B.A.Lapidusning) fikricha, nutq mashqlari bevosita nutqiy faoliyat xususiyatlarini qamrab olganligi bilan xarakterlansa, til mashqlari nutqiy muloqot ko'nikmasi taraqqiyotini ta'minlash uchun xizmat qiladi" [5].

Agar o'quvchiga to'g'ri va maqsadli savol berilsa, hayot uchun foydali topshiriqlarni bajarishga o'rgatilsa, zarur nutqiy malakalar mashq orqali hosil qildirilsa, ijodiy tafakkur sohiblari etishib chiqishiga sharoit yaratilgan bo'ladi.

O'quv topshiriqlari faqat maktabda emas, maktabdan tashqari oilada, ko'cha-ko'yda ham ahamiyatlidir. Ota-onalar ham mahalladoshlar ham o'quvchiga savol berganda uning yoshi, intellektual imkoniyati va psixo-fiziologiyasini inobatga olishlari lozim. Bolani kichik yoshdan atrofni kuzatishga, tushunmagan, ilk marta ko'rgan narsa-hodisalar haqida ma'lumot olishga qaratilgan savollarni berishga o'rgatish, avvalo, ota-onaning vazifasi. O'quvchi maktabga qadam qo'yganida o'z ona tilida gaplasha oladigan, atrofida tilning so'zlarini tushuna oladigan darajada rivojlangan bo'ladi. Shu bois ona tili ta'limining vazifasi o'quvchini gapirish va tinglab tushunishga o'rgatishdan iborat bo'lmaydi. Til ko'nikmalarining bu ikki turi bolaga tili chiqqan paytdan boshlab singib bo'lgani inobatga olinsa, maktabda ona tili ta'limida dastlabki shakllantiriladigan ko'nikmalar – o'qish va yozishni o'rgatish ekanligi ayon bo'ladi, biroq bu til ta'limining to'rt muhim unsuri bo'lgan – gapirish, tinglab tushunish, o'qish va yozish ko'nikmalari ustida ishlashni to'xtatish kerak degani emas. Aksincha, aynan ona tili ta'limi ekanligini ko'zda tutgan holda o'quvchida bolaligidan shakllanib bo'lgan ko'nikmalarni yanada rivojlantirish, keyingi bosqichga olib chiqishdan iborat.

Bu borada X. Muxitdinovanning "Mashq o'quv mashg'ulotlarining alohida turi bo'lib, ular yordamida berilgan bilimlar asosida o'quvchilarda tegishli malaka va ko'nikmalar shakllantiriladi. Til ta'limida mashqlarning o'rnini juda katta. Til tizimi o'zining ko'p qirraliligi, birliklarining struktural va funktsional xususiyatlariga ko'ra o'zaro bog'liqligi bilan ajralib turadigan hodisa, shu bois til ta'limidagi mashqlar ham turli-tuman ko'rinishga va tuzilishga ega bo'ladi. Ona tili ta'limidan farqli ravishda boshqa tilni o'rganish jarayonida bajariladigan mashqlarning asosiy qismi muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lib, keyingi paytlarda bunday mashqlarni ayrim metodistlar nutq mashqlari va til mashqlariga ajratishni tavsiya etmoqdalar [4], degan mulohazasi nihoyatda to'g'ri bo'lib, mashqlar nutqiy ko'nikmalarni rivojlantiruvchi vosita sifatida qoraladi.

Nutqiy ko'nikmalar nutq faoliyatining 4 asosiy turi: o'qish, tinglab tushunish, gapirish va yozuvni egallash orqali yuzaga keladi va o'quvchilarning ikkinchi tilni o'rganish davrida olgan bilimlarini amaliy nutqiy faoliyatda sobitqadamlik bilan mustaqil ravishda qo'llay olish qobiliyati - nutqiy malakani hosil qilishga yordam beradi. I.A.Zimnyaya ta'rificha, "malaka mashqlar natijasida harakatlarning yuqori mukammallikka erishuvi va nutqiy jarayonlarning avtomatlashuvidir" [11].

Ona tilida o'z-o'zidan, tabiiy ko'nikmalar asosida hosil bo'ladigan ushbu nutqiy jarayon ikkinchi tilni egallashda ancha qiyin kechadi, chunki o'quvchi-talabalar o'zga til leksikasini o'rganar ekanlar, ularda so'z uyg'otadigan assotsiatsiyalar tizimi to'g'risida nutqiy fikrlash malakasi ham shakllanishi kerak. Demak, til sathlarida ikki so'zni bog'lash uchun xizmat qiluvchi so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar, bog'lovchilar, ko'makchilardan boshqa vositalar ham mavjud, nutq o'stirish maqsadida o'rganiladigan grammatik materiallar sirasi shu nuqtai nazardan ham aniqlanishi kerak [9].

Ta'lim hayotiy muammolarni qanday hal qilishni o'rgatishi kerak. Ona tili ta'limida har bir mashg'ulot orqali beriladigan savol, topshiriq va mashqlar ham xuddi shunday o'quvchining hayotiy

muammolarini echishga yo'naltirishi lozim. Ona tili ta'limiga, xususan, o'quv topshiriqlarni tuzishga pragmatik yondashish kerak.

O'quvchilarda ona tilidan (ular tining tashuvchilari bo'lgani uchun) ba'zi ko'nikmalargina shakllantiriladi, asosan, ulardagi mavjud ko'nikmalar rivojlantiriladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ham ona tilida matn yoki suhbatni tinglab tushunadi, o'qiy oladi, gapira oladi va yoza oladi. Shu ma'noda ona tili o'qitish metodikasining asosiy vazifasi o'quvchilarda eshitganlarini to'g'ri tushuna olish – (anglash), adabiy tilda ravon va mantiqan izchil gapira olish – (nutq so'zlash), matnni o'qib tushuna olish – (fahmlash) hamda to'g'ri va mazmunli yoza olish – (insho) ko'nikmalari tarzida nomlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Buslaev F.I O prepodavanii otechestvennogo yazyka. 2-e izd. M., 1867. (pereizd.: L., 1941).
2. Husanboeva Q. Adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishning ilmiy-metodik asoslari: ped. fan. dok-ri diss. avtoref. –T.: TDPU, 2006. – 262 b.
3. Mahmudov N. Til ta'limi va stilistika // J. Til va adabiyot ta'limi.–Toshkent, 2009. – 1-son. –B. 3–9.
4. Muhiddinova X. Ta'lim bosqichlarida o'zbek tili o'qitilishi uzluksizligini ta'minlashning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirish ped. fan. nom-di diss. TDPI –Toshkent, 2011. -270 b.
5. Mustafoeva H.T. Ingliz tili grammatikasini ijtimoiy-gumanitar talabalarga o'rgatishning lingvometodik xususiyatlari: Ped. fan. nom. ... dis. – Samarqand, 2003. – 139 b.
6. Qo'chqorova F.M. Yangi avlod darsliklarida taqdim etiladigan o'quv materiallarini kontsentrizm printsipli asosida strukturalashning didaktik parametrlari: falsafa fan. dokt. ... diss.(PhD). – Toshkent, 2018.
7. Safarova R. Milliy tiklanish sharoitida O'zbekiston maktablarida ona tili ta'limi nazariyasi va amaliyoti. Pedagogika fanlari doktori ilm. darajasini olish uchun yozilgan diss. –Toshkent, 1995. –242 b.
8. Saidov M. O'zbek maktablarining 5-sinflarida ona tili ta'limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi: ped. fan. nom-di diss. avtoref.TDPU. –Toshkent, 2000. – 25 b.
9. Sultonova O. O'zbek tili darslarida qoraqalpoq tilidan o'rganiladigan bilimlardan foydalanish // O'zbek tili ta'limi jarayonida fanlararo bog'lanish masalalari: O'zbek tili doimiy 8-anjumani mat-llari. – Toshkent, 2005. –B. 131.
10. Yusupova Sh.J. Hozirgi o'zbek adabiy tili darslarida o'quvchilar tafakkurini o'stirishning ilmiy-metodik asoslari: Ped. fan.doktori... diss. – Toshkent: TDPI, 2005. – 270 b.
11. Zimnyaya I.A. Psixologicheskie aspekty obucheniya govoreniyu na inostrannom yazyke. – Moskva: MGU, 1998. –268 s.
12. G'ulomov A., Ne'matov H. Ona tili ta'limi mazmuni. O'qituvchilar uchun metodik ko'llanma. – T.: O'qituvchi. 1996. 9-b.
13. <https://www.professorjackrichards.com/mother-tongue-teaching-vs-foreign-language-teaching/>
14. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

DARSLIK YARATISH – AMALDA TIZIMLI JARAYON (MI?)

Mengliev Baxtiyor Rajabovich – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti professori

Annotatsiya. Maqolada darsliklarning yaratilish jarayonida uchraydigan qator muammolar, darsliklar yaratish bosqichlari, sifatli va davr talablariga mos darsliklar yaratish masalalari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Darslik, adabiy til me'yorlari, tilshunoslik, grammatizm, darslik yaratish bosqichlari.

Bugun darsliklar haqida bo'layotgan gap-so'zlar asossiz emas. Darsliklarning yaratilish jarayonida ham qator muammolar borki, bu muammolarning yechimisiz sifatli va davr talablariga mos darsliklar yaratish mumkin emas. Darsliklarda o'tmish va xorijning ilg'or tajribalari omixtalashishi kerak. Ulardan bittasi bo'lmasa ham, milliy darslik bo'lmaydi.

Darslik fanning qaysi sohasi bo'yicha tuzilayotgan bo'lsa, mazmuni shu fanning o'rganish obyektidan uzilib ketishi mumkin emas. Masalan, bugungi kunda grammatikadan qochish, nutq o'stirishga ustuvorlik berish talabi qo'yilayotgan "Ona tili" darsliklarida adabiy til me'yorlarini aks ettirgan til bilimlaridan uzilish holatlari ko'zga tashlanmoqda. To'g'ri, "Ona tili" tilshunoslik emas, ammo undan xoli bo'lishi ham mumkin emas. "Grammatika" (og'zaki va yozma nutq uchun zarur umumiy grammatik qonuniyatlar) va

“grammatizm” (grammatikaga ruju qo‘yish, “Ona tili” predmetini tilshunoslik faniga aylantirib yuborish)ni farqlash kerak. Grammatik bilimlar silsilasida me‘yor saqlanishi lozim.

Bachkanalik bo‘lsa ham, aytish joiz, darsliklar shon-shuhrat vositasiga ham aylanib bormoqda. Shuning uchun Vazirlik darslikni mualliflarga mehnat haqini to‘lab yozdirib olgach o‘zining nomidan chop etishi kerak. Darslikda muallifning ismi-sharifi qayd etilishi maqsadga muvofiq emas. Muallifning familiyalari ichki hujjatlarda aks etsa, yetarli.

Darslik ta‘lim oluvchining yangi materialni o‘rganishi va o‘zlashtirishi uchun yosh va fiziologik xususiyatlariga mos ravishda quriladi. Jahon tajribasida darslik tegishli kompetentsiya va tajribaga ega (yuqori toifali o‘qituvchilar, olimlar) mutaxassislar tomonidan ishlab chiqiladi. U – yillar davom etishi kerak bo‘lgan murakkab ijodiy jarayon. Shoshma-shosharlik bilan darslik yozib bo‘lmaydi. Darslik qancha tez yozilsa, umri shuncha qisqa bo‘ladi.

Darslik yaratish quyidagi qat‘iy bosqichlardan o‘tishi lozim:

1. **Qonuniy asoslarini yaratish.** Bunda dastlab darslik yaratish bo‘yicha barcha “ikir-chikir”largacha qamrab olgan Nizom bo‘lishi lozim. Unda darslikka qo‘yiladigan “qattiq” talablar o‘z ifodasini topishi kerak. Zotan, maktab darsligi – o‘quvchining dunyoqarashini, unda milliy mafkura va ma‘naviyatni shakllantiruvchi asosiy vosita. Bugungi kunda amaldagi darslik mualliflariga bunday talablar begona. Shu boisdan mamlakatimizda yaratilayotgan darsliklarda mualliflarning nuqtai nazarlari ustuvorlashib ketmoqda. Bu esa o‘z-o‘zidan noroziliklarni keltirib chiqarayotir.

2. **Ijodiy sharoit yaratish.** Darsliklarni asosiy ishdan ajralmagan holda yaratish mumkin emas. Darslik yosh avlod tafakkuri, ruhiyati va dunyoqarashining tamal toshi ekan, sifatli darslikni yo‘l-yo‘lakay yaratish imkoni yo‘q. Mualliflar uchun ijodiy muhit va sharoit yaratilishi maqsadga muvofiq. Darslik yaratish jarayonida muallifning ijtimoiy faoliyati bo‘linmasligi kerak. Darslik yozilib bo‘lguncha uning fikru zikri darslikka yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Hozirgi darslik yaratuvchilar asosiy ishdan ortgan vaqtlarini, mehnat ta‘tillarini bu ishga sarflaydilar. Buning ustiga qisqa vaqt berilib, shoshma-shosharlik bilan yo‘l tutiladi. Axir, bunday ulug‘ ishda “tez-tez bo‘llaring” tamoyili faqat salbiy natijaga olib keladi.

3. **Kompetentli kadrlarni tanlash.** Darslikni ko‘p hollarda maktab o‘qituvchilaridan tortib oldik. Ayrim darsliklarda maktabda bir soat ham ishlamagan mutaxassislar jamoasi mualliflardir. Ahvol shu darajaga yetdiki, hatto, talabalar ham darslik yoza boshladi. Mutaxassisni nomutaxassisdan ajratib bo‘lmay qoldi. Aslida tajribali maktab mutaxassis-o‘qituvchilarining ishtirokisiz darslik yaratish mumkin emas. Axir, ular iste‘molchi, o‘quvchi tafakkuri, ruhiyati darajasini ular biladi. Hatto har qanday darslik yaratilishida psixolog-mutaxassisning ham ishtiroki ta‘minlanishi kerak.

4. **Tajriba-sinov ishlari.** Bir vaqtlar ustozlarimiz darslik yozishganining guovhi bo‘lganmiz. Ular bir yil mobaynida har bir darsni belgilangan maktablarda sinovdan o‘tkazishar edi. Muallif o‘sha maktabda har bir mavzuni amalda o‘tib berishar edi. Muammolar amaliyotdan kelib chiqib bartaraf qilinardi. Mualliflar tanlovi haqida gapirmasa ham bo‘ladi. U “eng ichida” o‘tadigan bir bosqich.

5. **Mas‘ul muharrir va taqrizchilar.** Darslikning haqiqiy bahosini taqrizchilar berishi, mas‘ul muharrir mas‘uliyatni zimmasiga olishi belgilangan. Ammo quruq rahmat taqrizchi va mas‘ul muharrirlarning ishlamasligiga olib keldi. Hozirgi amaliyotda taqrizchilar ham, mas‘ul muharrir ham tayyor taqrizga shunchaki imzo qo‘yib berishadi. Hatto, mas‘ul muharrir imzo ham qo‘ymaydi, ular darslikni ko‘rishmaydi ham.

6. **Darsliklar muhokamasi va ekspertizasi.** Darsliklar muhokamasi ham o‘lda-jo‘lda. Ta‘lim markazidagi O‘quv metodik-kengash ishlamaydi desa ham bo‘ladi. Tugallangan darslik ilmiy, mazmuniy va metodik ekspertizadan o‘tkazilmaydi ham. Menimcha, darslikning og‘irligi, harflarning katta-kichikligi bo‘yicha qandaydir ekspertizaga o‘xshagan bir amaliyot bo‘lsa kerak.

Agar ushbu tizim oqilona va amalda yo‘lga qo‘yilsa, darsliklar millatga gap-so‘zsiz ma‘qul bo‘ladi.

UMUMIY O‘RTA TA‘LIM ISLOHOTI – UZLUKSIZ TA‘LIMNING SIFATINI OSHIRISH GAROVI

Alijon Hamroyev – Buxoro davlat universiteti Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi kafedrası professori, pedagogika fanlari doktori (DSc).

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada xalq ta‘limi tizimining istiqboli, kelajak darsliklarining tuzilishi, qanday maqsadlarda o‘qitilishi, o‘quvchilar qanday bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishi, zamonaviy bilim qanday bo‘lishi, yangi avlod darsliklaridagi ma‘lumotlar rang-barang rasmlar, grafiklar, sodd matnlar orqali berilishi haqida fikr yuritilgan

Kalit soʻzlar: oʻquv-metodik komplekslar Android, yangi avlod darsliklari, Finlandiya tajribasi, estudy elektron taʼlim platformasi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “Taʼlim sifatini oshirish – Yangi Oʻzbekiston taraqqiyotining yakkeyu yagona toʻgʻri yoʻlidir!” mavzusidagi zamonaviy darsliklar koʻrgazmasi bilan tanishish jarayonida umumiy oʻrta taʼlim oldidagi muhim vazifalar xususida toʻxtalib, bugungi kunda rivojlangan mamlakatlarning taʼlim jarayonida qoʻllanilayotgan ilgʻor tajribalarni mamlakatimiz taʼlim jarayoniga tatbiq etish masalasi tavsiya etildi.

Muhtaram Prezidentimiz “XXI asr kishisi uchun eng zarur boʻlgan “4K” koʻnikmasi boʻyicha ishlab chiqilgan (kritik fikrlash, kreativlik, kollaboratsiya, kommunikatsiya) kompetensiyalar oʻquvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv, jamoada ishlash va muloqot koʻnikmalarini shakllantirishga xizmat qilishini alohida taʼkidladilar.

Davlatimiz rahbarining 2019-yil 29-apreldagi farmoni bilan tasdiqlangan “Xalq taʼlimi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da oʻqitish metodikasini takomillashtirish vazifalari belgilangan edi. Shunga muvofiq, oʻtgan uch yil davomida darsliklarni yangilash boʻyicha bir qator ishlar amalga oshirildi.

Maxsus ishchi guruh tomonidan ilgʻor xorijiy metodika asosida 1-4-sinf kitoblari yangidan tayyorlandi. Sharoit bilan birga taʼlimning mazmunini, metodologiyani oʻzgartirish choralari koʻrilmoqda. Birinchi bosqichda boshlangʻich sinf darsliklari yangilanmoqda. Davlatimiz rahbari bu ishlar maktab taʼlimi boʻyicha umumiy strategiyaning bir qismi ekani, sifat va samaradorlik koʻp jihatdan oʻqituvchiga bogʻliqligini taʼkidladi. “Men nima uchun oʻqituvchining jamiyatdagi obroʻsi va mavqeini oshirish kerak”, deb koʻp gapiraman, – dedi Shavkat Mirziyoyev.

Mamlakatimizning “Taraqqiyot strategiya”sida toʻrtinchi ustuvor yoʻnalish aynan taʼlim sohasini, inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan. Yangi oʻquv yilidan boshlab maktablarda Finlandiya tajribasi asosida yaratilgan yangi darsliklar boʻyicha taʼlimni olib borish rejalashtirilishi ham umumiy oʻrta taʼlim sohasida amalga oshirilayotgan ishlar ijobiy oʻzgarishlar desak mubolagʻa boʻlmaydi. Shu maqsadda respublikaning tajriba-sinov uchun tanlangan tayanch maktablarining oʻqituvchilariga seminar-treninglar tashkil etilib, oʻqitishning yangi metodikalari oʻrgatilmoqda.

Uchrashuvda xalq taʼlimi tizimining istiqboli, kelajak darsliklarining tuzilishi, qanday maqsadlarda oʻqitilishi, oʻquvchilar qanday bilim, koʻnikma va malakalarga ega boʻlishi, zamonaviy bilim qanday boʻlishi, yangi avlod darsliklarining oʻquv-metodik komplekslar (OʻMK) asosini 4K tamoyili tashkil etishi alohida taʼkidlandi. Ushbu darsliklar quruq maʼlumotlarni yodlatish, yoki shunchaki oʻqish-yozishni oʻrgatish bilan cheklanmaydi. Ular orqali oʻquvchilar nafaqat fanlarni, balki XXI asrda zarur boʻlgan hayotiy koʻnikmalar ham oʻrgatiladi. Shuningdek, darsliklar bolalarga oʻyin orqali taʼlim berishga ham moslashgan. Yaʼni bolalar psixologiyasi hisobga olingan. Oʻquv-metodik komplekslar Android, OS platformalarida ongni oʻstiradigan oʻyinlar toʻplamiga egaligi ham taʼlimning sifatini taʼminlovchi muhim omillardan sanaladi.

“Taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham ilm-fan, taʼlim va tarbiyadir”, -deb taʼkidladi Shavkat Mirziyoyev. Bugungi kunda umumiy oʻrta taʼlim maktablarining yangi avlod darsliklarini tayyorlashda PISA, PIRLS, TIMSS, EGMA, EGRA kabi xalqaro baholash dasturlaridagi vazifalar asos qilib olinishi lozim. Ushbu dasturlar asosida tuzilgan darsliklar asosida oʻqitish taʼlim mazmuniga qanday ijobiy natija beradi?, taʼlim mazmunini yangilash oʻqituvchi va oʻquvchi muloqotida qanaqa vaziyat yaratadi? Bu kabi savollar avvalo oʻquvchida mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirsa, ikkinchidan, oʻquvchi bilim olish yoʻllarini oʻzi izlaydi, mustaqil fikrlaydi. Natijada, oʻquvchining bilim olishga boʻlgan motivatsiyasi yuqori boʻladi. Ijtimoiy hayotda boʻlayotgan oʻzgarishlar, axborot hajmining keskin oshishi qaysidir maʼnoda bugungi kun maktab oʻquvchisining bilim olishdagi izlanishlariga toʻsqinlik qiladi. Buning natijasida oʻquvchining oʻzlashtirishida pasayish kuzatiladi. Bunaqa salbiy holatlarning oldini olish maqsadida maktab taʼlimini ham raqamlashtirish zarurati paydo boʻlmoqda. Zamonaviy darsliklar bilan birga mashgʻulot daftarlari, oʻqituvchilar uchun metodik qoʻllanmalar ham chop etilishi tahsinga sazovor. Shuningdek, Estudy elektron taʼlim platformasining ishga tushirilishi taʼlim jarayonini integratsiyalash imkonini yaratadi. Oʻquvchilar undan dars paytida ham, boʻsh vaqtda ham foydalanishi mumkin.

Yangi avlod darsliklaridagi maʼlumotlar rang-barang rasmlar, grafikalar, sodda matnlar orqali berilishi didaktik tamoyillarning taʼminlanishini taʼminlaydi. Bunday tamoyillar bilan darsliklarning tuzilishi oʻquvchini zeriktirib qoʻymaydi, aksincha, yanada qiziqtiradi. 1-3-sinflar uchun taqdim etilgan darsliklarning bir qismi kengaytirilgan reallik texnologiyalaridan foydalangan holda ishlab chiqilgan. Hozirgi bolalar zamonaviy texnologiyalarni bizdan yaxshiroq tushunadi. Shu sababli gadjetlar orqali taʼlim olish ularni yanada fanga qiziqtiradi.

Inson o'z oldiga fikrlashga undovchi vazifani qo'yganida va uni hal qila boshlaganida, u uchun o'rganilayotgan ob'ektning qanday yangi xususiyatlari va munosabatlarini ochishini, bu asosda qanday yangi harakatlar usullari, aqliy operatsiyalar va boshqalarni shakllantirishini bilmaydi. Bularning barchasi izlanuvchi, bo'lajak yechimni tashkil qiladi. Dastlab inson mazkur noma'lumni, ya'ni bo'lajak mahsulotni, fikrlash jarayoni natijasini minimal darajada avvaldan va taxminan bashorat qilishigina mumkin. Maktab yoshida tafakkurni rivojlantirishning asosiy yo'nalishi – aniq-obrazli tafakkurdan mavhum-mantiqiy tafakkurga o'tish hisoblanadi.

Aniq-obrazli tafakkur bosqichi bilishning hissiy bosqichida sodir bo'ladi. Mavhum-mantiqiy tafakkur bosqichi fikrlash operatsiyalari: tasniflash, taqqoslash, o'xshatish, sintez, mavhumlashtirish, umumlashtirish, tizimlashtirish yordamida amalga oshiriladi. Shunday qilib, o'quvchilarda sanab o'tilgan fikrlash operatsiyalarini rivojlantirish to'g'risida doimiy qayg'urishga yo'naltirilgan o'quv faoliyatini tashkil etish zarur.

Tafakkur – olamni bevosita aks ettirish va shuning uchun ham inson nafaqat sezgi organlari orqali qabul qilinishi mumkin bo'lganlarni, balki bevosita idrok etishdan yashirin bo'lgan va faqatgina analiz, taqqoslash, umumlashtirish va hokazolar yordamida idrok etishi mumkin. Inson avvalgi tajribalariga tayangan holda alohida kuzatishlarini tahlil qilish va taqqoslash bilan fikrlash jarayonida alohida ob'ektlardagi umumiylikni topadi. Umumiyini mavhumlashtirish mazkur ob'ektlarni turli tizimlarda birlashtirishga imkon beradi va bu bilan inson uchun borliqning umumlashgan ifodasi namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, "O'qituvchi faoliyatidagi eng muhim narsa nima?" degan savolga qanday javob bergan ma'qul? Nazarimda, bu – o'quvchilarni o'rganishga o'rgatish. O'quvchilarning o'rganishi kerak bo'lgan narsalari esa cheksiz ko'p – eng muhimi, ular mehnatdan qochmaslikka, ongli, samarali, ijodkorona va mas'uliyat bilan mehnat qilishga o'rganishlari lozim.

Bugungi kunda o'qituvchilar oldiga qo'yilayotgan talab ham shu: o'quv-tarbiya jarayonini muntazam takomillashtirib borish, ta'lim, tarbiya bilan bog'liq, rivojlantiruvchi va, albatta, amaliy masalalarni sifatli hamda majmualar tarzida hal etish zarur. O'rgatishga intilish izlanishga undaydi. O'qituvchi har bir o'quvchisining maksimal darajadagi faolligini, ayniqsa, jadal fikrlay olish qobiliyatini o'stirishni ta'minlovchi ish shakllarini izlashi, yangi ko'rgazmali qurollar yaratish, ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash yo'lida ish olib borishi shart. Shu tariqa u yangi ish usullari, o'yinlar, juftlikda, guruhlarda faoliyat yuritishdan foydalanish uchun o'quvchilarning hayoti, ularni o'rab turgan real borliq bilan bevosita bog'liq original, qiziqarli vaziyatlarni topishi, o'rgatayotgan fani haqiqatan ham muloqot tili, o'zaro fikr almashish vositasi bo'ladigan shart-sharoitlarni yaratishi joiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrda "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasida xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish to'g'risida"gi 997-sonli qarori.
2. Ismoilov A. va boshqalar. Xalqaro tadqiqotlarda o'quvchilarning o'qish savodxonligini baholash (Ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari, metodistlar va soha mutaxassislari uchun metodik qo'llanma). T.: Sharq. 2019. 92 b.
3. Rustamova N.R. Umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich va yuqori sinf o'quvchilari mediamadaniyatini shakllantirishning muhim yo'nalishlari // Maktab va hayot. – Toshkent, 2017. – №3. – B. 25-28.
4. Международное исследование «Изучение качества чтения и понимания текста» PIRLS 2001. Институт стратегии развития образования, Российской академии образования Центр оценки качества образования. Тетрадь.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARIDAN FOYDALANISH - BARKAMOL SHAXSNI TARBIYALASHDA MUHIM VOSITA

Sabirova Nasiba Ergashevna - f.f.d.(DSc), prof.v.b.

Xorazm viloyati PYMO'MM, Tillarni o'qitish metodikasi kafedrasini mudiri

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilar ma'naviyatini shakllantirishda xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanishning ahamiyati haqida so'z boradi. Ona tili va adabiyot darslarida folklor asarlarini o'rgatishning samarali usullariga misollar keltirildi.

Kalit so'zlar: Xalq og'zaki ijodi, og'zaki so'z san'ati, afsonalar, qahramonlik eposlari, qo'shiqlar, maqol va ibora.

Xalq og‘zaki ijodi-mehnatkash omma ijodi, xalq badiiy faoliyatining tarkibiy qismi, xalq san‘atining boshqa turlaridan (musiqa, raqs, o‘yin, tasviriy va amaliy san‘at) o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan og‘zaki so‘z san‘atidir. Har bir xalqning asriy g‘oyalari aks ettirgan boy og‘zaki so‘z san‘ati bo‘lganidek, o‘zbek xalqining ham og‘zaki adabiyoti durdonalari mavjud. Mehnatkash omma tomonidan og‘zaki yaratilib, xalqning talantli vakillari ijrosida sayqal topib, avloddan avlodga o‘tib qolayotgan badiiy asarlar o‘zbek xalq ijodini tashkil etadi.

Hozirgi o‘zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin yashagan bo‘lib, ular yuksak va o‘ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo‘lni bosib o‘tgan. Ajdodlarimiz tomonidan qo‘lga kiritilgan qadimiy madaniyati tarkibidan ta‘lim-tarbiyaga oid merosi ham alohida o‘rin olgai. Zero, hozirgi turkiy va forsiyazabon xalqlarning bizgacha yetib kelgan muhim arxeologik topilmalari, tarixchilar, adabiyot va san‘at namoyandalarining ijodiy merosi, san‘at va adabiy asarlarning namunalari buning dalilidir. Eng qadimgi davrlarda yo‘lga qo‘yilgan ta‘lim-tarbiyaga oid qimmatli ma‘lumotlarni biz yana xalq og‘zaki ijodi namunalari: afsonalar, qahramonlik eposlari, qo‘shiqlar, maqol va iboralarda ilgari surilgan g‘oyalardan ham olishimiz mumkin. Chunki xalq donishmandligining yorqin namunasi bo‘lgan xalq og‘zaki ijodida xalq pedagogikasiga xos bo‘lgan tarbiya tajribalari umumlashgan.

O‘tmish ajdodlarimizning ta‘lim-tarbiya sohasidagi ko‘p asrlar davomida orttirgan boy tajribasini o‘zlashtirish asosida yosh avlodni respublikamiz taraqqiyotida faol ishtirok etadigan sog‘lom va bilimdon, ma‘naviyatli qilib tarbiyalash hozirgi kunning g‘oyat muhim va dolzarb masalalaridan biridir. Barkamol avlodni hayotga tayyorlashda ko‘p asrlar davomida qo‘llangan va sinalgan usul va vositalar, xilma-xil tadbirlar, milliy urf-odatlar, an‘analari, tarbiya haqidagi g‘oyalar o‘zbek xalq pedagogikasi xazinasidagi bebaho javohirlar hisoblanadi.

Biz bolaligimizdan xalq og‘zaki ijodi asarlaridan bahramand bo‘lamiz. Onamiz aytgan alla ohangi, ezgulik, yaxshilik, go‘zal orzu-umidlar haqidagi ertaklar, tabiatga muhabbat, mehnatsevarlikka da‘vat etuvchi qo‘shiqlar bola qalbimizni butunlay rom etib oladi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi nihoyatda boy va ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lib, bugungi kunda yosh avlodni barkamol insonlar qilib tarbiyalashda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, keyingi yillarida xalq og‘zaki ijodi merosini asrab-avaylash, ularni xalqqa yetkazish, og‘zaki ijod asarlari ijrochilariga e‘tibor oshdi. Muayyan tarixiy davr, milliy xususiyatlarni aks ettirgan, xalqning ijtimoiy-siyosiy ahvoli, turmush tarzi ifodasi bo‘lgan og‘zaki ijod namunalari to‘plandi, qayta tiklandi va xalqqa taqdim etildi.

Barkamol avlod ma‘naviyatini shakllantirishda xalq og‘zaki ijodi namunalari muhim ahamiyat kasb etib, bu xazina xalqparvarlik va vatanparvarlik, rostgo‘ylik va to‘g‘riso‘zlik, mehnatsevarlik va kamtarlik, o‘z xalqiga, o‘z millatiga, o‘zi tug‘ilib o‘sgan ona yurtga nisbatan chuqur hurmat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

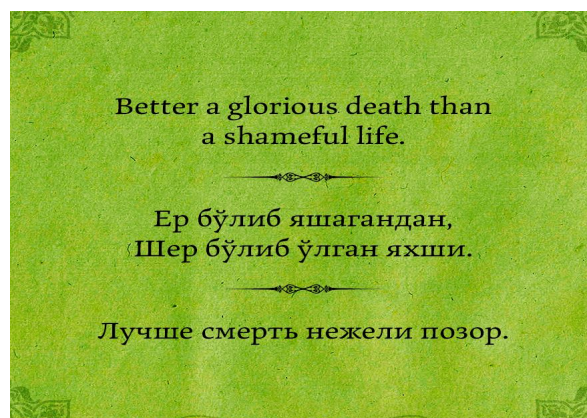
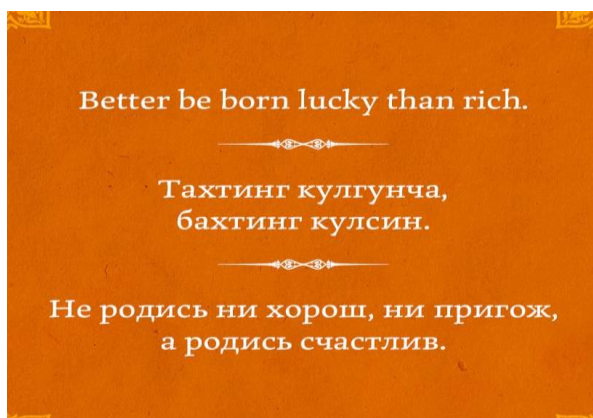
Shu bois o‘quvchilarda milliy g‘urur tuyg‘usini, ma‘naviyatni shakllantirish bizning burchimizdir. Shunga ko‘ra xalq og‘zaki ijodining barcha janrlari, xususan, maqol, ertak, tez aytish, xalq qo‘shiqlari, dostonlar o‘quvchilarni ma‘naviy yetuk, sog‘lom avlod qilib tarbiyalashda asosiy omil hisoblanadi.

Darslarni tashkil etishdagi ko‘rgazmalilik, ilmiylik, o‘tiladigan mavzu mazmuniga mos metod tanlash, ilg‘or pedagogik texnologiyalardan, shuningdek, qo‘shimcha o‘quv adabiyotlari va mahalliy, tarixiy manbalardan foydalanish kabi masalalar bevosita o‘qituvchining kasbiy pedagogik faoliyatida o‘z aksini topadi.

Xalq og‘zaki ijodi namunalari o‘rgatish va tahlil qilishda darslikdan tashqari, to‘plamlar, ularning internet saytlarida joylashgan elektron nusxalari, ularga bag‘ishlangan ilmiy ishlar va maqolalar kabi manbalardan ham foydalanish maqsadga muvofiq. Folklor janrlarini umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida ona tili va adabiyot darslarida o‘rgatishda quyidagi samarali usullardan foydalanish tavsiya qilinadi:

1. Rollarga bo‘lib o‘qish
2. Sahnalashtirish
3. Rolli o‘yin
4. Matn tahlili
5. “Davom ettiring” mashqi
6. Turli darajali testlar
7. Asarlar asosida rasm chizish
8. Ifodali o‘qish
9. Ular asosida ishlangan multfilm tomosha qilish
10. Audio shaklda tinglash
11. G‘oyaviy mazmunini tahlil qilish
12. “Maqollarni davom qildirish” mashqi
13. Anagrammalar

14. “Maqollarni to‘ldir” mashqi
15. “O‘ylab top” mashqi
16. Maqollarni o‘ganishda rus va ingliz tillaridagi muqobilini tahlil qilish mashqi. (www.maqollar.uz sayti orqali)

17. “Ketma-ket” usuli. Uni qo‘llashdan asosiy maqsad o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini shakllantirish, lug‘at boyligini oshirish, sof o‘zbek adabiy tilida so‘zlashishni o‘rgatishdir. Ushbu metod o‘quvchilarning dars jarayonida olgan bilimlarini hayotda tatbiq etishiga imkoniyat yaratadi va o‘quvchilarning nutq malakalarini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Metoddan quyidagi maqsadlar uchun foydalanish mumkin:

- iboralar tuzishda;
- maqollar yozishda;
- gaplar tuzishda;
- matn yaratishda;
- lug‘at ustida ishlashda foydalanish mumkin.

Namuna:

Topshiriq: Tasvirda berilgan rasmlardan foydalanib maqolni toping.
(*Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan.*)

*Topshiriq: Tasvirda berilgan rasmlardan foydalanib maqolni toping.
(Yotib yeganga tog‘ ham chidamas.)*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ishmuxamedov R.J., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar.– T.: Nihol, 2013, 2016.
2. Inoyatov U.I., Muslimov N.A., va boshq. Pedagogika: 1000 ta savolga 1000 ta javob. 2012 y. Toshkent, –Ilm-Ziyo nashriyoti.
3. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. «Mumtoz so‘z», T.: 2010.
4. Urazova M.B., Eshpulatov Sh.N. Bo‘lajak o‘qituvchining loyihalash faoliyati. // Metodik qo‘llanma. – T.: TDP RU Rizografi, 2014.
5. www.multimedia.uz
6. www.maqollar.uz
7. <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/38-o-zbek-xalq-og-zaki-ijodi>

O'ZBEK TILI UNLI TOVUSHLAR TASNIFINING NAZARIY MASALALARI

Nurmanov F. - Navoiy davlat pedagogika instituti
O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada fonetika va fonologiyaning rivoji, turkiy tillar fonetikasi va uning tarixiy taraqqiyoti, undagi o'zgarishlar, o'zbek adabiy tili unlilar va undoshlar tizimi tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Fonetika, fonologiya, o'zbek tili tovushlar tizimi, unlilar tizimi, undoshlar tizimi.

Har qanday tilning fonetikasini o'rganish uning tovushlar tizimini o'rganishdan boshlanadi. Ona tili ta'limi oldiga qo'yilgan asosiy vazifa – yoshlarning o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda erkin hamda savodli bayon qila oladigan mustaqil fikr sohibini tarbiyalashda unli tovushlar tizimini mukammal o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Turkiy tillar fonetikasi va uning tarixiy taraqqiyoti, undagi o'zgarishlar ham uzoq davrni o'z ichiga oladi.

Arab tili din tili, fan tiliga aylangan davrda Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud az- Zamaxshariy, Alisher Navoiy, Mirzo Muxiddin va boshqalar tilshunoslik fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shdilar.

Ibn Sino fonemalarni undosh va unlilarga ajratishi bilan jahon tilshunosligida fonetika va fonologiyaning rivojiga ulkan hissa qo'shgan bo'lsa, Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy kabi allomalar turkiy tillar tovush tizimining boshqa tillardan, xususan, arab tilidan farq qilishi, turkiy tillarning tovush tavsifi va tasnifi haqidagi ilmiy qarashlari hozirgi o'zbek tilshunosligi uchun amaliy manba bo'lib xizmat qiladi.

Turkiy tillarning unli tovushlar tizimi asrlar davomida tadarjiiy yo'llar bilan rivojlandi.

O'zbek adabiy tili grammatikasi asoschisi A.Fitrat so'z va uning turlari mavzusiga to'xtalganda "so'z" atamasiga: "So'z ma'no bildirgan tovushlar to'dasidir", deya o'ziga xos ta'rif ham beradi. Ohang masalasiga yana murojaat qilib, asli o'zbekcha so'zlar yo yo'g'on, yo ingichka bo'lishini, asosga qo'shilgan qo'shimchalarni ham yo'g'onlik-ingichkalikda o'ziga ergashtirishini ta'kidlaydi [1;29-b.].

Olim o'zbek tili tovushlar tizimi haqida to'xtalganda dastlab unlilarning sonini 6 ta deb belgilagan bo'lsa, 1926-yildagi Boku konferensiyasi qaroridan keyin ularning soni 9 ta deb ko'rsatadi.

Tilshunos olim M. Mirtojiyev fikricha, o'zbek adabiy tilida 14 ta unli tovush bo'lib, yana shevaga mansub ikki unli mavjud [2;63-b.].

O'zbek adabiy tili unlilar tizimi tadqiqi yuzasida olib borilgan tadqiqotlarda tilshunoslarning ilmiy-nazariy qarashlari hozirga qadar munozarali.

Turkolog olim Y.D.Polivanov "*Фонетика таджикского говора*" asarida turkiy tillar fonologik tizimida ro'y bergan konvergensiya (birlashish), ivergensiya (bo'linish) hodisalarini ochib berish asosida Toshkent dialektida singarmonizm qonuniyati yo'qolgani, olti unli fonema mavjudligini ko'rsatadi. O'zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasini tan olmagan Botu olimning savod chiqarishni yengillashtirish uchun hamda tilning taraqqiy etishi madaniy markazlarda bo'lishi haqidagi qarashini qo'llab quvvatlab 6 unlini qat'iy himoya qilgan.

1926-yildagi Boku konferensiyasi barcha turkiy xalqlarning lotin yozuviga o'tishi va barcha uchun umumiy alifbo yaratish bo'yicha qabul qilingan qaroriga ko'ra turkiy xalqlar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlar hisobga olingan holda alifbodagi unlilar miqdori 9 ta deb belgilanadi.

Unli tovushlar ustida izlanishlar olib borgan Elbek to'qqiz unlini qabul qilishni ma'qul ko'rsa-da, tilimiz xususiyatlari yaxshi tekshirilganda, ularning ham ozlik qilishini yozadi. Olim qara, bola so'zlarida birinchi bo'g'indagi "a" unlisi bilan ikkinchi bo'g'indagi "a" unlisi o'rtasida o'zaro farq borligi, qisqa "i" bilan cho'ziq "i" o'rtasida yana bir tovush borligi, ular uchun ham alohida harflar olish lozim, deydi. Shuning uchun unlilar sonini 12 ta deb belgilash bo'yicha taklif beradi. Elbek o'zbek yozuvi uchun dastlab 14 unlini belgilashni ma'qul ko'rsa, yana bir o'rinda ularning sonini 16 ta qilib ko'rsatadi.

O'tga asrning 30-yillarida tilshunoslarning orasida yozuvimizning mukammal bo'lishi uchun har bir eshitilayotgan tovushga alohida harf belgilash lozim, degan tamoyil hukm surgan. Shu sabab G'ozil Olim "O'zbek tilining tovushlari" maqolasida unlilarni 12 ta desa, yana bir o'rinda 29 ta, ulardan asosiylari 22 ta deb ko'rsatadi.

Unli tovushlar miqdorini belgilashdagi bunday turli xil fikrlar boshqa turkiy tillar fonetik tizimidagi unli tovushlar tasnifini tadqiq etgan olimlarning ishlarida ham mavjud. Jumladan, qozoq adabiy tili unli tovushlar miqdorini I. Kenesbayev 11 ta ((a, ə, e, o, ɵ, ɨ, ы, y, ʏ, ɤ, ʉ) [3;233-b.] deb hisoblasa, A. Junisbekov 9 ta (a, ə, e, o, ɵ, ɨ, ы, y, ʏ) [4;17-21-b.b.] deb ko'rsatgan.

Ayrim adabiyotlarda qoraqalpoq adabiy tili unlilari 9 ta (a, ə, o, ɵ, y, ʏ, ы, и, е) [5;7-b.] deb izohlansa, J.Aralbayev tadqiqotida unlilar 11 ta deb keltiradi [6;47-b].

M.Mirtojiyevning yozishicha[7;15-b.], o'zbek tilshunosligida fonetika dastlab B.Reshetov va Sh. Shoabdurahmonov hamkorligida yaratilgan. Bunda ular nutq tovushi va fonema munosabati, fonemalar tavsifi, nutq tovushi o'zgarishi haqida, bo'g'in va urg'u haqida ma'lumot berdilar. Ulardan keyin A.N.Kononov ham hozirgi o'zbek adabiy tiliga bag'ishlangan ishi ichida fonetikaga tuxtab, shu doirada ma'lumot keltirgan. O'zbek tili fonetikasini yaratgan mazkur tilshunoslar asosan ruslar bulganligi orqasida rus tilidagi ayrim fonetik qonuniyatlarni o'zbek tiliga ham tadbiiq etib yuborganlar.

O'zbek tili darsliklarida berilgan unlilar tasnifi ham Ovropa tilshunoslarining unlilar tasnifidan olingan andoza asosda tushuntirib kelinmoqda: 1. Labning ishtirokiga ko'ra: a) lablangan; b) lablanmagan. 2. Tilning gorizontaal harakatiga ko'ra: a) tor unli; b) o'rta keng unli; v) keng unli. Tilning vertikal harakatiga ko'ra: 1) o'rta keng unli; 2) keng unlilar.

Qolaversa, o'zbek tiliga oid ilmiy adabiyotlarda "Unlilar tovush paylarida hosil bulib, og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramaydi"[8;80-b.], - deb takrorlanib ishlatilayotgan an'anaviy ta'rif ham munozarali. Negaki, ta'rifga ko'ra, unlilar hech qanday to'siqqa uchramaydigan, cho'zib talaffuz qilinadigan tovush bo'lsa, til ishtirok etgan tovush tovushlarning qaysi turiga mansub bo'ladi yoki o'zbek tili unli tovushlar artikulyatsiyasida tilning gorizontaal yoki vertikal harakati kuzatilmaydi. Eski o'zbek lug'at ma'lumotlari, shuningdek, 20-30 yillardagi darsliklarda unlilar talaffuzida tilning gorizontaal va vertikal harakati inkor etiladi. Darhaqiqat, a, i, e, u, o', o unlilarini talaffuz qilganda til ko'tarilmaydi ham, old orqaga harakatlanmaydi ham.

Tilning tovush tizimi tasnifida o'sha tilning o'ziga xos talaffuz me'yorlari hisobga olinishi kerak. Talaffuz me'yorini hisobga olmaslik o'quvchining imloviy savodxonligining talab darajasida shakllanmasligiga sabab bo'ladi. Ayrim unli tovushlarning talaffuzi va imlosidagi har xilliklar imloviy xatolarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Masalan, *bilim, iliq, din, asir, amir* kabi o'zbekcha va arabcha so'zlarda [i] unlisi juda qisqa talaffuz qilinadi, *kino, bino, fizika, durbin* kabi rus va tojik tilidan o'zlashgan so'zlarda aniqroq, cho'ziqroq talaffuz qilinadi.

Demak, til fonetik sistemasidagi unlilar miqdori, nasnifi, imlosi masalasida tilshunoslar tomonidan olib borilgan va olib borilayotga tadqiqotlar dolzarbligini yoqotmagan. Hozirgi o'zbek adabiy tili fonetik tizimidagi unlilar yuzasidan ilmiy adabiyotlarda nazariy qarashlarda haligacha ma'lum siyosiy tuzumning ta'siri bilinib turadi. Shunday ekan ma'nosi o'zgarishlariga sabab bo'ladigan, qolaversa, nutqda undoshlarga nisbatan ko'p marta qo'llangani bois bitta unli tovush to'g'ri talaffuz qilinmasa ham nutq buzilishiga olib keladigan unli tovushlar tadqiqi yuzasidan yakuniy ilmiy xulosa chiqarilmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар. IV жилд. –Т., 2006..
2. Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. – Т.: Фан, 2013.
3. Кеңесбаев И., Мусабаев Ғ. Қазирги қазақ тили. Лексика, Фонетика, Алматы, 1962.
4. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке, Алма-Ата, 1980.
5. Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1931; Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. // Труды Хорезмской экспедиции. Ташкент. 1933.
6. Аралбаев Ж. Қарақалпақ тилинің дауысly фонемалары. Изв. АН Каз ССР, серия филоло-гии и искусствоведения, вып. 1-2, 1959.
7. Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. – Т.: Фан, 2013 – 15 б.
8. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. 3-н. -Тошкент, 1970; Турсунов У, Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-н. -Тошкент: Ўқитувчи, 1975.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARNING BOG'LANGAN NUTQINI O'STIRISHNING YO'LLARI VA VOSITALARI

Holikulova Feruza Xasanovna-

NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedراسи katta o'qituvchisi p.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya: Maqolada nutq o'stirish tushunchasi, o'quvchilar nutqini o'stirishning mavjud ahvoli, ona tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish usullari, nutq o'stirishda ta'limning noan'anaviy usullaridan foydalanish zarurligi asoslab o'tilgan.

Kalit so'zlar: nutq, nutq o'stirish, ona tili, so'z metod, o'yin, bog'lanishli nutq.

Yangi zamonaviy texnologiyalarga asoslanib tuzilgan, ta'limning jahon andozlariga mos keladigan dastur va darsliklar yaratish – davr talabi. Hozirgi o'zbek adabiy tili qurilishining ilmiy talqinlari ham lug'aviy-grammatik munosabatlar tizimi, o'quvchi va o'qituvchi munosabatlari tizimi ham yangilandi va rivojlantirildi. Ona tilining yangilangan yo'nalishidan asosiy maqsad o'quvchilarning o'z ona tilida fikrini to'g'ri, aniq, ravon va go'zal ifodalay olish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishdan iboratdir.

“So'zlarni to'g'ri tanlash, nutqni tinglovchiga qulay tarzda yetkaza olish insoniy madaniyatning eng asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun har bir so'z, birikma va gapni barcha qirralari bilan to'g'ri, o'rinli ishlata olishni o'rgatish, o'z nutqiga nisbatan ehtiyotkorlik tuyg'usini shakllantirish ona tili darslarining asosiy vazifasi sanaladi”.[1:160]

Ona tili ta'limi bolalarning tafakkur qilish faoliyatini kengaytirishga, erkin fikrlay olishi o'zgalar fikrini tinglashi, o'z fikrlarini og'zaki va yozma ravishda bayon eta olishi, jamiyat a'zolari bilan erkin muloqatda bo'la oladigan ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu o'rinda ona tili ta'limiga o'quv fani emas, balki butun ta'lim tizimini uyushtiruvchi ta'lim jarayoni sifatida qaraladi.

Ma'lumki, nutq shaxs faoliyatining muhim elementlaridan biridir. Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishi faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. O'quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish qurolidir.

Nutq o'stirish nima? Agar o'quvchi va uning tildan bajargan ishlari ko'zda tutilsa, nutq o'stirish deganda tilni har tomonlama (talaffuzi, lug'ati, sintaktik, qurilishini, bog'lanishli nutqni) faol amaliy o'zlashtirish tushuniladi. Agar o'qituvchi ko'zda tutilsa, nutq o'stirish deganda, o'quvchilarning tilning talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilishi va bog'lanishli nutqni faol egallashlariga yordam beradigan metod va usullarni qo'llash tushuniladi.

Bilamizki, kichik maktab yoshidagi, ya'ni 1-4-sinf oralig'idagi o'quvchilarning nutqiy faoliyatlari endi rivojlana boshlayotgan bo'ladi. Mana shu davrda o'qituvchilardan e'tiborlilik talab etiladi. Sababi o'quvchi qaysi yo'nalishda nutqini olib borsa bir umr shu tilda so'zlaydi. Shuning uchun ham aynan 1-4-sinflarni ko'proq adabiy tilda so'zlashga undashimiz zarur. Ilmli yosh avlodni tarbiyalar ekanimiz birinchi navbatda ularning adabiy til me'yorlariga asoslangan og'zaki va yozma nutqini shakllantirishga katta ahamiyat bermog'imiz lozim.

Bugungi kunda darsliklarda o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini o'stirishga yordam beradigan mashqlarga keng o'rin berilgan. Jumladan, 4-sinf “Ona tili” darsligining yangi nashrida og'zaki va yozma nutqni rivojlantiruvchi mashqlar barcha bo'limlarda berilgan. “Takrorlash” darsida o'quvchilar 1-mashq matnini audio orqali eshitib, “Matn nima haqida ekanini ayting” topshirig'ini bajaradilar. Matn mazmunini og'zaki hikoyalab beradilar. 2-mashq topshiriqlari asosida matndagi asosiy fikrni (Ibn Sino haqidagi gaplarni ko'chiring. Bilimlarni qanday egallayotganingiz haqida 2-3 ta gap tuzing va yozing.) topadilar hamda o'z o'quv faoliyatlari haqida ma'lumot yozadilar.

“Tovushlar va harflar” deb nomlangan 1-bo'limida “Shoir she'ri orqali sizga nima deb murojaat qilyapti?” (4-mashq), “Maqol va hikmatli gaplarning ma'nosini o'z so'zingiz bilan tushuntirib bering”(5-mashq) “Matnni o'qing. Unga sarlavha toping”, “Matn mazmunini o'z so'zlaringiz bilan qayta hikoyalang”, “Har bir gapning mazmunidan qanday xulosaga keldingiz? Fikringizni og'zaki bayon qiling”, “Matnda siz haqingizda nimalar deyilgan?”, “Matn kim haqida? U haqida nima deyilgan?”, “She'r maqol va hikmatli so'zlarni o'qib nimalarni bilib oldingiz?” “Rasmni kuzating. Berilgan so'zlar ishtirokida 7-8 gapli hikoya tuzib yozing”, “Matn mazmunini og'zaki to'liq qayta hikoya qiling” kabi savol-topshiriqlar o'quvchilarning eshitib va o'qib matn mazmunini anglash ko'nikmalarini rivojlantiradi. [2:161]

Boshlang'ich ta'limning bugungi kundagi muammolaridan biri bu – o'quvchilar og'zaki nutqining sustligidir. Shuning uchun o'qituvchi har darsida bu muammoning yechimini topishga harakat qilishi zarur. Buning uchun yangicha didaktik usullar o'tkazish, interfaol metodlar va usullardan unumli foydalanishi lozim. O'quvchilarning BKM hamda kompetensiyalarini shakllantirish uchun qaysi metod va usullar orqali mavzuni tushuntirish yaxshi natija berishini o'qituvchi bilishi kerak. Jumladan, “So'z turkumlari”ni o'rganish jarayonida, “Insert” texnologiyasidan foydalanish yaxshi samara beradi. Buning uchun tarqatmalar yordamida o'quvchilarga matnlar beriladi. O'quvchilar matn ichidan bugun o'rganilayotgan mavzuga oid gaplarni aniqlab, belgi qo'yib boradilar. O'qituvchi mavzuni tushuntirib bo'lgach, birgalikda muhokama qilinadi. Zero, “Insert” metodi-matnlardan mustaqil foydalanish, olingan axborotlarni tahlil qilish, tizimlashtirish, ularni qisqa va aniq og'zaki bayon qilish ko'nikmasini rivojlantiruvchi metoddir.

Yuqorida keltirilgan ta'limiy o'yinlar o'quvchilarning darsda faolligini oshirish bilan bir qatorda bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yengillashtirish va mustahkamlash, nutq o'stirishga yo'naltirilgan har bir mashg'ulotni qiziqarli va mazmunli tashkil etishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.G'ulomov.A, Qobilova.B Nutq o'stirish mashg'ulotlari. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma// T.: "O'qituvchi", 1995- 3-bet
- 2.R.Ikromova, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, D.Shodmonqulova. Ona tili, 4-sinf uchun darslik.- T.: "O'qituvchi", 2020- 3-5-bet.

ERKIN VOHIDOV IJODINING LINGVOPOETIK O'ZIGA XOSLIKLARI

Rasulova Yulduz Abdumajid qizi -

Qashqadaryo viloyati Shahrisabz shahar 3-umumiy o'rta ta'lim maktabi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada M.Yo'ldoshevning badiiy matnni lingvopoetik tahlili tamoyillari, asar tahlilida tilshunoslik yoxud adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda qay bir yo'nalish bo'lmasin adabiyotshunoslik va tilshunoslik qonuniyatlaridan habardor holatda tahlil olib borish lozimligi va Erkin Vohidovning she'rlardagi so'zlarning lingvopoetik o'ziga xosliklari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: lingvopoetik tahlil, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, Erkin Vohidovning she'rlari, morfologik vositalar.

Inson badiiy asarni mutolaa qilganda yoki notiq tomonidan o'qilgan asarni tinglaganda biehtiyor o'yga toladi. Asarda keltirilgan g'oya, qahramonlar tasviri, obrazlar, timsollar, har xil turdagi harakterlar kitobxonni o'ziga jalb etmay iloji yo'q. M.Gorkiy ham o'zining asarlarida S.Yesininning she'r o'qigandan keyingi holatini quyidagicha izohlaydi: "Hayajonlanganimdan tomog'im quruqlashib, bir narsa xippa tiqilgandek bo'ldi. Ho'ngrab yig'lagim keldi"[2.220]. Butun she'rning yoki she'riy parchaning ta'sir kuchini uch omil belgilaydi. Avvalo, so'zlar tashqi olamdagi muayyan hodisani qayta tiklashi natijasida kitobxon hislarini junbushga keltiradi. Bunday parchalar kontekstini tekshirganda asosiy e'tibor obrazli so'zlarga qaratiladi. Ikkinchidan, so'zlar o'zaro birikib, voqea holat yoki manzara yaratadi, bunda asosiy vazifa – poetik his tug'dirish bevosita emas, manzaraning yorqinligi yoxud holatning kuchiga yuklanadi. To'g'ri she'rdagi manzara, holat so'zlar vositasida bunyodga keladi, lekin bunda so'z yordamchi funksiyani bajaradi. Uchinchidan, ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan ushlab, quloq bilan eshitib bo'lmaydigan abstrakt tushunchalar va konkret predmetni emas, u haqdagi tushunchani anglatuvchi so'zlarning aloqalarga kirishi natijasida poetik tuyg'uni yuzaga keltiradi. [3.27-33]

Yangi asar yaratilishidan oldin qalam sohibi voqea–hodisani yoki biror bir shaxs obrazini avval o'zida his etgan holatda, estetik idrok qilish natijasida yaratadi. Badiiy asar xoh nazm bo'lsin, xoh nasr bo'lsin kitobxonlar tomonidan voqealar rivojini tasavvur etib, his etgan holda o'qishi, asar voqealarining ich-ichiga kirib estetik zavq olishining o'zi ham estetik faoliyatning bir ko'rinishi hisoblanadi.

M.Yo'ldoshev badiiy matnni lingvopoetik tahlilida quyidagi tamoyillarni keltiradi:

- shakl va mazmun birligi;
 - badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlari tekshirilayotganda undagi har bir til hodisasiga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerakligi;
 - matn tilining umumxalq tili, uning turli ko'rinishlari va adabiy tilga munosabatini nazarda tutish;
 - poetik aktuallashtirilgan til vositalarini aniqlash;
 - badiiy mazmunni ifodalanishida badiiy matndagi eksplitsitlik va implitsitlik nisbatini aniqlash;
 - badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash.
- [4.151]

Asarni tahlilida tilshunoslik yoxud adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda qay bir yo'nalish bo'lmasin adabiyotshunoslik va tilshunoslik qonuniyatlaridan habardor holatda tahlil olib borish lozim. Tahlil jarayonida shakl va mazmunning birligi ham ahamiyatli. Ijodkor salbiy yoki ijobiy qahramonni tariflash jarayonida qanday so'zlarni topib ishlatishi, xarakterni ifodalashda qo'llayotgan so'zlarining mazmuni, darajasi, salbiy obrazni bo'rttirib ko'rsatishi yoki ijobiy obrazdagi xarakterni ko'tarinki bir ruhda yozilishi ham shakl va mazmunning birligi qay tarzda mujassamlashayotganligini ko'rsatib beradi.

Erkin Vohidov ijodiga nazar solar ekanmiz, she'rlardagi so'zlarning lingvopoetik o'ziga xosliklari kitobxon diqqatini o'ziga tortmay qolmaydi. Morfologik vositalar ishtirokidagi so'zlarni qo'llash natijasida she'rlarining ta'sir ko'lamini oshirish, ma'noni kuchaytirib ifodalash holatlariga guvoh bo'lamiz.

Morfologik vositalardan biri bo'lgan ko'plik shakli–lar. Ko'plik shakli-lar otlarga qo'shilib har doim ham ko'plikni ifodalab kelmaydi. Bu qo'shimcha so'zga qo'shilgan holda ko'plik ma'nosini bermay, birlik ma'nosini o'zgartirmasdan ham qo'llanilishi mumkin. Bunday holatlarda–lar ko'plikni emas, balki hurmat, tasviriylikni yanada kuchaytirish va ta'sirchanlikni oshirish, umumlashtirish, noaniqlik, kinoya kabi ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Erkin Vohidov she'riyatda bu holat ko'p kuzatiladi .

Kechalar kipriklarimda
Tarki xob aylar xayol,
O'z hayotimdan o'zimga
Sarhisob aylar xayol.[1.44]

Ushbu misrada keltirilgan **kipriklarimda** so'zida-lar qo'shimchasi ko'llanilgan. Kiprik ot so'z turkumiga mansub so'z bo'lib, **kipriklarimda** so'zini birlik shaklga-**kiprigimga** tarzida almashtirib qo'llasak. Ma'no jihatidan olib qaraydigan bo'lsak, har ikki holatda ham birlikda va ko'plikda ham bir insonning kiprigini bildiriyapti. Biroq ikkinchi holatda **kipriklarimda** so'zi misraning ta'sirchanligini oshirish uchun xizmat qilyapti. **Kechalar** so'zidagi-lar esa davomiylik ma'nosini beryapti.

Termulib shabnamli yaproq –
Ostidan pinhon uzum
Lablaringga yetmoq istab
Tong sahar giryon uzum.[1.47]

Lablaringga yetmoq istab misrasidagi-lar qo'shimchasi **labing-lablaring** ya'ni kuchaytirish ma'nosini ifodalayapti.

Sen ham o'z she'rlarning zamiridagi
Sho'r suvlarni quva oldingmi ?

Suv so'zi donalab sanalmaydigan ot so'z turkumiga mansub so'z bo'lib, birlik shaklida kelsa ham jamlik ma'nosini ifodalab keladi. Bunday so'zlar ko'plik shaklni olganda narsa va hodisaning xilma-xil ekanligini bildirib keladi. Ba'zida donalab sanalmaydigan otlarga qo'shilgan-lar qo'shimchasi tasviriylilik va ifodalilikni kuchaytirish uchun ham qo'llaniladi. Shoir ushbu misrada suv so'zini o'z ma'nosida emas, balki ko'chma ma'noda qo'llagan.

Dengiz, to'lqinlarning urma qirg'oqqa,
Shoir o'ylariga bermagil xalal.[1.20]

Aniq otlar birlik va ko'plik qo'shimchalarini olib, ko'plik ma'nosi ifodalay oladi. Ushbu misradagi **o'ylaringga** so'zi mavhum ot-lar qo'shimchasi bu yerda ko'plik ma'nosida emas, balki ta'kidlash, kuchaytirish ma'nosini ifodalab kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov E. Sevgi shunday navbahorki.-Toshkent, 2018.-B.
2. Gorkiy M. Asarlar. 10 tomluk. 10-tom. Toshkent, 1978.-B. 220
3. Meliev S. She'riy so'z va estetik ta'sir.//O'zbek tili va adabiyoti.-Toshkent, 1982.-№2.-B. 27-33
4. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi.//Toshkent, 2008.-B. 151

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA TO'G'RI TALAFFUZ KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING TARIXIY TARAQQIYOTI

Hamdamova Zilola Shaxobiddin qizi, Navoiy shahar Profi universiteti o'qituvchisi.

Annotatsiya: maqolada boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni to'g'ri talaffuzga o'rgatishning tarixiy taraqqiyoti, usullari, o'quv topshiriqlarining turlari, ulardan foydalanish yo'l-yo'riqlari haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish bo'yicha mavjud muammolar tarixiy aspektida o'rganilgan hamda munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: to'g'ri talaffuz, tovush, harf, bo'g'in, urg'u, talaffuzi qiyin unli va undosh tovushlar, sheva, adabiy til hamda ularning o'zaro farqi, tafovutlar, ohang, to'xtam, o'quv topshiriqlari, mashq, topshiriq.

O'zbek tili ta'limi o'tgan asrning boshlarida rivojlanishning yangi bosqichiga o'tdi, deyish mumkin. 1930-40 yillarda boshlang'ich sinflar uchun "O'zbek tili darsligi" yaratilib, ularda talaffuz va imlo bo'yicha ayrim o'quv materiallari kiritilgan. Ta'kidlash lozimki, bu darsliklarda ham talaffuz mashqlari berilmagan. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar uchun barcha fanlarning asoslari o'rgatiladi. Ona tilidan ham dastlab, tovushlarning talaffuzi boshlang'ich sinfda o'qitiladi. To'g'ri talaffuz 1-sinfdan yetarli o'rgatilmagani uchun 11-sinfga qadar o'quvchilar adabiy talaffuzni o'rgana olmaydi. "Ona tili" darsliklarida to'g'ri talaffuz va imlo me'yorlarini ko'nikma sifatida shakllantirish borasida ko'plab mashqlar, turli tushuntirishlar beriladi. Ammo nutqiy faoliyat davomida ayrim nutq tovushlarining adabiy talaffuzi va imlosini o'quvchiga o'rgatish qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaraveradi.

O'tgan asrda ona tili ta'limi jadidlar faoliyati bilan bevosita bog'lanadi. Bu haqda D.Yo'ldosheva o'z tadqiqotlarida quyidagi fikrlarni bayon qiladi: "XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida

vatanimizda ona tili ta'limining jadidchilik harakati bilan bog'liq yangi turdagi o'zbek maktablari uchun darslik va qo'llanmalar yaratish davri boshlandi" [1].

Ko'rinib turibdiki, bugungi "Ona tili" darsliklariga tamal toshni jadidlar qo'ygan. O'tgan asrning 30 yillarida yaratilgan darsliklar, xususan, ilk "O'zbek tili darslik"larining yaratilishiga xizmat qilgan olim Abdurauf Fitratning "O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba" "Sarf" kitobida to'g'ri talaffuzga oid ma'lumotlar ham berilgan. Mazkur qismda Fitrat nutq tovushlarini tavsiflab, ularni *unli* va *unsiz* tovushlar deb ikki guruhga ajratadi. Olim unlilarni 9 ta, unsizlar sonini esa 23ta deb keltiradi. Shundan so'ng tovush o'zgarishlariga to'xtalib, tovush tushishi hamda tovush almashishi haqida ma'lumot beradi va "*Bu holat tilimizning yengillik istaganidan kelib chiqib qolg'on bir hol*" deb izoh beradi. [2].

Uning fikriga ko'ra, o'zbek tili yalpi turk tilining keng bir tarmog'i sifatida barcha turkiy tillarga xos xususiyat o'zbek tilida ham bo'lishi tabiiy ekanligi, turkiy tillarning barcha tarmoqlarida bo'lgani kabi o'zbek tilida ham ohangdoshlik, so'zlar ohangi e'tiboriga ko'ra *yo'g'on* va *ingichkaga* bo'linishi aytiladi. Masalan, *sin* so'zi *yo'g'on* bo'lsa, *min* so'zi *ingichka* deb e'tirof etilgan. Shuningdek, ohang masalasi eski yozma asarlarimizda, qishloq shevalarida uchrashi, fors adabiyoti ta'siri bilan buzilgan shahar shevasida bo'lmas-da, o'zbek tilida bu hodisani yo'q deb bo'lmasligini ta'kidlaydi.

Fitratning to'g'ri talaffuz, xususan, nutq tovushlari, talaffuz va *ohangdoshlik* masalalariga milliylik nuqtai nazaridan yondashishni kuzatamiz. Darhaqiqat, til millat belgisi sifatida doimo o'ziga xos xususiylikka ega bo'ladi. Olimning milliylikka yo'g'rilgan ilmiy asoslari pishiq qarashlari o'z vaqtida maktab o'quvchilari uchun yaratilgan "O'zbek tili uchun darslik"larida ham o'z aksini topgan edi. Xususan, buni bevosita Q.Ramazon va X.Qayyumiyarning darsligi [3] misolida ham ko'rishimiz mumkin.

Darslik mualliflari ham A.Fitrat yo'lidan borib tilning milliy xususiyatlarga jiddiy e'tibor qaratishgan. Ta'kidlash kerakki, darslikdagi atamalarining ham aksariyati o'zbekcha (*so'zlar a'zolari*, *so'z tuzumi*...). Ushbu darslikda to'g'ri talaffuzga alohida e'tibor berilib, nutq tovushlari *unli* va *unsiz* (joriy darsliklarda buning o'rniga *undosh* atamasi qo'llangan. 1940 yillar darsliklarining ayrimlarida *shovqinlilar*)ga ajratilgan. Har bir nutq tovushiga (bugungi fonetik talqinlarga unchalik o'xshamagan) alohida tavsif berilgan. Unlilarning talaffuzi va imlosi batafsil yoritib berilgan. Shuningdek, bo'g'in mavzusiga doir nazariy ma'lumotlar ham bugungi talqinlarga o'xshamaydi. Masalan, "*So'zning ayrim havo zarbiga to'g'ri keladigan bo'lagi bo'g'in deyiladi*" [3].

Jadidlar davri darsliklari bilan hozirda amaldagi darslik ma'lumotlar orasida uyg'un o'rinlar ham uchraydi. Masalan, urg'u haqidagi nazariy ma'lumot joriy darsliklardagiga aynan o'xshashdir. Unda nazariy ma'lumotlarni mustahkamlovchi mashqlarning mavjud emasligini ham ta'kidlash joizdir.

Bizningcha, darsliklar tarixini o'rganish ta'limning kelajagini belgilashda muhim omil vazifasini bajaradi. Istalgan sohada biror yangilik yaratish, albatta, avval erishilgan tajriba yoki natijalarga asoslangandagina uning yashovchanligini va amaliy qiymatini ta'minlashi ma'lum. Darslik yaratish borasida ham bu yondashuv qo'l keladi.

Quyida 1930-1940-yillarda umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun chop etilgan "Ona tili" darsliklari mundarijasining diqqatga sazovor o'rinlariga e'tibor qaratamiz. O'tgan asrning 30-yillarida amalda bo'lgan (lotin alifbosidagi) "O'zbek tili" darsliklarining to'g'ri talaffuz bo'limiga doir "*Unsiz tovushlar*", "*Lab ohangi*", "*Ohangdoshlik*", "*Yo'g'on va ingichkalik*", "*Bosim*" kabi bir qator atamalar XX asr boshlarida A.Fitrat, Q.Ramazon va X.Qayyumiyar tomonidan yaratilgan darslik hamda qo'llanmalarda ham uchraydi. Mazkur atamalar bugungi kun o'zbek terminologiyasida ishlatilmas-da, ular o'zbek tilining milliy tabiatigagina xos tushunchalarni ifodalay olishi bilan muhimdir. Jadidchilik davri asarlarida milliy xarakterning ustuvorligi ma'lum. Shu nuqtai nazardan yondashilganda, bu davrda yaratilgan tilshunoslikka aloqador darslik va qo'llanmalarda ham ona tilidagi nutq tovushlarining o'ziga xos milliy xususiyatlari ko'proq tadqiq qilinganligini kuzatamiz.

A.Fitrat dastlab o'zbek tilini turk tilining keng bir tarmog'i hisoblab, boshqa turkiy tillardagi kabi o'zbek tilida ham mavjud bo'lgan so'zlar ohangi masalasiga to'xtaladi va bu borada "*yo'g'on*" hamda "*ingichka*" atamalarini qo'llaydi. A.Fitrat *yo'g'on* va *ingichkalik*ni so'zlarga nisbatan qo'llagan bo'lsa, Q.Ramazon hamda X.Qayyumiyar [3] mazkur atamani nutq tovushlariga nisbatan ham ishlatadi.

Bundan tashqari, mualliflar darslikning to'g'ri talaffuz bo'limida "*Lab ohangi*" atamasini ham qo'llaydilar va quyidagicha ta'rif beradilar: "Baş bog'unda kelgan lab unlilarining ikkinchi bog'unda ham lab unlilarini istaşi lab ahani deb ataladi" [3].

A.Fitrat so'z va uning turlari mavzusiga to'xtalganda "so'z" atamasiga: "So'z ma'no bildirgan tovushlar to'dasidir", deya o'ziga xos ta'rif ham beradi. Ohang masalasiga yana murojaat qilib, asli o'zbekcha so'zlar *yo'g'on*, *yo'ingichka* bo'lishini, asosga qo'shilgan qo'shimchalarni ham *yo'g'onlik-ingichkalik*da o'ziga ergashtirishini ta'kidlaydi.

Uning "*bosim*" atamasi haqidagi fikrlari ham diqqatga sazovordir: "*So'z bir bo'g'unini qattiqroq uzub*

aytilishidir. Bu bizning tilda ko‘prak so‘zning oxirida voqe‘ bo‘lsa ham hali qat’iy suvratda tekshirilgani yo‘q” [2]. Jadidlar davrida qo‘llangan ushbu atama bugungi kundagi “urg‘u” terminiga to‘g‘ri keladi.

Fitrat o‘zbek tili tovushlar tizimi haqida to‘xtalganda ularning tasnifiga doir quyidagi ikki atamani ishlatadi: **Unsiz**: b, p, t, ch, j,...(23ta). Unli: o, a, u; o‘-o‘, e, i-y (9 ta. Kirill alifbosiga tabdil qilingan variantidan foydalanildi). M. Mirtojiev esa o‘zbek tilida 14 ta unli (*i, i, , u, u, ye, a, á, ó, o, e...*) borligini ta’kidlaydi [4]. **Unsiz** atamasi bugungi tilshunoslik atamalari sirasida uchramaydi. Uning hozirgi varianti **undosh** bo‘lib, darsliklar tarixida **shovqinlilar** deb ham nomlangan.

A.Yo‘ldoshevning “O‘zbek tili darsligi” grammatika va imloni o‘qitishga mo‘ljallangan. To‘g‘ri talaffuz, odatdagidek, tovush va harfni tushuntirishdan boshlangan. E’tiborli tomoni shundaki, “Yo‘g‘on va ingichka so‘zlar”, *Yo‘g‘on va ingichka tovushlar*” kabilar bugungi kunda to‘g‘ri talaffuzga doir o‘quv materiallari sirasida uchramaydi. Beshinchi bo‘lim gazeta hamda kitoblar ustida ishlashni o‘rgatishga mo‘ljallangan ma’lumotlarni o‘zida jamlagan.

Mazkur darslik A.Fitratning tajriba uchun yozilgan darsligi ta’sirida yaratilgan bo‘lib, aynan tovushlardagi yo‘g‘on va ingichkalik masalasi alohida o‘rganishni talab etadiki, mazkur tajribadan bugungi kunda ham foydalanish mumkin. Fikrimizcha, bu hozirgi talaffuz va imlo muammolarini yechishda samara beradi.

Q.Ramazon va X.Qayyumiylarning 5-, 6-sinflar uchun yaratilgan grammatikaga bag‘ishlangan darsligi [3] “Sarf” deb nomlanadi. Unda, asosan, morfologiyaga oid til materiallari berilgan bo‘lib, undan “*To‘g‘ri talaffuz*”, “*Ba’zi harflarning imlosi*”, “*Ohangdoshlik*” kabi mavzular ham o‘rin olgan. Ta’kidlash kerakki, bu yerda **undosh tovush** atamasi uchramaydi, nutq tovushlari *unli* va *unsiz* tovushlarga bo‘lingan. Darslikda ohangdoshlik mavzusining mavjudligi diqqatga sazovordir. Bu yerda nutq tovushlarining o‘ziga xos xususiyatlari orqali so‘zlarda sodir bo‘layotgan yo‘g‘on va ingichkalik haqida ma’lumotlar morfologik yondashuv asosida yoritilgan.

Jadidlarning sa’y-harakatlari bilan yaratilayotgan, o‘z davrida sekin-asta shakllanayotgan milliy ruhdagi “Ona tili” darsliklari o‘z o‘rnini 1939-yilga kelib A.G‘ulomov ta’kidlaganidek [5], 1938 yilda (S.Barxudarov va Dosichevalarning rus maktablari uchun “Rus tili” darsligi stabil qo‘llanma sifatida qabul qilingach), o‘zbek maktablari uchun ham keyingi yillarda til me’yorlarini belgilashda nazariy asos vazifasini o‘tagan Olim Usmon va Barot Avizovlarning to‘liqsiz o‘rta va o‘rta maktablar uchun tavsiya etilgan darsligi egalladi [6].

To‘g‘ri talaffuz qismida hozirgi darsliklardan farqli ravishda tovushlar tasnifi berilgan, unli va undosh tovushlarning imlosiga alohida e’tibor qaratilgan. To‘g‘ri, darslik o‘z davrining talabi asosida tuzilgan. Uning asosiy qismi bugungi kunga mos kelmaydi, ammo o‘rgansa bo‘ladigan jihatlari ham ancha. Jumladan, nutq tovushlarining to‘g‘ri talaffuzi va imlosini o‘rgatishda mustahkamlovchi mashqlar tarkibida nasriy matnlar bilan birga she’riy matnlardan foydalanilganligi tilni adabiyot bilan bog‘lashni ta’minlagan va nutq tovushlarining matndagi xususiyatlarini to‘laroq o‘rgatish, provardida, o‘quvchilarni talaffuz, ohang, urg‘u va bo‘g‘in haqida ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lishiga olib keladi. Har bir mavzu dastlab o‘quvchini mavzuga tayyorlash – misol, o‘quvchiga ma’lum bo‘lgan tushunchalar ehtiyojdan kelib chiqish asosida tuzilgan qoida, so‘ngra o‘quvchi olgan yangi bilimlarni mustahkamlash uchun mashq tarzida berilgan. Eng muhimi, hozirgi maktab darsliklarida uchramaydigan unli va undosh tovushlarining hosil bo‘lishini yaqqol tasavvur ettirish maqsadida nutq organlarining maxsus chizmasi yordamida har bir tovushning talaffuz holati aks etgan rasmlar berilgan. Ayniqsa, unilarning ifodalanishiga alohida urg‘u berilgan. Masalan, [e] unlisining talaffuzi haqida quyidagilarni keltiradi: “e harfi so‘z boshida kelsa [ye] tarzda talaffuz qilinadi: yer, yemish, yelka, yetmish va b. Undosh tovushlardan keyin kelsa [e] tarzda aytiladi: kel, bel, terak, kerak va sh.k. Metodik jihatdan e’tiborga molik bu dalillar barcha ona tili darsliklarida, ayniqsa, ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan maktab o‘quvchilariga mo‘ljallangan darsliklarda ham o‘rni-o‘rni bilan yoritilishi kerak.

Tahlillar natijasida o‘tmishda yaratilgan boshlang‘ich sinf darsliklarida ham maxsus talaffuz mashqlari yo‘qligi aniq. O‘quvchining nutq apparati shakllanayotgan bu davrda talaffuzi qiyin nutq tovushlari ustida takrorga asoslangan fonetik mashqlarni muntazam o‘tkazib borish lozim. Mazkur bosqichda o‘quvchilarda adabiy talaffuz ko‘nikmasini hosil qilish lozim. Kichik yoshdagi o‘quvchilar uchun bugun zamonaviy talaffuz mashqlari, audio hamda video materiallar tayyorlash davr talabidir. O‘tmishda yaratilgan darsliklarning ijobiy tomonlaridan bugungi ta’lim tizimida, xususan, to‘g‘ri talaffuz ko‘nikmasini rivojlantirishda foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ayniqsa, Abdurauf Fitratning qarashlari, yo‘g‘on va ingichkalik masalasini ilmiy-nazariy va metodik jihatdan o‘rganish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo‘ldosheva D. Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi talablari asosida ta’lim maqsadini belgilashning didaktik asoslari. –T.: Fan, 2006. – 232 b.

2. Fitrat Abdurauf. Tanlangan asarlar. IV jild. –T., 2006 – 136 b.
3. Ramazan Q., Qajjumij X. Grammatika. Sarf. Oʻrta maktablar uchun darslik. I qism. –T.: Oquyppeddavnasr. 1937. –149 b.
4. Mirtojiev M. Oʻzbek tili fonetikasi. – T.: Fan, 2013 – 424 b.
5. Gʻulomov.A.Gʻ. //Oʻzbekiston sovet entsiklopediyasi.–T., 1981. – 394-b.
6. Usman A., Avizov B. Oʻzbek tili grammatikasi. Birinchi boʻlim. Fonetika va morfologiya.Toʻliqsiz oʻrta va oʻrta maktablar uchun darslik.–T.: Ozdavnasr,1939. –235 b.

YANGI YARATILGAN DARSLIKLAR MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA TARBIYALASHNING OʻRNI

Mahmudova N. - Xorazm viloyati Pedagoglarni yangi metodlarga oʻrgatish milliy markazi “Maktabgacha, boshlangʻich, maxsus taʼlim metodikasi” kafedrası oʻqituvchisi, p.f.n.

Bekchanova Ozoda - UrDU magistri

Annotatsiya: *Bugungi kunda taʼlim sifatini oshirish, raqobatbardosh kadrlarni yanada koʻpaytirish, yoshlarni har tomonlama yetuk shaxs qilib tarbiyalash, bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Buning uchun boshlangʻich sinfdayoq oʻquvchilarga oʻzlikini anglagan holda tarbiyalash darkor. Ming-ming yillar davomida shakllangan urf-odat marosim, adabiyot-sanʼat muallaq holda, oʻzga xalqlardan berkitiqcha paydo boʻlib, rivojlanmagan.*

Kalit soʻzlar: *Milliy qadriyatlar, milliy dastur, oʻyinlar, darsliklar, anʼanalar.*

Bugungi kunda dunyo hamjamiyatida iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarning tarixiga nazar solsangiz, ularning taraqqiy etish birinchi navbatda taʼlim tizimlarida olib borilgan samarali va uzluksiz islohotlarning juda muhim roʻl oʻynaganini koʻrishimiz mumkin. Bunga misol sifatida Yaponiya, Singgapur, Janubiy Korea, Finlandiya kabi koʻpgina davlatlarni keltirish mumkin.

Joriy yilning 6-noyabr kuni Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Oʻzbekistonning yangi taraqqiyot davrida taʼlim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi farmoni qabul qilingan edi. Farmonda maktab taʼlimi boʻyicha ilgʻor davlatlar tajribasini, xususan Finlyandiya taʼlim tizimining oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganish vazifasi yuklatildi. Davlatimiz rahbari tomonidan aynan Finlyandiya misol qilib koʻrsatilgani bejizga emas. Ushbu mamlakat taʼlim sifatini baholash boʻyicha oʻtkazilgan xalqaro tadqiqotlardagi oʻz muvaffaqiyatlari bilan ajralib turadi. Fin oʻquvchilari PISA tadqiqotidagi barcha yoʻnalishlarda savodxonlik va taʼlim tengligi koʻrsatkichlari boʻyicha eng yaxshi natijalarni koʻrsatishgan.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni 2021-2026-yillarda xalq taʼlimini rivojlantirish borasida milliy dasturini tasdiqlangan farmoniga binoan maktab oʻquvchilarining bilimi va koʻnikmalarini shakllantirish ularni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik ruhida tarbiyalash, oʻqituvchi kasbi nufuzini va pedagoglarning sifat tarkibi oshirish, darsliklar va oʻquv metodik majmualarni zamon talablari asosida takomillashtirish uchun 1-4-sinflarda “Ona tili va savodxonlik” yangi oʻquv darslikni yaratilishi bu yana oʻzlikimiz haqida va qadriyatlarga, milliy oʻyinlarimizga alohida eʼtibor berilgan.

Yangi taraqqiyot yoʻlidan borayotgan Oʻzbekiston Respublikasida taʼlim va oʻquvchilarning qiziqish va qobiliyatlarining milliy shakllarini rivojlantirishga keng imkoniyatlar ochib berilmoqda. Bu borada yurtimizda jahon talablariga mos keladigan, har tomonlama rivojlangan, oʻz kasbini puxta egallagan, vatanparvar fidoyi insonlarni tarbiyalab yetishtirishda taʼlim muassasalarida oʻqitishni yanada yuksak bosqichga koʻtarish, uning tarbiya bilan uygʻunligini taʼminlash borasidagi vazifalar belgilab qoʻyilgan. “Biz yosh avlodni har tomonlama sogʻlom va barkamol etib tarbiyalash borasidagi ishlarimizni yangi bosqichga koʻtarish maqsadida “Yoshlarga oid davlat siyosati toʻgʻrisidagi qonunnni yangi tahrirda qabul qildik. Shu asosda yangicha yondashuvlar hayotga faol joriy etilmoqda”, -deb taʼkidlab oʻtgan edi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasida.

1-sinf “Ona tili va savodxonlik” fanida esa qadimiy xalq oʻyinlari: lanka, kurash, shaxmat haqida ham darslikda yoritib berilgan.

Xulosa qilib aytganda, oʻzbek xalqining milliy qadriyatlarida yosh avlodni oilaviy hayotga tayyorlashda taʼlim-tarbiya metodlari, usullari keng qoʻllanilganki, oʻzining amaliyligi, avloddan-avlodga oʻtib, tajribada sinalganligi va hayotiyiligi bilan tarbiya tizimida katta ahamiyatga egadir. Biz bu borada yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda qoʻllanilgan metod va usullar, farzand tarbiyasida ota-ona ibratini, oilada bolalarni aqliy, axloqiy, mehnat va hunar, estetik va jismoniy tarbiyasida xalq hikmatlari, maqol va iboralar, hikoyatlar,

rivoyatlar, ertaklar, dostonlarda xalq foydalangan metod va usullarni hozirgi davrda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda qo'llash muhim hisoblanadi.

2-sinf "Ona tili va savodxonlik" darsliklarida "Bolalar qo'shiqlari" bobida ota-bobolarimiz azal-azaldan aytib kelayotgan xalq qo'shiqlarini o'zganishlari mumkin. O'zbek milliy o'yinlaridan namumalar keltirilgan.

Har bir avlod xalqning madaniy, ma'naviy idrokini ruhida singdira olsagina, uni o'zidan keyin kelayotgan bo'g'inlarida yetkazish tadorini ko'radi. O'zi bilmasa keyingilarga ham ravo ko'rmasligi aniq. Buning natijasida har qanday yaxshi rasm-rusum ham asta-sekin e'tibor topmay qadrlanmay, nazardan chetlashib, yo'qolib ketadi. Ular yo'qolishi barobarida xalqning ruhiyatida qadimdan, ota- bobolaridan meros sifatida saqlanib kelgan fazl-u fazilatlar ham, xosu xususiyatlar ham unutiladi.

Kitob bizni, ayniqsa yoshlarimizni ana shu ma'naviy yo'qotishdan asrab qolishda beminnat ko'magi bilan qadrlidir. Ming-ming yillar davomida shakllangan urf-odat marosim, adabiyot-san'at muallaq holda, o'zga xalqlardan berkitiqcha paydo bo'lib, rivojlanmagan. Aksincha, biz bilan qadimdan yonma-yon, jon qo'shni sifatida hayot kechirib kelayotgan qardosh qozoq, qirg'iz, turkman, tojikva ozaybayjon xalqlarining bevosita ishtiroki, hamkorligida yaralgan, taraqqiy topgan, hatto jahonning ko'plab boshqa xalqlari vakillari ham bu qadimiy madaniyatning taraqqiy topishida muayyan hissasi bor. Aslida udumlar, an'analardan ko'zda tutilgan maqsad nima? Udumlarning hayotdagi o'rni, mavqei qanday bo'lishi kerak? Biz turli zamonlarda turlicha siyosatdan kelib chiqib, muayyan g'oyalar yaratamiz. Bu g'oyalarni mafkura darajasiga ko'taramiz, qonunlashtiramiz. Udum ham qonun. Udum ham mafkura. O'zbek udumlari yozilmagan qonun bo'lsa-da, hamisha yashaydi va ishlaydi. Bu -abadiy mafkura!

Nazarimda, bizni ming yillar davomida balo-qazolardan asrab kelgan ham, boshi berk ko'chalarga kirib qolmasligimizni ta'minlagan ham anashu udum, an'ana xalqona donishmandlik namunasi bo'lgan buyuk didaktikadir. "O'zbek milliy qadriyatlarini, udumlarini", ayniqsa, millatning kenja bo'g'iniga dastlabki ma'rifiy ma'lumotlar sifatida juda zarur, juda kerak. Buning uchun ta'lim sohasining tubi ya'ni maktabgacha ta'lim muassasasidan boshlab oliy ta'lim tashkilotlari ham udumlarning targ'ibotiga jiddiy qarashsa nur ustiga a'lo nur bo'lar edi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yhati:

1. SH.Mirziyoyev ma'naviyatni yuksaltirish bo'yicha yig'ilish o'tkazdi. Jamiyat 19-Yanvar 2021 visibility37374.
2. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun "Ona tili va savodxonlik" darsligi 1-sinf.
3. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun "Ona tili va savodxonlik" darsligi 2-sinf.
4. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun "Ona tili va savodxonlik" darsligi 4-sinf.
5. "Xalq so'zi" gazetasi 03.03.2023.
6. Almetov N.Sh. "O'quv tarbiya jarayonida xalq pedagogikasining tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanish" – Chimkent: 1993.

KASHTACHILIK SOHASIGA DOIR TERMINLARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

Bahodirova Gulruh Bahodirovna -

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Kashtachilik terminlari lug'atida har bir terminga berilgan izoh funksional jihatdan qisqa, aniq bo'lishi, shu sohaga xos ilmiy tushunchani ifodalay olishi va turdosh soha terminlaridan ajralib turishi uchun xizmat qilishi kerak.

Kalit so'zlar: lug'at, kashta, sinonimiya, variantdoshlik, kashtachilik, semantizatsiya, leksika.

Kashtachilik terminlarini sohaviy lug'atlarda aks ettirish kashtachilik olamining umummilliy va milliy lisoniy tasvirini berish va sohaviy leksikani ilmiy tadqiq qilishda muhim rol o'ynaydi.

Kashtachilik terminlarining mavjud lug'atlardagi, xususan, "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi talqinini kuzatish jarayonida ma'lum bo'ladiki, sohaga doir aksariyat terminlarning leksikografik talqini qoniqarli darajada emas. Bu nimalarda ko'rinadi:

Birinchidan, boshqa sohalarda bo'lgani kabi kashtachilik leksikasida ham ma'nodoshlik – bir tushunchaning bir necha nomlar bilan yuritilishi kuzatiladi. Ishning birinchi bobida aytib o'tilganidek, kashtado'zlar joylashgan hudud aholisi uchun bilingvizm hos bo'lib, o'zbek va tojik tillarida so'zlashishadi. Natijada muayyan bir tushuncha, masalan, naqsh, bezak, nusxaning bu ikki tilda turlicha so'zlar bilan

nomlanishi – sinonimlik yuzaga kelgan: *g'uncha, mo'hja/mo'g'ja; uchgul, sebarga; to'rtbarg, chorbarg; oltigul, gulishashbarg; yettibarg, haftbarg; sakkizbarg, hashtbarg; to'rtgul, chorgul; ilonizi, morpech; oy, mohtob, qush ko'zi, chashmiqush* kabi.

Umuman, kashtachilikda bir tushunchaning adabiy til va hududlarda nomlanishida ham xilma-xillik kuzatiladi. Ularning bir necha qatorlarini keltirish mumkin:

kashtado'z, kashtachi;
do'ppi, qalpoq, kalapo'sh;
belbog', belqars, qiyiq, fo'ta;
qur, jiyak, zehak, izmak, sherozi;
nimcha, nimtana, kultacha;
katta ko'ylak, kelin ko'ylak, nikoh ko'ylak, kashta ko'ylak;
joypo'sh, choyshab;
takyapo'sh, yostiqqo'sh, lo'lapo'sh, bolishpo'sh;
bigiz, ilmoqli igna, kryuchok (kurjuk);
chizmakash, qalamkash, rasmkash;
kultapo'shak, kulo'ta, lachak;
chatmado'zi, chakmato'r;
chindaxayol, duro'ya, kuppa, pishtado'zi;
zamindo'zi, tagdo'zi, to'ldirma;
kirpich, bo'xchapech, kirpechpalak
kulo'ta, kultapo'shak;
yengcha, yeng kashta.

Mavjud lug'atlarda mayyan bir tushunchani anglatuvchi sinonim terminlarni ikki xil tushuncha sifatida izohlashga urinish hollari uchraydi.

Ikkinchidan, muayyan bir terminning lug'atdagi izohining sohaga aloqador boshqa lug'atlardagi izoh bilan mutanosib bo'lishi, ya'ni turdosh lug'atlardagi izohdan keskin farqlanmasligini ta'minlash. Masalan, kashtachilikda **guldo'zi** – matoga asosi bo'sh qoldirilib, tikilgan kashta turini bildiradi. U asosida to'ldirib tikilgan zamindo'zi usuliga qarama-qarshi qo'yiladi. Shu sababli *zamindo'zi* shevalarda *tagdo'zi*, *to'ldirma* ham deb yuritiladi. Ushbu termin “Amaliy san'at qisqacha lug'ati”da quyidagicha izohlanadi:

GULDO'ZI – andaza asosida naqsh (kashta) tikish usuli; charm, karton yoki qog'ozdan qiyib tayyorlangan naqsh nusxa matoga omonat tikiladi[3:14.].

“O'zbek tilining izohli lug'ati”da keltirilgan izohda esa “gul solib tikilgan, guldor” semasi yetakchilik qiladi:

GULDO'ZI *f.* – gul, kashta tikish Gul solib tikilgan, guldor. *Boshimdagi onam tikkan guldo'zi do'ppi bolalarning ko'zini qamashtirardi.* S.Ayniy, Esdaliklar.

Uchinchidan, polisemantik terminlarni lug'atda izohlash bilan bog'liq muammolar. Garchi “terminlar bir ma'noli bo'ladi” degan qarash mavjud bo'lsa-da, zamonaviy terminologiyada polisemantiklik tan olinadi. Sohaviy leksika tadqiqi yuzasidan izlanishlar olib borgan M.Abdiyev bu holatga quyidagicha izoh beradi: “Til aynan bir leksemani turli SLSlar paradigmalarida joylashtirib, uning ko'p sememaligini ta'minlaydi. Har bir soha o'ziga xos, nisbatan mustaqil sistema bo'lganligi sababli (masalan, morfologiya so'zining: a) tilshunoslik; b) geologiya; v) biologiyada xilma-xil sememalarga ega bo'lgani kabi) ular bir-biriga mutlaqo xalaqit bermaydi va har biri o'z sistemasida yashab, rivojlanaveradi”[1:31]. Aksariyat terminlar kabi kashtachilik leksikasida ham ko'p ma'noli terminlar uchraydi. Masalan, kashtachilikda *sanama* termini polisemantik xususiyatga ega bo'lib, metafora, metonimiya asosida bir necha tushunchalarga nom bo'lib ko'chgan: 1) chok turi; 2) tikish usuli; 3) do'ppi nusxasi nomi; 4) ayrim trikotaj maxsulotlarining to'qilish uslubiga ko'ra nomi.

Izohli lug'atda *sanama* terminiga berilgan ta'rif amaliy san'at turlari, kashtachilikka doir manbalarda ushbu chok turiga berilgan izoh – *ipi sug'urib tikish uchun qulay to'r holiga keltirilgan surp yoki kanvaga sanab tikishga asoslangan chok* turi[5:342] talqiniga mos tushmaydi. Bu lug'atdagi izohni tasdiqlash uchun keltirilgan illyustratsiyada ham aks etgan:

SANAMA Shaxmat tartibida oralatib gul tikish usuli, shunday usulda tikilgan gul va shunday gulli buyum. *Ayvonda salla o'rab ovora bo'lgan maxdum... sanama tikib o'tiruvchi Ra'noga: – Yo'lakda xotin kishi ko'rinadi, xabar ol-chi, bolam, – dedi.* A.Qodiriy, Mehrobdan chayon. *Elliklab qoziq lungi, yuzlab sanama ro'mollar sandiqlarni to'ldirgan bo'lsa ham, bu narsa Lutfiniso va uning qizini hali qanoatlantirgan emasdi.* Oybek, Tanlangan asarlar[6:437].

Birinchi keltirilgan havolada (*Ayvonda salla o'rab ovora bo'lgan maxdum... sanama tikib o'tiruvchi Ra'noga: – Yo'lakda xotin kishi ko'rinadi, xabar ol-chi, bolam, – dedi*) *sanama* – shu usulda tikiladigan iroqi

do'ppiga (sanama tikib o'tiruvchi) ishora qilmoqda. Keltirilgan ikkinchi misol ham talqindagi "shaxmat tartibida oralatib gul tikish usuli" talqiniga mos kelmaydi: *Elliklab qoziq lungi, yuzlab sanama ro'mollar sandiqlarni to'ldirgan bo'lsa ham, bu narsa Lutfiniso va uning qizini hali qanoatlantirgan emasdi*. Oybek, Tanlangan asarlar.

Sanamaning ro'molga nisbatan ishlatishi ro'molning to'qilish usuli emas, balki kashtali ekaniga ishora qiladi. Kashtachilikda ro'molga baytlarni yozib, kashta tikish, ya'ni kashtali ro'mol ham mavjud bo'lib, xususan, vafot etgan ayolning boshiga arab yozuvida baytlar kashta qilib tikilgan *qiyomat qiyiq* haqida kashtachilik buyumlari izohlangan avvalgi boblarda to'xtalgan edik. *Sanama ro'mol qiyomat qiyiqdan farqlanib, to'y-hashamlarda ham o'ralishi mumkin*. Masalan, *Uning egnida qadimona tikilgan keng, uzun oq shohi ko'ylak (qutli kunda burma ko'ylak kiyishni onasi man etgan), boshida baytlar yozilgan katta sanama ro'mol, oyoqlarida ipakday mayin guldor mahsi*. (Oybek, Tanlangan asarlar).

ADABIYOTLAR

1. Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
2. Баҳриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол.фан... доктори (DSc) дисс. – Самарқанд. 2020., –252 б.
3. Булатов С.С., Аширова М.О. Амалий санъат қисқача луғати. –Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти. – 47 б.
4. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб.пособие (для вузов) – Москва: Наука, Флинта, 2008. –432 с.
5. Шомирзаев М.Х. Миллий тарбияда каштачиликнинг ўрни // Таълим ва инновацион тадқиқотлар. 2021
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006. – 688 б.

PIRLS 2021 XALQARO BAHOLASH DASTURINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA O'QISH SAVODXONLIGI

Xolmurodova Shoxsanam Mamatkarim qizi

Guliston davlat universiteti

Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi

(boshlang'ich ta'lim) yo'nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. PIRLS xalqaro tadqiqotlari haqida qisqacha ma'lumotlar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, ushbu tadqiqotlar yordamida o'quvchilarning baholanadigan kompetentsiyalari hamda ta'lim sifatiga ta'sir etuvchi omillar haqida fikrlar keltiriladi.

Yangicha yondashuvlarga asoslangan tadqiqotlar haqida boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining o'qish savodxonligini boyitish yo'lida amalga oshirilgan chora-tadbirlar haqida tahlil qilinadi.

Shuningdek, xalqaro dastur talablari asosida tashkil etilgan tajriba-sinovi hamda tadqiqotlar asosida milliy baholash tizimini takomillashtirish yo'liga orttirilgan tajribalar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: xalqaro baholash dasturlari, PIRLS, o'qish savodxonligi, matnni o'qib tushunish, xalqaro tajribalar.

Kirish. XXI asrda jahonda ta'lim tizimining rivojlanish tendensiyalari intellektual rivojlangan, raqobatbardosh komil insonni tarbiyalash - eng asosiy, kechiktirib bo'lmaydigan muhim vazifalardan biri ekanligini ko'rsatmoqda. Har qanday mamlakatning kuch-qudrati uning intellektual salohiyati bilan belgilanadi. Bu esa bevosita ta'lim sifatiga bog'liq.

Har qanday vosita ma'lum vaqtdan so'ng ma'nan eskiradi. Shu bois ta'lim natijalarini baholashning eng ilg'or usullarini qo'llashda PIRLS tajribasi bizga qo'l keladi. Chunki PIRLS xalqaro ekspertlar hamjamiyati tomonidan endi ta'limga qadam qo'ygan o'quvchilar o'qish savodxonligini tekshirishning dunyo miqyosida tan olingan dasturi hisoblanadi. Bu xususida Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev: "...ta'limning barcha bosqichlarida xalqaro andozalarga to'liq javob beradigan tizimni, axborot texnologiyalari joriy etilishi shart", - deb ta'kidlaydilar[1].

O'qish savodxonligini tadqiq etishda ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaroassotsiatsiyasining (IEA) PIRLS tadqiqoti (Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matnni o'qib tushunishdarajasini baholash

xalqaro tadqiqoti) mazkur assotsiatsiyaning 1991-yildagi o'qish savodxonliginitadqiq etish dasturiga qo'shimcha holda 2001-yildan joriy etila boshlandi.

Xalqaro YuNISEF ta'lim sohasi vakillari mamlakatimiz 4-sinf o'quvchilari ta'lim sifatini oshirish masalasi yuzasidan saylanma nazorat ishlarini amalga oshiridilar. 4-sinflarda o'tkazilgan tajribalar o'quvchilarning 42,9%i o'qiganlarini tushunishlari aniqlash imkonini berdi. Mazkur holat boshqa mamlakatlar bilan taqqoslaganda bir qator nomuvofiqlar, tafovutlarning mavjudligini ko'rsatib berdi[2].

PIRLS xalqaro tadqiqoti boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qib tushunish ko'nikmalarini qay darajada rivojlanganligi haqidagi ma'lumotlarni xalqaro miqyosda taqqoslash imkonini beradigan, o'qish va o'qitishni yaxshilashda ta'lim sohasidagi davlat siyosatiga xizmat qilishi mumkin bo'lgan tahlillarni taqdim etadigan yirik xalqaro baholash dasturi hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda PIRLS ta'rifiga ko'ra, o'qish savodxonligi jamiyat tomonidan talab qilinadigan va inson tomonidan qadrlanadigan yozma til shakllarini tushunish va ulardan foydalanish, shuningdek, matnlardan turli shakllarda ma'no hosil qila olish qobiliyati hamdir.

Tadqiqot doirasida asosiy e'tibor tushunishni namoyon qilishdan o'zlashtirilgan ma'lumotlarni qanday qilib yangi loyihalar va vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatlarini namoyon qilishga qaratilmoqda.

Hozirgi vaqtda PIRLS ta'rifiga ko'ra, o'qish savodxonligi jamiyat tomonidantalab qilinadigan va inson tomonidan qadrlanadigan yozma til shakllarini tushunish vaularidan foydalanish, shuningdek, matnlardan turli shakllarda ma'no hosil qila olishqobiliyati hamdir[3].

Har besh yilda o'tkaziladiganushbu xalqaro tadqiqot bolaning mustaqil inson sifatida rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etib,boshlang'ich ta'limda tahsil olayotgan o'quvchilarning o'qib tushunish ko'nikmalarini xalqaromiqyosda baholaydi. Odatda, ushbu rivojlanish davrida o'quvchilar o'qish ko'nikmasini hosil qilganbo'lib, endi bu ko'nikmadan boshqa fanlarni o'rganishda foydalanayotgan bo'ladi.

2016-yilgi PIRLS xalqaro 4-sinf o'quvchilarining matnni o'qib tushunish malakalarinibaholash sinovalariga dunyoning 50 mamlakati qatnashdi. Har bir davlat boshlang'ich darajadamatnni tushunishdan tortib mukammal darajada tushunish borasida turli ko'rsatkichlarni ko'rsatdi.

Boshlang'ich o'qish savodxonligi bo'yicha shuni ta'kidlash kerakki, 2016-yilgi PIRLSda mamlakatlarining yarmidan ko'pideyarli barcha o'quvchilar (95% dan ko'prog'i) fundamental o'qish qobiliyatlarini namoyish etdilar.

2016-yilgi PIRLS yakunlari bundan 15 yil avvalga qaraganda ko'proq o'quvchilar yaxshi o'qish malakasiga ega bo'lganini ko'rsatdi. PIRLS 2001 natijalaridan beri 10ta davlatdan o'qish savodxonligi o'sishi 2ta davlat bu ko'rsatkich tushishi kuzatilgan.

Qiziqarli tomoni PIRLS 2016 natijalarigako'ra 50 ta davlatdan 48 tasida qiz bolalar o'g'il bolalarga ko'ra yuqori natijalarni ko'rsatgan. 2001-yildan beri qizlar vao'g'il bolalar savodxonligi o'rtasidagi farq qisqarmagan. Qizbolalar 2001-yilda ham o'qish savodxonligi borasida o'g'il bolalardan o'zib ketgan. Shu jihatdan turli mamlakatlardagi o'qish savodxonligi borasida yuqori natijalarni ko'rsatgan o'quvchilarning muvafaqqiyatiga aynan qanday omillar ta'sir ko'rsatganligini o'rganish O'zbekiston maktablarida ham yuqori darajadagi o'qish savodxonligiga ega o'quvchilarni kamol toptirishga yordam beradi.

O'rtacha hisobda, Rossiya Federatsiyasi va Singapurlik 4-sinf o'quvchilari o'qish bo'yicha engyuqori ko'rsatkichlarni namoyon etishdi. Shuningdek, bu ikki davlat o'quvchilarninigto'rtidan bir qismi matnni mukammal darajada tushina olish malakasini ko'rsatishdi. Bu darajadamatnni tushungan o'quvchilar hikoya syujetlari va nisbatan murakkab matnlarda berilganma'lumotlarni izohlash, birlashtirish, va baholash ko'nikmalariga ega. Hong Kong, Irlandiya,Finlandiya, Polsha ba Shimoliy Irlandiyalik o'quvchilarning beshdan bir qismi matnini mukammaldarajada tushina olish malakasini ko'rsatishdi.

Quyidagi jadvalda natijalar aniq raqamlarda aksettirilgan [4]:

Rossiya Federatsiyasi	581
Singapur	576
Hong Kong (SAR)	569
Irlandiya	567
Finlandiya	566
Polsha	565
Shimoliy Irlandiya	565

PIRLS tadqiqoti tomonidan o'qish savodxonligiga berilgan ta'rif IEA xalqaro assotsiatsiyasining 2001-yildagi tadqiqotiga asoslangan bo'lib, unda o'qish savodxonligi “tushunish va shaxs tomonidan qadrlanadigan va/yoki jamiyat tomonidan talab etiladigan barcha yozma til shakllaridan foydalana olish qobiliyati” deb izohlangan [5]

PIRLS tadqiqoti har bir ishtirokchi mamlakatlarda tadqiqot jarayonida qatnashayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonlik darajasi haqida to'liq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Bu

o'quvchilarning o'qishdan maqsadlari, keng tushunish jarayoni va ularning umumiy o'qib o'zlashtirishlarini o'z ichiga oladi.

O'qib tushunish ko'nikmasini tashkiliy tuzilishidan kelib chiqib, ham elektron shaklda o'tkaziladigan ham qog'oz shakldagi PIRLS 2021 tadqiqotida, teng yarmi o'quvchilarning badiiy savodxonliklarini baholashga, qolgan yarmi esa ma'lumotlarni topib, ulardan foydalanish ko'nikmasini baholashga qaratilgan 18 ta o'qib tushunish uchun mo'ljallangan matnlar va bu matnlar asosida tuzilgan savol va topshiriqlardan tashkil topgan[6].

Matnlar			
O'qishdan ko'zlangan maqsad	Qiyinlik darajasi	Matn yorlig'i*	Matnning nomlanishi *
Badiiy	Qiyin	LitD1 (06)	Yaltiroq Somon (06)
		LitD2 (16)	Oliver va griffin (16)
		LitD3 (21)	Yangi LitD3 matni (21)
	O'rta	LitM1 (16)	Pemba Sherpa (16)
		LitM2 (21)	Yangi LitM2 matni (21)
		LitM3 (11)	Bo'sh gultuvak (11)
	Oson	LitE1 (21)	Yangi LitM2 matni (21)
		LitE2 (11)	Otamning 10 yoshligidagi yoz fasli (11)
		LitE3 (16)	Kutubxona sichqoni (16)
Axborot	Qiyin	InfD1 (11)	Asal qayerda? (11)
		InfD2 (16)	Islandiya otlari (16)
		InfD3 (21)	Yangi InfD3 matni (21)
	O'rta	InfM1 (16)	Biz uchishni qanday o'rgandik? (16)
		InfM2 (21)	Yangi InfM2 matni (21)
		InfM3 (06)	Akulalar (06)
	Oson	InfE1 (21)	Yangi InfE1 matni (21)
		InfE2 (11)	Eshitmaydigan qutb ayig'ini o'rgatish (11)
		InfE3 (16)	Och o'simlik (16)

* Qavs ichida berilgan raqam matndan ilk bor qo'llanilgan yilni ko'rsatadi.

1-jadval: PIRLS tadqiqoti uchun tanlab olingan 18 ta matnlarning maqsadi va murakkablik darajasi.

1-jadvalda mavjud matnlarni o'qishdan ko'zlangan maqsad va murakkablik darajasiga ko'ra qanday joylashuvi va yangi matnlar va savollar jadvalning qayeridan joy olishi ko'rsatilgan. Oltita yangi matnlardan uchta badiiy savodxonlikka oid matnlar, qolgan uchta esa axborot beruvchi matnlar hisoblanib, ularning har biri matnlarning murakkablik darajasi ustunidan joy olgan. Shuningdek, jadvaldagi har bir matn maxsus shifrlangan bo'lib, ular baholash daftaridagi matnlarni baholanishini osonlashtiradi.

Har bir o'tkaziladigan tadqiqotda o'qish savodxonligiga nisbatan yuqorida keltirib o'tilgan ta'rif barcha yoshdagi o'quvchilar va keng turdagi yozma til shakllariga nisbatan qo'llanilishi mumkinligini, ammo bugungi texnologik jihatdan rivojlangan dunyoda soni tobora oshib borayotgan qator matnli ma'lumotlarni qabul qilish, maktabda va kundalik hayotda o'qib tushunish qobiliyatini qanchalik muhim ekanini teran his etadigan yosh o'quvchilarning o'qish ko'nikmasi va tajribalarining o'ziga xos jihatlarini yoritib berishni ta'minlash maqsadida qayta ishlab chiqilishini taqazo etadi.

Endilikda, PIRLS xalqaro tadqiqoti tomonidan o'qish savodxonligiga nisbatan qo'llanilgan ta'rif bo'yicha *o'qish savodxonligi tushunish va shaxs tomonidan qadrlanadigan va/yoki jamiyat tomonidan talab etiladigan barcha yozma til shakllaridan foydalana olish qobiliyatidir.*

Hozirgi paytda matnlar yoki ma'lumotlarni internet orqali o'qish maktabdagi dasturning asosiy qismi va ma'lumotlarni qo'lga kiritishning eng muhim usuli hisoblanadi[7]. Yangi raqamli savodxonlik ma'lumotlarni internet orqali o'qish uchun muhim sanalib, unda o'quvchi o'ziga kerakli ma'lumotni qidirib topib, uni tushunish orqali o'qishdan ko'zlangan maqsadga erishadi[8].

Avvalgi PIRLS dasturlari kabi PIRLS 2021 tadqiqotida ham o'quvchilarning matnni o'qib tushunishdarajasini rivojlantishda jamiyat, uy va maktab bilan bog'liq omillar haqida ma'lumotlar to'planadi.

Orttirilgan tajribalar asosida shu narsa ma'lum bo'ldiki, o'quvchilarningmatnni o'qib tushunish ko'nikmasini o'zlashtirish darajasi mamlakatlar ichida va mamlakatlarmiqtosida turlicha bo'lishi mumkin.Bu esa har bir ishtirokchi mamlakatda o'quvchilarning matnni o'qib tushunish qobiliyatini baholashda yuzaga keladigan murakkabliklarni (tafovutlarni) muvofiqlashtirishmasalasini keltirib chiqaradi.

Baholash jarayonlari o'quvchilar uchun juda qiyin yoki juda oson bo'lsa,ularning o'zlashtirish darajalarini yuqori aniqlikda baholashning imkoni bo'lmaydi. Mazkur muammonihal etish maqsadida PIRLS 2011 xalqaro tadqiqotiga qadar o'tkazilgan tadqiqotlardan tortib 2016-yildao'tkazilgan PIRLS o'quvchilar savodxonliklarini baholash tadqiqotigacha, avval o'tkazilgan PIRLS tadqiqotida ishtirokchi mamlakatlarning o'zlari tanlashi mumkin bo'lgan ancha soddalashtirilgan testmateriallari taqdim etildi.

Mazkur sa'y-harakatlar natijasida PIRLS xalqaro tadqiqoti tomonidano'zlashtirish darajasi eng pastbo'lgan o'quvchilar ham qamrab olindi.Ammo PIRLS tadqiqotiningalohida (lekin avvalgilari bilan mantiqan bog'langan) versiyasini ishlab chiqish talab etildi va yaxshio'zlashtiradigan o'quvchilar uchun murakkabroq materiallar tuzishga ehtiyoj qolmadi.

Baholashning yangi tartibi ikki xil murakkablik darajasidagi baholash daftarini birlashtirish natijasida tuzilgan uch xil murakkablik darajasidagi – murakkab, oʻrtacha va oson – matnlarga asoslangan.

PIRLS barcha mamlakatlar uchun bitta standart ogʻishga mos kelgan boʻlib, shkalaning 500 balli markaziy nuqtasi oʻsha ishtirokchi mamlakatlar uchun xalqaro oʻrtalikka mos kelgan. Ikki turdagi baholash natijalarini birlashtirish uchun asos boʻlib xizmat qilgan 2001- va 2006-yilgi tadqiqotlarda berilgan matnlardan foydalanib, PIRLS 2006 xalqaro tadqiqotida qoʻlga kiritilgan maʼlumotlar ham aynishkalaga kiritilgan boʻlib, bu ishtirokchi mamlakatlarga 2001-yildan beri boshlangʻich sinfoʻquvchilarining matnni oʻqib tushunish darajasi qanday oʻzgarishlar roʻy berganini koʻrish imkonini beradi. PIRLS oʻqib oʻzlashtirish shkalasi oʻquvchilarning oʻqishdan maqsadlari va keng tushunish jarayonidan iborat oʻqish salohiyatini umumiy tarzda baholaydi. Shunga qaramay, umumiy shkalaga qoʻshimcha tarzda, PIRLS tadqiqoti oʻquvchilarning oʻqishdan maqsadlari va keng tushunish jarayonining ayni shu koʻrsatkichida alohida oʻzlashtirish shkalasini ham taqdim etadi.

Yanada aniqroqaytadigan boʻlsak, oʻquvchilarning oʻqishdan maqsadlarini baholovchi ikkita shkala mavjud:

- Badiiy savodxonlikni oshirish uchun oʻqish;
 - Maʼlumot olish va undan foydalanish uchun oʻqish.
- Bunga qoʻshimcha tarzda, keng tushunish jarayonini baholovchi ikkita shkala mavjud:
- Qidirish va toʻgʻri xulosa chiqarish;
 - Talqin qilish, umumlashtirish va baholash.*

Hulosa qilib shuni aytish mumkinki yosh avlod bilimini baholashda xalqaro baxolash dasturlarini amaliyotda qoʻllash bilan birga milliy baholash tizimini yanada takomillashtirishga eʼtibor qaratish maqsadga muvofiq boʻladi.

Xalqaro dasturlarda ishtirok etish yosh avlodning intellektual salohiyatini qay darajada rivojlanayotganini aniqlash, shu orqali natija va samaradorlikning yangi yoʻnalishlarini belgilab olishga imkoniyat yaratib milliy baholash tizimining yanada takomillashtirish xalqaro baholash dasturlarida muvaffaqiyatli ishtirok etishini taʼminlash bilan birga ularning kreativligini va kompetentligini va oʻz navbatida taʼlim sifatini yanada rivojlanishiga xizmat qiladi.

Zero, ayni davr taʼlimi va global taraqqiyot bilimlar universalligini ham talab etmoqda.

Adabiyotlar:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020-yil 24-yanvar. URL // <https://lex.uz/docs/-5280079>

2. Цукерман Г.А. и д. Читательские умения российских четвероклассников: уроки PIRLS-2016. М. 2016. URL // <https://cyberleninka.ru/article/n/chitatelskie-umeniya-rossiyskih-chetveroklassnikov-uroki-pirls-2016/viewer>

3. Taʼlim sifatini baholash boʻyicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi. Xalqaro tadqiqotlardagi boshlangʻich sinf oʻquvchilarining oʻqish savodxonligini baholash. Boshlangʻich sinf oʻqituvchilari, metodistlar va sohamutaxassislari uchun metodik qoʻllanma. «Sharq» nashriyot-matbaa Aksiyadorlik kompaniyasi. Toshkent – 2019 URL // <https://tsbm.uz/uploads/docs/1f0a521a95514faa4764d5df3ff8f66f.pdf>

4. Neʼmatova F.B. “Boshlangʻich sinflarda PIRLS xalqaro baholash dasturlaridan foydalanishning ahamiyati va zarurati”. URL // <https://cyberleninka.ru/article/n/boshlang-ich-sinflarda-pirls-xalqaro-baholash-dasturlaridan-foydalanishning-ahamiyati-va-zarurati>

5. Elley, W.B. (1992). How in the world do students read? IEA study of reading literacy. The Hague, Netherlands: International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). URL // <https://www.iea.nl/publications/study-reports/international-reports-iea-studies/how-world-do-students-read>

6. Ina V.S. Mullis va Michael O. Martin. “PIRLS 2021 tadqiqoti qamrov doirasi”. Toshkent – 2021., 66-bet. URL // https://qlapi.stesting.uz/media/publications/PIRLS_2021_tadqiqoti_qamrov_doirasi.pdf

7. Leu, D.J., OʻByrne, W.I., Zawilinski, L., McVerry, J.G., & Everett-Cacopardo, H. (2009). Comments on Greenhow, Robelia, and Hughes: Expanding the new literacies conversation. Educational Researcher, 38(4), 264–269.

8. Afflerbach, P., & Cho, B.-Y. (2009). Identifying and describing constructively responsive comprehension strategies in new and traditional forms of reading. In S.E. Israel & G.G. Duffy (Eds.), Handbook of research on reading comprehension (pp. 69–90). New York, NY: Routledge.

9. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi taʼlim sifatini nazorat qilish inspeksiyasi taʼlim sifatini baholash boʻyicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi. 4-sinf oʻquvchilarining oʻqish savodxonligini aniqlash boʻyicha PIRLS xalqaro tadqiqotiga tayyorgarlik koʻrish mashq daftar.

LINGVOPOETIKA TUSHUNCHASI VA TILNING ASOSIY TASVIRIY VOSITALARI

Rahmatov Shavkat Shuhratovich
NDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: *Lingvopoetika* – badiiy asarlarda qo'llanilgan lingvistik birliklarning badiiy estetik vazifalarini, tilning konnotativ funksiyasini o'rganadi. Lingvopoetikaning vazifasi ushbu sohalarni alohida-alohida o'rganish va ularning o'zaro munosabatini ham yoritib berishdan iborat.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, fonetik poetika, leksik poetika, sintaktik poetika, til vositalari, badiiy til vositalari, sinonim, omonim, antonim, metofoa, metonimiya, sinekdoxa, jonlantirish, o'xshatish, mubolaog'a, kinoya,

Til tinglovchiga ta'sir qiladigan qudratli vosita bo'lgani uchun tilshunoslik fani adabiyot bilan uzviy bog'liq va bu lingvopoetika fanini yuzaga keltirgan. **Lingvopoetika** – badiiy asarlarda qo'llanilgan lingvistik birliklarning badiiyestetik vazifalarini, tilning konnotativ funksiyasini o'rganadi. Badiiy til keng qamrovli ob'ekt sifatida funksional darajalangan qismlarga, fragmentlarga bo'linish xususiyatiga ega. Biroq amalda ushbu ob'ektning ayrim fragmentlarigina badiiy nutq tahliliga beriladi. Demak, badiiy nutq keng tushuncha bo'lib, badiiy asar tili badiiy nutqning bir ko'rinishi, bir fragmenti hisoblanadi. U tilning ekspressiv funksiyasini o'z ichiga olgani uchun, til sistemasining barcha sath birliklarining badiiy-estetik funksiyasini qamrab oladi. Shundan kelib chiqib, lingvopoetika fonetik poetika, leksik poetika, sintaktik poetika kabi turlarga bo'linadi. Lingvopoetikaning vazifasi ushbu sohalarni alohida-alohida o'rganish va ularning o'zaro munosabatini ham yoritib berishdan iborat.

Jumladan, fonetik-fonologik sathda bir xil tovushlar bir xil bo'g'inlarning takrorlanib kelib, assonans (bir xil unlilarning takrorlanib kelishi), alliteratsiya (bir xil undoshlarning takrorlanib kelishi) hodisalarini yuzaga keltirishi hamda ta'sirchanlikni yuzaga keltiruvchi vosita sifatida xizmat qilishi o'rganiladi. hodisalarini bunga Masalan, Odamiy ersang demagil odami, onikim yo'q xalq g'amidin g'ami (A. Navoiy) aforizmidagi **o** tovushining takrorlanib kelishi assonans hodisasi, Derazamning tagida bir tup o'rik **oppoq** bo'lib gulladi (H.Olimjon) she'rida oppoq so'zida **p** tovushining alohida ohang bilan takror aytilishi, *Qaro qoshing, qiyiq qoshing, quyuq qayrilma qoshing, qiz, Qilib qatling'a qasd, qilich qayrab qotil qaroshing, qiz.Qafasda qalb qushin qiynab, qanot qoqmoqqa qo'ymaysan, Qarab qo'ygin qiyokim, qalbni qizdirsin quyoshing, qiz.* (E. Vohidov) she'rida **q** tovushining takrorlanib kelishi nutqning ifodaviyligini oshirib, kuchli ta'sirchanlikni yuzaga keltirgan.

Leksik sathda leksemalarning ko'chma ma'nolarda qo'llanishi (masalan, *Aqlu balog'atning shotilaridan yuksala beringiz sekundlar sayin* (G'. G'ulom) she'ridagi shoti so'zi bosqich ma'nosida ishlatilgan) sintaktik sathda gap bo'laklarining joylashishi, gap tarkibida bir xil bo'laklarning takrorlanib kelishi (masalan, *Aziz asrimizning aziz onlari aziz odamlardan so'raydi qadrin* (G'.G'ulom) she'rida aziz so'zining takror kelishi, *Rozimasman bir yosh tomsa ko'zimdan, rozimasman sal rang ketsa yuzimdan, Yo'l oshsam-u, sal yashashdan adashsam, rozimasman unda tamom o'zimdan* (H. Olimjon) she'rida rozimasman, sal so'zlarining, *Har bahorda shu bo'lar takror, har bahor ham shunday o'tadi* misrasida har bahor birikmasining takror qo'llanishi kabi hodisalar badiiy nutqda ta'sirchanlikni orttiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Ma'lumki, ona tilimizning boyligi, kuchi, go'zalligi ijodkorning so'zlarni o'z o'rnida qo'llashdan iborat. Bunda ijodkor maxsus iboralar, nutq burilishlari, epithets, metafoa va boshqa usullardan foydalanadilar. Bularning barchasi tilning obrazli va ifodali vositalaridir. Ular nihoyatda muhim. Boy tilda turli tasviriy va ifodali vositalar mavjud.

Tasviriy san'atning ifoda vositalari bo'yoq, rang va chiziqlar bo'lsa, adabiyotda ular, eng avvalo, so'zni o'z ichiga oladi. Bu, birinchi navbatda, so'z bilan bog'liq bo'lgan nutq ekspressivligining eng sezilarli elementi bo'lgan asosiysidir. Rus tilining leksik zaxirasi juda katta. Bu sizga ma'lum bir ob'ektni, uning harakatlari va belgilarini osongina nomlash imkonini beradi. Bunda eng xilma-xil ma'no turlari ifodalanib, so'zlovchining nutq predmetiga bergan bahosi ko'rsatilishi mumkin.

Tilning asosiy lingvistik elementi ko'pincha majoziy ma'noda ishlatiladi. Masalan, "uylash" so'zining bevosita lug'aviy ma'nosi "ayrim turdagi hayvonlarning cho'zilgan faryodini" bildiradi.

Noaniqlik-ko'pgina so'zlar ularni turli ma'nolarda ishlatishga imkon beradigan qobiliyatga ega. Bu xususiyat polisemiya (polisemiya) deb ataladi. Yozuvchilar uchun bunday so'zlar nutqning yorqin va yuqori hissiy jonliligi manbalari hisoblanadi. Asarlarda polisemantik element bir necha marta takrorlanishi mumkin, lekin ayni paytda u turli ma'nolarda harakat qilishi mumkin. Shunday qilib, masalan, "oltin" so'zi. Agar siz uni tom ma'noda ishlatasangiz, qimmatbaho metallardan yasalgan zargarlik buyumlarini tasvirlashingiz

mumkin. Biroq, ma'nolarning ko'p qirraliligi so'zni rang tavsifiga yoki ob'ektning qiymatini belgilashga qo'llash imkonini beradi.

Tilshunoslikda asosiy til vositalari uchta bo'lib, ular:

1. Fonetik vositalar
2. Leksik vositalar
3. Sintaktik vositalar

Fonetik vositalarga: Alliteratsiya, assonans va onomatopeyalar kiradi.

Leksik vositalarga: Noaniqlik, so'zlar, omonimlar, sinonimlar, sinonimlarning turlari, antonimlar, metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, pigerbola, litotlar, parafrazalar, taqqoslash, anaphora, allegoriya, ironiya, okkazonalizm, sarkazm va leksik takrorlashlar kiradi.

Sintaktik vositalarga: Anofara, antiteza, epifora, gipofora, predikativlik, inversiya, gradatsiya, oksimaron hamda undov zarralari ham kiradi.

Bulardan tashqari, **maxsus ifoda vositalari** ham borki, bu vositalardan shoir va yozuvchilar unumli va o'rinli foydalanishi zarur bo'ladi. Bu ifoda vositalariga quyidagilar kiradi: neologizmlar, dialektizmlar (grammatik shakllar), kasbiylik, jargon, argo, vulgarizm, varvarizm, kinoya, frazeologik birliklar, aforizmlar hamda ideomalardir.

Omonimlar – tilning tasviriy va ifodali vositalari nafaqat so'zlarning polisemiyasi bilan cheklanmaydi. Omonimlarning ma'lum bir guruhi ham mavjud. Bularga tovush jihatdan o'xshash va ayni paytda turli leksik ma'noga ega bo'lgan so'zlar kiradi. Omonimlar tilning tasviriy va ifodali vositalari bo'lib, ular turli turlarga bo'linadi. Ular orasida omograflar, omofonlar va omoformlar mavjud. Ularning barchasi nutq ekspressivligining boy manbalari bo'lib xizmat qiladi. Bu tovush o'ynashning yorqin vositalaridir.

Sinonimlar - nutqning tasviriy va ifodali vositalarini sinonimlardan foydalanish orqali yaxshilash mumkin. Bu lingvistik elementlarga bir tushunchani bildiruvchi so'zlar kiradi. Shu bilan birga, sinonimlar bir-biridan farq qiladi. Tasviriy va ifodali vositalarning roli nutqning go'zalligi va ifodaliligini yaratishdir. Tilning sinonimik boyligiga ega bo'lmagan odam majoziy va jonli ibora qura olmaydi. So'z boyligining kamligi ko'pincha nutqda bir xil so'zlarning takrorlanishiga olib keladi va tautologiyalar ham paydo bo'ladi. Nutqning ta'sirchanligini oshirishda sinonimlarning quyidagi turlaridan foydalanish mumkin:

1. To'liq sinonimlar
2. Ma'noviy sinonimlar
3. Uslubiy sinonimlar
4. Ma'noviy va uslubiy sinonimlar

Antonimlar - bularga qarama-qarshi leksik ma'noga ega bo'lgan so'zlar kiradi. Tilning bu tasviriy va ifodali vositalari nutqning bir qismidir. Masalan, nafrat - sevgi, quruq - nam. Biroq, rus tilida antonimni tanlab bo'lmaydigan so'zlar ham mavjud. Qarama-qarshiliklarning mavjudligi nutqni yorqin va ifodali qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, uning hissiyotlari keskin oshadi.

Metaforalar - tilshunoslikda tasviriy va ekspressiv vositalar farqlanadi, ular o'xshashligidan kelib chiqqan holda majoziy ma'noda qo'llaniladi. Misol uchun, yozuvchi daraxt shoxlariga tushgan qorni momiq oq qo'y po'stlog'i bilan solishtirishi mumkin.

Metaforaning paydo bo'lishi tarixi qadimgi davrlarda, inson o'z tajribasi va his-tuyg'ulariga tayanib, o'zi uchun tushunarsiz bo'lgan atrofda dunyo hodisalarini tushuntirgan paytdan boshlangan. Quyoshni tirik jonotga qiyoslab, u tongda chiqib, kunduzi osmon uzra o'tadi, degan. Qadimgi odamlar uchun tong otdi. Garchi olov bo'lmasa ham. Yulduzlar osmondan kimningdir ko'zlari kabi qaradi. Boshqacha qilib aytganda, odam o'ziga ma'lum bo'lgan xususiyatlarni ko'plab jonsiz narsalarga o'tkazdi. Endi biz buni metafora deb ataymiz. Yunon tilidan tarjima qilingan bu tushuncha "o'tkazish" degan ma'noni anglatadi. Tilning bu tasviriy vositalari insonning ijodiy tasavvuri tufayli paydo bo'ladi.

Metonimiya - metonimiyadan foydalanish bir predmet nomini boshqasining nomini almashtirishni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, ular orasidagi aloqa boshqacha bo'lishi mumkin...

Epithet - badiiy asarlarda metafora bilan bir qatorda ko'pincha tasviriy va ifodali vositalarning yana bir turini topishingiz mumkin. Bu epitet haqida. Bu nutq vositasi o'ziga xos ekspressivlikka ega bo'lgan va muallifning o'zi tasvirlaydigan ob'ektga bo'lgan his-tuyg'ularini ifodalovchi obrazli elementdir. Odatda, epitet ko'chma ma'noda ishlatiladigan sifat doshdir.

Ba'zan epitet ot (shamol-tramp), qo'shimcha (ochko'zlik bilan qarash), kesim, fe'l yoki son bilan ifodalanadi. Xalq og'zaki ijodida so'zlarning ma'lum turg'un birikmalari mavjud. Misol uchun, qiz qizil, shuningdek, yaxshi o'rtoq va hokazo. Ularning barchasi epitetdir.

Perifraza - bu hodisa, shaxs yoki ob'ekt nomining o'ziga xos belgisi bilan almashtiriladigan tropikni o'z ichiga oladi. Periferiya nutqning vizual ifodasini kuchaytiradi. Masalan, sherni hayvonlar qiroli,

Angliyani esa Tumanli Albion deb atash mumkin. Alohida perifrazalarning paydo bo'lishi o'ziga xos tabu (birovning ismini talaffuz qilishni taqiqlash) bilan bog'liq.

Anafora - Tilning tasviriy va ifodali vositasi sifatida, jumlar boshida joylashgan ma'lum iboralar yoki so'zlarni takrorlash ko'pincha ishlatiladi. Masalan, she'rning har bir misrasi "Qasam ichaman", "sevaman" va hokazo fe'l bilan boshlanishi mumkin.

Allegoriya - bu juda keng tarqalgan yo'l. U belkurak deb nomlash noo'rin bo'lganda qo'llaniladi. Aynan o'sha paytda ular turli allegoriyalarga, kamchiliklarga va maslahatlarga murojaat qilishadi. Boshqacha qilib aytganda, ezop tiliga. Allegoriya ertak va ertaklarga juda xos bo'lib, ularda tabiat hodisalari, narsalar va hayvonlar insoniy xususiyatga ega. Masalan, ayyorlik belgisi sifatida tulki beriladi.

Inversiya - bu tasviriy va ifodali vosita bo'lib, so'zlarning grammatika qoidalarida belgilangan tartibda emas, balki joylashishini nazarda tutadi. Mutaxassislar tilning ekspressivligi haqida gapirganda, ular nafaqat maktabda o'rganiladigan majoziy vositalarni, balki adabiy texnikaning bitmas-tuganmas arsenalini ham nazarda tutadi. Tasviriy va ekspressivvositalarning yagona tasnifi mavjud emas, lekin shartli ravishda lingvistik vositalar guruhlariga bo'linadi...

Yuqorida qayd qilingan bu vositalar, ya'ni fonetik, leksik hamda sintaktik vositalar xususida keyingi ilmiy izlanishlarimizda so'z yuritimiz degan umiddaman.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo'ldashev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol.fan.dokt...dis. - Toshkent, 2009.3
2. Turniyozov N. Matn lingvistikasi (ma'ruzalar matni). - Samarqand, 2004
3. Turniyazova Sh. Hozirgi o'zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari. Filol.fan.nomz...dis. - Toshkent, 2010
4. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. - T.: 1989.
5. O'ralova Charos Bahodir qizi. Zamonaviy tilshunoslikda lingvopoetika tadqiqi. 2021.

ANTROPONIMLARNING NAZARIY O'RGANILISHI

Jumayeva Dilnoza Baxshulloyevna

NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasida o'qituvchisi.

Uktamova Farida Qaxramon qizi

NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada antroponimlarning badiiy asarlardagi roli va ular pragmatik jihatdan tahlil jarayonlari, shuningdek, odamlarning ismi, ularning kelib chiqishi, taxallus, laqab va ularning nutqimizda qay tarzda qo'llanilishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'z: Antroponimika, pragmatika, semiotika, atoqli otlar va og'zaki nutq, ismlar, o'zbek nomlari.

Azal-azaldan farzandga ism qo'yishni xalqimiz katta mas'uliyat deb bilishgan. Ism qo'yilish, shaklshubhasiz milliylik, etika va estetika qoidalari, shaxsning orzu-istaklari, dunyoqarashi va tasavvuri bilan bog'liq. Bejiz har bir ism vujudga kelmagan, u o'zining tarixi, hududi, mazmuni va geografik tarqalishiga ham egadir. Ism qo'yishning qadimiy udumlari, rasm-rusumlari hozirgi kunda ham saqlanib kelinmoqda, chunki ism bolaning kelgusi baxti va hayoti, salomatligi, kelajagi, taqdiriga ta'sir ko'rsatishiga ishonishgan. Dinda ham ism odamning ruhiyatini o'zida mujassam qilishi bayon etilgan, shuning uchun ham nafaqat musulmon oilalarida, balki barcha dinlarda ham nom berish marosimi alohida e'tiborga molik mas'uliyat deb yondashilgan.

Ma'lumki, atoqli otlar o'z genezisiga ko'ra tilning eng qadimiy, yashovchan hamda turg'un qatlamlaridan biridir. Ismlar o'tmishda ko'p asrlar davomida ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan va bizga tarixiy-lisoniy boylik sifatida yetib kelgan ulkan madaniy va ma'naviy qimmatga molik bo'lgan lug'aviy qatlamdir. Ismlarda, ularning yaratilishida o'zbek xalqi o'tmishining tarixi, orzu va intilishlari, ijtimoiy va diniy-falsafiy qarashlari, rasm odatlari, e'tiqod va ishonchi o'z ifodasini topgan. Mana shu ma'noda ismlar tilning boshqa bir qator qatlamlari kabi o'zbek xalqi ma'naviy qadriyatining tarkibiy qismidir.

O'zbek antroponimlarining leksik va motivativ ma'nolarini, sotsiolingvistik jihatlarini tadqiq qilish, uning natijalarini ilmiy umumlashtirish mana shu ma'naviy sarchashmalarni anglashga yo'l ochadi

Manbalarda ham ism va ism qo'yish haqida turli xil qarash va fikrlar mavjud. Bu haqda nomshunos Ernest Begmatov quyidagi fikrlarni aytib o'tadi: "Ism va ism qo'yish odati - biror yakka shaxsni o'zgalardan farqlash, ajratish ehtiyoji tufayli tug'ilgandir. Keyinchalik yuzaga kelgan va rasmiy tus olgan familiyalar, laqablar, ota ismlari, ajdodiy (pantronomik) nomlar va ularning turli-tuman ko'rinishlari, kishini atashning boshqa xil shakllari va usullari ana shunday hayotiy ehtiyojning qonuniy mahsulidir" Insonning ismi, uni

boshqa shaxslardan ajratishga, farqlashga xizmat qilib, hayoti davomida unga har jihatdan ta'sir qilishi mumkin. O'zbek tili lug'at boyligining kattagina qismini insonlarga qo'yiluvchi maxsus nomlar tashkil qiladi. Kishilarning atqli otlari fanda antroponimlar deb yuritiladi. Antroponim so'zining lug'aviy ma'nosini anglashdan oldin biz antroponomika atamasiga nazar tashlashimiz lozim. Ismlarni o'rganish borasida tilshunoslikda ismshunoslik yoki nomshunoslikning bir sohasi – onomastika bo'lib, antroponomika kishilar ismi, sharifi, familiyasi, taxallusi, laqabi kabilar o'rganiladi

Atqli otlar ham xuddi boshqa so'zlar singari tilda azaldan mavjud. Buni qadimgi yozma yodgorliklar tilida yaqqol ko'rish mumkin. Tilda atqli otlarning yig'indisi mazkur tilning nomlar boyligini tashkil qiladi. Tilning onomastik fondidagi atqli otlar o'zi atayotgan predmet yoki obyektning xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Ular turli-tuman jonsiz predmetlarning yoki insonlarning atqli otlari bo'lishi mumkin.

Yana shu o'rinda quyidagi mulohazalarni keltirish o'rinlidir. Antroponimika tilshunoslik fani kabi uzoq tarixga ega bo'lsa-da, alohida soha sifatida u hali navqiron ilmiy yo'nalishlardandir.

Antroponimlar haqida fikr yuritganimizda, har biri ma'lum vazifani bajarishi kerakligi haqida mulohazalarimiz namoyon bo'ldi. Masalan: *Amir Temur Tarog'iy Bahodir Ko'ragoniy*.

Bunda faqat Temur- shaxsning xos ismi hisoblanib, Amir – hukmronlik darajasini anglatadi. Sohibqiron – Temurga zamondoshlari tomonidan berilgan sifatlar (asr, davr sohibi degan ma'noni bildiradi). Tarog'iy – Otasining ismi, Bahodir – Otasining laqabi, Ko'ragoniy – xonga kuyovlik nisbati hisoblanadi.

O'tgan asrning 60 – yillaridan boshlab o'zbekcha ismlarning lisoniy xususiyatlarini ilmiy jihatdan o'rganishga qiziqish boshlandi. Shu yillarda D.Abdurahmonov, O'.Nosirov, F.Abdullaev, M.SHamsieva, A.Ishaev, X.Doniyorov kabi olimlarning o'zbek antroponimikasiga doir ayrim ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalari nashr qildirildi. E.A.Begmatov, o'zbek antroponimikasiga ulkan hissa qo'shgan nomshunos olimdir. U antroponimlarning lingvistik, ekstralingvistik xususiyatlari, ism, laqab, taxallus, familiya, ota ismlarning leksikasi, strukturasi, grammatik xususiyatlari bo'yicha qator salmoqli maqolalar e'lon qildi va o'zbek antroponimiyasi bo'yicha ko'plab ma'lumotlar yig'di. Olim 1965 yilda "O'zbek tili antroponimikasi" mavzusida nomzodlik dissertasiyasini himoya qilgan. Uning ismshunoslikka oid "Nomlar va odamlar" (1966), "Kishi nomlari imlosi" (1970), "O'zbek ismlari imlosi" (1972), «Литературные имена и фамилии узбекских авторов в русской транскрипции» (1981), "O'zbek ismlari" (1992, 2000, 2007), "Ism chiroyi" (1994) kabi asarlari o'zbek tilshunoslik ilmiga qo'shilgan muhim hissadir. Antroponimlarni tilshunoslikda til doirasida o'rganish va tahlil qilish, ularning leksikografiyada ifodalabnishi, turlar bo'yicha tizimlarga ajratish, tasniflash, turli tabiatli tillardagi antroponimlarni chog'ishtirish orqali ingliz, o'zbek, rus tillarida o'ziga xos va o'xshash jihatlarini aniqlash zarur masalalar sirasiga kiradi. Mazkur masalalarni tadqiq etish antroponimlarning o'xshash va farqli jihatlarini ko'rsatishda, tilga bo'lgan e'tibor yanada kuchaytirilayotgan bir davrda madaniyatlararo muloqotdagi aytiladi.

Darhaqiqat, o'zbek tilida shunday ismlar ham borki, ularda kishilarning o'z farzandiga bo'lgan eng yaxshi tilaklari o'z yorqin ifodasini topgan. Kishilar o'z farzandlarining dovyurak va qo'rqmas bo'lib yetishishini orzu qilishi tilimizda Arslon, Botir, Mard, Sherbek, Qahramon, Eryigit, Azamat, Kuchlik, Shijoat, Qaytmas kabi ismlarning tug'ilishiga olib kelgan. Odamlarning haqgo'ylik va adolatga, bilim va ma'rifatga intilishi, o'z bolasining ana shunday fazilatlar egasi bo'lishini orzu qilishi ham qadimiy va tabiiy hodisadir. Mana shunday orzular Adolat, Oqil, Odiljon, Donoboy, Orifa, Oqila, Fozil, Fozila, Erdona kabi nomlarning bizning davrimizga kelib keng tarqalishiga sabab bo'ldi. O'zbeklarda qiz bolani nomlashga ancha mas'uliyat bilan munosabatda bo'ladilar. Qizlar ismi mazmundor, aytilishi qulay, eshitilishi yoqimli hamda ko'rkam timsoli bo'lmish yorug'lik va nur, nafislik va poklik tushunchalarini anglatuvchi so'zlardan: Barno, Maftuna, Madina, Mehri, Mubina, Beg'ubor, Marhamat, Xurshida, Xonzoda, Orasta, Lobar, Nozik, Tozagul, Nodira, Pokiza; qimmatbaho va nodir predmetlar nomidan Gavhar, Yoqutoy, Kumush, Zumrad, Durjon, Tillaxon; yoshlik va baxtiyorlik, noziklik va iboning ramzi gullar nomidan Nilufar, Nargiz, Gulnoz, Loloxon, Charos, Gulnor, Rayhon tanlanadi.

Bolaga ism qo'yishdagi erkinlik nomlarning milliy boyligidan muayyan ismni ixtiyoriy tanlashda namoyon bo'ladi. Lekin hech bir ota-ona o'zi yashayotgan muhit, davr, ijtimoiy iqtisodiy sharoit, madaniy ma'naviy turmush talablaridan tamoman chetga chiqib keta olmaydi. Chunki bu omillar kishi ismlarining yuzaga kelishi, o'zgarishi va rivoji uchun doimo sezilarli ta'sir o'tkazib turadi. Chunonchi, ibtidoiy jamoa va urug'chilik davrida ijod qilingan turkiy ismlarda ko'proq botirlik, jasurlik ramzi bo'lgan tushunchalar; chaqaloqning hayoti, uning sog'ligi, ulg'ayishini orzu qilish bilan aloqadir tasavvurlar; go'zallik, o'ktamlik, chevarlik bilan bog'liq estetik qarashlar xo'jalikning ko'p qirrali tomonlarini ifoda etuvchi tushunchalar yarakchi o'rin tutgan. Mana shunday ismlarning bir qismi o'zbek tilida hozirda ham saqlanib qolgan: Alpom, Arig', Yusuf, Arslon, Oyarig', Ulg'ay...

Shunday qilib, chaqaloqqa ism tanlash bir qarashda har bir ota-ona, oilaning shaxsiy ishi, erkin faoliyatiga o'xshab ko'rinsa-da, aslida bu faoliyat tarixiy davrning g'oyaviy qarashlari, jamiyat va xalqning

umumorzu intilishlari bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Har bir davrning ism qo'yilishiga doir o'ziga xos rasm rusumlari, odatlari, tayangan tushuncha va tasavvurlari mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra har bir davrda udum, irim bo'lgan muayyan ismlar paydo bo'ladi. Bunday ismlarning ko'pchiligi xalq tilida saqlanadi, keyingi avlodlar uchun atoqli ot sifatida xizmat qiladi.

Antroponimlarni amaliy va nazariy jihatdan o'rganilishi hozirgi kunda ham davom etib, bu bilan o'zbek tilining nafaqat boy til, balki juda ham serjilo ekanligiga amin bo'lishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абдурахмонов. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. – Т.: Фан, 1999. -86 б.
2. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: Фан, 1985. -200 б.
3. Виноградов В.В. О теории художественной речи.–М.: ВҶШ.шк.,1971.–240 с.
4. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. –М.: ВҶШ. шк., 1991 –447 с.
5. Григорьев В.П. Поэтика слова. –М.: Наука, 1979.-343 с.
6. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадий стиль. –Т.: Фан,1988.-208 б.
7. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. -Т.: Фан, 1977. –152 б.
8. Қўнғуров Р. , Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. –Т.: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA TALAFFUZ KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Karimova E'zoza Mels qizi

Navoiy davlat pedagogika instituti talabasi

Ilmiy rahbar: Ernazarova Manzura Saparboyevna

Navoiy davlat pedagogika instituti kafedra mudiri, f.f.d(DSc) professor

Annotatsiya: *Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini o'stirishda badiiy adabiyotlar va badiiy asarlar yordamida talaffuz ko'nikmalari va nutq madaniyatini shakllantirish haqida bayon qilingan.*

Kalit so'zlar: *Boshlang'ich ta'lim, badiiy asar, talaffuz, nutq, og'zaki va yozma nutq, interaktiv metod, o'quvchi.*

Endigina maktabga qadam qo'ygan 7-8 yoshli boshlang'ich sinf o'quvchilarini ona tili va o'qish savodxonligi darslarida savodini chiqaribgina qolmay, talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirishimiz, muloqot jarayonlarida o'z fikrini erkin bayon qila olishlari uchun ko'maklashishimiz muhim ahamiyatga ega. Chunki, har bir harf o'tilayotganda to'g'ri talaffuz qilib tushuntirilsa, bu butun umr o'quvchining xotirasida qoladi. Agar, o'qituvchining o'zi talaffuzga e'tibor qaratmasa yoki xato talaffuz qilsa barcha bolalar talaffuzida kamchilik kuzatilishi mumkin. Bilamizki, yurtimizning turli vohalarida so'zlar va tovushlar talaffuzidagi farqlar anchagina ko'zga tashlanadi. Bu, albatta, shevalarga bog'liq. Ammo dars jarayonlarida adabiy tildan foydalanish maqsadga muvofiq bo'lardi. Buni aytishimdan maqsad haligacha tengqurlarim orasida tovushlarni talaffuz qilish bilan bog'liq kamchiliklarni kuzatib kelyapman. Talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirish uchun eng yaxshi va qulay manba bu badiiy adabiyotdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ishlab chiqilgan yangi darsliklar va qo'shimcha o'zlashtirish uchun ularning yoshiga mos sinfdan tashqari o'qish kitoblari bolajonlar talaffuzini rivojlantirish uchun katta yordam beradi. Ayniqsa, yaqinda Milliy o'quv dasturi asosida ishlab chiqilgan yangi darsliklaridagi mavzu va topshiriqlarning maqsadi o'quvchilarni yodlash yoki mashqlarni bajarishga emas, tasvirlarga qarab fikrini bayon qilishiga, ularda nima ifodalanganligini ilg'ashiga qaratilgan.

Boshlang'ich sinf o'quvchilaridagi ma'naviy kamolot ona tili fani orqali mujassamlashadi. O'quvchilarning og'zaki nutqlarini me'yorlashda, adabiy tilning o'ziga xos xususiyatini belgilash, ifoda va talaffuz qonuniyatlarini aks ettirishda ohangdorlik, ya'ni ravon o'qishning amaliy ahamiyatini o'stirish, adabiy til me'yori va mezonlariga rioya qilish, o'qish metodlarini takomillashtirish yo'llarini izlash va eng qulaylarini amaliyotga tadbiq etish lozim. O'quv dasturining o'qish bo'limida bolalarning eshitish uquvlarini tarbiyalash; tez, sekin, qattiq, har xil ohangdagi gaplarni eshitib, idrok etish talab qilinadi. Talaffuzning sofligini ta'minlashda o'quvchilarning o'z fikr taassurotlarini ifodalashlari uchun savol-javob nutqni egallashlariga ko'proq o'rin beriladi. His-tuyg'u nutq, fikrni ta'sirli ifoda etish, o'qish paytidagi nutq, ertak aytib berishdagi ohang va nutq, hazil-mutoyibadagi nutq uyg'unlashishi, o'quvchilarga zavq-shavq bag'ishlashi lozim. O'quvchini yakka holda gapirishga o'rgatish (monologik nutq) ga qaratilgan talablar: rasm vositasida so'zlashuv, ko'rgan eshitganlarini tartib bilan ifoda etishdan iborat. Nutqni o'stirish bilan bolalarning tasavvur va tafakkur qilish faoliyatlari bog'liq holda uzviy rivojlantiriladi. Bolalarni faollikka o'rgatish uchun ma'nodosh so'zlarni topish o'yinlarini tashkil qilish, bunday so'zlarni nutqda o'rinli

qo'llashni, gap tuzishda esa so'zlar orasidagi bog'lanishga mos turli o'xshatishlar topish kabi ishlar doimiy ravishda o'tkaziladi. Rasmlarga yoki tasviriylar vositalarga qarab gap tuzishni, gapda so'zlarning tartibiga, ularning bir-biriga bog'lanishiga, so'zlar o'rnini almashtirib, gapni qayta tuzib o'qishda izchillikka rioya qilish mashqlarini o'tkazishga e'tibor beriladi[1].

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni nutqiy madaniyati, ya'ni og'zaki nutqining rivojlanishida badiiy adabiyotlar katta ahamiyat kasb etadi. Xususan, darsliklarda o'rganiladigan ertak, hikoya, she'r va shu kabilar bolalar ruhiyatiga ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar ushbu adabiyotlarni o'qib qahramonlar harakatida o'zlariga xulosa chiqaradilar, mulohaza yuritadilar, mavzu doirasida sinfdoshlari bilan fikrlarini almashadilar, ba'zan bahslashadilar. Bu bahs-munozaralar ularning talaffuz ko'nikmalari, nutq madaniyati rivojlanishiga katta yordam beradi.

Badiiy adabiyotga bo'lgan qiziqish va mehr - muhabbatni bolaning kichik maktab yoshidan boshlab shakllantirish o'qituvchidan katta mas'uliyat talab etadi. Bolalar olamini badiiy kitobsiz tasavvur etish qiyin. Kitoblar orqali ularning ilk maktab yoshidan boshlab yaxshilik va yomonlik, odob va odobsizlik haqida dastlabki tushunchalarni berish bilan birgalikda nutqiy faoliyatini rivojlanishiga katta yordam beradi. Bolaning ma'naviy salohiyatini, dunyoqarashini kengaytirib, badiiy - estetik didini, nutqini rivojlantiradi, yuksak insoniylik ruhida tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi.

Hikoya, ertaklar matnini so'zlab berishda qahramonlar ovozigacha taqlid qila olish, rasm va narsalarni taqqoslab tasvirlash, sayr-tomosha, o'yin, mehnat haqida hikoya qilish, misollar keltirish; matnda tasvirlangan voqealar haqida xulosalar chiqarish; badiiy matn ustida ishlashga o'rgatish; matnni qismlarga bo'lib, ular mazmuniga mos sarlavhalar topish; ijodiy rasmlar ishlash kabi jarayonlarda bolalar tafakkur qilishga o'rganadilar. Bolalarda nutq madaniyatini tarbiyalash uchun og'zaki nutq namunalaridan foydalanish, ularga taqlid qilish, ko'proq yod olishga e'tibor berish mashqlarini o'tkazish tavsiya etiladi.

She'riy obrazlarda badiiy adabiyot jamiyat va tabiat hayotini, insoniy his-tuyg'ular va o'zaro munosabatlar olamini ochib beradi. Bu namunalar o'z ta'sir kuchiga ko'ra turlicha. Misol uchun, hikoyalarda bolalar so'zlarning lo'ndaligi va aniqligini bilib olsalar, she'rlarda o'zbekcha nutqning musiqiylikni, ohangdorligini ilg'aydilar. Xalq ertaklari ular oldida tilning aniqligi va ifodalilikni namoyon qiladi, ona tilidagi nutqning yumor, jonli va obrazli taqqoslashlar ifodalarga qanchalik boylikni ko'rsatadi. Ertaklar bolalar tasavvurini, ularning xayolot olamini, fantaziyasini rivojlantiradi. Eng yaxshi adabiy namunalar asosida insonparvarlik ruhida tarbiyalangan bolalar o'z hikoyalarida va ertaklarida mazlumlar va zaiflarni himoya qilish, yomonlarni jazolash orqali o'zlarining adolatparvarligini namoyon qilish bilan birgalikda og'zaki nutqi ham rivojlanib boradi.

Boshlang'ich ta'limdagi har bir yosh bosqichi o'z oldiga nutqiy rivojlanish vazifalarini qo'yadi. O'quvchi ulg'ayishi bilan adabiy asarlarni tushunish darajasi ham ortib borishi tufayli ular asta-sekin murakkablashtirilib boriladi. Bolalarda she'r tinglay olish qobiliyati rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yod olish qobiliyatini rivojlantirishda o'quv dasturida berilgan 12-14 ta she'r namunalarini yoddan ifodalilikka, nutq odobiga rioya qilib, shoshilmay, yoqimli ovozda o'qish talab etiladi. Ayniqsa, o'qish darslarida obrazli nutq asosida suhbat, savol-javob kabi usullardan ko'proq foydalanilsa yanada yaxshi samaradorlikka erishish mumkin[2].

Badiiy asarlarni qanchalik ko'p mutolaa qilinsa ifodali badiiy nutqni shakllantiradi. Buning uchun o'qituvchining o'zi badiiy asarlarni yaxshi bilishi, ta'sirlangan va boshqalarni ham ta'sirlantira olishi, rollarga kirisha olishi, emotsiya va hissiyotlarni ifodalay olishi lozim. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni badiiy adabiyotga qiziqitirish hamda kitobga mehr uyg'otish orqali o'quvchida quyidagi sifatlar rivojlanishiga erishish mumkin:

- o'quvchi o'ziga yoqqan bir nechta adabiy asarlar, ya'ni ertak, she'r, hikoya va shu kabi asarlar nomlarini ayta oladi;
- o'qigan biror asaridan parcha o'qib yoki aytib bera oladi;
- o'qigan asarini mustaqil ravishda og'zaki aytib berish bilan birgalikda o'sha asar haqida berilgan savollarga ham javob bera oladi;
- kitobga bo'lgan mehri va qiziqishi ortishi mumkin;
- og'zaki nutqda samaradorlikka erishish mumkin.

Boshlang'ich sinfda o'quvchilarni badiiy adabiyotga qiziqitirish nutqdagi g'alizliklarni bartaraf etish, ifodali o'qish, yoddan aytib bera olish va nutqiy kompetentlarning rivojlanishining muhim omilidir. O'quvchilarga o'qib beriladigan asarlar doirasiga har xil janrdagi asarlar: hikoya va ertaklar, proza hamda she'r shaklidagi ertaklar, dostonlar, hazil she'rlar, topishmoqlar, masallar kiradi. O'qituvchi asar tanlagach o'quvchilarga qanday yetkazish lozimligini aniqlab olishi kerak. Adabiy asarni o'qituvchi kitobdan o'qib berishi yoki kitobsiz yoddan hikoya qilib berishi mumkin. Xalq ertaklarini o'qimasdan, balki hikoya qilib bergan ma'qul. Hikoya qilib berish xalq ertaklarini aytishning an'anaviy yo'lidir. She'rlarni esa yoddan

o'qish yaxshidir. Yoddan o'qishda o'qituvchi kitob bilan ishi bo'lmaydi va unga sinfdagi hamma o'quvchilarni ko'zdan qochirmaslik, o'quvchilar asarni qanday idrok etayotganlarini kuzatish imkoniyati katta bo'ladi. Kitob tevarak-atrof haqidagi bilimlarni egallashdan tashqari, so'z (lug'at) boyligining oshishi, bu esa o'z-o'zidan o'quvchilarda nutqiy komponentlarning rivojlanib borishiga sabab bo'ladi. O'qituvchi har bir o'tilayotgan badiiy asarlarni tushuntirishda hikoya qilib berish vositalarini, ya'ni turli intonatsiyalarni, mantiqiy urg'ularni, hamma so'zlarning aniq va to'g'ri ishlangan talaffuzini, sheva so'zlari va jargonlardan foydalanmasdan tushuntirishi zarur. Darsliklarda berilgan adabiyotlarni faqat o'qib beribgina qolmay, o'quvchilarning o'zlarini ham bunga jalb qilish muhim ahamiyatga ega, ya'ni ertak yoki hikoyalarni bolalarning o'zlari rollarga kirib o'qishlari foydalidir. Bu ularning diqqatini ko'proq darsga qaratishlariga ham yordam beradi. Chunki, o'z tengdoshlarining hikoya qahramonlariga aylanishi ular uchun ham juda qiziqarli. Darsning maqsadida o'qituvchi kitobdan foydalanishning ta'limi va tarbiyaviy maqsadlarini belgilab olishi, o'quvchilarni qanday yangi so'zlar bilan tanishtirishi ko'rsatiladi. Asardagi har bir yangi so'zni o'quvchiga izohlab berishi kerak. Shunda o'quvchi asar mazmunini tushunish bilan birgalikda so'z boyligi oshadi. Eng muhimi, eshitgan tushunchani chuqurlashtiradi. Notanish so'zlarni tushuntirish ham, tinglash ham badiiy asarni o'qib berish jarayonida olib boriladi. Agar ayrim so'zlar va iboralarni bilmaslik umuman asar mazmunini tushunib olishga to'sqinlik qilsa, bunday so'zlar oldindan tushuntirishni talab etadi. Bu ertaklarni idrok qilishga xalaqit berishi mumkin. Masalan, o'quvchilarga xalq og'zaki janrlaridan parcha o'qib berilganda ularda ifoda etilgan chuqur ma'nolarni tushuna borishlariga erishib, dostonlarning asosiy mazmunini o'zlashtirishga yordam berish kerak. Har bir asarni o'qib berish jarayonida, notanish so'zlarni tanish so'zlarga taqqoslash yoki so'zlarning sinonimlaridan foydalanib tushuntirish ham mumkin: o'tov - kulba, uy va xokazolar. O'quvchilarni badiiy adabiyot bilan tanishtirishda boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun ko'rgazmalilik bilan tushuntirish nutq madaniyati rivojlanishida samarali metodlardan sanaladi. O'quvchilarni badiiy adabiyotga qiziqtirish, tanishtirish uchun, albatta, eng birinchi o'rinda kitob, badiiy adabiyotning o'zi ham o'quvchining yosh xususiyatlariga mos, chiroyli bezatilgan, estetik va gigienik talablarga javob beradigan, rang-barang bo'lishi lozim.

O'quvchilarning nutqiy madaniyatini oshirish maqsadida quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- o'tilgan asar yuzasidan davra suhbat;
- munozara daqiqalarini tashkil etish;
- ijodiy ishlar yozdirish;
- ularni muloqot va hozirjavoblikka chorlovchi didaktik o'yinlarni tashkil etish;
- hozirjavoblik va topqirlikka undovchi savol-javob o'tkazish;
- so'zlarni sinonimlari bilan almashtirish.

Tanlangan badiiy asar hamda unga mos keladigan o'quv materiallari borliqdagi narsalar, voqea-hodisalar, tushunchalar hamda odamlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar, o'zbek xalqining tarixiy hamda ijtimoiy tajribasi, jamiyat va tabiat orasidagi aloqadorlikni o'quvchilarga anglatish, ko'rgazmali tarzda izohlashga xizmat qilishi kerak. O'quvchilarning so'z boyligini muntazam oshirib borish natijasida, ularda hissiy idrok, nafosatga intilish, zukkolik, yuqori darajadagi ko'tarinkilik, badiiy ijod namunalarni o'zlashtirishga intilish, mantiqiy fikrlash kabilar tarkib toptiriladi. Boshlang'ich sinflarda badiiy adabiyotlardan foydalanib nutq madaniyatini shakllantirishda quyidagi yutuqlarga erishish mumkin:

- badiiy asar o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish uchun qulay;
- nutqdagi uzviylik va izchillikni ta'minlashga imkon yaratadi, shu asosda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari orasidagi uzviylik va aloqadorlikning ta'minlanishi;
- badiiy adabiyot nutqiy tafakkurni o'zlashtirishga nisbatan ehtiyoj, qiziqish va rag'bat uyg'ota olishi[6].

Badiiy asarlardan foydalanib ona tili va o'qish darslarida ta'lim mazmunini belgilashda asosiy e'tibor o'quvchilarning nazariy bilimlarini boyitish, ularda nutq madaniyatiga oid dastlabki ko'nikmalar va lingvistik tafakkurni hosil qilish, mustaqil, tanqidiy, mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini tarkib toptirishga qaratiladi.

Nutq madaniyatini shakllantirishda badiiy adabiyotlardan to'g'ri foydalanmaslik o'quvchining ruhiyatida ham, bilimida ham kamchiliklar paydo bo'lishiga olib keladi. Masalan, tasavvur va tushunchalar orasidagi kamchiliklar, fikrlashdagi kamchiliklar, nutq madaniyatining rivojlanishidagi kamchiliklar bo'lishi mumkin.

Tilimizning lug'at boyligi tarkibida yorqin, ifodali nutqni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan hamma vositalar mavjud. So'zlarni ko'chma ma'noda ishlatish va buning natijasida so'zlarning ko'p ma'no kasb etishi o'quvchilar so'z boyligining ortishiga imkon beradi. O'qish darslarida xilma-xil usullarni qo'llab o'quvchilar nutqini o'stirishda o'qish va ona tili darslarining imkoniyati keng. Bolalarning nutqini o'stirishda ikki asosiy talabni hisobga olish lozim: og'zaki nutqda pauza, tempga e'tibor berish hamda yozma nutqda og'zaki nutq asosida hosil bo'lgan bilim-malaka va tushunchalarning uzviyligini ta'minlash. Og'zaki nutqda

soʻzlovchining oʻziga xos talaffuzi boʻlib, bunda soʻzlayotgan paytdagi his-hayajon toʻla saqlanadi. Bolalar oʻz nutqini sodda shaklda emas, balki oʻquv dasturi va davlat taʼlim standarti talabiga koʻra jozibali qilishga va ijodiy fikrlashga oʻrganishlari lozim. Har bir asardan keyin berilgan savollar, topshiriqlar, maqol va hikmatli soʻzlar oʻquvchilarning oʻzlashtirgan tushuncha va tasavvurlarini boyitishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning maʼnosini uqib, kundalik ishlari, hayot faoliyatlarida qoʻllashga, ularga rioya qilib ish yuritishda yordam beradi. Oʻquvchilarni pand-nasihat bilan tarbiyalab boʻlmaydi, balki amaliy mashqlar, kundalik turmush tarzi misolida ibratli ishlarga taqlid etishga undash maqsadga muvofiqdir.

Badiiy adabiyotlardan foydalanib nutq oʻstirishning oʻziga xosligi shundan iboratki, oʻqituvchi bir vaqtning oʻzida oʻquvchining ham nazariy, ham amaliy, ham taʼlimiy, ham tarbiyaviy bilimlari samaradorligini aniqlashga katta yordam beradi. Bundan tashqari, oʻquvchiga nazariy bilimlar nazorati natijasidagi boʻshliqni amaliy ishlari bilan toʻldirish imkoniyati tugʻiladi. Natijada oʻquvchida oʻtilgan mavzuni puxta oʻzlashtirish bilan birga, mustaqil badiiy asar ham oʻqish uchun intilishi oʻsishiga, mashgʻulotning qiziqarli oʻtishiga erishiladi. Bu esa oʻquvchilarning darsga boʻlgan qiziqishlarini va faolliklarini oshishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Shuningdek, tengdoshlari orasida mehr-oqibatni mustahkamlab, maqsad sari olgʻa intilishlariga zamin yaratadi.

Badiiy adabiyotlardan foydalanish quyidagi natijalarga erishishga yordam beradi: ravon oʻqish, harflarni toʻgʻri talaffuz qilish, soʻzlarni toʻgʻri oʻqish, gap ohangi, gapdagi tinish belgilarini toʻgʻri qoʻllay olish, sanash va ajratish ohanglaridan toʻgʻri foydalanish, soʻz urgʻulari, murakkab tipdagi ilmiy atama va ramzlarni toʻgʻri talaffuz qilish, mumtoz adabiyot namunalari, soʻz, ibora va atamalarini toʻgʻri talaffuz qilish hamda ularning maʼnosini anglash kabilar. Bundan tashqari kelajakda oʻquvchilarning fikrni ogʻzaki bayon qilish, uning ravon, aniq, tushunarli va taʼsirchan boʻlishi, monologik nutq va dialogik nutqning mantiqiy boʻlishi, harf va tinish belgilarini toʻgʻri yozish, husnixatda qatorlarni toʻgʻri joylashtirish, soʻzlar orasidagi oraliqni toʻgʻri belgilash, tasvirda tilning ifoda vositalaridan foydalanish, matnda soʻzlarni takrorlashdan saqlanish va maʼnodoshlarni qoʻllay olish, matnda xatboshilarni yaxlitligi va fikr izchilligini taʼminlash, uyadosh soʻzlardan foydalana olish, diktant, bayon, incho, maqola, ish qogʻozlari (xat, tabriknoma, tushuntirish xati, tilxat, ariza, maʼlumotnoma, hisobot, ishonch xati, axborot) yoza olish, sodda va murakkab reja tuzish, yozma ishga epigraf tanlash, xatboshini toʻgʻri belgilash, til birliklarini fonetik, lugʻaviy, morfologik, sintaktik, tahlil qilish koʻnikma va malakalariga ega boʻlishda yordam beradi.

Kichik maktab yoshidagi oʻquvchilarni badiiy asar yordamida nutq oʻstirishda kommunikativ va grammatik kompetensiyalarni rivojlanishida samaradorlikka ham erishish mumkin. Kommunikativ kompetensiya: oʻquvchilarning notanish matnni ifodali oʻqiy olishi, oʻzgalar fikri va matn mazmunini anglashi hamda uni ogʻzaki qayta bayon qila olishi, fikrni mantiqiy izchillikda ifodalay olishi, tilning ifoda vositalaridan oʻrinli va unumli foydalana bilishi, imloviy savodxonligi. Grammatik kompetensiya - boshlangʻich sinf oʻquvchisiga tilning fonetika, leksika va grammatika qismlari boʻyicha nutqning ogʻzaki va yozma shakllariga oid tegishli ilmiy-amaliy maʼlumotlar berish, oʻzbek tilida toʻgʻri talaffuz, imlo va punktuatsiyaning asosiy qoidalarini oʻzlashtirish, muayyan bir xabar yoki maʼlumotni turli shakllarda bera olish, kundalik hayot uchun zarur boʻlgan ish qogʻozlarini yuritish, badiiy, ilmiy, siyosiy asarlarni oʻrganib, ular haqidagi fikr-mulohazasini shaxsiy munosabatini ogʻzaki va yozma shakllarda toʻgʻri bayon eta olish imkoniyatlaridan oʻrinli foydalanishdir.

Mashgʻulotlardan tashqari vaqtda bolalar bilan oʻzbek tilida radio va televideniye eshittirishlari haqida suhbatlashish, jumladan, “Bolajon” telekanali orqali namoyish etiladigan koʻrsatuvlarni muhokama qilish mumkin. Masalan, oʻqituvchi bolalar bilan ular tinglagan ertakning qisqacha mazmuni haqida gaplashishi maqsadga muvofiq. Shunda bolalarda oʻzbek tilini oʻrganish qiziqarli va zarurligi xususida tushuncha hosil boʻladi. Mashgʻulotlardan tashqari vaqtda oʻtkaziladigan jismoniy daqiqalar va oddiy harakatli oʻyinlarni oʻzbek tilida olib borish ham bolalarda ushbu tilga boʻlgan qiziqishni oshiradi. Bu jarayonda bola oʻzbek tili boʻyicha bilimlarini mashgʻulotlardan tashqari muomala sharoitida koʻrish imkoniyatiga ega boʻladi[3].

Albatta, oʻquvchilar yozish davomida toliqib qolmasliklari uchun oʻqituvchilar turli xil musiqiy tanaffuzlar uyushtirishadi. Bularning koʻpchiligi ingliz yoki rus tillarida boʻlishi tabiiy(fanlarni integratsiyalashgan holatda tashkil qilish maqsadida). Ammo, ona tili darslarida toʻliq oʻzimizning oʻzbek tilimizda dars tashkil qilinsa maqsadga muvofiq boʻlardi. Chunki fanni oʻrganishdan asosiy maqsad tilimizni mukammal oʻzlashtirishdir. Oʻzini madaniyatli sanaydigan har bir odam ona tilini puxta bilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, har bir oʻrganilayotgan badiiy adabiyotlar oʻquvchilar dunyoqarashini rivojlantirishda, fikrlash doiralarini kengaytirishga, adabiy til meʼyorlarini bilishga hamda asarlardagi voqealardan oʻzlariga xulosa chiqarib, tarbiyalanishlariga katta yordam beradi. Bolalikdan kitobga mehr uygʻotib borilsa,

kelajakda, albatta, bu oʻquvchilardan yuqori natijalarni kutish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lutfetdinova R. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirishda interfaol metodlardan foydalanish. "Xalq ta'limi" jurnali, 2014-yil, 6-son. 12-bet.
2. Inoyatova M. va boshqalar. Boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarni qo'llash (ingliz tili, alifbe, ona tili, o'qish, matematika va tabiatshunoslik o'quv fanlari misolida) - T.: "O'zPFITI", 2014. - 73-74-bet.
3. Shahlo Jurayeva. Og'zaki nutqni o'stirishning qiziqarli usullari. "Boshlang'ich ta'lim" jurnali, 2021-yil, 1-son. 21-bet.
4. M.Hamroyev, D. Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva. Ona tili . Toshkent "IQTISOD-MOLIYA" nashriyoti, 2007-yil.
5. Xasanboyev J, To'raqulov X, Alqarov I, Usmonov N. Pedagogika – Toshkent . "Noshir" nashriyoti, 2011-yil 357-bet.
6. G'afforova T. Boshlang'ich ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar –Toshkent . "Tafakkur" nashriyoti, 2008-yil 35-36-bet.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA SINFDAN TASHQARI O'QISH USULLARI

Safo Matchonov - Chirchiq davlat pedagogika universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori.

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'icha sinflar o'quv dasturida ona tili va o'qish ta'limining o'quvchilarda bog'lanishli nutq turlarini o'stirish bilan birga, ularning ma'naviy-axloqiy takomiliga oid masalalarni hal etishi qat'iy belgilab berilgani bilan bog'liq jihatlar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: o'qish savodxonligi, badiiy idrok, ijtimoiy-madaniy kompetensiya, intellektual salohiyat, boshlang'ich adabiy ta'lim, bolalar adabiyoti, sinfdan tashqari o'qish, malakali kitobxon, ijodkor kitobxon.

Adabiy davralarda, inson ma'naviyati bilan bog'liq bahs-munozaralarda, asosan, o'rta va yuqori sinflardagi ta'lim-tarbiya yuzasidan qizg'in fikr-mulohazalar bildiriladi-yu, boshlang'ich sinflar chetlab o'tiladi. Holbuki, ta'lim-tarbiya jabhasidagi yutuq-kamchiliklar zaminini boshlang'ich sinflardan izlash kerak. Chunki bolalarning nafaqat ma'naviy-axloqiy dunyoqarashi, balki ta'lim olishga doir ko'nikma va malakalari, ijtimoiy-madaniy kompetensiyasi ham ilk maktab yoshidan adabiy asarlarni badiiy-ijodiy idrok etish orqali shakllanadi. Bu borada, ayniqsa, o'qish va ona tili ta'limi zimmasiga alohida mas'uliyat tushishi psixologlar tomonidan allaqachon isbotlangan.

Shu o'rinda boshlang'ich ta'lim tizimida o'quv fanining ona tili ta'limi doirasiga kiritilishi, oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim metodikasi fakultetlarida shu tarzda o'rganilishi munozarali ekanini ta'kidlash joiz. Bolalar adabiyotini hozirgi holatida boshlang'ich sinflarda badiiy adabiyot namunasi sifatida o'rgatishga qaraganda, bog'lanishli nutqni o'stirish vositasi sifatida o'rganishga ko'proq e'tibor berilgan. Unda badiiy asardagi nafosatni idrok qilishga yo'llash orqali ezgulikka muhabbat uyg'otish o'rniga, asarlarga ko'proq mavzusiga ko'ra yondashish ustuvorlik qiladi. Boshqacha aytganda, boshlang'ich sinflarning o'quv fani dasturi va darsliklarida adabiyotshunoslik nuqtayi nazarini til ilmiga nisbatan ancha zaif.

Muqaddas Qur'oni karimning dastlabki oyati "Iqra"ning boshlanishidan ma'lumki, inson ma'naviyati va ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq kitobxonlik borasida garchi asrlar osha boy tajriba to'plangan bo'lsa-da, uning milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari yuz tutgan Yangi O'zbekiston rivojida davlat ahamiyatiga molik ta'lim-tarbiya masalasi sifatida kun tartibiga qo'yilishi maktabgacha ta'lim muassasalari va boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi. Ma'lumki, bolalar adabiyotini umumadabiyotdan farqlab turadigan bir qator o'ziga xosliklar mavjud bo'lib, ular dastavval, ma'rifiylik va tarbiyaviylikda aks etadi. Zero, bolalar adabiyoti, avvalo, ta'lim va tarbiya beradi. Ana shu ta'lim-tarbiyani go'zal badiiyat qobig'iga jo qila olish esa ijodkorlardan ulkan mahorat talab qiladi va shu boisdan ham barcha qalamkashlar bolalar shoiri yoxud yozuvchisi bo'la olmaydilar. Ikkinchidan esa, bolalar adabiyotini alohida, maxsus adabiyot sifatida tasnif qilishning o'zi ham nisbatan keyingi yuz yillikda, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan. Ungacha deyarli barcha xalqlar adabiyotlarida, jumladan, o'zbek bolalar adabiyotida ham bolalarga ko'proq umumadabiyotdagi tarbiyaviy (didaktik) va ta'limiy-ma'rifiy asarlar tavsiya qilingan. Uzlaksiz ta'limning boshlang'ich sinflar o'quv dasturida ona tili va o'qish savodxonligi ta'limining o'quvchilarda bog'lanishli nutq turlarini o'stirish bilan birga, ularning ma'naviy-axloqiy takomiliga oid quyidagi masalalarni hal etishi qat'iy belgilab berilgan:

- bolalarda g'oyaviy, axloqiy va estetik tasavvurlarni shakllantirish;
- bolalarning atrof-muhit, kishilar, tabiat va jamiyat haqidagi bilimlarini boyitish;
- o'quvchilarda nafosat hissini tarbiyalash;
- bolalar uchun yangi faoliyat bo'lgan ona tili va o'qish savodxonligi darslarida vaqtdan unumli foydalana olish ko'nikmasini, mustaqil ish usullarini egallash;
- o'quv mashg'ulotlariga, bilim manbayi bo'lgan kitobga qiziqishni o'stirish.

Bu vazifalarni amalga oshirish ko'p jihatdan sinfdan va maktabdan tashqari o'qishni to'g'ri uyushtirishga ham bog'liq. Shu bois sinfdan tashqari o'qishga boshlang'ich sinflarda kichik yoshdagi o'quvchilarni bilimlarni va milliy-madaniy qadriyatlarni o'zlashtirishga tayyorlashning ajralmas qismi, ta'lim jarayonida ularni tarbiyalash va ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini rivojlantirishning muhim vositasi sifatida qaraladi. Sinfdan tashqari o'qishning maqsadi kichik yoshdagi o'quvchilarni bolalar adabiyotining xilma-xil namunalari misolida so'z san'atining chinakam boyliklari va o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirish; o'quvchilarda bilim manbayi va estetik zavq-shavq vositasi bo'lgan kitobga qiziqish uyg'otish,

mustaqil o'qishga ijodiy munosabat shakllantirishdir. Bu borada metodist S.Kambarova to'g'ri ta'kidlaganidek, o'quvchilarni badiiy asarlar mutolaasiga qiziqtirish "adabiyotda mazmun va shakl birligi, badiiy obraz xususiyatlari, asar yaxlitligi, mavzu va g'oya yuzasidan mantiqiy fikrlashga, eng muhimi, mutolaa qilinganlar asosida hayotiy xulosalar chiqarishga zamin yaratadi" [Kambarova, 2018, 45].

Psixologiya va didaktika bilan shug'ullanuvchi olimlar hamda taniqli metodistlarning asarlarida o'quvchilarning mustaqil ijodiy faoliyati bilan badiiy-estetik tafakkuri o'rtasida yaqinlikning mavjudligi to'g'risida e'tiborli kuzatishlar bayon qilingan. Darhaqiqat, san'at asarini tanqidiy baholay oladigan, shaxsiy nuqtayi nazarini yozma va og'zaki tarzda ifodalay biladigan o'quvchilargina ma'naviy-axloqiy kamolot sari dadil intiladilar. Bunday ko'nikma va malakalarni shakllantirishda mustaqil mutolaa ayricha ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarni mustaqil mutolaaga o'rgatishning asosiy omili bo'lgan sinfdan tashqari o'qish mustaqil ishlarning o'ziga xos turi sanaladi. U o'qituvchi tomonidan dastur talablari bo'yicha uyushtiriladi va nazorat qilinadi. Boshlang'ich sinflarda tayanch maktabi va yuqori sinflardan farqli o'laroq, sinfdan tashqari o'qish uchun asarlar ro'yxati berilmaydi. Bu ish o'qituvchining zimmasiga yuklatiladi.

Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar o'quvchilar qiziqishiga suyanilgan holatda ularning darsdan bo'sh vaqtlarida o'quv-tarbiya jarayonini to'ldiradi va kengaytiradi. U o'quvchilarning mustaqil bilim olishlari uslubini o'zlashtirishlariga, ijodiy qobiliyatlarini, tashabbuskorligini oshirishga imkoniyat yaratadi. Sinfdan tashqari ishlarning o'ziga xosligi shundaki, u o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini muvofiq uslublar vositasida jamoat foydasi uchun ommaviy, guruh, alohida ish shakllari va uslublarini tashkil etadi. To'garak, klub dasturlarining rang-barangligi, ular mazmunidagi yangiliklar o'smir yigit va qizlarning shaxs sifatida shakllanishlari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. O'qituvchi o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qish jarayonida mustaqil mutolaa qilishlari uchun kitob tanlashda asarlarning badiiy-estetik jihatdan yuksak talablarga javob berishini alohida inobatga oladi. Kitob tavsiya etishda, bundan tashqari, sinf jamoasining bilim darajasi va dastur talablaridan kelib chiqib:

a) tarbiyaviy maqsad ko'zda tutiladi. Shunga binoan tanlangan asarlar orqali o'quvchilarni xalqimiz tarixida chuqur iz qoldirgan avlod-ajdodlarimiz, ona tabiat va undagi hayvonot olami, turli jonivorlarning yashash tarzi, o'simliklar dunyosi, tengdoshlari hayoti, kishilar o'rtasidagi oilaviy, axloqiy munosabatlar bilan tanishtirish mo'ljallanadi. Yangi dastur asosida yaratilgan darsliklardagi o'zbek adabiyotidan Alisher Navoiy, Hamza, Abdulla Avloniy, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Shukur Sa'dulla, Tursunboy Adashboyev, Anvar Obidjon, Abdurahmon Akbar, Hamza Imonberdiyev, D.Rajab, Kavsar Turdiyeva, U.Hamdami; jahon adiblaridan H.K.Andersen, A.Pushkin, S.Marshak, Ch.Aytmatovlar ijodi qatori Erix Raspe, Tavfik Fitrat, Ilvira Daukayeva, Janni Rodari, Karlo Kollodi, Astrid Lingren, F.Erdinch va boshqa adiblarning asarlari shu vazifaga xizmat qiladi.

b) badiiy asarlar janrining xilma-xilligi (tez aytish, topishmoq, she'r, maqol, ertak, masal, hikoya va h.k.), mavzusining rang-barangligi (mardlik, vatanparvarlik, halollik, raostgo'ylik, mehnatsevarlik, ilm-hunarga muhabbat, kattalarga hurmat va h.k.) hisobga olinadi.

d) bolalarning yosh xususiyatlari (ayrim hollarda jinsi ham), shaxsiy qiziqishlari nazarda tutiladi. O'qituvchi kitob tavsiya qilishda qiz bolalarning ko'proq she'r yodlash, qo'shiq aytishga moyilligini, o'g'il bolalarning sarguzasht va fantastik asarlarga rag'batini to'g'ri tushunishi, shunga yarasha muomalada bo'lishi zarur.

Psixologiya va tabobat ilmda qiz bolalarning 11–12, o'g'il bolalarning 12–13 yoshlardan boshlab ruhiy va fiziologik jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishi isbotlangan. O'quvchilarning yosh xususiyatlari bilan bog'liq bu holat ta'lim tizimida ham qat'iy hisobga olinadi. Binobarin, 5–9-sinflarda sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari oldiga qo'yilgan talab ham boshlang'ich sinflarga nisbatan birmuncha murakkabdir. Bu esa adabiy ta'lim oldiga: a) mazkur sinflarda sinfdan tashqari o'qishning tuzilishi va mazmunini aniq belgilash; b) o'quvchilarning badiiy adabiyotga qiziqishlari doirasini aniqlash va shu asosda sinfdan tashqari o'qish tizimini yaratish vazifasini qo'yadi. Ko'rinadiki, sinfdan tashqari o'qishni rejalashtirishda dastur talablariga tayaniladi, lekin shuning bilan chegaralanib qolinmaydi. Chunki hayot rang-barang, o'quvchilarning qiziqishlari esa cheksiz-chegarasizdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchisi kitobxon sifatida badiiy asar mazmunini o'zining tasavvur-tushunchalari asosida idrok qiladi. Demak, ularda kitobga muhabbat uyg'otishda hayot va tabiat haqidagi tasavvur-tushunchalarini boyita borish boshlang'ich ta'lim oldidagi eng muhim vazifalardan bo'lib, u badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik davrida ham, asar yuzasidan o'tkaziladigan suhbatlarda, ijodiy yozma ishlarni uyushtirishda ham o'qituvchining diqqat markazida turadi. Chunki "bolaning tevarak olamni va o'z-o'zini bila borishi bir yoqlama bo'lmasligi kerak. Bolalar dunyoni va o'zi-o'zini bila borish bilan birga katta avlodlar yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar uchun o'zining mas'ulligini oz-ozdan bila borishlari kerak... Tevarak olamda nimaiki yuz berayotgan bo'lsa, hammasini, odamlar o'tmishda qanday va hozir nimalar qilib yashayotgan bo'lsa, hammasini bola yaxshilik va yomonlikni to'g'ri ko'rish imkonini berish kerak...

Yaxshilik unda quvonchli hayajon, zavq-shavq, ma'naviy go'zallikka erishish ishtiyoqini hosil qiladi, yomonlik qahr-g'azab, murosasizlik uyg'otadi, haqiqat va adolat uchun kurashga chorlovchi ma'naviy kuchga to'ldiradi. Bola qalbi haqiqatlar saqlab qo'yiladigan muzxona bo'lmasligi kerak" [Suxomlinskiy 1984, 202].

Sinfdan tashqari o'qish shaklan ham, mazmunan ham mustaqil ishlarning o'ziga xos turi ekan, uni odatdagi dars mashg'ulotlariga aylantirib yuborish o'quvchining erkiga rahna solgani kabi, ma'lum reja bo'yicha qat'iy tizim asosida izchil o'tkazmaslik ham kutilgan samarani bermaydi. Milliy ma'rifiy ta'lim tarixidan ma'lumki, har qanday o'quv jarayoni quyidagi muayyan tizimga amal qiladi:

1. O'quv topshirig'i.
2. O'quv-izlanuv faoliyati.
3. Nazorat bosiqichi.
4. Baholash.

Ta'lim jarayonida ulardan birortasiga yetarli e'tibor berilmasa yoki amal qilinmasa, o'rgatlayotgan bilimlarning o'zlashtirilishi haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Bu holat to'lalagicha sinfdan tashqari o'qishga ham taalluqlidir. Asarlarni sinfda o'qib-o'rganish jarayonida o'quvchilarning badiiy matn mazmun-mohiyatini tushunish, his etish, idrok qilish va anglashga qaratilgan bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish orqali ma'naviy, axloqiy, estetik jihatdan tarbiyalash ko'zda tutiladi. Adabiy ta'limning o'ziga xos shakli bo'lgan sinfdan tashqari o'qish ham, shubhasiz, shu vazifaga bo'ysunadi. Tafovut shundaki, u ko'proq o'quvchining mustaqilligiga, shaxsiy qiziqishiga suyanadi.

"Sinfdan tashqari o'qish, – deb yozadi professor K.Qosimova, – sinfda o'qish bilan uzviy bog'liq ravishda uyushtiriladi. Sinfda o'qish sinfdan tashqari o'qish uchun zarur bo'lgan malakalarni shakllantiradi, adabiy-nazariy tushunchalarni boyitadi, asar mazmun-mohiyatini tushunishga o'rgatadi, til boyligini oshiradi. Sinfdan tashqari o'qish, o'z navbatida, qiziqarli, o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, umuman, bolalarning bilim doirasini boyitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o'qish hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o'qish esa hayotning o'zidir [Qosimova va boshq. 2009, 168]. Olima boshlang'ich sinfda sinfdan tashqari o'qishning o'ziga xos xususiyatlarini sinfdan tashqari o'qish tizimi bosqichlari (tayyorlov, boshlang'ich, asosiy), o'quv vazifalari, tarbiyaviy vazifalar, o'quvchilarning qiziqishlariga bog'lab ko'rsatadiki, aslida yuqori sinflarda ham shu mezonga qat'iy amal qilinadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari sinfdan tashqari o'qish jarayonida o'qishni hali endi-endi o'rganayotgan bolalar bilan ishlashi tufayli kitob bilan tanishish, to'g'ri, tushunib va ravon o'qish metodlaridan keng foydalansa, o'rta va yuqori sinflarda buning uchun alohida vaqt talab qilinmaydi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar darsda va darsdan tashqari mustaqil kitob mutolaasi orqali o'qish texnikasini o'zlashtiradilar, ayni choqda ularning nutq boyligi ham o'sadi. Lekin sinfdan tashqari o'qish oldiga qo'yiladigan o'quv-metodik talab faqat shuning bilangina chegaralanmaydi. Balki har xil janrdagi bolalar kitoblari bilan izchil tanishtira borish vositasida o'zlari o'qishi lozim bo'lgan asarlarni mustaqil tanlash malakasini shakllantirishni ham ko'zda tutadi. Chunki har qanday kitob o'z qiziqishi, bilimi va tushunchalariga mos asar tanlay bilgan o'quvchigagina bag'rini ochadi. Zero, adabiy ta'lim oldiga qo'yilgan vazifa ham o'quvchilarni faol kitobxonlikka o'rgatish orqali ma'naviy-axloqiy barkamol kishilar qilib tarbiyalashdir.

Bolalarda kitobga muhabbat uyg'otish usullari haqida ijtmoy-ma'naviy tarbiyaning ilk bosqichi – maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar ta'limi tizimidan boshlab ko'p gapiriladi, ammo amal qilinmaydi. Kitobxonlik madaniyati tarbiyasi umumpedagogik tarbiyaning asosiy bo'g'ini ekani yetarli darajada inobatga olinmaydi. Barcha o'quvchilarni bir xil kitob o'qishga majburlash va mazmunini gapirib berishni talab qilish bilan kitobxonlik madaniyatini shakllantirib bo'lmaydi. Kitob o'qishga nisbatan bunday yondashish o'quvchilarni badiiy adabiyotdan faqat bezdirishi mumkin. O'quvchilarning o'quv fanlari yuzasidan sinflar bo'yicha yil davomida o'zlashtiradigan bilimlari darajasi, ko'nikma va malakalari maxsus davlat hujjati – o'quv dasturlarida aniq-ravshan belgilab berilgan, qo'llanmalarda nazariy va metodik jihatdan asoslangan. Lekin davlat ta'lim standarti talablariga javob berish hech qachon silliq kechmaydi. Bunga erishish uchun ta'lim-tarbiyaning turli shakl va metodlaridan unumli foydalanish taqozo etiladi. Sinfdan tashqari o'qish bu borada katta qulayliklarga ega. O'quvchilarga adabiy ta'limning ilk bosqichlaridan boshlab, aql chirog'i va bilim manbayi bo'lgan kitobga muhabbat uyg'otish, unga gigienik jihatdan to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatish, kitob tanlash malakasini shakllantirish adabiy ta'lim oldiga quyidagi ishlarni hal qilish vazifasini qo'yadi:

1. Har bir sinfda o'quvchilar jamoasining doirasini aniqlash. O'quvchilarga kitob tavsiya qilishda ularning istak-xohishlarini, albatta, inobatga olmoq lozim.

2. O'quvchilarning kitobxonlik faoliyatini to'g'ri yo'naltirishga qaratilgan qoida va usullar majmuyini ishlab chiqish. Bunday qoida va usullar (masalan, kitobni qay tartibda o'qish, o'qiganda

nimalarga e'tibor berish va h.k.) o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini shakllantirishning muhim sharti bo'lib, mustaqil mutolaa faoliyatini tartibga solishga yordam beradi.

3. Kutubxonalar jamoalari bilan hamkorlik qilish, kutubxona xodimlarining kitobxonlar bilan ishlashga doir rejalarini hisobga olish. Juda bo'lmaganda, mahalliy shoir va yozuvchilar bilan uchrashuvlar, suhbatlar tashkil qilish. Imkon bo'lmagan hollarda, o'quvchilarning o'zlarini qiziqtirgan savollar bilan taniqli ijodkorlarga maktablarni uyushtirish.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarga kitobxonlik madaniyatiga erishish yuzasidan oddiy tushunchalar beriladi. Jumladan, 1–2-sinflarda o'qituvchi rahbarligida sinfdan tashqari o'qilgan kitoblarning nomi, muallifi va mavzu doirasini bilish talab etiladi. Bu yoshdagi o'quvchilar kitobning bitta yoki bir nechta asardan tashkil topishi, badiiy asarlarning mavzu va janr xususiyatlari, yozuvchilarning tasvir uslubiga ko'ra tur va xillariga bo'linishi, o'xshash mavzudagi, shuningdek, bir yozuvchi qalamiga mansub asarlarning o'zaro bir-biridan farqlanishi kabi umumnazariy masalalar to'g'risida tasavvurga ega bo'ladilar.

3–4-sinflarda o'quvchilarning kitob – muallif, kitob – mavzu, kitob – janr haqidagi tushunchalari, to'plamlarning bir muallif qalamiga mansubligi yoki turli mualliflarning bir mavzudagi asarlaridan tarkib topishi yuzasidan olgan bilimlarini Anvar Obidjonning “Uyquda nimalar bo'lmaydi” turkum hikoyalari”, Tursunboy Adashboyev tomonidan to'plab nashrga tayyorlangan “Sichqonning orzusi”, Qambar O'tayevning “Toshplovon va ishpolvon haqida ertak”, “Tomda uxlagan bola” kabi talay kitoblar misolida chuqurlashtirish ko'zda tutiladi. Shunday qilib, boshlang'ich sinflarning tayyorlov bosqichida (1–2-sinflar) kitob bilan tanishtirish orqali kitobxonlik madaniyati bo'yicha ilk tushunchalar berilib, asosiy bosqichda (3-sinf) o'qituvchi topshirig'iga ko'ra, ammo uning yordamisiz, o'z tajribalari asosida zarur kitoblarni mustaqil tanlashga o'rgatilsa, yakuniy bosqichda (4-sinf) kitobxonlikka doir mustaqil faoliyat malakalari shakllantirila boriladi.

Shunga erishish kerakki, boshlang'ich sinfni tugatgan o'quvchi kamida 10–15 yozuvchining nomini bilsin, ularning asarlaridan namunalar o'qishga ulgursin, eng muhimi, kitobning nomi, muallifi, titul varag'i, annotatsiyasiga qarab mavzusi va janrini chamalay olsin. Malakali kitobxon xoh o'z xohishi, xoh o'qituvchi topshirig'i bo'yicha bo'lsin, o'ziga zarur mavzu va janrdagi asarlarni boshqa mavzu va janrdagi asarlardan farqlashda ko'p qiynalmaydi. Ko'p hollarda nafaqat boshlang'ich yoki quyi sinf, balki yuqori sinf o'quvchilari ham “Qaysi yozuvchilarning asarlarini sevib o'qiyasiz?” – degan savolga javob berishda qiynaladilar. Ba'zi o'quvchilar, nari borsa, ijodi dastur asosida o'rganilgan yoki el aro mashhur Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdulla Qodiriy, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf kabi ijodkorlarning nomlarini tilga olish bilan cheklanadilar.

Kuzatishlardan shu narsa ma'lumki, ayrim o'quvchilar duch kelgan kitobni o'qishsa, ba'zilar ijodi darsda o'rganilgan yozuvchilarninggina kitoblarini “tan” olar ekan. Buning sababi kitobxonlik madaniyatining shakllantirilmaganligi, birinchi navbatda, sinfdan tashqari o'qishning to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligidir. Har bir o'quvchining o'qituvchi yoki a'lochi o'quvchilar tomonidan namoyish qilinish, mazmuni gapirib berilgan qiziqarli kitobni o'zi ham o'qigisi kelishi tabiiy. Natija esa ayon – shu xildagi kitob burchagi bo'lmagan sinf o'quvchilaridan ular kitob tanlash malakalari bilangina emas, mustaqil fikrlash ko'nikmalari, bog'lanishli nutqlarining to'g'ri va ravonligi bilan ham ajralib turadilar.

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik qilish o'quvchilarning kitob o'qishga bo'lgan qiziqish va intilishlarini dastur talablari bo'yicha beriladigan bilimlar doirasidagi adabiyotlar mutolaasiga yo'naltirish, kitob tanlash malakasini shakllantirishdan iborat ekan, u o'z ichiga o'quvchilar ongiga kitob o'qishdan kuzatiladigan maqsadning nimaligini yetkazish, ularni o'quv yilining ma'lum davrida (hafta, oy, chorak) mutolaa qilinadigan asarlar ro'yxati bilan tanishtirish kabi masalalarni ham qamrab oladi. Masalan, 4-sinfda sinfdan tashqari o'qishning asosiy bosqichi sinfdan tashqari o'qish darslarining bir yillik taxminiy rejalashtirilishi bo'yicha tuzilishi mumkin. Rejada bolalarni asarlari dars jarayonida o'rganiladigan Q.Muhammadiy, P.Mo'min, Q.Hikmatlar bilan birga so'nggi yillar bolalar adabiyotining T.Adashboyev, A.Obidjon, A.Akbar, H.Imonberdiyev, K.Turdiyeva, M.A'zam kabi taniqli vakillari asarlari bilan tanishtirish ko'zda tutilganki, bu jihat o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasigagina ta'sir ko'rsatib qolmasdan, ularda umumadabiyot haqida muayyan tasavvur-tushuncha tug'dirishga ham xizmat qiladi.

O'quvchilar badiiy asarlarni mutolaa qilganda o'qituvchi yoki o'rtoqlari oldida nechta kitob o'qigani, ularda qanday voqealar hikoya qilingani yuzasidan hisobot berish uchun emas, balki mutolaa tufayli o'zlarida tug'ilgan taassurotlar xususida erkin fikr yurita oladigan bo'lishga, boshqacha aytganda, tushunib o'qishga erishishlari, ya'ni oddiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarilishlari zarur. Tajribalar bunda ta'lim-tarbiyaning ma'lumdan noma'lumga, oddiydan murakkabga tamoyiliga amal qilish yaxshi samaralar berishini ko'rsatdi. Maktabgacha tarbiya hamda maktab yoshidagi kichik bolalar o'zlarini qurshagan turfa olam voqea-hodisalarini umumlashtirish, ulardan to'g'ri xulosalar chiqarish qobiliyatiga ega bo'lmaydilar. Bu yoshdagi bolalarning insoniy munosabatlar, hayot va tabiat hodisalari to'g'risidagi

tasavvurlari jo‘n va soddaligi bilan ajralib turadi. Shu bois ular asar qahramonlarining ma‘naviy-axloqiy xislatlari orqali ifodalangan asosiy g‘oyani ko‘p hollarda to‘la ilg‘ab ololmaydilar. Aksincha, adabiy qahramonlarning xatti-harakatlarigagina e‘tibor berib, shu asosda “yaxshi” yoki “yomon” degan xulosaga keladilar. Bunday yakun badiiy didning o‘sa borishi bilan asta-sekin “yoqadi”, “yoqmaydi” kabi estetik munosabat bildirishga olib keladi.

Kichkintoylar o‘zlarini qurshab turgan moddiy olam bilan ilk yoshlaridayoq ota-onalari va tarbiyachilaridan eshitgan ertak, hikoyalari orqali tanisha boradilar. Chumchuqning chaqimchiligi-yu, bo‘rining vahshiyliigi, itning sodiqligi-yu, chumolining zahmatkashligi, quyonning qo‘rqoqligi-yu, eshakning befahmliigi haqida dastlabki tushunchaga ega bo‘ladilar. Bu tushunchalar chuqurlasha borgan sari ularda oliyjanoblik his-tuyg‘ulari kurtak ota boshlaydi. Umuman, kichik yoshdagi o‘quvchilarni hayotda uchraydigan hamma narsa qiziqtiradi. Ular, masalan, bahorda nima uchun momaqaldiroq guldurashini, dunyoda eng kuchli nima ekanini, samolyotning osmonda qanday qilib uchishini, jamiyat va tabiatdagi jamiki o‘zgarishlarni bilishni istaydilar, ularga javob topishga harakat qiladilar.

Tabiat haqidagi asarlar bu yoshdagi bolalar uchun ikki tomondan ahamiyatlidir. Birinchidan, o‘zlariga notanish bo‘lgan tabiat hodisalari, turli jonivorlar, o‘simliklar, qushlar, hasharotlar to‘g‘risida ma‘lumot oladilar, ikkinchidan, tabiatga ijobiy munosabatda bo‘lishga o‘rganadilar. Amin Umariyning “Uzum”, Zafar Diyorning “Yanvarda”, Anvar Obidjonning “Juda qiziq voqea”, Tursunboy Adashboyevning “Arqitda”, Quddus Muhammadiyning “Tabiat alifbesi”, Quadrat Hikmatning “Suv bilan suhbat” nomli she‘rlari, Nosir Fozilovning “Jo‘xori tuzoq”, “Kichkina demang bizni...”, Sunnatilla Anorboyevning “To‘rko‘zning boshidan kechirganlari” nomli to‘plamlariga kirgan qissa va hikoyalari shu jihatdan ibratlidir.

5–9-sinflarning sinfdan tashqari o‘qish mashg‘ulotlarida badiiy asarni o‘qish-o‘rganish asosida o‘quvchilarni asar poetikasi tahliliga o‘rgatish asar mavzusi va g‘oyasini aniqlash, qahramonlarni tavsiflash, yozuvchi badiiy mahoratini baholashni; asarning estetik va ma‘naviy-axloqiy ahamiyatini aniqlashga o‘rgatish esa uning o‘quvchilar didi, badiiy tafakkuri rivojiga ta‘sirini belgilash hamda idrok etish bilan bog‘liq ifodali, sharhli o‘qish, nutq malakalarini shakllantirishga ta‘sirini aniqlash kabilarni ko‘zda tutadi. Badiiy asarni o‘rganishda uning badiiyati, axloqiy-estetik ahamiyati hamisha o‘qituvchining diqqat markazida turishi kerak. Shusiz har qanday asarning badiiy mohiyati yo‘qqa chiqadi.

Yuqorida bayon qilingan fikr-mulohazalar, kuzatishlar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

a) o‘quvchilar o‘zlari uchun zarur bo‘lgan adabiyot turlari (badiiy, ilmiy-ommabop, tarixiy asarlar), mutolaa mavzulari (Vatan va uning shonli farzandlari, istiqlol fidoyilari, tengdoshlari hayoti, xalqlar do‘stligi, hayvonot olami, fan-texnika taraqqiyoti, sarguzasht va fantastika)ni kitoblarning tashqi belgilari: nomi, muqova bezagi, muallifi, kitobni bosib chiqargan nashriyot belgisi, mundarija, so‘zboshi, so‘nggi so‘z va izohlarga qarab aniqlaydilar;

b) kitob o‘qish va uni ozoda saqlash haqida muayyan tushunchaga ega bo‘ladilar.

Natijada kitobxonlik madaniyati yuzasidan tubandagicha ko‘nikma va malakani egallaydilar:

- o‘qituvchi topshirig‘i bo‘yicha mustaqil kitob tanlash;
- kitobni ma‘lum bir maqsad bilan o‘qish;
- o‘qigan kitobi mazmunini o‘zlashtirish, undan tegishli xulosa chiqarish;
- kichik hajmli asarlarni erkin qayta hikoya qilish;
- o‘qigan asarlari yuzasidan insho, taqriz, bayon kabi yozma ish yozish.

Shunday qilib, ta‘lim-tarbiyaning barcha jabhasida bo‘lgani kabi sinfdan tashqari o‘qish bobida ham boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari zimmasiga katta mas‘uliyat yuklanadi. Chunki boshlang‘ich sinflarda o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalar keyinchalik o‘quvchilarni mustaqil hayotda ulkan ishlarga yo‘llashi mumkin. Jahonga mashhur allomalarning 5–10 yoshlaridayoq o‘z iste‘dodlarini namoyon qilganliklari nazarda tutilsa, boshlang‘ich sinflardan boshlab o‘quvchilarning kitobxonlik madaniyatini shakllantirish qanchalik muhim ahamiyatga bo‘lishini anglash qiyin emas.

Adabiyotlar

1. Kambarova S. Mutolaaga qizqitirishga doir bir usul xususida // Til va adabiyot ta‘limi. – T., 2018. – № 6. – B. 42-45.
2. Makulova B. Boshlang‘icha sinflarda sinfdan tashqari o‘qishning mazmuni va uni tashkil etish. Ped. fan. nomz. ... diss. – T., 2003.
3. Qosimova K. va boshq. Ona tili o‘qitish metodikasi. – T.: Noshir, 2009.
4. Сухомлинский В.А. Болаларга жоним фидо. – Т.: Ўқитувчи, 1989.

ВЛИЯНИЯ НА РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИИ ПАРНОЙ И ГРУППОВОЙ РАБОТЫ НА ЗАНЯТИЯХ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Сайфуллаева Рано Рауфовна -

Доктор филологических наук, профессор

Маратова Фариза Азаматовна

Магистрант 2 курса Навоийского государственного педагогического института направления
«Теория и методика обучения и воспитания»

*«То, что дети могут сделать вместе сегодня, завтра каждый из них
сможет сделать самостоятельно».*

Л. С. Выготский

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос влияния на развитие мотивации парной и групповой форм работы на занятиях в начальной школе. А также приведены примеры из опыта работы.

Ключевые слова: мотивация учения, парная работа, групповая работа, принцип активизации деятельности учащихся.

Деятельность учителя на уроке состоит в отборе и применении форм, соответствующих реальным целям и задачам учебно-воспитательного процесса. Одной из таких форм является групповая работа, которая позволяет улучшить успеваемость, раскрыть систему отношений школьника к миру, одноклассникам и самому себе. Ведь известно, что результатом обучения и воспитания в начальной школе должна стать готовность детей к овладению современными средствами информации и способность их применять для самостоятельного постижения знаний, т.е. речь идет о развитии у детей начальных классов общеучебных умений и навыков (познавательных, коммуникативных, регулятивных). Таким образом, групповая работа создаёт благоприятные условия для включения всех школьников в активную работу на уроке.

При организации работы в парах и группах каждый ученик мыслит, выражает своё мнение. В группах рождаются споры, обсуждаются разные варианты решения, идёт взаимообучение детей в процессе учебной дискуссии, учебного диалога. Особенно важно, что групповая форма работы позволяет реализовать индивидуальный подход в условиях массового обучения, организовать взаимодействие детей для выявления их индивидуальных возможностей и потребностей.

Человек в процессе своей жизнедеятельности вынужден участвовать в огромном количестве групп: семья, школа, класс, профессиональный коллектив. Знать и принимать правила, нормы, стремления группы, осознавать свой статус в группе, поддерживать функциональные отношения очень важно. Человек должен уметь жить в группе. Чем раньше он получит необходимые для этого знания, тем лучше.

Мотивация – побуждение, вызывающее активность и определяющее его направленность.

В учебно-воспитательном процессе необходимо особое внимание уделять работе по формированию мотивации. Чередование и применение на разных этапах урока разнообразных форм и приёмов формирования мотивации укрепляет желание детей овладевать знаниями. Существует множество методов и форм развития учебной мотивации. Каждый из них имеет свою цель и задачи.

Работа в группе:

1 этап Создание детского коллектива на основе эмоционального стремления к совместной деятельности.

2 этап Парная работа.

3 этап. Групповая работа.

Подготовка должна начинаться уже с 1 класса. **На первом этапе** дети усваивают нормы общения в школе, на уроке, только учатся общаться друг с другом. Постепенно дети понимают, что они могут высказывать мнение, при необходимости спорить, но только никого не перебивая и не обижая.

Второй этап подготовки – это парная работа. Целью этой работы является необходимость научить детей общаться друг с другом, не мешая другим, не перебивать, выслушивать друг друга до конца, принимать или опровергать мнение собеседника, важно дать детям понять, что работа в паре интереснее и продуктивнее, чем работа одного. Работа в парах может быть очень разнообразной и интересной. Во время работы учитель помогает парам и фиксирует удаchi и неудачи в организации. Сначала учитель сам говорит парам, каким образом они должны работать. Позже пары выбирают тот

вариант, который им удобнее. Пары должны меняться, чтобы дети общались с разными одноклассниками. Но при этом и важно учитывать психологические особенности ребёнка. Не стоит сажать детей, которые постоянно конфликтуют друг с другом в одну пару. Это может привести к полному отказу от работы в паре, а также к конфликтам на уроке. Нужно пробовать разные варианты пар.

Третий этап: групповая работа. Этот этап стоит начинать постепенно, ориентируясь на класс. Важно правильно сформировать группы. Можно сажать детей по уровню знаний, по уровню познавательной активности, темпераменту. Важно учитывать и особенности взаимодействия детей друг с другом. Лучшим вариантом будет учесть все эти факторы и ориентироваться на них, а не на один вариант. Однородная групповая работа предполагает выполнение небольшими группами учащихся одинакового для всех задания. Дифференцированная - выполнение различных заданий разными группами. Для того, чтобы групповая работа давала желанный развивающий эффект, необходимо учителю познакомить младших школьников с **основными правилами совместной работы**.

1. Работать дружно, быть внимательными друг к другу, не отвлекаться.
2. Своевременно выполнять задание: следить за временем, доводить начатое дело до конца.
3. Качественно выполнять работу (аккуратно, без ошибок).
4. Говорить спокойно и ясно.
5. Говорить по очереди.

Идеальной формой для сотрудничества и взаимопомощи является **парное обучение**. В паре у учеников есть возможность проверить друг друга, закрепить новый материал, повторить пройденное. И главное, что парная работа вызывает большой интерес у младших школьников, особенно, если они дружат. Дети также должны внимательно слушать друг друга, высказывать мнение, исправлять ошибки. В парах ученикам работается легче. Некоторые дети стесняются отвечать при большом количестве учеников. А в паре стеснительность уменьшается, зажатые дети раскрываются, появляется уверенность в своих силах. Кроме того, работа в парах привлекает учеников тем, что можно сидеть как хочется и разговаривать с другим учеником. В парной работе младшие школьники выступают и в роли учителя, и в роли ученика.

В паре ребята учатся организовывать личное пространство, взаимодействовать друг с другом, ориентируясь не на учителя, а на своего партнёра, учатся обмениваться мнениями, обращаться за советом или предложением к партнёру, учатся слушать оппонента, аргументировано отстаивать собственную точку зрения. В парной работе существует своя последовательность обучения. Сначала устраиваются взаимные проверки. Затем идут тренировочные задания. Например, это может быть таблицы сложения и умножения, устный счёт, взаимные диктанты, выполнение заданий по вариантам, с последующей проверкой и т.д. Следующий момент, который необходимо учитывать в парной работе это подбор учеников. Объединять детей в пары надо с учётом их личных склонностей. В паре успешно работают сильные и слабые ученики. Единственное, следует знать их взаимное расположение друг к другу. То есть, не должно быть сильно выраженных антипатий и конфликтов. Не стоит объединять в пары двух озорников и закадычных друзей, поскольку озорники могут проказничать, а друзья, либо болтать о своём, либо один за другого всё выполнит. Чтобы в парах всё получалось надо работать дружно, сообща. Существует многообразие форм и методов обучения, которые призваны сформировать, развить и поддержать в учениках желание учиться.

Варианты комплектования групп.

Разделение класса на группы – это важный момент в организации работы. Способов разделения существует множество:

1. По желанию
2. Случайным образом
3. По определённым признакам
4. По выбору «лидера».
5. По выбору педагога.
6. По теме работы.
7. По уровню сложности задания.

1. По желанию.

Объединение в группы происходит по взаимному выбору. Задание на формирование группы по желанию может даваться, как минимум, в двух вариантах:

1. Разделитесь на группы по ... человек.

2. Разделитесь на ... равные группы.

2. Случайным образом.

Группа, формируемая по признаку случайности, характеризуется тем, что в ней могут объединяться дети, которые в иных условиях никак не взаимодействуют между собой. Работа в такой группе развивает у участников способность приспосабливаться к различным условиям деятельности и к разным партнёрам.

Метод формирования групп полезен в тех случаях, когда перед учителем стоит задача научить детей сотрудничеству. Метод также может использоваться в классах, в которых между учениками сложились в целом доброжелательные отношения. Способы формирования «случайной» группы: жребий, объединение тех, кто сидит рядом (в одном ряду, в одной половине класса).

3. По определённом признаку.

Такой признак задаётся либо учителем, либо любым учеником. Так, можно разделить по первой букве имени (гласная – согласная), в соответствии с тем, в какое время года родился (на четыре группы). Этот способ деления интересен тем, что, с одной стороны, может объединить детей, которые либо редко взаимодействуют друг с другом, либо вообще испытывают эмоциональную неприязнь, а с другой – изначально задаёт некоторый общий признак, который сближает объединившихся учащихся. Есть нечто, что их роднит и одновременно отделяет от других. Это создает основу для эмоционального принятия друг друга в группе и некоторого отдаления от других.

4. По выбору «лидера».

«Лидер» может назначаться учителем или выбираться детьми. Формирование групп осуществляется самими «лидерами». Они по очереди называют имена тех, кого они хотели бы взять в свою группу. Наблюдения показывают, что в первую очередь «лидеры» выбирают тех, кто действительно способен работать и достигать результата.

5. По выбору педагога.

Учитель создает группы по важному для него признаку, решая тем самым определенные педагогические задачи. Он может объединить учеников с близкими интеллектуальными возможностями, со схожим темпом работы, а может, напротив, создать равные по силе команды.

6. По теме работы.

Группы выполняют задания, отличающиеся по теме работы.

7. По уровню сложности задания.

Учащиеся в группах выполняют задания различной степени трудности, которые либо учитель предлагает учащимся, учитывая достигнутый ими уровень усвоения знаний, либо каждый ученик выбирает для себя наиболее оптимальный вариант.

Групповая работа эффективна для заданий, которые ученик не может сделать индивидуально.

В результате творческие способности обучающихся развиваются, появляется чувство удовлетворенности, для каждого ученика создается ситуация успеха.

Проведение занятий в групповой форме – это один из мощных педагогических инструментов, которым должен пользоваться учитель.

Организуя на уроке работу в группе, мы моделируем реальные ситуации, которые могут встретиться детям в будущем, и в игровой форме, более понятной для этой возрастной категории, учим детей общаться.

При совместной деятельности проявляется активность учащихся в малых группах – там им комфортнее. Учащийся пока еще не может по разным причинам публично выступать и высказывать свои мысли вслух перед всем классом и учителем, но зато в группе он может занимать активную позицию, обсуждать наравне со всеми предложенные вопросы и задания. Учащийся в такой ситуации чувствует себя увереннее, что достаточно важно, особенно на первом этапе обучения. Групповая работа – это способ совместного решения проблем.

Учащиеся, объединившиеся в одну группу, привыкают работать вместе, учатся находить общий язык и преодолевать сложности общения. Сильные учащиеся начинают чувствовать ответственность за своих менее подготовленных товарищей, а те стараются показать себя в группе с лучшей стороны.

Важно научить ребят учиться вместе. Чтобы новые знания открывали совместными усилиями, обдумывали, решали проблемы сообща.

Результатами работы по данной технологии будут: высокие результаты обученности и качества знаний в классах, готовность ребёнка к взаимодействию с окружающим миром, способность работать с информацией разного типа, желание и умение проявлять самостоятельность и инициативу, способность использовать средства речи для получения и передачи информации, умение

участвовать в диалоге, способность осуществлять контроль и оценку своей деятельности, способность переводить практическую задачу в учебную, способность решать учебную задачу творчески.

Виды групповой работы :

Мозговой штурм.

Используется для генерации идей. Соблюдается жесткий регламент. Распределяются роли внутри группы. После выработки коллективного решения внутри группы делаются доклады, сообщения от разных групп.

«Продолжи».

Этот вид работы основан на выполнении заданий разного рода группой «по цепочке». Можно использовать на уроках по разным предметам (например, при описании иллюстрации или картины, на уроке окружающего мира при составлении рассказа о каком-либо животном).

Охота за сокровищами.

Учитель составляет вопросы, которые могут требовать, как знаний фактов, так и осмысления или понимания. Учащийся или группа должны ответить на вопросы, используя ресурсы интернета, дополнительную литературу, учебник.

Снежный ком.

Это работа в группе, которая начинается с решения индивидуального задания. Все учащиеся получают аналогичные задания и самостоятельно выполняют их. После этого следует работа в парах. В парах учащиеся предлагают свои способы решения данного задания, из которых выбирается лучшее. Далее две пары объединяются, и работа продолжается в группе из четырех человек, где снова происходит обсуждение решений и выбирается лучшее. В конце работы все учащиеся попадают в одну группу. На этом последнем этапе уже не происходит обсуждения решений, группы делают доклады о своей работе.

Пазл.

Учитель делит тему на несколько частей так, чтобы каждая группа получила бы свою часть темы. Также все группы получают список необходимых источников или сами учебные материалы, с помощью которых они изучают основы предложенной части темы. После изучения материала или выполнения задания группы переформируются так, чтобы в каждую новую группу попали по 1 человеку от каждой прежней группы. Каждый член новой группы объясняет своим новым коллегам свою часть темы, основы которой он изучил в составе предыдущей группы и отвечает на заданные вопросы. В заключение работы делают выводы.

Прием «Зигзаг».

Учащиеся организуются в группы по 4-5 человек для работы над учебным материалом, который разбит на фрагменты. Затем ребята, изучающие один и тот же вопрос, но состоящие в разных группах, встречаются и обмениваются информацией как эксперты по данному вопросу. Это называется «встречей экспертов». Затем они возвращаются в свои группы и обучают всему новому, что узнали сами, других членов группы. Те, в свою очередь, докладывают о своей части задания.

«Круглый стол»

Члены группы (в произвольном порядке) высказываются. Пока один говорит, остальные слушают. При помощи групповой и парной работы дети учатся коммуникации, самоуважению, регуляции, самоконтролю, которые пригодятся им в будущем.

При организации работы в парах и группах каждый ученик предлагает своё мнение, обсуждаются разные варианты решения, идёт обмен мнением детей в процессе учебного диалога. Групповая форма работы позволяет решить задачу индивидуального подхода в условиях массового обучения. Когда дети объединяются в группы, сотрудничество представляет собой способ работы где есть распределение обязанностей и ответственность за каждого ученика группы. Работа в группе помогает учащимся выражать свое мнение, раскрывать себя в процессе обмена мнениями. Многие учащихся просто не умеют высказывать свои убеждения, размышления и аргументировать, свои мысли и размышления, а дают те ответы, которые от них требует педагог. Важно, раскрыть способность учащихся работать в группах, научить их слушать и слышать друг друга, уважать мнение других, развивать навыки критического мышления, потому что без всех этих компонентов невозможна коллективная деятельность и, как следствие, продукт такой деятельности - это саморазвитие и самореализация личности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. — М., 1976.
2. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. — М.: МГУ, 1990.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUVCHILARNI BADIY ASARNI O'QISHGA TAYYORLASH

X.G'ulomova – Chirchiq davlat pedagogika universiteti
O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti

Annotatsiya: Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni badiiy asarga tayyorlash haqida umumiy ma'lumot berilgan. O'zbek adabiyotini go'zal namunalarini o'rgatish metodlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: badiiy asar, o'quvchi, matn, uslub.

Asarni o'qishga kirishishdan oldin o'quvchilarni badiiy asarni yoki turli uslubdagi matnni o'qishga tayyorlab olish lozim bo'ladi. Chunki o'quvchilar asar mazmunini to'g'ri idrok etishlari uchun hayot haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lishlari zarur. Buning uchun tayyorgarlik ishlari o'tkaziladi.

O'zbek adabiyotining go'zal namunalarini, xalqning tarixiy, madaniy madaniyatiga xos muhim lavhalar... milliy madaniyatimizga hissa qo'shgan o'zbek xalq vakillarining ijodiy merosini o'rganish [3].

Ma'lumki, "Ona tili va o'qish savodxonligi" [1] darsliklarida turli uslubdagi matnlarni o'qib tushunish, so'zlash talablari qo'yilgan. Har qanday matn tahlilidan oldin o'quvchilarning shu mavzu haqidagi tasavvurlari aniqlanadi, aslida o'quvchilarni matn bilan tanishtirish o'qishga tayyorgarlik bosqichidan boshlanadi.

Tayyorgarlik bosqichi yozuvchilar haqida ma'lumot berish, o'quvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni idrok qilish, asar pafosini his etish, notanish va ko'p ma'noli so'zlar, murakkabroq tarzda obrazli ifodalarni izohlash kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Agar asar yil fasllari haqida bo'lsa, tabiat qo'yniga sayohat uyushtirish sinfda o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Tayyorgarlik ishlarining vazifalariga quyidagilar kiradi:

1. O'quvchilarning asarda-matnda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavvurlarini bo'yitish, matnni ongli idrok qilishga ta'sir etadigan yangi ma'lumotlar berish, badiiy asarda tasvirlangan dalillarni o'quvchilarning o'z hayotida kuzatganlari bilan bog'lay olishlariga sharoit yaratish.

2. Yozuvchining hayoti va ijodiga qiziqish uyg'otish. *Masalan, 4-sinfda Zafar Diyorning hayoti va ijodi haqida quyidagicha ma'lumotlar berish mumkin: Zafar Diyor Namangan viloyatining Chust tumanida tug'ilgan. Ota-onasi dehqon bo'lgan. Ular kambag'allikda kun kechirishgan. Zafar Diyor to'rt yoshga to'lganda uning oilasi Toshkentga ko'chib keladi. Onasi bosmaxonada ishlaydi. SHoirning o'zi esa eski maktabda o'qiydi. Keyinchalik Toshkentdagi 7- bolalar uyida tarbiyalanadi. SHoirning birinchi she'rlar to'plami 21 yoshida bosilib chiqadi.*

3. O'quvchilarni asarni hissiy idrok etishga tayyorlash.

4. Asar mazmunini tushunishga xalal beradigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirish. *Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi"dagi "Xarita" matni ustida ishlaganda so'z va iboralar lug'ati quyidagicha bo'lishi mumkin:*

Og'zing ochilib qolsin – hayron bo'lib qolg'in

Qolipdan chiqqan g'ishtdek – hamma tomoni birdek tekis

Loqayd – befarq

Kashfiyot – izlanishlar natijasida yaratilgan narsa; ixtiro

Ayilday botdi – qattiq tegdi, ranjitdi

Pisanda qilmoq – oldindan biror shart qo'yimoq; ta'kidlamoq.

Tayyorgarlik ishlarining ta'limiy shakllari xilma-xil bo'lib, o'qituvchi asar mazmuni va sharoitga qarab ish turini tanlaydi. Tayyorgarlik davrida nimalar haqida ma'lumot berish maqsad qilingan bo'lsa, avvalo, o'quvchilarning o'zlaridan ular haqida bilganlari so'rab aniqlanadi. Masalan, "Kitobga ixlos" asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning dastlabki bilimlari quyidagicha aniqlanadi:

O'qituvchi: – Bugun biz Vatanimizning o'tmishiga sayohat qilamiz. Sayohatimiz Buxoro shahriga bo'ladi. Sayohatchilar ikki guruhga bo'linadi. Buxoro darvozalari ochilishi uchun bir necha tilsimlarni yechishimiz zarur. Buning uchun har bir guruh o'ziga berilgan savol-topshiriqlarni bajarib, shohsupaga ko'tarilishi zarur.

1-guruh uchun savol-topshiriqlar:

1. Tarixda yashagan buyuk olimlar, shoirlar, yozuvchilar, sarkardalardan kimlarni bilasiz?

2. Buxoroda qaysi buyuk shaxslar yashagan?

3. Buxorodagi tarixiy binolar, joylar nomini ayting.

2-guruh uchun ham shu tarzda savol-topshiriqlar beriladi yoki har ikkala guruh uchun shu savol-topshiriqlar berilib, "Kim oldin shohsupaga yetib boradi?" sharti qo'yiladi.

Xattaxtaga buyuk shaxslar portreti, tarixiy joylar tasvirlangan rasmlar ilib qo'yiladi.

Tayyorgarlik shakllaridan biri – **ekskursiyadir**. Bu ish turidan tabiat tasviriga bag‘ishlangan yoki ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishloq hayotiga, kasbga doir mavzular va tarixiy asarlar o‘rganilganda foydalanish mumkin. Chunonchi, 1-sinfda “Issiqxonada”, 2-sinfda “Metropoliten” kabi mavzularni o‘rganishdan oldin ekskursiya qilish maqsadga muvofiq. Ekskursiya o‘quvchilarning asarda ifoda etilgan hodisalarni aniq va ongli o‘zlashtirishlariga yordam beradi, bilimlarini chuqurlashtiradi, tabiat hodisalarini kuzatish va ularni aniq tasvirlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Ekskursiya bolalarda tabiatga mehr uyg‘otadi, uni sevish va tabiat ehsonlarini asrash hissini tarbiyalaydi.

Ishlab chiqarish korxonalariga, muzey va boshqa joylarga ekskursiyalar esa tarixiy voqealarning to‘g‘ri idrok etishlarini ta‘minlaydi, kattalar mehnati bilan tanishtiradi, o‘quvchida mehnatga muhabbat uyg‘otadi, kasbga yo‘naltiradi.

Film namoyish qilish. Tarixiy materiallarni, asar muallifi hayotini o‘rganishdan oldin film namoyish qilinsa, o‘quvchilarning asarni idrok qilishlari faollashadi. Masalan, 4-sinfda T. Ilhomovning “Namatak haqida qo‘shiq” hikoyasini o‘qishda, tarixiy shaxslar haqidagi asarlarni o‘rganishda – Mirzo Ulug‘bek haqidagi asarlar bilan tanishtirishda “Ulug‘bek xazinasi”, Alisher Navoiy haqidagi asarlar bilan tanishtirishda “Alisher Navoiy” filmi namoyish etilishi mumkin.

Kinofilm, diafilm va videoroliklardan o‘quvchilarni asarni o‘qishga tayyorlash davrida foydalaniladi. Ular o‘quvchilarning tasavvur qilishlariga, tushunchalarini oydinlashtirishga, ongli o‘qish va hissiy idrok etishlariga yordam beradi. O‘quvchilarning film namoyishida tug‘ilgan ayrim savollariga ularning o‘zlari yangi o‘qiydigan asarlardan javob topadilar. Tayyorgarlik ishlarini bunday uyushtirish o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishlarini ham oshiradi.

O‘qituvchi hikoyasi. Bu metod asar muallifi haqida ma‘lumot berishda eng samarali hisoblanadi. Asar muallifi shoir va yozuvchilar haqida so‘zlab berilayotganda ularning portretlari, bolalar uchun yozgan asarlari namoyish etilsa, o‘quvchilarning muallif ijodiga qiziqishlari ortadi. Boshlang‘ich sinfda shoir, yozuvchilarning o‘z tilidan o‘qigan asarlari yoki ular haqida boshqalar aytgan fikrlarni magnit tasmasidan eshittirilsa yoki video tasmadan ko‘rsatilib, unga o‘qituvchi hikoyasi qo‘shilsa, darsning samaradorligi yanada oshadi. Masalan, 4-sinfda O‘zbekiston Respublikasi Davlat Madhiyasi aytilgach, A. Oripovning o‘zi aytgan “O‘zbekiston” she‘ri qo‘yib eshittirilishi mumkin.

O‘qituvchi yozuvchi va shoirlar haqidagi ma‘lumotlarni o‘quvchilar saviyasiga mos qilib, hajonli qilib hikoya qilsa, o‘quvchilarning badiiy asarni o‘qishga ichki istagi kuchayadi, ularda kitob o‘qishga muhabbat ortadi. Yozuvchi haqidagi ma‘lumot 1- sinfdan 4- sinfga borgunga qadar ko‘paytirilib, chuqurlashtirilib boriladi.

Asarni o‘qishga tayyorgarlik bevosita o‘quvchilarning **mustaqil izlanishlari** asosida ham tashkil etiladi. Masalan, “Kitobga ixlos” (4-sinf) asarini o‘qishga tayyorgarlikda o‘quvchilarning o‘tmishda yashagan tarixiy shaxslar haqidagi tushunchalari aniqlangach, o‘quvchilar xayolan sayohatga olib chiqiladi. O‘qituvchi o‘quvchilarni Buxorodagi tarixiy muzeyga taklif etadi. Muzeyda o‘quvchilar Abu Ali ibn Sino portretini kuzatadilar, u haqdagi yozuvlarni o‘qiydilar (Muzey uchun sinfnig biror qismi ajratiladi).

Abu Ali ibn Sino – ma‘rifatpar alloma

Abu Ali ibn Sino – buyuk hakim

Men kechalari kam uxlar, kunduzlari ham ilmdan boshqa narsa bilan shug‘ullanmas edim. (Ibn Sino)

Bir kuni shohdan kutubxonasiga kirishga va u yerda tibga oid kitoblarni mutolaa qilishga ruxsat so‘radim.
Shoh menga ruxsat berdi. (Ibn Sino)

Ibn Sino dorivorlar tayyolash, yurak kasalligi, jarrohlik va boshqa sohalarga doir 400 dan ziyod asar yozgan

O‘quvchilarni mustaqil izlanishga yo‘llash usullaridan biri ularga oldindan yozuvchi yoki asar yozilgan davr haqida kitoblar, manbalar tavsiya etib, ulardan ma‘lumotlar to‘platish, albomlar tayyorlatish, so‘ng o‘quvchilar o‘zlari aniqlagan ma‘lu–motlarni o‘qib, so‘zlab berishidir.

Matn bilan dastlabki tanishuvdan so‘ng quyidagicha savollar asosida o‘quvchilarning faolligini oshiriladi:

1. Hikoyadagi qaysi epizodni qiziqarli deb o‘ylaysiz?

2. Hikoya qahramonlaridan qaysi birining xatti-harakatini ma'qullaysiz? Qaysi birining fe'l-atvori, o'zini tutishi sizga yoqmadi?

3. Hayotda shunday kishilarni uchratganmisiz?

Sinf dan sinfga ko'chish bilan yozuvchi hayoti va ijodi haqidagi o'quvchilar bilimi boyib boradi. Asar muallifi bilan tanishtirishga qo'yilgan talablar ham ko'payadi. O'qituvchi qisqa ma'lumot berishdan yozuvchi hayoti bilan to'liqroq tanishtirishga o'tiladi. Bunda u kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning yoshiga mos imkoniyatlarni, ular yozuvchi bilan qay darajada tanish ekanligi va uning qaysi asarlarini o'qiganligini hisobga olib boriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azimova I., K.Mavlonova, S.Quronov, Sh.Tursun. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-4- sinf darslik. Respublika ta'lim markazi. 2021.
2. Matchonov S. va b. Boshlang'ich sinf ona tili o'qitish metodikasi. –T.: Ishonchli hamkor. 2022.
3. Umumiy o'rta ta'limning milliy o'quv dasturi. Ona tili. 1-11-sinf. –T.: 2020.

BOSHLANG'ICH SINF “ATROFIMIZDAGI OLAM” DARSLARIDA TABIATDA BARQAROR RIVOJLANISH JARAYONLARINING SHAKLLANISHI

Shamsidinova G.D. - Navoiy davlat pedagogika instituti Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti dekani, b.f.n., dots.

Annotatsiya: Kelajak avlodni tarbiyalashda ekologik ta'lim-tarbiyani kuchaytirish, atrof-muhitga bo'lgan munosabatni yaxshilash, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish orqali tabiatga keltirilayotgan zararning oldini olish, ekologigik muammolar keskinlashuvini bartaraf etishning samarali yechimlarini topish o'z yechimini kutayotgan asosiy vazifalar ekanligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Barqaror rivojlanish, ekologik muammolar, konsepsiya, tabiatshunoslik darslari.

Inson paydo bo'libdiki, doimiy ravishda tabiat bilan uyg'un holda munosabatga kirishib kelmoqda. Biroq hozirgi kunga kelib, yer yuzida insoniyatning asrlar osha ko'payib kelayotganligi tabiatga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirib yubordi. Shu jihatdan bugungi kunda kelajak avlodni tarbiyalashda ekologik ta'lim-tarbiyani kuchaytirish, atrof-muhitga bo'lgan munosabatni yaxshilash, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish orqali tabiatga keltirilayotgan zararning oldini olish, ekologigik muammolar keskinlashuvini bartaraf etishning samarali yechimlarini topish o'z yechimini kutayotgan asosiy vazifalardan hisoblanadi[1].

“Barqaror rivojlanish” atamasi 1987-yilda Atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha Xalqaro komissiya (Bruntland komissiyasi) tomonidan kiritilgan bo'lib, hozirgi globallashuv jarayonida eng dolzarb masalalardan bo'lib hisoblanadi. Barqaror rivojlanish kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish holatiga putur etkazmasdan, hozirgi kun ehtiyojlariga javob beradigan rivojlanish jarayoni bo'lib, u o'zaro bog'liq bo'lgan ikkita asosiy tushunchani o'z ichiga oladi:

- Ustuvor ehtiyojlar tushunchasi (aholining eng kambag'al qatlamlari mavjudligi uchun zarur bo'lgan);

- Qobiliyatga qo'yiladigan cheklovlar tushunchasi (texnologiyaning holati va jamiyatning tashkil etilishi tufayli paydo bo'lgan).

Barqaror rivojlanish jarayonining asosiy maqsadi, insoniyatning hozirgi va kelajak ehtiyojlari va intilishlarini qondirishdan iborat bo'lib, barqaror rivojlanish konsepsiyasi quyidagi beshta asosiy tamoyillarga asoslanadi.

1. Insoniyat haqiqatan ham kelajak avlodlarni o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatidan mahrum qilmasdan, bugungi kunda yashayotgan odamlarning ehtiyojlarini qondirish uchun rivojlanishni barqaror qilishga qodirdir;

2. Turli mamlakatlardagi mavjud tabiiy resurslardan foydalanish sohasidagi cheklovlar nisbiy bo'lib, biosferada inson turli faoliyatlar natijasida kelib chiqqan oqibatlarini bartaraf etish qobiliyatiga egadir;

3. Jamiyatda barcha insonlarning asosiy hayotiy ehtiyojlari qondirilishi va har bir kishiga yaxshi hayotda yashashga bo'lgan umidlarini amalga oshirish imkoniyati berilishi lozim bo'lib, mazkur imkonlarsiz jamiyatdagi barqaror va uzoq muddatli rivojlanish jarayonini amalga oshirib bo'lmaydi. Ekologik va boshqa ofatlarning asosiy sabablaridan biri, butun dunyoda odatiy holga aylangan qashshoqlikdir;

4. Katta mablag'ga (pul va moddiy imkoniyat) ega bo'lgan aholi qatlamlarining turmush tarzini, yer planetasining ekologik imkoniyatlari, xususan, energiya iste'moli bilan muvofiqlashtirilishi lozim;

5. Aholi sonining o'sish sur'ati Yer sayyorasi global ekotizimining o'zgaruvchan ishlab chiqarish salohiyatiga mos kelishi lozim.

Barqaror rivojlanish jarayoni— hozirgi avlodlar hayotiy ehtiyojlarini kelgusi avlodlar ehtiyojlarini qondirishga zarar yetkazmasdan amalga oshiriladigan rivojlanish jarayonidir. 1968-yili 10 ta davlatdan 30 kishidan iborat fan, madaniyat, maorif, biznes vakillari “Rim klubi” deb nomlangan nodavlat tashkilotni tuzib, klub a’zolari insoniyatning hozirgi va kelajakdagi murakkab ahvolini muhokama qilish va inqirozdan chiqish yo’llarini o’rganishni asosiy maqsad qilib quyidalar. 1972-yil 13-martda “Rim klubi” uchun tayyorlangan “O’sish chegaralari” ma’ruzasi e’lon qilinib, unda yer sayyorasining kelgusi ekologik holatini bashorat qilish bo’yicha global model tahlil qilingan. Modelda sayyorada o’sishni va uning chegarasini belgilaydigan 5 asosiy omil asos qilib olingan. Bular quyidagilardir:

1. Aholi sonining oshib borishi;
2. Qishloq xo’jaligi ishlab chiqarishining takomillashuvi;
3. Tabiiy resurslarning mavjudligi va ularning musaffolik holati;
4. Sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi;
5. Atrof- muhitning ifloslanishi va uni oldini olish.

1972-yil 5-iyunda Stokgolmda o’tkazilgan BMT ning atrof muhit bo’yicha birinchi umumjahon konferensiyasida 113 ta davlatning vakillari qatnashib, unda qabul qilingan ekologik rivojlanishning asosiy talablari 26 tamoyillardan iborat bo’lib, “Stokgolm deklaratsiyasi”da keltirilgandir. Mazkur tamoyillardan birida “Har bir inson o’zi uchun qulay bo’lgan atrof muhit sharoitida yashash huquqiga ega va taraqqiyotga erishadigan darajada bo’lishi lozim” deb ta’kidlangan. Konferensiyada qabul qilingan “Tadbirlar rejasini” 109 banddan iborat bo’lib, bular jamiyatda ekologik barqarorlikni shakllantirishga qaratilgandir.

Stokgolm konferensiyasidan keyin jahon hamjamiyati ekologik yo’naltirilgan taraqqiyotga erishish bo’yicha dastlabki qadamlarni tashlab, 1975-yili aholi soni 4 mlrd., 1987-yili 5 mlrd.dan oshdi. Dunyoning turli chekkalaridagi ekologik inqiroz vaziyatlari chuqurlashdi: Orol dengizining qurishi, Shimoliy Afrika mamlakatlaridagi qurg’oqchilik, okeanlarning neft mahsulotlari bilan ifloslanishi, ozon tuynuklarining paydo bo’lishi va kengayishi, muammolarining chegara bilmasligi, mintaqaviy va global oqibatlarining namoyon bo’lishi va hokozolar.

1992-yilning 3-4-iyun kunlarida Braziliyaning Rio-de Janeyro shahrida BMTning atrof muhit va rivojlanish bo’yicha konferensiyasi bo’lib, unda 179 davlatlarning rahbarlari, hukumat vakillari, ekspertlar, nodavlat tashkilotlar, ilmiy va ishbilarmon doiralarning vakillari qatnashdilar. Hozirgi vaqtda rivojlanayotgan mamlakatlar aholisining GFR yoki AQSh aholisi hayot darajasiga yetishishlari uchun yana bir yer sayyorasi resurslarini o’zlashtirish lozim bo’ladi. Yer -koinotda yagona - koevolutsiya bo’lib, unga erishish uchun jamiyat o’zining ayrim ehtiyojlaridan voz kecha olishi lozimdir.

Yangi asrda jamiyatning atrof-muhitga ta’sir sur’ati yuqoriligicha qolib, tabiatda turlicha ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Rivojlangan mamlakatlarning barqaror rivojlanish yo’lidagi sa’yi-harakatlari ijobiy natijalarini berib, ularda ekologik inqirozlarning oldini olish tadbirlariga yalpi ichki mahsulot (YaIM)ning 1,5-2,5% ulushi sarflanishi lozim. Atrof-muhit muhofazasi past mamlakatlarda esa, bu ko’rsatkich 4-5% dan kam bo’lmasligi lozim. Hozirgi vaqtda tabiat va inson hayotining ekologik xavf ostida qolish jarayonlari yanada murakkablashib, atrof-muhit bilan jamiyat o’rtasidagi aloqalar buzilib, tabiiy holatga putur yetkazadi. Yer yuzi tabiatning barqarorligi, turg’unligi va uning o’ziga xos qonunlarining insoniyat tomonidan buzilishi - kishilarda atrof-muhit muhofazasi haqidagi bilimlarining yetishmasligi va tabiatning kelajakdagi ekologik holatini ko’ra bilmasliklaridir.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasining paydo bo’lishi – bu jamiyatdagi rivojlanish jarayonlarimi yoki o’sish bo’lib, kontsepsiyaning tamoyillari bir necha o’n yilliklar davomida rivojlandi va bu vaqt ichida to’plangan rivojlanish tajribasiga asoslandi. Barqaror rivojlanish kontsepsiyasining paydo bo’lishi va rivojlanishiga Rim klubi doirasida amalga oshirilgan tadbirlar ko’p jihatdan yordam berdi.

O’quvchilarni har tomonlama tarbiyalashning asosi ularda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishdan iborat. Bu vazifani boshlang’ich sinflarda amalga oshirishda tabiatshunoslik fani muhim rol o’ynaydi. Bu predmetni o’rganish kichik yoshdagi o’quvchilarning shaxsiy tajribasini boyitadi, atrofimizdagi jonli va jonsiz tabiatda yuz berayotgan hodisa va jarayonlar to’g’risida bilimlar to’plashga imkon beradi. Shuning uchun ham pedagogika oliy o’quv yurtlarining talabalari, ayniqsa, bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilari, pedagogik o’quv predmeti sifatida tabiatshunoslikni o’qitish fanining ilmiy-nazariy va amaliy yutuqlari bilan yaxshi tanish bo’lishlari kerak. Tabiatshunoslikning o’qitish metodikasini yaxshi bilish boshlang’ich maktab o’qituvchisiga bolalarni o’qitishni to’g’ri tashkil qilish imkonini beradi. Metodika o’qituvchini tabiatshunoslikni o’qitish nazariyasi bilan qurollantirib, o’qitish mahoratini egallab olishiga imkon yaratadi. O’quv materiallarining mazmunini ochib berishda xilmaxil o’qitish metodlaridan foydalanishga turlicha yondashish mumkin. U yoki bu metodni tanlashda o’qituvchi shuni nazarda tutishi kerakki, bu tanlash metodlar rivojlantiruvchi ta’limning vazifalarini ta’minlasin, o’quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirsin va bir paytning o’zida qayta axborot bersin, ya’ni muvaffaqiyatsizlik sababini aniqlash va o’z

vaqtida yordamga kelish uchun o'quvchilar tomonidan yangi bilimlarning qanday o'zlashtirilayotganligini tez va aniq ko'rsatib bersin. Shunga ko'ra tabiatshunoslik darslarida amaliy ishlar, suhbatlar, hissiyotni qo'zg'atuvchi hikoyalar, ayniqsa, mustaqil ishlardan ko'proq foydalanish kerak, bunda tadqiqiy yondashish, murakkab bo'lmagan tahlil va sintez, taqqoslash va umumlashtirish, tabiat hodisalari o'rtasidagi sababiy bog'lanishlarni aniqlash o'sha ishlarning majburiy tarkibiy qismlari bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xotamov, M.Sultanov, A.Yadgarov. Atrof-muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti. Darslik, "Innovatsion rivojlanish nashriyot matbaa uyi", 2021. 312 bet.
2. Nuriddinova M.I. "Tabiatshunoslikni o'qitish metodikasi" Darslik, Toshkent, 2005.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI GEOMETRIK MATERIALLAR BILAN TANISHTIRISH USULLARI

M.M.Qosimova - BuxDU Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrası dotsenti

Elova Marjona - Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 3- bosqich talabasi.

Annotatsiya: Bu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga geometrik materiallarni o'rgatishning usullari yoritilgan.

Kalit so'zlar: masala, geometrik masala, uchburchak, to'rtburchak, nuqta

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini geometrik materiallar bilan tanishtirishdan asosiy maqsad o'quvchilarga to'g'ri chizish kesmasi, burchaklar, geometrik shakllar, (uchburchak, to'rtburchak ko'pburchak) ning aniq ko'rsatmali tasvirini berish shakllarining ba'zi xossalari ko'rib chiqish va bu bilimlardan bolalarning uzunlik va yuzalarni o'lchay olish malakalarini egallashga foydalana olishni ta'minlashdan iboratdir. Geometrik materiallarni o'quvchilarga o'rgatish jarayonida o'qitishning shunday metodlaridan foydalanish kerakki, natijada o'quvchilarda aniq geometrik tasavvurlar hosil bo'lsin. O'zlashtirish jarayon boshidan oxrigacha faol, aniq va ko'rgazmali bo'lishi, tushuntirish davomida amaliy mashqlardan keng foydalanishimiz zarur. Bunda o'quvchilar tayyor geometrik shakllar bilan ish olib bormay, balki qirg'ich, cho'plar bilan ishlash, modellash, qog'oz varog'ini buklay orqali shakllar hosil qilish va ulardan foydalangan holda o'zlari ham shakllarni chizishlaridan (xususan, qachonki tanish shakl murakkab shaklning elementlaridan biri bo'lsa) va atrof borliqdan taniy olishlari, yasay bilishlari ham kerak. Geometrik materiallarni o'qitish jarayonida muammoli ta'limdan foydalanish orqali o'quvchilarning tasavvur qilish, mustaqil va erkin fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Masalan, o'quvchilarda "uchburchak haqida tushuncha berish uchun magnit doskaga har xil tuzilishdagi rangli uchburchaklarni osib bu shakllar nimasi bilan farq qilishi so'raladi?" Sinfidagi bolalar ko'rib turgan figuralarni farqini, ya'ni rangini, tuzulishi, katta – kichikligini javob tariqasida aytishadi. Ammo figuralar bir – biri bilan farq qilsada (rasmi, tuzulishi, katta – kichikligi bilan) bular nimasi bilan o'xshashligi so'raladi unda o'quvchilar bu shaklning tomonlari, uchlari, burchaklari uchadan ekanligini aytishadi. Bunday figuralarning qanday nomlanishini o'qituvchi so'rab oladi. O'qituvchi kartondan kesilgan uchta uchburchak ko'rsatadi (birinchisi katta, ikkinchisi kichik, uchinchisi kichkina) va bu shakllar nima ekanligini so'raydi "Nima uchun bular ham uchburchak deyiladi? "Uchburchakda nechta tomon bor?, nechta uch va nechta burchak borligini?" ta'kidlab so'raydi. Uchburchakka boshqa nom qo'yish mumkinmi? Analiz qilinganda bu termin "uchburchak" va unga o'xshash so'zlarni ajratib olish kerakki - uch va uchburchak, o'qituvchi tushuntirib, o'quvchi buni tushunib sintez qiladi: Uch va tomon (yangi termin hosil bo'ladi : uch tomonli), shu bilan bir qatorda o'qituvchilarga har xil materiallardan: cho'plardan, plastilindan, qog'oz va kartondan uchburchaklar yasatish kerak. Geometrik figuralarni yasatishda qog'ozga nuqtalar qo'yib, ularni chizg'ich yordamida tutashtirib, yoki qog'oz buklay yordamida yasash ham mumkinligi o'rgatiladi. Albatta qog'oz kvadrat shaklda bo'lsa o'quvchilarning uchburchak yasashi ancha oson kechadi. Shu maqsad asosida bolalarga savol beriladi. "Bolalar qanday o'yaysiz, qog'oz qanday buklay uchburchak hosil bo'ladi?" Agar savolga javob berishda bolalar qiynalsa, o'qituvchi yana savol bilan murojat qiladi". Eslang uchburchakda nechta uchi bor?, Qanday qilib qog'ozni buklay uchburchak hosil bo'ladi?" Keyin o'qituvchi bolalar bilan qog'ozni buklay tushadi.

Shunday buklay kerakki bir uchi ikkinchi uchga to'g'ri kelishi va qolgan uchlari ham bir – biriga yopishishi kerak. Agar ba'zi uchburchaklarga to'g'ri burchakli varaqlar berilganda bolalar shunday uchburchak yasaydilar, ularning uchlari bir-birlari bilan to'g'ri tutashadi va to'g'ri burchakli uchburchak hosil bo'ladi. Shundan keyin o'qituvchi bolalarga uchburchakning farqlarini aytib o'tishi kerak geometrik figuralarni aytib o'tishi kerak. Geometrik figuralarni o'rgatishda birinchi bo'lib har xil materiallardan chizib chiqish kerak.

“To‘g‘ri burchak” haqida tushuncha.

“To‘g‘ri burchak haqida” tushuncha bermoqchi bo‘lganimizda quyidagi masala bilan bahs boshlasak bo‘ladi. “Bolalar siz ushbu shaklni hayotda ko‘p ko‘rgansiz: Daftar, dalbom, shu bilan birga devordagi doskaning uchi va boshqalar”. O‘qituvchi sinf xonasidaigi barcha uchlari va to‘g‘ri burchakli va to‘g‘ri bo‘lmagan uchlarni ham ko‘rsatadi. Ko‘rsatilgan payta o‘qituvchi to‘g‘ri va to‘g‘ri bo‘lmagan burchaklarni tushuntirib o‘tadi. Bundan keyin o‘qituvchi bolalarga har xil to‘g‘ri burchakli bo‘lmagan qog‘oz berib chiqadi. O‘qituvchida albatta o‘zida ham bitta qog‘oz bo‘ladi va bolalarga murojat qiladi: “Shunday bu qog‘ozni buklangki, to‘g‘ri burchakli bo‘lsin ? “ – deydi. Bunday mashq bolalarga qiziqish uyg‘otadi. Agar bolalar eplab bilishmasa, o‘qituvchi yordamida bu holatni qaytarishadi. O‘qituvchi bolalar va varaqni ikki buklakka qaytarib, yana ochtiradi va qatlagan joyi to‘g‘ri chiziq va qog‘ozni ikki bo‘lakka qaytarib turishlarini tushuntiradi. Bundan keyin qog‘ozni yana qatlatib bolalarga yana figuralarni ikki uchlarini birlashtirib qatlashlarini so‘raydi. O‘qituvchi bolalar to‘g‘ri qilganliklarini tekshirib chiqadi va qatlangan qog‘ozni ochilishini so‘raydi. Bundan kelib chiqadiki, ikkala to‘g‘ri chiziq kesilib bu qog‘ozni to‘rtta bo‘lakka bo‘ladi. Bu to‘rtta uchlar va bularning eng uchidagi nuqta bitta nuqta. Bundan tasqari hamma uchlar (agar berilgan to‘g‘ri bajarilgan bo‘lsa) bir xil. O‘quvchilarga bundan mashqlarni qog‘ozda buklagan chiziqlarni ehtiyotkorlik bilan qirqib olishlari ham mumkin va bu figuralarni bir – biri bilan taqqoslashlari mumkin. O‘qituvchi butun sinfdan bittadan burchak olib taqqoslashi mumkin va tezda bolalarga bir xillikni isptolaydi Bolalarda bir narsaga qaratish kerakki, o‘zlari mustaqi bajargan bo‘lsalar ham natijada bir xil uchlar paydo bo‘lgan. Bunday uchlar “ to‘g‘ri” deb ataldi. Bolalar to‘g‘ri burchak eslarida chiqmasliklari uchun to‘g‘ri burchak ko‘rgazmalarini doskaga yoki doska yoniga kelib qo‘yishi kerak. O‘quvchilarga mustahkamlash uchun mashqlar, topishmoqli misollar yechtirish kerak. Amaliyotda ko‘rishimiz mumkinki ko‘p bolalar to‘g‘ri burchaklarni farqlab bilmaydilar va figuralarni qo‘yishini bilmaydilar. Shuning uchun o‘qituvchi bolalarga to‘g‘ri burchak tushunchasini har darsda to‘xtalib o‘tishi kerak.

Doskada har xil rangdagi to‘rtburchaklar va ularning unga uch to‘rtta to‘g‘ri to‘rtburchaklar qolganlari to‘rtburchaklar shuningdek birta, ikkita uchi to‘g‘ri bo‘lgan to‘rtburchaklarni va yana bitta ham to‘g‘ri burchagi bo‘lmagan figuralarni osib qo‘yadi. Ko‘rgazmaga shunday tayyorlangan bo‘lishi kerakki, ba‘zi figuralar bir xil rangda (misol qilib olsak beshburchak va to‘rburchaklar bir xil rangda). O‘qituvchi o‘quvchilarga to‘g‘ri to‘rtburchakning to‘g‘ri burchagini topishni taklif qiladi. O‘qituvchi bolalarga har xil modemlardan to‘g‘ri uchlar ko‘rsatadi va shundan ko‘rinadiki uchinchi to‘rtburchakda birta to‘g‘ri uch, to‘rtinchi to‘rburchakda 2 ta to‘g‘ri uch borligi va birinchi va ikkinchisida bitta ham to‘g‘ri uch yo‘qligi aniqlanadi. Bundan keyin o‘quvchilarga topshiriq beriladi. “To‘rtburchaklarni ” to‘g‘ri uchlisini toping ? (ikkinchi bir ko‘rgazmadan) bolalar tomonida shu aniqlanadiki hamma to‘rtburchaklar to‘g‘ri burchakli. O‘qituvchi bolalarga savol bilan murojat qiladi: “ O‘ylab ko‘ring, to‘rburchakni hammasi to‘g‘ri burchakli bo‘lsa, qanday deb ataymi ”. Bolalar buni tushinishlari uchun qog‘ozdan har xil modemlar yasashlari kerak.

“ Kvadrat “ haqida tushuncha

Yuqoridagi materiallardan foydalanib ham bolalarga “kvadrat” haqida tushuntirish ham mumkin. Ammo ishni bolalarga o‘ylantiruvchi savol berishdan boshlash kerak.

“Bolalar qog‘oz olinglar va shunday buklangki, hamma tomoni bir xil va burchaklari ham bir xil bo‘lsin va buni qanday atash mumkin ? “

Bolalar qog‘ozni nomer asosida buklaydilar. O‘qituvchi bolalarga bu holatni birga takrorlab va birinchi nomer bilan buklanganda to‘g‘ri to‘rburchak va to‘g‘ri to‘rtburchakni ikkiga bo‘lganda “ kvadrat ” hosil bo‘lishini aytadi. O‘qituvchi kvadrat so‘zini bolalardan eshitishi kerak, chunki bu haqida malumotni olgan bo‘ladilar.

“To‘rtburchak “ va ”Beshburchak”lar haqida tushuncha. O‘qituvchi doskadagi chizmaga o‘quvchilarning fikrini jalb qiladi, chizmaga to‘rtburchaklar va beshburchaklar tasvirlangan. Bu figuralar chuqurlashmagan lekin har xil rahgda ranglangan. O‘qituvchi shuni ma’lum qiladiki, hamma yashil figuralar besh burchaklar, qizil rasmdagilar esa to‘rtburchaklar deb aytiladi. Shundan keyin o‘qituvchi bolalarga savol beradi. “ Sizlar qanday o‘ylaysizlar? Nima uchun hamma qizil figuralar to‘rtburchaklar deb, yashil figuralar esa beshburchaklar deyishingiz mumkin? “ Bu savol o‘quvchilarni o‘ylashga majbur qilib javob tariqasida ular e’tibor berib, kuzatib, taqqoslashlari lozm bo‘ladi. O‘quvchilar aytgan termini “to‘rtburchaklar” va “beshburchaklar”ni o‘quvchilar taqqoslashlari kerak bo‘ladi. Analiz qilingandan keyin bu terminlar ajratilib, tanish bo‘lgan so‘zlarni eslab, terminlarni ajratib – “to‘rt” va “burchak”, “besh” va “burchak”. Bunday analiz bolalarni to‘g‘ri fikrlashga yo‘nalish beradi. Shuni ta’kidlash kerakki “to‘rburchaklar” va “beshburchaklar”, boshqa ko‘p burchakli figuralar quyidagi masalalar bilan ko‘rsatishimiz mumkin. Qog‘ozni qanday buklaganda to‘rburchak (beshburchak va boshqa figuralar) hosil qilishimiz mumkin.

Siniq chiziq va santimetr tushunchalarini o‘rgatish metodikasi.

Bolalar birinchi mashqlarida sinq chiziqlar haqida chuqur bilmasliklari yaqqol sezilib turadi. Buning uchun bolalarga har xil mashqlar yechtirish lozim bo'ladi.

1. Bu sinq chiziqlarni o'lchang. Bu muammoni hal etish uchun ipchadan foydalanishimiz mumkin. Misol qilib birinchisini ipcha bilan o'lchab va ikkinchisini ham shu ipcha bilan o'lchatib qolgan uchini bilish lozim.

2. Bolalar tayoqcha, qalam bilan ham o'lchash mumkinligini aytadilar. Savol tug'iladi: Nima uchun bolalar har xil predmetlar bilan o'lchashdi? Bolalarga o'qituvchi santimetr haqida tushuncha beradi. Bolalarga santimetr bilan qolgan har xil uzunliklarni o'lchatadi. O'qituvchi oldindan ko'rgazmalar taxtlab qo'yadi. Santimetr orqali bolalarga ikki narsa o'rgatiladi :

1. O'lchashni.

2. Har xil figuralarni chizishni .

O'qituvchi santimetrni kartondan yoki lentadan taxtlashni ham aytib o'tadi. Santimetrni o'rgangan bolalarga hisob – kitobni ham o'rgatish mumkin. (qo'shish va ayirishni)

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimova, M. M., Usmonova, Z. U. (2022). Boshlang'ich sinfda matematika o'qitish jarayonida o'quvchilarda tejamkorlik ko'nikmasini tarkib toptirish. *PEDAGOGS jurnali*, 1(1), 75-77.

2. Qosimov, F. M., Qosimova, M. M. (2022). matematikadan ijodiy o'quv topshiriqlarining metodik xususiyatlari. boshqaruv va etika qoidalari. *ONLAYN ILMIY JURNALI*, 2(2), 206-211.

3. Qosimov, M. F., & Kasimov, F. F. (2021). Methods of teaching to solve non-standard problems. *Middle European Scientific Bulletin*, 11.

4. Muhammedovich, Q. F., Muhammedovna, Q. M. (2022). Boshlang'ich sinfda orta arifmetik sonni topishga doir masalalar yechishga o'rgatish metodikasi. барқарорлик ва етакчи тадқиқотлар *ОНЛАЙН ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ*, 2(4), 358-362.

5. Qosimova, m. (2020). on some typical problems to be solved in primary schools: on some typical problems to be solved in primary schools. *центр научных публикаций (buxdu. uz)*, 2(2).

6. Muhammedovich, Q. F., Muhammedovna, Q. M. (2022). boshlang'ich sinfda orta arifmetik sonni topishga doir masalalar yechishga o'rgatish metodikasi. барқарорлик ва етакчи тадқиқотлар. *ОНЛАЙН ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ*, 2(4), 358-362.

7. Kasimov, F. M., Qosimova, M. M. Technology of work on comparison tasks.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING IJODIY FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH

Asror Abdulloyevich Kasimov -

Buxoro davlat universiteti Maktabgacha ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy faoliyatini shakllantirish usullari o'quvchilarda kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish turlari bunyodkorlik ruhida tarbiyalash, uning pedagogik ahamiyati zamonaviy ta'lim-tarbiyaning muhim tamoyillaridan ekanligi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Ijod, ijodkorlik, ta'lim, tarbiya, dunyoqarash, evristika, evristik pedagogika.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida "Ijodkorlik"-faoliyati turli holatlarda paydo bo'ladi. Qiziqish, ilhom, intilish va boshqalar ijodkorlikning inson ongida eng oliy tarzda paydo bo'lishidan, namoyon bo'lish jarayonini o'z ichiga oladi.

Ijod turlari bunyodkorlik faoliyati bilan belgilanadi: ixtiyorchi, tashkilotchi, ilmiy va badiiy mehnat va boshqalar. Ijodiy faoliyat uchun imkoniyatlar ijtimoiy munosabatlarga bog'liq. Ta'lim-tarbiya jarayonida bolalardagi yashirin iste'dodlarini yuzaga chiqarish, kichik maktab yoshidan boshlab o'z faoliyatini namoyon qilishi uchun imkoniyat yaratish, ulardagi ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish–kelajakda yuksak salohiyatli, ijtimoiy faol, o'tkir zehqli, kashfiyotchilik qobiliyatini namoyon eta oladigan, raqobatdosh, keng fikrlovchi, kadrlarni voyaga yetkazish muhim masalalardan hisoblanadi. Bugungi kunda mustaqillik tufayli amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari o'z ishiga kreativ fikrlovchi, fan, san'at, ishlab chiqarishning jadal rivojlanishiga o'z hissasini qo'shadigan yuksak malakali kadrlar tayyorlashga bog'liq. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarining ijodiy faoliyatining shakllantirish, shart –sharoitlari deganda, avvalo, ana shu shart-sharoitlarning paydo bo'lishi, amalga oshishi hamda rivojlanish jarayoni tushuniladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy faoliyatini rivojlantirishda interfaol metodlar va o'yinlardan foydalanish. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga interfaol metodlar va o'yinlar nimaga kerak? Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy faoliyatini shakllantirishda evristik va muammoli ta'limdan

tashqari bilishga yo'naltirilgan, ilmiy asoslangan interfaol metodlar va o'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalari, darsga oid bo'lgan o'yinlarni o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga ortib, yanada takomillashib bormoqda. Bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va ularni egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib, mustaqil tarzda izlab topishi, mustaqil fikrlashi va o'rganishi, tahlil qilishi hatto yakuniy xulosalarini ham o'zlari keltirib chiqarishga o'rgatadi.

Bunda o'quvchi ijtimoiy va moddiy borliqni bilish hamda anglash asosida emotsional-xissiy, intellectual-axloqiy qobiliyatlari rivojlanadi. O'yinlar, ularning inson taraqqiyotidagi o'rni haqida psixologiya, etnografiya, madaniyat, pedagogika fanlarida bir qator tadqiqot ishlari olib borilgan.

Lekin o'yinlarni yagona eng muhim asosiy xususiyati uning ta'limdagi ahamiyatliligidir. O'yinlarda bolaning xulqi erkin shakllanadi va ijtimoiylashadi. Intellektaul ijodiy o'yinlar ham ijodkorlik faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'yinda shaxsning kommunikativ sifatlashni rivojlantirish, intellektual savodxonligi, ziyrakligi, qarorlar qabul qilishda ta'lim zukkolikini rivojlantirish, xalq ijodkorligiga oid bilimlarga ega bo'lishi sifatidagi salohiyatli o'quvchilarni aniqlash va ularni rag'batlantirishga oid maqsad va vazifalar qo'yiladi. Teleo'yinlarda namoyish etiladigan. Albatta, boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy faoliyatini shakllantirish, diqqatini bir joyga jamlash, xotirasini yanada mustahkam qilish, mustaqil fikrlay olish jarayonini tashkil qilishda turli xil didaktik o'yinlar, metodlar va usullarning ahamiyati e'tiborga loyiqdir.

Bu o'yindan ona tili darslarida yoki darsdan tashqari mashg'ulotlarida, to'garaklarda qo'llash joizdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarning ijodiy faoliyatini shakllantirish jarayonida, o'qish darslarida garchi ilmiy jihatdan bo'lmasa-da, amaliy jihatdan turli janrga mansub asarlar o'qib o'rganadilar. O'qish darsliklarida, asosan, hikoya, ertak, she'r, masal, maqol, rivoyat va topishmoq kabi janrdagi asarlar kiritilgan. O'quvchilar o'qilgan matn ichidan maqollarni, hikmatli so'zlarni o'zi mustaqil topa olish ko'nikmasini egallashi, ular yordamida o'qilgan asarlar yuzasidan to'g'ri qaror chiqarishga o'rganishlari zarur. O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishlari tufayli hayotning nurli va qorong'u tomonlari xususida muayyan tushunchaga ega bo'la boshlaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A., Astanova F.A., Abduqodirova F.A. "Case study" uslubi: nazariya, amaliyot, tajriba. – T.: "Tafakkur qanoti" nashriyoti, 2012.
2. Abdullaeva X.A. Mashg'ulotlarda faol ta'lim usullaridan foydalanish / – Farg'ona: FarDU, 2008.
3. Avliyakov N.X., Musaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar / – T.: "Fan va texnologiyalar" nashriyoti, 2008.
4. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik maxorat / T.: "O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi" nashriyoti. 2006.
5. Zunnunov A. va boshqalar. Pedagogika tarixi / – T.: Sharq, 2000.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA BADIY ASAR MATNI USTIDA ISHLASH USULLARI

H.Bakiyeva - Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich ta'limda badiiy asar matni ustida ishlash usullari bayon etilgan. Ona tili va o'qish savodxonligi darsliklarida turli uslubdagi matnlar ustida ishlash yoritilgan.

Kalit so'zlar: darslik, so'zlash talablari, ona tili, o'qish savodxonligi, boshlang'ich ta'lim.

Ma'lumki, "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsliklarida turli uslubdagi matnlarni o'qib tushunish, so'zlash talablari qo'yilgan. Har qanday matn tahlilidan oldin o'quvchilarning shu mavzu haqidagi tasavvurlari aniqlanadi, aslida o'quvchilarni matn bilan tanishtirish o'qishga tayyorgarlik bosqichidan boshlanadi.

Boshlang'ich ta'lim "Ona tili va o'qish savodxonligi" [1] darsliklarida o'zbek bolalar adabiyoti namunalari xalqimizning tarixiy, madaniy madaniyati haqida ma'lumotlar berish bilan birga "milliy madaniyatimizga hissa qo'shgan o'zbek xalq vakillarining ijodiy merosini o'rganish [3] ham milliy dasturga belgilab berilgan.

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning hayotiy tajribasi kam, asar voqealariga mustaqil munosabat bildira olishlari uchun badiiy asarni o'qish va tahlil qilishga maxsus tayyorlab olinadi. Asar matnini 1-bosqich amalga oshiriladi. Bu bosqichning asosiy vazifasi asar mazmunini bilan tanishtirishdir. Badiiy asarni

yaxlit idrok etish muhim bo'lgani uchun maktab tajribasida asar ustida ishlash shu asar yoki uning bir darsda o'rganishga mo'ljallangan qismi yaxlit o'qish usulida tanishtiriladi.

Hikoya, masal, she'rning mazmunini to'g'ri idrok etish, matnda ifoda etilgan ma'lumotlarni o'zlashtirish, shuningdek, matnning hissiy ta'sirini oshirish uchun matn ustida ishlash muhim [2] ta'limiy ahamiyat kasb etishi metodik adabiyotlarda alohida qayd etilgan.

1. Matn o'qituvchi tomonidan ifodali o'qib beriladi (ba'zan asar matni magnitafon orqali ham eshittirilishi mumkin). O'quvchilar matn mazmuni bilan tanishtirilgach, o'qituvchi ularga boshlang'ich taassurotlarini aytishni talab qiladigan savollar beradi. Masalan, «*Hikoyaning qaysi o'rni sizga yoqdi?*», «*Qahramonlardan qaysi biri sizga ayniqsa yoqdi?*», «*Hikoya o'qilganda siz qaysi o'rinda juda xursand bo'ldingiz?*» kabi va hok. Kirish suhbat, birinchidan, asarning o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini bilish, ikkinchidan, bolalarni asar matnini tahlil qilishga qiziqtirish, darsda o'quvchilar faolligini oshirish maqsadini ko'zda tutadi.

2. Yaxshi o'qiydigan o'quvchiga o'qitish. O'quvchining oldin-dan o'qituvchi o'qish yo'llari bilan tanishtiradi va uning o'qilishini o'zi kuzatadi, xato va kamchiliklarni bartaraf etadi. Shundan so'ng tayyorlangan o'quvchi sinf jamoasiga o'qib beradi.

3. Og'zaki qayta hikoyalab, so'zlab berish. Bu o'qituvchidan alohida tayyorgarlikni talab etadi. Chunki asar matniga yaqinlashtirib, badiiy vositalarini to'liq saqlagan holda hikoyalash zarur, aks holda o'quvchilarning badiiy asarni o'qishga bo'lgan qiziqishi susayadi.

4. Yoddan ifodali aytib berish. She'riy asarlar yoddan aytib berish orqali tanishtirilsa, o'quvchi o'qituvchining mahoratini yuqori baholaydi. O'zida ham yod olishga qiziqish paydo bo'ladi.

5. Asarning muhim dialogli o'rinlarini yoki butun asarni sahnalashtirish orqali tanishtirish.

6. Asarning bir qismini (muammoli o'rnini) o'qituvchining o'qib berishi, qolgan qismini o'quvchilarning ichda mustaqil o'qishi.

8. Asarni musiqa sadolari ostida o'qib berish. Bu asarning ta'sirini kuchaytiradi, o'quvchilarning estetik didini tarbiyalaydi, ularni toliqishdan saqlaydi.

Umuman olganda, asarning janriy xususiyati hisobga olingan holda u bilan tanishtirishning o'ziga xos usullarini tanlash lozim.

Boshlang'ich sinflarda to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qishga o'rgatish vazifasi o'quvchilarda asarni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish bilan birga amalga oshiriladi. O'qish malakalarini shakllantirish bilan matn ustida ishlashning o'zaro bog'liqligi asarni tahlil qilishga qanday yondashishni belgilab beradi.

Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi asar tahlilidir. Asarni tahlil qilishning asosiy yo'nalishi matnning aniq mazmuni (voqealar va uning rivojlanishi)ni, kompozitsiyasini, ishtirok etuvchi shaxslarning axloqi va xarakterli xususiyatlarini, asarning g'oyasini aniqlash hisoblanadi.

Asarni tahlil qilishning metodik shartlaridan biri asar mazmunini uning tasviriy-ifodaviy vositalari bilan bog'liq holda qarashdir. Yana bir asosiy qoida asar ustida ishlash jarayonida ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi. Bu qoidalar asar ustida ishlashning asosiy yo'nalishini belgilaydi, shuningdek, matnni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar bajaradigan topshiriqlarni va muhokama qilish uchun ularga beriladigan savollarning xarakterini aniqlab olishga yordam beradi.

Asar tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Tanlab o'qish. Bunda o'quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini o'qiydi. Vazifa asarning mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan matnga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, 4-sinfda "Oltin kuz" matnidan "Tabiat-dagi o'zgarishlar berilgan qismlarni topib o'qing", "Baqa va taqa" ertagidagi "Taqachining nasihati berilgan joyni topib o'qing" kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Tanlab o'qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir. Tanlab o'qishdan matn ustida ishlashning barcha bosqichlarida turli xil qiyinchilikda, murakkablikda foydalaniladi. U o'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlarini o'stirish bilan birga ularning ijodiy tasavvuri, nutqi va zihnini o'stirishga yordam beradi. Eng oddiy tanlab o'qish asar mazmuni yuzasidan bo'ladi.

Tanlab o'qishning yana ham murakkabroq turlari matndan sabab-natija munosabati bilan bog'langan dalillarni taqqoslashni, umumlashtirishni talab qiladigan o'rinlarini topib o'qish hisoblanadi. Masalan, "Xarita" (Normurod Norqobilov) hikoyasi yuzasidan topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

- Sinf rahbari Rasulni nima uchun Samadga biriktirib qo'ydi? SHu o'rinni topib o'qing.
- Samadning Rasuldan arazlash sababi ifodalangan o'rinni topib o'qing.

Bunda o'quvchi biror qatnashuvchi shaxs o'zini qanday tutishini, nima uchun u shundayligini tasdiqlash uchun matndan material tanlab o'qiydi.

Tanlab o'qish ongli va ifodali o'qish malakasini shakllantirishni matn ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirish bilan birga qo'shib olib borishga, bolalarning ijodiy tasavvurini, nutqi va zehni o'stirishga imkon beradi. SHuning uchun undan o'qish darslarida keng foydalaniladi.

Tanlab o'qish matn rejasini tuzishda (matn qismiga uning mazmunini ifodalaydigan gapni, ya'ni reja qismini topishda) qahramonga tavsif berish (matndan qahramonning muayyan bir xususiyatini, harakatini tavsiflovchi materiallar tanlash)da, asar g'oyasini aniqlash (g'oyani anglatgan o'rinni topib o'qish)da tatbiq etiladi.

2. O'quvchilarning berilgan savol va topshiriqlarga o'z so'zlari bilan javob berishi. Mashqning bu turi o'quvchilarda o'qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko'nikmasini o'stirishga, asarda qatnashuvchi qahramonlarni baholashga, muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan asar g'oyasi o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda bo'lishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi lozim. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida savol va topshiriqlar qaysi maqsadga yo'naltirilganiga ko'ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Asar mazmunini o'zlashtirish va qayta hikoyalashga doir savol- topshiriqlar.

2. Asar tilini o'rganish va o'zlashtirishga doir savol-topshiriqlar.

Sabab-natija tarzidagi savollardan ham foydalaniladi. Agar o'qituvchi asar g'oyasini tushunishda o'quvchilarga yordam berishni ko'zda tutsa, savol sabab-natija tarzida bo'ladi. S.Bahodirovaning **“To'maris” asari** (4-sinf) g'oyasi orqali o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdir. Afsonadagi asosiy fikrni aniqlash uchun o'qituvchi *“To'marisning elchilarni qarshi olish holatini o'z so'zingiz bilan aytib bering”, “Nima uchun To'maris keskin fikrlar bildirdi?”, “Elchilarning To'maris haqidagi fikrini gapirib bering”* kabi savol-topshiriqlardan foydalanishi mumkin. H.Homidiyning **“Pahlavon va shoir”** rivoyati (4-sinf) asosida esa *“Pahlavon Mahmudning yengilish sababini nima uchun oqlash mumkin?”* kabi savol-topshiriqlardan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinflarda savol-topshiriqlarga katta o'rin berilgan. O'qituvchining vazifasi ana shu savol-topshiriqlar ustida ishlash usullarini oldindan belgilab olishdir. Ijodiy xarakterdagi savollar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. 4-sinf «O'qish» kitobidan o'rin olgan Hakim Nazirning **«Qodir bilan Sobir»** matni yuzasidan o'quvchilarni o'z fikrini aytishga undovchi *«Sobir o'qishdan kechikish sababini ochiq aytib to'g'ri qildimi?»*, *«Uning o'rnida siz bo'lganingizda nima qilardingiz?»* kabi savollar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini, og'zaki nutqini o'stiradi va matnni yaxshi o'zlashtirishlariga yordam beradi. Asardagi voqealar tizimiga oid savol-topshiriqlar tuzish va undan tahlil jarayonida ijodiy foydalanish ham katta ahamiyatga ega. Masalan, 4-sinf “O'qish kitobi”dagi Qudrat Hikmatning **“Bahor”** she'ri asosida *“SHe'rdagi dastlab nimalar haqida gapiriladi?”*, *“SHe'rdagi fikr yuritilgan narsalarni ketma-ket aytib bering”, “SHoir bahorni tasvirlashda qanday tasvir usullaridan foydalangan?”* kabi savol-topshiriqlardan foydalanish o'quvchilar faolligi oshiradi.

Savol-topshiriqlar ustida jamoa, juft va yakka tartibda ishlash mumkin.

3. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish matn ustida ishlashda yaxshi natija beradi. Metodist olimlarning fikricha, to'g'ri berilgan savolda yarim javob tayyor bo'ladi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsalargina, matn yuzasidan savol bera oladilar. O'quvchilarga savol berishni o'rgatishni 2-sinf dan boshlash maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarni ongli ravishda savol tuzishga o'rgatish uchun o'qituvchi matnga o'zi tuzgan yoki «O'qish kitobi»da berilgan savollarni tahlil qiladi. Tahlil uchun *“Nega u yoki bu savol qo'yilgan?”*, *“Unda kim yoki nima haqida gap boradi?”*, *“Savol ko'proq qaysi so'zlar bilan boshlanadi?”* kabi savollarni ishlatadi va matndan foydalangan holda bu savollarga javob berishni o'rgatadi. Ikkinchidan, o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini matnga savol tuzish yo'liga qaratadi va savol tuzishdan oldin matnni diqqat bilan o'qish, qatnashuvchi shaxslarni ko'rsatish, savol tuziladigan qismni ajratish kerakligini tushuntiradi. Savol tuzishga o'rgatishning boshlang'ich bosqichida bu mashq jamoa bo'lib bajariladi va ta'limiy xarakterda bo'ladi; buning uchun qulayroq savol ajratilib, nima uchun u qiziqarli ekani yoki, aksincha, noqulay bo'lsa nima uchun noqulayligi tushuntiriladi. Masalan, 3-sinfda **“Ahillik ulug' baxt”** ertagida *“Odamlarning cholning bolalari haqidagi fikri yuzasidan savol tuzing”* topshirig'i berilgach, o'quvchilar *“Odamlar aqli cholning bolalari haqida nima deyishdi?”* kabi savol tuzishlari mumkin.

4-sinfda Sh. Sa'dullaning **“Qovun sayli”** hikoyasi yuzasidan savol tuzish topshirig'i quyidagicha beriladi:

– Hikoyadagi birinchi xatboshini o'qing va shu qism yuzasidan savol tuzing.

– Hikoyadagi birinchi xatboshida qo'llangan so'zlarning ma'nosini izohlash bo'yicha savol-topshiriqlar tuzing. (*Bejirim, sertor* so'zlarining ma'nosini izohlang)

– Hikoya qahramonlari yuzasidan savollar tuzing va shu kabilar.

Keyinchalik o'quvchilar muhokama va ijodiy savollar berishni ham o'zlashtirib oladilar.

4. Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, undan to'g'ri foydalanish esa asarda yozuvchi tasvirlagan hayotiy manzaralarni o'quvchilar aniq tasavvur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi. Matnni ikki xil tasvirlash mumkin: **1) so'z bilan tasvirlash; 2) grafik tasvirlash.**

So'z bilan tasvirlash o'ziga xos murakkab ish turi bo'lib, unda manzarani so'z yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. So'z bilan tasvirlash, shuningdek, grafik tasvirlash uchun ham o'quvchi matnni, undagi voqea sodir bo'lgan vaziyatni, qatnashuvchilarning tashqi ko'rinishini, xarakterli xususiyatlarini yaxshi bilishi zarur. So'z bilan tasvirlashda so'zlarni aniq tanlash talab qilinadi, bu esa o'quvchilar nutqini rivojlantirishda foydali vositalardan biri hisoblanadi.

Tasvirlashdan o'qituvchi turli maqsadlarda, chunonchi, reja tuzishga asos sifatida, qayta hikoyalashga tayyorlashda, voqea yuz bergan sharoitni aniqlashda foydalanadi. Tasvirlashdan mustaqil ish sifatida ham foydalaniladi: o'qituvchi matnning ma'lum qismidan o'quvchilarga juda ma'qul bo'lgan manzarani so'z bilan yoki grafik tasvirlashni, unga muallif so'zini tanlashni hamda turli tabiat manzaralarini, qatnashuvchi kishilarning tashqi ko'rinishini, voqea sodir bo'lgan joylarni tasvirlashni topshiriq qilib berishi mumkin. Matnni so'z bilan tasvirlashga o'rgatishni darslikda berilgan rasmni matndagi shu rasimga mos qism bilan taqqoslab tasvirlashdan boshlash kerak.

Grafik tasvirlash ko'proq uyda bajariladi. Buning uchun o'quvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadilar, uni diqqat bilan o'qib chiqadilar, mazmunini o'zlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar. Bunda o'quvchilar bilan qanday ranglardan foydalanish, ranglar ifodalaydigan ma'nolar bo'yicha suhbat o'tkaziladi. Rasmlar ko'rgazmasi tashkil etiladi. Har bir rasm muallifi o'zi chizgan rang tasvirini izohlab beradi. Kompyuterlashtirilgan sinflarda grafik tasvirlash sinfda ham bajartirilishi mumkin. Bunda o'quvchilarning ijodiy yondashuvlariga imkon beriladi. O'quvchilar asar voqealari rivojini seriyali rasmlar asosida muayyan izchillikda tasvirlashlari ham, har bir rasm seriyasi ostida shu qismda ifoda etilgan muhim fikrlarni yozib qo'yishlari ham mumkin. Bular asar matnini to'liq qayta hikoyalash, shuningdek, o'qilgan hikoya, maqolaning rejasini tuzish, matn mazmunini, uning tasviriy vositalarini bilib olishga yordam beradi.

5. Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tushunishda, asosiy fikrni ajratishda, voqealarning izchilligini belgilashda, matn qismlarining o'zaro bog'lanishini tushunishda o'quvchilarga yordam beradi. Reja ustida ishlash o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan qismlarga bo'lishga va har bir qismning asosini topishga, ularga qisqa va aniq sarlavha topishga, uni reja qismi sifatida shakllantirishga o'rganadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azimova I., K.Mavlonova, S.Quronov, Sh.Tursun. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-4- sinf darslik. Respublika ta'lim markazi. 2021.
2. Matchonov S. va b. Boshlang'ich sinf ona tili o'qitish metodikasi. –T.: Ishonchli hamkor. 2022.
3. Umumiy o'rta ta'limning milliy o'quv dasturi. Ona tili. 1-11-sinf. –T.: 2020.

ADABIYOT O'QITISHDA TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING O'RNI VA AHAMIYATI

Suyunov M - Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrasida dotsenti, p.f.n.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada me'morchilik san'atining va tasviriy san'at vositalarining adabiyot o'qitishdagi ahamiyati xususida so'z yuritilgan bo'lib, buyuk mutaffakirimiz Alisher Navoiy merosini keng va atroflicha, to'laqonli o'rganish, uning asarlarida ulug'langan g'oyalar mazmunini xalqimiz, ayniqsa, yoshlar ongiga yetkazish maqsadida me'morchilik san'atidan foydalanish haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *arxitektura, tasviriy san'at, yodgorliklar, me'morchilik, adabiyot dars, metodik tavsiya, fikrlash doirasi, obidalar, ekskursiya, illyustratsiya, ansambl.*

Me'morchilik obidalariga ekskursiyalar uyushtirish, tarixiy hujjat va adabiy-badiiy illyustratsiyalarni o'rganish katta ta'limiy va g'oyaviy-estetik ahamiyat kasb etadi. Shu jumladan, o'z davri madaniy muhitining markazida turgan va nafaqat so'z san'atining, balki san'atning boshqa sohalarida ham ijodkorlarga homiylik va tarbiya ko'rsatgan Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganishda ham me'morchilik san'atidan keng foydalanish mumkin. Navoiy hayoti va ijodini o'rganish mashg'ulotlarida me'morchilik va qurilishga oid rasmlarni sharhlash, namoyish qilish ham dars jarayonida, ham sinfdan va maktabdan tashqari olib boriladigan ishlar mazmuniga singdiriladi.

VIII sinfda Navoiy biografiyasi o'rganilganga qadar o'quvchilar XIV-XVI asrlar o'zbek adabiyoti tarixi bilan tanishadilar. Davrning madaniy hayoti: Samarqand va Hirot shaharlarida bunyod etilgan arxitektura ansambllari haqida so'z borganda, o'qituvchi Ochiq osmon ostida muzey va shu kabi boshqa albomlardan keng foydalanib, bu davrda me'morchilik yuksak pog'onaga ko'tarilgani, bunda, ayniqsa, ulug' olim Ulug'bekning xizmatlari katta ekanini ta'kidlaydi. Samarqand Registoni ansambli ko'rinishlari aks ettirilgan rangli rasmlarni namoyish qilish o'quvchilarda zo'r qiziqish va estetik zavq uyg'otadi. O'qituvchi bu rasmlarni izohlab tushuntirsa, kuzatilgan maqsadga erishiladi. Samarqand me'morchilik tarixiga bag'ishlangan qisqa metrajli rangli film lentalarini namoyish qilish orqali o'quvchilarda xalqimiz yaratgan ajoyib yodgorliklarga nisbatan hurmat hamda ularni ehtiyot qilib asrash tuyg'usi o'stirilib, bu san'at asarlari ta'sirida mehnatga va san'atga muhabbat hislari tarbiyalanadi.

Ulug'bekning fan va madaniyat sohasidagi tarixiy xizmatlari haqida ma'lumot berilganda o'quvchilarda ulug' olim madrasasi va rasadxonasiga doir rasmlar namoyish qilinadi. Shu o'rinda Navoiyning Farhod va Shirin dostonidan quyidagi parchani ifodali o'qib berish maqsadga muvofiqdir.

Temurxon naslidin Sulton Ulug'bek,
Ki olam ko'rmasdi sulton aningdek,
Aning abnoi jinsi bo'ldi barbod,
Ki davr ahli biridin aylamas yod.
Valek ul ilm sori topti chun dast,
Ko'zi oldinda bo'ldi osmon past.
Rasadkim bog'lamish zebi jahondur,
Jahon ichra yana bir osmondur.
Bilib bu nav ilmi osmoniy,
Ki andin yozdi Ziji Ko'ragoniy,
Qiyomatga degancha ahli ayyom,
Yozarlar oning ahkomidin ahkom.

Arxitektura yodgorliklari haqida hosil qilingan bu tushunchalar Navoiy biografiyasini o'rganish jarayonida yanada to'ldirilib, rivojlantiriladi. Zero, Navoiy ham (1457-1459 yillar) Samarqandda yashagan vaqtida Ulug'bek barpo etgan rasadxona va madrasalarda bo'lgan, ilm olgan hamda ulardan zavqlangan. Akademik Vohid Abdullayevning ta'kidlashicha: U o'zining (Navoiy-M. S.) qator go'zal asrlarini Samarqandda yozdi tarixiy obidalar, yodgorliklarga bo'lgan munosabati uning badiiy va ilmiy asarlarida qayta-qayta ifodalandi.

Ma'lumki, Alisher Navoiy yashagan davrda Hirot gurkirab yashnagan madaniyat va san'at markaziga aylanadi, yangi binolar, arxitektura ansambllari yaratiladi. Navoiy me'morchilik san'ati bilan yaqindan tanish bo'lib, uning ravnaqiga katta e'tibor bergan, me'mor, muhandis, naqqosh qoshintarosh kabi binokor ustalarga rahnamolik va homiylik qilgan, - deydi shoirning zamondoshi tarixchi Xondamir va navoiyning 54 rabot, 19 hovuz, 16 ko'prik masjidlar, hammomlar qurdirganini alohida ta'kidlab o'tadi.

Alisher Navoiy yuksak arxitektura ansambllarining bunyod bo'lishida rahnamolik qilgan. Navoiy o'zining Vaqfiya asarida Hirot arxitekturasi haqida qimmatli fikrlarni bildirgan.

Biografiyani o'rganishning Navoiy davlat arbobi, uning mamlakat obodonchiligi uchun qilgan xizmatlari mavzuida yuqoridagi ma'lumotlar berilgach, o'quvchilarning diqqatini rassom ishlagan Alisher Navoiy madrasa qurilishida kartinasiga tortish maqsadga muvofiqdir. Kartinada Navoiy siymosi yorqin aks ettirilgan. Rassom Kiriakidi madrasa qurilishini tasvirlab, qizg'in mehnat va quruvchilar g'ayrat-shijoatini grafika orqali aniq bo'yoqlarda tasvirlab bera olgan. Ana sangtarosh tosh tarashlayapti, qoshinkor bino peshtoqiga so'nggi bezaklarni berayapti. Navoiy ustalar ishini kuzatayapti, yuzida bosiqlik, salobat aks etib turibdi. Qo'lida bino tarhi akr ettirilgan qog'oz.

O'quvchilar bilan ushbu kartina asosida savol-javob o'tkazilar ekan, mashhur tarixchi Xondamirning Xulosatul-axbor asaridan Hirotidagi masjidi jomening ta'miri haqidagi Navoiy to'g'risida aytgan fikrlarini o'quvchilarga o'qib berishi mumkin: 903-yilning ramazon oyida (1498-yil, aprel- may - M.S.) gumbazni va maqsura toqini ochishga amr qildi va ul xayr-saxovatli binokor o'sha imorat xususida ko'p g'amxo'rliqi tufayli har kuni o'sha sharofatli joyga tashrif buyurar edi. Ko'p kunlari etagini beliga qistirib, yollangan ishchilar singari ustalarga g'isht uzatardi va boshqa ishlar qilardi. Tez-tez o'sha yerdagi me'morlar, ustalar va kosiblarga qimmatbaho sarupolarikiydirar va ko'p navozish va boshqa in'omlar bilan xushdili xursand qilardi.

I.Kiriakidi ishlagan rasm bo'yicha suhbatni xulosalashda Oybekning "Navoiy" romanidan 14-bobning so'nggi qismini o'qib berish temaning yanada tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Adibning tasviricha, Arslonqulda Navoiyga nisbatan bo'lgan "allaqanday toshqin mehr, shubhasiz, Navoiyning ulug'vor siymosiga havas bilan boqib o'tirgan, diqqat va qiziqish bilan dars tinglayotgan o'quvchilarning ham qalbiga ko'chadi.

Alisher Navoiy ijodini o'rganish jarayonida, xususan, "Farhod va Shirin" dostonining teksti ustida ishlashda, tahlil jarayonida ham me'morchilik san'atiga doir fikrlarga duch kelinadi. Ular yuzasidan ham qiziqarli suhbat tashkil qilish yoki ma'lumot berish mumkin.

Alisher Navoiy arxitektura to'g'risida o'zining ideallari bilan ajoyib koshonalar, saroylar tasvirini yaratganligi bizga ma'lum. Yirik arxitektura ansambllarini qurishda qatnashgan shoir zamonasining mohir me'morlari qatoridan o'rin olgan. Shu bois shoir qahramonlari orasida mohir sangtarosh, me'mor va naqqoshlarning bo'lishi bejiz emas, albatta.

Navoiyning dostonlarida afsonaviy voqealar hikoya qilinsada, ammo qurilish ishlari, qasrlar, binolar qurilishi, loyihalar tuzish, bezash kabi tasvirlar real voqeilikka asoslangan. Masalan, shoir "Farhod va Shirin" dostonida binokor hunarmandlar ishini yuqori baholab, naqqosh Moniy haqida so'z yuritadi, uning chizg'ichsiz (pargor) binoga turli shakllar bera olish mahoratini ta'riflaydi.

Farhodning me'mor Qoran va naqqosh Moniydan me'morchilik sirlarini o'rganishi va bu sohadagi mislsiz qobiliyati va iste'dodini ko'rsatuvchi tekst parchalari tahlilidan foydalanib, o'qituvchi yoshlarni kasb-hunarga bo'lgan qiziqishlarini oshirishga, mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashga alohida e'tibor beradi.

O'rta Osiyo me'morchilik obidalari asrlar osha bizga yetib kelgan. Ularning lojuvard bezaklari kishi aqlini lol qoldiradi. O'qituvchi xalqimizning madaniy yodgorligi sifatida bu obidalarining davlat tomonidan muhofaza qilinib, restavratsiya ishlari olib borilayotganligi haqida ham gapiradi.

Navoiy hayoti va ijodini o'rganishning so'nggi bosqichida o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini professor Hamid Sulaymon tomonidan nashrga tayyorlangan "Alisher Navoiy" rangli albomidan shoirning hayotligida o'zi qurdirgan va hozir hirotida qad ko'tarib turgan Masjidi Jome yonidagi maqbara rasmiga qaratar ekan, akademik shoir G'afur G'ulomning "Alisher Navoiy qabri ustida" she'ridan quyidagi bandni alohida shavq va zavq bilan o'qiydi:

Dilim ravshanligin hissim yo'lida oftob aylab,
Mozoring boshida turmakdurmen sarhisob aylab,
Qulog'ing so'z eshitmas bo'lsa ham qalbdan xitob aylab,
Vatandoshlar salomin necha jildli bir kitob aylab,
Navoiy deb Musalloga kelibmen intihob aylab.

Mamlakatimizda Alisher Navoiy merosini keng va atroflicha, to'laqonli o'rganish, uning asarlarida ulug'langan g'oyalar mazmunini xalqimiz, ayniqsa, yoshlar ongiga yetkazish yuzasidan katta hajmdagi ishlar amalga oshirilmoqda. Alisher Navoiyning ijodiy faoliyati serqirraligi bilan nafaqat o'zbek mumtoz adabiyoti, balki Sharq va butun dunyo adabiyoti tarixida ham alohida o'rin tutadi. Ona tiliga muhabbat, uning beqiyos boyligi va buyukligini anglashda Navoiy asarlarining o'rni katta. Zero, Navoiyni anglash, uning falsafiy-axloqiy, madaniyma'rifiy mushohadalarga boy asarlarini o'qish va tushunish har bir inson uchun ulkan saodatdir.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: Alisher Navoiy bobomizning Odamiy ersang, demagil odami, Onikim, yo'q xalq g'amidin g'ami degan satrlarida qanchalik chuqur hayotiy hikmat, falsafa bor. Ya'ni, bu dunyoda insonlarning dardu tashvishlarini o'ylab yashash odamiylikning eng oliy mezonidir, xalqning g'amidan uzoq bo'lgan insonni odam qatoriga qo'shib bo'lmaydi, deb ta'kidlamoqda ulug' bobomiz. Bu o'lmas satrlar bizning bugungi hayotimiz bilan, bizning orzu-intilish va amaliy harakatlarimiz bilan naqadar hamohang ekani odamni hayratga solidi [1].

2018 - yil 22 – oktabr kuni Gulistonda Alisher Navoiyning maskanda ulug'shoirimizning sof misdan ishlangan salobatli haykali tantanali ravishda ochildi [4].

2019 - yil yanvar oyida Navoiy shahrida respublikamizda yagona bo'lgan Alisher Navoiy jamg'armasi tuzildi. Ajdodlarimiz merosini jahonga tanitish, yoshlarimizni buyuk bobolarimiz an'analari ruhida tarbiyalash kabi ulug' maqsadlar uning asosiy faoliyati yo'nalishtiradidir. Xalqaro mavqega ega jamg'arma saytida mavzuga doir eng muhim yangiliklar, ilmiy tadqiqotlar joylashtirib borilishi rejalashtirilgan [2].

Shunday qilib, adabiyot darslarida arxitektura materiallaridan foydalanish o'quvchilarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashning muhim omillaridan biriga aylanadi. Bunday mashg'ulotlarda o'quvchilar yuksak san'at asarlarini yaratish faqat mehnat bilan amalga oshirish mumkinligini his etadilar, boy madaniy

merosimizni o'rganishga havaslari yanada ortadi, go'zallikka intilish kuchayadi, madaniy xulqlari rivoj topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. -T.: "O'zbekiston", 2016. -B.18.
2. Eshboyev T. Alisher Navoiy jamg'armasi tuzildi. //Xalq so'zi, № 16 (7246), 2019 yil 24 yanvar.
3. Ochilov E. Alisher Navoiy. -T.: "O'zbekiston", 2013.-B.169.
4. Shernazarov A. Gulistonda Alisher Navoiyning yangi haykali ochildi. //Xalq so'zi, № 219, 2018 yil, 23 oktabr.
5. Ziyo istagan qalblar uchun-A.Navoiy ziyo.uz.com

TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

V.Yusupova - Xorazm viloyati PYMO'MM "Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim metodikalari" kafedrası o'qituvchisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'limda innovatsion texnologiyalar haqida tushunchalar keltirilgan.
Kalit so'zlar: Pedagogik texnologiya, yordamchi ta'lim vositalari, ta'lim berishning texnik vositalar.

Hozirgi kunda talim jarayonida innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, etibor kundan-kunga kuchayib bormoqda, bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy talimda o'quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funktsiyasini bajaradi. Talim jarayonida o'quvchi asosiy figuraga aylanadi. Pedagogik texnologiya va pedagog mahoratiga oid bilim, tajriba va interaktiv metodlar o'quvchilarni bilimli, yetuk malakaga ega bo'lishlarini taminlaydi.

Innovatsiya-(inglizcha)yangilik kiritish, yangilik degan ma'noni ifodalaydi, texnologiya esa yunoncha "texnos" – san'at, mahorat va "logos" fan so'zlaridan olinib, innovatsion texnologiya ta'lim-tarbiya shakllari, metodlari va usullariga yangicha yondashish degan ma'noni bildiradi. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va o'quvchi holatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interaktiv metodlardan to'liq foydalaniladi.

Interaktiv metodlar – bu jamoa bo'lib fikrlash deb yuritiladi, yani pedagogik tasir etish usullari bo'lib talim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu metodlarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va o'quvchining birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi. Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- o'quvchining dars davomida befarq bo'lmaslikka, mustaqil fikrlash, ijod etish va izlanishga majbur etishi;
- o'quvchilarni o'quv jarayonida bilimga bo'lgan qiziqishlarini doimiy ravishda bo'lishini taminlashi;
- o'quvchining bilimga bo'lgan qiziqishini mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondoshgan holda kuchaytirishi;
- pedagog va o'quvchining hamisha hamkorlikdagi faoliyatini tashkillanishi.

Pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi – bu o'qituvchi va o'quvchining belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga hamkorlikda erishishlari uchun tanlagan texnologiyalariga bog'liq deb hisoblaymiz, yani o'qitish jarayonida, maqsad bo'yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo'llaniladigan har bir talim texnologiyasi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil eta olsa, har ikkalasi ijobiy natijaga erisha olsa, o'quv jarayonida o'quvchilar mustaqil fikrlay olsalar, ijodiy ishlay olsalar, izlansalar, tahlil eta olsalar, o'zlari xulosa qila olsalar, o'zlariga, guruhga, guruh esa ularga baho bera olsa, o'qituvchi esa ularning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yarata olsa, ana shu o'qitish jarayonining asosi hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni faol qo'llash, ta'lim samaradorligini oshirish, tahlil qilish va amaliyotga joriy etish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. O'quvchilarning fikr doirasi,

ongi, dunyoqarashlarini o‘stirish, ularni erkin tinglovchidan erkin ishtirokchiga aylantirmoq nihoyatda muhimdir.

Innovatsion texnologiyalardan dars jarayonida foydalanishning o‘ziga xosligi shundaki, ular o‘qituvchi va o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyati orqali amalga oshiriladi. O‘qitish jarayoni o‘qituvchi hamda o‘quvchilar faoliyatini o‘z ichiga oladi. O‘qituvchining faoliyati o‘quv materialini bayon qilish, o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini orttirish, fikrini teranlashtirish va e‘tiqodini shakllantirish, o‘quvchilarning mustaqil mashg‘ulotlariga rahbarlik qilish, ularning bilim, ko‘nikma va malakalarini tekshirish hamda baholashdan iborat. O‘z ishiga ixlos bilan qaragan o‘qituvchida chinakkam ehtiros bo‘ladi.

Ma‘lumki, har bir dars mavzusini o‘rganishda o‘ziga xos texnologiya, usul va vositalarni tanlashga to‘g‘ri keladi. O‘qitish jarayonida yuqori natijaga erishish uchun dars jarayonini oldindan ketma- ketligini mo‘ljallash kerak bo‘ladi. Bunda o‘qituvchi predmetning o‘ziga xos tomonlarini, o‘quv jarayonini va sharoitini, o‘quvchilarning ehtiyojini va imkoniyatlarini, bilim saviyasini, sharoitga qarab ishlatiladigan texnologiyalarni tanlashi lozim.

Xulosa qilib aytish mumkinki, pedagoglar pedagogik texnologiyalarni chuqur bilishi, tahlil qila olishi va yangilik yaratish darajasida ilmiy va mahoratli bo‘lishi lozim. Buning uchun darsni tashkil etish jarayonida barcha bilim oluvchilarga qiziqarli, tushunarli va oson bo‘lgan usullarni tanlashi va qo‘llay olishi, ko‘rgazmali qurollardan foydalanishi, pedagogik texnologiyalardan to‘g‘ri va samarali foydalanishi dars jarayonlarini sifatli bo‘lishi uchun zaruriy vositadir. Pedagog yaratuvchanlik asosida darsni qiziqarli tashkil qila olsa, o‘quvchi yoshlar ham fanga bo‘lgan qiziqishi va samarali bilim olishi oshib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Alixonov S. Matematika o‘qitish metodikasi. Cho‘lpon nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2011.
2. Matematika fanini o‘qitishda innovatsion yondashuvlar moduli bo‘yicha o‘quvslubiy majmua. Termiz – 2020.
3. Umumiy o‘rta ta‘limning matematika fanidan davlat ta‘lim standarti va o‘quv dasturi .Toshkent-2017.

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIDA XALQ OG‘ZAKI IJODI BILAN TANISHTIRISH JARAYONIDA O‘QIB VA TINGLAB TUSHUNISH MALAKALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Qayimov Laziz Mirzo o‘g‘li -

Buxoro davlat universiteti Pedagogik ta‘lim fakulteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida xalq og‘zaki ijodi bilan tanishtirish jarayonida o‘qib va tinglab tushunish malakalarini takomillashtirishga doir fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Mustaqillikka erishganimizdan keyingi yillarda mamlakatimizda ona tilini o‘qitishda nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga katta e‘tibor qaratildi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish, ularning o‘qish hamda tinglab tushunish malakalarini shakllantirishning nazariy va metodik asoslarini ishlab chiqish borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, taniqli olim R.G‘.Safarovning [1] doktorlik dissertatsiyasida nutqiy ko‘nikma, o‘qish ko‘nikmalari va malakalarni baholash mezonlari va texnologiyalari yuzasidan o‘rinli tavsiyalar berilgan. Shular qatorida, A.Ismoilov va boshqalar tomonidan nashr etilgan qo‘llanmada o‘qib tushunish malakasini baholash mazmuni, baholashda foydalaniladigan topshiriqlar metodikasi haqida ma‘lumotlar keltirilgan hamda turli matnlar asosida topshiriq namunalari berilgan.

Ona tili fani bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi uzluksiz ta‘lim milliy o‘quv dasturlarida ona tili o‘qitishning asosiy maqsadi quyidagicha belgilangan: “O‘quvchilarda o‘qish va mehnat jarayonida o‘z fikrini og‘zaki va yozma tarzda to‘g‘ri va ravon bayon qiladigan, jamoat joylarida turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikrini ifoda etadigan, og‘zaki va yozma savodxonlik malakalariga egabo‘lgan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o‘zgalar fikrini anglaydigan - muloqot va nutqmadaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirish” [2: 204].

O‘zbekiston Respublikasi yosh avlodning bilish faoliyatini shakllantirish va uzluksiz rivojlantirib borishning maqsadi, vazifalari, mazmuni, vositalari, metodlarini ilmiy pedagog asoslarga tayangan holda belgilab berishni taqozo qilmoqda. Ushbu muommoning yechilishi o‘quvchilarni ijodiy fikrlashi, ularda bilimni egallash faolligi, mustaqil bilish faoliyatini shakllantirish masalalariga bog‘liq. Bunda kichik

yoshdagi maktab o'quvchilari bilish faoliyatini shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etishi yaqqol namoyon bo'lmoqda. Og'zaki adabiyot yozma adabiyot paydo bo'lmasdan ilgari, uzoq o'tmishdayoq mavjud edi. Bu adabiyot xalq badiiy kamoloti va ma'naviy boyligining bitmas-tuganmas xazinasidir.

Xalq og'zaki ijodi uning turmush tajribalari asosida yuzaga kelgan bo'lib, mehnat jarayoni bilan chambarchas bog'langan. Xalq donoligi shu mehnat jarayonining turli va o'ziga xos shart-sharoitlariga muvofiq ravishda bolalar uchun ham ajoyib ertaklar, qo'shiqlar, topishmoqlar, maqollar yaratgan. Ularni bolalar juda sevib tinglaydilar va o'qiydilar. Xalq og'zaki ijodi bilan bolalar maktabgacha tarbiya yoshidan boshlab tanisha boshlaydilar. Xalq og'zaki poetik ijodidagi obrazlarning yorqinligi, so'z ma'nolarining aniqligi, matnning ohangdorligi, musiqiylik kabi xususiyatlar bola ruhiga orom, huzur bag'ishlaydi, uni o'ziga mahliyo etadi. Kichik va o'rta yoshdagi bolalar qahramonlik dostonlarini shavq-zavq bilan o'qishadi, ertak, qo'shiq va topishmoqlarga g'oyat qiziqishadi. Shuning uchun xalq og'zaki poetik ijodi bolalar kitobxonligidan doimo o'rin olib keladi.

Haqiqatan ham, o'quvchilarini xalq og'zaki ijodiga ruhida tayyorlash aql - idrokini o'stirish, ma'rifat ziyosidan bahramand qilish, umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash istiqloq talabidir. Demak, bugungi o'qituvchi - ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlaridan to'la xalos etish, ta'lim-tarbiya jarayonini jahon rivojlangan ta'lim darajasiga ko'tarishda faol ishtirok etishi bilan birga o'quvchilar qalbi va ongida xalq og'zaki ijodiga asosida tarbiyalash, boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qib va tinglab tushunish malakasini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'quvchilarni xalq og'zaki ijodi asosida tarbiyalash dastlab oilada, bog'chada keyinchalik, maktabda bilim olayotgan bolalarda shakllanadi. Ta'limning poydevori qanchalik mustahkam bo'lsa, o'quvchining dunyoqarashi shunchalik rivojlanadi.

Shuni aytish kerakki, boshlang'ich ta'limda o'qish va o'qitish muammolari, uni nazariy va amaliy jihatdan o'rganish doimo dolzarb bo'lib kelgan. Shuning uchun ham Q.Abdullaeva, Abdukarimov, R.Safarova B.Adizov, R.Movlonova, R.Ergashev, M. Haydarov, T.Hasanov, O.Xasanboeva, B.Raximov, N.Valieva, N.Jumaeva kabilarning ilmiy asarlarida boshlang'ich ta'lim mazmuni, boshlang'ich sinf o'quvchilarni mehnat, axloqiy tarbiyalash, ongli intizom, do'stlik kabilar nazariy jihatdan yoritilgan. X.Bobomirzayev, U.Rajabovlarning ishlarida xalq maqollari yordamida o'quvchilarini xalq og'zaki ijodini o'rganish asosida tarbiyalash muammolari pedagogik jihatdan ishlab chiqilgan. Bugungi kunda boshlang'ich sinflarda badiiy asarlar o'qitish asosida o'qib va tinglab tushunish malakalarini takomillashtirish metodikasini yaratish dolzarb muammo bo'lmoqda.

Boshlang'ich ta'lim yurtimiz kelajagini buyuk davlat darajasiga ko'taradigan ijodkor shaxsni yaratishda mustahkam poydevor rolini o'ynaydi. Bunda boshlang'ich sinf o'quvchilarini ma'naviy barkamol inson qilib tarbiyalashdagi muhim vazifalarning asosiy qismi o'qish darslarida amalga oshiriladi. Ayniqsa, o'qish darslarida xalq og'zaki ijodining eng ommabop va qiziqarli bo'lgan janrlaridan bo'lgan ertaklarni o'quvchilar juda qiziqib o'qiydilar va o'rganadilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari xalq og'zaki ijodi namunalaridan dastlab ertak bilan tanishadilar. Boshlang'ich sinf darsliklarining barchasiga ko'plab ertaklar kiritilgan. Boshlang'ich sinflarda ertaklarni o'rganishda quyidagicha maqsadlar ko'zda tutiladi:

1. Bolalarni barkamol inson ruhida tarbiyalash, ularda Vatan, jamiyatga muhabbat hissin tarbiyalash.

2. O'quvchilarga xalq ertaklari materiallari bo'yicha davlat ta'lim standartlari asosida bilim berish.

3. O'quvchilarda ertak materiallarini o'qishga havas uyg'otish.

4. O'quvchilarning o'qib va tinglab tushunish malakasini rivojlantirish.

5. Texnika vositalaridan foydalanishga o'rgatish.

Ertaklarni o'qish darslarida asosiy tarbiyaviy vazifa ularni barkamol inson ruhida shakllantirishga qaratiladi. Masalan, Ona tili va o'qish savodxonligi (1-qism [Matn]: darslik 2-sinf uchun) darsligida "Chumolining jasorati" ertagi [5: 7] berilgan. Unda vatanparvarlik namunasi juda sodda va ishonarli tarzda talqin etilgan. Shuning uchun boshlang'ich sinflarda ertaklarni o'qish orqali o'quvchilarning umumiy kamolotiga, ularda vatanparvarlik, do'stlik, o'rtoqlik qadriyatlarini shakllantirish, jamoa ichida o'zini boshqarish, mehnatsevarlik, halollik, rostgo'ylik, o'qishga ongli munosabatda bo'lish kabi ijobiy xususiyatlarni tarbiyalashga alohida e'tibor berish lozim. Mana shu maqsadni amalga oshirish uchun boshlang'ich sinflarda sinfda o'qish darslarida o'qib o'rganiladigan materiallar orasidan o'quvchilarni insoniy fazilatlar egasi qilib tarbiyalashni o'zining asosiy g'oyasi sifatida aks ettirgan bir qator ertaklarni tahlilga tortamiz. Ma'lumki, inson barkamolligida ustuvor o'rin egallagan jihatlardan biri ilmi bo'lishga intilish, Bilimga chanqoqlik hisoblanadi.

Shuning uchun o'quvchilarda 1-sinf boshlab bu mavzudagi ertaklar o'qitiladi. O'zbek xalq ertaklarida ham ana shunday fazilatlar ulug'lanadi. Yolg'onchilik, baxillik va dangasalik kabi illatlar qoralanadi. Ana shunday mazmundagi ertaklar boshlang'ich sinflarda o'qib-o'rganilganda, o'quvchilarda

insoniy fazolatlarni kamol toptirilishiga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki kichik yoshdagi o'quvchilar juda ta'sirchan bo'ladi, ular ertaklarda berilgan ezguliklardan quvonadilar, aksincha yovuzliklardan nafratlanadilar. Ana shu jarayonda o'quvchilarda komillik xislatlarini shakllantirish ayniqsa alohida o'rin tutadi. "Rostgo'y bola" ertagini o'qish darsida rostgo'ylikning bebaho xislat ekanligiga alohida urg'u beriladi. Ertakda bir buyuk podshohning farzandsizlikdan azob chekkanligi va oxir-oqibat farzand olib saqlamoqchigi hikoya qilinadi. Podsho yurtning barcha bolalariga gul urug'i tarqatadi va kimning guli eng chiroyli bo'lsa o'shani farzand qilmoqchiligini aytadi. Oradan birmuncha vaqt o'tgach o'stirilgan gullarni ko'rish uchun shahar aylanadi. U ko'p bolalar va ular chiroyli qilib o'stirgan gullar yonidan beparvo o'taveradi. Ammo ko'cha boshida gulsiz tuvak tutgan bolani ko'rib uni farzand qilib oladi. Chunki podsho tarqatgan gul urug'i qaynatilgan edi. Ertak mazmunidan ham ko'rinadiki, rostgo'ylik insonda eng qadrlanadigan fazilatlardan biri ekan. Rostgo'y insongina buyuk martabalarga erishadi. Buni o'z rostgo'yligi bilan podshoga farzand bo'lgan bola misolida ham ko'rish mumkin. O'qituvchi ushbu ertakni o'qish darsida o'quvchilarga quyidagi savollarni beradi:

1. Rostgo'ylik nima?
2. Siz yolg'on gapirib turasizmi? Nima uchun?
3. Sizni aldashganmi? Bu holatda nimalarni his qilgansiz?

O'quvchilar ushbu so'roqlarga javob berish davomida o'zlarining rostgo'ylik haqidagi tushunchalarini qay darajada kengligini bilib oladilar. Ularda o'z fikrlarini mustaqil bayon etish ko'nikmalari shakllantiriladi. Shuningdek, o'qituvchi ertak mazmuniga mos maqollarni aytishni o'quvchilardan so'raydi. Ular "Boshingga qilich kelsa ham rost so'zla", "Shirin yolg'ondan achchiq haqiqat afzal", "To'g'ri gapning to'qmog'i bor" kabi maqollarni aytadilar va o'qituvchi yordami bilan bu maqollarning mazmunini bilib oladilar. Ertakni o'qish jarayonida o'qituvchi rostgo'ylik insonni buyuk martabalarga olib chiqishini tushuntiradi. Agar rostgo'y bola ham podshoga farzand bo'lishni xohlab boshqa urug'dan chiroyli gul undirganda edi, u ham boshqalarga o'xshab podshoning nazariga tushmagan va unga farzand bo'lmagan bo'lardi. Undagi rostgo'ylik podshoh tomonidan ulkan qadrlanib, uni o'ziga farzandlikka qabul qilishiga sababchi bo'ldi. Mana shu tarbiyaviy jihatlarga diqqat qilish o'quvchilarni rostgo'y bo'lishga, yolg'onchilikdan qochishga undaydi.

Boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsliklarida berilgan har qanday ertak zamirida o'quvchilarni ma'naviy yetuk inson ruhida tarbiyalash g'oyasi yotadi. O'qituvchi esa ana shu g'oyani ilg'agan tarzda o'z darslarini uyushtirsa va o'tkazsa o'z pedagoglik vazifasini ado etgan bo'ladi. Zero, ma'naviyati yuksak, har tomonlama rivojlangan komil shaxsgina yurtimiz kelajagini buyuk qila oladi.

Maqol xalqning ko'p asr mobaynida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda to'plagan tajribalari, kuzatishlari asosida yuzaga kelgan ixcham chuqur mazmunga ega bo'lgan og'zaki ijod janrlaridan biridir. Maqol o'z tabiatiga ko'ra xalqaro janr hisoblanadi. Dunyoda o'z maqollariga ega bo'lmagan xalqning o'zi yo'q. Chunki har bir xalq hayotiy tajribalarini maqollar shaklida avlodlarga qoldiradi. Shuning uchun ham turli xalqlar og'zaki ijodida mazmun va shakl jihatidan bir-biriga yaqin hamda hamohang maqollar o'xshashliklar, umumiyliklar mavjud. Maqol qator xususiyatlari bilan xalq og'zaki ijodining boshqa janrlaridan keskin farqlanib turadi. Maqollarda ibratli fikr aytiladi.

Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar bilan shartlangan holda maqollar mazmunida turli darajada o'zgarishlar-torayish yoki kengayishlar yuz beradi. Mana shu faktning o'ziyoq maqolning jamiyat hayoti xalq turmushi bilan bevosita bog'lanishda ekanligini ko'rsatadi. Demak, maqollar xalq hayotini, uning o'tmishdagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy turmush darajasini o'rganishda nodir manbalik vazifasini o'taydi. Shuning uchun ham genial rus yozuvchisi L.N.Tolstoy "Har bir maqolda men shu maqolni yaratgan xalq siymosini ko'raman" deb yozganida to'la haqli edi.

Boshlang'ich sinflarda maqollarni o'rganish orqali o'quvchilar og'zaki nutqini o'stirish bilan bir qatorda ularga o'qib va tinglab tushunish malakasini shakllantirish orqali o'quvchilar ongiga turli insoniy fazilatlarni singdiriladi. Bunda quyidagilarga e'tibor beriladi: 1) maqollar tajribada sinalgan fikrni tasdiqlaydi. Masalan: "Hunarli kishi xor bo'lmas", "Hunar bo'lsa qo'lingda, non topilar yo'lingda", «Yolg'iz otning changi chiqmas, Changi chiqsa ham dong'i chiqmas» maqollarida hunari orqasidan kishining yaxshi turmush kechirishi hamda kishilar orasidagi ahillikning ahamiyati ifodalangan; 2) tabiatda sodir bo'lgan voqea va hodisalarni jamiyat hayotiga (ko'chma ma'noda) boshlaydi. Inson uchun uning zarurligi ochiladi. Masalan: Bog'ni eksang bog' bo'ladi, Botmon eksang yog' bo'ladi. Boqimsiz bog' tog' bo'ladi. Yurak-bag'ring dog' bo'ladi; 3) maqol mazmunida narsalarning o'ziga xos xususiyati, mohiyati ochiladi va bu inson hayotiga ham bog'liq holda, ma'no jihatidan tarbiya mazmunini beradi. Masalan: «Do'stsiz boshim-tuzsiz oshim», «Bulbul chamanni sevar, odam Vatanni»; 4) maqollardagi muhokama va tafsilot inson, jamiyat va ayrim predmetlarning mohiyatini eslatish bilan birga, o'quvchilar fikrini uyg'unlashtiradi, tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Maqollarni anglatgan ma'nolarini ochishda yil fasllari, har-xil

mavsumlar va hunarlarning nomlarini ham hisobga olish foydalidir. Ular o'quvchilarning lug'at boyliklarini oshiradi, so'zlarni ko'plab o'zlashtirishlariga olib keladi. O'qituvchi maqol mazmunini so'zlashdan oldin, uni ifodali o'qib beradi. Shundan so'ng o'qish texnikasini yaxshi egallagan o'quvchilarning ikki-uchtasi maqolni o'qitib, ularni tinglab tushunish malakasi rivojlantiriladi. Ayrim o'quvchilardan maqol mazmunini qanday tushunilganligi savollar orqali so'raladi.

O'qituvchi maqol yozilgan kartonni doskaga iladi va o'qish texnikasini yaxshi egallamagan 2-3 o'quvchiga ifodali o'qitadi. O'quvchilarning ifodali o'qishdagi ayrim nuqsonlar izohlanadi, so'z maqollar mazmunan tahlil etiladi. Masalan: o'qituvchi «Yaxshidan bog' qoladi, Yomondan dog'» maqolini o'qishda quyidagilarga amal qiladi: 1. Birinchi misradagi «yaxshidan» so'zini ikkinchi misradagi «yomondan» so'zidan ohang jihatidan farqli ravishda o'qiladi. 2. O'qituvchi maqolni o'qish jarayonida, birinchi misradan so'ng qisqa pauza qiladi. 3. Ifodali o'qish jarayonida yaxshi, yomon, bog', dog' so'zlarini doskaga yozib boradi. Shu talablarga asosan, o'rganilgan maqol o'quvchilarda ifodali o'qish uchun zamin tayyorlaydi.

Shuningdek, yaxshi insonlar, ezgu fazilatlar egasi doimo xalq orasida ehtirom bilan tilga olinishi, u keyingi avlodlarga ham o'z yaxshi fazilatlarini bilan o'rnak bo'lishi tushuntiriladi. Chunki bog' hamisha yashnab turadigan, o'z ne'matlari bilan barchani xushnud qiladigan maskandir. Yomonlik ham unutilmaydi, binobarin u o'zidan og'riqli iz qoldiradi. Bu og'riq inson qalbida dog' misoli bo'ladi. Shuning uchun har bir inson faqat yaxshilik qilishga, ezgu ishlarni amalga oshirishga harakat qilishi lozimligi haqida o'quvchilar bilan suhbat olib boriladi. Yomon ishlardan chekinish zarurligi uqtiriladi. O'qituvchi o'quvchilarga: «Sizni qanday eslashlarini istaysiz? Buning uchun nimalar qilishingiz lozim?» kabi savollar bilan murojaat qilinadi.

O'quvchilar fikri diqqat bilan tinglanib, yaxshi fazilatlar misollar bilan ular ongiga singdirib boriladi. Shu o'rinda o'quvchilar orasidan ikki o'quvchi doskaga chiqariladi va ulardan biriga yaxshi fazilatlarini, ikkinchisiga yomon fazilatlarini doskaga yozish topshiriladi. Bunda quyidagi ustun yozilishi mumkin: Yaxshi fazilatlar - yomon xususiyatlar, rostgo'ylik - yolg'onchilik, mehnatsevarlik - dangasalik, kamtarlik - manmanlik, xushmuomalalik - qo'pollik, qo'rslik... Keyin o'qituvchi har bir yozilgan so'zga o'quvchilarning o'zlari biladigan, yod olgan maqollarini aytishni va shu orqali ularning anglash qobiliyatlarini sinab ko'radi. Masalan; Rostgo'ylik- «Boshingga qilich kelsa ham, rost so'zla» yoki «Kamtarga kamol-manmanga zavol» kabi maqollar aytildi va o'quvchilarning tinglab tushunish malakalari tekshirib ko'riladi. Ko'rinadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida xalq og'zaki ijodi bilan tanishtirish jarayonida o'qib va tinglab tushunish malakalarini takomillashtirish yo'llari nihoyatda ko'p.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Safarova R. G'. Milliy tiklanish sharoitida O'zbekiston maktablarida Ona tili ta'limi nazariyasi va amaliyoti. ped. fan. dok. ... dis. –Toshkent, 1998. – 236 b.
2. Ona tili fani bo'yicha O'zbekiston Respublikasi uzluksiz ta'lim milliy o'quv dasturlari. – Toshkent, 2021. –261 b.
3. Ona tili va o'qish savodxonligi 1-qism [Matn]: 1-sinf uchun darslik / I. Azimova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 104 b.
4. Ona tili va o'qish savodxonligi 2-qism [Matn]: 1-sinf uchun darslik / I. Azimova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 104 b.
5. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-qism [Matn]: darslik 2-sinf uchun / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 120 b.

KATTA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING IJODIY QOBILIYATLARINI ART-TERAPIYA ORQALI RIVOJLANTIRISH

Jumayev Umedjon To'raqulovich -

Buxoro davlat universiteti Maktabgacha ta'lim kafedrasida o'qituvchisi.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolaning Art-terapiya yordamida ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning zamonaviy texnologiyalari va ijodiy faol shaxsni shakllantirish, hayot muammolarini samarali hal qilish qobiliyati katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun shaxsning yanada rivojlanishi, uning muvaffaqiyatli ijodiy faoliyati uchun qo'l keladigan ilmiy va nazariy yangiliklar ilgari surilgan.*

Kalit so'zlar: *Maktabgacha ta'lim, Art-terapiya, ijodkorlik, ta'lim, shaxs, rivojlanish, vosita.*

So'nggi o'n yilliklarda ijodkorlik tushunchasi turli gumanitar fanlarni o'rganish maydoniga mustahkam kira boshladi. Ijodkorlikni rivojlantirish zamonaviy ta'limning eng dolzarb muammolaridan biriga aylanib bormoqda. Bu, birinchidan, shaxs rivojlanishidagi umumiy tendentsiya, zamonamizning

insonparvarlik vazifalari va uning roli ortib borayotganligi ko'rishimiz mumkin, yoshlarning shaxsiy kamoloti zaxiralarini ro'yobga chiqarishning obyektiv ravishda paydo bo'lgan ehtiyoji bilan bog'liq; ikkinchidan, ta'limning zamonaviy muammolari bilan bog'liq; uchinchidan, rivojlanish muammolari bo'lgan iqtidorli bolalarning psixologik xususiyatlari bilan belgilanadi. Ijodiy faol shaxsni shakllantirish, hayot muammolarini uni o'rab turgan qobiqdan tashqariga olib chiqish shaxsning yanada rivojlanishi, uning muvaffaqiyatli ijodiy faoliyati uchun shartdir.

Ushbu maqolada "Art terapiya yordamida ijodkorlik" tushunchasining mohiyati ochib berilgan, katta maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish xususiyatlari keltirilgan. Shu maqsadda psixologik-pedagogik adabiyotlarda ta'lim tashkilotining faoliyatida qimmatli vosita - art-terapiya metodlaridan ko'proiq foydalanish taklif etiladi. Ushbu uslub shaxsning o'zini namoyon qilish, o'zini o'zi bilish va o'zini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga yordam beradi. Art-terapiya atamasi psixokorreksiya qo'llaniladigan san'at shakllari to'plamini ham, uslubning o'zi yoki texnikalar to'plamini anglatadi.

Art-terapiya usuli sifatida insonni vizual mahsulotida ma'lum ma'noni ko'rishga va uning ichki dunyosi va tajribasi mazmuni bilan bog'liqligini tushunishga o'rgatish, shuningdek, ichki faoliyatni amalga oshirish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan muayyan usullardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga hissa qo'shadigan haqiqiy pedagogik jarayonni amalga oshirish uchun psixologik-pedagogik shart-sharoitlar majmuasini aniqlash, uni amalga oshirishning texnologik ta'minotini ishlab chiqish kerak. Shunday qilib, ushbu maqolada keltirilgan muammo jamiyatimizda jadallik bilan rivojlanib borayotgan ta'lim tizimini yanada takomillashtirishda turli vaziyatlarda samarali harakat qila oladigan fikrlaydigan odamlarga bo'lgan ehtiyoji va maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan ishlashda art-terapiya usullaridan foydalanishning yetarli emasligi o'rtasidagi mavjud qarama-qarshilikdir. Ushbu qarama-qarshilik bizning tadqiqotimizning dolzarbligini va mavzuni tanlashni ham belgilaydi:

Maqolaning asosiy maqsadi - katta maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini art-terapiya yordamida rivojlantirish dasturini nazariy jihatdan asoslash va amalga oshirishdir. Maqolada ko'zda tutilgan ob'ekt - katta maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini art-terapiya rivojlantirish metodlarini yanada takomillashtirishdir.

Bolalarda ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishiga bolalar bog'chasida yetarlicha e'tibor beriladigan bolalar faoliyatining turli turlari ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ammo agar sizning bolangiz ushbu ta'lim tashkilotiga bormasa, bu ham muammo emas, ushbu metodni uyda ham o'zingiz qilishingiz mumkin.

Bu umuman qiyin emas, aksincha, bu juda hayajonli va qiziqarli hisoblanadi. Haqiqatan ham ijodkorlik nima? Ijodiy qobiliyatlar - bu shaxs sifatining individual xususiyatlari bo'lib, u turli ijodiy faoliyatni amalga oshirish muvaffaqiyatini belgilaydi. Ijodkorlik elementi inson faoliyatining har qanday turida bo'lishi mumkinligi sababli, nafaqat badiiy ijod, balki texnik ijodkorlik, matematik ijodkorlik va hokazolar haqida ham gapirish o'rinli bo'ladi. "Maktabgacha" ta'lim kontseptsiyasida ta'kidlanganidek, shaxsiy madaniyatning asosini shakllantirishda tasavvur va unga asoslangan ijodkorlik, mustaqil harakat qilish qobiliyati ko'rinishidagi o'zboshimchalik, bolaning dunyoda faol harakat qilish zarurati kabi asosiy shakllantiruvchi shaxslar hisoblanadi, tug'iladi va rivojlanadi. Ijodiy tasavvur, o'zboshimchalik va mustaqil harakat qilish zarurati o'sib borayotgan shaxsning o'ziga xosligi va o'ziga xosligini ifodalovchi maxsus tizimni tashkil etuvchi shaxsning o'zagi deb ataladi. Nima uchun o'zi ijodkorlik kerak degan savol tug'lishi tabiiy psixolog, pedagoglarni ta'kidlashicha, ijodiy sevimli mashg'ulotlar yoshidan qat'iy nazar odamlarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ammo bolalar uchun dunyoni tushunishda ayniqsa ijodiy qobiliyat muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Barkanova O.V. Iqtidor va ijodkorlikni diagnostika qilish usullari. - Krasnoyarsk, 2011.
2. Bogoyavlenskaya D.B. Intellektual faoliyat ijodkorlik muammosi sifatida. - Rostov-na-Donu, 2006.
3. Bozajiev V.Yu., Kukushkin V.S. Iqtidorli bolalar: o'rganish va rivojlanish nazariyasi va amaliyoti. / V.S.Kukushkin tomonidan tahrirlangan. - Rostov on / D., 2014.
4. Burno M. E. Ijodiy o'zini namoyon qilish bilan terapiya / M. E. Burno - M.: Tibbiyot, 2010.
5. Vygotskiy L.S. Bolalar psixologiyasiga oid savollar. - Sankt-Peterburg. "Soyuz", 2004.
6. Drujinin V.N. Eksperimental psixologiya. Universitetlar uchun darslik, Sankt-Peterburg: Peter, 2-nashr, 2008.
7. Egorova M. S. Bolalarning kognitiv sohasining divergent va konvergent xususiyatlarini taqqoslash (yosh va genetik tahlil) // Psixologiya savollari, 2008.
8. Tunik E.E. "Ijodiy fikrlash diagnostikasi" (2006)
9. Qishtimova I.M. "Ijodkorlikning Psixosemiotikasi" (2008)

10. Imametdinova R.Ya. "Bolalarning ijodiy qobiliyatlari" (2006)
11. To'raqulovich J. U. Innovative Pedagogical Technologies in a Preschool Educational Institution // International Journal of Culture and Modernity. – 2021.
12. To'raqulovich J. U., Supxonovna H. N. Ways to shape a healthy lifestyle in the family of preschool children // Middle European Scientific Bulletin. – T. – 2021.
13. Jumayev U. T. Maktabgacha talim tizimida bolalarni musiqa tinglash faoliyatini shakllantirishga orgatish // Boshqaruv va etika qoidalari onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – T. 2. – №. 2. – С. 182-187.

КАЛОМ ИЛМИ ТАРИХИ ВА УНИНГ ЖАМИЯТ ИЖТИМОЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИГА ТАЪСИРИ

М.Х.Норқобилов -

Навоий давлат педагогика институти
Тарих кафедраси доценти в.б., ф.ф.ф.д. (PhD)

Бугунги глобаллашув шароитида рационал билимлар инсониятнинг барқарор тараққиётини таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Жумладан, маърифатга интилиш ва уни эгаллаш орқали ижтимоий интеллектни юксалтириш жамиятдаги мавжуд ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммолар ечимини топишда ҳам долзарб аҳамият касб этади. Бу борада жамият аъзоларининг билим олишга бўлган мақсадли фаолияти ва уни эгаллаганлик даражаси маънавий комиллик мезонларидан бири сифатида қаралади. Инсон ўз рационал тафаккури орқали дақиқа сайин янгиланиб турган ижтимоий воқеликни атрофлича ҳис этади ва илмий жараёнда жадал тус олаётган ижобий янгиликларни пухта ўзлаштириб боради. Пировардида, ижтимоий фаол субъект сифатида ўзлигини ҳамда оламни англаши орқали шахс ва жамиятнинг ижтимоий-маънавий стимули даражасини кўтарилишига сабаб бўлади.

Бу борада буюк мутафаккир ва файласуф, фикҳ илмининг билимдони Саъдуддин Тафтазонийнинг (1322-1390 й.) ислом фалсафаси тамаддунига қўшган улкан ҳиссасини тўлалигича ёритиб берувчи барча асарлари юқорида таъкидланган масалаларни ёритишда назарий манба бўлиб хизмат қилади.

Қолаверса, республикамызда ислом дини илмларининг ижтимоий-маънавий моҳиятини кенг жамоатчиликка етказиш мақсадида олиб борилаётган ислохотларнинг самараси ўларок, айтиш мумкинки, «калом илми тарихи ва унинг бугунги кундаги аҳамиятини илмий тадқиқ этиш»¹ маърифий соҳадаги долзарб вазифалардан бири сифатида эътироф этилди.

Маълумки, жамият тараққиётининг барча босқичларида унинг мазмун-моҳияти, миқдор ва сифат кўрсаткичлари, жадаллиги (максимал) ёки мўътадиллиги (нормал) ҳолатлари ёхуд куйи (минимал) даражада эканлиги каби кўрсаткичлар муайян минтақа аҳолисининг тафаккур даражасига ҳамда бир қатор ижтимоий-маънавий омиллар билан бирга рационал билимига ҳам боғлиқ бўлган. Юқоридаги мавзу тўғрисида тарихий давр нуқтаи назаридан фикр юритганимызда, минтақамизнинг мужтаҳид олимлари томонидан маълум бир ҳукукий (фикҳий) масалалар юзасидан ҳолис ва адолатли фикр билдирилиши, яъни «ижтиҳод қилиши» ҳамда умумлаштирилган фикрлар юзасидан ҳулосалар чиқарилиши ислом илми маънавий тараққиётида долзарб аҳамият касб этган. Аксинча, етарлича билимга эга бўлмаган шахслар томонидан муайян манба ёки ижтимоий воқеликни нотўғри талқин ва татбиқ қилиниши натижасида содир этилган ҳар қандай хатолик эса жамият маънавий ҳаётининг издан чиқишига сабаб бўлган. Бундай ижтимоий-сиёсий воқеликлар тарихий давр контекстида мунтазам далилланиб келинган. Жумладан, бугунги кунда мамлакатимизда илмсизлик, маърифатга бўлган лоқайдлик, рационал фикрнинг консерватив ҳолати каби ижтимоий муаммоларни ўз вақтида бартараф этишнинг инновацион усул ва воситаларини топиш, давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишдаги асосий концептуал қарашларнинг негизини ташкил этади.

Шу жиҳатдан олиб қаралганда, жамият маънавий ҳаётининг айрим жабҳаларидаги оғриқли муаммоларни ўтмиш ва бугунги давр контекстида юксак рационал тафаккур ҳамда маърифат асосида очиқ берган Саъдуддин Тафтазонийнинг концептуал ғоялари бугунги «глобаллашув шароитида жамиятимиздаги ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш»² нуқтаи назаридан аҳамиятлидир.

1 <https://lex.uz/docs/4945427>

2 <https://www.lex.uz/ru/docs/3686277?twolang=true>

Тафтазонийнинг «Шарҳ ал-ақоид ан-Насафий» асаридаги «Мужтаҳидларнинг ижтиҳоди» мавзуси ҳар бир тадқиқотчида калом фалсафаси борасидаги мунозарали саволларга тўлақонли жавоб топиш имкониятини яратади. «Шарҳ ал-ақоид ан-Насафий» китобининг Карачи шаҳри 2009 йилда «Мактабат ул-бушро» нашриётида чоп этилган нусхасида Тафтазоний Насафийнинг сўзларини шарҳлаб шундай дейди:

Тафтазонийнинг ушбу фикрларидан келиб чиқиб, шуни таъкидлаш жоизки, ислом динида фикҳ илмининг юксалиши натижасида пайдо бўлган «мужтаҳид» ва «ижтиҳод» сўзларининг илмий истилоҳи бўйича манбаларда турлича фикрлар келтирилган.

Жумладан, «мужтаҳид (арабча-интилувчи, ғайрат қилувчи) – ўрта асрларда ... мустақил равишда диний-ақидавий ва ҳуқуқий масалалар бўйича хулоса бера оладиган ҳамда ҳукм чиқара оладиган шахс. Суннийларда диний ҳуқуқ мазҳабларининг асосчилари, шиаларда юқори мартабали руҳонийлар ва диний ҳуқуқшунослар мужтаҳидлар деб аталади»³.

Юқорида таъкидлангани каби манбаларни таҳлил қилиш жараёнида «мужтаҳид» ва «ижтиҳод» атамаларига кўп бора дуч келдик. Луғавий маънода «ижтиҳод», арабча «интилиш», «ғайрат қилиш» сўзларидан олинган бўлиб, шахсий раъй асосида фикр юритиш демакдир. Алоҳида таъкидлаш лозимки, ижтиҳод қилиш ҳуқуқи исломнинг илмий-ҳуқуқий манбаларни пухта эгаллаган фақиҳ-мужтаҳидларгагина насиб этган.

Бир гуруҳ олимлар, яъни мужтаҳидларнинг маълум бир масала юзасидан ижтиҳод қилишлари натижасида исломнинг асосий манбаларидан бири – ижмоъ пайдо бўлди. «Ижмо (иттифоқ бўлиш, қарор қилиш) муҳокама этиладиган масала юзасидан мужтаҳидларнинг бир фикрга келишуви; фикҳ манбаларидан бири... Ижмо фақат мужтаҳидлар тарафидан содир бўлади»⁴. Мазкур жараёнда иштирокчиларнинг яқдил фикрга келиб қарор қабул қилишида адолат, ҳақиқат ва холислик каби инсоний фазилатлар соҳиби бўлиш талаби муҳим аҳамият касб этади.

Шу жиҳатларни инобатга олганда, «ижтиҳод» атамаси ҳар қандай шароит ва жараёнларда илм эгаллаш масаласида максималлик билан ҳаракатланиш динамикасини билдиради. Хусусан, ислом ҳуқуқидаги ижтиҳод – фикҳ соҳасида мавжуд бўлган муаммо ва масалалар юзасидан назарий ва амалий саъй-ҳаракатларни амалга ошириш тушунилади. Мазкур жараёнда ҳуқуқий масала ёки ижтимоий воқеликни далилловчи олимдан жуда чуқур мантиқий мушоҳада ва интеллектни талаб қилган.

Юқорида таъкидланганидек, ижтиҳод сўзига структуравий жиҳатдан яқин бўлган «мужтаҳид» атамаси ҳам изоҳталаб тушунчалардан саналади. Ислом динининг даврий контекстида ижтиҳод қилиш ҳуқуқига эга бўлган, яъни индивидуал ёки жамоавий ҳолатларда диний-ақидавий ва ҳуқуқий масалалар бўйича хулосалар бера оладиган ҳамда рационал билимига таяниб қарор қабул қила оладиган шахсларга мужтаҳид мақоми берилган. Ақлий тафаккурга таяниб иш тутишлик ҳар бир мужтаҳиднинг дастурамали эканлиги тарихий тенденцияда ўз ифодасини топган. Шу маънода айтиш мумкинки, «...Ҳар бир тожирнинг моли бўлади, мужтаҳидларнинг моли ақлдор...»⁵,-дея таъкидлайди Имом Ғаззолий.

Муайян манба ёки воқеликни шарҳлашда хатоликка йўл қўйилган вазиятлар мужтаҳид олимнинг илмсизлигини англатмайди, аксинча, унинг мазкур масалага оидинлик киритиш учун ҳаракат қилиши ва янги йўл кашф қилиши бўйича куч-ғайратини ишга солишининг ўзиёқ ижобий баҳоланишига сабаб бўлади. Фикримизни далиллаш учун мавзуга оид маълумотлар юзасидан нақлий далилни шарҳлашда мужтаҳид олим томонидан йўл қўйилган хатоликка мисол келтирамиз. Қуръони Каримдаги «Ар-Роҳман» сурасининг 19-20- оятлари:

مَجْرُ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَا* بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ (۱۹)

«У икки денгизни бир-бирлари билан учрашадиган қилиб (ёнма-ён) оқизиб қўйди. (Аммо) У иккисининг ўртасида бир тўсиқ бўлиб, улар (ўша тўсиқдан) ошиб ўтмаслар» сурасининг тафсирида Ибн Ал-Арабий, бу инсон жисмига ишора эканлигини, икки денгизнинг бири инсоннинг жисми, иккинчи эса унинг руҳи эканлигини, иккови ҳеч қачон аралашиб кетмаслигини таъкидлайди»⁶.

3 Ислом энциклопедияси. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2004. –Б.199.

4 Ислом энциклопедияси. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б.119.

5 Imom Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliy. Ihyou ulumid-din. (Din ilmlarini jonlantirish) Ilm kitobi. Birinchi kitob. -Toshkent: Movarounnahr. 2007. –Б.137.

6 Раҳматуллоҳ қори Обидов. Қуръон ва тафсир илмлари. –Тошкент: Тошкент Ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2003. –Б.174.

Ваҳоланки, мазкур воқелик буюк файласуф Ибн Арабий томонидан йўл қўйилган нотўғри ижтиҳод эди, гарчи унинг ўзи билмасада.

Қуръони Каримнинг ушбу сурасида келтирилган жумлаларни замонавий илмий истилоҳи шундан иборатки, ҳозирги Адан кўрфази билан Қизил денгиз туташган Боб Ал-Мандаб бўғозида ва Атлантика океани билан Ўрта Ер денгизи туташган Гибралтар бўғозида икки денгиз суви аралашиб кетмаслигини машҳур денгизчи сайёҳ капитан Кусто ўзининг бир неча йиллик тадқиқотлари натижасида исботлаб берди. Бу билан Кусто Қуръони Каримнинг илоҳий мўъжиза эканлигини эътироф этди. Унинг ёзишича, «табиат қонунларига кўра бу икки ҳавзанинг сувлари аллақачон қўшилиб кетиши ва уларнинг шўрлик кўрсаткичлари бир хил бўлиши керак эди. Аммо улардан ҳар бири ўз хусусиятини сақлаб келмоқда»⁷. Шундан сўнг у ўз эсдаликларида «замонавий фанни 1400 йил оғда қолдирган Қуръон инсоннинг сўзлари эмас, фақат Яратганнинг каломидир»⁸, -дея таъкидлаган.

Кези келганда маълумот сифатида айтиш лозимки, Саъдуддин Тафтазонийнинг илмий асарлари қаторидан Ибн Арабийнинг машҳур «Фусус ал-ҳикам» асарига раддия тарзида «Ар-Раъд тала зандақати Ибн Арабий» номли китоби ҳам ўрин олган. Қолаверса, Тафтазоний «Ибн Арабийнинг «Ваҳдут ул-вужуд» таълимоти Қуръонга асосланмаган»⁹ ҳолда баён этганлигини айтиб ўтади.

Биз мазкур тадқиқотда «Ваҳдут ул-вужуд» назариясининг асосчиси Ибн ал-Арабий таълимотини бутунлигича танқид остига олиш ниятидан йироқмиз. Тадқиқотлар таҳлили натижасида шуни айтмоқчимизки, нафақат Ибн Арабий, балки фалсафа тарихидаги барча мутафаккирлар қарашлари ва назарияларининг жамият тараққиётидаги таъсир доираси замон ҳамда макон нуқтаи назаридан ҳолис баҳоланади. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Ибн Арабийнинг мазкур мавзуга муносабати жамиятнинг ижтимоий тузуми, ислом таълимотига нисбатан турлича илмий ёндашувларнинг мавжудлиги ҳамда бошқа шу каби омиллар сабабидан эканлигини эътироф этамиз ва мўтадил ёндашувни ёқлаймиз. Қолаверса, Ибн Арабий томонидан ақидавий масалаларни ёритишда ғоявий эркинлик, ҳурфикрлилик асосида ижодий ёндошганлигини англаш мумкин. Юқоридаги жумлада таъкидланганидек, Қуръони Карим сурасини хато бўлсада ижтиҳод қилиб, тафсирини баён қилишга бўлган саъй-ҳаракатлари Ибн ал-Арабий шахси ва сиймосига нисбатан негатив қарашни пайдо бўлишига замин яратмайди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, «Ислом ва жаҳон цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшган ажодларимизнинг бой маданий меросини чуқур ўрганиш асосида ёшларнинг онгу тафаккурини шакллантириш»¹⁰ масаласининг давлат сиёсати даражасига кўтарилиши ижтимоий ҳаёт саҳнида юзага келаётган долзарб муаммоларни самарали ҳал қилиш имконини беради. Шу жиҳатдан, Тафтазонийнинг илмий-фалсафий, маънавий меросини чуқур таҳлил ва тадқиқ этиш асосида уни демократик ислохотлар жараёнига йўналтириш жамият ҳамда инсонларнинг маънавий юксалиш даражасини белгиловчи омил сифатида эътироф этилади.

O'QUVCHILARNING NUTQINI O'QIRISHDA TURLI TOPSHIRIQ VA MASHQLARNING AHAMIYATI

Ozodova Madina Hamza qizi -

Buxor davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning nutqini o'qirishda turli topshiriq va mashqlarning ahamati, ulardan foydalanish orqali og'zaki va yozma nutqni takomillashtirish haqida bilim beradi.

Kalit so'zlar: Ta'lim, boshlang'ich sinf, mashq, topshiriq, nutq, partadosh, kreativ fikrlash, nutq.

Insonning nutq faoliyati inson ongining barcha qirralari bilan chambarchas bog'langan. Nutq – inson psixik kamolotining, shaxs sifatida shakllanishining qudratli omilidir. Nutq ta'siri ostida qarashlar, e'tiqodlar, intellektual, ma'naviy va estetik hissiyotlar tarkib topadi, iroda va fe'l-atvor shakllanadi. Nutq

7 К.Гадов., С. Бердиева. Жаҳонгашта олимлар. -Тошкент: Ўзбекистон, 2012. –Б.226

8 Ўша асар. –Б.227.

9 Knysh A.D. Ibn 'Arabi in the Later Islamic Tradition: The making of a polemical image in medieval Islam. P. 148-153; Насыров И. Р. Основания исламского мистицизма (генезис и эволюция).- М.: Языки славянских культур, 2009. –С. 455.

10 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги «Диний-маърифий соҳ фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ 5416-сон фармони/<https://lex.uz/docs/3686277>

yordamida barcha bilishga oid psixik jarayonlar erkin va boshqariladigan tus oladi. Shunday ekan, nutq – bilishga oid psixik jarayon bo‘lib, inson tomonidan talaffuz qilinayotgan va eshitib turilgan tovushlar uyg‘unligidan iborat, ayni vaqtda shu tovushlarga mos yozuv belgilari tizimi orqali ifodalangan ma’no va mazmunga ega.

Nutqda alohida insonning ruhiyati ifoda topadi. Nutq xususiy jihatdan alohida shaxsga xos bo‘lib, unda alohida olingan insonning psixologiyasi aks etadi, til esa hamma uchun bittadir.

Nutq orqali bildirilgan ishoralar yordamida muayyan predmet, harakat, holat va h.k. ifodalanadi. So‘z esa, predmet yoki hodisa to‘g‘risidagi tasavvur bilan bog‘liq.

Umumlashtirish funksiyasi har bir so‘z umumlashtirish xususiyatiga ega ekanligi bilan bog‘liq, bu esa tafakkurning yuzaga chiqishiga imkon yaratadi. Fikr almashuv, ya’ni muloqot muayyan ma’lumotlarni, fikrlarni, tuyg‘ularni odamlar bir-birlariga etkazib berishdan iborat bo‘lgan jarayondir.

Inson nutqining aniqligi cheklangan miqdordagi nutqiy belgilar – turli murakkablikdagi tarkibiy qismlar (tovushlar, bo‘g‘inlar, so‘zlar va gaplar) yordamida insonning cheksiz-chegarasiz turli-tuman fikrlarini, maqsadlarini va tuyg‘ularini ifodalash imkonini beradi. Muloqot orqali bir tirik mavjudotdan ikkinchisiga, tirik mavjudotni ma’lum tartibda aloqaga kirishishga yo‘naltiruvchi, ularning emotsional holatlari :mamnunlik, shodlik, g‘azab, qayg‘u, hijron va shu kabilar haqidagi ma’lumotlar o‘tishi mumkin. Bunday axborot odamdan odamga yetkaziladi va shaxslararo aloqalar o‘rnatish vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Yozma nutqni rivojlantirish og‘zaki nutqqa qaraganda ancha murakkab jarayon sanaladi. Chunki u o‘quvchilardan grammatik va mazmun jihatidan to‘g‘ri jumla qurishni, har bir so‘zni o‘z o‘rnida to‘g‘ri qo‘llashni, fikrni ixcham, izchil, ifodali, uslub jihatidan sodda va ravon ifodalashni, bayon qilingan fikrlar sosida xulosalar chiqarishni talab etadi. Bu nutqning murakkab tabiati yana shundaki, u imlo, tinish belgilari va uslub bilan bog‘liq. So‘zni to‘g‘ri yozish, tinish belgilarini o‘rinli qo‘llash, fikrni uslub talabiga muvofiq bayon qilish o‘quvchidan katta mas’uliyatni talab etadi. Shu sababli nutqning bu turi ancha sekin va murakkab kechadi. Yozma nutqning o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri uni tekshirish, tuzatish, takomillashtirish mumkinligidir. Bu jihatdan u og‘zaki nutqqa qaraganda ancha qulay imkoniyatlarga ega. O‘quvchi yozma nutqdagi xato va kamchiliklar ustida ishlaydi, ularni bartaraf etadi, keyingi ishlarida bu xato va kamchiliklarga yo‘l qo‘ymaslikka intiladi. O‘qituvchi shuni ham unutmaslik lozimki, ko‘pincha o‘quvchilar yozma ishlarda imlo va tinish belgilariga katta e’tibor berib, matnning mazmuni ustida yetarli ish olib bormaydilar. Matnlarda ko‘pincha mavzuga aloqasi bo‘lmagan fikrlar ustunlik qilib, asosiy fikr e’tibordan chetda qoladi. Shuning uchun ona tili mashg‘ulotlarida o‘quvchilar diqqati faqat imlo va tinish belgilariga emas, balki bayon qilinayotgan fikrning asosli dalillarga ega bo‘lishi, materialning to‘g‘ri joylashtirilishi, fikrning nutq sharoitiga mos holda to‘g‘ri bayon qilinishiga ham qaratilishi lozim. Ona tili mashg‘ulotlarida shunday holatni vujudga keltirish lozimki, o‘quvchi yaratgan matnidan qoniqish hosil qilsin. Bu uni o‘z nutqini takomillashtirib borishga ilhomlantiradi. O‘quvchilar mustaqil ravishda ijodiy fikrlasalar fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og‘zaki, yozma shakllarda to‘g‘ri, ravon ifodalay olsalar, demak, ona tili mashg‘ulotlari samarali o‘tgan bo‘ladi.

Bolalar maktabda o‘qish davomida 750 dan ziyod har xil grammatik tushuncha va ta’riflarga duch keladilar, 6500-7000 atrofida turli hajm va murakkablikdagi topshiriqlarni bajaradilar, ammo ularning nutqida sezilarli o‘zgarishlar ko‘zga tashlanyapti. Ko‘pchilik o‘quvchilar ijodiy fikrlash, fikr mahsulini og‘zaki va yozma ravishda to‘g‘ri ifodalashga qiyinaladilar; o‘zbek adabiy tilining boy imkoniyatlarini nutqiy jarayonlarda qo‘llay olmaydilar. Buning sabablarini aniqlash uchun bolalarning nutqiy taraqqiyotini belgilovchi omillar: ularning so‘z boyligi, so‘z va so‘z birikmalaridan gapda o‘rinli foydalanish mahorati, gapni grammatik jihatdan to‘g‘ri qurish malakalari, fikrni turli nutq uslublarida to‘g‘ri, ixcham, ravon, tushunarli bayon qilish ko‘nikmalari kabilarni alohida-alohida tahlil qilishga to‘g‘ri keladi. O‘quvchi nutqining muhim ko‘rsatkichlaridan biri uning so‘z boyligidir. Pedagogik adabiyotlarda berilgan ilmiy ma’lumotlarga qaraganda, 2 yoshli bolalar 30dan 100 gacha, 4 yoshli bolalar 1000 dan 4000 gacha, 7 yoshli bolalar 3000 dan 7000 gacha, 10-11 yoshli bolalar 8000 dan 15000 gacha, 14-15 yoshdagilar 11000 dan 18000 gacha so‘zni bilishlari lozim. Ammo, afsuski, ona tili mashg‘ulotlarida fikrni og‘zaki va yozma shaklda bayon qilish zaruriyati tug‘ilganda o‘quvchilardagi so‘z qashshoqligi darrov sezilib qoladi. Nutqda so‘zlarni takroriy qo‘llash, berilgan so‘zni uning ma’nodoshi, uyadoshi va qarama-qarshi ma’noligi bilan almashtira olmaslik, ma’lum bir sohaga qarashli so‘zlar lug‘atini tuzishda uchraydigan qiyinchiliklar, shubhasiz, o‘quvchilarning so‘z boyligi yetarli emasligidan dalolat beradi.

Xullas, o‘quvchi nutqini rivojlantirish murakkab jarayon bo‘lib, unga monelik qilayotgan omillar ham faqat ta’lim mazmuni yoki o‘qituvchigagina bog‘liq emas. Barcha imkoniyatlar to‘laligicha ishga solinsagina fikrni og‘zaki va yozma ravishda to‘g‘ri, ravon ifodalashga o‘rgatish jarayoni oson kechadi. O‘quvchi nutqini rivojlantirishga keng yo‘l ochadi. Bizga ma’lumki, o‘quvchilar bir xillikdan zerikadi. Shuning uchun

ularni nutqini o‘stirishda doimo har xil metod va o‘yinlardan foydalanish lozim. Quyida shulardan ba’zilarini misol tariqasida keltiraman.

“Umumiylikni izlash” O‘quvchilar aylana qurib o‘tiradilar. Olib boruvchi o‘quvchilardan biriga to‘pni otayotib, bir-biri bilan bog‘lanmagan ikkita so‘zni aytadi. Masalan: maktab va o‘quvchi, kitob va javon, quyosh va gul... To‘pni tutib olgan o‘quvchi so‘z juftligi orasidan umumiy belgini aytib to‘pni qaytaradi. Bu kabi ta’limiy o‘yinlar o‘quvchilarning darsda faolligini oshirish bilan birga bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini yengillashtirish va mustahkamlash, nutq o‘stirishga yo‘naltirilgan har bir mashg‘ulotni qiziqarli tashkil etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azimova I. A. va boshq. Ona tili va o‘qish savodxonligi 1 Metodik qo‘llanma: o‘qituvchilari uchun metodik qo‘llanma.- Toshkent: “Respublika ta’lim markazi”, 2021. - 128 b.
2. Azimova I. A. va boshq. Ona tili va o‘qish savodxonligi 1-qism: 1-sinf uchun darslik. – Toshkent: “Respublika ta’lim markazi”, 2021. – 104 b.
3. Doniyarov M. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining nutq madaniyati haqida mulohazalar. Архив Научных Публикаций JSPI. 2020.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КАЛЛИГРАФИЧЕСКИХ МИНУТОК НА УРОКАХ ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Мусаева Б.М. - Навоийский государственный педагогический институт
Кафедра русского языка и литературы

***Аннотация.** Данная статья содержит актуальность и раскрытие проблемы формирования каллиграфических умений младших школьников, как средство развития культуры устной и письменной речи. Овладение навыками каллиграфического письма способствует развитию пространственных представлений младших школьников, совершенствованию мелкой моторики, развитию памяти, мышления и внимания. В статье использованы некоторые языковые игры, которые способствуют развитию кругозора учащихся, языковой догадки и памяти.*

***Ключевые слова:** каллиграфия, технические навыки, мышление.*

Умение, мастерство писать четким, ровным, хорошим почерком называют каллиграфией. Это греческое слово означает в русском языке чистописание. Умение писать красивым почерком, то есть графические навыки каждого из нас формируются в процессе обучения и становятся незаметными, механическими. Систематическая работа по формированию каллиграфического почерка ученика – одна из главных задач школы. Ученые утверждают, что обучать ребенка каллиграфического письма можно начинать с пяти лет. Работа по чистописанию начинается с первых дней обучения ребенка. Каллиграфически правильное письмо способствует эстетическому, эмоциональному воспитанию школьников, воспитанию опрятности, сосредоточенного прилежного отношения к выполнению любой работы. Целью минуток каллиграфии и обучения письму в начальной школе характеризуется проработкой формирования графических, каллиграфических и орфографических навыков письма.

На минутках каллиграфии необходимо путем правильного отбора и проведения специальных упражнений сформировать у учащихся такие навыки, которые при переходе на скорое письмо способствовали бы сохранению четкости почерка. Выработать у учащихся четкое, красивое и скорое письмо невозможно за короткое время. Для этого нужно несколько лет, так как навык письма формируется медленно.

Процесс письма связан с деятельностью всех участков головного мозга, хотя их роль в различных видах письма не одинакова, то есть гармония почерка – это гармония состояния полушарий головного мозга человека. На момент начала систематического школьного обучения еще не все участки коры головного мозга морфологически и функционально развиты, особенно лобные доли коры. Это затрудняет процесс обучения письму. Именно поэтому следует уделять большое внимание минуткам каллиграфии на каждом уроке для совершенствования технических и графических навыков письма младших школьников.

Сначала необходимо ознакомить учащихся с правилами посадки ребенка во время письма и положением ручки (карандаша) в руке во время письма, положение тетради на парте при письме, ориентироваться в тетради, первоначальное ознакомление с написанием букв, буквосочетаний, письмом слогов, слов, предложений. Затем закрепление и совершенствование этих умений на минутках каллиграфии.

На разных этапах содержание обучения письму будет разным, однако надо всегда быть последовательным в его изучении и идти по дороге от простого к сложному. Именно поэтому на начальном этапе обучения в школе формирование письменной речи рассматривается как цель обучения. Но путь к письменной речи довольно долгое и далеко не простое. Успех во многом зависит от того насколько хорошо сформированы базовые навыки письма. Поэтому обучение письму в начальной школе имеет большое значение для учащихся.

Культура письменной речи предполагает грамотное, правильное выражение мысли с помощью графических знаков – букв (на письме), опрятное, чистое, согласно языковым нормам, каллиграфических и эстетических правил, письмо.

Для формирования технических навыков письма предусматривается целый комплекс упражнений. Целью этих упражнений является научить учеников писать буквы алфавита, на усложненное списывание, выписывание букв, буквосочетаний и слов (с элементами комбинирования, группировки и т. п.). Такие упражнения надо проводить в виде соревнования на личное или командное первенство, делает их мотивированными и оправдывает их использование в современном учебном процессе, который характеризуется коммуникативной направленностью и мотивированностью действий учащихся.

Важным показателем готовности ребенка к школе является развитие мелкой моторики пальцев. Умение производить точные движения кистью и пальцами руки имеет большое значение для овладения письмом. Поэтому к моменту поступления ребенка в школу и в процессе обучения его письму учитель должен создавать условия для развития мелких мышц руки.

Для качественного формирования каллиграфической компетенции следует использовать имитативно-игровые упражнения, целью которых является обучение букв. Игровые моменты на уроках обеспечивают создание благоприятных условий для эффективного формирования каллиграфической компетенции учащихся начальной школы.

Упражнения для усвоения букв могут проводиться такие:

-учитель показывает букву и пишет ее часть. Ученики выходят к доске и заканчивают ее написания;

-учитель раздает ученикам карточки с буквами и "вызывает" буквы к доске в произвольном порядке. Ученики, называя буквы, говорят, в каком порядке они должны выстроиться по алфавиту. Потом эту часть букв записать в тетради;

-учитель загадывает букву, а ученикам называет несколько элементов. Дети отгадывают, по очереди пишут их на доске. Они внимательно следят, чтобы буквы не повторялись.

Учитывая данные психологии о целесообразности использования игровых заданий в обучение младших школьников, считается, что именно языковые игры наиболее способствуют развитию кругозора учащихся, языковой догадки и памяти, дают возможность экспериментировать.

Успех использования игры зависит прежде всего, от атмосферы необходимого речевого общения, которую учитель создает в классе. Важно, чтобы учащиеся привыкли к такому общению, увлеклись и стали вместе с учителем участниками одного процесса.

Факторы, сопровождающие игру – интерес, чувство удовольствия, радости – очень облегчают обучение. Игра всегда конкретна и соответствует уровню развития ученика. Возбуждение, вызванное игрой, создает будто зону торможения для всего того, что находится вне ее, т. е. ребенок максимально и вполне естественно, без усилий, концентрируется на предмете игры.

Приведем примеры игровых упражнений для формирования графических навыков.

Игра «12 баллов».

Учащихся объединяют в 2 – 3 команды. Учитель диктует слова. Представитель каждой команды по очереди записывают их на доске. Команда, участник которой правильно напишет слово, получает балл. Если слово написано неправильно, то его может записать участник другой команды. Побеждает команда, набравшая больше баллов.

Игра «Отгадай предмет».

Учитель читает предложение, в котором не хватает слова, именно его и нужно записать ученикам.

Зашумело пшеничное ... (поле).

На деревьях покраснели ...

В тихом море темнеет глубокая ...

Игра «Найди букву».

Помогите большим и маленьким буквам найти друг друга. Запишите пары букв. Например: Аа. Кто сделает это первым?

А, П, Р, О, Л, Д, Ж, Е, а, е, п, ж, р, д, о, л.

Игра «Сложи букву и запиши ее».

Игра «Допиши букву»

В этой игре победителем становится тот, кто быстрее допишет букву, от которой ему предложен только какой-то один элемент. Если же этот элемент используется в написании нескольких букв, то награду получает и ребенок, которая быстрее напишет все возможные буквы с этим элементом.

Игра «Найти спрятанные буквы и напиши с них слово».

Используя написанные буквы, нарисовать несложный орнамент, в котором они будут спрятаны. Ребенку нужно найти все написанные буквы и составить из них и записать слово.

Игра «Буквы потерялись».

Допишите большие или малые буквы, которые потерялись.

А _ _ в, _ р, Д _ _ о, _ л, Х _.

Игра «Аукцион».

Выставить рисунки с изображением игрушек. Выберите одну из нарисованных игрушек и запишите это слово по буквам. Затем записать соединение букв и само слово.

Обучение каллиграфии происходит в период обучения грамоте, процесс же совершенствования навыков каллиграфического письма – в течение всего периода обучения. Поэтому упражнения и игры нужны для заинтересованности учащихся. Современные методики рекомендуют учителям начинать уроки языка с каллиграфических минуток. Эти минутки будут содержательными и интересными, если наполнить их необходимой лексической, орфографической и речевой деятельностью. Известно, что на каллиграфических минутках ученики должны выяснить основные элементы и сочетание буквы, ввести ее в слово, слово в предложение.

Надо стараться букву вводить не в любое слово, а в том, что содержит орфограмму, которая изучалась на предыдущем уроке или уроках. Таким образом, каллиграфическая минутка может стать и этапом актуализации знаний учащихся. Если умело и целенаправленно подойти к этому этапу урока, то он будет способствовать и развитию мышления детей, развитию памяти, умению анализировать, сопоставлять, систематизировать, наблюдать, размышлять, познавать.

Формирования навыков красивого, правильного каллиграфического письма – это одна из основных проблем начальной школы, потому что почерк – это душа человека, его лицо.

Необходимо стремиться, чтобы письмо младших школьников было аккуратным, разборчивым. Правильное, грамотное и аккуратное выполнение письменных заданий приучает ученика к систематическому труду, формирует уважение к ней, привычку к чистоте, опрятности и порядку. Приучая учеников к аккуратному и четкому письму, учитель воспитывает в них опрятность, трудолюбие, усердие и ответственность.

Список литературы

1. Агаркова, И. Г. Письмо. Графический навык. Каллиграфический почерк. Программа для начальной школы / И.Г. Агаркова // Начальная школа – 1995. – № 12. – 12-14 с.
2. Белевцева, В. В. Как «пальчики» помогают обучать письму / В. В. Белевцева // Начальная школа, 2011. – № 1. – 56 с.
3. Гурова, Е. М. Подготовка руки ребенка к письму / Е. М. Гурова // Начальная школа, 2013. – №5. – 61-62 с.
4. Загорулько Т. Каллиграфические навыки первоклассника: мастер-класс / Т. Загорулько // Начальное образование (Школьный мир), 2015. – №28. – Вып. 7. – 22 – 24 с.
5. Залозная, И. Этимология и каллиграфия: лексическая работа во время минуток каллиграфии для 3 – 4 классов / И. Залозная // Начальное образование (Школьный мир), 2014. – № 33-34. – Наша вкладка. Готовимся к уроку. – 1 -11 с.
6. Илюхина, В. А. Новые подходы к формированию графических навыков. Письмо с «секретом» / В. А. Илюхина // Начальная школа, 1999. – № 10. – 37-52 с.
7. Илюхина, В. А. Особенности формирования графических навыков и анализ ошибок при письме / В. А. Илюхина // Начальная школа, 1999. – № 8. – 16 -17 с.

“SINFDA O‘QISH” MODULINI O‘QITISHDA LOYIHALASH METODIDAN FOYDALANISH

Tog‘ayeva Umida Shavqi qizi-
Buxoro davlat universiteti Tayanch doktoranti

Annotatsiya: ushbu maqolada ona tili o‘qitish metodikasining “sinfda o‘qish” modulini takomillashtirish yo‘llari, usul va vositalari bayon qilingan. Bugungi kunda ta’lim tizimida turli yangiliklarning kirib kelishi ta’lim sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, “Ona tili o‘qitish metodikasi” modulining takomillashtirishida loyihaviy ta’limning ahamiyati beqiyosdir. Ushbu maqolada “sinfda o‘qish” modulini takomillashtirishda loyihalash metodini qo‘llash va ta’lim jarayonida tashkil etish usullari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: metodika, loyiha, loyihalash metodi, modul, sinfda o‘qish, texnologik xarita.

Hozirgi kunda ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan, jahon pedagogikasining ilg‘or metodlaridan samarali foydalanish dolzarb masalalardan bo‘lib, loyiha metodi ta’limning ilg‘or usullarini o‘zida mujassamlashtirgan. Loyihalash - oldindagi faoliyat modelini tuzish, mavjud sharoitlarda o‘rnatilgan vaqt mobaynida yo‘l va vositalarni tanlash uchun, maqsadga erishish bosqichlarini ajratish, ular uchun alohida vazifalarni shakllantirish, o‘quv axborotini etkazish vositasi va yo‘llarini aniqlash usulidir. Ona tili o‘qitish metodikasi ta’limni loyihalar usuli orqali tashkil etish bilim va malakalarni amaliy qo‘llash, tahlil va baholashni nazarda tutuvchi majmual o‘qitish usulini amalga oshiradi. Ta’lim oluvchilar yuqori darajada, boshqa o‘qitish usullaridan foydalanishga qaraganda, rejalashtirishda, tashkillashtirishda, nazoratda, tahlil qilish va vazifani bajarish natijalarini baholashda ishtirok etadilar. O‘quv loyihalar usuli ta’lim beruvchining ta’lim oluvchilarga muammoni, faraz, vazifalarni ifodalashda yordam beradi va tezkor boshqaradi. Loyiha fanlararo, bir fan yoki fan tashqarisida bo‘lishi mumkin. Loyihalash ikki usulda - shaxsiy va guruh asosida amalga oshiriladi. Har ikki yo‘nalishning ijobiy va afzallik xususiyatlari bor. “Sinfda o‘qish” modulini loyihalash ta’limning sifati va samaradorligini oshiradi, talabalar loyiha ustida ishlashda loyiha rejasi asosida aniq maqsad uchun faoliyatlarini amalga oshiradi. Natijada qatnashchilarda loyihani bajarilishi o‘zining faoliyatiga bog‘liq ekani tushunchasini anglash yuqori mas’uliyat hissini yuzaga keltiradi; loyihaning barcha bosqichlarini bajarish jarayonida fikrning tug‘ilishidan yakuniy refleksiya gacha talabalar tajriba orttiradilar; ularda eng muhim o‘quv ko‘nikma va malakalari (tadqiqotchilik, baholash, mustaqil fikrlash, mustaqil qarorlar chiqarish, taqdimot qilish) shakllantirish to‘la boshqariladigan jarayonga aylanadi.

Inson hayotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan o‘qish faoliyati barcha predmet darslarida amalga oshiriladi. Lekin o‘qishga o‘rgatish yo‘l-yo‘riqlarini o‘qish metodikasi ishlab chiqadi. O‘qish metodikasi kichik yoshdagi o‘quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiya, xususiy metodika sohasidagi yutuqlar asosida takomillashtirilib boriladi. Boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslari o‘z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko‘ra ta’lim tizimida alohida o‘rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta’limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta’limni o‘qish ta’limisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Sinfda o‘qish jarayonida o‘quvchilar 1-sinf dan “loyiha ishi”ga tayyorlana boshlaydilar. Loyihalash ko‘nikmasi shakllantirilishi uchun kichik mavzular misolida berib boriladi. Masalan, 1-sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darsligining 49-betida 7-topshiriq berilgan. Unda tabiat va hayvonlarni asrash uchun o‘z loyihangizni tuzing topshirig‘i ko‘rsatilgan. O‘quvchilar “Men tabiatni asrayman” nomli loyiha ishi tuzishlari so‘ralgan va buni quyidagi bosqichda amalga oshiriladi.

Tabiatni asrash uchun sizga nimalar kerak?

Ishni nimadan boshlaysiz?

Bu ishlarni qilganingizdan so‘ng nimalar o‘zgaradi?

O‘quvchilar bu jarayonda har bir ishni ketma-ketlikda va izchillikda olib borishni o‘rganadi. Har bir o‘quvchi o‘z loyihagini tuzishga harakat qiladi, qo‘lidan kelgancha taqdimot yaratishga harakat qiladi. Har bir savolga alohida javob tayyorlaydi va natijasini aniq tasvirlab beradi. Uyga vazifa sifatida uyda, oilangiz davrasida o‘z loyihangiz taqdimotini uyushtiring, har bir masalani tartib bilan so‘zlab bering topshirig‘i beriladi. O‘qituvchi xuddi shunga o‘xshash mavzularda o‘quvchilarga loyihalash ko‘nikmasini tarkib toptirishi lozim. Bunga misol qilib 1-sinfdagi “Kun tartibi”, “Oydagi qahramon”, “Oyni o‘g‘irlashdi”, “Mehmon bo‘lish yaxshi-da” mavzularini olish mumkin. Bunda o‘qituvchining loyihalash faoliyati muhim rol o‘ynaydi. Chunki o‘quvchi yoki talaba o‘qituvchisidan o‘rnak oladi, uning sifatlarini o‘ziga ko‘chiradi. Loyiha ishida eng muhim ishlardan biri o‘qituvchi tomonidan texnologik xaritaning ishlab chiqilishidir. Chunki bu metodda texnologik xarita muhim ahamiyat kasb etadi. Texnologik xaritada loyiha ishining

tayyorgarlik bosqichidan tortib, ishni bajarish, taqdim etish va tugallanishigacha bo'lgan jarayon o'z aksini topgan bo'lishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, sinfda o'qish darslarini loyihalash metodi orqali tashkil etganda, ta'lim samaradorligi yanada ortadi. O'quvchi yoshlikdan loyiha ishlari haqida bilimga ega bo'ladi. Kundalik hayotda ham har bir ishni reja asosida bajarishga odatlanadi. Bir maqsadga erishish uchun turli yo'llarni o'ylab topadi va ular orasidan eng to'g'risini farqlay oladi. Maqsad qo'yishni va yakuniy xulosa chiqarishni o'rganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. - T.: TDPU. 2003 y.
2. Golish L.V., Fayzullaeva D.M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O'quv uslubiy qo'llanma. Innovatsion ta'lim texnologiyasi seriyasi. – T.: “Iqtisodiyot” 2012 y.
3. I. Azimova, K. Mavlonova, S. Qur'onov, Sh. Tursun. Ona tili va o'qish savodxonligi 1-qism. 1-sinf uchundarslik. – Toshkent: Respublika talim markazi, 2021. – 104 b.
4. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – T.: “Noshir”, - 2009. 352 b.
5. Safarova R., Inoyatova M. Alifbe 1-sinf. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.- 80 b.
6. Saidaxmedov N.S. Pedagogik amaliyotda yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash namunalari. -T.: RTM, 2000 y. -46 b.
7. www. Ziyonet.uz

BOSHLANG'ISH SINFI O'QUVCHILARIGA KO'PAYTIRISH AMALINI O'RGATISH METODIKASI

Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI

Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi

Alliyarova Shaxnoza Makset qizi-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga matematika fanidan ko'paytirishni o'rgatish metodikasi bo'yicha mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: arifmetik amal, hisoblash, tezkorlik, ko'paytuvchi, ko'paytma.

Mamlakatimizda xalq ta'limi tizimida bo'layotgan o'zgarishlar “Ta'lim to'g'risida”gi qonunda ko'rsatib o'tilgandek, har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisi oldiga muhim vazifa qo'yilmoqda. Har bir boshlang'ich sinf o'quvchisi matematika fanini yaxshi o'rganishi vao'zlashtirishi lozim bo'ladi. Bunday tayyorlanish vazifasiga matematikadan boshlang'ich ta'lim sohasida ma'lum bilim va uquvlarini egallash hamda bolalarni o'qitish orqali tarbiyalashni o'zlashtirishi kiradi.

Boshlang'ich matematika kursi, bolalar tafakkuri rivojlanishiga yordam beradi. Shu bilan boshlang'ich bilimlar yagona majmuini yaratadi, ikkinchi tomondan, zaruriy metodologik tasavvurlarni va fikrlashning mantiqiy tuzilishlarini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda bolalarning aqliy rivojlanishlariga asos solinishi sababli boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun o'quvchilarning aqliy faoliyatlari darajasini va imkoniyatlarini bilish hamda hisobga olish muhimdir[1:7].

Maktab ta'limi oldiga tamomila yangi maqsadlarning qo'yilishimatematika o'qitish mazmunining tubdan o'zgarishiga olib kelmoqda. Matematika boshlang'ich kursi mazmunida ham, darslik va qo'llanmalardan O'quvchilarga ko'paytirish amalini o'rgatish boshqa amallarni o'rgatishdan bir qancha murakkab hisoblanadi. O'quvchilar ko'paytirish amalini 2-sinfdan boshlab o'rgana boshlaydilar. Ular 1-sinfda qo'shish, ayirish, taqqoslash va boshqada amallarini o'rganib bo'lishadi. Ko'paytirish amalini o'quvchilarga o'rgatishda eng avvalo uning ma'nosini tushuntirish va har xil misollar yechish va dars jarayonida har xil metodlardan foydalanish, interfaol o'yinlar tashkil qilish kabi mashg'ulotlarni tashkil etish lozim bo'ladi[1:4-7].

Bir xil qo'shiluvchilarnin qo'shish ko'paytirish deyiladi. Bir xil qo'shiluvchilar yigindisi $2+2+2+2+2=$. Ko'paytma ko'rinishi $2 \cdot 5=10$ kabi yoziladi. Bu misol bunday o'qiladi: ikkitalab besh marta olinsa, o'n hosil bo'ladi yoki ikkini beshga ko'paytirganda o'n hosil bo'ladi.

Misol: 5 tadan 5 marta olinsa, 25 hosil bo'ladi yoki 5 ni 5 ga ko'paytirilsa, 25 hosil bo'ladi $5+5+5+5+5=25$ [2:75].

O'quvchilarga ko'paytirishni qo'shish usuli orqalida o'rgatish mumkin bunda, ko'paytirishga doir misollarni qo'shishga doir misollar bilan almashtirish. O'quvchilarga rasm orqalida tushintirilsa ularning

ko'paytirish amalini tushinishida yaqshi bo'ladi. O'quvchilarga ko'paytirishni taqqoslash usuli bilan ham o'rgatish mumkin. Masalan: $2 \cdot 1 \square \square 3 \cdot 4$, $12 \cdot 2 \square \square 6 \cdot 4$, $4 \cdot 2 \square \square 8 \cdot 2$

Ko'paytirishning hadlarini yodda tuting: $5 \cdot 3 = 15$. Ko'paytirishning hadlari uning komponentlaridir. 5 bilan 3 ning ko'paytmasi 15 ga teng. Ko'paytiriladigan sonlar ko'paytuvchilar deyiladi. Ko'paytirishdan hosil bo'lgan son ko'paytma dep ataladi. Masalan: $8 \cdot 2 = 16$. 8 bilan 2 sonlarri ko'paytuvchilar, 16 soni ko'paytma [2.79].

Ikki sonning ko'paytmasi ko'paytuvchilardan biriga bo'linsa, ikkinchi ko'paytuvchi hosil bo'ladi. Masalan: $2 \cdot 18 = 18$, $18 : 2 = 9$ bu yerda hosil bo'lgan son 9 ga teng, demak ikkinchi ko'paytuvchi 9 ga teng.

Nolni har qanday songa ko'paytirilsa yoki har qanday sonni nolga ko'paytirilsa, nol hosil bo'ladi. Masalan, $0 \cdot 7 = 0$, $0 \cdot 81 = 0$, $10 \cdot 0 = 0$, $55 \cdot 0 = 0$

1 ni har qanday songa ko'paytirilsa yoki har qanday sonni 1 ga ko'paytirilsa, shu soning o'zi hosil bo'ladi. Masalan, $1 \cdot 8 = 8$, $1 \cdot 99 = 99$, $1 \cdot 100 = 100$, $33 \cdot 1 = 33$, $67 \cdot 1 = 67$

Ko'p xonali sonlarni ko'paytirganimizda ularni ustun qilib ko'paytirishimiz kerak bo'ladi. Ko'paytirishni ustun qilib yozganda ko'paytuvchilar bir-birining ostiga shunday yoziladiki, nollar o'ng tomonda qo'ladi.

Ikki xonali sonlarni bir xonali songa ko'paytirish quyidagicha o'rgatiladi:

1. Ikki xonali sonni xona qo'shiluvchilar yig'indisi bilan almashtiramiz.
2. Yig'indini songa ko'paytirish qoidasidan foydalanib ko'paytirishni bajaramiz.
3. Nol bilan tugaydigan sonni songa ko'paytiriladi.
4. Bir xonali ya'ni ikkinchi ko'paytuvchi songa ko'paytiriladi.
5. Topilgan natijalar qo'shiladi. Masalan: $26 \cdot 3 = (20 + 6) \cdot 3 = 20 \cdot 3 + 6 \cdot 3 = 60 + 18 = 78$.

Bir xonali sonni, ikki xonali songa ko'paytirishda sonni yig'indiga ko'paytirish qoidasidan foydalaniladi. Masalan: $3 \cdot 17 = 3 \cdot (10 + 7) = 3 \cdot 10 + 3 \cdot 7 = 30 + 21 = 51$. Shuningdek o'rin almashtirish xossasidan ham foydalanish mumkin. $3 \cdot 17 = 17 \cdot 3 = 51$. Demak, agar ikkinchi ko'paytuvchi ikki xonali son bo'lsa, u holda uni unliklar va birliklarga ajratib keyin esa birinchi ko'paytuvchini alohida o'nliklarga va birliklarga ko'paytirish va natijalarini qo'shish mumkin yoki bir xonali sonni ikki xonali songa ko'paytirganda ko'paytuvchilarning o'rinlarini almashtirish mumkin.

$$5 \cdot 16 = 16 \cdot 5 = 80 \quad 4 \cdot 23 = 23 \cdot 4 = 92$$

$$4 \cdot 23 = 4 \cdot (20 + 3) = 4 \cdot 20 + 4 \cdot 3 = 80 + 12 = 92$$

Jadvaldan tashqari bo'lishni bajarishda ikki xonali sonlarni bir xonali songa bo'lish holi va yig'indini songa bo'lish usullari ko'rsatiladi. Yig'indini songa bo'lishni qo'yidagi masalalani yechish orqali tushuntiriladi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jumayev M.E., Tadjiyeva Z.G'. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. T., «Fan va texnologiya», 2005.-312 bet.
2. O'rinboyeva L. Va boshqalar Matematika 2-sinf uchun darslik -Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. — 192 b.

ФОРМЫ ПРОВЕДЕНИЯ УРОКОВ МАТЕМАТИКИ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Нажимова А.И. – ст. преп. кафедры
начального образования НавГПИ

***Аннотация.** В данной статье приведены рассуждения по поводу применения современных информационно-коммуникативных технологий на уроках математики в начальной школе, которые обладают мультимедийностью, ведущей целью применения которого на уроке является достижение более глубокого запоминания учебного материала.*

***Ключевые слова:** глобализация, информатизация, современные педагогические технологии, информационно-коммуникативные технологии, мультимедийность, интеграция.*

В эпоху глобализации стратегия современного начального образования во многом определяется ориентацией на формирование у детей младшего школьного возраста средств и способов мышления, обеспечивающих общий уровень интеллектуального развития и широкого кругозора. Последнее предполагает организованную систему обучения, специально направленную на развитие личности учащихся. Построение этой системы требует перестройки содержания начального образования,

таким образом, чтобы оно обеспечивало каждому ребенку возможность широкой ориентировки в многообразных культурных «полях» в сочетании с максимальным раскрытием индивидуальных наклонностей и задатков.

В современном мире главной проблемой должно стать духовное возрождение общества, определение созвучного современной эпохе смысла и цели жизни. В быстро меняющемся мире есть нечто общее для всех поколений - традиционные базовые ценности, дающие возможность устоять в бурном потоке жизни. Именно к ним, возможно, следует обратиться в поисках смысла существования в условиях глобализации.

К главным элементам глобализации образования относится информатизация общества. Информатизация общества стала важным элементом глобализации в системе образования, которая начала свой путь с быстрым развитием компьютерных и информационных технологий. Информационная глобализация дала человечеству возможность обогатить и расширить свой кругозор, увидеть всё многообразие народов и культур, познакомиться с современными достижениями науки и техники [1, с.95].

Современная педагогическая наука показывает, что процесс обучения является наиболее эффективным, если он организован как активное, развивающее и творческое сотрудничество педагога и обучающихся в постановке и решении задач обучения. Новые педагогические технологии, базирующиеся на использовании информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе, должны, несомненно, решать задачи активного, развивающего и творческого обучения. Они позволяют выйти на новый уровень обучения, открывают ранее недоступные возможности, как для учителя, так и для учащегося.

Благодаря современным информационным технологиям образовательный процесс начал принимать качественно новые формы. Процесс глобализации открыл широкие возможности для желающих получить образование. Содействуют этому постоянно прогрессирующие информационные технологии, позволяющие получать в режиме online любую информацию, дистанционно участвовать в конференциях, вебинарах, иметь доступ к мировым библиотекам, к научным статьям. Интернет стал одним из важнейших ресурсов в получении информации для студентов, преподавателей, а также для широкого круга лиц, желающих сменить профессию или получить дополнительное образование в той или иной сфере. Сегодня можно получить образование дистанционно. Находясь дома, в другом городе, в другой стране можно присутствовать на отдельных лекциях и получить диплом об образовании. Кроме того, с помощью Интернета стало возможным получение образования людьми, которые по состоянию здоровья не могут посещать учебные заведения. Новые технологии дают возможность решить и такую важную проблему, как визуализация, наглядность в процессе обучения.

Интернет и иные новые технологии позволяют сделать процесс образования непрерывным. Человек, получивший образование, пополняет свой запас знаний фактически на протяжении всей своей дальнейшей жизни [2, с.54].

Информационное общество (облегчение доступа к информации), несомненно, внесет изменения в процесс образования.

Стремление к визуальному восприятию как общее культурное явление, характерное для современного этапа развития общества приводит к тому, что зачастую в процессе информационной коммуникации зрительный знак преобладает над текстовым. Частичному решению данной проблемы способствует применение в процессе обучения новых информационно-коммуникативных технологий (ИКТ), которые обладают мультимедийностью.

Мультимедийность облегчает процесс запоминания, позволяет сделать урок более интересным и динамичным, «погрузить» ученика в обстановку соперничества, создать иллюзию соприсутствия, сопереживания, содействует становлению объемных и ярких представлений о том или ином понятии. Закономерности использования мультимедийных технологий в процессе обучения изучает новая отрасль дидактики – дидактика мультимедийного преподавания.

ИКТ и современные педагогические технологии базируются на общем понимании изменения роли информации в образовательном процессе и общих принципах информационного взаимодействия в информационно-коммуникативной среде. Интеграция информационно-коммуникативных технологий и современных педагогических технологий способна: стимулировать познавательный интерес к предмету, придать учебной работе проблемный, творческий, исследовательский характер, индивидуализировать процесс обучения и развивать самостоятельность учащегося.

В настоящий момент перед учителем стоит задача: воспитать не просто гармоничную и всесторонне развитую личность, а личность самореализующуюся, умеющую не только владеть определённым запасом знаний, но и уметь этими знаниями пользоваться в жизни, уметь быстро и пластично реагировать на изменяющиеся условия, быть способными обнаруживать новые проблемы и задачи, находить пути их решения.

Достичь хорошего результата в выполнении этой задачи можно в условиях реализации инновационного системного подхода в обучении, обеспечивающего переход на продуктивно-творческий уровень. Этого можно достичь при помощи разнообразных технологий, включая информационно-коммуникационные технологии.

Использование ИКТ позволяет погрузиться в другой мир, увидеть его своими глазами. По данным исследований, в памяти человека остается 1/4 часть услышанного материала, 1/3 часть увиденного, 1/2 часть увиденного и услышанного, 3/4 части материала, если ученик привлечен к активным действиям в процессе обучения. Компьютер позволяет создать условия для повышения процесса обучения: совершенствование содержания, методов и организационных форм.

При активном использовании ИКТ уже в начальной школе успешнее достигаются общие цели образования, легче формируются компетенции в области коммуникации: умение собирать факты, их сопоставлять, организовывать, выражать свои мысли на бумаге и устно, логически рассуждать, слушать и понимать устную и письменную речь, открывать что-то новое, делать выбор и принимать решения.

Использование ИКТ на различных уроках в начальной школе позволяет:

1. развивать умение учащихся ориентироваться в информационных потоках окружающего мира;
2. овладевать практическими способами работы с информацией;
3. развивать умения, позволяющие обмениваться информацией с помощью современных технических средств;
4. активизировать познавательную деятельность учащихся;
5. проводить уроки на высоком эстетическом уровне; индивидуально подойти к ученику, применяя разноуровневые задания.

Компьютер позволяет учителю значительно расширить возможности предъявления разного типа информации. При дидактически правильном подходе компьютер активизирует внимание учащихся, усиливает их мотивацию, развивает познавательные процессы, мышление, внимание, развивает воображение и фантазию.

Ведущей целью применения мультимедийного оборудования на уроке является достижение более глубокого запоминания учебного материала через образное восприятие, усиление его эмоционального воздействия, обеспечение «погружения» в изучаемую эпоху. Это происходит за счет использования карт, схем, учебных картин, видео- и аудио- комментариев, представленных в виде электронных презентаций или обучающих учебных программ.

Однако, учителю, использующему ИКТ на уроках, не следует забывать, что в основе любого учебного процесса лежат педагогические технологии. Информационные образовательные ресурсы должны не заменить их, а помочь быть более результативными. Они призваны оптимизировать трудозатраты педагогов, чтобы учебный процесс стал более эффективным. Информационные технологии призваны разгрузить учителя и помочь ему сосредоточиться на индивидуальной и наиболее творческой работе – отвечать на «каверзные» вопросы активных учеников, и наоборот, пытаться «расшевелить», «подтянуть» самых слабых и пассивных.

Таким образом, с помощью ИКТ интенсифицируется информационное взаимодействие между субъектами информационно-коммуникативной предметной среды, результатом является формирование более эффективной модели обучения.

Список литературы

1. Аракелов А.В., Алиева М.Ф. Система образования в условиях глобализации // Вестник АГУ, 2014. № 4 — С. 94102.
2. Баширов Т.А., Нафикова А.И. Глобализационные процессы и кризис европейской цивилизации. // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 22.;
3. Мейдус А.А. Образование в эпоху глобализации: диалектика перспектив и рисков // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 21.
4. Захарова Н.И. Внедрение информационных технологий в учебный процесс/Начальная школа. — 2008. - №1. - с.31-33.
5. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М., 2010.

6. Крук Л. В. Использование информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе. *festival.1september.ru*
7. Яриков В. Г. Информационные технологии на уроках в начальной школе/ Сост. О. В. Рыбьякова. – Волгоград: Учитель, 2011.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING MATEMATIKADAN VAQT O'LCHOV BIRLIKLARIGA OID KOMPETENTSIYALARINI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI

Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI, Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi
Begmuratova Banu Xamid qizi-NavDPI, Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematika fanidan vaqt o'lchov birliklariga oid kompetensiyalarini shakllantirish haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: o'lchov, birlik, vaqt, kompetensiya, raqam, siferblat.

Insonlar vaqtni oqar daryoga qiyoslashadi. Shuning uchun dono xalqimizdan "Vaqtning ketdi – naqding ketdi", ya'ni ma'nosi: inson hayotida vaqt eng qimmatli sanalishidir. Vaqtdan unumli foydalanish va umrning har bir daqiqasini zoye o'tkazmaslik kerakligidir. "Vaqtning ketdi – baxting ketdi", "Fursatni o'tkazding yutqazding" kabi hikmatlar bejizga aytilmagan.

Vaqt haqida ko'rgazmali tushuncha berish uchun soat va undan foydalanishga kengroq to'xtalish kerak. Mavzuni o'rgatishning asosiy vazifasi o'quvchilarni vaqt birliklari va ularning munosabatlari bilan tanishtirish, vaqt soat bo'yicha aniqlashga o'rgatishdir. Ularga minut, sekund, soat, kun, hafta, oy, yil kabi vaqt o'lchovlarini uy sharoitida o'rganib kelish topshiriladi. Birinchi sinfning tayyorgarlik davridayoq "oldin", "keyin" tushunchalari kiritiladi. Masalan, to'rtta faslga doir rasmi ko'rgazmadan foydalanib, qaysi fasl oldin keladi, qaysi keyin keladi, degan savollarni tushuntirish mumkin.

Mavjud o'quv dasturi bo'yicha vaqt miqdori va uning o'lchov birliklari bilan tanishuv 1-sinfda amalga oshiriladi. 1-sinfda boshlab, tong, kunduz, kechqurun, tun bugun, kecha, ertaga tushunchalari bilan tanishib boradilar. Sinfda kalendar (taqvim) foydalanish, shu asosda hafta, oy, yil kabi ularning orasidagi bog'lanishni o'rganish mumkin. "Hafta. Hafta kunlari" mavzusi bo'yicha Chorshanbadan oldin va keyin keladigan kunlar qaysi? Dushanbadan oldin va keyin qaysi kunlar keladi? Bugun qaysi kun? Ertaga-chi? Kabi savollar orqali suhbat uyushtirish mumkin [1:33].

2-sinfda esa "Vaqt birliklari: soat va minut" mavzusi o'rganiladi va unda yil, oy, sutka (kecha-kunduz) kabi tushunchalar o'rgatiladi [2:47].

3-sinfda esa "Vaqt o'lchov birliklari", "Vaqt o'lchov birliklari orasidagi munosabatlar" mavzulari orqali 1 soat=60 minut, 1 minut=60 sekund 1 sutka= 24 soat. 1 yil=12 oy, 1 yil 365 yoki 366 kundan iboratligi o'rgatiladi. Vaqt birliklari haqida tasavvurni shakllantirish uchun turli mashg'ulotlar o'tkazish yaxshi samara berishi mumkin, masalan: o'qituvchi o'zi qarsak chalgandan so'ng bir minut o'tgach, bolalar ham qarsak chalishini tushuntiradi. (bolalar bir minut vaqt o'tishi uchun 60 gacha sanashlari kerak). Kalendar bilan ishlash ham yaxshi natija beradi. Darslikda keltirilgan mashqlarni bajarish davomida bolalar yil davomida qancha oy, haftada qancha kun borligini va ularning davomiyligini bilib oladilar. Xuddi shuningdek, darslikda "Kalendar" mavzusida ham yil, oy va sutka haqida ma'lumot berilib unga doir quyidagi topshiriqlar o'rin olgan [3:166]:

1. a) Bir yilda nechta fasl bor? Ularning nomini ayting.
- b) Har bir faslning oylari nomini ayting.
- d) Bir yil necha oydan iborat?
- e) Bir hafta necha kun? Haftaning har bir kuni nomini ayting.
2. a) 2 yil necha oy? 3 yil-chi? 5 yil-chi? b) 3 hafta necha kun? 8 hafta-chi?
3. Kalendar yordamida har bir fasl nechta sutkadan iborat ekanligini toping. Faslardagi sutkalar sonini qo'shish orqali 1 yil necha kunligini toping.
4. Shavkat 24-fevralda tug'ilgan. U yangi yil boshlanganidan necha kun keyin tug'ilgan?
5. Bugun chorshanba. Quyidagilar haftaning qaysi kuni bo'lishini kalendar yordamida toping.
- a) 12 kun avval? d) 32 kun avval?
- b) 21 kundan so'ng? e) 38 kundan so'ng?
6. O'quv yilining uchinchi choragi 11-yanvardan 20-martgacha davom etadi. Uchinchi chorak necha sutkadan iborat?

Vaqt birliklari haqida tasavvurni shakllantirishda unumdorlik, umumiy ish hajmi va vaqt, tezlik va vaqt, masofa va vaqt kabi miqdorlar o'rtasidagi mutonasiblikka oid masalalar katta ahamiyatga egadir.

4-sinfda “Vaqt o‘lchovlari” mavzusini o‘tishda yil, oy hafta, sutka, soat, minut kabi o‘lchov birliklari haqida takroran tushunchalar beriladi. Sinfda vaqtning o‘lchov asboblari: soat va sekundmerlar bo‘lishi maqsadga muvofiqdir. Ko‘proq hisoblash ishlarida soat siferblatining bo‘lishi shart. Vaqtni hisobga oladigan quyidagi qo‘llanmalar haqida tushunchalar berish mumkin:

1. Tabel – kalendar.
2. Soatning demonstratsion modeli (siferblat).
3. “Maktab o‘quvchisining kundalik rejimi” jadvallari.

Shuningdek, sekund va asr bilan tanishadilar. O‘quv yilining oxirida quyidagi vaqt o‘lchovlari jadval beriladi.

1 asr= 100 yil 1 sutka = 24 soat

1 yil = 12 oy 1 soat = 60 minut

1 oy = 30 yoki 31 sutka 1 minut = 60 sekund

Fevral oyi 28 yoki 29 kun. 1 oddiy yil 365 sutka. Kabisa yili 366 kun.

Darslikda berilgan jadvaldan foydalanib 12 oy va har bir oy necha kundan iboratligini ko‘rsatish zarur. Bu mavzuga oid darslarda yirikroq vaqt o‘lchovlarini maydaroq vaqt o‘lchovlariga va aksincha almashtirishga oid mashqlarga katta e‘tibor bergan ma’qul: Masalan. 1 yil 2 oy necha sutka?

Bir necha vaqt birligi qatnashgan ismli sonlar ustida amallar bajarishga ajratiladi.

12 soat 45 minut+15 soat 35 minut 10 soat 30 minut – 8soat 48 minut

1 soat – 34 min, 3 min – 26 sekund

Bu mavzuni o‘rganishda vaqt hisobini 1 sutkani 24 soat hisobida olib borish malakasi quyidagicha chizma bilan tushuntiriladi.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Bu chizma yordamida kechki soat 7 – bu soat 19, 11 esa kechki soat 23; Kunduzi 3 – bu soat 15; ekanligini tushuntiriladi.

Vaqt hisobiga oid masalalarni yechishda ham o‘quvchilar shu chizmadan foydalanishadi. IV sinfda sutka ichida hisoblashga oid quyidagi masalalar qaraladi.

1) Hodisaning boshlanishi va boshlanishi bilan oxiri orasida o‘tgan vaqtga ko‘ra uning oxirini topishga oid masalalar. Misol: 1-soat 8 s 30 min boshlanadi, dars 45 minut davom etadi, tanaffus qachon bo‘ladi?

2) Hodisaning boshlanishini uning oxiri va hodisa davom etgan vaqtga ko‘ra topish. Misol katta tanaffus 30 minut davom etdi, kirish 11 s 45 minut bo‘ldi. Katta tanaffusga chiqish qachon bo‘lgan?

3) Berilgan hodisalar orasida o‘tgan vaqtni hisoblash. Misol: Mustaqillik kuni 1991 yil 1-sentyabrda bo‘lgan. 2023 yil 1 sentyabrda mustaqillikka qancha vaqt bo‘lgan?

Xalqaro sistemada bunday birlik qilib sekund olingan. Sekund bilan bir qatorda vaqtning boshqa birliklari minut, soat, sutka, yil, hafta, oy, asr ishlatiladi. Yil va sutka birliklari tabiatdan olingan, soat, minut, sekund birliklari kishilar o‘ylab topgan. Yil yerning quyosh atrofida aylanish vaqti, sutka yerning o‘z o‘qi atrofida aylanish vaqti. Yil taxminan 365 yoki 366 sutkaga teng. Lekin kishilarning bir yilgi hayoti sutkalarning butun sonlaridan tuzilgan. Shuning uchun har yilga olti soatdan qo‘shish o‘rniga har to‘rtinchi yilga butun sutka qo‘shiladi. Bu yil 366 kundan iborat bo‘lib, kabisa yili deyiladi. Bizning eramizgacha 46 yilda Rim Imperatori Yuliy Sezar o‘sha paytda chalkashib ketgan kalendarini tartibga solish maqsadida yillar shunday navbat bilan keladigan kalendarini yaratdi. Shuning uchun bu yangi kalendar Yulian kalendar deyiladi. Shu kalendarga asosan yangi yil 1 - yanvardan boshlanadi va 12 oy davom etadi. Bu kalendar Vavilonlik astronomlar yaratgan vaqt o‘lchovlardan hafta ham saqlanib qolgan. Oy vaqtning uncha aniq bo‘lmagan birligidir, u 31, 30, 28, 29 kundan iborat. Ammo bu birlik qadim zamonlardan beri mavjud va u Oyning Yer atrofida aylanishi bilan bog‘liq. Oy taxminan 29,5 sutkada yerni to‘la bir marotaba aylanib chiqadi va bir yilda taxminan 12 marta aylanadi. Shu ma’lumotlar qadimgi kalendarini tuzishga asos bo‘ldi. Ko‘p asr davomida izlanish, mukammallashtirish natijasida - hozirgi kalendar vujudga keldi. Sutkaning hozirgidek 24 soatga bo‘linishi ham qadimgi davrdan kelib chiqqan bo‘lib, u qadimgi Mifda kiritilgan. Minut, sekund qadimgi Vavilonida kelib chiqqan. 1 soatni 60 minutligi, 1 minutni 60 sekundligini Vavilonlik olimlar topganlar. 1 soat = 60 minutga, 1 minut=60 sekundga Vavilonlik olimlar yaratgan oltmishli sanoq sistemasining ta’siri bor.

“Kimning quyoshi ko‘p nur sochadi” o‘yinidan foydalanib o‘quvchilarning vaqtga oid kompetesiyalarini rivojlantirish mumkin. Bu o‘yinda har bir guruhdan 3 o‘quvchi chiqib 3 ta quyosh doskaga chizilib, quyoshning har bir nuriga vaqt birliklarini yozishlari kerak. Qaysi o‘quvchi ko‘p yozsa, g‘olib bo‘ladi va baholanadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkin, har bir o'quvchida vaqtga oid kompetesiyalarini rivojlantirilsa, olam to'g'risida tasavvuri kengayadi va o'z hayotida har daqiqaning qadriga yetadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedov M., Abdurahmonova N. Jumayeva M. E. Birinchi sinf matematika darsi metodik qo'llanma. Toshkent. "Turon iqbol", 2018.
2. O'rinboyeva L. va boshqalar 2-sinf matematika darsligi. -T.: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 192 b
3. Bikboyeva N. To'rtinchi sinf matematika darsligi. Toshkent. "O'qituvchi", 2012.

TEKNOLOGIYA DARSLARIDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH YO'LLARI

Yo'ldoshov Xolmurzo Davronovich - NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada texnologiya darslarida interfaol metodlardan foydalanish yo'llari haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, metod, interfaol, muammoli ta'lim, o'qitish.

Muammoli ta'lim texnologiyasida aqliy faoliyat usullarini shakllantirish, ijodiy faoliyatga yo'llash, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish funksiyalari yetakchi o'rinni egallaydi, qolgan funksiyalar ularga go'yoki bo'ysunadi. Shuasnoda boshqa texnologiyalarning ham didaktik funksiyalarini tahlil etish mumkin. Bir qator fanlarni o'qitishda bugungi kunda rivojlangan xorijiy mamlakatlarda quyidagi innovasiyalar va ta'lim texnologiyalari qo'llanilmoqda.

Muammoli o'qitish.– Maqsadi - faol shaxsni tarbiyalash. Vazifasi - faol bilish jarayoniga undash, ijodiy fikrni rivojlantirish, tanqid va tahlil qilish, muammoni echish usulini izlashga o'rgatish, tafakkurida ilmiy-tadqiqot uslubini shakllantirish.

Muammoli vaziyatni yaratish metodikasi:

Talabalar muammoning yechimini o'zlari topishga urindilar;

Talabalar bitta savolga har xil fikrlar bildiradilar;

Fikrlar taqqoslanadi, umumlashadi va xulosa chiqariladi.

Muammoli o'qitishning shakllari:

Ma'ruza yoki seminarlarda o'quv materialini muammoli bayon etish;

Laboratoriya ishlari yoki tajriba qilishda qisman izlanuvchi faoliyat;

Bitiruv ishlarini bajarishda mustaqil tadqiqot faoliyati.

Aqliy hujum – Bevosita jamoa bo'lib, "fikrlar hujumi"ni olib borish. Bu uslubdan maqsad – mumkin qadar katta miqdordagi g'oyalarni yig'ish, talabalarni ayni bir xil fikrlashdan holi qilish, ijodiy vazifalarni echish jarayonida dastlab paydo bo'lgan fikrlarni yengishdir.

"Zig-zag" – usuli 1980-1990 - yillardan boshlab paydo bo'lgan. Bu usulning boshqa guruhlardan farqi shundaki, ishtirokchilar mayda guruhlariga ajratiladilar va talabalar raqamlanadilar, spiker (boshliq saylanadi). So'ngra bir xil raqamlar bir-birini "topadilar". Topshiriq beriladi va o'zlashtirgach, tarqalishadilar. Har bir a'zo o'zi o'zlashtirgan materialni eski sheriklariga aytib beradi. Savol-javobda esa guruh baholanadi. Har bir raqamlanganlar yangi va har xil topshiriqlar olganini hisobga olsak, har bir talaba o'z guruhi manfaati uchun ham berilgan topshiriqni bilishi kerak va bilishga majbur. Chunki, u o'z guruhiga qaytganda, o'rgangan mavzu bo'yicha savol-javobda guruhi nomidan qatnashishi kerak.

6x6x6 – uslubida o'qituvchi guruh 36 ta qatnashchisini qisqa vaqt mobaynida bironta masalani muhokama qilishga o'rgatish va ular ko'pchiligining fikrlarini bilib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. 6-ta guruh ishtirokchilari o'qituvchi tomonidan o'rta tashlangan muammoni 6 daqiqa mobaynida muhokama qiladilar. Shundan keyin o'qituvchi 6ta yangi guruhni shunday tuzadiki, unda oldingi munozara guruhida qatnashganlardan birontasi albatta bo'ladi. Yangi guruh qatnashchilari o'z guruhlarining ish natijalarini muhokama qiladilar. 6x6x6 – guruhning barcha a'zolarini faollashtiruvchi uslubdir.

"Kungaboqar" – Talabalar 4-5 kishidan iborat guruhlariga bo'linadi. O'qituvchi fanning mavzusidan kelib chiqib, o'rta bitta muammoni tashlaydi. Har bir guruh kungaboqar yasab, uning markaziga doira joylashtirib, barglar yopishtiradi. Mavzuga qarab, doiraga har bir guruhga yoki umumiy bitta muammo yozilib, doskaga yopishtiriladi. Ajratilgan vaqt ichida guruhlar birgalikda fikrlarini bargga yozib, uni o'sha guruh muammosi yozilgan gulga joylashtirib qo'yadilar. Bu uslubdan o'tilgan mavzuni tushuntirish, uni mustahkamlash va takrorlash hamda talabalar egallagan bilimlarni aniqlashda foydalanish mumkin.

“Bumerang” texnologiyasi.– Mazkur texnologiya bir mashg‘ulot davomida o‘quv materialini chuqur va yaxlit holatda o‘rganiyish, ijodiy tushunib yetish, erkin egallashga yo‘naltirilgan. As osiy tushunchalar quyidagilar:

Ochiq savollar – bu savollar muomala, so‘zlashuvni davom ettirishga imkon beradi. Ularga qisqa, bir xil javob berish mumkin emas.

Yopiq savollar – bu savollar oldindan “ha” yoki “yo‘q” tipidagi to‘g‘ri, ochiq javoblarni berishni ko‘zda tutadi.

Ko‘ndalang so‘roq – bir-biriga guruhlab beriluvchi qisqa savollar qatori bo‘lib, bu o‘ziga xos axborotlar izlash hamda dalillarni, opponentlarni pozitsiyasini aniqlash va muayyan qarorlar qabul qilish uchun ajoyib imkoniyatdir.

Munozara” metodi. Bu metod yordamida talabalarga muayyan muammo bo‘yicha to‘liq axborotlar yetkaziladi, munozara uchun tanlangan mavzuni talabalar ayovsiz “shturm” qiladilar va pirovard natijada muammoga tegishli ma’lumotlarni atroflicha o‘rganadilar.

Munozarani o‘tkazish metodikasi:

1. Mavzudan kelib chiqib munozara uchun muammo tanlanadi.

2. O‘qituvchitalabalarga “aqliy hujum” topshirig‘ini va qoidalari bilan tanishtiradi:

- “Aqliy hujum”dan maqsad - muammo yechimiga oid variantlarni mumkin qadar ko‘proq taklif etish;

- o‘z aql-idrokingizni markazlashtirishga harakat qiling va diqqatni muammo yechimiga qaratgan holda fikrlar bildiring; Bildirilgan g‘oyalar umumiy fikrga zid bo‘lsada, hech biri rad etilmaydi;- boshqa ishtirokchilar g‘oyalarini ham rivojlantiriladi.

Ma’nodan uzoq ketma;

Gapni cho‘zma oz gapir, keng ma’noli so‘z gapir.

O‘zgalar fikrini hurmat qil, tingla;

Avval o‘yla, keyin so‘yla.

Erinmasdan, dangalroq harakat qiling, muammoni hal etish istagingiz bo‘lmasa, yolg‘on ishlatmay, jim turaqoling!!!

Muomalada ochiqroq bo‘ling!

Faolroq bo‘ling munozarada, muammolar hal bo‘lar shunda.

“Bahslashuv” texnologiyasi.

O‘tkazilish tartibi:

Bahs mavzusini tanlab olish va tasdiqlash.

1. Tarbiyaviy vazifalarni aniqlab olish.

2. Oldindan bahs mavzusini e‘lon qilish va bahs davomida muhokama qilinadigan savollarni belgilab qo‘yish.

3. Bahsni o‘tkazish uchun mas‘ul va boshlovchilarni tayinlash.

4. Bahs o‘tkaziladigan joyni rangli va ko‘rgazmali jihozlash

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sanaqulov X.R., Xodiyeva D.P. Satbayeva «Mehnat va uni o‘qitish metodikasi». Darslik. T.: TDPU. 2015-yil.

2. Mavlonova R.A., Sanaqulov X.R., Xodiyeva D.P. Mehnat va uni o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. T.: TDPU. 2007-yil.

3. Sanaqulov X.R., Xodiyeva D.P. Boshlang‘ich sinflarda qo‘g‘ozdan amaliyishlar. O‘quv-metodik qo‘llanma. T.: Navro‘z. 2013-yil.

BOSHLANG‘ICH SINIF ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA LINGVISTIK TUSHUNCHALARNI MODELLASHTIRISH METODIKASI

Rizayeva Maftuna Xolmurod qizi –

Navoiy pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası o‘qituvchisi.

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida lingvistik tushunchalarni modellashtirish jarayoni ilmiy jihatdan asoslangan va o‘rganilishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Milliy o‘quv dasturi, ona tili va o‘qish savodxonligi darslari, lingvistik tushuncha, modellashtirish.

Dunyoda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy faoliyatini tashkil etish, kichik maktab yoshidan o‘quvchilar shaxsini rivojlantirish, ularning qobiliyati, axloqiy va estetik hissiyotlarini tarbiyalash, o‘qishga qiziqishi, hohish va istagini, o‘zi va o‘z atrofini o‘rab olgan olamga hissiy munosabatni

shakllantirishga qaratilgan o'quv tuzilmalarini ishlab chiqish, o'quvchining intellektual qobiliyatini ro'yobga chiqarishga ko'maklashuvchi pedagogik texnologiyalarga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Hozirgi davr metodikasining ijodiy faoliyatga yo'naltirilgan kontseptual ilmiy izlanishlar predmetini boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiylikning yorqinlashuvi, ixtirochilikka qiziqishi, ertak, hikoya, qo'shiq, musiqaning obrazli mazmunini tezda idrok etishi, ijodiy imkoniyatlarini nazarda tutgan tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimizda ta'lim tizimini yangi sifat bosqichiga olib chiqishdagi islohotlar boshlang'ich ta'limdan boshlab o'quvchilarning fan asoslari bo'yicha bilim o'zlashtirishga ehtiyojini, asosiy milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, mehnat ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatini shakllantirishga zarur shart-sharoitlarni yaratib, boshlang'ich sinf o'quvchilari ijodiy faoliyatini tashkil etishning pedagogik yondashuvlarini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasida "o'qitish usullarini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish, kichik yoshdan o'quvchilarda o'qishga sog'lom, kuchli va ta'sirchan motivatsiyani shakllantirish" [1] kabi muhim vazifalar belgilangan. Umumiy o'rta ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, xalqaro baholash dasturlari asosida o'quvchilarda o'qish, savodxonlikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili ta'limining sifati va samaradorligiga alohida e'tibor berilmoqda. O'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda maqsadga yo'naltirilgan tadqiqotlarga alohida o'rin ajratilmoqda. Bunday yondashuv ona tili ta'limida o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirishni nazarda tutadi. Bunga esa ona tili ta'limida o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish hamda o'qituvchi va o'quvchining o'zaro muloqotiga asoslangan ta'lim jarayonini tashkil etish, nazorat qilish va boshqarish strategiyalarini takomillashtirish orqali erishish mumkin.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida lingvistik tushunchalarni modellashtirish metodikasi va ularning o'quv-tarbiya jarayoniga kirib kelishi, shuningdek, axborot texnologiyalarining tez almashinuvi va takomillashuvi jarayonida har bir pedagog-o'qituvchi o'z kasbiy tayyorgarligini, pedagogik mahoratini rivojlantirib borishi talab etiladi.

Mamlakatimiz rivojlanishining muhim sharti iqtisodiyot, fan, madaniyat, texnika, texnologiya rivoji asosida zamonaviy kadrlar tayyorlashning takomillashgan tizimining amal qilishiga erishishidir. Ta'lim muassasasi o'sib kelayotgan shaxsni o'qitish jarayonida ularga ta'lim olish sharoitlarini yaratadi. O'qituvchilarning bilimga bo'lgan ehtiyojlarini shakllantirish hamda rivojlantirishning yo'naltirilgan bo'lishi o'qituvchi ma'suliyatini yanada oshiradi.

Ona tili darslarining samaradorligini oshirish, shaxsning ta'lim markazida bo'lishini va yoshlarning mustaqil bilim olishlarini ta'minlash uchun ta'lim muassasalariga yaxshi tayyorgarlik ko'rgan va o'z soxasidagi bilimlarni mustahkam egallashdan tashqari zamonaviy pedagogik texnologiyalarni va interfaol usullarni biladigan, ulardan o'quv va tarbiyaviy mashg'ulotlarni tashkil etishda foydalanish qoidalarini biladigan o'qituvchilar kerak.

Ona tili darslarining samaradorligini oshirishdan ko'zlangan maqsad ta'lim-tarbiya jarayonining sifatini yaxshilash, o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida lingvistik tushunchalarni modellashtirish metodikasi ta'lim xususiyatlarini e'tiborga olgan holda bilimlarga asoslangan bo'lishi lozim. Bugungi kunda metodika fanining muhim muammolaridan biri o'qituvchining dars samaradorligini oshirish va faoliyatining asosini loyihalash, tashkil etish shart bo'lgan pedagogik jarayonni boshqarish mexanizmini ishlab chiqishdir.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida lingvistik tushunchalarni modellashtirish bo'yicha quyidagi omillarga e'tibor qaratilishi lozim:

- o'qitish jarayonining samaradorligini ta'minlovchi pedagogik malakalarni shakllantirish;
- ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, gumanitar bilimlarni anglashga yo'naltirilgan yangi kasbiy tafakkurni shakllantirish;
- o'qituvchi faoliyatining metodologik asosi sifatida pedagogik bilimlar tizimini egallash;
- ona tili va o'qish savodxonligi darslarining samaradorligini oshirishda o'qituvchilarning kasbiy faoliyatlariga yaqinlashtirilgan metodlar tizimi sifatidagi o'qitish texnologiyasini egallash;
- ona tili va o'qish savodxonligi darslarining samaradorligini oshirishda rivojlangan davlatlarning ilg'or pedagogik tajribasini bevosita o'rgana oladigan, tahlil qilib, xulosa chiqara oladigan zamonaviy bilimga ega yetuk kadrlarni tarbiyalash.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida lingvistik tushunchalarni modellashtirishda o'quvchilarning nutqiy kompetentsiyasini rivojlantirish sohasida o'quvchilarning ruhiyatiga mos ravishda muloqotda bo'la olishi, Milliy o'quv dasturini amaliyotga tatbiq etish olishda zamonaviy pedagogik

texnologiyalarni egallashi va o'quv-tarbiya jarayonida qo'llay olish malakasini egallashi zarur Odatda, o'qitishda bir necha texnologiyalarning elementlari birdaniga qo'llaniladi. Chunki pedagogik texnologiya – bu o'quv jarayonini to'liqligicha egallovchi loyiha, yaxlitlik, natija, ya'ni o'quv jarayonini inson va texnik imkoniyatlarni hisobga olgan holda aniq maqsad, natijaga yo'naltirilgan jarayondir.

Hozirgi davrda sodir bo'layotgan innovatsion jarayonlarda ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish uchun yangi axborotni o'zlashtiradigan va o'zlashtirgan bilimlarini o'zlari tomonidan baholashga qodir bo'lgan, zarur qarorlar qabul qiladigan, mustaqil va erkin fikrlaydigan shaxslar kerak. Shuning uchun ham ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiya jarayonida zamonaviy o'qitish metodlari, ya'ni interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir.

Mustaqillik yillarida yurtimizning yetakchi pedagog olimlari Sh.J.Yusupova hozirgi o'zbek adabiy tili darslarida o'quvchilarning tafakkurini o'stirish, A.Q.G'ulomov ona tili darslarida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini aktivlashtirish [8], A.Ya.Bobomurodova ona tili ta'limida o'yin-topshiriqlardan foydalanish [3], T.U.Ziyadovaning ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish imkoniyatlari [4], M.S.Saidov bolalar tafakkuriga mo'ljallab tuzilgan o'quv topshiriqlarini ona tili ta'limiga tatbiq qilish yo'llari [5], T.T.G'aniyev ona tilidan mashq bajarish jarayonida o'quvchilarning bilish faolligini oshirish masalalarini [7] tadqiq qilgan.

Shuningdek, tadqiqot mavzusiga yaqin ishlar sifatida olimlardan O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirish, ta'limda o'quvchilarning faolligi va mustaqilligini tarbiyalash muammosi I.A.Allayorov, O.R.Roziqov, R.Ibragimov, B.R.Adizov, M.H.Mahmudovlar tomonidan tadqiq etilgan.

Respublikamizda ta'lim-tarbiya jarayoni, uning sifatini boshqarish masalalari R.X.Djuraev, R.Sh.Ahliddinov, U.I.Inoyatov, N.Muslimov, M.B.Urazovalar tomonidan tadqiq etilgan.

O'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirish muammoli ta'lim kontekstida, ta'limni ijodiy tashkil etish, bolalar ijodkorligi, intuitsiya, diskursiv fikrlash "harakat va tafakkur", bolalar ijodkorligi kompleks psixologik hodisa sifatida T.S.Krasota, N.A.Lashkarova, T.I.Shamova, I.P.Volkov, I.V.Dorno, V.V.Matkin, M.I.Maxmutov, F.Ya.Baykov, L.A.Venger va A.L.Venger, Ya.A. Ponomarevlar tadqiq qilgan.

Aynan boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'qitishning sifati va samaradorligini oshirish bo'yicha Sh.Nurullaeva boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, A.R.Hamroev boshlang'ich sinf ona tili ta'limini ijodiy tashkil etish [9], X.Bakieva boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil ta'lim orqali nutq va tafakkurni rivojlantirish metodikasi [2], S.S.Tajbenova ta'lim qozoq va o'zbek tillarida olib boriladigan boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarga nazariy bilimlarni amalda qo'llashni o'rgatish metodikasi [6] bo'yicha tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Xorijlik olimlardan I. Johnson (San-Frantsisko) ijodiy ta'limni tashkil etish, Bandura A., Paulson Stone (Massachusetts, USA) ona tilini o'rganishda o'qituvchi va o'quvchi munosabati, Hernan Avila (Kolumbiya) ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rganishda sinfdan tashqari ishlar, Jocelyn Howard (USA) o'qituvchi faoliyatini loyihalashning metodik imkoniyatlari, Lars Yacob (Britaniya) o'qituvchi va o'quvchi istiqbollari, Maria Bajasas (Ispaniya, Erasmus +, Strategic Partnerships for higher education, 2017-2019 Project number: 2017-1- IT02-KA203- 036807) ta'limda raqamli ijodkorlik, Maria del Mar Camacho Marti (Nyu York) AKTga asoslangan sharoitda o'qituvchining faoliyatini loyihalash, Peter Edelenbos, Richard Jonstone (Yevropa ta'lim va madaniyat komissiyasi) boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda tilga o'rgatish, F.Amari o'qituvchilar dasturiy vositalardan foydalanish, S.Wond o'qituvchilar fe'l-atvori va muloqotga kirishish darajasi, S.Demetriadis ona tili ta'limida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish bo'yicha doir tadqiqotlarni amalga oshirgan.

O'rganilgan tadqiqot ishlarini tahlil qilish natijasida biz shunga amin bo'ldikki, boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida lingvistik tushunchalarni modellashtirish metodikasiga doir hamda innovatsion ta'lim sharoitida ona tili o'qitishni tashkil etish, samarador metodlarni amaliyotda qo'llash sohasida bugungi kun talabalari asosida maxsus tadqiqotlar o'tkazilmaganligini ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni. – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06/19/5712/3034-son, 29.04.2019 y.

2. Бакиева Х.С. Бошланғич синф ўқувчиларида мустақил таълим орқали нутқ ва тафаккурни ривожлантириш методикаси. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореф. – Самарқанд, 2020. - 61 б.

3. Бобомуродова А.Я. Она тили таълими жараёнида ўйин-топшириқлардан фойдаланиш. Пед. фанл. номз. илм. дараж. олиш учун ёзилган диссертация. –Т.: 1996. -145 б.

4. Зиядова Т.У.Онатилитаълими жараёнидаўқувчиларнинг сўз бойлигини ошириш. Пед. фанл. ном. илм. дараж. олиш учун ёзилган дисс. –Т.: 1995. -161 б.

5. Саидов М. Ўзбек мактабларининг 5-синфида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси. Пед. фанл. ном. илм. дараж. олиш учун ёзилган дисс. –Т.: 2000. -147 б.

6. Тажбенова С.С. Она тили дарсларида ўқувчиларга назарий билимларни амалда қўллашни ўргатиш методикаси (таълим қозоқ ва ўзбек тилларида олиб бориладиган бошланғич синфлар мисолида): пед. фанлари бўй. фалс. докт. (PhD).... диссертацияси автореф. –Тошкент, 2018. – 49 б.

7. Ғаниев Т.Т. Она тилидан машқ бажариш жараёнида ўқувчиларнинг билиш фаоллигини ошириш. Пед. фанл. номз. илм. дараж. олиш учун ёзилган дисс. –Т.: 1991. -194 б.

8. Ғуломов А.Қ. Она тили дарсларида ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолиятини активлаштириш. –Т.: Ўқитувчи, 1987. -156 б.

9. Ҳамроев А.Р. Бошланғич синф она тили таълимини ижодий ташкил этиш. Пед.фанл.номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкен, 2005. 151 б.

ОНА ТИЛИ ВА О‘QISH SAVODXONLIGI DARSLIGI ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINFI O‘QUVCHILARINI O‘QITISH

Alimova Mavluda Adiz qizi -

Buxoro davlat pedagogika instituti, boshlang‘ich ta’lim kafedrasini tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Ma’lumki, ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar asosida milliy o‘quv dasturi joriy qilindi. Barcha fanlar bosqichma-bosqich ushbu dastur asosida tashkil etilmoqda. Xususan, Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligi ham shu qatordan joy olgan bo‘lib, ushbu maqolada darslikka qanday yangiliklar kiritilganligini DTSga asoslangan ona tili darsligi bilan taqqoslagan holda ko‘rib chiqamiz.*

Kalit so‘zlar: darslik, ona tili va o‘qish savodxonligi, DTS, ona tili, milliy o‘quv dasturi, mashq, boshlang‘ich sinf.

Amalda o‘qitilayotgan Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligi o‘zining tuzilishi, mavzularning tanlanganlik darajasi, mashqlar ketma-ketligi bilan avvalgi darsliklardan tubdan farq qiladi. Yangi darslikda mavzular bola hayotiga yanada yaqinroq qilib tanlangan. Yana bir narsani ta’kidlab o‘tish joizki, DTSga asoslangan Ona tili darsliklarida audiomatnlar bilan ishlash jarayoni, o‘quvchida tinglab tushunish ko‘nikmasini rivojlantirish kabilarga e’tibor qaratilmagan edi. Shu kabi qator kamchiliklar milliy o‘quv dasturiga asoslangan darsliklarda bartaraf etilgan bo‘lib, o‘quvchilarning ijodiy fikrlashlariga juda ko‘p imkoniyat yaratilgan.

Keling, hozirgi Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligi bilan DTSga asoslangan ona tili darsligidagi mavzularni taqqoslagan holda ko‘rib chiqsak:

DTSga asoslangan ona tili darsligi 3 ta katta bo‘limdan iborat bo‘lgan: tovushlar va harflar, so‘z, nutq va gap.

1-bo‘lim “Tovushlar va harflar” deya nomlangan bo‘lib, unda tovush, harf, unli va undosh, harflar birikmasi, tutuq belgisi, alifbo, bo‘g‘in, bo‘g‘inlab ko‘chirish kabi dastlabki fonetik bilimlar o‘quvchilarga yetkazilishi kerak bo‘lgan.

2-bo‘lim “So‘z” bu bo‘limda so‘zning ma’nosi, shaxs va narsalarning nomini harakatini, xil-xususiyatini, belgisini, miqdorini bildirgan so‘zlar kabi mavzular o‘rin olgan edi. Bu bo‘lim bilan tanishish jarayonida o‘qituvchi o‘quvchilarga so‘z va uning lug‘aviy ma’nosi to‘g‘risidagi leksik bilimlarni yetkazishi kerak bo‘lgan.

Eng oxirgi 3-bo‘lim “Nutq va gap” da esa og‘zaki va yozma nutq hamda gap to‘g‘risidagi dastlabki sintaktik-nazariy bilimlar o‘quvchilarga yetkazilishi kerak bo‘lgan.

Ona tili va o‘qish savodxonligi esa o‘zining ichida 2 ta fanni mujassam etganligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham u hajman ancha kattaroq bo‘lib, 2 qismga bo‘lingan. Dastlab ushbu darslikning 1-qismidagi mavzular bilan tanishib chiqsak. Bu darslik ham xuddi Ona tili darsligi kabi 3 ta katta bo‘limdan tashkil topgan: “Men, sen, u va ular”, “Tabiat ne’matlari”, “Sog‘ tanda sog‘lom aql”.

1-bo‘lim. “Men, sen u va ular” bo‘limidan “Mening oilam”, “Kun tartibi”, “Bolalarning sevimli bayramlari” kabi mavzular bilan o‘rin olgan bo‘lib, bu mavzularning har biri 7-8 soatlik darsga mo‘ljallangan. Har bir mavzu bilan deyarli 1 hafta davomida o‘quvchilar tanishib borishadi. Bu bo‘limni o‘rganish jarayonida o‘quvchilar yaqin qarindoshlar qanday atalishini, ularga atab qo‘yilgan nomlar bosh harflar bilan yozilishini, kun tartibini qanday tuzish kerak ekanligi, vaqtni to‘g‘ri va oqilona sarflash to‘g‘risida, taqvim, undagi bayramlar, taqvimdan foydalanish to‘g‘risidagi hayot uchun kerakli bilimlarni yetkazish orqali grammatik bilimlarni berib borish kerak bo‘ladi.

2-bo'lim. "Tabiat ne'matlari" bo'limidan "Yashil sayyora", "Mo'jizaviy hasharot", "Uy hayvonlari" mavzulari joy olgan. Bu mavzular orqali yer sayyorasi, suvning paydo bo'lishi, h va x tovushlarining farqi, tabiat hodisalari, tabiatni asrash, asalari va uning mehnati, asalarichilik, uy hayvonlari, ularni boqish va ko'paytirish to'g'risidagi ma'lumotlarni o'quvchilar dars davomida egallab borishlari mumkin.

3-bo'lim - "Sog' tanda sog'lom aql". Bu bo'limda "Foydali sabzavotlar", "Xotiram kuchli bo'lsin desangiz", "Oq terakmi ko'k terak" kabi mavzular mavjud. Sabzavotlar va ularning foydali xususiyatlari, tomorqa va undan samarali foydalanish, tutuq belgisi va uning vazifasi, xotira va uning kuchli bo'lishi uchun mashqlar, milliy xalq o'yinlari, sport o'yinlari kabi ma'lumotlarni ushbu bo'limdan olish mumkin.

Bor yo'g'i mana shu kichik taqqoslashdan ko'rishimiz mumkinki, ona tili va o'qish savodxonligi darsliklarining asosiy maqsadi o'quvchilarni hayotga tayyorlash, ularning tushunchalarini, dunyoqarashlarini boyitish va bu orqali dastlabki grammatik ma'lumotlarni berib borishdir. DTSga asoslangan Ona tili darsligida esa asosiy e'tibor bolaning til qoidalari, uning grammatik jihatlarini egallashiga qaratilgan edi.

Olimlarning fikricha, dastlabki grammatik tushunchalar kishida suhbat, muloqot, kommunikatsiya jarayonida shakllana boshlaydi. Xuddi shunday kichik yoshdagi maktabga qatnamaydigan bola ham hech qanday til to'g'risidagi grammatik qoidalar bilan tanish bo'lmasa ham o'z fikrini mustaqil ravishda bildiradi oladi va erkin muloqotga kirishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mavlonova K, Azimova I, Quronov S, Shokir Tursunva boshq. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-2-qism: 2-sinf uchun darslik. – T.: "Respublika ta'lim markazi", 2021. – 120
2. Azimova I, Mavlonova K, Azimova I, Quronov S, Shokir Tursun Ona tili va o'qish savodxonligi 1-2-qism: 1-sinf uchun darslik. – T.: "Respublika ta'lim markazi", 2021. – 104 b.
3. Mavlonova K, Azimova I, Quronov S, Shokir Tursun, Ro'zmetova Z Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-2-qism: 3-sinfi uchun darslik. – Toshkent: "Respublika ta'lim markazi", 2022. – 144 b.
4. G'afforova T, Shodmonov E, G'ulomova X Ona tili 1-sinf uchun darslik. –T.: "Sharq", 2019. – 112 b.

BOSHLANG'ICH SINF MATEMATIKA DARSLARIDA O'QUVCHILARNING FIKRLASH QOBILIYATLARINI FAOLLASHTIRISHDA DIDAKTIK O'YIN VA ULARDAN FOYDALANISH

Jo'lanov Doniyor Qulmurodovich-

Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi

Ulug'berdiyeva Gulchehra Aliqulovna-

NDKTU akademik litseyi oliy toifali o'qituvchi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf matematika darslarida o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini faollashtirishda didaktik o'yinlardan foydalanishning samaradorligi xususida so'z borgan.

Kalit so'zlar: o'yin, matematik qobiliyat, texnologiya, o'quvchi, axborot, ko'nikma, malaka.

Respublikamizda Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi tasdiqlandi, yoshlar ta'lim – tarbiyasi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora – tadbirlarni o'z ichiga olgan beshta tashabbus amaliyotga tatbiq etildi, umumiy o'rta ta'limda masalalar yechish orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik qobiliyatlarini rivojlantirishga asoslangan davlat ta'lim standartlari hamda fan o'quv dasturlari ishlab chiqildi, ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etishning me'yoriy asoslari yaratildi.

O'quvchiga bilim berish, har bir dars mazmunini boyitish, qiziqarli mashg'ulotlarni dars jarayoniga singdirishni talab qiladi. Psixologlarning aniqlashicha bolalar o'qituvchining oddiy tushuntirishi orqali egallab olgan ma'lumotlarga qaraganda turli xil ruhiy kechinmalar orqali o'zlari mulohaza yuritib mustaqil bajargan ishlari vositasida o'zlashtirilgan bilimlarini uzoq esda saqlab qoladilar. Chunki, o'quvchi mustaqil mashqlarni bajarishda faoliyat ko'rsatib, ilgari olgan bilimlariga tayangan holda ko'plab o'quv materiallarini hayolidan o'tkazadi. O'xshash hodisalarni taqqoslaydi. O'zicha mulohaza yuritib mustaqil hukm chiqaradi. O'qituvchilarning tayyor holda bergan ma'lumotida esa o'quvchi fikrlash faoliyati to'la ishga kirishmasdan to'g'ri javobni o'zlashtirib oladi. O'xshash hodisalarga duch kelishi bilan o'qituvchi bergan bilimni amaliyotga tatbiq qilishda qiynalib qoladi. Davlat ta'lim standarti va amaldagi maktab dasturlarida o'quvchi egallashi lozim bo'lgan materiallar ancha murakkab bo'lib, bolalarning bu bilimlarni bosqichma-bosqich egallab olishlarini, kengaytirib va rivojlantirib borishlarini taqozo etadi.

Bugungi Davlat ta'lim standarti va ta'lim tizimi o'qituvchilar oldiga o'ta mas'uliyatli vazifalar yuklamoda. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi matematika darslarida o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini faollashtirish jarayonida unga ijodiy yondashishi, mashg'ulotlarni ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida

qurishi, darsning har bir minutidan unumli foydalanishi zarur. Mashg'ulotlarni shunday tashkil etish kerakki, o'quvchi har bir dars davomida egallashi lozim bo'lgan bilimlar hajmini, o'zida hosil qiladigan ko'nikma va malakalarni oldindan belgilab olishi lozim. Bu o'z navbatida o'quvchining mashg'ulotlarga aniq maqsad bilan qatnashishini taqozo qiladi. Chunki o'quvchi darsning oxirida belgilangan maqsadga erishganligini bilish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur. O'yinlar bolalarda jamoatchilikni his etish, intizomli bo'lish, jasur, qat'iyatli bo'lish, qiyinchiliklarni yenga bilish kabi sifatarning tarkib topishida yordam beradi. Bola kattalarning kundalik hayotiy faoliyatidagi yumushlarni o'yin orqali bajarishga intiladi. Garchi bolalar o'yinlari mazmunan kattalar faoliyatining bir ko'rishini bo'lsa-da, uning o'ziga xos jihatlari bor. Bola o'yinni o'z xohishi bilan erkin va ijodiy bajaradi. Bu o'yinlar emotsional bo'lib, bolani o'ziga rom qilib oladi. Bola o'yinga qiziqib ketadi, zavqlanadi, o'rtoqlik hissi kuchayadi. Bolalar o'yinlari mazmuniga ko'ra o'yinchoqli, harakatli va didaktik turlarga bo'linadi. Bu o'yinlarning barchasi bolalarni faoliyat yuritishga chorlaydi. Didaktik o'yinlar esa bolaga ta'lim berishga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Demak, boshlang'ich ta'lim jarayonida o'yinli texnologiyalardan foydalanish yo'llarini ishlab chiqish dolzarb muammolardan biridir.

Boshlang'ich sinf darslarida o'yinli texnologiyalardan samarali foydalanilish kerak. Ta'limiy o'yinlar – o'qitish jarayoni samaradorligini oshiradi.

O'yin kichik maktab yoshidagi o'quvchilar faoliyatida asosiy o'rinni egallaydi. O'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatidan kelib chiqadigan bo'lsak, o'yin dunyoni va o'zligini anglashda, qiziqishlarini qondirishda asosiy vosita hisoblanadi. Ta'limiy o'yinlar bilimlarni o'zlashtirish jarayonini engillatish va o'yin orqali bilim berish maqsadida yaratilgan.

O'yinlar bolalarda jamoatchilikni his etish, intizomli bo'lish, jasur, qat'iyatli bo'lish, qiyinchiliklarni yenga bilish kabi sifatarning tarkib topishida yordam beradi. Bola kattalarning kundalik hayotiy faoliyatidagi yumushlarni o'yin orqali bajarishga intiladi. Garchi bolalar o'yinlari mazmunan kattalar faoliyatining bir ko'rishini bo'lsa-da, uning o'ziga xos jihatlari bor. Birinchidan, bola o'yinni o'z xohishi bilan erkin va ijodiy bajaradi. Bu o'yinlar emotsional bo'lib, bolani o'ziga rom qilib oladi. Bola o'yinga qiziqib ketadi, zavqlanadi, o'rtoqlik hissi kuchayadi. Bolalar o'yinlari mazmuniga ko'ra o'yinchoqli, harakatli va didaktik turlarga bo'linadi. Bu o'yinlarning barchasi bolalarni faoliyat yuritishga chorlaydi. Didaktik o'yinlar esa bolaga ta'lim berishga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Bugun maktabga ilk bor qadam qo'ygan o'quvchining kechagi mashg'uloti o'yin edi. Bolada boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan materiallarni o'zlashtirib olishga yordam beradigan epchillik, hozirjavoblik, voqealarni bir-biriga taqqoslash, sinchkovlik kabi ijobiy xislatlarning shakllanish davri bo'ladi.. Kechagi o'yinqaroq bola bugun 40-45 daqiqa davomida diqqatini bir joyga joylab o'qituvchi bilan muloqatda bo'ladi. O'quv axborotini qabul qiladi va idrok etadi. Ana shu vaqtda o'qituvchi loqayd, mas'uliyatsizlik qilsa, uning bu holati ota-onalarning holati bilan hamohang bo'lib qolsa, ota-ona ham yordam berishdan o'jiz, nazorat qilishga "vaqti yo'q" bo'lsa, o'sha o'quvchilar bo'sh o'zlashtiruvchi, tartibsiz yomon o'quvchilarga aylanadilar.

Biz didaktik o'yinlarni mazmuniga ko'ra tinch o'yinlar, harakatli o'yinlar, aralash tipdagi o'yinlar; shakliga ko'ra musobaqa o'yinlari, sahna o'yinlariga ajratdik. **1.Harakatli o'yinlar.** Harakatli o'yinlarga ona tili ta'limi jarayonida qo'llaniladigan musiqali o'yinlar va sahna o'yinlarini misol qilib keltirish mumkin. **2.Aralash o'yinlar.** Aralash o'yinlar o'zida ham harakatli o'yinlar, ham tinch o'yinlar elementlarini aks ettiradi.

Ta'limda didaktik o'yinlardan foydalanish dars samaradorligini oshiradi. O'quvchilarning o'zaro faolligi oshadi, hamkor, ijodkorlikda ishlash ko'nikmalari shakllanadi. O'quv, reja, dastur, darslik, standart me'yor, qo'llanmalar, mavzu mazmuni bilan ishlash malakalari shakllanadi. Quyida matematika darslarida o'tkaziladigan ayrim didaktik o'yinlardan namunalar keltiriladi.

"Jimjitlik" o'yini.

O'yinning maqsadi: O'quvchilarning o'n ichida "+", "-" belgilari haqidagi bilim va malakalarini oshirish, sinash. O'yin guruhlarda o'ynaladi.

O'yin jihozi: Raqamlar yozilgan tarqatmalar, misollar, jadval.

O'yinning borishi: Jadvallar doskaga osib qo'yiladi, doskaga bo'r bilan yoziladi. O'yin ovoz chigarmagan holda o'tkaziladi. O'qituvchi ko'rsatkich bilan 7 va 5 ni ko'rsatadi. O'quvchilar o'ylab 2 yozilgan tarqatmani ko'rsatadilar. **"Bilmasvoyning xatolari" o'yini.**

O'yinning maqsadi: o'quvchilarning o'n ichida "+", "-" ishoralari haqidagi bilimlarini mustahkamlash, bilim va malakalarini, mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish.

O'yinning borishi: Doskaga ifodalar yoziladi. Har bir qatordan bittadan o'quvchi doskaga chiqadi va xatolarini tuzatadi.

10-7=4 10-3=6 7-3=5 3+2=6 4+3=8 4+1=6

“Kim epchil” o‘yini.

O‘yin maqsadi: Hozirjavoblik, topqirlik malakalarini oshirish.

O‘yin jihozi: 2 ta savatcha ifodalar yozilgan olmalar 12-6; 2+8; 7+5; 4+8;... Stol ustida “olmalar” yozib qo‘yiladi. Dskaga 2 o‘quvchi chiqadi. Stol ustidagi “olmalar”dagi ifodalarning natijalarini aytib savatga sola boshlaydilar. Ifodaning qiymatini to‘g‘ri topmagan o‘quvchi ularni savatga sola olmaydi. Qaysi o‘quvchi savatga ko‘p “olma” tergan bo‘lsa, o‘sha o‘quvchi g‘olib bo‘ladi.

“Zukkolar” o‘yini.

O‘yinning maqsadi: Ko‘paytirish va bo‘lishga doir amallar yechish malakalarini mustahkamlash.

O‘yin jihozi: uchta bayroqcha.

O‘yinning borishi: Qatorlararo o‘tkaziladi. Qatorlar nomi doskaga yoziladi va o‘quvchilar soni teng bo‘linadi. O‘qituvchi har bir qatorning oxirida o‘tirgan o‘quvchiga bayroqchani beradi. O‘qituvchi son aytadi. Masalan: 1- qatorga 6 soni, 2-qatorga 4 soni, 3-qatorga 5 soni.

Bayroqchalarni olgan o‘quvchi $6 \cdot 1 = 6$ deb bayroqchani oldingi partadagi o‘quvchiga uzatadi. $12 \cdot 2 = 24$; $24 : 3 = 8$ $8 \cdot 5 = 40$; $40 : 4 = 10$

O‘quvchilar natija qaysi son bilan tugasa, shu son bilan boshlanadigan ifoda tuzishi kerak bo‘ladi. Bayroqcha 1-partaga kelganda oxirgi o‘quvchi 6 soni hosil bo‘ladigan ifoda bilan o‘yinni yakunlashi kerak bo‘ladi. Qaysi qatorning bayroqchasi birinchi partaga tez yetib kelsa, o‘sha qator g‘olib bo‘ladi. Go‘lib qatorning nomi yozilgan joyda bayroqchalar birlashtirilib qo‘yiladi.

“Bu qaysi shakl?” o‘yini.

O‘yinning maqsadi: Geometrik shakllar bilan tanishtirish. Ularga ta‘rif berish malakasini oshirish. Og‘zaki nutqini rivojlantirish.

O‘yin jihozi: Konvertlarga solingan geometrik shakllar.

O‘yinning borishi: Doskaga bir o‘quvchi chiqadi. Konvertidagi shaklni qaysi ekanini ko‘rib olib, o‘quvchilarga murojaat qiladi. “Qo‘limdagi geometrik shaklning uch tomoni uch burchagi bor, uning tomonlari har xil uzunlikda bo‘lishi ham mumkin. Bu qaysi shakl?”

Shaklga to‘g‘ri ta‘rif bergan va shaklning nomini to‘g‘ri topgan o‘quvchi rag‘batlantiriladi.

“Kosmos bahodiri kim?” o‘yini.

O‘yinning maqsadi: 1) O‘quvchilar kasb tanlashga qiziqtirish.

2) O‘quvchilarni tez fikrlashga o‘rgatish.

O‘yin mazmuni: Sinf taxtasi yoniga har bir guruhdan bittadan uchta o‘quvchi chiqariladi. Ular bittadan kartochka olishadi. Kartochkalarning to‘rt amal ichida misol yozilgan bo‘ladi. Qaysi o‘quvchi o‘z qo‘lidagi misollarni tez va to‘g‘ri bajarsa, shu o‘quvchi fazogir, ikkinchi bo‘lib bajargan o‘quvchi uchuvchi va oxirida bajargan o‘quvchi esa haydovchi sanaladi.

“Mohir hisobchi” o‘yini.

O‘yinning maqsadi: O‘quvchilarda tez hisoblash malakalarini hosil qilish.

O‘yin mazmuni: Sinf taxtasiga uchta ustundan iborat to‘rt amal qatnashgan misollar yoziladi. Har bir guruhdan bittadan o‘quvchi chiqadi. Har bir o‘quvchi tegishli ustundagi misolni yechadi. Qaysi o‘quvchi oldin yechib bo‘lsa, uning ishi tekshiriladi. Agar to‘g‘ri yechgan bo‘lsa, mohir hisobchi hisoblanadi.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, didaktik o‘yinlar asosida o‘qituvchi darsda ko‘zlangan maqsadga oson erishadi, o‘quvchilar esa tezkorlikka, mustaqil ishlashga, hamjihatlikka, ijodkorlikka o‘rganishadi.

Fan: Matematika

Mavzu: O‘tilganlarni mustahkamlash.

Dasrning maqsadi:

- sonning ulushini topish usulini mustahkamlash
- misollarda amallarning bajarish tartibini aniqlash malakalarini mukammallashtirish;
- tenglamalar yechishni mashq qildirish;
- o‘z o‘rtoqlari ishini holisona tekshirish ko‘nikmasini hamda boshqalarga yordam berishga intilish ruhida tarbiyalash;
- diqqat va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish;
- mantiqiy fikrlash va amaliyotda qo‘llash kompetensiyalarini shakllantirish;

Dars turi: Mustahkamlash.

Dars metodi: Savol-javob, ko‘rgazmalilik

Darsning jihozi: guruhlar soni bo‘yicha topshiriqli kartochkalar, A-3 o‘lchamli qog‘oz, markerlar
1-guruh uchun kartochkalar

1. Amallarning bajarilish tartibini aniqlang.

$$(2\,488 + 5\,512) \cdot 9 - (604\,595 - 156\,357) : 7 =$$

2. Tenglamani yeching.

$$54 \cdot x + 96 = 204$$

2-guruh uchun kartochkalar

1. Amallarning bajarilish tartibini aniqlang.

$$(1\,000\,000 - 957\,076) : 6 + (8\,402 + 1\,379) \cdot 7 =$$

2. Tenglamani yeching.

$$780 : (x - 7) = 78$$

3-guruh uchun kartochkalar

1. Amallarning bajarilish tartibini aniqlang.

$$(985 - 899) \cdot 100 - (485\,830 - 37\,598) : 8 =$$

2. Tenglamani yeching.

$$b \cdot 5 + 796 = 1021$$

4-guruh uchun kartochkalar

1. Amallarning bajarilish tartibini aniqlang.

$$100\,000 - 58\,256 : 8 \cdot 9 + 47\,304 : 6 =$$

2. Tenglamani yeching.

$$c \cdot 8 + 9\,344 = 24\,520$$

5-guruh uchun kartochkalar

1. Amallarning bajarilish tartibini aniqlang.

$$607\,895 + 237\,436 - (8\,421 : 3 + 403\,254 : 6) - 999 =$$

2. Tenglamani yeching.

$$9 \cdot (7512 - c) = 34\,722$$

6-guruh uchun kartochkalar

1. Amallarning bajarilish tartibini aniqlang.

$$(8075 \cdot 5 - 2347 \cdot 2) - (9236 : 4 - 7035 : 5) =$$

2. Tenglamani yeching.

$$8 \cdot a + 4097 = 5081$$

I. Uyga vazifani tekshirish:

533-mashq.

Savollar: To'g'ri to'rtburchakni chizish uchun qanday ma'lumotlar kerak bo'ladi? Boshqa tomonining uzunligini qanday topdingiz? To'g'ri to'rtburchakning qarama-qarshi tomoni haqida nima deyish mumkin?

II. Darsning maqsadini bayon etish.

III. 534-masalani yechish.

Bolalar masala matnini va uni yechish rejasini o'qiydilar. Daftarlariga masalaning yechilishini yozadilar.

Savollar:

- Sonning to'rtidan bir qismi qanday topiladi? Birinchi kuni qancha gazlama sotilgan? Nima uchun shunday deb o'ylaysiz?
- Nima uchun ikkinchi amaldan ayirish amalini bajardingiz? Bu nimani bilish uchun kerak bo'ladi?
- Masalaning savoliga qanday javob berdingiz?

IV. Guruhlar bilan ishlash.

O'qituvchi o'quvchilarni olti kishidan iborat guruhlariga ajratadi. (Buni dars boshlanishidan oldin amalga oshirish mumkin). O'qituvchi resurslarda ko'rsatilgan topshiriqli kartochklarni tarqatadi. Bolalar topshiriqlarni bajaradilar (misollarda faqat amallarning bajarilish tartibini ko'rsatadilar, ularni yechish shart emas). Tenglamalar daftarlarda yechiladi. Javoblari A-3 o'lchamli qog'ozga yoziladi. Yechimning to'g'riligi muhokama etiladi.

V. Taqdimot.

Har qaysi guruh o'z javobini doskaga yoki devorga osib qo'yadi. Guruhning bir vakili nima uchun amallarning bajarilish tartibi aynan shunday qo'yilganligini tushuntiradi, ikkinchisi shu kabi tenglamalarni yechishda qanday mulohaza yuritish kerakligini aytib o'tadi.

VI. Muhokama.

- Tenglamani yechish nima degani?
- Siz tenglamani yechishda qanday qiyinchilikka duch keldingiz?
- Bugun darsda sizga kim va qanday yordam berdi?
- Siz o'z o'rtoqlaringizning ishini tekshirganingizda nimani his qildingiz?
- Siz bugun darsda nimalarni o'rgandingiz?

VII. Kengaytirish.

O'qituvchi bolalarga 535-masala matnini o'qishni uning yechilishini va quyidagi qo'shimcha savolga javob berishni taklif etishi mumkin. "Agar noklar uchun bog'ning to'rtidan bir qismi ajratilgan bo'lsa, ular qancha maydonni egallagan?"

VIII. 510-mashq misollarni sharhlab yechish.

Misolni daftarga ko'chirib yozish shart emas, faqat amallarni bajarish kifoya.

IX. Baholash.

O'qituvchi baholashda guruh ishlarining natijalariga tayanadi, faol o'quvchilarni baholab, rag'batlantiradi.

X. Uyga vazifa. 511-512-misol va masalalar

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi //Adolat, 2016-yil.-8-dekabr
2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.-T.: O'zbekiston, 2017 y.
3. Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini bir galikda barpo etamiz. Toshkent - «O'zbekiston». 2016. 13-14
4. "Oliy talim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" 2019-yil 8-oktabr. PF-5847
- 5.O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.

O'RQ-637-coh 23.09.2020. Ta'lim to'g'risida - LEX.UZ

- 6.Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. <https://lex.uz/docs/-48401>
7. Axmedov M., Abduraxmonova N., Jumaev M.E. Birinchi sinf matematika darsligi (metodik qo'llanma). Toshkent. —Sharql 2005 yil.,
8. Bikbayeva N.U, R.I.Sidelnikova,G.A.Adambekova. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. (O'rta maktab boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma). Toshkent. —O'qituvchil 2006 yil.
9. Bikbayeva.N.U. Yangiboyeva .YA. Ikkinchi sinf matematika darsligi. Toshkent. - O'qituvchil 2012 yil.
10. Bikbayeva.N.U. Yangiboyeva E.Y. Uchinchi sinf matematika darsligi. Toshkent.- O'qituvchil 2015 yil.
11. Jumaev M.E, Tadjieva Z.G_. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. (OO'YU uchun darslik.) Toshkent. —Fan va texnologiyal 2015 yil.
12. Jumaev M.E, Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasidan praktikum. (O O'YU uchun). Toshkent. —O'qituvchil 2014 yil. "Maktabgacha ta'lim" jurnali maqolalari
13. www.natlib.uz internet kutubxona
14. www.ziynet.uz materiallari

MATEMATIKA DARSLARIDA TIMSS TOPSHIRIQLARIDAN FOYDALANISH TAHLILI

Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi Hojiyeva Gulyuz Jamshid qizi-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada TIMSS orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik savodxonligini oshirish usullari, xalqaro baholash tizimi, TIMSS tadqiqotining xususiyatlari haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: qobiliyat, matematik savodxonlik, xalqaro baholash, ta'lim, TIMSS dasturi.

Mamlakatimiz xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish, xalqaro aloqalarni o'rnatish, o'quvchi yoshlarning ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatini, yosh avlodning ijodiy g'oyalari va ijodkorligini har tomonlama qo'llab quvvatlashga e'tibor qaratilmoqda [1].

Yosh avlodni bugungi shiddat bilan rivojlanib borayotgan taraqqiyot davrining munosib vakillari qilib yetishtirish, jahon andozalariga mos keluvchi yuksak bilim va idrokni shakllantirish maqsadini amalga oshirish uchun, avvalam bor, milliy ta'lim tizimini isloh qilgan holda, uning an'anaviy texnologiyalariga qo'shimcha ravishda dunyo mamlakatlari tajribasidan ham foydalanish samarali natija beradi. Xalq aro standartlarga javob bera oluvchi kadrlarni yetishtirishda jahon reytingida o'z o'rniga ega bo'lgan ta'lim tizimini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilar bilimini baholashning xalqaro mezonlari ham mavjud bo'lib, aynan ular dunyo bo'ylab ta'lim tizimi reytingini aniqlashga asos bo'ladi.

TIMSS - ham jahon mamlakatlari ta'lim tizimida keng tatbiq etilmoqda. TIMSS dasturi Ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievements) tashkiloti tomonidan tashkil etilgan bo'lib, ushbu tadqiqot to'rtinchi va 8-sinf o'quvchilari orasida matematika va tabiiy fanlar bo'yicha ta'limning sifati, darajasi, fanga bo'lgan munosabati, qiziqishini aniqlaydi. Har 4 yilda bir marotaba o'tkaziladi. Ushbu tadqiqotda o'quvchilar, maktab ma'muriyati va o'qituvchilari orasida qo'shimcha so'rovnomalar o'tkazadi va fan sohasida to'sqinlik qilayotgan asosiy omillarni aniqlaydi. Bu esa o'sha mamlakatda ishlab chiqilgan ta'lim standartlarini va ta'lim samaradorligini boshqa davlatlar bilan solishtirib ko'rish imkonini beradi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar bilimini baholashning xalqaro tadqiqotlaridan yana bir muhimi TIMSS dasturidir. TIMSS - ham jahon mamlakatlari ta'lim tizimida keng tatbiq etilmoqda. TIMSS dasturi birinchi bo'lib 1995 yilda amalga oshirilgan. Uning maqsadi matematika va tabiiy fanlar sohasida o'qitish sifatini qiyosiy tahlil qilishadi. 1995 yilda uchinchi, to'rtinchi, yettinchi, sakkizinchi va o'n birinchi sinf o'quvchilari o'qishga taklif qilindi. Bugungi kunda unda faqat to'rtinchi va sakkizinchi sinf o'quvchilari qatnashmoqda. Mazkur tadqiqotda o'quvchilar orasida matematika va tabiiy fanlar bo'yicha ta'limning sifati, darajasi, fanga bo'lgan munosabati, qiziqishini aniqlaydi.

Sinov mualliflari testlarni o'quvchilar uchun qiziqarli jarayonga aylantirish uchun savollarni qiziqarli va ijodiy qilishga harakat qilishadi, ammo har bir topshiriq uchun belgilangan mavzular bo'yicha baholash mezonlari mavjud. Asosiy sinovlardan tashqari, ba'zida yaratuvchilar TIMSS tadqiqotini o'tkazadilar va unda o'rta maktab bitiruvchilari ishtirok etadilar. Bunday tadqiqot har qanday davlatda ishlab chiqilgan ta'lim standartlarini va ta'lim samaradorligini boshqa davlatlar bilan solishtirib ko'rish imkonini beradi va aniqlangan kamchiliklarni ustida ish olib borilishi tufayli ta'lim tizimida rivojlanishga olib keladi, bu esa o'z-o'zidan yosh avlodning bilim darajasini yuqori cho'qqilarga ko'tarilishida zamin bo'la oladi.

2019-yil TIMSS tadqiqotlari raqamli formatda o'tkazildi va natijalarga ko'ra AQSh, Singapur, Gonkong, Koreya Respublikasi, Yaponiya, Rossiya, Buyuk Britaniya kabi davlatlarning ta'lim tizimi eng yuqori ko'rsatkichlarni egallagan. Xalqaro baholash dasturi (TIMSS)dagi tizim o'quvchini hayot bilan bo'g'laydi va kelajakda muammolarni qiyinchiliklarsiz yechimini topishga, egallagan bilim ko'nikmalarini hayot yo'lida qo'llay olishga o'rgatadi. Buning uchun esa albatta avval pedagog-o'qituvchini Xalqaro baholash dasturi talablari darajasida qayta tayyorlash, bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, eskilik sarqitlaridan xalos etish lozim. Shulardan kelib chiqib, ta'lim sifatini baholash xalqaro tadqiqotlarida ishtirok etishning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- milliy ta'lim tizimini isloh qilish, ta'lim mazmunini, pedagog kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish dasturlarini takomillashtirish hamda mutaxassislar tomonidan darsliklarning yangi avlodini yaratishda qo'llaniladi.

- tadqiqotlarda olingan natijalar mamlakatdagi ta'lim sifati va uning xalqaro standartlarni hisobga olgan holda egallagan o'rni to'g'risida xulosalar chiqarish imkonini beradi.

- xalqaro tadqiqotlar ta'lim sohasidagi milliy tadqiqotlarni sifatli o'tkazishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

- xalqaro standartlar darajasida yuqori iqtisodiy samaraga asoslangan milliy baholash tizimini yaratish imkonini beradi.

- O'zbekiston daturli tashkilotlarning yetakchi mutaxassislarini jalb qilgan holda xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish orqali mahalliy mutaxassislarimizda monitoring tadqiqotlarini o'tkazish madaniyati rivojlanadi, ta'lim sifatini baholashning xalqaro standartlarga moslashuviga olib keladi.

- milliy ta'lim sifatini baholashdagi nazorat materiallarini xalqaro tadqiqotlarda qo'llaniladigan nazorat materiallari sifati darajasida ishlab chiqish imkonini beradi.

Bu imkoniyatlar nafaqat sog'lom, yetuk va aqliy salohiyati yuqori bo'lgan kelajak avlodni tarbiyalabgina qolmay, balki yurtimiz ravnaqiga, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy o'sishiga zamin yaratiladi.

TIMSS tadqiqoti quyidagi xususiyatlarga ega:

- TIMSS dasturi butun dunyoda keng qamrovli va muntazam ravishda o'tkazib kelinayotgan dastur;

- ta'lim sohasidagi keng ko'lamli xalqaro monitoring tadqiqotlaridan biri;
- tadqiqotda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan «4- va 8-sinf o'quvchilari ishtirok etadi;

- o'quvchilarning mustaqil hayotga tayyorlik darajasi, ya'ni ularning maktabda egallagan bilim va ko'nikmalaridan hayot faoliyatida uchrashi mumkin bo'lgan masalalarni hal qilishda qay darajada foydalana olishlari baholanadi;

- tadqiqotda ishtirokchi davlatlar ta'lim tizimining o'ziga xosligi bo'yicha ma'lumot olish imkonini beradigan axborot to'planadi. Shu o'rinda, «O'zbekistonning ushbu tadqiqotlarda ishtirok etishi nima beradi?», degan savol tug'ilishi tabiiy.

TIMSS tadqiqotida ishtirok etish quyidagilarga imkon yaratib beradi:

- umumta'lim maktablari o'quvchilarining ta'limning keying bosqichini davom ettirishga, shuningdek mustaqil hayotga qay darajada tayyor ekanligini aniqlash mumkin bo'ladi;

- umumiy o'rta ta'limni takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash mumkin bo'ladi;

- o'quvchilarning ta'lim sohasidagi yutuqlari, shuningdek, turli mamlakatlarning ta'lim tizimlari haqidagi qiyosiy ma'lumotlarni olish mumkin[2:6].

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, matematik savodxonlik bu shaxsning turli hayotiy vaziyatlar va masalalar ustida matematik mulohaza yuritish, berilgan muammoni matematika yordamida ifodalay olish, muammoni yechishda matematikani qo'llay olish va olingan natijalardan muammoning yechimini talqin qilish va baholashda foydalana olish qobiliyatidir. U hodisalarni tavsiflash, tushuntirish va oldindan aytib berish uchun tushunchalar, algoritmlar. Faktlar va vositalarni o'z ichiga oladi. U insonlarga matematikaning olamdagi o'rnini tushunishga hamda yaratuvchan, qiziquvchan va o'zini o'zi tahlil qiladigan XXI asr fuqarolariga zarur bo'lgan asoslangan hukm va qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Matematik savodxonlik har bir kishiga matematika olamini tushunishga, uning inson hayotida tutgan o'rni va ahamiyatini anglashga, faol, mulohazali va ishning ko'zini biladigan XXI asr fuqarosi uchun zarur bo'lgan, asosli mulohazalar yuritish orqali maqbul qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini o'zida shakllantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 8 dekabrda "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora tadbirlari to'g'risida" gi 997-son qarori.

2. Ina V.S. Mullis, Michael O. Martin, TIMSS 2019 Assessment Frameworks. TIMSS PIRLS International Study Center, Lynch School of Education, Boston College.

2-SINF ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLIGIDAGI TOPSHIRIQLAR ORQALI BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA FIKRLASH QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH

Alimova Mavluda Adiz qizi - Buxoro davlat pedagogika instituti, boshlang'ich ta'lim kafedrasida tayanch doktoranti

Annotatsiya. Milliy o'quv dasturiga asoslangan Ona tili va o'qish savodxonligi darsliklaridagi hikoya, she'r va topshiriqlar shunday izchil ravishda berilganki, ularning har biri o'quvchilarda vaziyatga mustaqil baho berish kabi tanqidiy fikrlashning asoslarini shakllantiradi hamda rivojlantiradi. Ushbu maqolada 2-sinf Ona tili va o'qish savodxonligi darsligida berilgan hikoya va she'rlar orqali o'quvchilarda qanday qilib fikrlash qobiliyatini rivojlantirish mumkin ekanligini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: darslik, ona tili va o'qish savodxonligi, milliy o'quv dasturi, topshiriq, boshlang'ich sinf, o'quvchi, fikrlash.

Milliy o'quv dasturiga asoslangan ona tili va o'qish savodxonligi darsligida o'quvchilarni o'ylashga, fikrlashga undaydigan talaygina nasriy hamda nazmiy namunalar keltirilgan. Xususan, 2-sinf Ona tili va o'qish savodxonligi kitobining 1-qismini olib qaraydigan bo'lsak, "Chumolining jasorati", "Nobel olaman", "Shippak", "Qish ro'moli", "Nonushtaga "5" baho", "Kundaligimdagi 2", "Olim bo'lmoqchiman" kabi hikoyalar, "Mahallamiz jarchisi", "Eng yaxshi sovg'a", "Mahalla – ota-ona", "Geolog so'zi", "Qushlar qishda qayda qo'noqlar", "Mikrob", "Ibn Sino ulashar davo", "Shamol nega shamollamas?", "Yo'qolgan quloq", "Hunarning hidi qanaqa?", "Kungaboqar va To'lqinjon" kabi she'rlar mavjud.

Shularning ichidan "Yo'qolgan quloq" she'rini ko'rib chiqsak:

Yo'qolgan quloq

Uyimizda nimagadir

Bugun quloq yo‘qoldi...
 Tushunolmay hayron bo‘ldim,
 Oyim shunday deb qoldi.
 Hech bunaqa gap chiqmagan
 Edi mening oyimdan.
 Qulog‘imni ushlab ko‘rsam,
 Xayriyatki, joyida.
 Juda qiziq, qulog‘ini
 Yo‘qotgan kim bo‘ldiykin?!
 Hammamizning qulog‘imiz
 Joyida edi, lekin...
 Dadam menga ko‘zin qisib
 Miyig‘ida kulardi.
 Ravshan akam yerga qarab,
 Boshin egib turardi. *Farid Usmon*

Darhaqiqat, ushbu she‘r o‘quvchilarni fikrlashga undaydi. Xo‘sh, quloq ham yo‘qolishi mumkinmi? She‘rning bosh qahramoni bu savoldan hayratda. Unga onasi uyda quloq yo‘qolganligini aytib qoladi. Bola barchaning qulog‘iga zimdan e‘tibor qaratadi, lekin barchaning qulog‘i joyida edi. Kimning qulog‘i yo‘qolishi mumkin ekan? Bola dadasiga, so‘ng esa Ravshan akasiga qaraydi. Ravshan akasi boshini egib turadi.

Darslikda ushbu she‘rdan so‘ng quyidagi savollar keltirilgan:

- Quloq qanday a‘zo va uning vazifasi nimadan iborat?
- Eshitish bizga nimalarda yordam beradi?
- She‘r qanday voqea haqida?
- Bola quloq yo‘qolganini kimdan eshitdi?
- Miyig‘ida kulish qanday bo‘ladi?
- Odam qanday vaziyatlarda boshini egib turadi?
- Nima deb o‘ylaysiz, dadasining miyig‘ida kulishi va akasining boshini egib turishi nimani bildiradi? Bu holatning quloq yo‘qolishiga aloqasi bormi?
- Kimning qulog‘i yo‘qolgan?

Ushbu savollardan so‘ng quyidagicha topshiriq berilgan:

E‘tibor bergan bo‘lsangiz, kattalar “qulog‘i yo‘q”, “quloqsiz”, “ko‘zingga qara” degan so‘zlarni ko‘p ishlatishadi. Bu gaplar qanday vaziyatlarda aytiladi va nimani bildiradi? So‘zlab bering.

Ko‘rinib turibdiki, bu yerda “qulog‘i yo‘qolgan” iborasi ko‘chma ma’noda qo‘llanilgan bo‘lib, bu yerda bosh qahramonning Rustam akasi ota-onasining so‘ziga quloq solmaganligini, ularning aytganlarini bajarmaganligi aks ettirilgan. Shu ma’noda uning onasi kinoya qilib “uyimizda quloq yo‘qoldi” deb aytib qo‘yadi.

Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligidagi topshiriqlar ketma-ketligi shunday izchil tuzilganki, ularni bajarish orqali o‘quvchilar berilgan matn va hikoyalarning ma’nolari bilan tanishib borishadi. Xuddi shu kabi “Yo‘qolgan quloq” she‘ridan so‘ng berilgan topshiriqlar bu she‘rdagi aytilgan so‘zlarning ko‘chma ma’noda ishlatilayotganligi tushuntirib beradi. Bu topshiriqlar orqali o‘quvchilar mustaqil fikrlaydi va ushbu holatni erkin baholaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mavlonova K, Azimova I, Quronov S, Shokir Tursun va boshq. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-2-qism: 2-sinf uchun darslik. – T.: “Respublika ta‘lim markazi”, 2021. – 120
2. Azimova I, Mavlonova K, Azimova I, Quronov S, Shokir Tursun Ona tili va o‘qish savodxonligi 1-2-qism: 1-sinf uchun darslik. – T.: “Respublika ta‘lim markazi”, 2021. – 104 b.
3. Mavlonova K, Azimova I, Quronov S, Shokir Tursun, Ro‘zmetova Z Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-2-qism: 3-sinfi uchun darslik. – Toshkent: “Respublika ta‘lim markazi”, 2022. – 144 b.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI KREATIV FIKRLASHGA O'RGATISH MASALALARI

Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi
Muzaffarova Marjona Burxon qizi-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ fikrlashni rivojlantirishning xususiyatlari, omillari va to'siqlari bo'yicha mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: qobiliyat, ijodkorlik, kreativlik, fikrlash, pedagogik kreativlik

Har bir inson kreativ fikrlash imkoniyatiga egadir. Kreativ fikrlash nima? Kreativ fikrlashning ahamiyati, xususiyatlari o'quvchilarning kreativ fikrlashi bilan bog'liq omillar va to'siqlar nimalardan iborat? Kreativ qobiliyatlar muayyan bilim sohasiga taalluqli yoki taalluqli emasligi borasida tadqiqotchilar uzoq bahslar olib borganlar. Insonlar o'zlari bajarayotgan har qanday ishda ijodkor sanaladilarmi yoki ular faqat ma'lum faoliyatlardagina ijodkormilar, degan savolni ilgari surganlar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ fikrlashni rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to'laqonli anglash uchun dastlab „kreativlik“ „kreativ fikrlash“ tushunchalarini tushunib olish kerak.

Kreativlik (ing „create“-yaratish, „creative“-yaratuvchi, ijodkor) yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga qaratilgan, mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyat. Gardner esa o'z tadqiqotlarida mazkur tushunchani quyidagicha izohlaydi, kreativlik - shaxs tomonidan amalga oshiriladigan amaliy harakat bo'lib, u o'zida muayyan yangilikni aks ettirishi va ma'lum amaliy qiymatga ega bo'lishi lozim[1;110].

O'quvchilar kreativ fikrlashlarining **asosiy xususiyatlari** quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi: yangi, g'ayri oddiy narsalarga moyillik; mavjud amalga oshirilgan g'oyaga yangi tafsilotlarni qo'shish, takomillashtirish orqali yanada mukammallikka erishish istagi; tavakkal qilish uchun jasorat; boshqalarning fikri bo'ladimi yoki qiyin vazifa bo'ladimi, to'siqlarga duch kelish va ularni yengib o'tishga tayyorlik; noaniqlik holatlariga nisbatan sabrlik.

O'quvchida kreativ fikrlashi uchun quyidagi **qobiliyatlar** mavjud bo'lishi lozim: muammoni topish va aniq belgilash; ko'p yangi g'oyalarni yaratish; muammoni turli tomonlardan ko'rib chiqish, turli xil yechimlarni, turli yondashuv va usullarni qo'llash; o'ylab ko'rish va javob berish; tasavvurda(ongda) harakatlarni bajarish; tahlil qilish va sintez qilish; motivatsiyaning o'rtacha darajasining mavjudligi; shoshqaloqlikdan qochish uchun yetarli vaqt; past yoki o'rta darajadagi mas'uliyat; fikri muhim bo'lgan odamlar tomonidan natijalarga ijobiy munosabat; jamiyat bilan munosabatlardagi mustaqillik (qarashlar, munosabatlar, xulq-atvorning jamiyat yoki guruh fikridan mustaqilligi); tajriba.

Kreativ fikrlashni rivojlantirishga quyidagi **omillar** yordam beradi: juda kuchsiz yoki aksincha, juda yuqori motivatsiya; vaqt yetishmasligi; yuqori darajadagi mas'uliyat; fikri salmoqli va qimmatli bo'lgan shaxslarning tanqidiy, norozi, noto'g'ri munosabati.

Kreativ fikrlashni rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi omillar: mavjud an'ana va qarashlarga bog'liqlik; muvaffaqiyatsiz tajriba; qobiliyatlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi; o'z harakatlari va qarorlarida boshqa odamlardan farq qilishni istamaslik va qo'rquv; qutidan tashqarida fikr yuritish qobiliyati asta-sekin kamayib ketishi.

Kreativ fikrlash - bu innovatsion va samarali yechimlarni topish, yangi bilimlarni egallash, baholash va takomillashtirish jarayonida samarali ishtirok etish qobiliyatidir. O'quvchilarni kreativ fikrlashga undash uchun o'qituvchida „pedagogik kreativlik“ bo'lishi kerak.

Pedagogik kreativlik - pedagogikaning ta'lim va tarbiya jarayonini samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi yangi g'oyalarni yaratish, shuningdek, mavjud pedagogik muammolarni ijobiy hal qilishga bo'lgan tayyorgarligini tavsiflovchi qobiliyatidir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ fikrlashlarini rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- o'z-o'ziga nisbatan ishonchni orttirish;
- o'z dunyoqarashini shakllantirish;
- ko'proq bilim olishga undash;
- o'z tasavvur olamini kengaytirish;
- diqqatni hal qilinishi kerak bo'lgan muammoga qaratishni o'rgatish.

Maktablarda ham o'quvchilarning kreativ fikrlashlarini rivojlantirishning ahamiyati mehnat bozori talabiga ko'ra ortib bormoqda. Maktab o'quvchilarini o'z qobiliyatlarini kashf etishlariga, rivojlantirishiga va aniqlashlariga shu bilan bir qatorda, kreativ qobiliyatlarini namoyon etishlarida muhim o'rin tutadi. Chunki, kreativ fikrlash hozirgi yoshlarning rivojlanishi uchun zarur ehtiyojdir.

2021 yilda o'tkazilgan PISA xalqaro dasturida kreativ fikrlashni baholash ilk marta amalga oshirilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ fikrlashini rivojlantirish uchun PISA testlaridan foydalansa ham bo'ladi. Bu o'quvchilarda fikrlash qobiliyatini o'stiradi.

Matematika fanidan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun PISA testi:

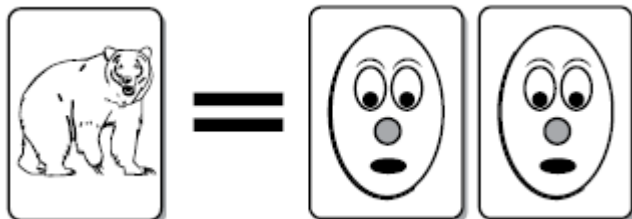
1) 1-E 2-A 3-Z 4-K 5-C 6-N

Mushuk 52326 raqamli baliq tutdi. Uning nomini toping.

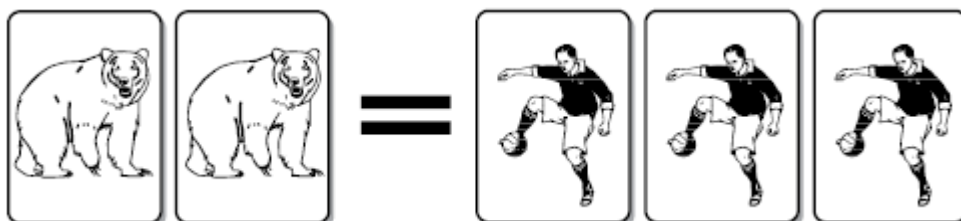
2) Ajoyib bolalar uchun filmni 1 soat ko'rdim. Qancha daqiqa sarfladim? Hisoblab ayt-chi, do'stim?

Xuddi shunday TIMSS xalqaro dasturiga oid quyidagi topshiriqlar ham o'quvchilarni kreativ fikrlashlarini rivojlantiradi:

Maktab yarmarkasida 1 ta ayiq rasmi markasiga 2 ta chehra rasmi markasini almashtirish mumkin.

2 ta ayiq rasmi kartochkasiga 3 ta sportchi rasmi kartochkasini almashtirish mumkin

Yarmarkaga bir necha bolalar kelib o'z markalarini boshqa markalarga almashtirishlari kerak.

Ayiq rasmi kartochkasini Chehra rasmi kartochkasiga almashtirish:

A. Basila 5 ta ayiq rasmi kartochkasini chehra rasmi kartochkasiga almashtirishni xohlaydi. U nechta chehra rasmi kartochkasini olishi mumkin.

Javob: _____ chehra rasmi kartochkasini olishi mumkin.

B. Dilmurod 8 ta ayiq rasmi kartochkasini sportchi rasmi kartochkalarga almashtirishni xohlaydi. U nechta sportchi rasmi kartochkasini olishi mumkin.

Javob: _____ sportchi rasmi kartochkalarini olishi mumkin.

C. Komila 6 ta ayiq rasmi kartochkalarni qanday qilib ko'proq sondagi kartochkalarga almashtirsam ekan deb o'yladi.

U nechta chehra rasmi kartochka olishi mumkin _____

U nechta sportchi rasmi kartochka olishi mumkin _____

Komila chehra rasmi va sportchi rasmi kartochkaga almashtiradimi?

Javob: _____

Xulosa shuki, kreativlik deganda insonning yangilik yaratish, muammolarni yechishga qaratilgan ijodiy qobiliyati tushuniladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun avvalambor o'qituvchida pedagogik kreativlik bo'lishi kerak. Shunda o'qituvchi o'quvchilarini hech qanday to'siqsiz fikrlashga boshlay oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1]-Вишнякова Н.Ф. Креативная акмеология. Психология высшего образования Н.Я Вишнякова -М: Народная света, 2007. -300 с.

[2]-Ismailov va boshqalar. Kreativ fikrlashni baholash. Toshkent: "Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazining matbaa bo'limi", 2021-yil. – 92 bet.

ФОРМЫ ПРОВЕДЕНИЯ УРОКОВ МАТЕМАТИКИ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Рустамова С. - студентка 3 курса
направления-Начальное образование НавГПИ
Научный руководитель - ст.преп.Нажимова А.И.

***Аннотация.** В данной статье идет речь об использовании различных форм проведения уроков математики как средства развития творческих способностей младших школьников, где важнейшими качествами личности становятся инициативность, способность творчески мыслить, об особенностях творческого процесса обучения и воспитания, современных организационных формах, путях и механизмах формирования творческой личности.*

***Ключевые слова:** глобализация, творческая личность, способность, мыслительные и интеллектуальные операции, творческое мышление.*

В условиях глобализации и инновационного развития страны использование различных форм проведения уроков математики как средства развития творческих способностей младших школьников, важнейшими качествами личности становятся инициативность, способность творчески мыслить и находить нестандартные решения, умение выбирать профессиональный путь, готовность обучаться в течение всей жизни. Все эти навыки формируются с детства.

Среди различных форм уроков именно нестандартные формы проведения уроков повышают познавательную активность учащихся, и способствует поддержанию стабильного интереса к учебной работе, а также лучшему усвоению программного материала.

Главные задачи современной школы как важного элемента в этом процессе - раскрытие способностей каждого ученика, воспитание порядочного и патриотичного человека, личности, готовой к жизни в высокотехнологичном, конкурентном мире. Школьное обучение должно быть построено так, чтобы выпускники могли самостоятельно ставить и достигать серьёзных целей, умело реагировать на разные жизненные ситуации.

Главные задачи современной школы как важного элемента в этом процессе - раскрытие способностей каждого ученика, воспитание порядочного и патриотичного человека, личности, готовой к жизни в высокотехнологичном, конкурентном мире. Школьное обучение должно быть построено так, чтобы выпускники могли самостоятельно ставить и достигать серьёзных целей, умело реагировать на разные жизненные ситуации.

Л. Толстой писал: «Если ученик в школе не научился сам ничего творить, то и в жизни он всегда будет только подражать, копировать, так как мало таких, которые бы, научившись копировать, умели сделать самостоятельное приложение этих сведений».

При раскрытии творческих способностей учащихся ставится вопрос о выборе эффективных путей организации познавательной деятельности учеников начальных классов, о развитии их творческого мышления.

Современное информационное общество движется по пути развития творческого мышления человека. Творческий человек может успешно адаптироваться в социуме, противостоять негативным обстоятельствам, находить позитивные выходы из сложных ситуаций, он способен к самореализации своих возможностей, саморазвитию. Поэтому воспитание творческой личности, человека с творческим мышлением имеет особую актуальность и является одной из главных целей системы образования. Талант и творчество личности в современных условиях являются двигателем интенсивного экономического развития страны и содействующим фактором национального престижа и гордости.

На современном этапе развития личности школа - это школа жизни, творчества, личности учителя, так как процесс обучения должен быть живым, деятельным, переходящим от одной формы к другой.

Огромная роль в формировании творческой личности учащихся принадлежит школьному обучению и воспитанию. Школа должна как можно раньше выявлять качества творческой личности у учащихся и развивать их у всех школьников, обращая внимание и на то, что дети рождаются с разными задатками. Однообразие, шаблонное повторение одних и тех же действий в учебной деятельности влечет за собой потерю интереса к учению. Дети лишаются радости открытия и постепенно могут потерять способность к творчеству.

Большую роль в решении этой проблемы играет математика, так как именно здесь наиболее полно развиваются мыслительные и интеллектуальные операции, самостоятельная и индивидуальная

работа учащихся. Сформированность умственных действий в овладении данным предметом является необходимым условием сознательного и прочного усвоения материала других учебных дисциплин, средством систематизации и выведения новых знаний.

Работая на уроках математики с различным творческим материалом, учащиеся открывают для себя немало интересных связей, переживают ситуацию успеха, активно сопереживают одноклассникам в поиске нестандартного решения, у детей формируются навыки анализа полученной информации. Но развитие у учащихся опыта творческой деятельности возможно только при включении их в решение доступных и значимых для них проблем и проблемных задач, направит их на креативную самостоятельную исследовательскую деятельность.

Чтобы формировать творческую личность в процессе воспитания и обучения, каждый учитель должен знать особенности творческого процесса обучения и воспитания, уметь диагностировать уровень развития творчества у детей, знать современные организационные формы, пути и механизмы формирования творческой личности как системы качеств, чтобы уметь формировать такие качества у своих учеников.

Одним из средств активизации творческого потенциала личности в начальной школе являются различные творческие задания на уроках математики.

Математика начинается вовсе не со счета, что кажется очевидным, а с загадки, проблемы. Чтобы у младшего школьника развивалось творческое мышление, необходимо, чтобы он почувствовал удивление и любопытство, повторил путь человечества в познании, удовлетворил с аппетитом возникшие потребности в записях. Только через преодоление трудностей, решение проблем, ребенок может войти в мир творчества.

А в наше время только творческий человек, нестандартно мыслящий, может достичь успеха. Стремление реализовать себя, проявить свои возможности – это то направляющее начало, которое проявляется во всех формах человеческой жизни – стремление к развитию, расширению, совершенствованию, зрелости, тенденция к выражению и проявлению всех способностей организма и «Я».

Чтобы любой урок, занятие были направлены на развитие творческих способностей учащихся, учителю необходимо при его проведении ориентироваться на следующие принципы:

- принцип открытости заданий, который означает, что большинство упражнений предлагают не один, а несколько вариантов решений;
- предоставление детям возможности активно задавать вопросы познавательной активности в целом;
- помощь детям в выражении их идей;
- уважительное отношение к идеям участников обсуждения;
- создание безопасной психологической атмосферы;
- избегание неодобрительной оценки творческих идей ребёнка, проявление сочувствия к неудачам;
- использование личного примера, ведущего творческого подхода к решению проблем;
- возможность самостоятельного поиска решений.

У каждого ребенка есть способности и таланты. Дети от природы любознательны и полны желания учиться. Задача педагога, используя разнообразные методы обучения, в том числе и игровые, систематически, целенаправленно развивать у детей подвижность и гибкость мышления. Принципиально важно, чтобы на каждом занятии ребенок переживал радость открытия, чтобы у него формировались вера в свои силы и познавательный интерес.

Творческий климат, создаваемый в классе, создается не только воспитанием любознательности, желания находить нестандартные решения проблемы, но и готовит детей к восприятию нового и необычного, к стремлению использовать и внедрять творческие достижения других людей. Для каждого школьника фон творческой мыслительной деятельности создается всем классом под руководством учителя.

Огонек творчества раскрывает оригинальность педагогических ситуаций, ликвидирует монотонность. Пробуждает энтузиазм, без которого не может быть педагогического мастерства учителя.

Нет эталонов творчества. В каждом случае следует исходить из конкретных условий: урок должен быть оригинальным педагогическим творением, где все интересно, где активизируется мышление ребенка. Необходимо организовать творческую работу по гибкой системе, заранее определять её виды, формы и содержания на весь учебный год.

Развитие творческих способностей личности требует длительной, целенаправленной работы, поэтому эпизодическое использование развивающих задач не принесет желаемого результата. Система познавательных задач должна отвечать следующим требованиям:

- возбуждать интерес к деятельности по их решению;
- опираться на знания и опыт учащихся;
- способствовать развитию психических механизмов, лежащих в основу творческих способностей (внимание, память, мышление, воображение);
- направлена на овладение обобщенными приемами познавательной деятельности;
- учитывать уровни творчества.

Таким образом, от умения учителя правильно организовать урок и грамотно выбрать ту или иную форму его проведения с учетом современных реалий зависит эффективность учебного процесса в целом. Такую задачу, во многом, помогают решать также нетрадиционные формы его проведения, дающие возможность не только повысить уровень учебной мотивации учащихся младших классов, но и развивать их творческую самостоятельность, обучать работе с различными источниками знаний, приучать к самообразовательной деятельности.

Литература:

1. Гаврилова, Т.Д. Занимательная математика. Как сделать уроки математики не скучными / Т.Д. Гаврилова. – Волгоград: Учитель, 2006. – 106. с.
2. Дубровина И.В., Андреева А.Д. Младший школьник: развитие познавательных способностей: Пособие для учителя. - М., Просвещение, 2002 г., 90. с.
3. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников. М.: Просвещение, 2004 – 67. с.
4. Степановская В.М. Воспитание творчеством / В.М. Степановская // Начальная школа. - 2007. - №6. – 78. с.
5. Шевчук И.В. Организация творческой работы на уроках математики в начальных классах. Вектор науки ТГУ. 2012. - № 2. – 67. с.
6. Шумилин А.Т. Процесс творчества школьников / А.Т. Шумилин. – М.: Просвещение, 2002. – 54. с.

TOPISHMOQ VA MAQOLLAR YORDAMIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI IJODIY FIKRLASHGA YONALTIRISH

Suyunova Diyora Husniddin qizi – Navoiy davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 3- kurs talabasi.

Ilmiy rahbar: prof. Ernazarova M.S

Annotatsiya. Ushbu maqolada topishmoq va maqollarni o'rganish va tahlil qilish orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashga yo'naltirish haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki ijodi, topishmoq, maqol, ijodiy fikrlash.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashga yo'naltirish ular ongining rivojlanishi va kelajakdagi poydevorining asosi hisoblanadi. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar ijodiy faoliyatini shakllantirish shart-sharoitlari deganda, avvalo ana shu shart-sharoitlarning paydo bo'lishi, amalga oshishi hamda rivojlanishi jarayoni tushuniladi. Ular quyidagilardan iborat: 1. O'quvchilar ijodiy faoliyatini shakllantirishda ularning bu borada egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalari. 2. Ijodiy faoliyatini shakllantirishda nazariy bilimlar bilan amaliyotning aloqadorligi. 3. Ijodiy faoliyatni shakllantirishga doir mashg'ulotlar evristika muammoli vaziyatini yaratish. 4. O'quvchilarning ijodiy faoliyatini shakllantirishga texnologik yondashuv[1-32].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashida xalq og'zaki ijodining ham ahamiyati katta. Topishmoq va maqollar yordamida o'quvchilarning nafaqat ijodiy fikrlashi balki, ularning kreativligi, zukkoligini ham oshirish mumkin. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida topishmoq va maqollarni o'qitish ularning ma'no-mazmuni ustida fikr yuritish o'quvchilarda mehnatsevarlik, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllanishiga misol bo'la oladi. O'quvchilar topishmoqlarning javobini topish orqali qaysidir narsaga berilgan ta'rif haqida tushunib, bilib oladilar. Har bir faslga, yoki kundalik hayotda uchraydigan narsalar topishmoq sifatida berilsa, o'quvchilar shu narsalarning xususiyatini anglab oladilar. Maqollar ham topishmoq singari o'quvchilarning ijodiy fikrlashida katta ahamiyatga ega. Maqollar o'quvchilarning tarbiyasiga, fikrlashiga ta'sir qiladi. Ular har bir maqoldan o'ziga tegishli bo'lgan xulosalarni chiqarib

olishadi. Har bir asarga yoki ertaklarga keltirilgan maqollar ularning asar yoki ertakka bo'lgan fikrlashini oshiradi. O'quvchilar har bir maqollardan o'ziga tegishli ibrat oladi, bu esa ularning mehnatsevar, vatanparvar va tarbiyali, komil inson bo'lib yetishishida yordam beradi.

Topishmoq — xalq og'zaki poetik ijodining eng qadimiy va ommaviy janri. Jahondagi barcha xalqlar folklorida uchraydi. Topishmoqlarda xalq hayoti, turmush darajasi madaniyati, urf-odatlar ma'lum darajada o'z ifodasini topadi. Topishmoqda yechilishi mumkin bo'lgan so'roq majoziy shaklda ifodalanib, uning ma'nosi yashirincha bo'ladi. Topishmoqlarda narsa yoki hodisa boshqa narsa yoki hodisaga o'xshatish, o'zaro qiyoslash, taqqoslash orqali gavdalandiriladi. Topishmoqlar ba'zan nasriy, ko'pincha she'riy shaklda, kompozitsion va ritmik jihatdan ixcham, sodda va ohangdor bo'ladi. Topishmoqlar bolada so'z boyligini orta borishiga va nutqining o'sishiga yordam qiladi. Bolaga topishmoq topishni o'rgatish bilan unda fikrlashning asta-sekin yuksalishiga sabab bo'ladi. Demak, xalq og'zaki ijodining eng qadimgi va eng faol janrlaridan biri topishmoqdir. Topishmoqlar inson, ijtimoiy hayot va tabiat hodisalari bilan chambarchas bog'langan bo'lib, hammavaqt real voqelikka asoslanadi. Unda atrofimizni o'rab turgan moddiy dunyodagi turli narsalar aks etadi. Har bir topishmoq o'ziga xos shakl va mazmunga ega bo'lgan mustaqil bir asardir. Unda falsafiy, tarixiy, etnografik belgilar, tushunchalar, hodisalarning mohiyati nihoyatda go'zal, obrazli ifodalar bilan aks ettiriladi. Bu janr ikki kishi yoki jamoa o'rtasida berilgan jumboqli savolga javob qaytarish tarzida ijro etiladi.[2- 65].

Boshlang'ich sinf uchun berilgan kitoblarda topishmoqlar har bir ertak yoki she'rga moslab berilgan, bundan tashqari o'quvchilarning zukkoligini oshirish maqsadida mustahkamlash darslarida ham topishmoqlar berilgan.

Masalan: 3-sinf O'qish kitobida "O'jar toshbaqa" (Hamidulla Yoqubov) ning she'ri berilgan. She'ring pastida esa she'rga mos topishmoq berilgan.

Usti tosh, osti tosh

To'rt oyoqli bitta bosh.(Toshbaqa). [3- 39-40].

Bu topishmoq orqali o'quvchilar toshbaqaga berilgan ta'rifni bilib olishadi. Har bir asar, ertak yoki she'rlarga berilgan topishmoqlar o'quvchilar zukkoligi va ijodiy fikrlashini o'stiradi.

Maqol turmush tajribalari zaminida tug'ilgan va xalq donoligini ifodalagan qisqa, ko'pincha she'riy shakldagi hikmatli so'zlar, chuqur ma'noli iboralardir. Maqollar xilma-xil mavzularda bo'lib, hayotning turli masalalarini qamrab oladi. Ko'pincha maqol o'git, nasihat xarakterida bo'ladi: "Yer haydasang - kuz hayda, Kuz haydamasang yuz hayda", „Hunari yo'q kishining, mazasi yo'q ishining" kabi. Maqol xalq og'zaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri bo'lib, unda xilma-xil badiiy ifoda vositalari-ohangdosh tovuslilar takrori bo'ladi. Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo'lgan ajoyib so'z ustalarining o'lmas satr va hikmatli so'zlari ham ko'pincha xalq maqollariga o'xshab ketadi. Masalan, A.Navoiyning „Mahbub ul-qulub" asarida aytgan bir qancha hikmatli so'zlari shular jumlasidandir: „Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur", „Tilga ixtiyorsiz-elga e'tiborsiz" va boshqalar.[4- 39-48].

1-2-sinfda maqolning mazmunini o'rganish va yod olishdan tashqari, uning matnidagi izohtalab so'zlar, birikmalar ustida lug'at ishi o'tkazish, badiiy til vositalari, ko'chma ma'noli, qarama-qarshi ma'no bildiruvchi, maqolda takrorlanib kelayotgan so'zlar ma'nosi yuzasidan ish olib borish talab etiladi. Masalan: 2- sinf "Ona tili va O'qish Savodxonligi" kitobida berilgan maqollarda:

1. Tikansiz gul bo'lmas,	3. Tekin boylik axtarguncha,
Mashaqqatsiz - hunar.	O'zingga bop hunar top.
2. Qunt bilan o'rgan hunar,	4. Bir yigitga
Hunardan rizqing unar.	Qirq hunar oz. [5-104].

Berilgan maqollarning barchasida asosiy ma'no- hunar haqida bo'lib, o'quvchilarni hunar o'rganishga, mehnatsevarlikka undaydi. Ular har bir maqoldan o'zlariga tegishli xulosa va ibratlarni chiqarib oladilar. Topishmoq va maqollar o'quvchilarni, ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy fikrlashga yo'naltirishda, ularning zukkoligini oshirishda katta ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boshlang'ich ta'lim Davlat ta'lim standarti- T.: 2005.
2. Topishmoqlar. O'zbek xalq ijodi. II jildlik. 1983.
3. M. Umarova, X. Hamraqulova, R. Tojiboyeva. 3- SINF, O'qish kitobi.T.: 2016.
4. D. Xudoyqulova, " Har xil janrdagi asarlarni o'qitishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish. Bitiruv malakaviy ishi. Qarshi. 2012.
5. I. Azimova, K. Mavlonova, S. Quronov, SH. Tursun. " Ona tili va O'qish savodxonligi". T.: 2021.

Pardayeva Madixabonu-

Navoiy pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi

Kinoya – uslubiy vosita; ma'qullagandek yoki rizo bergandek bo'lib, rad etish, istehzoli kulish. Kinoyada so'z yoki ifoda nutqda asl ma'nosiga teskari, hatto uni rad etuvchi mazmun kasb etadi. Kinoya uslubiy vosita sifatida majoziy so'zlar orqali piching va istehzoni ifodalaydi. Komiklikning bir turi bo'lgan kinoyada kulgililik jiddiylik niqobi ostiga yashirilib, o'zida so'zlovchidagi ustunlik yoxud gumonsirash tuyg'usini aks ettiradi. Kinoya xalq og'zaki ijodida ham, yozma adabiyot namunalarida ham keng qo'llanilgan. Kinoya badiiy tasviriy vosita, hamda lingvistikada ma'no ko'chishining bir turi sifatida ham o'rganiladi.

“Kinoya” istilohi hozirgi o'zbek adabiyotshunosligida jahon xalqlari adabiyotshunosligidagi “ironiya” atamasiga muqobil atama sifatida qo'llanadi. Kinoyada sub'ektning bilib bilmaslikka olishga asoslangan nuqtai nazar ifoda etiladi. Kinoya tor ma'noda ko'chim yoki antifrazisni, keng ma'noda voqelikka bo'lgan g'oyaviy-hissiy munosabatni anglatadi. Kinoya komiklikning alohida bir turi bo'lib, unda sirtidan ijobiy munosabat, mohiyatan esa salbiy munosabat ifodalanadi yoki aksincha. Kinoya yumor va satiradan sub'ektiv ibtidoning yetakchiligi bilan ajralib turadi, sarkazm esa kinoyaning yuqori bosqichidir.¹¹ Jumladan, Abdulla Qodiriyning hajviy yo'nalishda yozilgan asarlarida kinoyadan ham unumli foydalanilgan.

“Kalvak Maxzumning xotira daftaridan” asarida Kalvak Maxzum – go'yo taraqqiyot dushmani. Har qanday ijobiy o'zgarishlarga qarshi bir odam. Uni jamiyat allaqachon chiqindi sifatida ulotirib tashlagan. Adib hajviy asarlarida xarakter yaratish uchun monologik nutqning tashqi – ovozli va ichki – ovozsiz shakllaridan g'oyat unumli foydalanishi bilan e'tiborni tortadi. Yozuvchi asar ta'sirchanligini oshirish maqsadida qahramonlar nutqini monolog asosida ifodalashga harakat qiladi. Monolog samarali nutq ko'rinishlaridan biri bo'lib, tor ma'noda olganda, badiiy asarda ishtirok etuvchi qahramonlardan birining o'z-o'ziga, suhbatdoshiga yoki ommaga qaratilgan nutqidir.

“Kalvak Maxzumning xotira daftaridan” nomli hajvidan olingan quyidagi parchada so'zlovchining ruhiy holati va tinglovchining so'zlovchiga munosabati ekspressiv-bo'yoqdor kinoya so'zlar vositasida ta'sirli ifodalab berilgan: *“Ey boshi bo'sh “dono”lar, ey qovoq kiygan dindoshlar, voy mumulmoni komillar! Zamona oxir bo'ldi, ko'b behuda ishlar chiqdi. SHarorat peshalarning ishlari avj olib bizningdek faqirlar xor bo'ldi. Kiyimlar qisqarib, sochlar uzaydi; erkaklar xotun, xotunlar erkak qiyofasiga kirdilar. Barchadan aql ketdi; ulamog'a hurmat, yoshlarga shafqat, o'g'lonlarga muhabbat yo'q! Bas, bularning barchasi oxir zamon alomati bo'lmay nima bo'lsun?”*¹² Qahramon tilidan bayon etilayotgan bu tashqi – ovozli monolog orqali Kalvak Maxzum jamiyatdagi o'zgarishlarni, yangiliklarni to'g'ri qabul qila olmay, o'zining kaltabinligi, tuban qarashlari bilan o'quvchini o'ziga jalb qiladi. Hajviyalarda ichki (ovozsiz) monologlarning ham aksariyati Kalvak Maxzumba tegishli bo'lib, ular orqali qahramonning qalb daftari ochiladi, hali o'quvchiga aniq bo'lmagan hodisalarning kichik bir sahifasi yoritiladi. Masalan: *“...haligi “badbaxt”ning og'zidan “Assalomu alaykum” chiqib qolmasunmi? – boshda “Mazaq qildiyov bu kofir!” deb o'yladimda, menga qarab kelayotgani uchun “kofirning salomiga alik joyizmi, yo'qmi?” degan shubhada qoldim*¹³. Ko'rinadiki, Kalvak Maxzumning miyasida charx urayotgan notinch o'ylar, fikrlar muallif tomonidan unga xos kinoya so'zlar orqali ifodalab berilyapti. Ajratib ko'rsatilgan lisoniy birliklar kinoyaviy xarakterga ega. Bu ovozsiz monologda Kalvak xarakteriga xos bir qancha fazilat va illatlar o'z ifodasini topgan. Uning ma'naviy dunyoqarashi qashshoq ekanligi ochib beriladi.

“Toshpo'lat tajang nima deydi?” asarining qahramoni Toshpo'lat xakteri ham ziddiyatli, kinoya bilan ifodalangan. Uning tabiatida ko'p nobop jihatlar mavjud. U bolaligida yaxshi tarbiya ko'rmagan, maktabda yolchitib bilim olmagan, omadsiz odam. U gunoh ishlardan – nashavandlik, qimorbozlik, bezorilikdan ham toymaydi.

11 Шералиева М.И. Ҳозирги ўзбек насрида киноя (ижтимоий-психологик омиллари, поэтик тизимдаги ўрни): филология фан. бўйича фалсафа док.(PhD). дисс.автореф. – Тошкент: 2007. – Б.19.

12 Абдулла Қодирий. Тўла асарлар тўплами. Биринчи жилд. – Тошкент: Фан, 1995. – Б.192.

13 Абдулла Қодирий. Тўла асарлар тўплами. Биринчи жилд. – Тошкент: Фан, 1995. – Б.192.

Ma'rifatsizlik tufayli u ko'p hollarda oddiy turmush chigalliklarini yecholmay, hayotdagi o'zgarishlar, yangiliklar mohiyatini anglab yetolmay qiynaladi, kulgili, tang ahvolga tushib qoladi. Lekin uning so'zlari juda balandparvoz, chapani va qimorbozlarning siyqasi chiqqan frazeologizmlarini, jargon so'zlarni ko'p ishlatadi: "Nima, bermasam meni ostirarmidi shu **hezalaklaring**?! "**Sattor**" bir tiyin bersam".¹⁴ "Uch yuz oltmish uch tomirim junbushka kelib turg'on paytda haligi choldevorni ham "**gardkam!**"ga berib yuborsam bormi, uydagi kampirning o'luksiz azzasini ocha bersin!...¹⁵ Xususan, soliq qog'ozining, umuman, soliq siyosatining ma'nisiga tushunolmay dovdirashi, baboq xo'rozini quvib maktabga kirib qolishi, u yerdagi yangicha ta'lim-tarbiya, o'quvchilar haqida o'zicha badbin xayollarga borishi – shu kabi o'y-xayollari, bema'ni xatti-harakatlari bilan chindan ham o'z-o'zini fosh etadi. Toshpo'lat muallif ta'riflaganday, ishsiz, biri ikki bo'lmagan va shu faqirlik orqasida yomon yo'llarga kirib qolib, tajanglangan chapani kishidir.

BASLAWISH KLASS OQIWSHILARINA BÓLIW ÁMELIN ÚYRETIW METODIKASI

Qoshqarbayeva Janar Baxadir qizi-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi.
Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi.

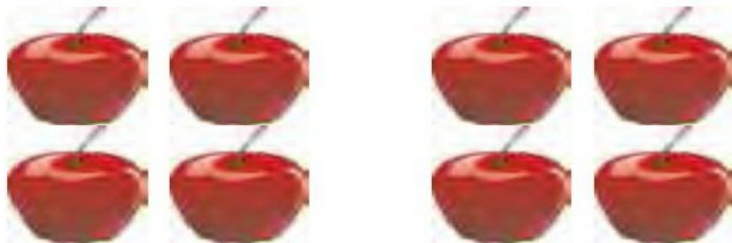
Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan matematika fanidan bo'lishni o'rgatish metodikasi bo'yicha mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: arifmetik amal, og'zaki hisoblash, tezkorlik, bo'luvchi, bo'linuvchi, bo'linma.

Baslawish klaslarda matematika saba'gin uyretkende har qiyli esaplar, misallar, maselerlar ham tenlemelerdi sheshkende tort arifmetikaliq amelden paydalanamiz. Bular qosiw, aliw, kobeytiw, boliw amelari bolip esaplanadi. Biz bulardi uyretkende apiwayisinan quramalisina qaray uyretemiz. Misali boliw amelin alip qaraytugin bolsaq biz 1-klasta boliw ham kobeytiw amelin otpaymiz, onin ornina qosiw ham boliw amelin uyretip alamiz. Keyin 2-klastan baslap boliw amelin uyretip baslaymiz. Biz daslep oqiwsnilarga 2-klasta "Ten dey toparlar ga boliw", "sanlardi boliw", "sandi 2 ge, 3 ke, 4 ke boliw" siyaqli temalardi otemiz. 3-klastan baslap bolsa, "bir ta nbali sandi bir ta nbali sang a boliw", "bir ta nbali sandi eki ta nbali sang a boliw" bolip otiledi. 4- klasta "eki ta nbali ham 3 ta nbali sang a boliw " siyaqli temalardi otemiz. Mine bul apiwayidan quramaliga qaray uyretiw bolip esaplanadi.

Biz oqiwsnilarga boliw amelin uyretkende daslep zatlar di ten dey ekige yamasa ushke boliw haqqinda azgantay bolsada konlikpe payda etip aliwimiz kerek. Buni ushin biz aiwayi misallar menen uyretip baramiz. Misali dapter yaki ruchkani ten boliw, bunda eki ruchkani eki oqiwsni ga birew birewden bolip korsetiw, tort dapter di eki oqiwsni ga ten bolip beriw siyaqli zatlar menen uyretip bariw ga boladi. Jane 8 oyinshiqti 4 balaga neshewden ten dey bolistirip beriwge boladi. 18 geshirdi 3 ewden ten topar ga ajiratomiz. Neshe topar payda boladi? Dep uyretip baslaymiz. Onnan keyin boliw haqqinda magliwmat bere baslaymiz. Boliw degenimiz ne? Oni qalay esaplaymiz?

Buyimlar di ten dey etip bolip qoyiw boliw dep ataladi[2-klass,82-b]. Eki noqat (:) - boliw belgisi boladi. Misali; $10:2=5$ anlatpasi tomen degishe oqiladi; 10 menen 2 nin tiyindisi 5 ke ten. Usilay etip oqiwsnilarga boliw tuwrali tusinik bere baslaymiz. Jane suwretler arqali uyretsekte boladi.

Maselen oqiwsnilar di atin aytip Sultanda 8 alma bar. Ol ozi ham qasinda gi ush jorasina 8 almani ten dey etip bolip beriw kerek dep aytip uyretemiz. Bul jerde $8:4=2$ bul almalar di 2 ewden ten dey etip boliwge boladi dep aytamiz. Usilay etip kishi sanlardan ulken sanlar ga qaray bolip uyretip baslaymiz. Misali, 2 ta nbali sandi 1 ta nbali sang a boliw. Bunda biz bagana usilinan paydalanip oqiwsnilarga uyretemiz. 36 :3

¹⁴ Абдулла Қодирий. Тўла асарлар тўплами. Биринчи жилд. – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 248.

¹⁵ Абдулла Қодирий. Тўла асарлар тўплами. Биринчи жилд. – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 248.

=12; 66:3=22 ; 42:2=21. Bunnanda basqa 2 tañbalı sandı 2 tañbalı sanğa bóliw . Bunıda baǵana túrinde esaplaymız. 75:15= 5 ; 64:16=4; 50:25=2. 3 tañbalı sandı 2 tañbalı sanğa bóliw . 228:19=12 ; Nól menen tamamlanatuǵın sanlardı nól menen tamamlanatuǵın sanğa bólgende olardıń izindegı nóllerin túsirip shıqqan tiyindiniń izine qosıp jiberemiz. Misali; 400:20=20 dep emes 40:2=2 dep bolıp túsip qalǵan nólde izine tirkep jiberemiz . Bunday esaplardı kóbinese awızeki islegen waqıtta paydalansaq boladı.

Bóliwdi esaplawdıń jáne basqada usılları bar . Misali, kóbeytpeni bir sanğa bóliw ushin kóbeytiwshilerden birin sol sanğa kóbeytiw jetkilikli . Máselen;

$$(27 \cdot 5) : 9 = (27 : 9) \cdot 5 = 3 \cdot 5 = 15$$

Bir sandı kóbeytpege bóliw ushin ol sandı nábveti menen kóbeytiwshilerdiń hár birine bólip , onnan shıqqan sandı ekinshisine jáne bóliw kerek .

$$180 : (18 \cdot 5) = (180 : 18) : 5 = 10 : 5 = 2$$

Bir sandı bólinbege bóliw ushin ol sandı onıń bóliniwshisine bólip , bóliwshisine kóbeytiriw múmkin.

$$1000 : (250 : 7) = (1000 : 250) \cdot 7 = 4 \cdot 7 = 28$$

Bólinbeni bir sanğa bóliw ushin bóliniwshini sol sanğa bólip , shıqqan nátiyjeni bóliwshige bóliw múmkin yaki bóliniwshini bóliwshi menen sol sannıń kóbeytpesine bóliw múmkin.

$$(1000 : 25) : 8 = (1000 : 8) : 25 = 125 : 25 = 5 \text{ yamasa}$$

$$(1000 : 25) : 8 = 1000 : (25 \cdot 8) = 1000 : 200 = 5$$

Usınday jollar menen úyretsekte boladı. Bazi bir misallardı awızeki de jazba da sheshiw múmkin . Bunday jaǵdayda oqıwshılar sheshimlerin salıstırıp kóp xanalı sanlar ústinde arifmetik ámellderdiń mazmunin hám sanlar ústinde orınlanıp atırǵan ámeller mazmunin jaqsı túsiniw aladı. Demek, awızeki usıllardıń túrli usılların bilıw hám onı oqıwshılardıǵa úyretiw oqıwshılardıń awızeki esaplaw kónlikpe hám tájriybelerin bekkemlew ushin xızmet qıladı.

Baslawish klaslarda 1 hám 10 ǵa kóbeytiw hámde bóliw , nólde hám nólge kóbeytiw , nólde bóliw hám esaplawlardı orınlawda tiyisli bilimlerdi qollanıw ilmiy tájriybeleri jaqsılap islep shıǵıwı kerek. Birinshi basqishta 1 hám 10 sanları menen kóbeytiw hám bóliw jaǵdayların ózlestiredi. Misali ; $1 \cdot 3 = 3$, $3 \cdot 1 = 3$; $3 : 3 = 1$; $3 : 1 = 3$; $10 \cdot 3 = 30$; $30 : 3 = 10$ $30 : 10 = 3$.

Baslawish klass oqıwshılarına kóbeytiw hám bóliw qatnasqan teńlemelerde ótıledi;

$$x \cdot 6 = 12$$

$$x = 12 : 6$$

$x = 2$ endi buni tekseriw maqsetinde x tiń ornına 2 sanın qoyıp tekserip alamız $2 \cdot 6 = 12$. Demek bul teńlememiz durıs eken .

$$x : 12 = 20$$

$$x = 20 \cdot 12$$

$$x = 240 \text{ endi buni tekserip kóremiz } 240 : 12 = 20.$$

Usılay etip oqıwshılardıǵa bóliw ámelin hárqiyli usıllar menen úyretiwge boladı. Baslawish klasla oqıwshılar bóliwdiń ańsatlasqan túrlerin úyrenedi , olar joqarı klaslardıǵa barǵanda bóliw ámelin elede shuqırlaw úyrenip baradı.

Juwmaqlap aytqanda oqıwshılar bóliw hám kóbeytiw ámelin jaqsı úyrenip bariwı kerek . Sebebi bóliw ámelide basqa arifmetikaliq ámeller siyaqlı oqıwshılardıń turmisında kóplep ushırasadı. Oqıwshılardıǵa kóbeytiw hám bóliw ámelin úyreniwı olardıń logikalıq jaqtan pikirlewiniń rawajlanıwına sebep boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

[1]- Orınbayeva L. hám basqalar 2- klass matematika sabaqlıǵı , -T .: Yangiyól Poligraf Servis , 2018.-208 b.

[2] - Jumayev M.E. “ Baslawish matematika oqıwshı metodikasınan ámeliy shınıǵıwlar toplamı “ . T .; Oqıwshı 2005-j

МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК МЕТОД В ОБУЧЕНИИ РЕШЕНИЮ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ

Хусанова С.-студентка 3 курса
направления-Начальное образование НавГПИ
Научный руководитель-ст.преп. Нажимова А.И.

Аннотация. В данной статье идет речь об умении решать математические задачи с применением метода моделирования на уроках математики в начальной школе, так как глубина и значимость открытий, которые делает младший школьник, решая задачи, определяется характером осуществляемой им деятельности и мерой её освоения, тем, какими средствами этой деятельности он владеет.

Ключевые слова: решение задачи, моделирование, графические модели, развивающие функции, предметное и графическое моделирование.

Решение текстовых задач - важная составляющая курса математики начальной школы. Умение решать текстовые задачи является одним из основных показателей уровня математического развития младшего школьника. Математическая задача помогает ученику вырабатывать правильные математические понятия, глубже выяснять различные стороны взаимосвязей в окружающей его жизни, дает возможность применять изучаемые теоретические положения.

Решение задач способствует формированию у детей полноценных знаний, определяемых программой. Задачи дают возможность связать теорию с практикой, обучение с жизнью. Через решение задач дети знакомятся с важными в познавательном и воспитательном отношении фактами.

Глубина и значимость открытий, которые делает младший школьник, решая задачи, определяется характером осуществляемой им деятельности и мерой её освоения, тем, какими средствами этой деятельности он владеет. Ученик должен освоить способ решения широкого класса задач. При этом существенным является не отработка умения решать определенные типы (виды) текстовых задач, а приобретение учащимися опыта в семантическом (смысловом) и математическом анализе различных текстовых конструкций задач и формирование умения представлять их в виде схематических и символических моделей. В свою очередь, схематические модели бывают вещественными (они обеспечивают графическое действие). К графическим моделям относятся рисунок, условный рисунок, чертёж, семантический чертеж (схему). Чтобы решить задачу надо построить её математическую модель, но помочь в этом могут другие модели, вспомогательные. Уровень овладения моделированием определяет успех решающего. Развивающие функции моделирования текстовых задач нацелены на создание условий для раскрытия возможностей каждого обучающегося и его индивидуального развития. Поэтому обучение моделированию должно занимать особое и главное место в формировании умения решать задачи. Моделирование - процесс построения моделей для каких-либо познавательных целей.

Таким образом, моделирование предполагает выполнение трех взаимосвязанных действий: построение модели объекта, ее исследование, перенос результатов исследования на исходный объект.

Вся эта работа выполняется с помощью мыслительных операций: сравнения, анализа и синтеза, абстракции, обобщения и конкретизации.

Сравнение - это сопоставление объектов познания с целью нахождения сходства (выделения общих свойств) и различия (выделения особенных свойств каждого из сравниваемых объектов) между ними. Эта операция лежит в основе всех других мыслительных операций.

Анализ - мысленное расчленение предмета на части.

Синтез - мысленное соединение отдельных элементов или частей в единое целое. В реальном мыслительном процессе анализ и синтез всегда выполняются совместно.

Абстракция - это мысленное выделение каких-либо существенных свойств и признаков объектов при одновременном отвлечении от всех других их свойств и признаков. В результате абстракции выделенное свойство или признак сам становится предметом мышления. Все математические понятия как раз и представляют собой абстрактные объекты. Обобщение - мысленное выделение общих свойств в объектах и объединение этих объектов в группы.

Конкретизация - мысленный переход от общего к единичному, частному.

Психологи и многие математики рассматривают процесс решения задачи как процесс поиска системы моделей. По мнению В.А. Крутецкого «Каждая модель выступает как одна из форм отображения структуры задачи, а преобразование её идёт по пути постепенного обобщения, абстрагирования и, в конечном результате, построения её математической модели». Освоение моделей - это трудная работа для учащихся, поэтому обучение моделированию необходимо вести целенаправленно. Чтобы самостоятельно научиться решать задачи, ученик должен освоить различные

виды моделей, научиться выбирать модель, соответствующую предложенной задаче, и переходить от одной модели к другой.

В ходе решения текстовых задач с использованием моделирования реализуется творческая деятельность учащихся: составление задач по моделям, установление соответствий между содержанием задачи и схематическими рисунками, чертежами; выбор той задачи, которая соответствует рисунку, чертежу; выбор из нескольких схематических рисунков того, который соответствует данной задаче; выбор из данных решений того, которое соответствует схематическому рисунку, чертежу; нахождение ошибок в рисунках; определение по рисунку, чертежу всех арифметических способов, которыми может быть решена данная задача.

Формирование умения записывать кратко простую задачу - необходимый элемент в обучении решению простых задач и подготовительный этап к ознакомлению с задачами в два действия.

Для этой цели используются опоры-таблицы, которые в дальнейшем могут использоваться в устном счёте для решения задач, составлении задач по таблице. Сравнение опор позволяет выявить отличительные признаки задач, разъяснить взаимосвязь представленных задач, преобразовывать их из одной в другую, помогают предупредить смешение задач. Появляется возможность сравнивать и сопоставлять пары задач, чётко выделяя их существенные признаки, сходство и различия между ними, выполнять проверку (соотнесением, составлением обратных, прикидкой).

Особое место в формировании умения решать задачи отводится умению находить разные методы, приёмы, способы решения. Решение задачи по-разному - мощное средство постижения мира, осознания разнообразия свойств и отношений его элементов. Разные методы и способы решения - это средство развития познавательного интереса, умения отстаивать свою точку зрения, способности слышать и понимать других людей.

Решение задач нельзя считать самоцелью, в них следует видеть средство к углубленному изучению теоретических положений и вместе с тем средство развития мышления, путь осознания окружающей действительности, тропинку к пониманию мира.

Основное методическое правило при обучении решению задач: не спешить переходить к решению новой задачи, пока не исчерпаны все или почти все заложенные в ней возможности к развитию мыслительных способностей ученика.

Каждая задача-это единство условия и вопроса. Связь между условием и вопросом может быть прямой и косвенной, они влияют на поиск решения. Прямая связь: ориентирует на использование того, что дано в условии, для ответа на него.

Вопрос дается в прямой форме, и направляет на использование данных для ответа на него, показывает ход мыслительного процесса.

Косвенная связь: вопрос надо преобразовать, что может определить разные способы решения.

При работе с задачами нельзя останавливаться на одном способе решения, использовать другой способ позволяет: свойство арифметических действий; приём уравнивания или изменения задачи; приём дополнения условия, приём представления ситуации и мысленное практическое решение; другой вид разбора и т.д. Тем самым способные дети получают поистине неограниченные возможности в отыскании всё новых и новых способов решения, глубже усваивая математические зависимости, свойства. Но стремление детьми решить задачу различными способами не должно быть безумной манипуляцией с числами, они должны вдумчиво вчитываться в содержание задачи, выделять все взаимосвязи, на которые раньше не обращали внимание.

Графические схемы имеют преимущество, так как в них отражаются количественные отношения между величинами, о которых говорится в задачах, показываются связи между данными и искомыми, т.е. схемы делают математические связи и зависимости наглядными для учеников, помогают выделить главное в каждом этапе и выбрать действие для решения простой задачи, решаемой на конкретном этапе. Таким образом, использование предметного и графического моделирования обеспечит более качественный анализ задачи, осознанный поиск решения её, обоснованный выбор необходимого арифметического действия, поможет найти рациональный способ решения задачи, организовать творческие задания по преобразованию задач, по установлению условий, при которых задача не имеет решения, поможет обобщить знания, организовать индивидуальный подход при обучении решению текстовых задач.

Литература:

1. Бантова М.А., Бельтюкова Г.В. Методика преподавания математики в начальных классах. - М.: Просвещение, 1984. - 335 с.
2. Истомина Н.Б. Методика обучения математике в начальных классах: Учеб. пособие для студ. сред. и высш. учеб. заведений. - 2-е изд., испр. - М.: Издательский центр «Академия», 1998. - 288 с.

3. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников - М.: Просвещение, 1968. - 432 с.
4. Методика начального обучения математике / под ред. Л.Н. Скаткина. - М.: Просвещение, 1972. - 320 с.
5. Методика начального обучения математике: Учеб. пособие для пед. ин-тов / В.Л. Дрозд, А.Т. Касатонova, Л.А. Латотин и др.; Под общ. ред. А.А. Столяра, В.Л. Дрозда. - Мн.: Выш. шк., 1988. - 254 с.
6. Стойлова Л.П., Пышкало А.М. Основы начального курса математики. - М.: Просвещение, 1988. - 320 с.
7. Фридман Л.М., Турецкий Е.Н.. Как научиться решать задачи: Кн. Для учащихся ст. классов сред. шк. - 3-е изд., дораб. - М.: Просвещение, 1989. - 192 с.
8. Эрдниев П.М., Эрдниев Б.П. Теория и методика обучения математике в начальной школе. - М.: Педагогика, 1988. - 208 с.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA XALQ OG‘ZAKI IJODI NAMUNALARINI O‘RGATISH YO‘LLARI

Ochilova Guljahon Hamroqulovna-NavDPI

Boshlang‘ich ta‘lim 2-bosqich magistranti.

Baxronova Sarvinoz Akbar qizi-NavDPI

Boshlang‘ich ta‘lim 2-bosqich magistranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf darslarini o‘qitishda xalq og‘zaki ijodi namunalari: maqol, masal, ibora, ertak, hikmatli so‘zlar bilan orqali ular ongida yangi so‘z hosil qilish, nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish kabi mavzular yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Xalq og‘zaki ijodi, maqol, ibora, nutqiy kompetensiya, nutqiy mashq, og‘zaki nutq, yozma nutq, yorqin nutq, o‘qish va tushunish.

Barchamizga ma‘lumki, bugungi kunda har bir fanga yangicha yondashish, yangicha nigoh bilan qarash har bir zamonaviy o‘qituvchining zamon talabiga aylanib qoldi. Uzluksiz ta‘limda bolalarga ta‘lim beribgina qolmasdan, ularga tarbiya berish, ularni zamon talabi bilan uyg‘un holda o‘qitish biz o‘qituvchilarning zimmasidagi buyuk burchimizdir. Bolalarga tarbiya jarayonini olib borishda hikmatli so‘z, maqollar va xalqimizning boy merosi bo‘lgan – iboralar katta ahamiyatlidir. Bugungi globallashuv jarayonida har tomonlama intellektual rivojlanayotgan yosh avlod uchun yangidan yangi ma‘lumotlarga tezkor bilimga ehtiyoj nihoyatda kuchli. Ona tili va o‘qish savodxonligi fani aynan shu maqsadda tuzilgan bo‘lib darslikning bosh g‘oyalaridan biri: o‘quvchini lug‘at boyligini oshirish til ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda “Ta‘lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884-sonli Qaroriga ko‘ra “Maktabgacha, umumiy o‘rta, professional va oliy ta‘lim o‘quv dasturlari va fanlarining uzluksizligini va uzviyligini ta‘minlash” vazifasi ijrosini ta‘minlash bo‘yicha tayyorlangan Umumiy o‘rta ta‘limning ona tili (1-11-sinf) Milliy o‘quv dasturiga berilgan xulosada ham: “Milliy o‘quv dasturining ijobiy tomoni, har bir mavzu o‘quvchining og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishga qaratilgani bilan ajralib turadi. [1;3] – kabi fikrlar bayon etilgan.

Vatan, xalq uchun qilgan xizmatlari, aziz avliyolar ilmu-urfoni haqida mamlakat osoyishtaligi tinchligi, xalq or-nomusi uchun kurashgan sarkardalar haqida, qolaversa Vatanning har bir go‘shasi xususida ota-bobolarimiz yaratgan rivoyatlar o‘zining ilmiy, badiiy ahamiyati bilan qimmatlidir. Rivoyatlarni izchil o‘rganish va tadbiq qilish yosh avlod kamoloti uchun muhim manba hisoblanadi. Xalq og‘zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib, obrazlarga kirib o‘qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta‘sirchanligi, tarbiyaviyligi, do‘stona munosabatlarning qadrlanishi, yovuzlik ustidan doimo g‘alaba qozonilishi, o‘tkirligi, manodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Xalq og‘zaki ijodidagi ertak, maqol, rivoyat, qissa, hikoyalarning aksariyati real hayot tasviri, bo‘lib o‘tgan voqealardan olingan qisqa personajlar bilan qo‘shilib ketadi. Xalq og‘zaki ijodi o‘tkir, maroqli syujeti, voqea rivijidagi favqulotta ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, ulardagi mard, kuchli, ziyrak, topqir, jasoratli, dovyurak chaqqon qahramonlar, ertakning g‘oyaviy yo‘nalishi, unda ezgulik, kuchining- yaxshilikning doimo g‘alaba qilishi bolalarni o‘ziga jalp etadi. Ertakda hikoya qilingan qabul qilish shakli bir xil so‘z va iboralarining qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta‘sirchanligi, ifoda vositalarining jonligi bolalar uchun juda

qiziqarlidir. Ertakda qatnashuvchilar ko‘pincha rahm dil saxiy, adolatli, hamda ularning aksi bo‘lgan yovuz, baxil, ochko‘z kishilar timsoli bo‘ladi.

Ertakdagi o‘qituvchi qiymati shundan iboratki, bolalarda unda to‘g‘rilik halollik g‘alaba qilganidan, kambag‘al kishilar qiyinchilikdan qutulganidan, ya‘ni yaxshilik, ezgulik ro‘yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikdan uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doim shunday bo‘lishini istaydilar va bunga ishonadilar. Bola ertaklarga ishonsa, qiziqsa, dunyoqarashi, fikrlashi, bilimi yanada ortadi. Maktab o‘quvchilari ayniqsa 2-3- sinf o‘quvchilari ma‘lum darajada o‘qish ko‘nikmasini egallaganliklari uchun matn, ertak, hikoya, she‘r, rivoyatlarni, ustida mustaqil ishlashga ko‘proq e‘tibor berish lozim. O‘quvchilarning topshiriqni tez, to‘g‘ri bajarishi uchun qulay usullarni tanlay bilishi, ishga ijodiy yondashishi zarurdir. O‘quvchilar bunday ishlarni o‘z-o‘zidan o‘rganib qolmaydi, albatta bunday bilim ko‘nikma va malakalar bolalarga o‘qituvchining alohida o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarini egallaydilar. Faqat o‘qituvchi rahbarligida ishlagandagina, ular fikrlashga, amaliy mashg‘ulotlarni ijodiy bajarishga, yo‘l qo‘yilgan xatolarni topish va uni tuzatishga o‘rganadilar.

Ma‘lumki ertaklarda –didaktika, ibrat vositalari mujassamlashtiriladi. Ularda ijodalanganuydirmalarni hoddalarni oldindan ko‘ra bilishlilik xususiyati ibratlidir. Asrlar osha sayqallashib, soda va teran mazmunlari bilan bizgacha yetib kelgan ertaklar eng sevimli, eng jizibali xalq ijodi namunalaridandir. Ertaklarning badiiy kuchi- ularning xalq orzu-umidlari va turmush haqiqatlari bilan birgalikda, odamlar ruhuyatini o‘zida aks ettirishda, kattalarga ham, kichiklarga ham birday yoqimli, qiziqarli bo‘lishidadir. Ertaklarning tarbiyaviy ahamiyati shundaki, ularda yilning to‘rt fasli, tabiat hodisalari, kishilarning his tuyg‘ulari, ichki kechinmalari, hatti harakatlari ham ifodalanadi. Bola ulg‘aygan sari uning dunyoqarashi, fikrlashi, atrof muhitga bo‘lgan e‘tibori, xotira va tushunchalari rivijlanib boradi. Tashqi dunyo uning ko‘z o‘ngida kengayib, jilolanib boraveradi. Bolalarda inson obrazlari tobora aniq va ravshanroq tushunula boshlanadi. Bolalarda asta sekin yolg‘onchi, hiylakor kishilar, yaxshi xislatli, adolatli, vijdonli, shafqatli, rahmdil kishilar haqida fikr tug‘uladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabr dagi “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884-sonli Qarori.
2. Nurmatova S., Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini jahon ertaklari orqali axloqiy tarbiyalash yo‘llari, Jizzax-2020.
3. Jumaboyev M. “Bolalar adabiyoti va folklori”—T.O‘qituvchi, 1990.
4. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetic ijodi, --Toshkent, “O‘qituvchi”, 1990.
5. Azimova I., Ona tili va o‘qish savodxonligi, 1-sinf, Toshkent-2021.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

Nuraddinova Surayyo Rustam qizi-

NavDPI Boshlang‘ich ta’lim

yo‘nalishi 1-kurs talabasi Ilmiy rahbar: p.f.f.d.(PhD) F.X.Holikulova

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish texnologiyasi pedagoglar tomonidan maxsus turdagi topshiriqlar mustaqil faoliyat turlarini bajarish orqali ro‘yobga chiqarilishini va ularning samaradorligini amalga oshirilishi, maktablarda o‘quvchilar darsliklarda berilayotgan ma‘lumotlarni yodlashlari kerak emas, balki, ularda tanqidiy fikrni rivojlantirishimiz kerakligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, o‘quvchi faoliyati, jarayon, didaktika, o‘quv materialining mazmuni, shakl, metod.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash orqali, mustaqil, erkin fikrlay olish, tahlil qilish, taqqoslash, fikrlarni izohlash, bahslashish, o‘z g‘oyalarini himoya qilish va yangiliklarga intilish kabi malakalari bilan birga, mantiqiy tafakkur qila olish salohiyati, dunyoqarashi, o‘z-o‘zini anglash, kommunikativ savodxonligi, go‘zallik va nafosatni his etib, undan zavqlana olish, aqlan va jismonan sog‘lom bo‘lish, milliy urf - odatlarni o‘ziga singdirish va qadrlash kabi muhim xususiyatlari rivojlantiriladi. Bu o‘z navbatida kichik yoshdagi o‘quvchilarning bilimlarni chuqur o‘zlashtirish va amalda to‘g‘ri qo‘llay olishlarini ta‘minlaydi. Shunga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tanqidiy fikrlashlarini rivojlantirish uchun darsning maqsadini aniq, pedagogik texnologiya asosida loyihalab olish muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasini o'rganish uchun ularning muloqotga kirishish jarayonlarini kuzatish muhim ahamiyat kasb etadi. Kuzatish metodidan o'quvchilarning fikrlash va muloqotga kirishish ko'nikmalarni qiyoslashda keng foydalaniladi. [1:43-47.]

O'quvchilarning amaliy, ijodiy, mustaqil ishlari, imkon qadar individual bo'lishi uchun sharoit yaratish talab etiladi. Bunda ish turlarini muntazam o'zgartirib turishga qulay vaziyat vujudga keltiriladi. O'quvchi faoliyatining har xil turlarini uyg'unlashtirish zaruriyati hamda barcha faoliyat turlarining muvofiqlashtirilishi ularda rang-barang tipdagi talablarning hosil bo'lishi uchun qulay sharoitni vujudga keltiradi. Shu bilan birga o'z-o'ziga talabchanlik va mas'uliyat hissini tarbiyalaydi. O'quv-biluv jarayonida o'quvchilarning tanqidiy fikrlashi ko'p qirrali faoliyatni vujudga keltirib, bir turdagi faoliyatning ikkinchi turdagi faoliyatga o'tib turishi jarayonida har bir o'quvchida o'zining shaxsiy, aniq maqsadini belgilab olish qobiliyatini rivojlantiradi. Ayni shu maqsad o'quvchilarda mustaqil, ijodiy faoliyatga kirishish uchun zamin yaratadi va ularda qat'iy harakat dasturini ishlab chiqishga asos bo'ladi. [2:63-67.]

O'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish texnologiyasi pedagoglar tomonidan maxsus turdagi topshiriqlar, mustaqil faoliyat turlar va har xil turdagi metodlarni qo'llash orqali ro'yobga chiqariladi va ularning samaradorligi muayyan mezonlar yordami bilan amalga oshiriladi. Ta'lim jarayoni to'laqonli tarzda o'quvchiga yo'naltirilsa, uning ehtiyoj va imkoniyatlari, qiziqishlari, iqtidorini hisobga olgan holda muayyan tamoyillar asosida tashkil etilsa, bunday ta'lim natijalari, birinchi navbatda, o'quvchi shaxsining o'zini, shu bilan bir qatorda, davlat, jamiyat hamda fanni rivojlantiruvchi omil darajasiga ko'tariladi.

Ta'lim jarayoni o'quvchilar tomonidan tanlangan turli yo'llarga moslashtirilib, takomillashtirilib borilgandagina ularda tanqidiy fikrlashni shakllantirishga zamin yaratiladi. Ta'lim jarayoni o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishga zamin yaratish uchun ko'proq o'qish darslari va unda ikki haftada bir o'tiladigan sinfdan tashqari o'qish darslarining roli benihoya kattadir. Sinfdan tashqari o'qish darslari orqali o'quvchilar tashqi hayot, hayvonot olami, tabiat hodisalari, yurtimizning tarixiy va zamonaviy ko'rinishi, xalqimizning hayot tarzi, milliy qadriyatlar va milliy urf-odatlar kabi, ya'ni boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun qiziqarli bo'lgan jarayonlar haqidagi to'liqroq ma'lumotlarni ham ana shu darsda egallaydilar. O'quvchilarni kasbga, ijodga yo'naltirish va ular iqtidorlarini ochish, mustaqil fikrlash va tanqidiy fikrlash kabi murakkab vazifalarni yechishda ham, ushbu darslarning ahamiyati juda katta. [3:91-99.]

Barkamol avlodni voyaga yetkazish, ular ma'naviyatini kamol toptirish maqsadida ta'lim sohasidagi olib borilayotgan o'zgarishlar, yangi texnologiyalar, interfaol metodlar boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari o'qish darslarini tashkil etishda ham o'z aksini topyapti. Bularning hammasi boshlang'ich sinf o'quvchilarining tanqidiy fikrlashini va nutqini shakllantirishga va o'stirishga katta yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Xodjayeva F.O O'quvchilarni tanqidiy fikrlashga o'rgatish va uning muhim jihatlari. | "Zamonaviy ta'lim" ilmiy-amaliy ommabop jurnali, 2017-yil, №6, 43-47b.
- 2.O'quvchilarning mustaqil fikrlashini tarkib toptirishning pedagogik ahamiyati. Xalqaro konferensiya. g.Novosibirsk 2021 y.
- 3.S.T.Turg'unov, B.X.Oaniyarov, M.A.Umaraliyeva, Sh.S.Shodmonova, Sh.M.Turg'unova, H.M.Tojiboyeva O'qituvchilarning kasbiy mahorat va kompetentligini rivojlantirish. Toshkent: "Sano-standart", 2012

ЭЛЕМЕНТЫ ЗАНИМАТЕЛЬНОСТИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО

Абдусалимова Н. - студентка 3 курса
направления-Начальное образование НавГПИ
Научный руководитель-ст.преп. Нажимова А.И.

***Аннотация.** В данной статье идет речь о занимательных задачах для младшего школьного возраста, о математическом мышлении, развитии математических способностей, проявлении детьми таких характеристик мышления, как догадка, смекалка, сообразительность, любопытство.*

***Ключевые слова:** занимательность, математические способности, игровая деятельность, познавательный интерес, педагогическое средство.*

Существует огромное количество занимательных задач для младшего школьного возраста, чтобы увлечь детей, чтобы дети смогли полюбить математику. Полюбить математику — это значит полюбить математическую деятельность и математическое мышление, что на современном этапе может лечь в основу моделирования процессов окружающего мира, составления жизненной концепции и грамотного выбора деятельности. Поэтому привить любовь младших школьников к математике, используя всю систему педагогических методов, — непростая, но очень важная в настоящее время задача учителя. На современном этапе, учитывая важность личностного свободного

выбора современного человека, учитель должен уметь так организовывать процесс обучения, чтобы вызвать максимальный интерес ученика к предмету. Можно утверждать, что новые существующие учебники по математике для начальной школы вполне успешно формируют и достаточно активно развивают логические умения учащихся, но при этом умственная инициатива, присущая творческим элементам мышления, отстает. Сложные приемы, связанные с абстрактными понятиями, усвоенные в процессе обучения, применяются учениками начальной школы достаточно уверенно, но при этом дети зачастую проявляют беспомощность в совершенно не сложных ситуациях, не требующих особых знаний. В начальной школе без занимательности, особенно на уроках математики, не обойтись. В структуре занимательных задач предусмотрено проявление детьми таких характеристик мышления, как догадка, смекалка, сообразительность, любопытство. Следует чаще использовать на уроках забавные задачи и загадочные истории. Еще Я.И. Перельман считал, что «особенность занимательной науки заключается в том, что «приемы ее не исключают работы ума, а, напротив, побуждают мысль работать» [2]. Занимательный материал имеет большое значение для умственного развития и является одним из лучших способов пробудить интерес у учащихся к изучению математики.

Как утверждает И.И. Аргинская: «Учебная деятельность в начальных классах стимулирует, прежде всего, развитие психических процессов непосредственного познания окружающего мира — ощущений и восприятий. Учащиеся начальных классов всегда отличаются остротой и свежестью своего восприятия, своего рода созерцательной любознательностью» [3].

В педагогической и методической литературе отсутствует определение такого общепринятого педагогического понятия, как «занимательность обучения математике». За условное определение можно принять определение, которое было дано М.Ю. Шуба «Под занимательностью на уроке понимаем те компоненты урока (способы подачи учебного материала, специфические свойства информации и заданий, связанные с учебным материалом, а иногда и с организацией обучения), которые содержат в себе элементы необычайного, удивительного, неожиданного, комического, вызывают интерес у школьников к учебному предмету и способствуют созданию положительной эмоциональной обстановки учения» [8]. Еще К.Д. Ушинский в свое время рекомендовал: «подключать составляющие занимательности, игровые факторы в учебный труд школьников для того, чтобы процесс познания был более продуктивным». В игровой деятельности на уроке математики младшие школьники неприметно для себя выполняют различные упражнения со сравнением множеств, выполнением арифметических действий, тренируются в устном счете, решении задач. Условия практически любой игры по умолчанию требуют заинтересованности в победе, а следовательно, пробуждают у ребенка потребность в концентрации, находчивости, смекалке, быстроте и т.д. Учащийся работает с азартом, заинтересованностью в процессе реализации задания, но задание должно быть выполнимым, т.е. приемлемой сложности [5]. Главное в учебной деятельности — развить в ребенке интерес к изучаемому предмету, который в дальнейшем трансформируется в познавательный интерес. Чтобы соблюдать это условие, важно, чтобы обучение в начальных классах не превратилось в рутину, в однообразное и скучное занятие. Это требование должно мотивировать учителя на поиск методов и средств, эффективных для привлечения внимания младших школьников, располагающих к совместной деятельности. Занимательность для детей связана с необычными сторонами знакомых вещей и явлений. Как педагогическое средство занимательность — это комплекс заданий, к реализации которых ученики побуждаются благодаря собственному любопытству, желанию разгадать, открыть, узнать что-то новое. Однако со стороны учителя будет ошибкой чрезмерно увлекаться «развлекательством» учеников, используя занимательные игры в учебном процессе, как итог это может привести к отсутствию интереса и рвения у детей к иным формам учебной работы. По мнению Я.И. Перельмана, «при соответствующем отборе и методике работы с занимательным материалом выполняется ряд педагогических функций:

- побуждение интереса к обучению у учащихся;
 - внесение разнообразия в обучение;
 - мотивация учебной деятельности;
 - формирование качеств личности у детей младшего школьного возраста, как следствие формирования творческой личности у ребенка;
 - обучение на основе создания специальных ситуаций, необычных для традиционного преподавания» [6].
- Можно сказать, что действующим фактором занимательности является появление у младших школьников активизации к самостоятельной исследовательской деятельности. Занимательность — это прием, который, «воздействуя на эмоции ребенка, способствует созданию активного настроя к образованию и готовности к умственной работе у всех младших школьников» [6].

По утверждению многих авторов, «занимательность способствует развитию интереса к изучению предметов естественно-математического цикла и является средством возбуждения более длительного непроизвольного интереса вначале к задачам или дидактической игре с математическим содержанием, а затем и к самому процессу обучения, тем самым открывая широкие возможности для активизации познавательного интереса детей на уроке. Поэтому и важен процесс развития познавательного интереса, одним из ведущих средств которого является занимательность»[6]. Пробуждение у младших школьников интереса к математике, развитие их математических способностей невозможно без применения в образовательном процессе заданий занимательного и нестандартного характера. Успешная реализация подобных заданий способствует развитию у младших школьников «гибкости и вариативности мышления, критическому осмыслению приобретенных знаний, учит детей таким приемам умственной деятельности, как аналогия и обобщение, анализ и синтез»[6]. Так как при решении занимательных и нестандартных задач правильный результат почти всегда находится далеко не сразу, то это способствует выработке настойчивости в достижении цели, что помогает формированию весьма важных волевых качеств личности. И, наконец, может быть, самое главное: самостоятельное решение такой задачи дает мощный эмоциональный импульс ребенку, связанный не только с достижением результата, но и с осознанием красоты и необычности хода решения. Методика использования занимательных заданий в процессе обучения схожа с методикой использования привычных заданий, нельзя провести между ними четкой границы, но все же использование занимательности на уроках имеет некоторые отличительные особенности. Внедрение занимательных заданий необходимо:

- если присутствует возможность неприятия детьми какого-либо учебного задания;
- при решении сложных дидактических задач в учебном процессе;
- при выработке умений у школьников, когда требуется сделать большое число однотипных манипуляций;
- при изучении материала, требующего прочного запоминания.

Плюсы большинства занимательных задач в том, что при их решении у ученика, как правило, возникает необходимость поменять ход мыслей в противоположном направлении. Занимательность развивает гибкость ума, способствует отстройке мышления от привычных шаблонов. Сборники по занимательной математике широко представляют математические развлечения: различные ребусы, лабиринты, головоломки, игры на пространственное преобразование и т.д. Присутствуют и математические игры. При решении данных задач необходимо провести анализ условия задачи, содержания и правил игры, а по ходу решения требуются применения математических методов.

И.А. Тюрина занимательные задачи разбивает на 3 группы:

- Развлечение. Ребусы, шарады, кроссворды, головоломки.
- Математические игры. Игры с кубиками, карточками, моделирование, шахматы.
- Дидактические игры» [7].

Содержание занимательных упражнений и задач должно соответствовать общим результатам, требуемым программой обучения.

В процессе проведения уроков математики было замечено, что учащиеся начальной школы, которые решали занимательные задачи, могут более гибко и разносторонне мыслить, чем те, кто никогда не решал занимательных задач, так как занимательные задачи приобщают учащихся к творческому поиску и самостоятельной исследовательской деятельности, формируют познавательный интерес к математике. Важно использовать занимательные задачи, особенно в начальных классах, для целенаправленного формирования у школьников определенной гибкости мышления. В математическом образовании занимательность всегда являлась общепризнанным средством активизации мыслительной деятельности учащихся.

Литература:

1. Аникеева Н.П. Воспитание игрой: книга для учителя / Н.П. Аникеева. — М.: Просвещение, 1987. — 144 с.
2. Анисимова И.И. Роль занимательных задач в развитии мотивации к изучению математики в школе // В сборнике: Проблемы теории и практики современной науки Материалы V Международной научно-практической конференции. — 2016. — С. 19-28.
3. Аргинская И.И. Особенности обучения младших школьников математике. Методические основы личностно ориентированной системы обучения, направленной на общее развитие школьника // Начальная школа. — 2011.- №18 — С. 34-38
4. Бантова М.А., Бельтюкова Г.В. Методика преподавания математики в начальных классах. — М.: Просвещение, 2016. — 436 с.

5. Педагогика: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / П.И. Пидкасистый, В.А. Мижериков, Т.А. Юзефович; под ред. П.И. Пидкасистого. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательский центр «Академия», 2014. — 624 с.
6. Перельман Я.И. Занимательные задачи и опыты / Я.И. Перельман. — М.: Книжный Клуб Книговек, 2015. — 480 с.
7. Тюрина И.А. Игра на уроках математики // Начальная школа. — 2012. — № 2. — С. 28-32.
8. Шуба М.Ю. Занимательные задания в обучении математики. — М.: Просвещение, 1995. — 128 с.

MATEMATIKA SABAQLARÍNDÁ WAQÍT, ARALÍQ, TEZLIKKE TIYISLI MÁSELELER SHESHIW METODIKASÍ

Pirnazarova Qundiz Berdibay qizi-NavDPI

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi.

Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-

NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada matematika darslarida vaqt, masofa, tezlik kabi asosiy miqdorlarni órgatish metodikasi bóyicha mulohazalar yuritilgan.*

Kalit sózlar: *Miqdor, vaqt, masofa, tezlik, ólcham, raqam, óquvchi*

Mu'g'darlar nomerler siyaqli baslang'ish klaslarda matematika shını'ıwların'ın tiykar'ı túsini'ı bolıp, balalarda mu'g'dar haqqında predmetlerge baylanislı hám ólshew menen baylanislı oy-óristi sáwlelendiriw ushın paydalanıladı. 1-2-klaslarda oqıwshılar, uzınlıq, massa, awırılıq, waqıtqa baylanislı hám olardıń ólshew birliklerine baylanislı ma'glıwmatlar'ıa iye boladı. Mısallardı sheshiw processinde olar baha, mu'g'dar, tezlik, aralıq túsini'ıleri menen tanısadı. Temanı úyreniw barısında so'ğan erisiw kerek, oqıwshılar ózara baylanislı, biraq ulıwma basqa-basqa mazmun'ıa iye bol'ğan “mu'g'dar” hám “nomer” túsini'ıklerin anıq parqına bara alıwı kerek. Máselen, sım oramınan bir bólek kesip alıp, ólshew birligi detsimetrden paydalanıp, 1dm, 2dm, 3dm, 4dm, ... 20dm siyaqli uzınlıqlardı belgilep baramız. Ya'ǵnıy usı ólshew birligin sım uzınlı'ı boyınsha izbe-iz qoyıw arqalı ólsheymiz hám tiyisli atı menen -20dm dep jazıp qoyamız. Eger basqa ólshew birligi, máselen, santimetrden paydalan'ın bolsa, mu'g'dardıń nomer belgisi bol'ǵanlı'ına erisemiz. Bul nomerdi tiyisli at penen (200cm) jazıp qoyamız.

Nomer hám ólshemler túsini'ıklerin ózara parıqlaw ushın bul basqışda usı járdemlerden ıqtıyatlılıq penen paydalanıw kerek boladı. 11, 40, 78, 99 siyaqli mısallarda, belgilerdi qollaw menen baylanislı mısallardı islewde, birinshi nomerlerdiń (sanlardıń) ózin salıstırıw zárurlı'ı 23 cm, 45 dm, 2 dm, 1m siyaqli mısallardı sheshiwde bolsa mu'g'darlardı salıstırıw kerek ekenligin biliw kerek. Mu'g'dar hám san(nomer) sózlerin qollaw menen basqa mısallar da sol siyaqli anıq túsini'ıkli bolıwı kerek. Máselen; “385 hám 481 sanların” yamasa “3m 85cm hám de 4m 81 cm” siyaqli[1].

Waqıt ólshew birlikleri - Jerdiń óz átirapında aylanıwı, Quyash átirapında aylanıwı hám sonıń menen birge, Aydıń Jer átirapında aylanıwlarına tiykarlan'ın. Waqıt ólshew birlikleri - waqıttı belgilewde qollanılatu'ın birlikler - ásir, jıl, ay, keshe-kundiz, saat, minut, sekund, sonıń menen birge waqıttıń 12 jıllıq dáwir - múshel jıl esabı; 60 jıllıq dáwir hám basqa ólshew birlikleri.

Waqıt - hádiyseniń ótiwin ańlatadı. Saat - waqıttı ólshewshi ásbap. Saattıń kishkene tili saatlardı kórsetedi, úlken sızıqlar saattı bildiredi. Saattıń úlken tili minutlardı kórsetedi, kishi sızıqlar minuttı bildiredi. Saat tili ya'ǵnıy, kishkene tili 2 sanın kórsetse, minut tili ya'ǵnıy, kishkene tili 12 sanın kórsetse 2 boldı degeni. Minut tili bir márte aylan'ın'ıa deyin 1 saat waqıt ótedi. Minut tili yarım aylan'ın'ıa deyin yarım saat ótedi. Bul ja'ǵdayda minut tili 6 sanın kórsetedi. Eger minut tili 6 sanın kórsetip, saat tili 7 hám 8 sanları arasında bolsa saat 7 yarım boladı. Saatta'ı sızıqshalar sanı 60. Bir sızıqtan basqasına shekem bol'ın aralıq bir minuttı bildiredi.

1 ásir = 100 jıl 1jıl = 12 ay 1 ay = 30,31 sutka

1 sutka = 24 saat. 1 saat = 60 minut. 1minut = 60 sekund.

Yarım saat = 30minut. [1; 155,156]

10:48 – saat 48 minut ottı. 8:33 – saat 8 den 33 minut ottı;

9:39 – saat 9 dan 39 minut ottı. Waqıttı belgilewde t háribi belgilenedi.

2-klasta usı waqıt ólshew birliklerin anıqlaw ushın hár túrli mısallar keltirilgen.

Tómende biz oqıwshılardıń túsini'ıgin qalıplestiriw ushın mısallar beremiz:

2. Avtobus saat 6:30 da qala'ıa júrip ketti. Mánzilge jetip barıwı ushın 1 saat waqıt ketedi. Avtobus mánzilge neshede jetip baradı?

3. Malika mektepke azanda saat 7:30 da jetip bardı hám saat 12:45 de mektepten úyine qayttı. Ol mektepte qansha waqıt bolǵan?

4. Kino kórsetiw waqıtı 3 saat 15minut. Ol saat 8:30 da baslansa, qashan tamamlanadı? [1;159.161]

Tezlik - belgilengen waqıt ishinde basıp ótken aralıqtıń ólshewi bolıp tabıladı. Tezlik háreket baǵdarın esapqa alǵan halda skalyar yamasa vektorlı bolıwı múmkin. Tuwrı sıızıqta háreketleniw tezligi sıızıqlı, sheńber boylap bolsa múyeshli dep ataladı. Tezlikti ólshew $v = S \cdot t$. SI sistemasında tezlik sekundta metr menen ólshenedi. Saatına metrik kilometrler hám saat tilleri AQSh hám Ullı Britaniyada da keń qollanıladı. Úlkenliginen tısqarı, jónelis de kórsetilgende, mısalı, arqaǵa sekundına 10 metr. Tezlik birligi ushın sonday bir tuwrı sıızıqlı hárekettiń tezligi alınadı, bunda dene 1s ishinde 1m háreket qıladı. (1m/s alıńǵan SI birligi). Qozǵalı tezliginiń qısqasha jazılıwı km/saat, m/s, m/m. Qozǵalı tezligin anıqlaw ushın aralıqtı waqıtqa bóliw kerek [4; 63.64].

Máselen; Velosipedshi bir qıylı tezlik penen júrip, 39 km aralıqtı 3 saatta basıp ótti. Velosipedshi qanday tezlik penen háreketlengen?

$$V = s/t \quad S = 39 \text{ km} \quad t = 3 \text{ saat} \quad v = 39 \text{ km} / 3 \text{ saat} = 13 \text{ km/saat}$$

Tezlikke baylanıslı mısallar: 1. Samolyot 10 minutta 110 km bolǵan aralıqtı ushıp ótedi. Samolyot hár bir minutta neshe kilometr aralıqtı ushıp ótedi?

2. Velosipedshi 48km aralıqtı saatına birdey tezlik penen júrip, 4 saatta basıp ótti. Velosipedshi bir saatta neshe kilometr jol júrgen?

3. Vertolyot hár bir saatta bir qıylı aralıqtı ushıp, 2 saatta 460 km aralıqtı ótti. Ol qanday tezlik penen ushqan?

4. Jeńil avtomobil 4 saat jol júrip 240 km aralıqtı basıp ótti. Jeńil avtomobilniń tezligin tabıń.

Xalıq aralıq birlikler tiziminde uzınlıq hám aralıq birligi etip Metr qabul qılınǵan. Belgileniw-m. Táriypi: Metr jarıqlıqtıń vakuumda $1/299\,792\,458$ sekund waqıt aralıǵında basıp ótken aralıqqa teń. Uzınlıq hám aralıq birliginiń atı sıpatında polyak alımı Tit Burattini (1615-1682) tárepinen qabıl etilgená $100\text{cm} = 1\text{m}$; $10\text{cm} = 1\text{dm}$; $1\text{m} = 10\text{dm}$; $1\text{cm} = 10\text{mm}$; $1\text{dm} = 100\text{mm}$;

Misal, bul lentanıń uzınlıǵı 10 cm yáki 1 dm ge teń, $1\text{ km} = 1000\text{ m}$ ulken aralıqlar kilometrde ólshenedi. «Kilo» sózi latinsha bolıp, qaraqalpaqsha «mıń»dı bildiredi. 1 kilometrde 1000 metr bar. Aralıqtı kórsetkende sanlar qasındaǵı «kilometr» sózi qısqasha **km** dep jazıladı. Mısalı, 2 km, 150 km, 500 km. Aralıqtı S háribi menen belgileybiz. Eki awıl aralıǵı 25 km. Velosipedshiler bir-birine qaray jolǵa tústi. Olardan biri ushırasaman degen she 13 km joldı basıp ótti. Ekinshi velosipedshi qansha jol júrgen? Bunda $S = 25\text{km}$ bolsa 1-velosipedshi 13km bolsa 2-? Eki awıl aralıǵınan velosipedshilerdiń biriniń aralıǵın alamız. $25\text{km} - 12\text{km} = 13\text{km}$ usı arqalı ekinshi velosipedshiniń júrgen aralıǵı kelip shıǵadı. Aralıqtı tabıw ushın qozǵalı tezligin waqıtqa kóbeytiw kerek.

1. Piyada 4 km/saat tezlik penen 3 saat jol júrdi. Piyada qansha aralıqtı basıp ótti?

2. Motociklshi 40 km/saat tezlik penen júrdi. 12 saatta qansha aralıqtı basıp ótedi?

3. Tasbaqa 4 m/min tezlik penen háreketlendi. Ol 3 minutta qansha aralıqtı basıp ótedi?

4. Tayınshaq 20 m/min tezlik penen júrdi. Tayınshaq 10 minutta qansha aralıqtı ótti?

Oqıwshılar usıǵan baylanıslı mısallar sheshiw arqalı tezlikke baylanıslı bilimleri artadı, qalǵan máselelerdide ánsat isley aladı.

Juwmaq etip aytıwımız múmkin ,oqıwshılar tezlik, waqıt, aralıqqa tiyisli temalardı uyreniw arqalı bilimleri jetilip baradı, oy-órisi rawajlanadı, bilim-kónlikpege iye boladı. Jáne bul temalar keleshegi ushın zárúr bolıp esaplanadı. Sebebi, hár bir zat usı tezlikke, waqıtqa, aralıqqa baylanıslı. Oqıwshılar hár bir temalardı tereńnen úyrenip, bilimin elede jetilistirse mámlekette belgili bir kásiptiń jetik mamanı bolıp jetilisedi. Dúnyaqarasi keńeyedi, rawajlanadı.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

[1] - Jumayev M.E., Tadjiyevá Z.Ǵ. Baslawısh klaslarda matematika oqıtıw metodıkası T, (Pán hám texnologiya), 2005. 312 bet.

[2] - Axmedov M. hám basqalar, 1-klass . 2019(Turon-Iqbol), 2019.

[3] - Urinboyeva L. va b. Matematika: 2-klass ushın sabaqlıq /- T: Yangiyól Poligraf Servis, 2018. — 208 b.

[4] - Bikbayeva N.U. Matematika: 4-klası ushın sabaqlıq. –T: «Óqıtuvchi» BPDÚ. 2017. —208 b

BOSHLANG'ICH SINFLARDA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANIB O'QUVCHILARNING OG'ZAKI NUTQINI SHAKLLANTIRISH METODLARI

Rasulova Munisa Dilshod qizi- NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: p.f.f.d.(PhD) F.X.Holikulova

Annotatsiya: *Maqolada nutq o'stirish metodikasi, uning ahamiyati o'quvchilar nutqini rivojlantirish yo'llari, metodikasi, nutqni o'stirish yo'llari nutqni o'stirishga erishish orqali o'quvchilarda shakllantirilishi lozim bo'lgan hayotiy ko'nikmalar haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *Nutq, metodika, hayotiy ko'nikmalar, ma'naviy meros, jamoa bo'lib ishlash, didaktika, individual, kommunikativ tarzda shug'ullanish.*

Mamlakatimizda kelajagimiz davomchilari bo'lmish yoshlarga innovatsion, ilg'or texnologiyalar yordamida interaktiv metodlarni qo'llab uzluksiz ta'lim tizimimiz umumiy o'rta ta'limning asosiy tayanch bosqichi bo'lib hisoblanadi. Bu borada boshlang'ich sinf o'quvchilariga kundalik ijtimoiy hayotda og'zaki va yozma muloqotda nutqni o'stirish uni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash vazifasi hisoblanadi. Ona tili o'qitish metodikasi didaktika bilan uyg'un, o'zaro bog'langan holda rivojlanib kelgan. Barcha o'quv fanlarining o'qitish nazariyalari didaktika faniga asoslanishi undan ilmiy ozuqa olishi barchamizga ma'lum. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarga o'zbek tilini o'qitish uni o'rgatish nutqni o'qish va yozishni grammatika va imloni o'rgatishi uchun o'qituvchi metodika bilan yaxshi qurollangan bo'lishi kerak. O'qish va yozishni o'rgatishda bilim va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida o'quvchilar duch keladigan qiyinchiliklarni oldindan ko'ra bilishi xatolarning sababini tahlil qilishi bu xatolarni qayta takrorlanmasligiga yordam beradi. Bolalar bilan kommunikativ tarzda shug'ullanishimiz kerak. Kommunikativ yondashuvga ko'ra nutq muayyan nutqiy maqsadni ro'yubga chiqarish kimgadir axborot berib kimdandir axborot olish va kim bilandir fikr almashinish asosida harakatga keltiriladi. Boshlang'ich sinflarda ona tili darslarning muhim vazifalaridan biri fikrni ifodalashda gapdan unumli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish hisoblanadi. [1:506-514.]

Nutq o'quvchilar tafakkurini o'stirishda muhim vositadir. Nutq fikrni bayon etish vositasi bo'libgina qolmay, uni shakllantirish quroli hamdir. Fikr nutqning psixologik asosi vazifasini bajaradi, uni o'stirish sharti esa fikrni boyitish hisoblanadi. Aqliy faoliyat sistemasini egallash asosidagina nutqni muvaffaqiyatli o'stirish mumkin. Shuning uchun o'quvchilar nutqini o'stirish materialni tayyorlash, takomillashtirish, mavzuga oidini tanlash, joylashtirish, mantiqiy operatsiyalarga katta ahamiyat beriladi. Tafakkur til materiali yordamida nutqiy shakllantirilsa va bayon etilsagina muvaffaqiyatli o'sadi. Tushuncha so'zlar yoki so'z birikmalari bilan ifodalanadi, shunday ekan, tushuncha til vositasi bo'lgan so'zda muhim aloqa materialiga aylanadi. Kishi tushuncha ifodalaydigan so'z (so'z birikmasi) ni bilsagina, shu tushunchaga asoslangan holda, tashqi nutqda fikrlash imkoniga ega bo'ladi. Nutqda fikr shakllantiriladi, shu bilan birga, fikr nutqini yaratadi. Nutq tafakkur bilan chambarchas bog'langandir. Nutq bo'lmasa, tafakkur ham bo'lmaydi, til materiali bo'lmasa, fikrni ifodalab berib bo'lmaydi. Fikrni nutqiy shakllantirish uning aniq, tushunarli, sof, izchil, mantiqiy bo'lishini ta'minlaydi. Tilni egallash shu tilning fonetikasini, lug'at sostavini, grammatik qurilishini bilib olish, fikrni takomillashtirish uchun, tafakkurni o'stirish uchun shart-sharoit hozirlaydi. Bilimlar, faktlar, har xil axborotlar tafakkurning ham, nutqning ham materialidir. Nutq tafakkur jarayonini o'rganishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Forobiyning fikricha, qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganda, bu haqdagi ilmlarning eng birinchisi jismlarga, ya'ni substansiya va aksidensiyalarga ism beruvchi til haqidagi ilmdir. Ikkinchisi ilm grammatikadir. U jismlarga berilgan ism (nom)larni qanday tartibga solishni hamda substansiya va aksidensiyaning joylashishiga va undan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hikmatli so'zlarni va nutqni qanday tuzishni o'rgatadi. Uchinchi ilm mantiqdir. U ma'lum xulosalar keltirib chiqarish uchun mantiqiy figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylashtirishni o'rgatadi. [2:547-557.]

Bu xulosalar yordamida biz bilinmagan narsalarni bilib olamiz hamda nima to'g'ri va nima yolg'on ekanligi haqida hukm chiqaramiz.

Xulosa qilib aytganda ta'limdan asosiy maqsad bolalarga bilim berishgina emas balki bilim olish yo'llarini o'rgatish, nutqni o'stirish, ularni ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Dilova N.G. (2021). Sharq allomalarining ilmiy merosi – uchinchi renesans uchun katta imkoniyat. Science and Education. Vol. 2, Issue 10, 506-514 betlar
- 2.Дилова Н.Г. (2021). Педагогик ҳамкорлик жараёнининг мазмуни ва уни ташкил этиш тамойиллари. Science and Education. Vol. 2, Issue 10, 547-557 бетлар.

MUSTAQIL TA'LIM OLISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHGA QARATILGAN METODIKA YONDASHUVLAR, USULLAR VA VOSITALAR

X.B.Suyarov-

NavDPI Jismoniy madaniyat kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur ishda onlayn ta'lim platformalari orqali ta'lim olayotgan o'quvchilarda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish masalasi yoritilgan. Bugungi raqamli davrda masofaviy va onlayn ta'limning keng qo'llanilishi o'quvchilardan o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini o'qitish hamda ta'limiy jarayonni mustaqil tashkil etish qobiliyatlarini talab etmoqda. Shu boisdan ham, mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladigan samarali metodik yondashuvlar, pedagogik usullar va texnologik vositalarni aniqlash va tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Onlayn ta'lim masofaviy o'qitish mustaqil ta'lim o'z-o'zini o'qitish metodik yondashuvlar ta'lim usullari ta'limiy vositalar raqamli ta'lim texnologiyalari konstruktivistik yondashuv interaktiv ta'lim reflektiv o'qitish loyiha asosida o'qitish

Аннотация. В данной работе освещен вопрос формирования у обучающихся навыков самостоятельного обучения через образовательные онлайн-платформы. Широкое использование дистанционного и онлайн-обучения в современную цифровую эпоху требует от учащихся навыков самоконтроля, самообучения, самостоятельной организации образовательного процесса. Поэтому актуальное значение приобретает выявление и анализ эффективных методических подходов, педагогических методов и технологических средств, служащих формированию навыков самостоятельного обучения.

Ключевые слова: онлайн-обучение дистанционное обучение самостоятельное обучение самообучение методические подходы методы обучения образовательные инструменты цифровые образовательные технологии конструктивистский подход интерактивное обучение рефлексивное обучение проектное обучение

Annotation in this work, the issue of the formation of independent educational skills in students studying through online educational platforms is covered. The widespread use of distance and online education in today's digital age requires students to have the skills of self-management, self-education and independent organization of the educational process. Therefore, the identification and analysis of effective methodological approaches, pedagogical methods and technological tools that serve to form the skills of independent education are of urgent importance.

Keywords: online education distance learning independent education self-education methodological approaches educational methods educational tools digital education technologies constructivist approach interactive education reflective teaching project-based learning

Kirish. Onlayn ta'lim platformalarida mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish, o'quvchilarning o'z bilimlarini o'zlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Mustaqil ta'lim olish, o'quvchilarga o'z vaqtini boshqarish, maqsadlarini belgilash va bilimlarini mustahkamlash imkoniyatini yaratadi. Onlayn ta'lim platformalaridagi metodik yondashuvlar, usullar va vositalar orqali bu ko'nikmalarni rivojlantirish mumkin. Quyida onlayn ta'limda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish uchun turli metodik yondashuvlar, usullar va vositalar keltirilgan. Metodik Yondashuvlar metodik yondashuvlar o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish va o'rganish jarayonini samarali tashkil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Mustaqil ta'lim olish jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun bir qancha metodik yondashuvlar mavjud. Shaxsiylashtirilgan Ta'lim Yondashuvi shaxsiylashtirilgan ta'lim — bu har bir o'quvchining o'rganish ehtiyojlariga mos ravishda ta'lim jarayonini tashkil etish. Bu yondashuv yordamida o'quvchilar o'ziga mos o'rganish metodlarini tanlab, maqsadlariga erishishlari mumkin. Shaxsiy o'rganish rejasini: O'quvchilarga o'z-o'zini boshqarish imkoniyatini berish, ular uchun mos keladigan ta'lim yo'llarini aniqlash. O'quvchilar o'zlari uchun maqsadlar qo'yib, shunga muvofiq o'rganish rejasini tuzishlari kerak. O'rganish uslublarini moslashtirish: O'quvchilarga turli o'rganish uslublari (vizual, audial, kinestetik) bo'yicha tanlovlar taqdim etish. Har bir o'quvchi o'ziga qulay uslubni tanlashi mumkin. Masofaviy Yondashuv masofaviy yondashuv o'quvchilarga o'rganish jarayonini o'z vaqtida va o'z sur'atida amalga oshirish imkoniyatini beradi moslashuvchan vaqt rejimi: O'quvchilar o'rganish vaqtlarini o'zlari belgilaydilar, bu esa ularning individual ehtiyojlariga mos keladi. O'z-o'zini boshqarish: O'quvchilar o'z

bilimlarini o'zlari baholashlari, o'z-o'zini motivatsiya qilishlari va o'rganish jarayonini boshqarishlari kerak. O'rganish Usullari mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirishda qo'llaniladigan usullar o'quvchilarning faolligini va ishtirokini oshiradi. Quyidagi usullar samarali ishlaydi. Aktiv O'rganish Usullari aktiv o'rganish o'quvchilarni passiv tarzda o'qitishdan ko'ra, ular o'zlari faol ishtirok etishlarini ta'minlaydi. Bu usul bilimlarni o'zlashtirishda samarali bo'ladi. Interaktiv darslar va quizlar: O'quvchilarga o'z bilimlarini testlardan o'tkazish va har bir savolni o'rganish jarayonida o'zlashtirish imkonini yaratish.

Forumlar va muhokamalar: O'quvchilarga kurs materiallarini tahlil qilish va guruh muhokamalarida qatnashish imkoniyatini berish. Bu usul o'quvchilarning fikr almashish va tajriba o'rganishlariga yordam beradi. Masala Yechish (Problem-Based Learning) Masala yechish — o'quvchilarga amaliy vazifalar va muammolarni yechish orqali o'rganish. Bu usul o'quvchilarni mustaqil fikrlashga va tahlil qilishga undaydi. Case study (holat tahlili): O'quvchilarni turli holatlar bo'yicha tahlil qilishga, qarorlar qabul qilishga va amaliy muammolarni hal qilishga undash. Bu usul o'rganilgan bilimlarni real hayotda qanday qo'llashni o'rgatadi. Guruh ishlarida muammo yechish: O'quvchilarni guruhlariga bo'lib, muammo yoki topshiriqlarni hal qilishga undash. Bu usul jamoada ishlash va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Konstruktivistik Yondashuv konstruktivistik yondashuv o'quvchilarning faol ishtirokini, tajriba va o'rganishni tahlil qilishni talab qiladi. O'rganish jarayonini o'zlashtirish: O'quvchilar o'rganish materiallarini o'z tajribalari va ilgari o'rganilgan bilimlari bilan bog'lashlari kerak.

Tahlil va refleksiya: O'quvchilar o'rganish materiallarini tahlil qilish va o'z tajribalari asosida yangi bilimlarni yaratishga harakat qilishlari zarur. O'rganish Vositalari onlayn ta'lim platformalarida o'quvchilarga o'rganish jarayonini samarali o'tkazish uchun bir qator vositalar taqdim etiladi. Ushbu vositalar o'rganish jarayonini yanada interaktiv va samarali qiladi. Onlayn Resurslar video darslar: O'quvchilarga turli mavzularni vizual tarzda tushuntirish. Video darslar mavzuni tushunishni osonlashtiradi. E-kitoblar va qo'llanmalar. O'quvchilarga darsliklarni o'qish va qo'llanmalardan foydalanish imkoniyatini taqdim etish. Infografika va diagrammalar: Kompleks ma'lumotlarni qisqacha va aniq shaklda taqdim etish. Bu vosita vizual o'rganishni kuchaytiradi. Simulyatsiyalar va Virtual Muhitlar Simulyatorlar: O'quvchilarga real hayotdagi vaziyatlarni simulyatsiya qilish orqali o'rganish imkoniyatini yaratish. Bu turli sohalarida bilimlarni amaliyotda qo'llashni o'rgatadi. Virtual laboratoriyalar: O'quvchilarga turli tajribalar o'tkazish uchun virtual muhitda o'rganish imkoniyatini yaratish. Onlayn Baholash Va Testlar avtomatik testlar va quizlar: O'quvchilarni o'z bilimlarini o'lchash uchun interaktiv testlar va baholash vositalaridan foydalanish. Bu vositalar o'quvchilarning natijalarini tezda baholash imkonini beradi. Boshqa o'quvchilarni baholash: Onlayn kurslarda o'quvchilarni bir-birining ishlarini baholashga undash. Bu usul o'quvchilarga konstruktiv fikr bildirish va tahlil qilishni o'rgatadi.

Mustaqil ta'limni samarali o'tkazishning asosiy faktorlar. motivatsiya: O'quvchilarni o'rganish jarayonida davom ettirishga rag'batlantirish. Onlayn platformalarda gamifikatsiya (o'yinlashtirish) va mukofot tizimlari motivatsiyani oshiradi. Vaqtni boshqarish: O'quvchilarga o'z vaqtlarini samarali boshqarish, kurs materiallarini o'rganish uchun belgilangan vaqtni rejalashtirish.

Xulosa. Onlayn ta'lim platformalarida mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirishda metodik yondashuvlar, usullar va vositalar o'quvchilarga bilimlarni o'zlashtirish, o'z-o'zini boshqarish va o'rganish jarayonini optimallashtirishda muhim rol o'ynaydi. Shaxsiylashtirilgan ta'lim, aktiv o'rganish usullari, masala yechish va turli vositalardan foydalanish o'quvchilarga mustaqil ta'lim olish jarayonida samarali natijalarga erishish imkoniyatini beradi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*.
2. Siemens, G. (2005). *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*.
3. Anderson, T. (2008). *The Theory and Practice of Online Learning*.
4. Palloff, R. M., & Pratt, K. (2007). *Building Online Learning Communities: Effective Strategies for the Virtual Classroom*.
5. Horton, W. (2000). *Designing Web-Based Training*.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI

Mirzaolimova Laylo Mirazimovna-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi.

Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada matematika darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axborot bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirish bo'yicha mulohaza yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *axborot, media manba, axborot qidiruvi, axborot xavfsizligi, media madaniyati, didaktik materiallar*

Hozirgi tez o'zgarayotgan dunyoda yoshlarimizni hayotga tayyorlashda ularni shaxsiy va jamoa oldiga kutilmaganda qo'yilgan muammolarning maqbul yechimini topa oladigan, mustaqil ravishda zaruriy axborotlarni izlab topadigan va ulardan tahlil asosida zaruriylarini ajratib oladigan, barcha bilan muloqatga kirisha oladigan, ta'lim muassasasida olgan bilimlarini hayotiy ehtiyojlarida qo'llay oladigan xususiyatlarga ega holda tarbiyalash zarur bo'ladi.

Bizga ma'lumki, o'sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama barkamol shaxs bo'lishida matematika fani muhim rol o'ynaydi. Matematika fani yoshlarda xotirani mustahkam bo'lishi, tafakkurning o'sishi, hech ikkilanmasdan o'z oldiga ulkan maqsadlar qo'ya olishini ta'minlaydi va yoshlar hayotidagi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Shu tufayli hozirgi kunda bu fanni o'quvchilar o'rtasida chuqurroq o'rganilishi uchun turli qulayliklar yaratilmoqda. Ya'ni ta'lim jarayonida o'quvchilarni nazariy bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini shakllantirish maqsadida o'quv jarayonlarida pedagogik texnologiyalar, zamonaviy axborot vositalaridan foydalanish davr taqozosi sifatida kun tartibiga aylanmoqda. Chunki, zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonini barcha imkoniyatlari va tashkillashtirish usullarini boshqa ko'rinishga o'zgartirib yuboradi. Hozirgi vaqtda yurtimiz bo'ylab barcha ta'lim muassasalari zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalari bilan ta'minlanmoqda. Shuningdek, respublikamiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida xalqaro andazalarga to'liq javob beradigan zamonaviy axborot texnologiyalarini o'qitish, "Aqli maktab", "Elektron kutubxona", "Bir million dasturchi" va boshqa loyihalarni amalga oshirish uchun infratuzilmani shakllantirish, shuningdek, aholi va yoshlar orasida raqamli ko'nikmalarni takomillashtirish muhim vazifa sifatida qaralmoqda. Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun, jumladan, boshlang'ich sinflarda matematikadan darslarni zamonaviy axborot texnologiyalardan samarali foydalangan holda tashkil etish, boshlang'ich sinf o'quvchilarida kerakli axborotlarni izlash, to'plash, qayta ishlash va undan unumli foydalanishning o'ziga xos jihatlari haqida dastlabki bilimlar va axborot madaniyatini shakllantirish zarur. Shu bilan birga o'qituvchi faoliyatida darsliklarga mos multimedia qo'llanmalari va axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Matematika fanini o'rgatish jarayonida katta miqdordagi axborotni to'plash, qayta ishlash, o'z o'rnida qo'llay olish, o'zlashtirish, uzatish muhim ahamiyatga ega[2;27].

Ikkinchi tomondan, respublikamizda xalqaro andozalar talabiga to'la mos keladigan kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan davlat ta'lim standartlari, zamonaviy darsliklar va o'quv-uslubiy ta'minot yaratildi.

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi - mediamanbalardan zarur ma'lumotlarni izlab topa olishni, saralashni, qayta ishlashni, saqlashni, ulardan samarali foydalana olishni, ularning xavfsizligini ta'minlashni, media madaniyatga ega bo'lish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi[1].

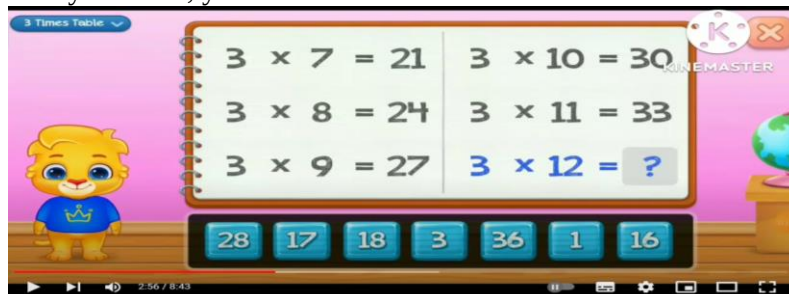
Dastur bo'yicha har bir sinfda matematika fanidan o'quv materiallari mazmuni bilan bog'liq holda o'quvchilarda quyidagi axborot bilan ishlash kompetensiyalari shakllanadi:

- mavjud axborot manbalaridan (internet, televizor, radio (audio-video yozuv), telefon, kompyuter, elektron pochta va boshq.) foydalana olish;
- media vositalardan zarur bo'lgan axborotlarni izlab topa olish, saralash, qayta ishlash, uzatish, saqlash, xavfsizligini ta'minlash va foydalanishda media-madaniyatga rioya qilish;
- ma'lumotlar bazasini yarata olish, asosiylarini tanlay olish va ularni tahlil qila bilish;
- kundalik faoliyatda uchraydigan hujjatlar bilan ishlay olish (oddiy tabriknomalar yoza olish, anketalarni to'ldirish, mehmonxona ro'yxatida o'zi to'g'risidagi ma'lumotlarni qayd eta olishi va boshq.)

Hozirgi vaqtda o'quv jarayonini barcha jabhalarida shu jumladan matematika fanini o'qitishda ham elektron o'quv adabiyotlarini qo'llash, dasturiy jihozlash vositalari - o'qitish jarayonining barcha sohalarida dasturiy tizimni yaratish, ma'lumotlarni jamlash uchun mo'ljallangan. Matematika fanini o'qitishga mo'ljallangan multimedia darsliklari yosh xususiyatiga mos amaliyot bilan bog'liq bo'ladi. Ular faqat masala va misollar yiqchish jarayonida o'quvchilarni bilimlarini oshirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bunday

multimedia qo'llanmalari aniq teoremlardan tashqari mustaqil o'rganish uchun murakkab nazariy materiallardan tuzilgan bo'ladi.

Dars jarayonida ma'lumotlarni slaydlar, diagrammalar, jadval ko'rinishida yetkazish ham mumkin. Bunday ko'rinishdagi darslar sifati yuqoriroq bo'ladi. MS Office dasturlaridan unumli foydalanib turli ko'rgazmali qurollar tayyorlash imkoniyati mavjud. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda, internetning turli saytlarida ta'limga oid bo'lgan axborotlar, ma'lumotlar va amaliy dasturlarni qidirib topib undan foydalanish mumkin. Masalan, 2-sinfda ko'paytirish jadvalini o'rgatishda "You tube" saytinig quyidagi amaliy dasturidan foydalanilsa, yaxshi samara beradi:

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, axborot texnologiyalari, ya'ni multimediya vositalari, didaktik materiallar, matematik o'yinlardan o'rinli foydalanilsa, o'quvchilarning matematikaga bo'lgan qiziqishi ortib boradi. O'qituvchini vaqti tejaladi. O'quvchilarda esa shu mavzuga bo'lgan qiziqishlarini yanada orttiradi va dars sifati, samaradorligini oshiradi. Lekin bu texnologiyalardan o'z o'rnida va meyorida foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1] - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 6-apreldagi 187-son Qarori. Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida.
[2] – Muhammadiyeva Z.A., Boymurodova G.T. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning amaliy-metodik asoslari. –T: 2016.

O'QITUVCHILIK KASB FAOLIYATIDA PEDAGOGIK MAHORATNING O'RNI VA AHAMIYATI

Ochilova Farangiz Yashin qizi-

NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: p.f.f.d.(PhD) F.X.Holikulova

Annotatsiya: Ushbu maqolada malaka oshirish vositasida o'qituvchilarning kasbiy mahoratlarini oshirishning ilmiy-pedagogik asoslari, o'qituvchilik kasb faoliyatida pedagogik mahoratning o'rni va o'ziga xos xususiyatlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: O'qituvchi, odob-axloq, pedagogik mahorat, kasbiy etika, xulq-atvor, kompetentlik, ta'lim, pedagogika nazariyasi, ta'limot.

Mustaqil O'zbekistonimizda uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilinishi, yangi ta'lim standartlari asosida ta'lim va tarbiya jarayonini qayta tashkil etishga kirishilgan hozirgi kunda o'qituvchi faoliyatiga uning pedagogik mahoratiga alohida e'tibor berilmoqda.

Pedagogik mahorat haqida gap ketganda, avvalo layoqat, qobiliyat, iste'dod, iqtidor va salohiyat kabi tushunchalarni eslashimiz lozim. Pedagog bola yetaklovchi, mahorat esa san'at, degan ma'nolarni anglatadi. Ta'lim sohasida pedagogik mahorat va faoliyat bir birlariga uzviy bog'liqdir. Pedagoglarning ta'lim-tarbiya sohasida erishadigan umumpedagogik tajribalari, qobiliyatlari pedagogik mahoratning tarkibi hisoblanadi.

Hozirgi kunda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanib, o'z mahoratimizni, faoliyatimizni yanada rivojlantiradigan zamondir. Faoliyat bir tomonlama emas, balki ikki tomonlama o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi bog'liqlik. Mahoratni ishga solib foydalanish har bir pedagogning o'ziga bog'liq holatdir. Dars jarayonini o'qituvchi tomonidan qanchalik mohirlik bilan tashkil etilsagina pedagog ko'zlagan maqsadiga erishadi. Pedagogik mahorat orqali o'quvchiga dars jarayonini ta'sir etish vositalari va usullari asosida olib boriladi, mahorat, avvalo, notiqlik san'ati bilan bog'liq bo'lib, pedagog o'zining har tomonlama xislatlari bilan o'quvchi yoshlarga o'rnak bo'la olishi darkor. Ayniqsa, nutq madaniyatida mahoratli pedagog bola psixologiyasini yaxshi bila olishi, dars jarayonida zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishi kerak. Pedagog hech qachon izlanishdan to'xtamasligi zarur. [1:50]

Darhaqiqat, pedagogik faoliyat - bu o'qituvchining o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berish, vazifalarini hal qilishga qaratilgan hamda pedagogik ta'sir ko'rsatish vositalari bilan amalga oshiriladigan

professional aktivligidir. O'qituvchi mazkur faoliyat jarayonida o'qitadi, yo'l-yo'riqlar ko'rsatadi, tarbiyalaydi, o'quv-tarbiya ishlarini tashkil qiladi, o'z malakasini oshirish uchun mustaqil bilim olishni rejalashtiradi, oqibat natijada o'zi ham kamol topadi, o'quvchilarni ham kamol toptiradi. Bularning barchasi bevosita va bilvosita pedagogik mahoratni shakllantirish uchun vosita bo'lib xizmat qiladi. Pedagogik faoliyat aniq ko'rinishda bo'lsa o'qituvchi o'qitish, tarbiyalash va shaxsiy sifatlarni rivojlantirish vazifalarini aniq hal etishga harakat qiladi. Har bir jamiyatda ham o'qituvchi ustoz muallim oldiga eng muhim vazifa jamiyat kelajagi bo'lgan yoshlarni tarbiyalash, ilm berish vazifasi qo'yilgan. Hozirgi kunda o'zining fidokorona mehnati bilan yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash sifatini oshirishga katta hissa qo'shayotgan ijodkor o'qituvchilar soni yil sayin ortib bormoqda. Mohir o'qituvchilarni aniqlash uchun o'tkazilayotgan tanlovlar ana shu yutuqlarga omil bo'lmoqda. Bu kabi o'tkazilayotgan tanlovlarda o'qituvchilarda o'ziga va kasbiga bo'lgan ishonch yanada oshadi.

Hozirgi kunda o'qituvchining pedagogik mahoratida bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish, baholash kabi didaktik qonuniyatlar ta'lim berishning muhim kategoriyalari sifatida e'tirof etilgan. Shaxsga ta'lim-tarbiya berish nihoyatda murakkab jarayon, qadimdan ushbu faoliyatga jamiyatning yetuk arboblari jalb etilgan. Bu holat yosh avlod tarbiyasi, uni tashkil etish mazmun va nafaqat shaxs kamoloti, balki jamiyat taraqqiyotini ham belgilovchi muhim ahamiyatga molik bo'lgan omil ekanligi ta'kidlanadi. [2:45]

O'qituvchi pedagogik-psixologik muloqot jarayonining faol ishtirokchisi sifatida o'zida bir qator sifatlarni tarkib topishiga erishishi zarur. Chunonchi, u eng avvalo, mulohazali, bosiq, vaziyatni to'g'ri baholay oladigan, mavjud ziddiyatlarni o'z iroda kuchi bilan bartaraf etishning uddasidan chiqqa olishi zarur. O'qituvchi o'quvchilar, ota-onalar hamda hamkasblari bilan muloqot jarayonida fikrini aniq va to'la bayon etilishiga ahamiyat qaratishi maqsadga muvofiqdir. Muloqot jarayonida o'qituvchining so'zlaridan suhbatdoshiga nisbatan xayrixohlik, samimiylilik, do'stona munosabat sezilib turishi, shuningdek, imkon qadar ko'tarinki kayfiyatda bo'lishi zarur. Chunki, o'quvchilar ham o'qituvchisiga o'xshashga harakat qiladi. O'qituvchining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi uning o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar orasida obro'-e'tibor qozonishini ta'minlaydi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedova Mukarram Tursunalievna. Pedagogik kompetentlik (uslubiy qo'llanma): Pedagogika va psixologiya / -T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2018. - 80 bet.
2. S.T.Turg'unov, B.X.Oaniyarov, M.A.Umaraliyeva, Sh.S.Shodmonova, Sh.M.Turgunova, H.M.Tojiboyeva O'qituvchilarning kasbiy mahorat va kompetentligini rivojlantirish. Toshkent: "Sano-standart", 2012

MATEMATIKA DARSLARIDA O'QUVCHILARINI MUSTAQIL FIKRLASHGA O'RGATISH MASALALARI

Haziqova Sevil Husniddin qizi-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi.

Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan matematika fanidan mustaqil fikrlashni takomillashtirish bo'yicha mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: idrok, tasavvur, xotira, qobiliyat, mustaqillik, iroda, mantiqiy fikrlash, uyga vazifa.

Fikrlash doimiy hissiy tajriba ma'lumotlariga tayanadi. Ya'ni o'quvchi atrofidagi voqea-hodisalarni ko'rib kuzatib, sezgi organlari bilan idrok va tasavvur qiladi. O'quvchi ko'rganlari, eshitganlarini nutqida bayon qiladi yoki yozma ifodalaydi. Bu jarayon bolaning mustaqil fikrlash jarayonidir. Chunki u o'zi amin bo'lgan, ko'rgan, his qilgan voqealari asosida xulosa qiladi.

O'quvchilarning o'rganayotgan darslik, undagi vaziyatlar va mavzular ustida fikt yuritishga, o'z fikrini erkin bayon etishga o'rgatish o'qituvchilardan katta ma'suliyatni talab qiladi. Ya'ni turli xil yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish yaxshi natija beradi.[1:24]

Yangi pedagogik texnologiyaning mohiyati o'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatish, bilim olishga qiziqish va ehtiyoj uyg'otishni his ettirish demakdir. Yangi pedagogik texnologiya o'quvchiga ta'lim jarayonining faol ishtirokchisi bo'lib o'qituvchi esa shu jarayonning tashkilotchisi, boshqaruvchisi sifatida qarashni taqozo etadi. Darsda o'quvchi faol ishlovchi shaxs bo'lib, u butun mashg'ulot jarayonida egallagan bilimlarini xotirada tiklaydi, uni qisman yangi sharoitlarda qo'llaydi, aqliy faoliyat usullarini bajarib no'malumdan ma'lumga qarab boradi. Pedagogik texnologiya jarayonida o'qituvchi rahbarligida o'quvchi mustaqil ravishda bilim oladi, o'rganadi, o'zlashtiradi. Bu jarayonda o'qituvchi o'quvchilar bilan mustaqil ravishda shug'ullanishi lozim. Mustaqil faoliyati o'quvchilar faolligini oshiradi. Mustaqil faoliyat o'quvchini

ziyrak va hozirjavob qiladi. O'quvchilarning topshiriqlari tez to'g'ri bajarishlari uchun qulay usullarini tanlash uni tashkil etish uchun domiy yetakchi savollar berib tayanch so'zlar tavsiya etish foydalidir. O'quvchilar darsni o'zlashtirishda, vazifalarni bajarishda qiyinchiliklar paydo bo'lishi tabiiy. Chunki hali ularning tasavvurlari yorqin, so'z boyligi yetarli emas. O'quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatlarini rivojlantirish, mustaqil fikrlashlarini boyitish uchun ko'proq ko'rgazmali qurollar, rasmlar, turli video roliklardan foydalangan holda darslarni tashkillashtirish lozim. Chunki boshlang'ich sinf o'quvchilarning esda qolish qobiliyati yosh xususiyati ko'ra har qanday narsasini xotirasida saqlab qoladi.[2:475-477]

Matematika darslarini tashkil qilishda ko'pincha maketlar, rangli, rasmlar, ko'rgazmali qurollar, video roliklardan foydalansak maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki har bir yangi mavzuni o'quvchilar tushunishi, uni xayolan fikrlashi qiyin bo'ladi. Qachonki o'quvchi mavzuga oid nimanidir ko'rsa sezgi a'zolari orqali sezgagina u keng fikrlay oladi. Mavzularni o'zlashtirishda ham qiynalmaydi. Masalan: biz bugun o'quvchilarga uzunlik o'lchov birliklarini tushuntirishimiz kerak. Oddiygina qilib doskaga chizib, mana bu 1sm, u 10mmga teng deb yuzaki tushuntirib ketsak bola tushunmaydi. Biz doskaga katta qilib chizg'ich chizib, millimetrlarigacha belgilab, turli xil ko'rgazmali qurollar yordamida tushuntirsak o'quvchi tez qabul qiladi. Chunki u mavzuga tegishli nimadir ko'ryapti. Ko'rgan narsasi haqida xulosa qiladi. Mavzuni tushuntirib bo'lganimizdan so'ng esa har bir o'quvchi bilan shug'ullanishimiz lozim. Ko'proq mavzu yuzasidan mustaqil ishlar bajarilsagina mavzu mustahkamlanadi.

Bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarni mustaqil ishlashga o'rgatish yaxshi samara beradi. Mustaqil faoliyat insonni ziyrak va hozirjavob qiladi. Bu faoliyat kichik yoshdagi maktab o'quvchilarida ta'limga uyg'un holda rivojlanishi kerak. Buning uchun, avvalo, o'quvchilarni mustaqil faoliyatga ruhan tayyorlash, ularda biror ishni qila olishga va shu ishni sifatli bajarishga ishonch uyg'otish lozim.

Mustaqil ish turlari, avvalo, o'qituvchi tomonidan puxta o'ylangan, ta'lim maqsadiga yo'naltirilgan va davomiy bo'lishi kerak. Bunda har bir o'quvchining imkoniyati hisobga olinishi, yosh xususiyati, qiziqishlari ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak. O'quvchilarni aqliy rivojlantirish shartlaridan biri topshiriqlarni to'la "eslab qolib" bajarishdir. Bunda bajariladigan ishning maqsadini tushungan(tasavvur qilgan) holda uning rejasini belgilash va ish usulini tanlash, yo'l qo'yilgan xatolarni mustaqil topa olish va uni tuzata bilishlariga alohida e'tibor beriladi. O'quvchilarning topshiriqlarni tez, to'g'ri bajarishi uchun qulay usullarni tanlash, yo'naltiruvchi savollar berib, tayanch so'zlar tavsiya etish foydalidir. O'quvchilarda mustaqil ishlarni sifatli bajarishda qiyinchiliklar paydo bo'lishi tabiiy. Chunki hali ularning tasavvuri yorqin, so'z boyligi yetarli emas. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bolalar o'qituvchi rahbarligida ishlaganda, tezroq mulohaza qiladilar. Bu holga o'rganib qolmasliklari uchun ko'proq ularning o'zini mustaqil fikrlashga da'vat etish lozim. O'quvchilar e'tiborini jalb etish maqsadida matndagi voqealarni eslatib: Nega shunday bo'ldi? Seningcha qanday bo'lishi kerak edi? kabi savollar berib, uning fikrini ma'qullab, "yana o'ylasang topasan", "juda yaxshi", "juda soz!" kabi rag'batlantiruvchi so'zlarni ishlatish foydalidir. Xulosa qilib aytganda, o'qituvchi har bir o'quvchi bilan individual shug'ullanib, qaysi o'rinlarda kamchiliklari bor, nimaga qiynalyapti o'shalar ustida ishlasak, darslarni mazmunli, qiziqarli qilib tashkillashtirsak o'quvchilarda o'z – o'zini rivojlantirish kompetensiyasi shakllanadi. Darslarda hamda darsdan tashqari tashkil qilingan mustaqil ta'limlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashlari uchun foydali bo'lar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] - Abdullayev Q.A va boshqalar Boshlang'ich ta'lim davlat standarti. Boshlang'ich ta'lim jurnali №6.

[2] - Ziyodullayeva G Ways to increase educational efficiency through student activation, organization of independent work. "Science and education " scientific journal. 2020 y. 475-477 betlar.

OLIY TA'LIMDA KREDIT-MODUL TIZIMI ASOSIDA ONA TILI O'QITISH METODIKASI FANI TA'LIMNI MUAMMOSINING FANDA YORITILISHI

Usmonova Zulfizar Husniddin qizi

NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: p.f.f.d.(PhD) R.S.Isroilova

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimida fanlarni o'qitishda uning sifati va samaradorligini oshirishning asosini masofaviy va mustaqil ta'lim tashkil etishi yoritilgan. Hozirgi davrda oliy ta'lim muassasalarida o'qitishning pedagogik texnologiyalariga asoslangan masofaviy va mustaqil o'qitish tizimlarining ta'lim sifatiga axborot texnologiyalar orqali kirib, u bilan chambarchasligi

ko'rib o'tilgan. Oliy ta'lim tizimida ona tilini kredit -modul tizimi asosida o'qitish muammosini yoritishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: *Oliy ta'lim tizimi, masofaviy ta'lim, kredit modul tizimi, pedagogik texnologiyalar, mustaqil ta'lim, ta'lim sifati, ta'lim samaradorligi, ona tili o'qitish metodikasi, ona tili o'qitish metodikasi muammosi.*

Insoniyat XX asr nihoyasida bir turkum muammolarga duch keldikim, ular bevosita axborot telekommunikatsiya sohasidagi jiddiy o'zgarishlar, xususan axborot texnologiyalarining jadal sur'atlar bilan rivojlanishiga bog'liq. Ta'lim, ishlab chiqarishning turli jabhalariga yangi axborot kommunikatsiya vositalari kirib kela boshladi. Internet global kompyuter tarmog'ini rivojlanishi butun dunyo ta'lim tizimini takomillashtirishning yangi yo'nalishlarini ochilishiga, texnologiyalarni joriy qilinishiga sabab bo'lmoqda. Bu voqelik, o'quv muassasalarining texnik ta'minotini keskin o'zgarishini, dunyoviy axborot resurslarga keng yo'l ochilishi o'qitishning yangi shakl va usullaridan foydalanish zaruratini keltirib chiqardi.

Zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalarini ta'lim jarayoniga kirib kelishi an'anaviy o'qitish usullariga qo'shimcha ravishda yangi o'qitish shakli - masofaviy o'qitish yaratilishiga omil bo'ldi. Masofadan o'qitish davr talabiga aylanib ta'lim tizimini rivojiga asos bo'ldi. Masofaviy ta'limda ta'lim oluvchi va o'qituvchi fazoviy bir-biridan ajralgan holda o'zaro maxsus yaratilgan o'quv kurslari, nazorat shakllari, elektron aloqa va Internetning boshqa texnologiyalari yordamida doimiy muloqotda bo'ladilar. Internet texnologiyasini qo'llashga asoslangan masofaviy o'qitish jahon axborot ta'lim tarmog'iga kirish imkonini beradi. Respublikamizda oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan masofaviy ta'limni tashkil qilinishini va u qanday omillarga bog'liqligini o'rganish, uning fanlarni o'qitishda sifat hamda samaradorligini oshirishga qanday usullar ta'sirini o'rganish maqsadida 2002- yilda Malaziya davlatiga birinchi marta malaka oshirish bo'yicha guruh yuborilgan edi. Ushbu guruh a'zolari tomonidan OTMda seminarlar o'tkazilib, OAVda chiqishlar qilinib, maqolalar yozilib masofaviy ta'limni o'quv jara'enga tadbqiq qilish bo'yicha takliflar berilgan va yuriqnomalar tayyorlangan edi.

Hozirgi vaqtda oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'limni joriy etish koronavirusni kirib kelishi va tarqalishini oldini olish yuzasidan chora-tadbirlar tayyorlash bo'yicha respublika maxsus komissiya yig'ilishining 11-son bayonida keltirilgan topshiriqlarni ijrosini ta'minlash maqsadida 2020-yil 27-martda 233- sonli buyruq chiqarildi[1]. Unga asosan masofaviy ta'lim platformasini yaratish lozim ya'ni masofadan o'qitish tizimini yaratish kerak. Masofaviy ta'limni amalga oshirishda shu soha bo'yicha malakali mutaxassis, yetarli moddiy texnik baza va internet tizimi (telefon, telegram, smatfon...) kompyuter talab darajasida bo'lishi lozim. OO'MTV tizimidagi bir qancha oliy o'quv yurtlari ta'lim tizimini (2020-2021) o'y. kredit-modul tizimida amalga oshiradi. Bu tizimni asosini masofaviy va mustaqil o'qitish tashkil qiladi. Masofaviy o'qitishni turli turli shakllardan (onlayn, vebnet, webinar, e-learning, dasturlari va sh.k.) iborat ko'rinishlarda amalga oshirish mumkin.

Kredit-modul tizimi, bu-ta'limni tashkil etish jarayoni bo'lib, o'qitishning modul texnologiyalari jamlanmasi va kredit o'lchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Kredit-modul tamoyilida ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi:

Talabalarining mustaqil ishlashini ta'minlash;

Talabalar bilimni reyting asosida baholash [2].

Masofaviy o'qitish barcha ta'lim olish istagi bo'lganlarga o'z malakasini uzluksiz oshirish imkonini yaratadi. Bunday o'qitish jara'enida ta'lim oluvchi interaktiv rejimda mustaqil o'quv-uslubiy materiallarni o'zlashtiradi, nazoratdan o'tadi, o'qituvchining bevosita rahbarligida nazorat ishlarini bajaradi va guruhdagi boshqa «vertikal o'quv guruhi» ta'lim oluvchilari bilan muloqotda bo'ladi. Masofaviy o'qitishda turli xil axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalaniladi. Masalan, an'anaviy bosma usuliga asoslangan o'qitish vositalari (o'quv qo'llanma, darsliklar) talabalarni yangi material bilan tanishtirishga asoslansa, interaktiv audio va video konferensiyalar ma'lum vaqt orasida o'zaro muloqotda bo'lishga, elektron pochta to'g'ri va teskari aloqa o'rnatishga, ya'ni xabarlarini jo'natish va qabul qilishga mo'ljallangan.

“Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish tartibi to'g'risida”gi huquqiy hujjatlarida mamlakatimiz oliy ta'lim tizimiga ta'limning jahon tan olgan mukammal o'lchov birligini olib kirish, oliy ta'lim o'quv dasturlarida muvozanat va meyor paydo bo'lishi, oliy ta'lim muassasalarida o'qish jarayonining shaffoflashishi, o'quv dasturlarining iqtisodiyot, mehnat bozori va talabalar ehtiyojlari asosida shakllanishi, darslarning sifati yaxshilanishi va nihoyat har bir talaba ma'lum ma'noda o'zining mustaqil o'quv dasturiga ega bo'lishi kabi masalalarga qaratilgan tadqiqotlarini keltirib o'tish o'rinli [3].

Mustaqil ta'limining asosiy vazifasi talabalar mustaqil ravishda ma'lumotlar topish usuli bilan bilim olishni rivojlantirish, o'quv jara'enga ijodiy yondashishga faol qiziqishni shakllantirishdan iborat. Talabalar mustaqil ravishda kurs ishlari, kurs loyihasi, bitiruv malakaviy ishi va magistrlik dissertatsiyalarini tayyorlayotganlarida qo'yilgan muammolarni chuqur tahlil kilib, o'zlarining mustaqil asoslangan fikr va

xulosalarini chiqarishlari kerak. Mustaqil ta'limning samarali bo'lishi uchun qo'yidagi usul va vositalardan foydalanish maqsadga muvofiq: klaster, suxbat, bahs, toifalash jadvali, pinbord, insert, «Bilaman, bilishni xohlayman, bilib oldim» jadvali, T-jadval, Venn diagrammasi, «Nima uchun?», baliq skeleti va boshqalar[4].

Masofaviy o'qitish - o'zaro ma'lum bir masofada Internet texnologiya yoki boshqa interaktiv usullar va barcha o'quv jarayonlari komponentlari - maqsad, mazmun, metod, tashkiliy shakllar va o'qitish usullariga asoslangan ta'lim oluvchi va o'qituvchi o'rtasidagi munosabat. Masofaviy o'qitish tizimi - masofaviy o'qitish shartlari asosida tashkil etiladigan o'qitish tizimi. Barcha ta'lim tizimlari singari masofaviy o'qitish tizimi o'zining tarkibiy maqsadi, mazmuni, usullari, vositalari va tashkiliy shakllariga yega. Masofaviy o'qitishning pedagogik texnologiyalari - tanlangan o'qitish konsepsiyasiga asoslangan masofaviy ta'limning o'quv-tarbiyaviy jarayonini ta'minlovchi o'qitish metodi va uslublar majmuasi.

Aynan, ona tili sohalarini o'qitishga bu tizimni tadbqiq etish nima uchun kerak?

Hammizga ma'lumki, ona tili sohalarini o'rgatuvchi fanlar kuchli fikr va tafakkurni talab etadi. Bu fanlarni o'qitish va o'rganish uchun OTMlarida kredit-modul tizimini tadbqiq etish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi, ona tiligi amaliyotga qo'llash uchun zamin yaratadi. O'zbekistondagi ona tili sohasini o'rgatuvchi Oliy ta'lim muassasalarini jahon miqyosdagi nufuzli o'zbek tili universitetlari bilan hamkorliklarni yo'lga qo'yishga imkon yaratadi. Kredit –modul tizimiga o'tish ona tili sohasidagi talabalarga qanday imtiyozlar beradi:

Birinchiidan, akademik mobillik- talabalar kreditlarini saqlagan holda, istalgan mos oliygohga o'qishni qiyinchiliklarsiz ko'chirib o'tishlari mumkin bo'ladi. U xoh, jahon universiteti, xoh o'zimizdagi istalgan OTM bo'lishining ahamiyati yo'q. Faqat, talaba to'plagan krediti ko'chirib o'tish kreditiga yetsa bo'lgani.

Ikkinchiidan, talabalarga o'qituvchini tanlash erkinligi beriladi. Bu orqali, o'qituvchi va talaba o'rtasida akademik muloqot ta'minlanadi.

Uchinchiidan, talabalar o'z istaklaridan kelib chiqqan holda, fanlarni tanlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Albatta, bu o'rinda majburiy o'rganilishi lozim bo'lgan (mutaxassis) fanlar ham bor, ammo talaba mustaqil tanlov fanlarini belgilay oladi. Ona tili sohasidagi talabalar uchun bu ayni muddao.

To'rtinchiidan, talabalarga ta'lim dasturini mustaqil shakllantirish imkoniyatini yaratish va qo'yiladigan baholarning oshkoraligini ta'minlash yo'lga qo'yiladi. Bu esa, o'z - o'zidan ta'lim tizimidagi korrupsiyani barham topishini ta'minlaydi. Amaldagi o'qitish tizimidan farqli o'laroq, kredit tizimida majburiy fanlardan tashqari tanlov fanlari hamda talabaning shaxsiy dars jadvali bo'ladi. Talabalar o'qishdan haydalmaydi yoki kursdan kursga qolmaydi. Qaysi fandan belgilangan kreditlarni yig'olmasa, o'sha fanning o'zidan qayta o'qish va qayta imtihon bo'ladi, xolos. Qayta o'qish – bu birinchi darsdan to oxirgi darsgacha o'tilgan ma'ruza, laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarni o'z ichiga oladi. Qayta o'qish pullik. Uning kredit summasi kontrakt summasidan kelib chiqib hisoblanadi. Oliy ma'lumot olinganligi to'g'risidagi diplom esa, belgilangan kreditlar yig'ilgandan so'nggina beriladi. Semestr yakunida talabalar bahosining 50 foizini fan o'qituvchisi, 50 foizini OTM rahbariyati qo'yadi. YA'ni, bir semestr davomida oraliq nazorat, uyga vazifalar va amaliy mashg'ulot (laboratoriya) ishlarini professor – o'qituvchilar baholaydi. Yakuniy nazorat OTM rahbariyati tomonidan olinadi. Unda o'qituvchi – professor ishtirok etmaydi. Mutaxassislar fikricha, kreditlarni yig'ish uchun talabalardan darslarda qatnashish, berilgan vazifalarni vaqtida bajarish, o'z bilim saviyasini namoyon etish talab etiladi [5]. Masofaviy ta'lim texnologiyalari yordamida nafaqat bir qator muntazam pedagogik harakatlarni kompyuter yelkasiga ko'chirish, balki chinakam sifatli, individual, tabaqalashtirilgan ta'limni tashkil etish ham mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni.
2. Usmonov B.SH., Xabibullayev R.A. Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kreditmodul tizimida tashkil qilish. O'quv qo'llanma. – Toshkent, TKTI, 2020. - 120 bet.
3. O'rinova V. O'zbekiston Respublikasi Oliy Ta'lim Muassasalarida ECTS Kredit-Modul Tizimi: asosiy tushunchalar va qoidalar.- Kanada, 2020. -64 b.
4. Qodirov B.G'. Komil inson tarbiyasining pedagogik asoslari. – T: Mehnat, 2001.
5. Hasanova M.U., Jumanova M.G'. Kredit – modul tizimi va uning amaliyotga joriy etish tamoyillari (oliy ta'lim muassasalarida matematika o'qitishda). - «Oriental Art and Culture» Scientific-Methodical Journal - (3) III/2020. 264-270 betlar.

MATEMATIKA DARSLARIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH YO'LLARI

Quvvatova Jasmina Musurmonovna-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi.

Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi.

Annotasiya: Ushbu maqolada matematika fanini o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: matematika, kompyuter, axborot, texnik vositalar, videoprojektor.

Matematika fanini o'qitishda kompyuter va boshqa axborot texnologiyalarining jamiyatimizga jadal kirib kelayotgan hozirgi davrda fanlararo uzviylikni ta'minlash uchun mavjud qulayliklardan foydalanish dolzarb masalalardan biridir. Nima uchun biz dars jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanamiz? Qanday qulayliklar yaratadi? degan savollarga javob izlaymiz. Kompyuter texnologiyalarini ta'lim muassasalariga tatbiq etish, o'qitish jarayonini yanada yaxshilashga keng yo'l ochib beradi. Keyingi o'n besh yillikda matematika fanini o'qitishda kompyuterlardan foydalanish bir necha asosiy yo'nalishda olib borildi. Bularga kompyuter yordamida bilimni baholash, turli tipdagi o'rgatuvchi dasturlarni ishlab chiqish va rivojlantirish bilishga oid matematikaviy o'yinlarni ishlab chiqish va boshqalar kiradi.

Matematika o'qitishda kompyuter texnologiyalarning qulayligini yana bir yo'nalishi ayrim o'quv holatlarini modellashtirishdan iboratdir. Modellashtirilgan dasturlardan foydalanishning maqsadi, o'qitishning boshqa usullari qo'llanganda tasavvur qilish, ko'z oldiga keltirilishi qiyin bo'lgan materiallarni tushunarli bo'lishini ta'minlash. Shu boisdan, ular matematikani chuqur o'rganish va o'quv jarayonida sezilarli darajada mustaqillik namoyon etishga moyil bo'ladilar [2].

Axborotni ifodalash va uzatishga bo'lgan ehtiyoj so'z, yozuv, tasviriy san'atda, kitob chop etish, pochta aloqasi, telegraf, telefon, radio, televizor va ishlab chiqarishning boshqa jabhalarini boshqarishning barchasi kompyuter texnologiyalari yordamida osongina hal qilinmoqda. Buning siri shundaki, axborotning katta qismi, shu paytgacha asosan, qog'ozlarda, magnit tasmlarida, ya'ni, kompyuter xotirasidan tashqarida saqlanmasdan, matn, chizmalar, rasmlar, tovushlarning barchasini axborot shaklida komputerlar xotirasida saqlash, qayta ishlash va uzatish usullarini ishlab chiqilganligidadir.

Kompyuter texnologiyasida matnlar, tasvirlar, ovozlari, shakllar va shunga o'xshash boshqa ishlarni amalga oshirish imkoniyatlari maxsus dasturlash yordamida juda yengil va tezkorlik bilan hal etilmoqda. Shuning uchun matematika, fizika, kimyo, biologiya va boshqa fanlarni o'qitishda kompyuter texnologiyasidan foydalanish ijobiy natijalarni olib kelmoqda.

Ta'lim jarayonini zamon talablari darajasida moslashtirishga, muammolar yechimini topishga va ta'lim mazmunini, shakl va usullarini muntazam yangilashga qaratilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar dars sifatini oshiradi.

Fikrimizcha, pedagogik innovatsiyalar ta'limning majmuaviy vazifalarini hal etish uchun xizmat qilishga yo'naltirilgan yangiliklardan o'zgarishlardan iboratdir. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quv texnologiyasining bevosita yetkazuvchisi sifatida mashg'ulotlarga jiddiy tayyorlagan, yangiliklarda boxabar bo'lgani holda dars jarayonini qiziqarli olib borishi lozim. Buning uchun o'qituvchidan skaner, kompyuter kabi texnik vositalardan unumli foydalana olish malakasi talab etiladi. U rasm yoki kerakli materialning hajmini, mashg'ulotning qaysi qismida foydalanilishini oldindan rejalashtirgan bo'lishi lozim.

Biz axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha bir metodikani ko'rib chiqamiz. To'rtinchi sinf "Matematika" darsligining 117-betidagi 506 masalaning rasmini qirqib olish kerak. Dastlab ishni mavzuga taalluqli rasmni qirqib olish va ekranga moslashtirishdan boshlaymiz. Buning uchun biz quyidagi ishlarni bajaramiz[1:506]:

- 1) Kerakli materialni skaner qurilmasi yordamida rasmga olamiz;

Diagrammalar. Jadvallar

506. Bo'ri bilan Quyov o'z maktabidagi to'rtinchi sinf o'quvchilarining qiziqishlari haqida ma'lumotlar yig'ishdi. Ular natijalarni jadvalga yozib, Ayiqqa berishdi.

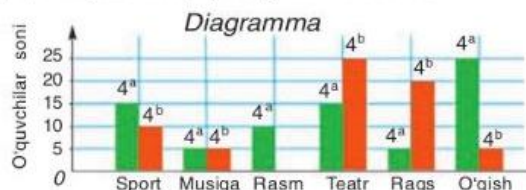
Ushbu rasm ekranda hosil qilinadi.

- 2) 506 masalaga doir ma'lumotlar jadval va diagramma rasmi ko'rsatiladi;

Qiziqish	Sinf	
	4 ^a	4 ^b
Sport	15	10
Musiq	5	5
Rasm	10	—
Teatr	15	25
Raqs	5	20
O'qish	25	5

Ayiq natijalarni quyidagicha ifodaladi.

3) Masalaga oid savollar beriladi:

Qiziqishlar

Nima uchun Ayiq diagrammadan foydalanishga qaror qildi? Diagrammani ko'rib chiqing va savollarga javob bering.

Qaysi sinf o'quvchilari teatrga ko'proq qiziqadi? Sportga-chi? O'qishga-chi? Raqsga-chi?

Qaysi sinfda bitta ham o'quvchi rasm chizishga qiziqmaydi? Har bir sinfda nechta o'quvchi musiqaga qiziqadi?

Gazeta, jurnal, ma'lumotnoma, ensiklopediyalarda turli xil ma'lumotlarni namoyish etish uchun **jadvallar, diagrammalar, grafiklardan** foydalaniladi. Ular ma'lumotlarni qisqa va ko'rgazmali yetkazishga yordam bering.

Ushbu metodika o'qituvchi uchun qulay kam kuch, kam vaqt va sarf xarajat talab qiladi. Samaradorlik esa yuqori. Ko'rgazmalilikni amalga oshirish qulay.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, umumiy o'rta ta'limning dastlabki bosqichi bo'lgan boshlang'ich sinflarida matematika fanidan elektron o'quv-metodik materiallar yaratilgan. Matematika fanini o'qitishda innovatsion va axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarda qiziqish hosil qilib ularda matematika fanidan puxta bilimlar hosil qiladi. Chunki, boshlang'ich ta'lim matematika o'qitish jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, takomillashtirish, rivojlantirish va axborotlashtirish bo'yicha olib boriladigan ishlarning ko'lami keng. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematika fanidan dars jarayonida va mustaqil ravishda matematik bilimlarini rivojlantirishlari uchun kompyuterning amaliy, o'rgatuvchi dasturlarini tatbiq etish imkoniyatlari juda kattadir.

BOSHLANG'ICH SINFLAR O'QUVCHILARINING MATEMATIKA FANIDAN MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISH YO'LLARI

Abdurahimova Hanifa Abdulloh qizi -NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi.

Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan matematika fanidan mustaqil ishlarni tashkil etish metodikasi bo'yicha mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: qobiliyat, mustaqillik, iroda, mantiqiy fikrlash, uyga vazifa.

Boshlang'ich ta'limning muhim vazifasi o'quvchilarni o'quv dasturidagi har bir fanga oid chuqur va puxta bilimlar bilan qurollantirishdan, ularda bilimlarni izchil amalga oshirishga intilish va bu bilimlarni mustaqil to'ldira borish, ularni amalda qo'llay olish malakasini tarbiyalashdan iborat. Bu esa o'quvchilarning dars davomida va darsdan tashqari holatlarda mustaqil ishlarni tashkil etish bilan bog'liqdir. Mustaqil ishlashning maqsadi nimadan iborat, qanday xususiyatlarga ega, uning qanday turlari mavjud va ta'limda qanday samarali natijalarga olib kelish mumkin? degan savollar tug'ilishi tabiiy.

Mustaqil ishning asosiy maqsadi – o‘quvchilarda fanga qiziqishlarini rivojlantirish, matematikadan olinadigan bilimlarni to‘ldiruvchi va chuqurlashtiruvchi, matematik fakt va ma’lumotlar, malaka va ko‘nikmalar zahirasini to‘plashdan iborat. Matematikadan mustaqil o‘tkaziladigan ishlar deyilganda o‘quvchilarning o‘qituvchi rahbarligida darsda va darsdan tashqari paytdagi tizimli mashg‘ulotlari tushuniladi[1:7].

Mustaqil ishlarning ikki turini bir-biridan farq qilish lozim. Uning birinchisi dastur materialini o‘zlashtirishda orqada qoladigan o‘quvchilar bilan ishlash, unga qo‘shimcha dars va konsultatsiyalar kiradi, ikkinchisi, matematikani o‘rganishga qiziquvchi o‘quvchilar bilan o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar kiradi.

Ma’lumki, birinchi tur mashg‘ulotlar hozirgi vaqtda barcha maktablarda mavjud. Bunda mashg‘ulotlarni 3-4 o‘quvchida iborat kichik guruhlar bilan haftada bir marta o‘tkazish maqsadga muvofiqdir. Odatda mustaqil o‘tkaziladigan ishlar deyilganda ko‘proq ikkinchi turdagi ishlar nazarda tutiladi va ular asosan quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi.

1. O‘quvchilarda matematikaga va uning tatbiqlariga qiziqish uyg‘otish;
2. O‘quvchilarda matematikadan dastur bo‘yicha bilimlarini kengaytirish;
3. O‘quvchilarda ilmiy tekshirish xarakteridagi malakalarni hosil qilish;
4. Matematik ijodiy fikrlash madaniyatini tarbiyalash;
5. O‘quvchilarni matematikadan ilmiy – ommabop adabiyot bilan ishlashga o‘rgatish;

6. O‘quvchilarning buyuk allomalarimizning matematika tarixiga qo‘shgan hissasi va yetakchilik roli haqidagi tasavvurini kengaytirish. Bu maqsadlarning bir qismi dars paytida amalga oshiriladi, ammo dars vaqti chegaralanadigan, uning anchagina qismini mustaqil o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarda amalga oshirishga to‘g‘ri keladi.

Matematikadan mustaqil o‘tkaziladigan ishlarning shakllari quyidagilar bo‘lib: matematika to‘garaklari, matematik viktorinalar, konkurslar va olimpiadalar, matematika kechalari, matematik ekskursiyalar, matematik insholar, maktab matematika matbuoti va h.o.lar biz ularga batafsil to‘xtalib o‘tamiz.

Boshlang‘ich maktabda matematika ta’limi o‘qituvchilarning ijtimoiy faoliyatiga zarur bo‘ladigan hisob-kitoblarni o‘rgatishga, mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishga hamda o‘qishni davom ettirish uchun matematik tayyorgarliklarini ta’minlashga xizmat qiladi.

1. O‘z mazmuni bo‘yicha matematika dasturiga taalluqli emas, ammo beriladigan bilimlar o‘quvchilarning bilim darajasiga mos bo‘lishi kerak.

2. Darsdan tashqari ishlar imkoni boricha barcha o‘quvchilarni jalb qilishi, ya’ni qiziqarli bo‘lishi zarur. Past o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar ham qiziqish yordamida faol o‘quvchilarga aylanishi mumkin.

3. Darsdan tashqari ishlar ixtiyoriylik tamoyiliga asosan tashkil qilinadi, lekin qiziqishni ta’minlash lozim. Bu mashg‘ulotlarga baho qo‘yilmaydi, ammo faol ishtirok etgan o‘quvchilar rag‘batlantiriladi.

4. Mashg‘ulot mazmuni va shakllariga qarab, 10-12 minutdan 1 soatgacha mo‘ljallangan bo‘lishi mumkin.

5. Mustaqil ishlarning mazmuni va shakllarining turli tumanligi.

Mustaqil ishlarga qiziqarli matnli masalalar, o‘tkir zehnlilikka oid masalalar, hazil masalalar, berilgan ma’lumotlari yetishmaydigan yoki berilgan ma’lumotlari ortiqcha masalalar, mantiqiy masalalar, qiziqarli matematik voqealar, arifmetik rebuslar, o‘yinlar, fokuslar, boshqotirmalar, tarixiy ma’lumotlar berish va boshqalar kiradi.

Mustaqil ishlarni tashkil qilish va o‘tkazish metodikasi quyidagilarga asoslanishi kerak:

1. Darsda o‘quvchilar olgan bilim, malaka va ko‘nikmalarni hisobga olgan holda o‘tkaziladi.

2. Mustaqil ishlar o‘quvchilarning xohishlari, havaskorligi, ijodkorligi tamoyillariga asoslanishi va ularning individual fikrlarini qoniqtirish maqsadida tashkil qilinadi.

3. Mustaqil ishlarni o‘tkazish shakllari darslardan farq qilib, qiziqarli tomoni kuchli bo‘ladi. Buning uchun zaruriy shart shuki, o‘tkaziladigan ishning rejalashtirilishi va tizimlilikining murakkabligidir.

Matematika darslarida mustaqil ishlar yangi materialni o‘rganishga tayyorgarlik ko‘rishda, yangi tushunchalar bilan tanishishda, bilim, ko‘nikma va malakalarni mustahkamlashda, shuningdek, bilimlarni nazorat qilishda amalga oshiriladi.

Mustaqil ishlarni shartli ravishda ikki ko‘rinishda tashkil qilish mumkin:

1. Dars jarayonida tashkil qilinadigan mustaqil ishlar. Unga: 1) darsda yechilgan misol va masalaga o‘xshash, shartlari ham bir xil, lekin shartidagi sonlar yoki harflar bilangina farq qiladigan topshiriqlar mustaqil bajarish uchun beriladi; 2) test yoki yozma ishlar o‘tkazish; 3) o‘tilgan mavzular yuzasidan kartochkalarga yozilgan topshiriqlarni bajartirish; 4) doskada topshiriqlar bajarish va h.k.

2. Darsdan tashqari bajaradigan mustaqil ishlar, ya’ni uy ishlari.

Uy ishlari - o'quvchilarning darsdan tashqari vaqtlarida mustaqil, yakka ishlarni tashkil qilish shakllaridan iboratdir[2:132].

Uy ishlarini berishda quyidagilarni hisobga olish lozim:

1) uyga berilgan vazifalar o'quvchilarning kuchlari va bilimlariga mos bo'lishi kerak. U darsda bajarilgan ishlarning boshqacharoq turi bo'lib, uni aksariyat o'quvchilar bajara oladigan bo'lsin. Uy ishlari uchun o'qituvchi doskada ko'rsatma berishi lozim.

2) uy vazifalarini tizimli ravishda berish kerak.

3) uy vazifalarining hajmi matematika darsida bajarilgan ishning 30-40 % idan oshmasligi lozim.

4) Har qanday uy ishi o'qituvchi tomonidan tekshirilgan bo'lishi kerak.

5) Uy vazifasining ko‘rinishi, bajarilishi, talablari turli-tuman bo‘lishi lozim.

6) Uy ishini yakka bajartirishga erishish lozim.

Mustaqil ishlash uchun 4-sinf matematika darsligidan namunalar keltiramiz:

1.Tushuntirish bilan yeching: 149850:37 393470:49 20600:18 325080:54
401200:17 300000-609·235

2. Masalalarni yeching va yechilishlarini taqqoslang:

1) Tikuvchi birinchi kun 10 ta fartuk, ikkinchi kun 8 ta fartuk tikdi. Hamma fartuklar uchun 36 m gazlama sarflandi. Tikuvchi har kuni necha metrdan gazlama sarflagan?

2) Tikuvchi 2 kunda 18 ta fartuk tikdi. U birinchi kun 20 m, ikkinchi kun esa 16 m gazlama sarfladi. Tikuvchi birinchi kun nechta fartuk tikkan? Ikkinchi kun-chi?

3) Gaplarni o'qing. Ulardan qaysilari mulohaza bo'ladi? 1) Agar 3 ni 8 ga ko'paytirsak, 32 hosil bo'ladi. 2) $48:6=8$; 3) Bugun kim kelmadi? 4) Men musiqa maktabida o'qiyman. 5) Men – a'lochiman. 6) $18-6>3$.

7) Tinchlikni saqlang!

8) To'g'ri to'rtburchakning yuzi 360 cm^2 , tomonlaridan biri (bo'yi) 30 cm . Perimetri shu to'g'ri to'rtburchakning perimetriga teng bo'lgankvadratning yuzini toping.

O'qituvchi mustaqil ishlarni shunday tashkil etishi lozimki, o'quvchi shu fanga o'zi mustaqil ishlay olish darjasida qiziqsin. Mustaqil ishlar orqali quyidagilar amalga oshiriladi: bilimlarni va amaliy ko'nikmalarni chuqurlashtirish hamda kengaytirish; o'quvchilarning mantiqiy tafakkurlarini, topqirliklarini matematik ziyrakliklarini rivojlantirish; matematikaga qiziqishlarini orttirish, qobiliyatli va layoqatli bolalarni topish, talabchanlik, irodani tarbiyalash, mehnatga muhabbat, mustaqillik, uyushqoqlik va insoniylikni tarbiyalash. Eng asosiysi, o'quvchilarda mustaqil fikr rivojlanib boradi.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA SO‘Z MA‘NOSI

Tursunova Sarvinoz Telman qizi –

Navoiy davlat pedagogika instituti 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlan'ich sinflarda so'z ma'nosini o'rgatish bo'yicha fikr yuritiladi. Unda yosh xususiyatlari hisobga olinadi.

Kalit soʻzlar: intellektual, kreativlik, xayol, obyektiv, subyektiv.

Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar b'lib kamol topishi, baxtli b'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz[1].

Zamonaviy intellektual salohiyat XXI asrni “Intellektual asr” deb nomlanishiga muhim asos bo‘ldi. Bunga sabab dunyo bo‘yicha ilm-fan va texnika-texnologiyalarning rivoji va takomillashuvi bu asrda bardavomlik kasb etmoqda. Shu sababli amaldagi ta‘lim jarayonida ta‘limning zamonaviy didaktiv asoslaridan samarali foydalanib ta‘lim oluvchilarning tafakkur qamrovi va intellektual salohiyatini muntazam rivojlantirib borishga alohida e‘tibor berilmoqda. Bu borada ta‘lim oluvchilarning tafakkur qamrovini keng qilib shakllantirish negizida ularni intellektual salohiyatli qilib tarbiyalashda ilm-fan, texnika-texnologiyalarning istiqbolli natijalaridan foydalanish ushbu sohaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi va bu orqali ta‘lim oluvchilarni kreativ qobiliyatli qilib shakllantirishga didaktiv asos ham ta‘minlangan bo‘ladi. Ta‘lim oluvchilardagi kreativ qobiliyatlar esa ularni yaratuvchilik va ijodkorlikka undashdagi fundamental-didaktiv asoslardir. Demak, amaldagi ta‘lim jarayoniga oid o‘qitish modellarini texnologik va intellektual taraqqiyot g‘oyalari bilan integratsiyalash ta‘lim oluvchilarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishda tobora dolzarblik kasb etmoqda.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-fevraldagi "Umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida ham kreativ fikrlaydigan yoshlar salohiyati va iqtidorini rivojlantirish, modifikatsiyalangan ta'lim mazmuniga yangi texnologiyalarni kiritish va bu borada innovatsion yondashuvlar lozimligi ta'kidlangan. Bu esa ta'lim

oluvchilardagi kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish masalasi ijtimoiy ahamiyatga ega dolzarb muammolardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinflar uchun ona tili va o'qish savodxonligi o'quv fanini o'rganish, asosan, 6-7 yoshdan boshlanadi. Bu davrda bola maktab talablariga ancha ko'nikkan, asosiy mashg'uloti o'qish ekanligini anglagan, fikri, tushunchasi bog'cha yoshidagi bolalik davriga nisbatan ancha rivojlangan, eng muhimi, psixologik jihatdan o'qishga tayyor davr sanaladi. "Ta'limga psixologik tayyorgarlik deganda, - deb qayd qiladi E.G'oziyev, - bolaning obyektiv va subyektiv jihatdan maktab talabiga munosibligi nazarda tutiladi? Bu yoshdagi bolalarda idrok ancha o'tkirlashadi, o'qishga qiziquvchanligi oshadi, xayoli yorqinlashib, xotirasi chiniqadi, tafakkur doirasi nisbatan kengayib, ijodiy fikrlashga moyillik ortadi.[1]

2-sinf oquvchilarida yaqqol obrazli xotira ancha taraqqiy etgan boladi. Bu yoshda oquvchilar ko'rgan, kuzatgan narsalarini xotirada uzoq vaqt saqlay oladi. Shu sababli ona tili mashg'ulotlarida ko'rsatmali vositalardan: diafilm, o'quv filmlari va audiovizual vositalardan unumli foydalanishga jiddiy e'tibor qaratishga to'g'ri keladi. 7-11 yoshli bolalar o'qiganini yoki eshitganlarini yetarli darajada tushunadi; o'z fikrlarini ona tilida izchillik bilan bayon qila oladi; mantiqiy operatsiyalarni kuzatish, taqqoslash, guruhlash, umumlashtirish singarilarni bimalol bajara oladi; o'rganganlari asosida umumlashma hosil qilishi mumkin.

O'qituvchi kichik maktab yoshidagi o'quvchilar bilan qaysi yo'nalishda ish tutsa, ular tez shunga moslashadi. O'quvchini fanga qiziqitirish, undagi qobiliyatni yuzaga chiqarish kichik sinf o'qituvchisidan mohirlikni, o'ziga xos uslubiyatni, bolajonlikni talab etadi. Shu sababli ona tili mashg'ulotlarida o'qituvchi nafaqat qayta xotiralanishga asoslangan o'quv topshiriqlardan, balki qisman ijodiy topshiriqlardan ham unumli foydalanishi lozim. Ijodiy topshiriqlar ustida ishlash bolalarning yoshi va bilim saviyasi oshgan sari asta-sekin murakkablashib boradi.

Bola ilk bor maktabga qadam qo'ygan ekan, ma'lum so'z jamgarmasi bilan keladi. U oilada, bog'chada ko'p so'zlarni ishlatsa-da, hali ularning ma'nosini chuqur anglamaydi. 8-9 yoshli bolalar esa bir yildan ziyodroq tajribaga ega bo'lgan bolalar bo'lib, ularda dars jarayonida mustaqil xulosalar chiqarish ancha tarkib topgan boladi.

MATEMATIKA DARSIDA O'QUVCHILARGA OG'ZAKI HISOBLASHNI O'RGATISH METODIKASI

Uktamova Farida Qaxramon qizi-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi.

Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf matematika fanidan o'quvchilarga og'zaki hisoblashni o'rgatish metodikasi bo'yicha mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: xotira, tasavvur, qobiliyat, iroda, mantiq, o'g'zaki hisoblash.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematika darslari bolalar tafakkuri rivojlanishiga yordam beradi. Shu bilan birga boshlang'ich bilimlarning majmuini yaratadi, ikkinchi tarafdin esa, zaruriy metodologik bilimlarni, tasavvurlarni va mantiqiy fikrlash va og'zaki hisoblashning tuzilishlarini shakllanishiga yordam beradi. Matematika o'qitish metodikasi eng avvalo, kichik yoshdagi o'quvchilarni umumiy tizimda matematik savodxonliklarini oshirish vazifasini qo'yadi. Matematika darsiga tayyorlashda eng avvalo, o'quvchilarga yangi dars materiallari yuzasidan qanday me'yorda tayyorlanganligini aniqlash kerak bo'ladi. Navbatdagi dars matematika dasturida qaysi o'rinda, qaysi mavzular bilan bog'liq holda, tushunchalarni nimalarga bog'lab tushuntirishi kerakligini aniqlaydi. Matematika ta'lim sohasi bo'yicha standart ko'rsatkichlar bolalarda natural sonlar va nol to'g'risida tushunchalarini shakllantirish, puxta hisoblashga o'rgatish, amaliy masalalarni yechishda natural sonlarni va arifmetik amallarni qo'llay olishga o'rgatish, matematik munosabatlar hamda og'zaki hisoblashga o'rgatish zarur hisoblanadi. Og'zaki hisoblashga doir mashg'ulotlarning samaradorligi mashqlarning hajmi va mazmunigagina emas, balki ularning berilishi va tekshirilishi, o'quvchilarning bilimlarini sinash, og'zaki va yozma mashqlarning almashtirilib turilishiga ham bog'liq hisoblanadi. Og'zaki hisoblash bilimlarini shakllantirish uchun avvalo og'zaki hisoblash usullarini qo'llash va og'zaki hisoblashga bolalar qiynalgandagina yozma hisoblash usullarini qo'llash zarur hisoblanadi. Bolalarning og'zaki hisoblash darajalarini doimo tekshirib, nazorat qilib turish kerak bo'ladi. Og'zaki hisoblashga doir misollar birinchi darslardanoq e'tibor berilsa, samarasi ancha yuqori bo'lgan natijalarni beradi. O'quvchilarning og'zaki hisoblashga bo'lgan ishtiyoqlari turli xil mashqlarni bajarishlari davomida shakllanib, takomillashib boradi[2, 225].

6-10 yoshli bolalar davrida fikrlay olish qobiliyatlari shakllanishining eng asosiy davri ekanligini psixologlar ham isbot qilishgan. Boshlang'ich sinf bolalarining aqliy rivojlanishiga asos solinishi sababli

boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun o'quvchilarning aqliy faoliyatlari va shu bilan birga og'zaki hisoblash darajasini va imkoniyatlarni bilish hamda hisobga olish muhim hisoblanadi. Bolalarni 6-7 yoshda o'qitishga o'rgatish davrida turli muammolar yuzaga keladi. Bu maktabgacha ta'lim tashkilotlari va maktablarda o'qitish orqali hal qilinadi. Sanoqni o'rgatish, qo'shish va ko'paytirishni birinchi bosqichda o'rgatish boshlang'ich ta'limning asosiy vazifasi bo'lib keladi. Eng avvalo, boshlang'ich sinf o'quvchilariga sanash o'rgatiladi. Sanash davomida songa birni qo'shish orqali o'quvchilarda qo'shish va ayirishga bo'lgan ko'nikmalar shakllantiriladi. Avvalo, 20 gacha bo'lgan sonlarni qo'shish va ayirishga doir misollar bilan boshlanib keyinchalik xuddi shunday bosqichma-bosqich tarzda ya'ni 100 ichida qo'shish va ayirish o'quvchilarga o'rgatiladi. So'ngra, 1000 ichida qo'shish va ayirishga doir misollar orqali bilim va ko'nikmalarni shakllantirish zarur hisoblanadi. Shunga ko'ra, har bir kishi uncha qiyin bo'lmagan hisoblashlarni "zehnda" tez va to'g'ri bajarishni bilishning amaliy ahamiyatidan tashqari og'zaki hisoblashni doim o'quvchilarning matematika darslaridan olgan nazariy bilimlarini chuqurlashtirishning eng yaxshi usullaridan biridir. Og'zaki hisoblash o'quvchilarning asosiy matematik tushunchalarining shakllanishiga olib keladi va sonlarning "qo'shiluvchi", "kamayuvchi", "ayriluvchi", "ayirma", "ko'paytuvchi" kabi komponentlardan iborat tarkibi bilan chuqurroq o'rganishga katta yordam beradi. Og'zaki hisoblash kichik yoshdagi o'quvchilarda nafaqat fahm-farosat balki, zehn, diqqatning ham rivojlanishiga olib keladi. Shuningdek, xotiraning qay darajada faol ekanligiga, chaqqonlik, sezgirlik va fikrlashda mustaqilligini rivojlantiradi. Ushbu fikrlarni tasdiqlash maqsadida ayrim misollar keltiramiz. Birinchi qo'shiluvchini o'nlik hosil bo'lguncha bir necha birlik orttirish yoki ayirishda ayriluvchini bir necha birlik orttirish qoidasidan foydalanamiz. Shuni alohida ta'kidlash muhimki, og'zaki hisoblashda yozmasdan faqat xotiradan foydalaniladi. Biz yana $9+6$ yig'indini og'zaki hisoblashga e'tibor beramiz[1:51]. O'quvchi berilgan og'zaki topshiriqni xotirasida qayta-qayta takrorlashi natijasida bajaradi: 9 ga 1 birlik qo'shamiz, 10 hosil bo'ladi va 10 ga 6 sonini qo'shamiz. Hosil bo'lgan yig'indi 16 dan dastlab qo'shgan bir birlikni ayiramiz. Natija 15 hosil bo'ladi. Bu hisoblashni boshqa konsentrlarda ham qo'llash mumkin: Masalan, $82-9$ ni og'zaki hisoblashda ayriluvchi 9 sonini 1 birlikka orttiramiz va $82-10$ ni hisoblaymiz. Endi ayirma 72 ni hosil qilib unga birlikni qo'shamiz natija 73 hosil bo'ladi. Demak, $82-9=73$ ekan. Xuddi shunga o'xshash $98+74$ yig'indini hisoblashda 98 sonini 2 birlikka orttiramiz va 100 soni hosil bo'ladi va unga 74 ni qo'shish qulay 174 soni hosil bo'ladi, uni 2 birlik kamaytiramiz. Oxirgi natija 172 hosil bo'ladi. Demak, $98+74=172$. Qo'shish va ayirishga doir og'zaki hisoblashda ushbu qoidalarni o'quvchilarga puxta o'rgatish o'rinli deb hisoblaymiz:

- 1) Agar qo'shiluvchi bir necha birlik orttirilsa, oxirgi yig'indi bir necha birlik kamaytiriladi;
- 2) Agar kamayuvchi bir necha birlik orttirilsa, oxirgi ayirma bir necha birlik kamaytiriladi.
- 3) Agar ayriluvchi bir necha birlik orttirilsa, oxirgi ayirma bir necha birlik orttiriladi.

2-sinfdan boshlab dastur bo'yicha 10 ga ko'paytirish o'rgatiladi. Shu 10 ga ko'paytirish qoidasidan foydalanib sonlarni hisoblashda arifmetik amal xossalaridan foydalanib og'zaki hisoblashni quyidagicha o'rgatish mumkin:

1. Sonni 2 ga ko'paytirishni hisoblash usulining mohiyati shundan iboratki, har qanday sonni 2 ga ko'paytirish uchun shu sonni o'zini o'ziga qo'shish kerak, ya'ni $34 \cdot 2$ ko'paytmani og'zaki usul bilan hisoblash usuli bo'yicha $34 \cdot 2 = 34 + 34 = 68$ bo'ladi.
2. Sonni 5 ga ko'paytirishni og'zaki hisoblash usuli orqali $28:5$ ni hisoblaymiz: $28:5 = 28 \cdot 10:2 = (28 \cdot 10):2 = 280:2 = 140$;
3. Ketma-ket kelgan sonlarni og'zaki ko'paytirish usuli orqali $12 \cdot 13$ ni hisoblaymiz: $12 \cdot 13 = 12 \cdot (12+1) = 12 \cdot 12 + 12 = 144 + 12 = 156$;
4. Sonni 25 ga ko'paytirishni og'zaki hisoblash usuli:
 $28 \cdot 25 = 7 \cdot 4 \cdot 25 = 7 \cdot (4 \cdot 25) = 7 \cdot 100 = 700$.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi og'zaki hisoblashni o'rgatish uchun uning o'zi ham hisoblash bo'yicha yuqori darajada malakaga ega bo'lishi lozim. Chunki, hisoblashni bilish har bir kishining kundalik hayotida va amaliy faoliyatida kerak bo'ladi. O'quvchilarga matematik bilimlar berish uchun esa o'qituvchining o'zi ham zamonaviy bilimlar bilan qurollangan bo'lishi hamda ta'lim-tarbiya jarayonida o'z o'quvchilarining barkamol bo'lib rivojlanishini his qilishi lozim.

Xulosa shuki, matematikadan og'zaki hisoblashni o'rgatish o'quvchilarni keyingi o'quv materiallarini puxta o'zlashtirishlariga hamda o'quvchilarni hayotga tayyorlashda asosiy poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

- [1] - A.Ya.Alimov Uzluksiz ta'lim. Og'zaki hisoblash texnologiyasida uzviylikning ta'minlanish tezkorlikning negizi sifatida

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI CHIROYLI YOZISHGA O'RGATISH
SAVODXONLIKNING POYDEVORI

Ernazarova Manzura Sapparboyevna –

Navoiy pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası mudiri, f.f.d. (DSc), prof.

Norova Iroda Mirzag'olib qizi – Navoiy pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi.

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini chiroyli yozishga o'rgatish, har bir harfni, harf unsurlarini to'g'ri bog'lab yozish, ular orasidagi masofani bir xilda saqlash, sinfdagi barcha o'quvchilarni bir xil tezlikda ravon qilib chiroyli husnixat bilan yozishga o'rgatishga oid fikr-mulohazalar o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich sinf, husnixat, chiroyli va xatosiz yozish, yozuv malakasi, harf unsurlari, yozma nutq madaniyati.

Chiroyli yozishni o'rgatish o'quvchilarga o'z fikrlarini nafis harflarda bayon etish imkoniyatini beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga chiroyli yozishni o'rgatish savodxonlikning poydevori hisoblanadi. O'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, ularni har tomonlama yetuk insonlar qilib tarbiyalash, go'zallikka intiluvchi, uni yurakdan his qila oladigan, go'zallikni yaratishga intiladigan o'quvchi sifatida voyaga yetkazish, kichik yoshdagi o'quvchilarga yozishdek murakkab jarayonni o'rgatish orqali ularning chiroyli yozuv malakalarini rivojlantirishning usul va yo'llarini yanada takomillashtirish, Respublikamizdagi barcha umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinf o'quvchilarining husnixatini chiroyli, talab darajasida bir xil yozish malakalarini shakllantirish barcha boshlang'ich sinf o'qituvchilarining asosiy maqsadi hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'limning mazmunini qayta ko'rib chiqish, ta'limning sifat darajasiga e'tiborni kuchaytirish bugungi kunning asosiy vazifalaridan biridir. Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "... haqiqiy ijodkorlik bu igna bilan quduq qazishdek mashaqqatli ish. Buni bilgan odam biladi, bilmagan bilib olishi zarur" [4]. Darhaqiqat, boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z kasbini chuqur biladigan, doimo o'z ustida ishlaydigan, izlanib yo'l topadigan, o'z uslublarini doimo boyitib boradigan, bolalarni sevadigan, ularni o'z farzandlari o'rniga qo'ya oladigan muallim bo'lishi kerak. Shundagina pedagogikadagi "Agar sog'lom tug'ilib o'sgan bo'lsa, hamma bola o'zlashtiradi. O'zlashtirmaydigan bola bo'lmaydi", degan naqlning to'g'riligiga ishonch hosil qilamiz.

Bola kamolotining shakllanishi ko'p jihatdan chiroyli yozuvga bog'liq. O'quvchilar chiroyli yozish orqali boshqa fanlarni ham muvaffaqiyatli o'zlashtirish imkoniga ega bo'ladi [1:5].

Har bir insonning hayotida yozuv muhim o'rin tutadi, chunki biz har kuni turli-tuman qog'ozlar va hujjatlardan foydalanamiz. Bularning barchasi chiroyli va xatosiz yozishni taqozo etadi. Chiroyli yozishga o'rgatish uchun bola bilan maktabga qadam qo'ygan kundan boshlab izchil, mukammal mashqlar olib borish, takomillashtirilgan metodika yordamida vazifani amalga oshirishimiz shart. O'qituvchi bitta xatoga yo'l qo'ysa, o'quvchining husnixati va yozuv malakasi talab darajasida shakllanmaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga chiroyli yozuvni o'rgatish uchun ham tashkiliy ham mazmuniy talablarga birdek rioya qilishi lozim bo'ladi. O'quvchining ko'p vaqti darsxonada o'tganligi sababli sinf xonasi, parta, sinf doskasi, daftar, ruchkalar gigenik va pedagogik talablarga javob bergan holda tashkillashtirilishi, mazmuniy jihatdan har bir harfni, harf unsurlarini to'g'ri bog'lab yozish, ular orasidagi masofani bir xilda saqlash, sinfdagi barcha o'quvchilarni bir xil tezlikda ravon qilib yozishga o'rgatish metodikasini ya'nada takomillashtirish talab etiladi.

Boshlang'ich ta'lim va sport tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga chiroyli yozishning asoslarini o'rgatuvchi "Husnixat va uni o'qitish metodikasi" fani (amalda bo'lgan fan) bugungi kunda o'quv rejadani olib tashlanganligi, asosiy fan sifatida talabalarga o'rgatilmayotganligi, zamonaviy talablarga javob beradigan o'quv rejalari va dasturlar, o'quv adabiyotlarini tayyorlash va nashr etish ta'lim tizimining dolzarb masalalaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Jumladan, asosiy mutaxassislik fanlaridan bo'lgan "Husnixat va uni o'qitish metodikasi" fanining sir-asrorlarini biz talabalarga jiddiy o'rgatilmasa, kelajakda yosh avlodga, boshlang'ich sinf o'quvchilariga har bir harfni, harf unsurlarini to'g'ri bog'lab yozish, ular orasidagi masofani bir xilda saqlash, sinfdagi barcha o'quvchilarni bir xil tezlikda ravon qilib chiroyli husnixat bilan yozishga qanday qilib o'rgatishi mumkin. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarini chiroyli yozishga o'rgatish bo'yicha mukammal o'quv adabiyotlarining yo'qligi mazkur sohada darsliklar yaratish ehtiyojini yuzaga keltiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini chiroyli yozishga o'rgatish bo'yicha maqsadimizga erishish uchun quyidagi vazifalarni belgilab olishimiz kerak:

- xorijda va respublikada mavjud tajribalarni o'rganish;
- nazariy va amaliy mashg'ulot ishlanmalarini yaratish;
- Respublikamizdagi barcha umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida chiroyli yozishga o'rgatish bo'yicha tajriba-sinov ishlarini olib borish;
- chiroyli yozishga o'rgatish bo'yicha o'quv materiallarini jamlash;
- mutaxassislar va boshlang'ich sinf o'qituvchilari ishtirokida munozarali, muammoli, bahstlab o'rinlarga aniqlik kiritish va seminar-treninglar tashkil etish;
- har bir harfni, harf unsurlarini to'g'ri bog'lab yozish, ular orasidagi masofani bir xilda saqlash, bir xil tezlikda ravon qilib, chiroyli husnixat bilan yozish metodikasini ishlab chiqish;
- chiroyli yozishga o'rgatishga oid an'anaviy va zamonaviy qarashlar tadbiq etilgan ma'lumotlarning elektron bazasini yaratish;
- chiroyli yozishga o'rgatish metodikasi bo'yicha elektron darslik yaratish;
- tahlil natijalari asosida innovatsion pedagogik texnologiyalarga asoslangan topshiriqlar tizimini yaratish.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalarni bajarsak, quyidagi natijalarga erisha olamiz:

1. Har bir harfni, harf unsurlarini to'g'ri bog'lab yozish, ular orasidagi masofani bir xilda saqlash, sinfdagi barcha o'quvchilarni bir xil tezlikda ravon qilib chiroyli husnixat bilan yozishga o'rgatish ta'minlanadi.

2. Lotin imlosiga asoslangan o'zbek alifbosidagi 29 ta harfni chiroyli va talab darajasida yozish metodikasi ishlab chiqiladi.

3. Chiroyli yozishga o'rgatish bo'yicha topshiriqlar tizimi yaratiladi.

4. Mavzu bo'yicha nazariy va amaliy bilimlar mustaqil o'zlashtiriladi.

5. Mavzuga aloqador ilmiy va metodik manbalarni tahlil qilish asosida mavjud nazariy qarashlarga munosabat bildirish ko'nikmasi shakllanadi. Bu esa talabani ilmiy-tadqiqot olib borish faoliyatiga tayyorlaydi.

6. Yozma nutqni izchil, to'g'ri, maqsadga muvofiq, mantiqli bayon etishga o'rganadi. Talaba savodxonligi ortadi, yozma nutq madaniyati rivojlanadi.

7. Respublikamizdagi barcha maktabgacha ta'lim muassasasining tayyorlov guruhi tarbiyachilari hamda umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinf o'quvchilarini bir xil chiroyli yozishga o'rgatishning vosita va usullari ishlab chiqiladi.

8. "Chiroyli yoz!" multimediya vositalari va elektron darsligi yaratiladi.

9. "Chiroyli yoz" elektron platforma modelining Onlayn va Oflayn mobil ilovasi yaratiladi.

10. Chiroyli yozishga o'rgatish bo'yicha maktabgacha ta'lim muassasasi, boshlang'ich ta'lim, oliy ta'lim va ota-onalar o'rtasida nazariy va amaliy bilimlarni bolalarga o'rgatish hamkorligi yo'lga qo'yiladi.

Boshlang'ich ta'lim nafaqat ta'limning poydevori, boshlang'ich ta'lim – shaxs kamolatining ham poydevori ekanligini hayotning o'zi isbotlab turibdi. Bolaning boshlang'ich sinfdagi faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish, chiroyli yozish ko'nikmalarini shakllantirish, o'quvchining savodxonligini chiqarishda asosiy va muhim ishdir. Agar muallim boshlang'ich sinfdagi o'quvchilarning fe'l-atvorini, qobiliyatlarini, partada to'g'ri o'tirish, ruchkadan to'g'ri foydalanish, harflarning shaklini to'g'ri tasavvur etish, bir xil qiyalikda yozish, harflar orasidagi masofani to'g'ri yozishni individual kuzatib borish uslubini yaxshi bilmasa, yoki yetarli e'tibor bermasa, uning mustaqil fikr yurita olishi, ichki qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishni o'rgatmasa, yetaklay bilmasa, chiroyli yozish malakalarini shakllantirmasa, bolaning savodxonligi talab darajasiga ko'tarilmaydi. Ma'lumki, inson shaxsining shakllanishida bolalik yillari, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi davri muhim ahamiyatga ega. Bola shu yoshida hamma narsaga qiziquvchan, har bir narsani so'rab o'rganishga oshiqqan davridir.

Ruxshunos olimlarning ta'kidlashicha, "Insonning yozuvi uning qiziqishi va psixologiyasini aniqlashda asosiy omil hisoblanadi". Shu bois, o'quvchilarning mukammal og'zaki nutqini yozma bayon etishda yozuv muhim ahamiyatga ega.

Yozuv muayyan bir tilda qabul qilingan va kishilar o'rtasidagi muloqotga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi [1:7]. Darhaqiqat, yozuv kishilarning o'zaro aloqa qilishida, fikr almashishida muhim vosita bo'lib, kishilik tajribasini avlodlararo yetkazmoqda. Yozuv borligi uchungina biz tilimizning tarixiy taraqqiyotini kuzatish imkoniyatiga ega bo'lamiz, ajdodlarimizning kelajak avlodlarga qoldirgan merosini o'rganib, ularni tilimizning hozirgi bosqichi bilan qiyoslab o'rgata olamiz.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining savodini chiqarishda, o'qish va yozish malakalarini shakllantirishda bola o'zining bor kuchini, jismoniy va ruhiy imkoniyatlarini sarflaydi. Taniqli o'zbek

metodisti M.G'ulomov "O'quvchilarga dars jarayonida bajariladigan mashqlar oson bo'lib, kam vaqt olishi, ularning jismoniy jihatdan o'sishlariga, qo'l muskullarining mukammallashishiga va qaddi – qomatlarini to'g'ri, erkin tutishlariga yordam berishi lozim. Yozuv darslarida (10-15 minut o'tgandan so'ng) o'quvchilar betoqat bo'lib, orqalariga yoki yonlariga yastanib o'tiradilar, o'rinlaridan turib ketadilar, bu ularning charchaganlarini bildiradi", - deb ta'kidlab o'tgan [3:13]. Darhaqiqat, 1-sinfda yozuv mashqlarini tashkil etish bir muncha murakkab bo'lib, o'quvchilar o'qituvchining so'zini tinglaydilar, yozgan harf va so'zlarni ko'rib boradilar, ayrimlarini ko'chirib yozadilar, nuqtalar bilan ifodalangan harflarning ustidan bo'yaydilar. Chiroyli yozuv qoidalarini yaxshi bilish yozuv malakasining shakllanishiga yaqindan yordam beradi.

Ayrim vaqtlarda o'quvchilarni chiroyli yozishga o'rgatishni boshlashdan oldin to'g'ri o'tirish qoidalarini tushuntirib berishi, darsning o'rtalariga borib bu qoida ularning esidan chiqib qoladi, shuning uchun o'qituvchi o'quvchilarga to'g'ri o'tirish qoidalarini eslatib turishi kerak.

O'quvchilarning og'zaki nutqini yozma bayon etishda yozuv muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham o'quvchilarning yozuvi uning qiziqishi va psixologiyasini aniqlashda asosiy omil hisoblanadi.

Shiroyli yozgan bolaning ma'naviyati va ichki olami ham go'zal ekaniga ishonaman. Boisi, insonning ichki olami qaysidir ma'noda uning yozuvida ham namoyon bo'ladi. Chiroyli yozuv inson ko'zini quvontiradi, atrofdagilar e'tiborini jalb etadi [2], - deb ta'kidlaydi, Yashnobod tumanidagi 204-maktabning tajribali boshlang'ich sinf o'qituvchisi Zulfiya Nurmetova. Darhaqiqat, insoning yozuvi uning ko'ngil oynasidir.

O'quvchilarda yozuv malakalarini hosil qilishda diqqat, sezgi, idrok, xotira kabi psixofiziologik jarayonlar faol ishtirok etsa, o'quvchining yozuvi juda chiroyli, talab darajasida shakllanadi, aniq chiziqlar bo'yicha xusnixat namunalarida ko'rsatilgandek yozadi, chiroyli husnixatda yozgan o'quvchining yozuvi ko'zni yashnatadi, o'qishi dilni yayratadi.

Shunday qilib, chiroyli yozuv darslarida so'zlar, gaplar, matnlar yozish, ularning imlosini tekshirish orfografik ziyraklikni asta-sekin shakllantira boradi, imlo qoidalarini puxta egallashlariga zamin yaratadi.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Azimov Yu., Qo'ldoshev R. Husnixatga o'rgatishning amaliy asoslari. Buxoro, 2012, 5-bet.
2. Nurmetova Z. Chiroyli husnixatning qadri. Ma'rifat. 16.07.2020.
3. Gulomov M. Husnixat metodikasi. Toshkent: Ukituvchi, 1976, 13-bet.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлисга Мурожаатномаси. Toshkent, "Ўзбекистон", 2018, 70-б.

BOSHLANG'ICH SINFLARGA YOZISHNI O'RGATISH METODIKASI

Mutallib Hazratqulov - SamDU dotsenti.

Muborak Qarshiboyeva - SamDU talabasi.

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga yozishni o'rgatish metodikasi, harflarni to'g'ri qo'shib yozish qoidalari, harf elementlari va unsurlari, barmoq harakati yuzasidan bajaradigan mashqlar.

Kalit so'zlar: yozish, chiroyli yozish, harf elementlari, unsurlar, yozuv mashqi.

Hozirgi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlarining katta guruhlarida nutq bilan birga yozuv mashqlari ham o'rgatilmoqda. Savod chiqarib kelayotgan bolalar uchun yozish qiyinchilik tug'dirmas, biroq hali bunday malakani o'tamagan birinchi sinf o'quvchilari uchun harf va harflarni to'g'ri qo'shib yozish qiyin va muhim mashg'ulot hisoblanadi.

Alifbegacha bo'lgan davrda bolalar yozuvga tayyorlaydigan mashqlarni bajaradilar. Avvalo, bolalarni yozuv mashqini bajarish vaqtida partada to'g'ri va erkin o'tirishga, ruchkani to'g'ri ushlashga, daftarni parta ustiga normadagi qiyalikda qo'yishga o'rgatish zarur. Buning uchun "Yozganda to'g'ri o'tir!" nomli rasmdan foydalaniladi. "Mashq daftari"ga yozishdan oldin o'qituvchi o'quvchilarni shu daftar chiziqlari bilan tanishtiradi va unga harflarni to'g'ri yozishga, harflar oralig'ini to'g'ri chamalashga o'rgatadi.

Savod o'rgatishning dastlabki davridagi o'quv mashg'ulotlarini yetti yoshli bolaning yosh xususiyatlarini, uning diqqatini hisobga olgan holda tashkil etiladi. Bu davrda o'quvchilar uzoq vaqt bir xil ish bilan shug'ullana olmaydilar. Shuning uchun ham ish turi har 10-15 daqiqada boshqasi bilan almashtirilib turilishi lozim. Shu bilan birga, darsning har bir bosqichida o'tkaziladigan mashg'ulotlar dars rejasi va maqsadiga bo'ysundirilgan bo'lishi lozim. Darsda ish shunday uyushtirilishi kerakki, hikoya qilish va suhbatlar o'quvchilarning faol harakati, jismoniy mashqlar bilan ham almashtirib turiladi. "Alifbe"dan rasmlar mazmuni asosida gapni so'zlarga bo'lish yuzasidan olib borilgan ishdan so'ng o'quvchilarga ertak aytiriladi.

So'ng ular shu ertak personajlarining rasmini chizadilar. Keyin o'qituvchi shu ertakdan yoki suhbat asosida tuzilgan qisqa bir gapni aytib, bolalardan shu gapda nechta so'z borligini so'raydi. Bolalar shu gapdagi so'zlar sonini aytadilar. O'qituvchi har bir so'zni sinf doskasida to'g'ri chiziq bilan belgilab boradi.

Yozuv darsida o'qituvchining tushuntirishi o'quvchilarning barmoq harakati yuzasidan bajaradigan mashqlari bilan almashtirib turiladi, ya'ni o'quvchilar ruchka ushlagan qo'llaridagi barmoqlari qanday ko'tarilishi va pastga tushirilishini ko'rsatadilar. O'quvchilar yozadilar, o'qituvchi bolalar yozuvini kuzatib turadi. Ularda yozuvdan charchash holati sezilsa, qo'l va barmoqlarni harakatga keltiruvchi mashqlar bajartiriladi. So'ng yana yozuv davom ettiriladi.

O'quvchilar doskaga yozib qo'yilgan gaplarni o'qiydilar va tahlil qiladilar. Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan yoziladi, gap oxiriga nuqta qo'yiladi. Keyin gapdagi har bir so'zning yozilishini tushuntiradilar, bo'g'inlab o'qib izohlaydilar. Bu gapda nechta so'z borligi aniqlanadi. O'qituvchi har bir so'zning tagiga to'g'ri chiziq chizib, gapning sxemasini hosil qiladi. O'quvchilar birinchi so'zni o'qiydilar, o'qituvchi u so'zni doskadan o'chiradi, o'quvchilar yoddan yozadilar. Ikkinchi so'z o'qiladi va doskadan o'chiriladi, o'quvchilar yoddan yozadilar va h.k.

O'qituvchi doskadagi chizma ustiga mantiqan davom ettiriladigan gapni yozadi. Gap tahlil qilinadi, bu gapda ham bir nechta so'z borligi ko'rsatiladi, so'zlarning yozilishi tushuntiriladi. Gapni o'quvchilar o'qiydilar, keyin gapdagi hamma so'z doskadan o'chiriladi; gapning chizmasi esa o'chirilmaydi. Gapni o'qituvchi talaffuz qilib yozdiradi.

O'qituvchi shu ikki gapni doskaga yozib qo'yadi. O'quvchilar daftarga yozganlarini doskadagi yozuv bilan solishtirib tekshiradilar. Tekshirish jarayonida o'quvchilar har bir so'zni ichlarida bo'g'inlab o'qiydilar.

Alifbe davrida o'quvchilarda quyidagi ko'nikmalar hosil qilinadi:

-so'zlardagi tovushlarning tarkibini va izchilligini aniqlash;

-talaffuzi va yozilishida farq qilmaydigan so'zlarni alohida ko'rsatilgan harflar bilan yozish;

-so'z, gap va bog'lanishli matnni o'qish;

-“Alifbe”da berilgan bog'lanishli matnni ikkinchi marta o'qiganda tinish belgilariga rioya qilgan holda ifodali o'qish;

-matn mazmunini o'qituvchining savollari yordamida qayta hikoyalash;

-kichik hajmli she'rni yoddan o'qish.

Alifbe davrida o'quvchilar kichik matnni ongli, to'g'ri bo'g'inlab va sidirg'a (so'zni butunicha) o'qish malakasiga, talaffuzi va yozilishi bir xil bo'lgan so'zlarni yozish va yozgan so'zlarini tekshirish malakasiga ega bo'ladilar.

O'quvchilar so'z va gaplarni yozishni mashq qilish bilan kishilarning ismi va familiyasini, gapdagi birinchi so'zning bosh harf bilan yozilishi va gapning oxiriga nuqta qo'yilishi haqidagi ayrim grammatik, orfografik tushunchalarni o'zlashtira boradilar.

Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga harflarni shunchaki o'rgatishdan ko'ra ularni obrazli tavsifiy etish bolalarning harflar bilan tanishishlariga kengroq yo'l ochib beradi. O'quvchilarning tasavvur olami shunchalar kengki, ular bir marta ko'rgan va bilgan narsalarini hech qachon esdan chiqarmaydilar.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari va maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyachilari savod o'rgatishda harflar bilan bog'liq jazzi she'rlar va ertaklardan foydalanishsa, natija yana ham samarali bo'ladi.

Jazzi “ng” harfi

Bir bor ekan, bir yo'q ekan. Qadim zamonda emas, biz yashab turgan hozirgi zamonda “Alifbo” nomli go'zal shaharcha bo'lgan ekan. Shahar aholisi ahil va inoq ekan. Ular doimo birgalikda ish olib borar, xuddi aka-ukalardek ekan.

Ularni to'ng'ichi mehnatsevar, aqlli A harfi ekan. Qolgan harflar ham xushbichim, zukko, tartibli ekanlar. Aka-ukalar ichida egizaklari ham bor ekan. Ularning ismlari ng, sh, ch harflari ekan. Harflar ichida G doimo qoshlarini chimirib yurar, ammo mehnatsevar ekan. Erinchoq, dangasa T so'zlar so'ngida tushib qolaverarkan. Odobli O, yig'loqi Y harflari ham bor ekan. Shu zaylda eng kichik mittivoyi, erkatoyi ng harfi ekan. Osuda, tinch kunlarning birida kichkintoy ng harfi “nimaga men alifbening boshida turmayman?” – deb to'polon ko'tara boshlabdi. Akalari shuncha tushuntirishga harakat qilishmasin, uni ko'ndirisholmabdi. Shunda to'ng'ich akasi A unga shunday debdi:

- Ukajonim mittivoy, sen hali kichik bo'lganing uchun kam ishlatilasan, lekin eng chiroyli so'zlar sensiz yaralmaydi. Masalan, tong sensiz yorishmagan bo'lardi, debdi. Bu nasihat hikmatidan to'g'ri xulosa chiqargan ng kichkina bo'lsa ham kuchliligidan faxrlanib to'polon qilmaydigan bo'libdi.

Bolaga harf o'rgatishda obrazlar bilan ishlash yaxshi natija beradi. Bolaning tasavvur olami obrazlarni ilg'ab olishga moyil bo'ladi. Bola rasmda nimani ko'rayotganligini, ko'rgan narsalari haqida gapirib berar ekan, ularni sinchiklab kuzatadi. Kuzatish asnosida uning tasavvurida harf ko'rinishidagi predmetlar tasviri mukammal saqlanadi. Bu obrazlar ongda shunday joylashadiki, endi uni ishlatish, so'z va bo'g'inlarni o'qishda transformatsiyalash asosida o'ziga qulaylik yarata oladi. Shu asosda o'quvchida o'qish jarayoni faollashadi.

**Jumrak biroz tolibdi,
Yopilmayin qolibdi.**

**Jo'jam mening sap-sariq,
Yaxshi ko'radi tariq.**

Savod o'rgatish paytida bolaning yozuv malakasi yuqori tempda bo'lmasada, nutqi me'yor darajada bo'ladi. Shu sabab ham ko'proq suhbat asosida ishlash yaxshi natija beradi. O'quvchilarga harflar haqida ertak aytib berish va boladan bu ertakni qayta hikoyalab berishni so'rash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Husanboyeva.Q, Shodiyev.F, Hazratqulov.M. Boshlang'ich ta'limda adabiyot o'qitish metodikasi. Darslik. SamDU.2019.350 b.
- 2.Husanboyeva.Q, Hazratqulov.M. Xolsaidov F. Ona tili va o'qish savodxonligiga o'rgatish metodikasi. Darslik. -Toshkent. Innovatsion-ziyo, 2022.252 bet
- 3.Qosimova K., Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. -T.: Noshir, 2009. – 163 b.
- 4.G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Mamatova G., Boqiyeva H. Husnixat va uni o'qitish metodikasi. -T.: TDPU, 2009. – 70 b.
- 5.Hazratqulov.M. Jonli alifbo. -Toshkent: Zaminnashr, 2020-32 bet.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA HARF SHAKLLARINI TO'G'RI YOZISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH: MUAMMO VA YECHIMLAR

Norova Iroda Mirzog'olib qizi - Navoiy davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya: maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga harf shakllarini, harlarni, so'zlarni to'g'ri va chiroyli yozish qoidalarini o'rgatish, harf yozishgacha bo'lgan jarayonlar, qalam tutish, gavda va qo'l harakati bilan bog'liq holatlar bayon qilingan. Boshlang'ich sinflarda harf o'rgatishga shunchaki savod chiqarish vositasi sifatida qaramaslik, balki unga aqliy hamda ruhiy takomillashish omili o'laroq yondashish fikri ilgari surilmoqda.

Kalit so'zlar: alifbo, harf, harf shakllari, bo'g'in, so'z, yozishga tayyorgarlik ko'rish, ko'nikma, malaka, bilim, sanitariya-gigiena.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchiga harf yozishni o'rgatish eng murakkab jarayonlardan biridir. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim muassasalari ham bog'cha bolasiga harf shakllarini yozishni o'rgatmoqda, ammo bu borada ham muammolar mavjud, chunki maktabgacha ta'lim muassasasining asosiy vazifasi tarbiya bo'lgani sababli u yerda bolaga ko'p hollarda shunchaki harflarni yozish va o'qish o'rgatiladi. Aslida harf shakllarini mahorat bilan yozish, chiroyli yozishga boshdan jiddiy e'tibor berish lozim. Aks holda o'quvchi xunuk va tushunarsiz yozishga odatlanib qoladi.

Dastlab bitta o'lchagich yordamida yozishni o'rganayotganda, yozish mahoratini takroriy qayta qurish mavjud bo'lganda, qog'oz astarining bir turidan ikkinchisiga o'tishdan ko'ra barqaror ko'nikmalar tezroq shakllana boshlaydi. E.Sokolovanning ta'kidlashicha, bolalar dastlab ushbu texnikadan foydalangan holda yozishni o'rgatgan sinflarda yetuk yozuv ilgari shakllangan, ularda aniq individual yozuv uslubiga yega talabalar ko'proq [9].

Yozuv va xattotlikni o'rgatish metodologiyasining rivojlanishining dastlabki davri harf belgilarini o'rganishning element-element printsiplining paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi. O'sha paytda metodistlar va xattotlar yozma shriftning asosiy va qo'shimcha elementlarining tarkibini (to'liq bo'lmasa ham) aniqladilar, o'zbek alifbosining yozma harflarini yozish sxemasi va ketma-ketligi namunalarini berdilar, o'quvchilarni yozishga tayyorlaydigan mashqlarni ishlab chiqdilar. Harflarning vizual qabul qilingan qismlari asl harfni o'rganish uchun asos bo'ldi. Harf belgilarini ko'paytirish asosan vizual elementlar tomonidan amalga oshirildi. Yozish texnikasi har xil zarbalarni chizish uchun maxsus motorli mashqlar yordamida ishlab chiqilgan.

O'quvchilar o'qishning keyingi bosqichlarida (2-4 sinflarda) harflarning uzluksiz yozilishi texnikasi va ularning aloqalari bilan tanishdilar, bu esa bolalarning dastlab rivojlangan yozish mahoratini tiklashning istalmagan hodisalariga olib keldi.

Alohida metodistlarning yozish paytida qo'l harakatining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishga urinishlari element printsipliga aniq ziddir, aniqrog'i, yozish jarayonida harflarning vizual elementlariga tayanish zarurati bilan, chunki ular tomonidan ta'kidlangan qo'l harakati segmentlari ko'pincha nisbatan to'liq buzilgan. Element va umuman harfning vizual tasviri. Metodist xattotlarning yozma harflar shakllarining estetik tomoniga haddan tashqari qiziqishi yozish texnikasiga zarar yetkazadi. Tabiiyki, savollar tug'iladi: "bolaga ma'lum bir xat yozishda kerakli qo'l harakatini o'zlashtirishga qanday yordam berish kerak? Bunday qismlarni ajratish printsiplari qaynday?" Usulni ishlab chiqish – Bu davrda yosh o'quvchilarda yozishni o'rgatish va grafik ko'nikmalarni shakllantirish masalalari bo'yicha ilmiy fikr o'tgan asrning 40-60-yillarda taniqli psixologlar A.Luriya, B.Ananev, V. Guryanov, A.Puni laboratoriyalarida o'tkazilgan juda samarali psixologik tadqiqotlar ta'siri ostida sodir bo'ldi.

A.Luriya va uning hamkasblari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, nutq apparatining artikulyatsion harakatlari bolalarda yozish jarayonida muhim rol o'ynaydi, ya'ni motorli yozish qobiliyatlari ikkinchi signal tizimiga xos bo'lgan nutq motor analizatori tomonidan tartibga solinadi. Shuning uchun nutq-motor (artikulyatsiya) va umumiy motoranalizatorlarining o'zaro ta'siri yozish mexanizmidagi hal qiluvchi ahamiyatga ega [9].

Bir qator tadqiqotlarda B.Ananev va uning izdoshlari elementar yozish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida shartli refleks aloqasi nafaqat harflarning harf va optik belgilari, balki ularning fazoviy va miqdoriy munosabatlari bilan ham paydo bo'lishini isbotlaydilar. Bolalar yozuvidagi xatolarning manbai harflarni vizual idrok etishning yo'qligi, savodxonlik darslarida ko'rinadigan harf belgisini tahlil qilmaslikdir. Bu shuni anglatadiki, yozuv darslarida harfni tahlil qilish kerak, chunki faqat bunday hollarda uni integral idrok yetish, ya'ni sintez qilish mumkin bo'ladi. O'quvchi miyasining korteksida harfning vizual tasviri va tegishli yeshitish-artikulyatsion tasvirlar, ya'ni harf o'rtasida shartli refleks aloqasi hosil bo'ladi. Maktubda murakkab kompleks stimul sifatida " shakldan tashqari, alohida stimul ham belgining kattaligi,

yo'nalishi yoki uning elementi, shuningdek shunga o'xshash elementlarning soni hisoblanadi." Shuning uchun yozishni o'rgatish jarayonida bolaning analitik faoliyatini xatning alohida tarkibiy qismlariga yo'naltirish, uning qismlari-elementlari o'rtasida fazoviy va miqdoriy munosabatlarni o'rnatish zarur. Xatning tayyor shakli faqat manba va nazorat namunasi sifatida berilishi mumkin, ammo mashqlarning o'zi uchun yetarli emas[6].

Yozishni o'qitish metodikasi va amaliyotida ushbu qoidaning yetarli darajada e'tiborga olinmaganligi ushbu turdagi faoliyatni o'zlashtirishda bola uchun ma'lum qiyinchiliklar mavjud.

E.Guryanovning asarlarida yozish mahoratini shakllantirish jarayoni nisbatan mustaqil ravishda davom yetishi ko'rsatilgan, chunki u vosita reflekslarining rivojlanishi va differentsiatsiyasining umumiy qonunlariga ham bo'ysunadi. Boshlang'ich maktab o'quvchilari yozuvining asosiy xususiyatlari – bu harakatni ajratish, qo'lning qattiqligi va tarangligi, harflar va ularning komplekslarini qog'ozga ko'paytirish jarayonida qo'lning bo'g'inlarini (barmoqlar, qo'l, bilak va yelka) muvofiqlashtira olmaslik. Binobarin, o'quvchi harf belgisi shaklini idrok yetish va shakllantirish jarayoni bilan ham, uni tasvirlash jarayoni bilan ham bog'liq bo'lgan qiyinchiliklarni boshdan kechiradi. Xat yozishdan oldin o'quvchi uning qaysi elementlardan iboratligini va ushbu elementlarni qanday tartibda ko'paytirish kerakligini aniqlashi kerak.

Eksperimental tadqiqotlar natijasida Ye.Guryanov boshlang'ich maktab o'quvchilarida yozish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida vizual va motorli boshqaruvni shakllantirish zarur degan xulosaga keldi, buning asosida bolalar tayyor bo'lib, grafik xatolarni mustaqil ravishda oldini olishga qodir [7].

A.Puni va uning hamkorlarining tadqiqotlarida vosita mahoratini o'zlashtirishda harakatlarni dastlabki namoyish yetishning o'quv samarasi aniqlandi. Dvigatel mahoratini rivojlantirishda o'rganilayotgan mashqning dastlabki taqdimotini keyinchalik amaliy bajarilishi bilan birlashtirish orqali katta samaraga yerishiladi. Shu bilan birga, ideal tasvirdagi tasvirlar vosita mahoratini shakllantirishga yordam beradigan faol mexanizmga aylanadi [8].

Shunday qilib, to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita yozishni o'rgatish va grafik ko'nikmalarni shakllantirish masalalariga oid psixologik tadqiqotlarga qisqacha kirib borganimizdan so'ng, yana uslubiy muammolarga murojaat qilaylik.

Yozuv va xattotlikni o'rgatish usullarini takomillashtirish yo'llarini izlash bilan hali ham davom etmoqda. Shu bilan birga, maktab amaliyotida tezlashtirilgan yozishga ob'ektiv ehtiyoj mavjud. An'anaviy usul bir xil element printsipi tufayli muammoni hal qila olmaydi. Xatni an'anaviy usul bo'yicha takrorlash jarayoni uning o'ziga xos vizual elementlarini tayinlash harakatlaridan iborat bo'lib, bu savodxonlik mashg'ulotining boshidanoq birinchi sinf o'quvchilarida uzoq yozuvlarni birlashtirishga olib keldi. Keyingi bosqichlarda (2, 3-sinflarda) uzluksiz yozishni ishlab chiqish kerakli natijalarni bermadi, chunki bu ma'lum darajada bolalarni qayta tayyorlash bilan bog'liq edi.

Shunday qilib, ob'ektiv sabablarga ko'ra yozuv va xattotlikni o'rgatish metodologiyasida yangi yo'nalish paydo bo'lmoqda: uzluksiz yozishni o'rgatish (F.Golovanov, Ye.Sokolov). E.Sokolovning tadqiqotlari, uning so'zlariga ko'ra, yozish mahoratining motor (motor) tomonini o'rganish bilan bog'liq edi. "Yozish tezligini mahoratning avtomatikligi ko'rsatkichi sifatida shakllantirish" maxsus o'rganilgan [10].

Yozish mahorati nafaqat vosita, balki nutq ham ekanligini anglagan holda, muallif uning o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratadi, bu "ravon yozishda qo'l to'g'ri ritmik tebranish harakatlarini bajarishga moyilligidan iborat. Ushbu harakatlar harflar shaklining deformatsiyasiga olib keladi. "Harflarning deformatsiyasi tabiiydir. Bu qanchalik kichik bo'lsa, bizning yozma shriftimiz tez ritmik yozish jarayonida deformatsiya naqshini hisobga oladi". Harf qanchalik tez bo'lsa, harflarning deformatsiyasi shunchalik katta bo'ladi. Va muallif harfning sekin ko'payishi paytida buzilishini faqat ushbu belgi harfining shakli va yozish paytida qo'l harakatining muntazamligi o'rtasidagi nomuvofiqlik bilan izohlaydi.

Bizning fikrimizcha, bolalarni yozishga o'rgatishning birinchi bosqichida harflarning buzilishi, asosan, bu nomuvofiqlikka (qo'l harakati qonunlariga xatning shakli) emas, balki bolaning shaklini qanchalik o'zlashtirganiga bog'liq.vizual idrok darajasida xat. Deformatsiya o'quvchi harflar va o'ziga xos birikmalarni yozishni ma'lum darajada o'zlashtirganda va harf komplekslarini tezroq yozishni boshlaganda sodir bo'ladi. Bu yerda salbiy munosabat fonida xatdagi beparvolikni istisno qilish kerak. Bolalar ushbu turdagi faoliyatga yoki har qanday yon stimullar mavjud bo'lganda, bu deformatsiya hodisasiga taalluqli bo'lmaydi.

E. Sokolova tomonidan o'tkazilgan yeksperimental tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki "... ajralish yozma ravishda silliqlik va ritmning ilgari rivojlanishiga hissa qo'shadi. Qo'l yozuvi uzluksiz yozish bilan tezroq rivojlanadi" [10].

Albatta, daftar maketining soddaligi, favvorali qalamlar bilan bosilmaydigan yozuvlarni joriy etish yozishni o'rgatishda ijobiy o'zgarishlar vositasi edi, chunki ular yozuv uchun sanitariya-gigiena talablariga

javob beradi va yozishni o'zlashtirishda olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarning yosh imkoniyatlariga mos keladi.

Harfni yozma ravishda bezab turgan turli xil soch chizig'i, bosim, olov shaklidagi chiziqlar, ortiqcha nuqta, ilmoqlar, egri chiziqlardan foydalanishni rad yetish shriftni sezilarli darajada soddalashtirishga olib keldi, harflarning identifikatorini ta'minladi (boshqa kichik harflar bilan taqqoslaganda kichik harflar va katta harflar bilan taqqoslaganda) va ulardan foydalanishga imkon berdi. Oldindan yozilganlarga muvofiq aylanalar va yarim aylanalar bilan bog'lanishda chiziqni qayta chizish usullari o'rgatiladi.

Shu munosabat bilan yozma harflarning shriftini, shuningdek, bolalarning yozuv mahsulotlarini baholashning estetik mezoni qayta ko'rib chiqildi. Endi chiroyli grafik jihatdan to'g'ri (yangi shrift va yangi talablar nuqtai nazaridan), aniq (o'qilishi mumkin), shuningdek yetarlicha izchil va tezkor yozuv hisoblanadi.

Birinchi sinf o'quvchilari yozishni o'rganishning boshidanoq nafaqat harflar va ularning komplekslarini doimiy ravishda ko'paytirishni maqsad qilishadi, balki allaqachon yozilgan qatorni takrorlash zarur bo'lganda doimiy yozish texnikasi bo'yicha maxsus o'qitiladi. Bu yerda ikkita mumkin bo'lgan holatlar mavjud: 1) yozish paytida qo'l harakatining ritmi va yo'nalishiga to'g'ri keladigan pastki takrorlash va 2) qo'lning tabiiy harakatiga zid bo'lgan va tesjarangsizi yo'nalishda yozilgan yuqori takrorlash kabilar.

N.Agarkova aniqlik bilan parcha-parcha tamoyilga o'z munosabatini bildiradi: "parcha-parcha yoki uzuq-yuluq yozishni o'rgatish noo'rin ..." [2]. Element-element harfini u yirtib tashlash deb tushunishi aniq. Buning sababi "element" atamasi faqat harfni vizual idrok etish bilan osongina ko'rish mumkin bo'lgan va ko'pincha uni takrorlashda harakat elementlariga to'g'ri kelmaydigan qismlar bilan bog'liq.

Harflarni ko'paytirish jarayonida vizual elementlardan foydalanish bolada savodxonlikni o'rgatishning boshidanoq, keyinchalik uni qayta tayyorlash bilan harfma-harf va bo'g'inli xatga o'tishni tashkil qiladi, deb o'ylash adolatli. Ammo muallif tomonidan kattalar va yozishni o'rganayotgan o'quvchining yozish texnikasi o'rtasidagi o'xshashlik juda sun'iy ko'rinadi: chunki "kattalarning izchil harfida harflarning elementlari ajralib turmaydi" va "bir harf silliq o'tib ketadi" boshqasi "o'quvchilarga ajratilmaydigan narsalarni yozishga o'rgatish kerak [2].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Agarkova N.G. Formirovanie graficheskogo navyka pisma u pervoklassnikov na osnove ispolzovaniya umstvennykh deystviy: Dis. ... kand. ped. nauk. L., 1978. S. 155
2. Agarkova N.G. Sovokupnost bukv russkogo yazyka kak sistema // Vestn. Tambov, un-ta. Ser.: Gumanitarnye nauki. Tambov, 1997. Выр. 3. S. 54-56.
3. Agarkova N.G. Poelementnyy printsip izucheniya bukv v metodike obucheniya pismu// <https://cyberleninka.ru/>
4. Bogolyubov H.H. Metodika chistopisaniya: Uchebnoe posobie dlya ped. uchilish. 4-e izd. L., 1963.
5. Jeltovskaya L.Ya., Sokolova Ye.N. Formirovanie kalligraficheskix navykov u mladshix shkolnikov. M.: Prosveshchenie, 1987. 226 s.
6. Luriya A.R. Ocherki psixofiziologii pisma. M., 1950.
7. Guryanov Ye.V., Щербак M.K. Psixologiya i metodika obucheniya pismu v bukvarnyy period. M., 1952. –S.44
8. Puni A.S. Ocherki psixologii sporta. M., 1959. –S.78.
9. Sokolova Ye.N. Razvitie navykov pisma u uchashixsya nachalnykh klassov pri raznykh metodicheskix priemax obucheniya pismu: Avto-ref. dis. ... kand. ped. nauk. M., 1964. S. 6.
10. Sokolova Ye.N., Tarasova O.T. Obuchenie chistopisaniyu. M., 1969. S 4-5.
11. Sokolova Ye.N. Metodicheskie ukazaniya k «Rabochim propisyam». M., 1973. S.

К ВОПРОСУ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ КАЛЛИГРАФИЧЕСКОМУ ПИСЬМУ

ТУРАКУЛОВА С.Б., НавГПИ, студент

***Аннотация:** Статья посвящена практики обучения каллиграфии в начальной школе. В статье раскрыты основы обучения навыкам каллиграфии в начальной школе, упражнения, способствующие формированию каллиграфических навыков. Рассмотрены этапы и принципы обучения каллиграфии детей.*

***Ключевые слова:** письмо, каллиграфия, каллиграфический навык, начальная школа, почерк, младший школьник, навык.*

Каллиграфия представляет собой искусство красивого и четкого письма. Слово «каллиграфия» образовано от двух слов, что в переводе с древнегреческого языка означают «красота» и «пишу».

В древности такой наукой обладали монахи, которые месяцами, годами переписывали святыя тексты. Они сидели в кельях и выводили каждую букву в рукописных книгах. В Японии и Китае, например, каллиграфия считалась одним из красивых видов искусств.

В арабских же странах уровень владения каллиграфией был показателем образованности и духовного совершенства человека.[4, с. 34]

Каллиграфия – это искусство красивого письма, умение писать правильным и устойчивым почерком, не нарушая высоты, ширины, угла наклона элементов, букв и соединений букв. Каллиграфическое письмо оказывает положительное влияние на зрительное внимание, скорость пространственного восприятия, абстрактное мышление, повышается кратковременная и образная память. Происходит быстрое восприятие информации человеком, человек становится наблюдательным.

Письмо – это средство выражения мыслей человека посредством специально созданных условных знаков. Письмо требует сосредоточенности, напряженной работы мозгового аппарата и волевой сферы, активизации интеллектуальных процессов.

На сегодняшний день актуальной проблемой является формирование навыков каллиграфии у учащихся начальной школы. Согласно наблюдениям за учащимися начальной школы отмечается неправильная посадка за партой, небрежный почерк, неумение правильно держать карандаш, ручку, а также неумение правильно расположить бумагу.

Первостепенное значение при обучении чистописанию имеют показ учителем процесса письма и объяснение способов написания букв, слогов, слов, предложений. Это и есть основной прием обучения каллиграфическим навыкам письма. Писать образец на доске учитель должен так, чтобы все ученики видели, как учитель пишет.

Другим приёмом при обучении чистописанию следует считать списывание учащимся с готового образца – образца учителя на доске или в тетради. Это очень старый прием, основанный на том, что учащиеся подражают, воспроизводят образец письма. При списывании с образца и сравнение его с воспроизведенным. Хороший образец письма учителя влияет на письмо учащихся не только через сознательное копирование – это образец еще и для неосознанного подражания.

На практике обучение каллиграфии требует подготовительной работы, что выражается в подготовке руки к письму. С этой целью используют упражнения – графические упражнения, штриховки, силуэтные рисунки, и др. (рис. 1)

Все это позволит развивать мелкую моторику кистей и движения руки, в дальнейшем отрабатывать правильное начертание букв, их соединения. Кроме того, такие упражнения развивают точность и глазомер, закрепляют важные в обучении письму определения – «справа», «влево», «вверх», «вниз» и т.д.

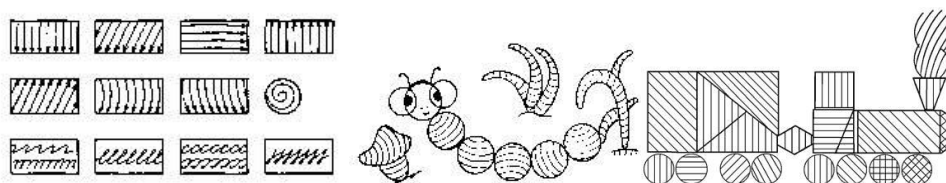

Рис. № 1. Графическое упражнение

Одним из упражнений, способствующим формированию навыка каллиграфии на подготовительном этапе является рисование узоров, меандров. Меандр – это распространенный тип геометрического орнамента, имеющий вид ломаных под прямым углом. Данные упражнения помогают развивать глазомер, аккуратность; формируют навыки свободного движения руки. (рис. 2).

Рис. № 2. Меандр

Важно в начальной школе чередовать письмо прямых линий с плавными, округлыми (рис. 3). Такое письмо прямых и наклонных линий ставит целью закрепление умения детей проведения прямых и овальных линий определенной высоты, выработку правильного наклона при письме;

тренировка глазомера, аккуратности ведения линии с отрывом и без него; дальнейшее развитие мелкой моторики пальцев руки, кисти, координация их во время письма [3].

Рис. 3

Так, Н.Г. Агаркова предлагает свою систему, в которой использует принципы ритмизированного написания. В результате письмо становится четким и плавным. Письмо по Н.Г. Агарковой вводится в три этапа:

1. Дети обводят буквы на специально заготовленных образцах под кальку. Упражнение выполняется под счет.
2. Дети при помощи кальки обводят слова, которые объединены в группы. В каждой группе находятся слова, имеющие схожие ритмические структуры и подобные ударения.
3. Дети уже начинают обводить целые предложения при помощи кальки. Постепенно вводятся стихи и небольшие тексты [1].

Важно отметить, что систематическая работа с детьми позволит сформировать навыки каллиграфии и на ранних этапах предупредить ошибки в письме. Для этого педагогу важно учитывать психофизиологические особенности младших школьников; гигиенические условия; специфику учебного материала и дидактических задач урока; знать пути повышения эффективности учебных упражнений; знать технику работы над усвоением графического навыка.

Список литературы:

1. Агаркова Н.Г. Основы формирования графического навыка у младших школьников / Н.Г. Агаркова. – М.: Начальная школа, 2013. – 195 с.
2. Желтовская Л.Я. Формирование каллиграфических навыков у младших школьников / Л.Я. Желтовская, Е.Н. Соколова. – М.: Просвещение, 2010. – С.20-23.
3. Потапова Е.Н. Обучение письму младших школьников / Е.Н.Потапова. – М.: Просвещение, 2012. – 175 с.
4. Серебренникова Ю.А. Теория и практика обучения каллиграфии / Ю.А. Серебренникова // Начальная школа. – 2013. – № 1. – С. 34 – 36.

CHIROYLI YOZISHGA O'RGATISHNING AMALIY ASOSLARI

Kenjalieva Ayken –

Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada savod o'rgatish, uning maqsad va vazifalari, savod o'rgatish metodikasi, o'qish va yozish nutq faoliyati turi, o'zbek tilining tovush tuzilishi va grafikasi, o'qish va yozish jarayonining psixofiziologik tavsifi, o'qish va yozishni o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlarining ahamiyati muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Kalligrafiya, motivatsiya.

Qanday qilib bolani chiroyli, savodli va chiroyli yozishni o'rgatish kerak?

Kompyuter texnologiyalari keng tarqalganiga qaramay, bolani chiroyli yozishga qanday o'rgatish masalasi ota-onalar uchun dolzarb bo'lib qolmoqda. Kalligrafik qo'l yozuvi va savodli nutq bilimlari odamni ajratib turadi. Bundan tashqari, noaniq harflar uchun o'qituvchi topshiriqning bahosini tushirish huquqiga ega.

Birinchi sinf o'quvchilari uchun o'qish unchalik qiyin emas. Lekin xat bilan bog'liq muammolar bor. Qolaversa, qo'lda yozish bo'yicha mashg'ulotlar vaqti juda kam. Shuning uchun ota-onalar uyda birinchi sinf o'quvchilarining malakasini oshirishi kerak. Farzandlaringizni chiroyli yozishni o'rgatish uchun mashqlarni o'ynoqi qilib bajaring.

Bolalar o'zlari qiziqtirgan narsani qilishdan xursand bo'lishadi, shuning uchun bolani to'g'ri yozishni xohlayotganiga ishonitirishga arziydi. Motivatsiya qilish uchun, bola ularni noto'g'ri yozganligi sababli, do'sti topa olmaydigan sehrli mamlakatda yashaydigan harflar haqida hikoya qilib bering. Qo'l yozuvini qanday yaxshilash mumkin:

Tabassum bilan mashq qiling va ishni og'ir qilmang. Bolaga daftarga qanday egri chiziqlar qo'yilishini tushuntiring. Ularni yoniga bir nechta chiziqlar chizishga ruxsat bering. Harflardan emas, balki qismlardan boshlang: tasvirlar, doiralar, ilgaklar.

Bolaga e'tibor bering, har bir harf ma'lum bir nuqtadan boshlanadi. Namunaviy harflarni bolangizning ko'zlari oldida ushlang, shunda ular qanday yozishni bilib oladilar. Farzandingiz oldingi xatni to'g'ri yozishni boshlaguncha, yangi harfni o'rganishga vaqt ajrating.

Alifboni o'zlashtirganingizda so'zlardan boshlang. Raqamlarni o'zlashtirishni unutmang. Farzandingizni har bir omadli xat uchun maqtang.

Va, eng muhimi, imkon qadar tez-tez mashq qiling. Axir, yozish ko'nikmalari faqat doimiy mashqlar yordamida mustahkamlanadi. Biz bolaga to'g'ri yozishni o'rgatamiz.

Birinchi sinfda yozuv mashqlarini tashkil etish bir muncha murakkab bo'lib, u bir necha davrlarga bo'linadi va bir necha xil vazifalarni o'z ichiga oladi. Bolalar o'qituvchining so'zini tinglaydilar doskaga yozgan harf va so'zlarni ko'rib boradilar, ayrim matnlarni ko'chirib yozadilar, so'z va bo'g'inlarni tahlil qiladilar nuqtalar bilan ifodalangan harflarning ustidan bo'yadilar.

Ayrim vaqtlarda o'qituvchi o'quvchilarni yozdirishga boshlashdan oldin to'g'ri o'tirish qoidalarini tushuntirib beradi, ammo dars o'rtalariga borib bu narsa ularning esidan chiqib qoladi, shuning uchun o'qituvchi o'quvchilarga to'g'ri o'tirish qoidalarini eslatib turishi kerak.

Tayyorgarlik mashqlarini to'g'ri olib borish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish kerak:

1. Partada to'g'ri o'tirishga, ruchkani to'g'ri ushlashga va daftarning holatini to'g'ri tutishga o'rgatish;
2. O'quvchilarning husnixatga bo'lgan qiziqishlarini o'stirish;
3. Bolalarning taqqoslash va chamalash qobiliyatlarini o'stiruvchi mashqlarni bajarish;
4. Qo'l va barmoq muskullarining harakatini o'stirish.

Alifbe davrida bajariladigan asosiy grafik ishlar quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:

1. Kuchik va bosh harflarni alifbe tartibida yozish
2. Bo'g'in va so'zlarda harflarni qo'shib yozish
3. Qo'l harakatini uzmay yozishga o'rgatish
4. Harflarning qiyaligini va enini to'g'ri saqlashga o'rgatish

O'qituvchilar ayrim harflarning elementini noto'g'ri yozayotgan o'quvchilarga shu elementni to'g'ri yozilishini ko'rsatib berish lozim.

Xulosa qilib aytganda, odam qanchalik tez -tez o'qisa, shunchalik savodli yozishi isbotlangan. Shuning uchun bolangizni kitoblar olami bilan tanishtiring. Shuningdek, bolangizning fikrlash qobiliyatini rivojlantiring. Bu xatolardan qochishga yordam beradi.

Bolani to'g'ri va chiroyli yozishga o'rgatish unchalik qiyin emas. Asosiysi, sabr -toqatli bo'lish va bolani yozishga ko'nikishiga yordam berish. Ammo natijaga erishish uchun vaqti -vaqti bilan emas, balki muntazam ravishda mashq qilish kerak. Shuning uchun hech bo'lmaganda har kuni mashq qiling.

"Zamonaviy boshlang' ich ta'limning o'zi nimadan iborat bo'lishi kerak? Bola 1-4- sinflarda qanday bilimga ega bo'lishi lozim? Ularning tarbiyasi qanday bo'lishi kerak? Shu masalalarga javob topishimiz zarur.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga chiroyli yozuvni o'rgatish savodxonlikning poydevori hisoblanadi. Boshlang'ich sinfda o'qitishdan maqsad o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini ravon qilish hamda ularni har tomonlama yetuk insonlar etib tarbiyalash bilan bir qatorda, ularni go'zallikka intiluvchi, uni yurakdan his qila oladigan go'zallikni yaratishga intiladigan kishilar qilib voyaga yetkazishni nazarda tutadi.

Husnixatga orgatishdan asosiy maqsad kichik yoshdagi o'quvchilarga yozishdek murakkab jarayonni o'rgatish orqali, ularning chiroyli yozuv malakalarini rivojlantirishdan iboratdir. O'quv fani sifatida husnixatning oldiga bir qator vazifalar qo'yiladi. Bu vazifalar ko'p qirrali bo'lib o'quvchilarni aqliy rivojlantirishga, ularning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirishga, axloqiy va estetik didini tarbiyalashga, ongli o'qish va yozish malakalarini hamda yozuv daftarlari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Mazkur vazifalarning barchasi o'zaro bog'liq holda amalga oshiriladi. Ularni hal qilish zaruriy yozuv malakalarini egallashga darslikda berilgan o'quvchilar saviyasiga mos nazariy va amaliy materiallar uyg'unlashtirilib, o'zlashtirish ustida ishlashni maqsadga muvofiq uyushtirish, shuningdek, matnlar sifatini, topshiriqlar xususiyatini va bolalar aqliy faoliyatining oziga xos tomonlarini belgilaydigan qator usuliy shart-sharoitlarga bog'liq. Bola kamolotining shakllanishi ko'p jihatdan chiroyli yozuvga bog'liq. Chiroyli yozish orqali bolalar boshqa fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish imkoniga ega bo'ladilar.

Inson hayotida yozuv muhim o'rin tutadi, chunki u har kuni turli-tuman qog'ozlar va hujjatlardan foydalanadi. Bularning hammasi chiroyli va bexato yozishni taqozo etadi. Ammo qisqa muddat ichida kichik yoshdagi o'quvchilarda chiroyli, tez va bexato yozish malakalarini o'stirish mumkin emas, buning uchun bir

necha yil talab etiladi. Chiroyli yozuvga o'rgatish uchun bolalarning maktabga qadam qo'ygan kunlaridan boshlab izchil mashqlar asosida olib borish zarur.

Husnixat malakasini shakllantirish uchun birinchi navbatda harflarning shaklini to'g'ri tasavvur etishga, bir xil qiyalikda yozishga, so'zlarda harflarni to'g'ri bog'lashga, so'zlarni qatorlar bo'ylab to'g'ri joylashtirishga o'rgatiladi. Daftari chiziqlari birin-ketin almashuvi davomida harflarning qiyaligini va ular o'rtasidagi masofani to'g'ri saqlash, kichik va bosh harflarning nisbatini to'g'ri chamalab yozishga o'rgatish juda muhimdir. Husnixat darslarida ma'lum guruhga oid harflarni yozishga o'rgatish o'quvchilarda uchraydigan ayrim tipik xatolarning oldini olish va tuzatish ustida ham ish olib borish lozim. Yozuv tezligi oshishi bilan ayrim bir-biriga o'xshash harflarning shaklini buzib yozish hollari uchraganda esa, ularni qayta mashq qildirish kerak. Chiroyli yozuvga o'rgatishda daftardan to'g'ri foydalanishga alohida e'tibor berish zarur. Ikki chiziqli daftardan bir chiziqli daftarga o'tganda, o'quvchilar oldiga qator vazifalar qo'yiladi. Chiroyli yozuvga o'rgatish umumdidaktik qoidalar bilan birga, yozuv malakasini shakllantiruvchi ziga xos qoidalarni ham o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar:

1. Gulomov. M «Boshlang'ich sinf o'quvchilarini husnixatga o'rgatish» T. 1970.
2. Gulomov. M «Chiroyli yozuvni shakllantirish» T. 1992
3. Gaffarova va boshq. «Alifve» 1999
4. www.ziyonet.uz o'
5. Gaffarova va boshq. «1-2 yozuv daftari» T. 1999

CHAPAQAY BOLALARNI MAKTABGA QANDAY TAYYORLASH KERAK?

Yusupova Sevinch Jamshid qizi-

NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: p.f.f.d.(PhD) R.S.Isroilova

Annotatsiya: Ushbu maqolada chapaqay bolalarni maktabga tayyorlash jarayonida ota-onalar, tarbiyachi va maktab o'qituvchilariga zarur tavsiyalar berilgan. Shuningdek, farzandingizni o'rganish va rivojlantirishga yordam beradigan bir nechta foydali maslahatlar ham kiritilgan.

Kalit so'zlar: chapaqay, o'naqay, fantaziya, grafika, yozuv, maktabga tayyorgarlik.

Oilada farzand dunyoga kelganida, ota-onalar uning o'naqay yoki chapaqayligi haqida o'ylamaydilar. Ammo asta-sekin, bola ulg'aygan sayin, ota-onalar farzandi chapaqayligini anglaydilar. Ammo agar bola chapaqay bo'lsa, bu uning afzallik yoki kamchilik yoki noqulayligini anglatadimi?

Chapaqay bola alohida e'tibor va alohida yondashuvni talab qiladi, chunki u chapaqay bo'lgani uchun emas, balki u har qanday bola singari noyob va individualdir. Biroq chapaqaylik – bu bolaning juda muhim individual xususiyati bo'lib, u ta'lim va tarbiya jarayonida e'tiborga olinishi kerak.

5-6 yoshgacha, ko'pincha, qo'llarning qanday xususiyatligini bilish masalasi yuzaga kelmaydi, ammo maktabga tayyorgarlik jarayonida ota-onalar, tarbiyachilar va o'qituvchilar bolaning chapaqay ekanligidan tashvishlana boshlaydilar. Bu holatni qanday ifodalash mumkin?

Qo'llarning assimetriyasi, ya'ni o'ng yoki chap qo'lning ustunligi, yoki qo'llarning birortasida ustunlik qilish, miya yarim sharlarining funksional assimetriasining xususiyatlariga bog'liq. Chap qo'l egalari miya yarimsharlari ishida kamroq ixtisoslashgan. Chapaqayning miya yarimsharlari miya funksiyalari joylashuvining o'ziga xos xususiyatlari ularning kognitiv faolligi xususiyatlariga ta'sir qiladi, ularga quyidagilar kiradi:

- Vizual – motorli muvofiqlashtirish qobiliyatining pasayishi: bolalar grafik tasvirlarni chizish bo'yicha vazifalarni bajara olmaydilar; yozishda va o'qishda satrni saqlashda qiyinchiliklar ko'rinadi, qoida tariqasida ular qo'l yozuvi bilan yaxshi tanish emas.
- Fazoviy idrok etish va vizual xotiraning kamchiliklari, harflarni aks ettirish, harflarning xatosi va joylashtirilishi, optik xatolar.
- Chapaqay o'quvchilar, materialga qarab, to'g'ri oqilona ishlash bilan ajralib turadi.
- Diqqatni zaifligi, kontsentratsiyalashning qiyinligi va diqqatni jamlash;
- Nutqning buzilishi: ovoz-alfanumerik xatolar.

Chapaqay o'quvchilarning muhim xususiyatlaridan biri – bu ularning hissiy sezgirligi, ortib borayotgan zaiflik, xavotir, ishlashning pasayishi va charchoqning kuchayishi. Chapaqay o'quvchilarning ortib borayotgan hissiyotlarini sezilarli darajada qiyinlashtiradigan omil – maktabda moslashish. Chapaqay o'quvchilar uchun maktab hayotiga kirish ancha sekin va og'riqli bo'ladi.

Bizning hayotimiz, asosan, o'naqay odamlarga moslashtirilgan bo'lib, chapaqay bolalar dunyoga moslashish va to'liq hayot kechirishda biroz qiynalishadi. Bolaning eshitishdagi birinchi narsa – bu kattalarning so'zlari: “Uni o'ng qo'lingga ol ...” (qalam, ruchka, qoshiq, piyola va boshqalar). Bola qanchalik katta bo'laversa, bu so'zlar yana ko'payadi. Bunday ko'rsatmalar nevroz kasalligining rivojlanishiga olib kelishi mumkin, chunki chapaqay bolalar uchun o'ng qo'lida bajarish qulaylik hissining yo'qolishi, hayajon va xavotir, qo'rquv va umidsizlik hissi va umuman faoliyatdan voz kechish tuyg'ularini rivojlantiradi.

Bolalarni chap qo'ldan o'ngga qayta tarbiyalash bilan shug'ullanish mumkin emas, chunki bu bilan siz tabiatni aldashga harakat qilasiz va buni qilish befoyda, psixologlar tomonidan ham bu tavsiya etilmaydi, aks holda bolalar uchun oqibatlari juda qayg'uli bo'lishi mumkin. Agar siz chapaqay bolani qayta o'qitishni boshlasangiz, bu uning miyasini qayta tiklashga va o'zgartirishga harakat qilayotganingizni anglatadi. Chapaqay bolalarni o'ng qo'lga qayta tayyorlash bilan o'quvchining ruhiyati yanada beqaror bo'lib qoladi va siz uni qanchalik qattiq bajarishga harakat qilsangiz, bola shunchalik asabiylashadi. Bundan tashqari, chapaqay o'quvchilarni o'ng qo'lga yozishga qayta tayyorlash bolaning maktabda sust ishlash, jismoniy rivojlanish, nutq va fikrlash jarayonlariga tahdid soladi. Qayta tarbiyalangan chap qo'lli bolalarda uyqu va ishtahasining buzilishi, enurez, qo'rqish, ovqat hazm qilish tizimi bilan bog'liq muammolar va boshqa juda noxush oqibatlar yuzaga kelishi mumkin.

Chap qo'lning ba'zi belgilari erta yoshda aniqlanishi mumkin, masalan, bola dominant qo'lning kamarini siqib chiqaradigan kuchi bilan; jumboqni hukmron qo'lida ushlab turish davomiyligi bo'yicha. 16-20 haftadan 2 yoshgacha chapaqay to'liq o'zgarishlar ro'y beradi. 2 yoshdan 4 yoshgacha qo'llar deyarli teng va teng darajada faol bo'ladi. 4-5 yoshga kelib, bola kelajakda hukmronlik qilishda davom etadigan qo'llarning biriga nisbatan ustunlikni rivojlantiradi.

Bu jarayonni vaqtida aniqlasangiz, chap yoki o'ng qo'lning qaysi birida ustunlik borligini bilsangiz va bu haqda bolaning o'qituvchilariga ogohlantirsangiz, yozuvdagi muammolar ham paydo bo'lmaydi. Ota-onalar quyidagi usullardan foydalanib bolaning qaysi qo'li ustun ekanligini bilib olishlari mumkin:

1. Kuzatishishni boshlang, hafta davomida qayerdadir qo'lning ustunligini belgilarga ko'ra qayd etib borish kerak: qaysi qo'l bilan osonroq va chiroyli yozadi; qaysi qo'l bilan to'pni otadi va uni ushlaydi; qaysi qo'l bilan qaychini ushlab kesadi; qaysi qo'l bilan eshik dastasini tortadi; qutilarni ochishda va yopishda u qaysi qo'lidan foydalanadi; u qaysi qo'l bilan sochini taraydi; qaysi qo'l bilan stakanda suv ichadi va hokazo.

2. Bolalar psixologiga murojaat qiling. Bir qator testlar va usullardan foydalangan holda mutaxassis bolaning dominant qo'lini aniqlashga yordam beradi. Psixolog dominant qo'lni aniqlash uchun quyidagi usullardan foydalanishi mumkin: “Napoleonning pozasi”, qarsaklar, bir vaqtning o'zida harakatlar, vosita sinovlari va boshqalar.

3. Bolaning dominant qo'lini aniqlash uning tabiiy xususiyatlaridan to'liq foydalanish va chapaqay bolalar uchun maktab ta'limiga o'tishda yuzaga keladigan asoratlar ehtimolini kamaytirish uchun zarurdir.

Agar siz farzandingiz chapaqay ekanligiga ishonchingiz komil bo'lsa, chapaqaylar uchun ishlab chiqilgan mashqlarni iloji boricha erta boshlashingiz kerak. Bu vaziyatda quyidagi mashqlar yordam berishi mumkin: boladan qo'lini stol ustiga qo'yishini so'rang va har bir barmoqni stol yuzasida navbat bilan harakatlantirib, ammo kaftning o'zi harakatsiz qolsin. Bu mashq barmoqlarning fiziologik holatini yaxshilashga yordam beradi.

Chap qo'lli bolalarda tasavvur qilish qobiliyati ustunlik qiladi sababli, bundan o'qitishda samarali natijaga erishish maqsadida unumli foydalanish mumkin. Masalan, harflarni o'rgatishda ularni biror narsa bilan taqqoslash mumkin: “P” harfi qo'ziqorin bilan, “A” harfini uy bilan va boshqalar.

Shuni bilishingiz kerakki, chapaqaylar, ko'pincha, harflarni oynaga yozgandagiday noto'g'ri yozishlari mumkin. Qaysi harf to'g'ri yozilganligini tushunishga o'rgatish uchun oddiy mashq yordam beradi: harflarni ketma-ket yozib, oynaga tuting va boladan qaysi ekanligini topishini ayting. Bola harfning oynadagi aksi va qog'ozdagi shakliga qarab, qaysi biri to'g'ri, qaysi biri xato ekanligini topsin. Bu mashq natijasida bola o'z xatosini anglab yetadi va tuzatishga harakat qiladi.

E'tibor bering, yozayotganda yorug'lik chapaqay o'quvchiga, o'naqaylarga o'xshab tushmasligi kerak. Agar chap qo'li bilan o'tirgan bolangiz xatlarni vertikal ravishda yoki chapga egilgan holda yozsa, unda siz uni bu uchun jazolashga shoshilmang, chunki bunday yozish chapaqay qo'lli bolalar uchun juda qulay. Ko'pincha, chap qo'l egalari muayyan muammolar uchun original yechimlarni topadilar va shuning uchun, ko'pincha, o'qituvchining ko'rsatmalariga rioya qilmaydilar, buni o'z algoritmi asosida qilishni afzal ko'rishadi. Ba'zan chapaqay o'quvchilarda rasm chizish, haykaltaroshlik va boshqa shunday ijodiy jarayonlar uchun erinchoq va beparvodek tuyulishlari mumkin. Bu holatga jiddiy e'tibor berib, bolani ko'p majburlash tavsiya etilmaydi, chunki yuqorida aytganimizdek, bu ularni individual xususiyatlaridan biriga kiradi.

Farzandingizni o'rganish va rivojlantirishga yordam beradigan bir nechta maslahatlar:

1. Farzandingiz birinchi sinfga borishidan oldin, o'qituvchisi bilan gaplashing, shunda u chapaqay farzandingizni o'qitish va tarbiyalashda sizga yordam beradi.
 2. Agar bolangiz haddan tashqari hissiyotga ega va biroz injiq bo'lsa, unga baland ovozga gapirmang va azolamang. Unutmangki, bu uning aybi emas, balki miyasining o'ziga xos xususiyati, buning natijasida u yig'lab yuborishi mumkin.
 3. Chapaqaylik – bu bolaning kamchiligi emas, balki bunday bolalar ijodkor va tasavvurlari cheksiz bo'lishadi. U sizga hayajon bilan aytib beradigan afsonalariga kulmang. Masalan, u kechasi Marsda bo'lganligi, bolalar bog'chasida sayr qilishda sirli hayvonni ko'rganligi va hokazo.
 4. Yodingizda bo'lsin, chapaqay odam ko'rgan rasmlarini tez eslaydi, shuning uchun mashg'ulot paytida yaxshiroq yod olish uchun rasmlar va boshqa ko'rgazmali vositalardan foydalaning.
 5. Chapaqay bolaga ruchkani to'g'ri tutishni iloji boricha tezroq o'rgating.
 6. Bolaga uy ishlari va mashg'ulotlarini haddan tashqari ko'p yuklamang. Chapaqay bola juda himoyasiz va sezgir, unga baland ovozda gapirmaslikka yoki jazolamaslikka harakat qiling, kerakli natijaga olib keladigan boshqa ota-onalik taktikasini tanlang. Agar bu siz uchun qiyin bo'lsa, yordam va maslahat uchun bolalar psixologlariga murojaat qilishdan qo'rqmang.
 7. Maktabdagi bolaning muammolarini chapaqayligi bilan bog'lamang. O'naqay odamlar chapaqay odamlarga qaraganda kamroq yoki ko'proq muammolarga duch kelishlari mumkin.
- Mulohazalarimiz oxirida yana bir bor eslatib o'tishni lozim deb topdik: barcha bolalar bir-biridan farq qiladi, ularning har biri o'ziga xos rivojlanish xususiyatlariga ega, shu sababli maktabga tayyorgarlik ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Безруких М.М. Проблемные дети. М.: Изд-во УРАО, 2000. 380 с.
2. Безруких М.М. Леворукий ребёнок в школе и дома. Екатеринбург: ЛИТУР, 2001. 320 с.
3. Безруких М.М. Трудности обучения письму в начальной школе. М.: Новая школа. 1999. 75 с.
4. Azimov Y.Y., Qo'ldoshev R.A. Husnixatga o'rgatishning amaliy asoslari (metodik qo'llanma). Buxoro, 2017. – 130 bet.

**TA'LIM QOZOQ TILLARDA OLIB BORILADIGAN BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARI
BILAN RASMLI O'QUV IZOHLI LUG'AT USTIDA ISHLASH**

Omonboyeva Nursaule Erkin qizi -

Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi.

ANNOTASIYA: maqolada ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablarda nutqiy kompetensiyani rivojlantirish uchun rasmiy o'quv izohli lug'atlaridan foydalanish, o'quv lug'atchiligi, mavjud muammolar, shuningdek, lug'atlar bilan ishlashda qardosh va qardosh bo'lmagan tillar o'rtasidagi yondashuvlar o'rtasidagi tafovut ham bog'liqliklar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: nutqiy kompetensiya, lug'atchilik, o'quv lug'atlari, izohli lug'at, ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablar, o'zga tili guruhlar, qardosh va qardosh bo'lmagan tillar.

Talim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda o'zbek tili o'qitish, so'zlarning izohi, ma'nosini tushuntirish oddiy tavsifning o'zi bilan yetarli bo'lmaydi. Boshlang'ich sinflar uchun rasmiy o'quv izohli lug'atlar yaratilishi kerak.

Umuman, lug'at – davr mahsuli, xalq tarixidagi muayyan davrning ko'zgusi. Uning yuzaga kelishi muayyan tarixiy-madaniy sharoit, nazariy va amaliy tilshunoslikning holati, lug'atlarga ehtiyoji bo'lgan turli sohalar taraqqiyoti va yana ko'pgina jihatlarga bog'liq. Muayyan tilda davrga aloqador turli omillarga bog'liq ravishda lug'atlarning rang-barang ko'rinishlarining yuzaga kelishi, umuman, lug'atchilik taraqqiyoti – til va uning egasi bo'lgan millatning taraqqiyoti bilan bog'liq, uning porloq kelajagi haqida gapirish imkonini beradi [1].

Ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar pirovard natijada o'quvchini hayotga tayyorlashni nazarda tutadi. Ta'limning asosi, poydevori, albatta, boshlang'ich ta'limga bog'liq. Mamlakatimizda yetti tilda ta'lim beriladi, biroq barcha ta'lim muassasalarida davlat tilini o'qitishga alohida e'tibor beriladi. Ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablar soni jihatda ko'pchilikni tashkil qiladi. Qardosh tillarni o'qitish bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar sonini oshirish, ayniqsa, tillarni qiyoslab o'qitish masalasi, turkiy so'zlarning izohini o'rgatish bugungi globallashuv sharoitida dolzarb bo'lib turibdi.

Metodika fan sifatida ona tili o'qitish metodikasi boshlang'ich ta'lim standard belgilab bergan vazifalarni amalga oshiradi, ya'ni tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirish, erkin fikrlay olish, o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda raven bayon qila olish, jamiyat a'zolari bilan erkin muloqotda bo'la olish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga oid metod va usullarni ishlab chiqadi [2].

Bugungi kunda ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tili o'qitish masalasi kengroq o'rganilgan. Bu borada professor X.Muhiddinovaning ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan muassasalarida o'zbek tili o'qitishga doir dastur va darsliklar mazmunidagi uzluksizlik masalasiga asosiy e'tiborini qaratiladi[3]. H.Mirzohidova o'zbek maktablarida fonetika o'qitishni qirg'iz tiliga qiyoslab, qardosh tillarga taqqoslab tushuntirishning qulayliklari haqida fikr yuritadi[4]. Biroq leksika sohasini o'qitish, xususan, o'quv lug'atlari masalasi e'tibordan chetda qolib kelmoqda.

Darsliklarda ajratib olingan, o'quvchiga taqdim qilingan lug'at so'zlaridan ham tashqariga chiqish kerak. Qolaversa, frazeologik, paremiologik lug'atlardan ham uzluksiz foydalanishni yo'lga qo'yish kerak. O'quv topshiriqlari shunday takomillashtirilishi kerakki, natijada o'quvchi turli lug'atlar orqali so'zni to'g'ri yozishni, talaffuz qilishni, ma'nosini anglashni, o'rniga boshqa so'zni qo'llashni o'rganishi kerak.

Lug'at – har qanday mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy, iqtisodiy rivojlanishining ramziy timsoli. Lug'at faqat tili o'rganish emas, xalq madaniyati, turmush tarzi va boshqa jihati xususida ham ma'lumot berish uchun xizmat qiladi.

BIR SO'ZLI (to'g'risi bir so'zli) Gapida, bergan va'dasida qat'iy turuvchi, qat'iyatli. U birso'zli, zurumli, jahldor bo'lib ketdi. S. Zunnunova, Ko'k chiroqlar.

O'quvchiga yangi so'z ma'nosini tushuntirish, uning so'zni to'g'ri tushunishiga erishish zarur. Buning uchun esa o'qituvchi so'z ma'nosini tushuntirish usullarini bilishi va ulardan o'rinli foydalanishi lozim. M.R.Lvov so'z ma'nosini tushuntirishning quyidagi usullarini ajratadi: ko'rgazmali, kontekstual, sinonim keltirish, mantiqiy ta'rif berish, batafsil tavsiflash, antonim keltirish, so'zning yasash tarkibini tahlil qilish.

“O'zbek tili” darsliklarida o'quvchilar uchun tushunarsiz va ularning nutqida nafaol bo'lgan bir qancha so'zlar uchraydi. O'quvchilar lug'atini faollashtirishda asosan ana shu so'zlar ustida ishlash zarur.

O'quvchilar lug'atini faollashtirish quyidagi asosiy bosqichlardan iborat:

1. So'z ma'nosini bir yoki bir necha usul yordamida tushuntirish:

- a) kontekst yordamida;
- b) shu soʻzning maʼnodoshi yordamida;
- d) shu soʻzning antonimi yordamida;
- e) tavsifiy yoʻl bilan (lugʻatdan foydalanib yoki oʻqituvchning oʻzi mustaqil ravishda).

2. Soʻzni oʻqish va yozish (soʻzning toʻgʻri talaffuzi va imlosi ustida ishlash).

3. Soʻzning qoʻllanish namunalari ustida ishlash (tayyor soʻz birikmasi va gaplar ustida ishlash).

Oʻqituvchi oʻquvchilarni oʻrganilayotgan soʻzlar qoʻllangan tayyor soʻz birikmalari va gaplar bilan tanishtiradi. Ularning ayrimini aytib turib yozdirish mumkin.

4. Soʻzning semantik aloqalari ustida ishlash.

Oʻquvchilarni soʻzlarning paradigmatic aloqalarni ajratish va oʻzlashtirishga oʻrgatuvchi mashqlar ular lugʻatining boyishiga yordam beradi. Bunday mashqlar kerakli soʻzni tanlash, jumla mazmunini aniq yetkazish, soʻzning maʼno qirralarini tushunish qobiliyatini shakllantiradi.

5. Oʻrganilayotgan soʻzlar ishtirokida mustaqil ravishda soʻz birikmasi va gap tuzdirish.

Taʼlim qozoq tilida olib boriladigan maktablarning boshlangʻich sinf “Oʻzbek tili” darsliklarida uchraydigan oʻquvchilar uchun tushunarsiz soʻzlar mazmuniy xususiyatiga koʻra turlichadir. Shuning uchun bu soʻzlarning maʼnosini tushuntirishda ularning xususiyatiga mos ravishda eng samarali usulni tanlash lozim.

Bu oʻrinda bir necha darslikdagi soʻzlar misolida soʻz maʼnosini tushuntirishning samarali usulini tanlash haqidagi fikrlarimizni bayon qilamiz. “Oʻzbek tili” darsliklarida darsliklarida oʻquvchilarga maʼnosi tushunarsiz boʻlgan soʻzlar ancha uchraydi. Ularning maʼnosini yuqorida koʻrsatilgan va boshqa usullar bilan tushuntirish mumkin.

Dovon I 1 TOF yoki tepalikning baland, ammo oshib oʻtsa boʻladigan qulay joyi; oshuv. Qashqar dovoni. Arpasiz ot dovon osholmas. Maqol. Donoga ergashgan dovondan oshar. Maqol. Bu vaqt ular Qoraqagʻra degan dovondan oshib, koʻz ilgʻamas, keng, tekis yaylovga chiqdilar (A.Muxtor, Asarlar). Dovonning beliga chiqquncha Muhammad Sharif ham, eshak ham holdan toydi (Q. Mirzo, Olam goʻzal). [5]

DURBIN [f. - uzoq; - koʻruvchi]. 1 Uzoqni yaqin va katta qilib koʻrsatadigan, uzoqdagi narsalarni koʻrish va kuzatish uchun xizmat qiladigan asbob; binokl. Komandir durbinni koʻziga tutib, har tomonga qaradi (S.Ayniy, Qullar). Nizomiddin gʻilof ichidan durbin olib, daraxtni koʻzdan kechira boshladi (N.Safarov, Olovli izlar). [5]

TEGIRMON 1 Gʻallani, donni yanchib un qilish uchun moslangan, maxsus qism- lardan iborat, suv, shamol, elektr energiyasi va sh.k. kuchi bilan ishlaydigan qu- rilma. Suv tegirmon. Shamol tegirmon. Tegirmon toshi. Tegirmonga don olib bormoq. m Soy buyida behisob daraxtlar orasiga koʻmilgan tegirmon guvullar edi. A. Qahhor, Asror bobo. Irmoqlar anhorlarga qoʻshilib, tegirmon, objuvozlarini harakatga keltiradi. J. Abdullaxonov, Oriya [5].

Manbalarda lugʻatning jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ijtimoiy, siyosiy, madaniy ahamiyatga ega boʻlgan quyidagi asosiy vazifasi ajratiladi:

- ona tilini va boshqa tilni oʻrgatish;
- ona tilini tasvirlash va meʼyorlashtirish;
- tillar va madaniyatlararo munosabatni taʼminlash;
- til leksikasini ilmiy tekshirish va talqin qilish.

TOVUS [a. - tovu] Qirgʻovullar oilasiga mansub, rangbarabg patli, erkaklarining dumi yelpigʻich shaklli, chiroyli qush. *Tovus kabi aylab xiromon, Raqsga tushdi bir goʻzal jonon.* E. Vohidov(OʻTIL)

Tadqiqotimizga aloqador boʻlgani bois rasmi oʻquv izohli lugʻatlarining taʼlim berish vazifasiga toʻxtalamiz. Taʼlim qozoq tilida olib boriladigan maktablarda oʻzbek tili oʻqitish rus sinflariga oʻzbek tili oʻqitishda farq qiladi. Chunki qardosh tillarga qaraganda roman-german turkumiga kiruvchi boshqa oilaga mansub tilning fonetikasi, leksikasi, grammatikasi begona boʻlib har bir mavzu alohida yondashuvni talab etadi.

Taʼlim qozoq tilida olib boriladigan maktablarda esa oʻzbek tili oʻqitish biroz osonroq kechadi. Soʻzlar, lugʻat tarkibi bir-biridan fonetik, baʼzan leksik, morfologik jihatdan farq qiladi.

Bu oʻrinda rasmi izohli lugʻatlardan foydalanish dars samaradorligini oshiradi. Muammo shundaki, maktablarda oʻzbek tilining izohli lugʻatlari yetarli darajada mavjud emas.

Umuman, boshlangʻich taʼlimda rasmi izohli lugʻatlarning zamonaviy shakllarini yaratish davr talabidir. Rasmi oʻquv izohli lugʻatlarning qardosh va qrdosh boʻlmagan tillar bilan qiyoslangan shakllari, rasmi, illyustrasiyalari oʻquv izohli lugʻatlar bugungi oʻzbek tili taʼlimi uchun juda muhim. Kichik yoshdagi oʻquvchilar uchun boʻlgani sababli multimediyali, oʻyin topshiriqli izohli lugʻatlar, elektron oʻquv lugʻatlar, mobil ilova shaklidagi oʻquv lugʻatlar yaratish hamda ulardan foydalanish metodikasini ishlab chiqish shu yoʻnalishdagi tadqiqotlarning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

TA'LIM QORAQALPOQ TILIDA OLIB BORILADIGAN MAKTABLARNING 5-SINFLARIDA O'ZBEK TILIDAN O'QUVCHILARNING O'QISH, UQISH VA MATN YARATISH MALAKALARI USTIDA ISHLASH

Mengliyeva Salima Tog'ayevna –

Navoiy pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi.

Annotatsiya. Maqolada ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablarning 5-sinflarida o'zbek tilidan o'quvchilarning o'qish, uqish va matn yaratish malakalari ustida ishlash zarurati asoslangan. O'quvchilarning o'zbekcha matnlarni o'qish malakalariga qo'yidagi talablar, o'qilganning mazmunini to'liq so'zlab berish, o'qilgan parchadagi asosiy fikrni ilg'ab olish malakalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, matn, o'qish, uqish va matn yaratish malakalari, bilim, ko'nikma va malakalar.

O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonunida ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda ham o'zbek tilini o'qitishga e'tiborini kuchaytirish, ularning o'z fikrini adabiy til talablariga mos ravishda ifoda eta olishga erishish nazarda tutiladi. O'zbek tili Davlat tili sifatida nafaqat rusiy zabon maktablarda, balki shu hududda joylashgan qardosh, qoraqalpoq, turkman, qirg'iz va qoraqalpoq maktablarida ham o'qitiladi.

Qoraqalpoq maktablarida o'zbek tilining o'qitilishi juda katta ijtimoiy-iqtisodiy, tarbiyaviy va ma'rifiy ahamiyat kasb etadi. Uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati shundaki, qoraqalpoq bolalari o'zbek adabiy tilida o'z fikrini to'g'ri, ravon, ixcham va savodli bayon qila olsalar ertaga ishlab chiqarish jarayonida bu egallagan bilim, ko'nikma va malakalar ularga qo'l keladi. Qoraqalpoq tili bilan bir qatorda o'zbek tilida ham o'z fikrini boshqalarga yetkazish va boshqalarning fikrini tushunish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Qoraqalpoq o'quvchilariga o'zbek tilini o'qitish o'z tilini ham puxtaroq o'rganishga, bu ikki til o'rtasidagi o'xshashlik va farqli tomonlari bilib olishga keng sharoit yaratadi.

Qoraqalpoq maktablarida ham o'zbek tilini o'qitishga qo'yiladigan asosiy talab o'quvchilarning o'qish, uqish va matn yaratish malakalarini takomillashtirishdir. Zero, O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot institutining o'zbek tili laboratoriyasi tomonidan taqdim etilgan "Ona tilidan davlat o'lchamlari"da o'qish, uqish va matn yaratish ta'limidan ko'zlangan natija sifatida baholanadi.

Qoraqalpoq maktablarida o'zbek tilidan o'qish madaniyati ko'nikmasi ularning o'zbekcha so'zlarni tez, to'g'ri va talffuz me'yorlariga muvofiq ravishda o'qishni, yozma nutqda qo'llanilgan tinish belgilarni matnni o'qish jarayonida hisobga olish imkoniyatini yaratadi.

5-sinfda o'quvchilar o'zbek tilidan 70-80 so'zni talaffuz me'yorlariga rioya qilgan holda o'qish malakalariga ega bo'lishlari lozim.

O'quvchilarning o'zbekcha matnlarni o'qish malakalariga qo'yidagi talablar qo'yiladi:

- harflarni to'g'ri talaffuz eta olish;
- so'zlarni to'g'ri o'qish;
- gap ohangigiga rioya qilib ravon o'qish;
- sanash va ajratish ohanglaridan to'g'ri foydalanish;
- so'z va gap urg'ulariga rioya qilib o'qish.

O'quvchilarning yoshi ulg'aygan sari o'qishga qo'yiladigan talablar ham asta sekinlik bilan murakkablashib boradi. Agar boshlang'ich sinflarda soddalashtirilgan bolalar adabiyoti namunalarini to'g'ri o'qish talab etilsa, 5-sinfda ilmiy atama va ramzlarni to'g'ri talaffuz etish nazmiy bolalar adabiyoti namunalarini to'g'ri o'qish, she'riy misralarni to'g'ri bog'lash va ajrata olish singari talablar qo'yiladi. O'qishning keyingi bosqichlarida bu talablar yana ham murakkablashadi. 5-sinfda o'quvchilardan kichik ilmiy matnlarni tez va to'g'ri o'qish talab etilsa, 7-8 sinflarda murakkabroq ilmiy matnlar tanlanadi. Madomiki, o'qish malakasi ta'lim sifatining asosiy ko'rsatkichlaridan biri ekan, o'qituvchi "O'zbek tili" mashg'ulotlarida bu malakaning shakllanish va rivojlanishga alohida e'tibor qaratmog'i lozim.

Ko'p hollarda qoraqalpoq o'quvchilari o'zbek tilidagi matnni qoraqalpoqcha talaffuz ta'sirida o'qiydilar. Bu holga barham berishning asosiy chorasini o'zbekcha talaffuz me'yorlari ustida muttasil ish olib borishdir. O'quvchining o'qishini, tahlil qilish, magnit lentasiga yozib olingan nutqni qayta tinglash va o'qish jarayonida yo'l qo'yilgan xato hamda kamchiliklarni o'quvchilar kuchi bilan aniqlash, talaffuzi qiyin bo'lgan o'zbekcha so'zlarning urg'uli bo'g'ini ustiga belgi qo'yish, ana shunday xatolarni bartaraf etishga samarali ta'sir ko'rsatadi. Xatoni bartaraf etishning eng muhim yo'li o'quvchilarning o'qiganini magnit lentasi orqali qayta tinglab yo'l qo'yilgan xatolarni o'zi bartaraf etishidir. Shu bois lingafon imkoniyatlaridan

unumli foydalanish o'zbek tilidan o'quv xonalarini zamonaviy texnika vositalari bilan jihozlash davr talabi sanaladi. Uqish bu tushunib o'qishdir. O'qituvchi bu malaka orqali zarurni nozarurdan ajarata olish san'atini yozma matnni harfma harf emas, mohiyat nuqtayi nazardan ichda o'qiy olishni, o'qilganning ahamiyatli qismini to'g'ri ajrata olish malakasini namoyon qiladi.

O'qish ikki holatda namoyon bo'ladi.

1. O'qilganning mazmunini to'liq so'zlab berish.
2. O'qilgan parchadagi asosiy fikrni ilg'ab olish.

Shubhasiz ikkinchi holat ancha murakkab bo'lib, o'quvchidan zarurni nozarurdan ajrata olishni, o'qilgan butun boshli matnning mazmunini ikki, uch jumlada bayon qilishni talab etadi. Matn mazmunini uqiy olish malakalarini aniqlash ham muhim ahamiyatga ega. Bizningcha, bu mezon ko'rsatkichlarini betdaqiqqa birligida aniqlash ma'qul ko'rinadi. Miqdoriy ko'rsatkichlar har bir sinfda har xil bo'lib, baholash jarayonida o'quvchining matn mazmunini uqqanlik darajasi, og'zaki nutqning to'g'ri va ravonligi hisobga olinadi. Boshlang'ich sinfni bitirish arafasida o'quvchilar soddalashtirilgan nasriy bolalar adabiyoti namunalardan 1-1,5 betlik materialni ikki daqiqada uqib olishga erishsalar, 5-sinfning oxiriga kelib, bu ko'rsatkich shu belgilangan vaqt ichida 2-2,5 betni tashkil etadi.

Matn mazmunini o'qish matnning xarakteriga ham bog'liq. Boshlang'ich sinflarda soddalashtirilgan nasriy bolalar adabiyoti namunalari tanlansa, 5-sinfda shu sinflar uchun sinfdan tashqari o'qish uchun tavsiya etilgan nasriy asar namunalridan foydalaniladi. Shubhasiz, ilmiy matnlar mazmunini o'qish ancha murakkab bo'lganligi uchun ham bu sinfda miqdoriy ko'rsatkichlarning yarmiga teng bo'ladi.

Keltirilgan ko'rsatkichlar matnni ichda o'qishga mo'ljallangan bo'lib, ovoz chiqarib o'qishda bu ko'rsatkichlar qisman kamayishi mumkin. Og'zaki va yozma matnlar tuzish malakasi o'zbek tili mashg'ulotlaridan ko'zlangan so'nggi natijadir. Barcha tillarni o'rganishda bo'lgani kabi qoraqalpoq maktablarida o'zbek tili o'qitishda ham yaratilgan matnning ixchamligi, to'g'riligi va maqsadni ilg'ab olib, uni matnda yoritganligi bilan baholanishi maqsadga muvofiq ko'rinadi. Chunki o'quvchining o'zbek tilidan o'rganilgan materiallarini o'zlashtirganlik darajasi matnda namoyon bo'ladi. Zero, qoraqalpoq maktablarida o'zbek tilini o'qitishdan ko'zlanadigan maqsad ham shu mezonda mujassamlashadi. O'zbek tilining o'zlashtirilganligi berilgan mavzuda o'quvchi tomondan yaratilgan ijodiy matnda voqealanadi.

Shubhasiz, fikrni yozma shaklda bayon etishda mavzuning murakablik darajasi tasvirda tilning ifoda vositalaridan foydalanilganligi, tasvirning mavzuga muvofiqligi yaratilgan matnning xabar berish qimmatini, imloviy savodxonligi hisobga olinadi. Qoraqalpoq maktablarida o'zbek tilining yaratiladigan matnlar, rivoya, tasvir va muhokama xarakterida bo'lishi mumkin.

Rivoya, matn- eng ko'p qo'llaniladigan ish turlaridandir. Matnning bu turi ma'lum bir voqea hodisaning bayoniga oid bo'ladi. Rivoya xarakteridagi matnni o'quvchi tomonidan yaratilgan kichik hikoya tarzida xam baholash mumkin. Ma'lumki har qanday hikoyada voqeaning tuguni rivojlangan nuqtasi va yechimi bo'lgani kabi, o'quvchilar tmonidan yaratilgan matnlarda ham bu unsurlar o'z ifodasini topadi. Rivoya tarzidagi matnlar "Qiziqarli o'tgan kunim", "Bir kuni maktab kutubxonasida", "Yong'in bartaraf etildi" "Men ko'rgan qiziqarli voqea" singari mavzularda bo'lishi mumkin.

"O'zbek tili" mashg'ulotlarida, ayniqsa, tasviriy matnlardan keng foydalaniladi. Sinf xonasi o'quvchining dars xonasi, qishloq, shahar, ko'cha tasviri, odamlar, hayvonlar, qushlar tasviri manzara bog', dengiz bo'yi, sahro, ko'l, tog', h.k. tasviriga oid matnlar shular jumlasidandir.

Tasviriy insholar rasmlar asosida bo'lishi ham mumkin. O'quvchi rasmda kuzatayotgan narsa, buyum, manzara singarilarning tasvirini yaratadi.

Shubhasiz, tasviriy matnlar rivoya matnlariga qaraganda ancha murakkabroq. Chunki, rivoya matnida o'quvchi eshitgan, ko'rgan yoki boshidan kechirgan muayyan voqeani bayon etadi; tasviriy matnda esa o'quvchi tasvirlanayotgan ob'ektning barcha tomonlarini yaqqol tasavvur eta olishi yoki ko'ra olishi lozim.

Muhokama tarzidagi matn o'quvchilardan muayyan voqea-hodisaga munosabat bildirishni talab etadi. Bunday matnlar o'quvchilarda o'zlikni anglash voqea hodisaga shaxsiy munosabat bildirish o'z nuqtai nazarini bayon qilish imkoniyatini yaratadi.

Biz "O'zbek tili" mashg'ulotlarida matn yaratishga e'tiborini qancha kuchaytirsak o'quvchilarning nutqini rivojlantirish imkoniyatlari shuncha keng bo'ladi.

Xullas, qoraqalpoq maktablarida "O'zbek tili" mashg'ulotlari ko'p hollarda og'zaki, yozma matnlar tuzish bilan yakunlansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

BOSHLANG'ICH TA'LIM FANLARINI INTEGRATSIYALAB O'QITISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARINI HAYOT BILAN BOG'LAB TASHKIL ETISH USULLARI

Mutallib Hazratqulov - SamDU dotsenti.

Muborak Qarshiboyeva, Fotima Gulxanova - SamDU talabalari.

Annotatsiya: *Boshlang'ich sinflar ona tili va o'qish savodxonligi darslari jarayonida darsga tegishli bo'lmagan biror qiziqarli hayotiy mavzu va hodisalar, kino yoki futbol o'yinlari kabilar muhokama qilinganda o'quvchilarning ko'p narsa bilishlari ayon bo'ladi. Bu mazkur hodisalar o'quvchilarning o'zlari uchun bevosita qiziqarli bo'lganidan dalolatdir. Demakki, tahlil etilayotgan matn hayot bilan bog'lab o'rgatilar ekan, u qiziqarli bo'lmasdan iloji yo'q.*

Kalit so'zlar: *matn, tahlil, hikoya, savol-javob, fikr, dunyoqarash, anglash.*

Ma'lumki, maktabda yigirmadan ortiq o'quv fani o'qitiladi. Ularning ko'pchiligi bolaga bilim beradi (til, matematika, fizika va hk.). Bir qismi kasb-hunarga yo'naltiradi (mehnat, rasm, chizmachilik darslari), ayrimlari o'quvchining jismi rivojiga (jismoniy tarbiya darslari) xizmat etsa, ba'zilar o'quvchilarda toza ko'ngil shakllantirilishi uchun (adabiyot, tasviriy san'at, musiqa darslari) o'rgatiladi. Bu o'quv fanlarining barchasi oldida milliy pedagogikaning bosh maqsadiga – o'quvchida ezgu ma'naviy sifatlarni shakllantirishga erishish vazifasi turadi. Adabiyot darslarida badiiy so'z yordamida o'quvchini so'zdan ta'sirlanish, uni tuyish va undan bahra olishga o'rgatish orqali inson shaxsiyatida go'zal sifatlarni, ijobiy fazilatlarni tarbiyalash mumkin. Go'zal xulqli, sog'lom ma'naviyatli kishilarning so'zlari ham, ishlari ham o'zlariga munosib ekani, toza ko'ngil sohibi hamisha rag'bat va marhamatlarga munosibli faqat adabiyot orqali anglashiladi. Bu ishlar bevosita badiiy asarlarni o'rganish, matnlarni tahlil qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

O'quvchi ma'naviy kamolotini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan badiiy asarlar tahlili jarayonida ular matnda aks etgan voqea-hodisalar, qahramon shaxsi, xatti-harakati, iztiroblari, xursandchiligi borasidagi muhokamalarda fikr aytishga, biror qarash yoki faoliyatni yoqlash yoxud qoralashga undaladi. Bu ish asar matni yuzasidan taqdim etilgan savol-topshiriqlar ko'magida, o'qituvchi tomonidan tashkil etilgan muammoli vaziyatlarda amalga oshiriladi. Savollarga javob berish asnosida o'quvchi asar matniga murojaat qiladi, izlanadi, o'rtoqlarini eshitadi, o'z qarashlarini aytadi, uni boshqalarniki bilan solishtiradi, nazorat qiladi, xulosalar chiqaradi. Mana shu faoliyat jarayonida o'quvchi o'z ma'naviyatini shakllantirish, o'z-o'zini tarbiyalash yo'lida mehnat qiladi.

Adabiyot odoblar xazinasidir va bu xazinaga o'quvchining o'z ixtiyori bilan kirishiga erishish orqali uning o'z-o'zini tarbiyalashini amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Matn (hikoya, ertak, rivoyat, maqol, topishmoq)ni tahlil etishda quyidagi ketma-ketlikka amal qilish lozim.

1. Matn o'qituvchi tomonidan ifodali o'qib berilishi lozim. Bunda o'quvchilar so'zning ma'nosini, taftini, ohangini jonli his qila olishlari lozim

2. Matn o'qituvchi tomonidan qayta hikoya qilinadi.

3. Matn bir o'quvchi tomonidan ham qayta hikoya qilinishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda o'quvchilar o'z tengqurlari tomonidan aytilgan ma'umotni oddiy qabul qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

4. Matn ostiga mustahkamlash uchun berilgan va o'qituvchi tomonidan tuzilgan savollarga o'quvchilar javob topishadi. Savol-javob asosida uyushtirilgan Suhbat metodida matn sujetiga aloqasi bo'lmagan, o'quvchilarni o'ylashga, fikrlashga majbur qiladigan savollar ustida ishlashga harakat qilinadi.

5. Matn mazmuni hayot bilan bog'lab tushuntiriladi. Bunda matn mazmuni asosida hayotda (o'quvchilarning shaxsiy hayotida, tanishlarida, tabiatda) bo'lgan voqea-hodisalar o'quvchilar tomonidan so'zlab beriladi. Bu usul matnning hayotiylikini, qimmatini oshirish bilan birga o'quvchilarning dunyoqarashi o'zgarishiga ham ta'sir qiladi.

6. Matn yuzasidan umumiy xulosa yasaladi.

Yuqorida aytilgan fikrlarni asoslash uchun "Daraxt" hikoyasini tahlil qilamiz [5].

DARAXT

"Bir bolakay har kuni katta olma daraxti yonida o'ynashni juda yaxshi ko'rar ekan. Shoxlariga chiqib olma yer, tush mahali soyasida mizg'ir ekan. Xullas, bolakay olmani, olma esa bolakayni juda yaxshi ko'rib qolibdi. Kunlar o'tibdi. Bolakay ancha ulg'ayibdi. Endi olma daraxti oldiga har kuni kelmaydigan bo'libdi.

Oradan ancha vaqt o'tinb, bir kuni bola juda xafa holda kelibdi.

– Yonimga kel, birga o'ynaymiz, - debdi daraxt.

– Yo'q, men endi daraxt atrofida o'ynab yuradigan bolakay emasman, – deb javob beribdi bola, – turli o'yinchoqlarim bo'lishini istayman, sotib olish uchun menda pul yo'q.

– Afsus... lekin meni mevalarimni terib, sotib, o'yinchoqlar olishing mumkin, - debdi daraxt.

Bola mevalardan uzib olib, xursand holda ortiga qaytibdi va shu ketgancha yana uzoq vaqt daraxt yoniga qaytmabdi. Daraxt esa uni sog'inibdi, yo'liga intizor bo'libdi.

Bir kuni haligi bola (endi u katta kishi edi) yana olma daraxti yoniga kelibdi. Olma juda xursand bo'lib:

– Kel, yonimga o'tir,–debdi.

– Afsus, vaqtim yo'q. Oilaliman, ularni boqishim, boshpana qilishim kerak. Menga yordam bera olasanmi? - debdi kishi.

– Uzi, pulim yo'q, ammo shoxlarimni kesib, undan uy qursang bo'ladi, – debdi daraxt.

Kishi olma daraxtining barcha shoxlarini kesib olib, xursand bo'lganicha ortiga qaytibdi. Daraxt uni baxtiyor ko'rganidan juda shodlanibdi. Ammo anchagacha uni kutib, yana yolg'iz qolibdi.

Issiq yoz kunlarining birida kishi yana daraxt yoniga kelib, unga suyanibdi.

Olma daraxti ziyoratiga kelgan eski qadrdonini ko'rib, o'zida yo'q xursand bo'libdi:

– Kel, birga suhbatlashamiz! – debdi.

– Qariyapman... Holim yo'q...Charchaganman... Qani endi bir qayig'im bo'lsa-yu, unda suzib hayot tashvishlaridan yiroqlashsam - debdi kishi.

Daraxt bir oz jim qolib, so'ng shunday debdi:

– Kel, tanamdan qayiq yasagin-da, uzoq yerlarga suzib, tashvishlarni unut, dam ol, yonimga yana shodon qaytib kel...

Kishi uning baquvvat tanasini arralab, undan qayiq yasabdi va orzusi sari intilibdi.

Daraxt ko'z yoshlari bilan uning ortidan tabassum qilib qolibdi".

O'qituvchi matnni ifodali o'qib, qayta hikoyalash qilib bergandan so'ng, bir o'quvchiga ham qayta hikoya qildiradi. Keyin o'quvchilarga quyidagi savollarni beradi:

1.Bolaning o'rnida bo'lganingizda siz ham shunday yo'l tutarmidingiz?

2.Nima deb o'ylaysiz, daraxt bolaga yaxshiliklar qilib to'g'ri yo'l tutdi deb o'ylaysizmi? Nega shunday o'ylaysiz?

3.Hayotda daraxtga yoki bolaga o'xshagan odamlarni uchratganmisiz?

4.Bolaning daraxt oldiga kelishga majbur qilgan narsa nima deb o'ylaysiz?

5.Asardagi daraxt bilan hayotdagi daraxt o'rtasidagi o'xshashliklarni aytib bera olasizmi?

6.Daraxt nega har safar ham yaxshilik qilishni xohlayverdi?

7.Yaxshilik qilish deganda nimani tushunasiz?

8.Siz o'zingiz ham qachondir, kimgadir beminnat yashilik qilgan paytingizda nimani his qilgansiz?

9.Yaxshilik qilgan odamga yaxshilikni qaytarish imkoniyati bo'lib, uni qaytarmagan odamga qanday munosabat bildirasiz?

10.Do'stlik tushunchasini yanada kengroq izohlab bera olasizmi?

Yuqoridagi savollarga barcha o'quvchilarning javob berishi shart emas. O'quvchilar bilganlaricha javob berishadi. Javob to'liq va to'g'ri bo'lmasa-da, aytilgan fikrlar rad etilishi mumkin emas, bu holat o'quvchilarning keyingi safar fikr bildirishlariga to'sqinlik qilishi mumkin.

Eng asosiysi o'quvchilar o'ylashga majbur etiladigan savolni eshitadilar, unga hozir javob topolmasalar-da, uzoq vaqt hissiyotlarida ushlab qoladilar. Oradan yillar o'tib qachonlardir shu savollar hayotiy vaziyatlar ta'sirida endi javobi bilan birgalikda paydo bo'ladi va javob topiladi.

Matnni hayot bilan bog'lab tahlil qilishda o'quvchilar o'z hayotida bo'lgan voqealar haqida o'rtoqlashadilar. Talabalar o'rtasida tashkil qilingan dars jarayonida quyidagi hayotiy voqealar so'zlab berildi.

-Men shu hikoyani tinglab sigirimizni esladim. Biz bu sigirni mayda buzoqchalik paytidan boqib, katta qilgan edik. U katta bo'lib, o'nga yaqin buzoq tug'di. Shuncha vaqt uni sog'ib, sutidan foydalandik. Qarib qolganida uni so'yish uchun qassobga topshirishga majbur bo'lganimizda kuni bilan yig'lab chiqqandim.

-Bizning uyimizda ham hikoyadagi daraxtga o'xshash daraxt bo'lardi. Faqat u gilos daraxti edi. Gilos pishguncha hech kimning esiga kelmasdi. Pishgach bizlar, uydagi barcha bolalar har kuni daraxtga tirmashib, uning shaxlarini sindirib, barglarini to'kib tashlardik. Mevasi tugab qolgach, u daraxtni unutib qo'yardik. Har-har zamon ko'zim tushganda u daraxtning shaxlari sinib, xor bo'lib yotganini ko'rardim. Hozir hikoyani eshitib shu daraxt yodimga tushdi.

-Men daraxt timsolida dadamni onamni ko'rdim. Men o'qishga kirganimcha bor narsasini repitetorga sarfladi, shartnoma pullarimni to'lab berdi. Hatto turmushga chiqib ketganimda ham hozirgacha pulim yetarli-yetarli emasligi haqida so'rab turadi. Hozir hikoyani eshitib, men onam uchun nima qildim, degan savol miyamda paydo bo'lib, ko'zlarimga yosh keldi.

Bunday taassurotlarni darsda o'tirgan barcha talabalar barchaning oldida aytib bermasalar-da, har birining ichida shunga yaqin kechinmalar o'tishi aniq. Ayniqsa, kichik yoshdagi o'quvchilar o'zlari bilan bog'liq taassurotlarini hech toptinmasdan aytib berishadi.

Ushbu matn bilan bog'liq xulosani shu mavzuga oid biror she'r, yoki maqol, biror hikmatli o'git bilan yakunlash mumkin. Jazoirlik adib Abdulmo'min Omirning "Ona" nomli hikoyasi yuqorida tahlil qilingan mavzuga naqadar yaqinligiga ishonch hosil qilamiz [5].

"Onam mening o'qishim uchun uzuklarini sotdilar. Singlimni turmushga uzatish uchun bilakuzuklarini sotdilar. Ukamning bemorligi sababli munchoqlarini sotdilar. Birorta taqinchoqlari qolmadi.

Men o'qishni bitirib xorijga ketdim. Haftada ikki kun onam bilan gaplashar edim. Sog'inchdan yig'laganlari sababli gaplarini zo'rg'a tushunar edim. Singlim badavlat kishiga turmushga chiqdi. Hozir bekamu-ko'st yashayapti. Barcha orzulariga erishdi. Ukam esa mashhur futbolchi bo'ldi. Birinchi shartnomasidan beri hali uyga qaytmabdi.

Bir necha yillar o'tdi. Shamol eshikni taqillatsa yoki qo'shnilarimiz birortasi eshigimizni taqillatsa onam bizni keldi degan xayolda yalangoyoq eshik tomon yugurar ekanlar. Ammo bizni eshikda ko'rماغach, ko'z yoshlari bilan ortga qaytar ekanlar.

Onam vafot etib ketdilar. Eski ro'molchalari ichidan oyoqqa taqiladigan taqinchoqlari chiqdi. Farzandlarimdan birortasi bemor bo'lib qolsa kerak bo'lar degan xavfda yashirib qo'ygan ekanlar!" Ikkinchi hikoya yuzasidan fikr-munosabat bildirish o'quvchilarning o'zlariga qoldiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Husanboyeva.Q, Shodiyev.F, Hazratqulov.M. Boshlang'ich ta'limda adabiyot o'qitish metodikasi. Darslik. SamDU.2019.350 b.

1.Husanboyeva.Q, Hazratqulov.M. Xolsaidov F. Ona tili va o'qish savodxonligiga o'rgatish metodikasi. Darslik. -Toshkent. Innovatsion-ziyo, 2022.252 bet

2.Husanboyeva.Q, Hazratqulov.M. Sinfda o'qish metodikasi. O'quv qo'llanma. SamDU. 2020. 156 b.

3.Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-qism. Darslik. 1-sinf uchun.I.Azimova [va boshq]. Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.-104 b.

4. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-qism. Darslik. 2-sinf uchun.K.Mavlonova [va boshq]. Toshkent:Respublika ta'lim markazi,2021.-120 b.

5. [www.https/](https/).

“XALQARO ATROF-MUHIT MUHOFAZASI BO‘YICHA -YUNEP DASTURI” NING STRATEGIK MAQSADLARI

Shamsidinova G.D – Navoiy davlat pedagogika instituti
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakultet dekani, b.f.n., dots.

Annotatsiya: Maqolada YUNEP – BMTning atrof-muhit faoliyatini muvofiqlashtirish va yordam berish uchun javobgar tashkilot ekanligi hamda BMT tinchlik va xavfsizlik muammolari bilan shug'ullanishdan tashqari, aholini to'liq ish bilan ta'minlash, uning turmush darajasini ko'tarish, ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashish masalalarini hal qilishga amaliy yordam berishi haqida fikrlar yuritilgan.

Kalit so'zlar: YUNEP – BMT, xalqaro ekologik tashkilot, global ekologik dasturlar, ekologik muammo, atrof-muhit muhofazasi.

Ta'lim muassasalarida ekologiya fanlarini o'qitish yoshlarni ekologiya haqidagi bilim doirasini kengaytirib, fikrlash qobiliyatini oshiradi, atrof-muhitga nisbatan e'tiborli bo'lish, ekologik muammolarni oldini oldirishga harakat qildiradi.Jahon "Inson huquqlarining umumiy deklaratsiyasi"da –"Har bir kishi bilim olish huquqiga ega "deb yozib qo'yilgan bo'lib,mamlakatimizda ta'lim tizimiga g'oyat katta e'tibor qaratilgandir. YUNEP - BMTning atrof-muhit faoliyatini muvofiqlashtirish va yordam berish uchun javobgar tashkilot bo'lib, u rivojlanayotgan davlatlar ekologik jihatdan sog'lom siyosat va amaliyotga ega

bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tashkilotning vakolati atmosfera, gidrosfera va quruqlik ekotizimlari, atrof-muhitni boshqarish va yashil iqtisodiy rivojlanishni tashkil etish kabi turli sohalarni qamrab oladi. YUNEP tashkilotining bosh ofisi Keniya davlati Nayrobida joylashgan bo'lib, 2019-yildan boshlab uning bosh ijrochi direktori Daniyalik Inger Andersen hisoblanadi.

YUNEP –“United Nations Environment Programme” so'zlaridan olingan bo'lib, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof muhit muhofazasi masalalari bo'yicha mas'ul organi hisoblanib, uning bosh va qo'shimcha vazifalari quyidagilardan iboratdir.

- Butun dunyo miqyosida atrof muhitning holatini baholaydi;
- Xalqaro hamkorlikni talab etuvchi muammolarni aniqlaydi;
- Xalqaro ekologik qonunchilikni ishlab chiqishga yordam beradi;
- Ijtimoiy-iqtisodiy siyosat va BMT tizimi dasturlariga ekologik mulohazalarni bir butun qilib to'plashga ko'maklashadi.

Qo'shimcha vazifalari:

- YUNEP - ayrim mamlakatlarning o'zlari mustaqil hal qilish qudratiga ega bo'lmagan muammolarini hal qilishga yordamlashib, u konsensusni ishlab chiqish va xalqaro bitimlar tuzish uchun forumlar tashkil etadi;

- YUNEP -xavf - xatar to'g'riganda yo'l-yuriqlarni ishlab chiqish, konvensiyalarni o'zaro muvofiqlashtirish, ekologik muammolar paydo bo'lganda zudlik bilan kelishilgan xalqaro me'yor va talablarni amalga oshirishga ko'maklashadi;

- YUNEP - tabiatni muhofaza qilish faoliyatini BMT doirasida koordinatsiya qilish, global ekologik jamg'arma mablag'larini taqsimlash bo'yicha muassasalarni o'z majburiyatlarini bajarishga majbur qiladi;

- YUNEP - ekologik ta'limni rag'batlantirish va bunga jamiyatning barcha qatlamlarini jalb qilish, fan olami va siyosiy qarorlar qabul qilish uchun ma'sul shaxslar bilan amaliy aloqalar o'rnatish, bu boradagi siyosatni ishlab chiqishga yordam beradi;

- YUNEP- atrof muhit to'g'risidagi bilimlar va axborotlar to'plab, mazkur to'plangan axborotlar ekologiya sohasidagi ma'ruzalarni yaratilishiga imkon yaratadi, ekologik muammolar tushunchasini fanga kiritadi, bu esa ekologik konvensiyalarni qabul qilinishiga asos bo'ladi;

- YUNEP - xalqaro ekologik tashkilot –butun dunyoda ekologik muvozanat barqaror bo'lishi hamda tabiat va jamiyat barqaror rivojlanish yo'lidan ketishini ta'minlab berishga xizmat qilishi lozim;

- YUNEP - muhim ekologik masalalar bo'yicha tegishli institutlar tashkil etish xususida hukumatlar hamda tashkilotlar bilan maslahatlashishdan iboratdir.

- YUNEP - global ekologik dasturlarni ishlab chiqadi, BMT tizimida tabiatni barqaror rivojlanishi uchun izchil harakat qiladi va butun yer kurrasida tabiatni asrash uchun astoydil ko'maklashadi.

YUNEP o'z vakolati doirasida bir qator xalqaro va mintaqaviy ekologik bitimlarni bajarilishini ko'zatib boradi.

- 1987-yilda qabul qilingan tarixiy Monreal protokoli va unga kiritilgan tuzatishlar atmosferaning ozon qatlamini muhofaza qilishga qaratilgan bo'lib, YUNEP tashkiloti mazkur jarayonda asosiy vazifani bajarish uchun mas'uldir.

1- rasm.YUNEP tashkilotining yig'ilishi (2019-yil)

- Transchegaraviy xavfli chiqindilarni tashish va ularni nazorat qilish to'g'risidagi Bazel konferensiyasi(1989) zaharli chiqindilar bilan ifloslanish xavfini kamaytiradi;
- YUNEP BMTning Xalqaro oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti bilan hamkorlikda hukumatlarga ayrim xavfli kimyoviy moddalar va pestitsidlarning xalqaro savdosida, ilgari ogohlantirishga asoslangan kelishuv tartibi to'g'risidagi Konvensiyani tuzishga erishishga ko'maklashadi.

YUNEP – “BMT ning atrof muhitni muhofaza qilish dasturi” deb atalib, mazkur tashkilot o'zining rasmiy faoliyati davrida quyidagi yo'nalishlarda ishlarni amalga oshirishni o'z zimmasiga oladi:

- Aholi zich joylashgan hududlardagi ekologik muammolarni aniqlash, ularning yechimini topish, insoniyat salomatligini saqlash, yashash sharoitlarini yaxshilash, tibbiy xizmatni to'g'ri yo'lga qo'yish;
- Yer yuzi ekotizimlarini himoya qilish, mavjudlarini saqlab qolish va cho'l hududlarini kengayishiga qarshi kurashish;
- Ekologik ta'lim- tarbiya jarayonini mustahkamlash, tizimli ishlash va axborot tarqatilishi ishlarini tashkil qilish va to'g'ri yo'lga quyish;
- Atrof - muhitni muhofaza qilish sohasiga oid savdo, iqtisodiy va texnologik aloqalarni rivojlantirish;
- Dunyo okeani hududlarini ifloslantirishdan saqlash, balqlarni ovlash jaraonida meyyoriy normalarga rioya qilish;
- Yovvoyi o'simliklar va hayvonlar olamini muhofaza qilish, ularni ovlash va foydalanish jarayonida davlat miqyosida meyyoriy normalarga rioya qilish;
- Energetikasohasida ekologik muammolarni oldini olish, mavjudlarini yechimini topish, hal qilish;
- Ekologik ta'lim- tarbiya- ma'naviyat – madaniyat – ong tizimidagi ishlarni to'g'ri yo'lga quyish, mazkur yo'nalishlardagi mavjud muammolarni yechimini topish va hokozolar.

2022-yilda YUNEP tashkilotining tashkil topganligiga 50 yil to'lishi munosabati bilan BMT Bosh Assambleyasi tomonidan, yaqin kelajakdagi 2021-2030-yillar YUNEP tashkilotining “Xalqaro miqyosdagi emirilgan va vayron qilingan ekotizimlarni tiklash, ularning hududiy chegaralarini kengaytirish, iqlim o'zgarishlarini oldini olish, biologik xilma-xillikni kamayishini nazorat qilish, suv tanqisligi hamda oziq-ovqat xavfsizligini oldini olish 10 yilligi” deb e'lon qilindi.

BMT Bosh kotibi Antoniyo Guterrishning taklifiga asosan BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2019-yilda Xalqaro Sammit o'tkazilib, mazkur Sammitda Iqlim o'zgarishlarini oldini olish, yer yuzini o'zgarib ketishdan saqlash masalaariga alohida e'tibor berildi. Uchinchi mingyillikda atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiat va jamiyatdagi ekologik muammolarni bartaraf etish masalalari muhim davlat ahamiyatiga ega bo'lgan masalalardan hisoblanib, mavjud ekologik muammolarni hal etishning asosiy yo'nalishlari Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi, vazirliklar, idoralar hamda davlat tomonidan qabul qilingan ilmiy, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha gigiyenik, milliy, biologik xilma-xillikni saqlash bo'yicha milliy strategiya va harakat rejalarda o'z aksini topgan. Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi bu borada tabiiy resurslardan tejab-tergab foydalanish va ishlab chiqarish jarayonida kam chiqindili texnologiyalarni qo'llash kabi ekologik siyosatni olib bormoqda.

2 -rasm. Iqlimo'zgarishlarigabag'ishlangan Sammitdan lavha, 2019-yil

Sanoat korxonalari faoliyati, ularda hosil bo'layotgan chiqindilar tarkibi, miqdori va ularning tabiiy obyektlarga ta'siri masalalarini o'rganish, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdagi ekologik

muammolarni bartaraf etish, ijtimoiy rivojlanish jarayonida barqaror ekologik taraqqiyot ta'limini amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishish, ekologik ong, madaniyat, ma'naviyatni tuyg'ularini shakllantirish, hozirgi globallashuv davrida Barqaror taraqqiyot va rivojlanish dasturining asosiy faoliyat yo'nalishlari tahlili masalalarini qilib olinib, barcha mamlakatlar tomonidan amalga oshirilayotgan xalqaro miqyosdagi ishlar, olinayotgan natijalar tahlil qilinib, atrof- muhitni musaffolini ta'minlashdagi harakatlari e'tirof etildi.

O'zbekistonda ishlab chiqarish jarayonlarida hosil bo'layotgan chiqindilar, to'lib borayotgan poligonlar, himoyalangan tabiat muammolarini bartaraf qilishga oid tavsiyalar ishlab chiqish, hozirgi globallashuv jarayonida atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiat va jamiyatdagi ekologik muammolarni bartaraf etish, BMTning Barqaror Taraqqiyot va Rivojlanishni ta'minlash yuzasidan Mingyillik Taraqqiyot Maqsadlari, tabiatdagi real va potensial tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, to'lib borayotgan poligonlar, O'zbekistonda ishlab chiqarish jarayonlarida hosil bo'layotgan chiqindi muammolarni bartaraf qilish masalalari muhim ahamiyatga ega bo'lib, mazkur masalalar bilan tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitalari shug'ullanmoqdalar.

Jamiyatdagi chuqur o'zgarishlar giyohvand vositalar bilan savdo qilish va uyushgan jinoyatchilik singari surunkali davom etuvchi muammolarni keltirib chiqarib, ijtimoiy birlikka, madaniy xilma-xillikka, atrof muhitga yangi tahdidlar solmoqda. Sovuq urushlarning tugatilishi tinchlik va hamkorlikni barqaror ettirish uchun yangi imkoniyatlar yaratib, g'alamislik bilan urushlarni keltirib chiqarishni davom ettirayotgan hamda millionlab odamlarni qashshoqlikka mahkum etayotgan millatchilik va etnik ziddiyatlarning sababchisi ham bo'lmoqda.

BMT tinchlik va xavfsizlik muammolari bilan shug'ullanishdan tashqari, aholini to'liq ish bilan ta'minlash, uning turmush darajasini ko'tarish, ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashish masalalarini hal qilishga amaliy yordam beradi. BMTning Taraqqiyot borasidagi sayi-harakatlari dunyodagi millionlab kishilarning hayotiga, farovon turmush kechirishlariga katta ta'sir ko'rsatmoqda. BMT o'z faoliyatida, dunyoda mustahkam tinchlik va xavfsizlikka faqatgina insonlarning iqtisodiy va ijtimoiy farovonligi tufayligina erishish mumkinligiga ishonch nuqtai nazariga amal qiladi. Ko'pgina jabhalarda yutuqlarga erishilganiga qaramay, dunyoda hanuz boylik va farovon hayot kechirish borasida ulkan nomuvofiqliklar mavjuddir. Kambag'allik bilan kurashish, bir mamlakat ichidagi va davlatlar o'rtasidagi tengsizlikni yo'qotish BMTning asosiy maqsadlaridan bo'lib qolmoqda. BMT tizimi faqat siyosiy yo'nalishni ishlab chiqibgina qolmay, o'z iqtisodiy hamda ijtimoiy maqsadlariga erishish uchun turli yo'llar bilan faoliyat ko'rsatadi, ya'ni hukumatlar bilan taraqqiyot dasturi va rejalari yuzasidan maslahatlashadi, xalqaro meyyor va standartlarni joriy qiladi. Har yili 25 mlrd dollar investitsiyalashgan jamg'armalarni mobilizatsiya qiladi. Bunga taraqqiyot dasturini amalga oshirishga qaratilgan moliya institutlaridan tushadigan tushumlar ham qo'shiladi. Tabiatni muhofaza qilish, butun insoniyat manfaatlarini ko'zlab, tabiatdan oqilona foydalanish, uni saqlash, qo'riqlash va tabiiy boyliklarini ko'paytirish yo'lida davlatlar va xalqlarning ilmiy jihatdan asoslangan harakatlar majmuini amalga oshirishdan iboratdir. Bugungi kunda tabiatdagi kelib chiqayotgan ekologik muammolar hech kimga sir bo'lmay qoldi, bu inqirozning oldini olish shu maskanda yashayotgan har bir vijdonli kishining burchi hisoblanadi. Tabiatni muhofaza qilish, yer yuzidagi butun insoniyatni baxt-saodati, kelajakda yashaydigan avlod taqdiri uchun g'amxo'rlik qilishdir. Bugungi kunga kelib esa tabiat boyliklari ham cheksiz emas, balki tugashi mumkinligi, ulardan tejab-tergab foydalanish kerakligini tushundilar. Tabiiy muhit va tabiiy resurslar hozirgi davrda duhyo miqyosida nihoyatda ehtiyot qilinishi kerak bo'lgan qimmatli ijtimoiy boylikdir. Tabiiy muhit ayrim davlat fuqarolari, shuningdek, butun insoniyatning kelajakda farovon hayot kechirishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadbirlarni muntazam ravishda amalga oshirish yo'li bilan muhofaza qilinishi kerak.

YUNEP tashkilotining navbatdagi 5-Sessiyasi 2022-yil 28-fevraldan 2-martgacha Nayrobida onlayn rejimda bo'lib o'tdi. Sessiyaning bosh maqsadi barqaror taraqqiyotni ta'minlash uchun tabiatdagi ekologik muammolarni bartaraf qilish masalalariga bag'ishlandi. Bunda ko'rilgan masalalar: ijtimoiy rivojlanish jarayonida barqaror ekologik taraqqiyot ta'limini amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari, ekologik ong, madaniyat, ma'naviyat, organik olamning biologik xilma-xilligi masalalari va insoniyatning sog'lom genofondini saqlab qolish muammolarini bartaraf qilishda Barqaror rivojlanishni ta'minlashdan iborat edi.

Jamiyatda kelib chiqayotgan ekologik ofatlarni oldini olish maqsadida, "Mingyillik taraqqiyot dasturi" - qashshoqlik va ochlikka barham berish, kasalliklarning oldini olish, uchinchi mingyillikda atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdagi ekologik muammolarni bartaraf etish masalalari barcha ta'lim olish va rivojlanish sohasidagi yo'nalishlarda "yo'l ko'rsatgich" bo'lib xizmat qiladi. Hozirgi vaqtda jahon aholisining har 10 tadan 4 tasi toza ichimlik suvi yetishmaydigan joylarda yashashga majbur bo'lib, bunday

holat 2025-yilga kelib, har 10 odamdan 6 tasi yoki 5,5 mlrd aholi toza ichimlik suv tanqisligiga uchrash ehtimoli mavjud ekan.

3 -rasm. YUNEP tashkilotining 5- Sessiyasi. 202- yil 28-fevral Noyabr.

Aholining ma'lum qismi ekologik toza hisoblanadigan oziq-ovqat mahsulotlariga nisbatan ehtiyoj sezadi, ayrim hududlarda esa toza kislorod muammo bo'lib, atrof- muhit atmosfera havosi butunlay ifloslangan holatlarni kuzatish mumkin. Atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiatdagi chiqindi muammolari, ularni bartaraf etish, real va potensial tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, organik olamning biologik xilma- xilligi, sog'lom genofondini saqlashning amaliy ahamiyati shundan iboratki, barcha mamlakatlarda nisbatan ekologik musaffo hududlarni barpo etish va mana shu musaffolikni saqlab qolish eng asosiy masalalardan bo'lib hisoblanadi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish muhim davlat ahamiyatiga ega bo'lgan muammo hisoblanib, ekologik muammolarni hal etishning asosiy yo'nalishlari Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi, vazirliklar, idoralar hamda davlat tomonidan qabul qilingan ilmiy, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha gigiyenik milliy, biologik xilma-xillikni saqlash bo'yicha Milliy strategiya va harakat rejalarida o'z aksini topgan. Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi bu borada tabiiy resurslardan tejab-tergab foydalanish va kam chiqindili texnologiyalardan foydalanish, Xalqaro tashkilotlar olib borayotgan keng miqyosdagi dolzarb muammolar, shahar va qishloqlarni ichimlik suvi bilan ta'minlashdan tortib, hududlarni minalardan tozalash, mehnatkashlar huquqlarini himoya qilish, butun dunyo aholisini ovqatlantirish, havoda tashib ketilayotgan yuklarning xavfsizligini ta'minlash, yer yuzidagi barcha xalqlar va millatlar salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan korxonalarning ishlab chiqarish jarayonini xavfsizligini ta'minlash, har xil turdagi chiqindilar miqdorini kamaytirish, hududlarni tabiiy holatini saqlab qolish haqidagi masalalar alohida ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasida atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiat va jamiyatdagi ekologik muammolarni bartaraf etish masalalari muhim davlat ahamiyatiga ega bo'lib, mavjud ekologik muammolarni hal etishning asosiy yo'nalishlari Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi, vazirliklar, idoralar hamda davlat tomonidan qabul qilingan meyyoriy hujjatlar: biologik xilma-xillikni saqlash bo'yicha milliy strategiya va harakat rejalarida o'z aksini topgan. Sanoat korxonalari faoliyati, ularda hosil bo'layotgan chiqindilar tarkibidagi zaharli moddalarning tirik organizmlarga patogen ta'sirlarini o'rganish, ularning tabiiy ob'ektlarga ta'siri masalalarini o'rganish, to'lib borayotgan poligonlar, tabiat muammolarini bartaraf qilishga oid tavsiyalar ishlab chiqish, atrof-muhitni muhofaza qilish, real va potensial tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, organik olamning biologik xilma- xilligi, sog'lom genofondini saqlash hamda sanoat korxonalari chiqindilari bo'yicha bir qancha ilmiy –tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda.

BOSHLANG'ICH TA'LIMNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI:TA'LIM VA TARBIYA INTEGRATSIYASI

Jumayeva Mohigul Abduvohidovna –

NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi, p.f.f.d. (PhD).

Quvvatova Jasmina Musurmonovna-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish savodxonligi darslarida muloqot madaniyatini rivojlantirish haqida fikr yuritiladi. O'quvchilarning, eng avvalo, savodxonligini oshirishda to'g'ri o'qish, so'z boyligini oshirish, keng fikrlashga o'rgatish, nutqini, ongini oshirish kabi bir qator xususiyatlarni o'rganishda ona tili va o'qish savodxonligini to'g'ri tashkil eta bilish lozim.

Kalit so'zlar: Madaniyat, o'quvchi, nutqni rivojlantirish, ona tili va o'qish savodxonligi, muloqot.

Boshlang'ich ta'lim tizimida boshlang'ich sinf o'quvchilarida muloqot qilish va uni shakllantirish hamda rivojlantirishda, eng avvalo, o'quvchida matn ustida ishlash va matn tuzish ko'nikmasini shakllantirishimiz kerak. Birinchi sinfda, ya'ni savod chiqarish davridanoq dastlab og'zaki so'ngra yozma tarzda matn tuzishni o'rgatish lozim. Bolalarga matn tuzishni o'rgatish ulardagi quyidagi sifatlarni takomillashtirishga yordam beradi:

- atrof-muhit haqidagi tushunchalarning qay darajada shakllanganligini;
- fikr yuritish qobiliyatlarini;
- axborotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini;
- voqelikka nisbatan mushohada yuritishni, munosabat bildirishni;
- voqea hodisaga xulosa chiqarishni .

Boshlang'ich maktab ta'lim-tarbiyasini integratsiyalash muammosi nazariya uchun ham, amaliyot uchun ham muhim va dolzarbdir. Boshlang'ich ta'limni integratsiyalash masalasiga keyingi paytda bir qancha yondashishlar bo'ldi: darsni ikki fan o'qituvchisi olib borishi yoki ikki fanni bir darsga birlashtirib, uni bir o'qituvchi tomonidan o'tilishidan to integratsiyalangan, kurslar tashkil etish boshlang'ich ta'lim mazmunini tubdan o'zgartirishgacha. Bunga maktab ham, didaktika va metodika ham tayyor emas .

Hozirgi kunda asosini tabiatshunoslik bo'yicha bilimlar tashkil etuvchi integratsiyalangan kurs yaratish muammosi dolzarb bo'lib turibdi. Bular boshqa turdagi bilimlarni jipslashtiruvchi asosiy vazifani o'z zimmasiga oladi.

Ta'limning maqsadi jamiyat ehtiyojiga mos ravishda shakllanadi. Shunday ekan, ta'lim-tarbiya maqsadi mos va mutanosib bo'lishi kerak. Ilmiy adabiyotlarda ta'limning maqsadi imkoniyatlardan to'g'ri, aniq, o'rinli foydalanish ko'nikma va malakalarini hosil qilish, mantiqiy-ijobiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish, milliy g'oyani singdirish, sharqona tarbiyani shakllantirish, shaxsni ma'naviy boyitishdan iboratligi ta'kidlangan. Ta'limiy maqsad asosida o'quvchilarda mustaqil fikrlash, og'zaki va yozma savodxonlikni oshirish, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish orqali ularning muloqot madaniyati takomillashtiriladi. Tarbiyaviy maqsad asosida esa ma'naviy, g'oyaviy, nafosat tarbiyasi beriladi. Til o'rganish jarayonida xalqning madaniy-axloqiy qadriyatlariga yaqinlashtirish imkoni paydo bo'ladi.

Integratsiyalashgan dars turlari. Integratsiyalashgan darslarni tashkil etishning samaradorligi. Integratsiyalashgan kurs- bu sinfdan tashqari o'qish. Bu yerda yaxlit jarayon quyidagicha kechad:

- kitob o'qish asbobi sifatida o'qish darslarida olgan o'qish ko'nikmalarini takomillashtirish;
- matn ustida ishlash;
- suhbatdoshlar doirasini tanlash kabi kitoblarni tanlash .

Tekshiruvlar natijasida shu narsalar aniqlandiki, integral yondashuvni amalga oshirishga yordam beruvchi usul va vositalarga quyidagilar kiradi:

1. Evristik suhbatlar;
2. Umumiy suhbatlar;
3. Ekskursiyalar;
4. Ona tili, tabiatshunoslik darslarida kuzatishlar, badiiy asarlar materiallari asosida nutq o'stirish uchun yozilgan ijodiy ishlar;
5. Ta'limning ko'rgazmali metodlari;
6. Mustaqil ishlar;
7. O'qish, matematika darslarida og'zaki rasm chizish;
8. Imo-ishorali ko'rinishlar (pantomimalar);
9. Tabiatshunoslik darslarida tabiat tasvirlarini ifodali o'qish;
10. Ona tili darslarida tabiatshunoslikka oid diktantlar, matnlar yozish (shu sinfga tegishli orfogrammalarni takrorlangan holda);

11. O'lkashunoslik asosida matematik masalalarni hal qilish, yechish va boshqalar .

Shuningdek, o'quvchining dars jarayonida bajargan topshiriqlariga ijobiy munosabatda bo'lish, mehnatiga yarasha rag'batlantirish, dars davomida turli o'yinlar tashkil etish darsning sifatini hamda samaradorligini yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Zunnunov A. Pedagogika nazariyasi T "Aloqachi", 2006-yil.
2. Alekseyeva L.N Innovatsion texnologiyalar eksperiment manbai sifatida. T. "O'qituvchi", 2004-yil.
3. Mavlonova R. Pedagogika T "Yangi avlod asri", 2003-yil.

RAQAMLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISH SHAKL VA METODLARI

Isroilova Ruhshona Sunnatovna-

NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi p.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya: ushbu maqolada raqamli ta'lim texnologiyalari asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish haqida batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kasbiy malaka, kasbiy kompetensiya, kasbiy fanlar bloki, tayanch kompetensiya, axborot, kompetent, o'quv fani, raqamli ta'lim texnologiyalari.

O'zbekistonning ta'lim sohasidagi strategik hujjatlarida umumiy va kasbiy ta'lim mazmunini yangilashning ahamiyatli konseptual asoslaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Bunda kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishning asosiy maqsadlari – ta'lim samaradorligi va sifatini ta'minlash ekanligi belgilangan. Shu tariqa, kompetensiyaviy yondashuv – ta'lim tizimining ijtimoiy buyurtmaga javoblaridan biridir. Kompetensiyalar ustida ishlash – butun dunyo ta'lim tizimlarining ta'limiy natijalari va hayotning zamonaviy talablari o'rtasidagi uzilishlarni bartaraf etishga urinayotgan yo'nalishdir.

Kasbiy kompetentlik - mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishidir [1].

Raqamli texnologiya - kompyuter texnikasi yordamida yaratilgan o'z dasturiy ta'minotiga ega texnologiyalar.

Raqamli ta'lim jarayonini qurish zarurati quyidagi omillar bilan bog'liq:

- talabalarning yangi avlodi (raqamli avlod) alohida ijtimoiy-psixologik xususiyatlarga ega;
- ta'limning raqamli transformatsiyasi raqamli iqtisodiyotni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi;
- axborot tizimlari to'plami turli vazifalarni ta'minlash uchun maxsus ishlab chiqilgan ta'lim jarayoni.

O'quv jarayonini raqamlashtirish axborot texnologiyalar va vositalarning jadal rivojlanishini hisobga olish imkonini beradi.

Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini zamon darajasidagi kadr qilib tayyorlash uchun taqamli texnologiyalarning o'rni katta ahamiyatga egadir.

Ta'limni raqamlashtirish aspektidagi asosiy tushunchalar raqamli savodxonlik, raqamli ta'lim muhiti, axborot-kommunikatsiya kompetensiyasidir[7-9]. Rus olimlaridan N.P.Petrov, G.A.Bondareva mediasavodxonlik, innovatsiyalarga munosabat va kommunikativ kompyuter ko'nikmalari, *raqamli savodxonlikni* ko'p qirrali tushuncha sifatida izohlaydi[2]. Raqamli ta'lim muhiti kontseptsiyasidan foydalanganda olimlar qiymat-semantik komponentni, dasturiy-uslubiy, axborot-bilim, aloqa va texnologik komponentlarni ajratib ko'rsatishadi, shuningdek, baholash, diagnostika va tuzatish funktsiyalarini amalga oshiradigan samarali-tuzatuvchi komponentlarni ko'rsatadilar.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, integrativ yondashuv asosida o'qitishga tayyorgarligi, ilmiy-tadqiqot ishlari, fanlararo aloqadorlikning turli yo'nalishlari va tamoyillari, ularning o'quv jarayonida muayyan fanlarni o'zlashtirishda qo'llanishi, o'quv fanlararo aloqadorlik asosida ta'lim mazmuniga qo'yiladigan talablarning ilmiy-amaliy jihatlari N.M.Abdullayeva, M.Ashirova, T.Dayanayeva, R.A.Mavlonova, A.Musurmonov, P.Musayev, R.G'.Safarova, E.O.Turdiqulov, A.Ch.Choriyev, Sh.E.Qurbonov, Sh.Yusupovalarning ishlarida tadqiq etilgan.

Kasbiy pedagogik kompetensiyalarni alohida turlarga ajratish maqsadga muvofiqdir: - maxsus pedagogik kompetensiya; - pedagogik faoliyatni zarur darajada amalga oshirish uchun yetarli ma'lumotga ega bo'lish. Bundan tashqari, pedagogning o'z kasbiy darajasini munosib baholay olishi va mutaxassis sifatida o'z rivojlanishini belgilash qobiliyati ushbu turga bog'liq; - ijtimoiy pedagogik kompetensiya; -

ijtimoiy vakolat darajasi pedagogning hamkasblari bilan munosabatlarni samarali qurishi, birgalikdagi harakatlarni rejalashtirish qobiliyatini belgilaydi. Samarali aloqa ko'nikmalari, pedagogik madaniyat va ish natijalari uchun javobgarlik; - bularning barchasi ijtimoiy pedagogik kompetensiya tushunchasiga kiritilgan; - shaxsiy pedagogik kompetensiya; - bu pedagogik ishni oqilona tashkil etish qobiliyati bo'lib, vaqtni boshqarish, shaxsiy o'sishga intilish uning asosiy tarkibiy qismlaridir. Shaxsiy pedagogik kompetensiyaning yuqori darajasi ega bo'lgan ishchilar charchashga kamroq moyil, vaqt bosimida ishlashga qodir.

O'QITUVCHINING KASBIY KOMPETENTLIK SIFATLARI[4]:

- O'quvchilarda motivatsiyani shakllantirish;
- Ta'lim jarayonini rejalashtirish, baholash, qayta aloqani o'rnatish;
- Axborot kommunikatsiya texnologiyalarini bilish;
- O'z ustida ishlash;
- Pedagogika va psixologiyaga oid bilimlarga ega bo'lish;
- O'z fanini mukammal bilish;
- Ta'lim muhitiga yangilik kiritishi;

Kasbiy kompetentlikning tarkibiga kasbiy faoliyatdagi kompetentlik, kasbiy muloqotdagi kompetentlik, mutaxassisning o'z kasbini nomoyon etishdagi kompetentligini kiritish mumkin.

Raqamli texnologiyalar asosida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun quyidagi tavsiyalarga amal qilish kerak:

1. O'quv dasturlarida raqamli texnologiyalardan foydalanishni kengaytirish: O'qituvchi, darsda raqamli texnologiyalardan foydalanishni larga ko'rsatishi kerak. Bu esa larni kasbiy kompetensiyalari yuqori bo'lishiga yordam beradi.

2. Interaktiv darslar tashkil etish: O'qituvchi interaktiv darslar tashkil etib, talabalarni bilimlarni amaliyotga joriy etishiga yordam berishi kerak. Shuningdek, talabalar interaktiv darslar orqali savollar berib, javoblar qaytarishi hamda boshqa talabalar bilimlari haqida gapirishi mumkin.

3. Onlayn platformalardan foydalanish: O'quv dasturlarini onlayn platformalarda taqdim etish, talabalarining ma'lumotlarga kirishini yanada qulaylashtiradi.

4. Tayyorlov dasturlari ishlab chiqish: Talabalar tayyorlov dasturlari ishlab chiqish orqali kasbiy kompetensiyalarini yuqori darajaga ko'tarishini osonlashtirishadi. Shuningdek, bu shaklda talabalar "amaliyot"da test topshirishi mumkin.

5. Qo'llanmalar va videolar yaratish: O'qituvchi qo'llanmalar va videolar yaratib, shu bilimlarni talabalarga ta'lim berishi hamda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishi mumkin.

7. O'zlashtirish: Talaba raqamli texnologiyalardan foydalanib, bilimlarini o'zlashtirishi kerak. Shuningdek, o'zlashtirishni ta'lim jarayonining mustaqil tashkili sifatida ko'rinishga keltirilsa ham bo'ladi.

Bizningcha hozirgi kunda Oliy ta'lim muassasalariga o'quv jarayonlarini mustaqil tashkil etish borasidagi imkoniyatlardan kelib chiqib ta'limda raqamli texnologiyalarini qo'llashning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni belgilashimiz mumkin[3]:

• ta'lim berishni samarali tashkil etish uchun o'quv dasturlarini yaratishda bugungi zamonaviy axborot vositalaridan keng foydalanish;

- ta'lim berishga asoslangan raqobatbardosh, ko'p tarmoqli Veb-saytlar tayyorlash;
- talabalar mustaqil foydalanishlari uchun uslubiy va didaktik materiallarni kreativ fikrlash, axborot madaniyatini shakllantirish maqsadlari asosida ishlab chiqish;
- talabalarining axborotlardan foydalanishda uning realligini ta'minlash imkoniyatlarini oshirish;
- virtual modellar bilan kompyuter tajribalarini tashkil etish va o'tkazish;
- maqsadli axborot izlashni tizimli tashkil etish.

Shunday qilib, raqamli texnologiyalar asosida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun juda ko'p usullar mavjud. Bu usullar yordamida talabalar bilimlarni amaliyotga joriy etadi va kasbiy kompetensiyalarini yanada rivojlantirishi mumkin.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish juda muhimdir, chunki ular kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishga imkon beradi va o'quvchilar uchun qulaydir. Raqamli texnologiyalar asosida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari kasbiy kompetensiyasini rivojlantirilganda zamon bilan hamnafas kadr bo'lib yetishadi.

Xulosa sifatida raqamlashtirish talabalar bilim olishining ijtimoiy paradigmasini o'zgartirib, takomillashtirish, kengaytirish imkoniyatlarini ochadi. Zamonaviy dunyodagi raqamli texnologiyalar nafaqat vosita, balki yangi imkoniyatlarni ochadigan mavjudlik muhiti: har qanday qulay vaqtda o'rganish, uzluksiz ta'lim imoniyatini oshiradi. Ta'limni raqamlashtirish talabalar tomonidan mobil va Internet texnologiyalaridan foydalanishni, ularning bilim doirasini kengaytirishga imkoniyat yaratadi.

Boshlang'ich ta'limda raqamli texnologiyani qo'llash, talabalarni mustaqil fikrlashni va ijodiy hamkorlikni rivojlantiradi. Bu xususiyatlar talabalarga tushunishni va fikrlashni osonlashtiradi. Raqamli texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun ta'limning asosiy vositalaridan biri bo'ladi.

Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini raqamli texnologiya asosida kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar quyidagi xulosalar chiqarish imkonini beradi:

1. Ta'lim jarayonini osonlashadi: Raqamli texnologiya o'qituvchi va talabalar uchun ta'lim jarayonini osonlashtiradi. Bularning bir qismi veb-saytlar, elektron darsliklar, video va audio materiallaridan foydalanishni osonlashtiradi.

2. Mustaqil fikrlash: Raqamli texnologiyalarni boshlang'ich ta'limda qo'llash, talabalarga mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu shunday ko'nikma, talabalarni hayotdagi muammolarga yechim topishda imkin beradi.

3. Eng yaxshi xususiyatlarga ega bo'lish: Raqamli texnologiya barcha turdagi talabalar uchun eng yaxshi xususiyatlarga ega bo'ladi. Bu yordamida talabalar mutaxassislik sifatida uzoq muddatda ishlashlari kerak bo'lgan sahifalarda tajriba va bilim orttirib borishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muslimov N.A., Urazova M.B., Eshpulatov Sh.N. (2013). Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi.// - T.: Fan va texnologiya nashriyoti.

2. Петров, Н.П. Цифровизация и технологии цифровизации и образования / Н.П. Петров, Г.А. Бондарева // Наука Мира, культура, образование. – 2019. – № 5 (78). – С. 353-355.

3. Xolmatov P.Q. Ta'limni raqamlashtirish asosida bo'lajak o'qituvchilar kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish imkoniyatlari. // Academic Research in Educational Sciences Volume 3 | Issue 11 | 2022.

4. Rasulova Z. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. // "Science and Education" Scientific Journal / ISSN 2181-0842 October 2021 / Volume 2 Issue 10.

5. Bayturayeva N. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ijodiy kompetentligini rivojlantirishda mustaqil ta'lim faoliyati. // «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal ISSN: 2181-1601| Volume: 1, ISSUE: 6.

6. Toshxonov A.T. "Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini integrativ yondashuv asosida takomillashtirish". // Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent 2023. – 44 b.

7. Бабина, С.А. Использование мультимедийных технологий в процессе предметно-методической подготовки будущих учителей начальных классов / С.А. Бабина, Н.В. Вершинина, Е.А. Кулебякина // Гуманитарные науки и образование. – 2020. – № 2, Т. 11. – С. 22-28.

8. Дубова, М.В. Организация проектной деятельности младших школьников: практическое пособие для учителей начальных классов // Дубова. – Москва: Баласс, 2010. – 79 с.

9. Петров, Н.П. Цифровизация и цифровые технологии в образовании / Н.П. Петров, Г.А. Бондарева // Мир науки, культуры, образования. – 2019. – №5 (78). – С. 353-355.

10. Савенков, А.И. Методика исследовательского и проектного обучения школьников / А.И. Савенков. – Самара: Федоров, 2016. – 125 с.

TA'LIM MUASSASASINI BOSHQARISHDA TASHKILIY-PEDAGOGIK TAMOYILLARNING UZLUKSIZLIGI

Xalmonov Umid Ochilovich -

T.N.Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti
Qoraqalpog'iston filiali mustaqil izlunuvchi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yangi O'zbekiston ta'lim tizimi rahbarlarning zamonaviy boshqaruv kompetentsiyaviy yondoshuvi, faoliyatining to'g'ri yo'lga qo'yilganligi, ta'lim sifatini yanada rivojlantirishga alohida e'tibor berilayotganligi qayd etilgan.

Kalit so'zlar: Zamonaviy rahbar boshqaruvi, boshqaruv strategiyasi, innovatsiya, marketing, o'qituvchi, o'quvchi, unumdorlik, boshqaruv samaradorligi, boshqaruv ob'ekti, boshqaruv subyekti.

Mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki yillaridanoq, milliy ta'lim tizimining huquqiy asoslari shakllantirildi va uning yagona, uzluksiz modeli yaratildi. O'zbekiston MDH mamlakatlari orasida birinchi bo'lib, ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, shuningdek, uzluksiz ta'lim tizimini shakllantirishga oid huquqiy asoslar yaratildi.

Dunyo miqyosida ta'lim barqaror taraqqiyotni ta'minlovchi asosiy omil sifatida e'tirof etilib, YuNYeSKO tomonidan 2030-yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim kontseptsiyasida "Butun hayot davomida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish" asosiy vazifa sifatida belgilangan [1].

Bugungi kunda ta'lim sohasini tubdan takomillashtirish davr talabiga aylangan. Ushbu talabdan kelib chiqqan holda, ta'lim sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi bir qator qonun, farmonlar qabul qilindi. Jumladan, 2020-yil 23-sentyabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi "Xalq ta'limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy yetish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3931-son qarori, 2018- yil 5-sentyabrdagi "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5538-son farmoni, 2019-yil 29- apreldagi PF-5712-son farmoni bilan tasdiqlangan "Xalq ta'limi tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish Kontseptsiyasi", 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son farmoni, 2021-yil 25-yanvardagi "Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4963-son qarori va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar ta'lim sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iboratdir.

Bugungi kunda zamonaviy rahbar boshqaruv fanining umumiy asoslarini puxta bilishi, shuningdek, boshqaruv strategiyasi, innovatsiyalar, marketing, xodimlarni boshqarish sohasida maxsus bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi, muassasadagi boshqaruvni rejalashtirish, tashkillashtirish, nazorat etish hamda shu maqsadini amalga oshirishi talab etiladi.

"Boshqaruv" so'zi odatda aniq bir maqsadga erishish uchun boshqariluvchi ob'ekt (yoki tizim)ga faol ta'sir ko'rsatish to'g'risida gapirilganda qo'llaniladi, bu o'z navbatida, ma'lum bir rejalashtirilgan faoliyatni ifodalaydi.

Zero, o'z davrida buyuk mutafakkirimiz Abu Rayhon Beruniy birinchilardan bo'lib jamiyatni boshqarishda jamiyat davlatga xizmat qilmay, davlat jamiyatga xizmat qilishi kerakligini tushungan. "U jamiyatni idora qilish va boshqarishning mohiyati aziyat chekkanlarning huquqlarini himoya qilish birovlarining tinchligi yo'lida o'z tinchligini yo'qotishidan iborat"deb bilgan [2].

Umumiy boshqaruvda bo'lganidek, ta'lim muassasalari rahbarlari ham o'z faoliyatlari davomida quyidagi yettita boshqaruv tsiklidan foydalanadilar: maqsadni belgilash, ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash, boshqaruv qarorlarini qabul qilish, rejalashtirish, tashkillashtirish, nazorat qilish va tahlil qilish.

Ta'lim muassasasining rahbari o'ziga yuklatilgan vazifalarni bajarish jarayonida quyidagi uch turdagi ob'ektlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi: ta'lim jarayoni ishtirokchilari (o'rinbosarlar, o'qituvchilar, o'quvchilar, texnik xodimlar, ota-onalar, xomiylar va h.k.), jarayonlar (ta'limiy, tarbiyaviy), moddiy-texnik vositalar [3].

Boshqaruvni, ya'ni boshqaruv faoliyatini tashkil etish zaruratini belgilovchi bosh mezon bu inson oldiga yoki muassasa oldiga qo'yilgan maqsad bo'lib, unga erishish uchun vazifalar belgilash, tashkil etiladigan faoliyatni oldindan rejalashtirish, amalga oshirish yo'l-yo'riqlarini tanlash, vazifalarning mazmun va mohiyatiga ko'ra bajaruvchilar (mutaxassislar)ni tanlash va bajariladigan vazifalarni taqsimlash, belgilangan maqsadga erishish uchun tashkil etiladigan jarayon ishtirokchilari faoliyatini muvofiqlashtirish zarur hisoblanadi.

Mazkur faoliyat boshqaruv faoliyatini, uni amalga oshirish boshqaruv funktsiyalarini, amalga oshirish izchilligi (ketma-ketligi) boshqaruv algoritmini, amalga oshirish yo'l-yo'riqlari boshqaruv metodlarini, xodimlarning faoliyatini tashkil etish va muvofiqlashtirish boshqaruv uslublarini, mazkur yo'nalishda qabul qilingan qarorlar boshqaruv qarorlarini ifodalaydi.

Bu borada o'zbekistonlik tadqiqotchilardan Sh.Qurbonov va E.Seytxalilovlar quyidagi fikrlarni bildirib o'tishgan: "Unumdorlik – bu qandaydir vaqt ichida olingan natijalarning foydaliligi va u bilan bog'liq xarajatlar o'rtasidagi nisbatni ko'rsatuvchi faoliyat xususiyati demakdir" [4]. Shuningdek, ushbu tadqiqotchilarning fikricha, bir ta'lim muassasasining boshqa ta'lim muassasasiga nisbatan yuqoriroq natijalari ushbu ta'lim muassasasida har doim ham boshqaruv sifati yuqoriroq bo'lishidan dalolat bermaydi. Masalan, ta'lim muassasasi boy moddiy bazaga ega bo'lsa, moliyalashtirishning qo'shimcha manbalari hisobiga o'qituvchilarga boshqa ta'lim muassasasidagiga nisbatan yuqoriroq ish haqi to'lay olsa, bu ta'lim muassasasi bu barcha ne'matlardan mahrum bo'lgan oddiy ta'lim muassasasiga nisbatan ta'lim sifatining yuqoriroq bo'lishini ta'minlashi mumkin. Lekin masala har bir ta'lim muassasasi o'zida mavjud imkoniyatlardan nechog'liq foydalanayotganligidan iborat.

Ta'lim jarayoni boshqaruv faoliyati samaradorligini baholash bo'yicha nazariy qarashlar Mumbai Universiteti professori S.Xedekar, rossiyalik tadqiqotchilar O.Xomeriki, V.S.Lazarev, V.I.Zvereva, P.I.Tretyakov, A.S.Krasikov, Vengriya Fanlar Akademiyasi doktori G.Kertesi, Vashington Universiteti ilmiy xodimlari Bredley S.Portin, S.Feldmen va S. Klappalar asarlarida yoritilgan [5].

Turli tadqiqotchilar ta'lim muassasasining boshqaruv jarayonini turlicha izohlashadi. Masalan, C.Xedekar ta'lim muassasasida boshqaruv jarayoni – bu ta'lim maqsadlariga erishish maqsadida inson va moddiy resurslardan foydalangan holda ta'lim muassasasi faoliyatini rejalashtirish, tashkil etish, boshqarish va nazorat etish jarayonidir, deb ta'kidlagan [6]. Boshqacha aytganda, C.Xedekar ta'lim muassasasining boshqaruv jarayonini inson va mehnat resurslari hamda boshqaruv tsikliga bog'liqligini nazarda tutgan.

Ta'lim muassasalari boshqaruv faoliyati samaradorligini baholash bo'yicha turli xil qarashlar va turli xil metodikalar mavjud. Ya'ni, ta'lim muassasalari boshqaruv faoliyati samaradorligini turli ko'rsatkichlar orqali baholashi mumkin. Bir tomondan, ta'lim muassasalari boshqaruv faoliyati samaradorligini baholash faqat boshqaruvga doir ko'rsatkichlar bilan amalga oshirilishi mumkin, ya'ni, rejalashtirish, tashkillashtirish, nazorat, tartibga solish, boshqaruv apparati ta'minoti uchun nisbatan kam xarajat qilish va hokazo. Ikkinchi tomondan, boshqaruv samaradorligi ta'lim muassasasidagi pedagogik jarayonlarning o'zgarish dinamikasi, resurslarning natijaviyligi, o'tkazilayotgan islohotlarning har bir shaxs uchun ta'sir darajasiga bog'liq.

Bu borada olimlar turli xil tadqiqotlar olib borishgan. Xususan, Vengriya Fanlar Akademiyasi doktori Gabor Kertesi o'zining “Ta'lim muassasalarini tahlil qilish va baholash: maktablar misolida” maqolasida ta'lim muassasasining boshqaruv faoliyati samaradorligini baholash uchun ta'lim muassasasidagi faqat iqtisodiy kirim va chiqimlarining o'zaro nisbatini o'lchov sifatida olish uning faoliyatini to'liq baholashda yetarli emas, buning uchun ta'lim muassasasining ijtimoiy kirimi va chiqimini ham inobatga olish lozim, deydi. Bu yerda u ijtimoiy kirim sifatida 3 ta komponentni nazarda tutadi: mehnat (masalan, pedagog xodimlarning), tovar va xizmatlar (o'quv materiallari va elektr energiya sarfi), kapital xizmatlar (masalan, binolar va moddiy-texnik bazaga ko'rsatiladigan xizmatlar) [7].

Ta'lim muassasasi rahbarlarining boshqaruv faoliyatini ikkita sub'ektning, ya'ni rahbar bilan ta'lim tizimining o'zaro bog'liq faoliyati sifatida qarash mumkin. Bunday holatda rahbarning boshqaruv ob'ekti boshqarish va o'zini-o'zi boshqarish kabi zaruriy xususiyatlarga ega bo'lgan ta'lim tizimi hisoblanadi, turli xil ta'sirlar asosida, boshqarilayotgan ta'lim muassasasi ham o'z o'rnida boshqaruv natijalariga va boshqaruv sub'ektiga ta'sir ko'rsatadi.

Bizningcha, ta'lim muassasasi faoliyatini samarali boshqarish quyidagi tamoyillar uzviyligi asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq:

- 1) ong va faoliyat birligi;
- 2) ta'lim muassasasini boshqarishning ilmiy va g'oyaviyligi;
- 3) ta'lim muassasalarida boshqaruvning izchil va uzluksizligi;
- 4) ta'lim muassasasida rahbar boshqaruvining gumanitar xususiyatlarga ega ekanligi;
- 5) ta'lim muassasasini boshqarishga har tomonlama(kompleks) tizimli yondashuv;
- 6) ta'lim muassasasi rahbari boshqaruvining muayyan, aniq maqsadga yo'naltirilganligi;
- 7) ta'lim muassasasini boshqarishda ta'lim jarayoni sub'ektlari fikri va mustaqilliklarini, shuningdek, shaxsiy xususiyatlarini ta'minlash;
- 8) ta'lim muassasasini boshqarishda demokratik tamoyillarning ustuvorligi.

Ta'lim muassasalarini boshqarishda rahbarning faoliyati samaradorligi darajasi esa quyidagi mezonlar asosida belgilanadi:

- a) boshqaruvga oid bilimlarga ega bo'lish;
- b) turli ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni tashkil etish jarayonida ishtirok etish;
- v) boshqaruv sohasidagi ma'lumotlar mazmunini yuqori darajada o'zlashtirgan va ulardan amaliy faoliyatda qo'llash borasida yetarli ko'nikma, malakaga ega bo'lish;
- g) muammoli vaziyatlardan chiqib keta olish va uni baholay olish;
- d) ta'lim muassasasi rahbarining samarali boshqaruvchilik darajasini aks ettiruvchi shaxsiy sifatlarini namoyon etish (onglilik, g'oyaviylik, qat'iyatlilik, mustaqillik, tashabbuskorlik, insonparvarlik, ishchanlik, tezkorlik, erkin fikr yuritish, ijodkorlik, mas'uliyatni his etish kabi xislatlar);
- e) ma'lum nuqtai nazarda tura olish va boshqalar.

Rahbarning bosh vazifasi qarorning bajarilishini tashkil etish, mazkur jarayonni muvofiqlashtirish va uning ustidan nazoratni ta'minlashdir. Ya'ni nazorat boshqaruvning yakunlovchi bosqichi hisoblanadi. U ikki tomonlama aloqa shaklini kasb etadi va qarorni bajarish, qo'yilgan maqsadlarga erishish haqida axborot olish uchun imkoniyat yaratadi.

Shunday ekan boshqaruvni, ya'ni boshqaruv faoliyatini tashkil etish zaruratini belgilovchi bosh mezon – inson oldiga yoki muassasa oldiga qo'yilgan maqsad bo'lib, unga erishish uchun vazifalar belgilash, tashkil etiladigan faoliyatni oldindan rejalashtirish, amalga oshirish yo'l-yo'riqlarini tanlash, vazifalarning mazmun va mohiyatiga ko'ra, bajaruvchilarni tanlash hamda bajariladigan vazifalarni taqsimlash, belgilangan

maqsadga erishish uchun tashkil etiladigan jarayon ishtirokchilari faoliyatini muvofiqlashtirishdan iboratdir[8].

Umuman olganda, ta'lim muassasalarini boshqaruv faoliyatidagi muvaffaqiyat rahbarning ijrochilar mehnatiga bo'lgan munosabatdan qanchalik manfaatdorliklarini anglata bilishlik qobiliyatiga sezilarli darajada bog'liqdir. Mazkur holda mehnatni rag'batlantirish usullari mujassam ijtimoiy-iqtisodiy, etnik va ruhiy pedagogik sharoitlar, insonlar ongida ularning mehnatga ijobiy munosabatda bo'lishlarini shakllantirish maqsadida yuqori natijalarga erishishga intilishdan iborat.

Zamonaviy rahbarning muhim boshqaruv maqsadi o'z xodimlarini axloqiy jihatdan yuksak darajaga ko'tarish, ularni ma'naviy jihatdan sog'lom jamoaga aylantirishdan iborat. Bu esa pedagogik yo'nalishda uzluksiz ta'lim tizimini boshqarishda samaradorlikka erishish, oliy va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi, umumiy ta'lim tizimlarida faoliyat yuritayotgan ta'lim muassasalarining faoliyatini yaxlit, maqsadli va uzluksiz boshqarish, o'qitish hamda ma'naviy-ma'rifiy ishlar yo'nalishlarida muayyan yutuqlarning qo'lga kiritilishini kafolatlaydi.

Iqtiboslar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni. – O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda // URL: <https://lex.uz/docs/3107036>

2. O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar. – T., "O'zbekiston", 1995-yil, 49-bet. // URL: <https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/falsafa/zhamiyatning-falsafiy-tahlili>

3. Xomeriki O.N. Razvitie shkoly kak innovatsionnyy protsess. – M., 1994. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/talim-zharayonida-bosh-aruv-faoliyati-samaradorligini-ba-olashga-oid-nazariy-arashlar>

4. Qurbonov Sh., Seytxalilov E. Ta'lim tizimini boshqarish. – T.: "Turon-Iqbol", 2006. –101-b. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/17889912.pdf>

5. Matkarimov J.Sh., Sharofaddinov Sh.A. Ta'lim jarayonida boshqaruv faoliyati samaradorligini baholashga oid nazariy qarashlar. Zamonaviy ta'lim / sovremennoe obrazovanie, T.: 2015, №3. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/talim-zharayonida-bosh-aruv-faoliyati-samaradorligini-ba-olashga-oid-nazariy-arashlar>

6. Sandhya Khedekar. Educational Management, TSCER. III.1 Function of Education Management. 2007. R. 1.

7. Gabor Kertesi. The assessment and evaluation of educational institutions, school accountability. Green Book: for the renewal of public education in Hungary. Budapest, 2009. R. 179-180.

8. Xasanov R., Suyunov Sh. Inson resurslarini boshqarishda ta'limning ahamiyati. // Ta'lim va iqtisodiyot jurnali. 6-son, 2010 y., 146-b. // URL: <https://tsue.scienceweb.uz/index.php/archive/article/download/4057/3084/>

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINING INTERNET TEXNOLOGIYALARI IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH HAQIDA

Ergasheva Fatima Toyirovna - NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasida katta o'qituvchi.

Umarova Aziza Burxonovna - NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabasi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida internet va axborot texnologiyalarning tutgan o'rni, bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda va o'quvchilarning shaxsini shakllantirishda internet texnologiyalaridan foydalanish muammolari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Internet, o'qituvchi, o'quvchi, axborot texnologiyalari, internet texnologiyalari, ta'lim tizimi, ta'lim sifati.

Keyingi vaqtlarda internet texnologiyalari jamiyatdagi turli kasb egalari faoliyatida muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Jumladan, ta'lim muassasalarining o'qituvchilari ham bu texnologiyasiz o'z faoliyatlarini tasavvur qila olmaydigan darajaga yetib keldi. Xususan, boshlang'ich sinf o'qituvchilari ham o'z faoliyatlarida internet xizmatlaridan samarali foydalanishlari uchun katta zarurat bor.

Internet tarmog'ida berib borilayotgan yangiliklardan xabardor etuvchi matnlar, tasvir hamda ovoqli xizmatlar va bir qator imkoniyatlar barcha jabhada katta yengilliklarni yuzaga keltirayotgan bo'lsa-da, ammo ikkinchi tomondan insoniyatni beixtiyor virtual olamga jalb etib bormoqda. Ushbu virtual olam, ayniqsa yoshlarni o'ziga ko'proq tortmoqda. Bu borada mutaxassislarining so'zlari quyidagi natijalarni isbotlamoqda

[1, 2]: internet tarmog'ida ijobiylik insonning fan, soha va faoliyatiga bog'liq muhim aniq dalillarga ega bo'lishida har tomonlama qulayligi va tegishli vaqt miqdorining tejallishiga olib kelishi kundek ravshan, lekin qiziquvchanlik sababli Internetdagi insonning ma'naviyati, sog'ligiga salbiy ma'lumotlar va ko'ngilochar resurslarga haddan ziyod berilib ketish holatlari ko'p uchramoqda. Salbiy holatlar - izlanuvchanlik, fikriy rivojlanish, mushohada, tahlil qilish qobiliyati va xotiraning o'tkirlik darajasini susaytirishga sabab bo'lmoqda.

Ma'lumki, Internetdan foydalanish hech kimga majburiy bo'lmagan va insonning o'z tafakkuridan kelib chiqqan qonun-qoidalar asosida bo'lishi kerakligi, hamda undagi me'yor talablari, ya'ni Internet tarmog'idan axborotlarni to'g'ri tanlash har jihatdan o'rinlidir. Bundan ko'rinib turibdiki, ushbu tarmoq vositasining o'z ichiga qamrab olgan axborotlar hajmi shu qadar keng va ko'p ekanligi gohida o'zimizga kerakli bo'lgan ma'lumotlarni ajratib olishimizda ham qiyinchilik tug'dirmoqda.

Internet texnologiyalarining yangiligi va o'ziga xosligi insoniyat rivojlanishi nuqtai nazaridan ular deyarli insoniyat faoliyati barcha sohalariga kirib borishi, ulardan cheklanmagan joylar va maqsadlarda foydalanish mumkinligidan dalolat beradi. Shu kabi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari uch yo'nalishda, ilgari mavjud bo'lmagan juda katta samara bilan insoniyat rivojlanishi jarayonidagi to'siqlarni yengib o'tish imkonini beradi:

1) **Bilimlarni egallash yo'lidagi to'siqlarni yengish.** Axborotlardan foydalanish natijasida ta'lim olish yo'lidagi inson imkoniyatlarini shakllantirish uchun katta ahamiyatga ega. Agar ta'lim kognitiv ko'nikmalarini rivojlantirishga olib kelsa, axborotlar bilimlar to'plash jarayonining mazmunli jihatini ta'minlash uchun kerak b'ladi. Internet, y'ni "Butun jahon tarmog'i" barcha ijtimoiy qatlamdagi insonlar uchun birdek axborot izlash kanali bo'lib xizmat qiladi.

2) **Ijtimoiy hayotda ishtirok etish yo'lidagi to'siqlarni yo'qotadi.** Internet tarmog'i orqali butun dunyo bilan aloqa qilish imkoniyati oxirgi yillarda ko'plab global fuqarolik tashabbuslarini tarqatishga imkon berdi. Misol uchun, ta'lim tizimida qayta aloqani ta'minlash harakati.

3) **Iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirish yo'lidagi to'siqlarni yo'qotadi.** Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ular bilan bog'liq sohalar hamda ta'lim tizimi eng jadal rivojlanayotgan sektorlar hisoblanadi. Yangi axborot texnologiyalari axborotlar va aloqadan foydalanish imkoniyatini keskin kengaytiradi. Elektron pochta, elektron kutubxonalar, saytlar ta'lim tizimi uchun cheksiz imkoniyatlar beradi, har qanday chegaralarni yo'qotadi, dunyoning har qanday nuqtasidan o'quv va ilmiy axborotlarni olish imkonini yaratadi.

Bugungi kunda Internetga simsiz ulanishni ta'minlovchi, shu jumladan, mobil telefonlar soni Internetga ulanadigan shaxsiy kompyuterlar sonidan ortib ketdi. Hozirgi kunda elektron savdoning jahondagi hajmi 233 mlrd. dollarni tashkil etadi, foydalanuvchilar soni ko'payib borishi bilan axborot texnologiyalari faqat inson tasavvuri imkoniyatlari bilangina chegaralanadi. Barkamol, har tomonlama rivojlangan shaxsni tarbiyalash muammosi ta'lim tizimidan yosh avloddan faqat milliy madaniyat yutuqlarini emas, balki umuminsoniy dunyo madaniyati yutuqlarini ham egallab olishga intilishni shakllantirishni talab etadi. Barkamol shaxsni tarbiyalash g'oyasi milliy mustaqillikning ustuvor g'oyalaridan biri hisoblanadi [3, 4]. Ta'lim sifati – yosh avlodning bilim va ma'naviy-g'oyaviy tarbiya darajasini oshirish vazifasi hisoblanadi. Ta'lim tizimini rag'batlantirmay turib, fuqarolik jamiyatini qurib bo'lmaydi. Ta'lim tizimi yopiq nuqtai nazarlar, qarashlar statik tizimi emas, bir uzluksiz jarayondan iborat bo'lishi kerak. Mustaqil Respublikamizning rivojlanishini kafolatlash uchun ta'lim tizimi dinamik, mukammal bo'lishi kerak.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, internet vositalari yoshlarni tarbiyalashda ularning estetik didlarini o'stirishga va ma'naviy salohiyatini oshirishga xizmat qila oladi. Biroq buning uchun filmlarda insonga xos bo'lgan turli illatlar emas, balki ezgu fazilatlar ulug'lanishi kerak. Zero, ekranga termulib o'tirgan bolaning hali shakllanib ulgurmagan dunyoqarashi birgina noto'g'ri axborot tufayli butunlay o'zgarib ketishi mumkin.

Demak, biz yosh avlodni uning yuksak ma'naviyatli, axborot madaniyati shakllangan, mustahkam ma'naviy immunitetga ega, Vatan va milliy qadriyatlarga sadoqat ruhida hamda puxta bilim egasi qilib tarbiyalab borishimiz lozim. Darhaqiqat, axborot makonida tahdidlar bor ekan, Milliy axborot makonimizga chegara qo'yib bo'lmaydi. Shunday ekan, yoshlarga sog'lom axborot muhitini yaratib, ular ma'naviy olamining daxlsizligini asrash, ayniqsa o'qituvchilarning asosiy vazifalaridan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Бакланова Г.А. Формирование готовности будущего учителя начальных классов к использованию цифровых образовательных ресурсов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Бакланова Галина Александровна. – Барнаул, 2013. – 229 с.

2. Ершова Н.А. Формирование компетентности учителя начальных классов в области информационных и коммуникационных технологий в педагогическом колледже: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Ершова Надежда Александровна. – Волгоград., 2009. – 233 с.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni.

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 8-dekabrda 997-son qarori.

O'QUVCHILARNI MUSTAQIL FIKRLASH MALAKASINI SHAKLLANTIRISHDA JADID TA'LIM FALSAFASINING O'RNI

Jurayeva G.T. - NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasini o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida o'quvchilarni mustaqil fikrlash malakasini shakllantirishda jadid ta'lim falsafasining o'rni haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: o'quvchi, mustaqil fikrlash, malaka, jadid, falsafa.

Yangi O'zbekistonda taraqqiyotning hozirgi bosqichida milliy ta'lim tizimini rivojlantirish maqsadida ta'lim jarayoni tizimli ravishda yo'lga qo'yilgan bo'lib, unda dunyoviy ilm asoslaridan ta'lim berilmoqda. «Aholi hayot darajasi va sifati ko'p jihatdan mamlakat raqobatdoshligining asosiy ko'rsatkichiga aylangan bugungi sharoitda taraqqiyotning muhim omili sifatida ta'limning roli ortib bormoqda. Hozirgi paytda jamiyat va sivilizatsiyalar avvalo ijtimoiy qadriyatlar va ta'lim tizimlari bilan raqobatlashmoqda»[1]. Ko'rinadiki, jadidlar tomonidan ilgari surilgan g'oyalar bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, ulardan bugungi kundagi qator muammolar yechimida foydalanish mumkin. Shu bois, jadid ma'rifatparvarlari ilmiy – ma'naviy merosini, g'oyalarini har tomonlama chuqur o'rganish, tadqiq etish, yoshlarimiz ongiga singdirish ko'plab bugungi kun muammolariga yechim bo'la oladigan dolzarb masalalardan biridir.

Badiiy ijrochilik mahorati o'quvchilarning tafakkurini rivojlantiradigan samarali usullardan biri. "Badiiy ijrochilik o'quvchiga hayot lavhalarida, adabiy asarning sirli manzaralarida go'zallikni ko'rsatishdan iborat. Bu borada har bir dars qayta takrorlanmaydigan o'ziga xos ijodiy jarayon bo'lib, o'qituvchi uning muallifi, ijrochisi, rejissyori sifatida o'z mahoratini namoyon etadi[2].

Har bir o'quv mashg'uloti o'qituvchidan ijodkorlikni talab qiladi. O'qituvchining mahorati tufayli o'quvchi badiiy asarni his qiladi, undan o'zi uchun kerakli xulosa chiqaradi. Har bir dars o'quvchi ong-tafakkurida ma'lum bir hayotiy xulosa sifatida muhrlanishi, bola real hayotga moslashib borishi lozim.

"...badiiy kommunikatsiyaning yakunlovchi bosqichi – asarning o'qilishi va uqilishi ham tom ma'nodagi ijodiy jarayondir. O'quvchining diqqat e'tibori asar badiiy voqeligining real voqelikka nechog'li mosligiga emas, uning zamiridagi ma'noga qaratilishi lozim. o'quvchi o'z voqeligidan kechib badiiy asar voqeligida yashasagina ijod onlaridagi san'atkor ruhan yaqinlashadi, shundagina o'sha san'atkor ma'no vositasida anglagan olamu odam mohiyati unga ochilishi mumkin bo'ladi" [3].

Jadid mutafakkirlari kuchli siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni yengib o'tib, yangicha fikrlaydigan yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish uchun harakat qildilar. «usuli savtiya» maktablarining o'qituvchilari o'zlari tuzgan darslik va o'quv qo'llanmalarda jadid shoir va yozuvchilarining asarlaridan parchalar kiritganlar. Bundan ko'zlangan maqsad bu asarlarda aks etgan davrning ijtimoiy, ma'naviy, ta'limiy, axloqiy muammolariga nisbatan o'quvchilarda mustaqil fikrni shakllantirish edi.

Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Hoji Muin kabi shoir va yozuvchilar o'zbek xalqining ma'rifatli bo'lishi ma'naviy kamolotning asosi ekanligini nazarda tutib, yangicha mazmundagi asarlar yaratishga kirishdilar.

Hamza Hakimzoda Niyoziy esa 1914-1915 yillarda boshlang'ich maktablar uchun "Engil adabiyot", "O'qish kitobi", "Qiroat kitobi" singari darsliklar yozgan, ularda o'qish, matn ustida mustaqil ishlash, sinfdan tashqari o'qish ishlarida alohida e'tibor qaratgan. Hamza o'z darsliklarida badiiy so'z ko'magida o'quvchilarning ma'rifiy va ma'naviy yetukligini ta'minlashni nazarda tutgan.

"Bola xotirasida nimanidir o'rnatilgan qolishini istagan pedagog imkoni boricha ko'proq sezgi organlari: ko'z, quloq, tovush, muskul harakatlari tuyg'usi, hatto, mumkin bo'lsa, hidlash va ta'm bilishni ham eslab qolishda ishtirok etishi haqida qayg'urishi kerak" [4]. Hamza o'z darslarida shunga alohida e'tibor qaratgan. Hamzaning musiqani yaxshi bilishi dars jarayonida unga qo'l kelgan va u musiqadan unumli foydalangan.

Fitratning bu davrda yaratilgan "Adabiyot qoidalari" kitobini nafaqat adabiyot nazariyasiga, balki adabiyotlanuv masalalasiga, uni o'qitish ishlarida ham oid qo'llanma deb atash mumkin.

"Usuli jadid" maktablarining vujudga kelishi bilan an'anaviy o'qitish usullarini tubdan isloh qilish, o'qitishning yangi usullarini ishlab chiqish va shu usullar zaminida darsliklar, o'quv qo'llanmalarini yaratish

jadid pedagogikasining dolzarb masalasiga aylandi. Jadid pedagoglarining o'qitish metodlari sohadagi faoliyatlari, asosan, ularning darslik va o'quv qo'llanmalarida o'z ifodasini topgan. O'qitishda ko'rgazmalilik (Munavvarqori), ifodali o'qish (Abdulla Avloniy, Hamza), og'zaki va yozma nutq o'stirish (Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdurauf Fitrat) kabi ona tili va adabiyot o'qitishning muhim masalalari ishlab chiqildi[5].

Abdulla Avloniy ijtimoiy hayotga faol aralashish bilan birga ilmiy-ijodiy ishlar bilan shug'ullangan. U Is'hoqxon Ibrat, A.Shakuriy kabi dars jarayonida xorijiy tajribalarini qo'llagan.

Alhosil tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir, [6,14]– deb yozadi Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” kitobida. U barcha jadidlar singari butun boshli bir xalq boshiga tushgan qullik iskanjasidan qutulishning yagona yo'lini ta'lim-tarbiyada deb ko'rsatadi.

Avloniyning “Birinch muallim”, “Ikkinchi muallim”. “Turkiy guliston yoxud axloq”, “Maktab gulistoni” asarlari, nashr etilmay qolgan” Uchinchi muallim”, “Maktab jug'rofiyasi”, “Hisob masalalari” darsliklaridan ko'zlangan maqsad yosh avlodni ma'rifatli qilish orqali millatni taraqqiy qildirishdan iborat. Muallif “Maktab gulistoni” darsligida bevosita adabiy ta'lim haqida so'z yuritib badiiy asarlarni ifodali o'qish, yakka va ko'pchilik bo'lib o'qish, ichdan o'qish, dialog singari turlari, dramatik asarlarni o'qish yo'llari haqida ma'lumot beradi.

“Turkiy guliston yoxud axloq” asarida badan tarbiyasi, fikr tarbiyasi, axloq tarbiyasi, yaxshi va yomon xulqlar to'g'risida fikr yuritilgan. Muallif fatonat, diyonat, islomiyat, nazofat, shijoat, qanoat, ilm, sabr intizom, vijdon, iffat, idrok va zako singari yuksak insoniy fazilatlarni birma-bir ta'riflaydi. Fikrlarini asoslash uchun Quroni karim va hadislariga murojaat qiladi, Arastu, Suqrot, ibn Sino singari allomalarning fikrlaridan iqtibos keltiradi. U olamning yaratilishi va mohiyati zamirida inson turishini, butun borliq insonga xizmat qilishini, inson o'z tabiati va murakkabligi bilan barcha yaratiquklardan ustunligini ta'kidlaydi. Bolalarni to'g'ri tarbiyalash, sog'lom turmush tarziga o'rgatishning juda muhimligini qayd etadi, 18 bo'limdan iborat yomon xulqlarga g'azab, zulm, tama, kizib, haqorat, hasad, nifoq, xamoqat singari insonlik sha'niga nomunosib illatlarni tanqid qiladi. Bola tarbiyasida ota-ona va muallimning mas'ul ekanligini, oiladagi tarbiyaning ahamiyatini misollar bilan tushuntiradi. Tarbiyani tug'ilgan kundan boshlash lozimligini qayd etib, “birinchi uy tarbiyasi. Bu ona vazifasidir. Ikkinchi maktab va madrasa tarbiyasi. Bu ota, muallim, mudarris va hukumat vazifasi” [6,13] ekanligini yozadi. Avloniyning tushuntirishicha “axloq tarbiyasi, insonlarga eng muhim, ziyoda sharaf, baland daraja beruvchi” [6,16], tarbiya bilan dars orasida farq mavjud bo'lib, dars oluvchi biluvchi, tarbiya oluvchi amal qiluvchi hisoblanadi.

Har bir yaxshi va yomon xulqning ta'rifi keltirilgandan keyin fikrning yakuniy xulosasi uchun she'riy parchalar kiritilgan. Avloniy jaholatni insoniyatning eng zo'r dushmani va yomon xulqlarning boshlig'i deb ta'riflaydi va jaholat eng qo'rqinch faqir va muhtojlikdan ziyoda dahshatliroq bir musibat, har bir narsaning aql va irfon, ilm va va donish sohiblarina maxsus bir maziyyat, johil va nodonlarga zo'r aziyyat, deb baho beradi. Suqrot, Aflotunning jaholat to'g'risida aytgan fikrlarini keltiradi: “Suqrot hakim: “Dunyoda eng hazar qilinadrgon illat jahldur. Men johilga achinganimdek, ko'rga achinmayman, zero ki johilning o'z ixtiyori ila qilgan harakoti a'mo (ko'zi ojiz)ning ixtiyorsiz qilgan harakotidan mening nazarimda xunuk” [6,44]. Avloniy jaholat va bilimsizlikni qoralaydi, millatning tanazzuliga sabab sifatida ilmsizlikni ko'rsatadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. Ta'lim va ma'rifat – tinchlik va bunyodkorlik sari yo'l // Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.– Toshkent: “O'zbekiston” NMIU, 2017. 35-b.
2. Keldiyorov R. Adabiyot o'qituvchisi faoliyatining muhim qirralari // Til va adabiyot ta'limi, 1998, 1-son, 41-44-b.
3. Quronov D. “Adabiyot nadir” yoki Cho'lponning mangu savoli. adabiy-tanqidiy maqolalar. - T.: Zarqalam”, 2006. 38-39-b.
4. Ushinskiy K.D. Sobr.soch.- M-L., 1950, - T.:s.251.
5. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari.T.: Universitet, 2006. 4-b.
6. Avloniy A. “Turkiy guliston yoxud axloq” Toshkent, “O'qituvchi”, 1992. 13-44-b.

SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TEXNOLOGIYALAR AQLIY QOBILIYAT OMILI SIFATIDA

A.Sayitov - NDPI "Umumiy pedagogika va psixologiya" kafedrası katta o'qituvchisi

Hozirgi kunda ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, mafkuraviy sohalarida tub islohatlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek uzluksiz ta'lim tizimini mazmunan modernizatsiyalash va ta'lim-tarbiya samaradorligini yangi sifat darajasiga ko'tarish masalalari ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekistonda ta'limni isloh qilishning asosiy omillaridan biri komil inson tarbiyasida "shaxs manfaati va ta'lim ustuvorligi"dir. Demak, ta'lim-tarbiyaning maqsadi butunlay yangilandi, unga mos holda mazmunning ham, pedagogik jarayonning ham yangilanishi tabiiydir.

Ta'limni modernizatsiyalashtirish ta'lim jarayonida bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirish bilangina hal bo'lib qolmaydi. O'quvchi shaxsining mustaqillik, tashabbuskorlik, javobgarlikni his etish, tanqidiy fikrlash kabi sifatlar bog'liq funksiyalari ta'limning shaxsga yo'naltirilgan tizimi vositasida amalga oshiriladi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim o'quvchining bilish ob'ekti va faoliyat predmeti sifatidagi individual xususiyatlarini aniqlashda, shaxsning rivojlanishini va o'zini rivojlantirishini ta'minlaydigan ta'lim. U muqobil ta'lim shakllarini yaratish orqali har bir o'quvchining o'z rivojlanish yo'lini tanlab olish huquqini tan olishiga asoslanadi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'limning me'zonlar bazasi o'zlashtirilgan bilimlar, hosil qilingan ko'nikmalardan ko'ra ko'proq shaxsiy yangiliklar sifatida aqliy fazilatlar qay darajada shakllanganligini kuzatish va baholashga asoslanadi. Bu maqsadga esa pedagogik texnologiyalar asosida erishiladi.

Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar insonning aqliy qobiliyatlarini ochishiga xizmat qiladi. O'quvchilar bilim o'zlashtirishda yangi axborotni oldingi tasavvurlari bilan solishtiradilar, ongli ravishda yangilarni avval ma'lum bo'lganlari bilan bog'laydilar. Ularda yangi tushuncha sodir bo'lishi uchun oldindan egallangan bilimlar orasida "zanjirlar" hosil qilishga harakat qiladilar. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarning ilmiy bilim darajasini va faolligini oshiradi. O'quvchilar o'z aqli, fikrlashi va eng murakkab savollarga ham o'zlari javob topa olish erkinligiga ega bo'lishadi.

O'qitishning shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalariga quyidagi asosiy prinsiplar xos bo'ladi:

- *insonparvarlik*, ya'ni insonga har tomonlama hurmat va muhabbat ko'rsatish, unga yordamlashish, uning ijodiy qobiliyatiga ishonch bilan qarash, zo'ravonlikdan to'la voz kechish;

- *hamkorlik*, ya'ni pedagog va o'quvchilar munosabatidagi demokratizm, tenglik, sheriklik;

- *erkin tarbiyalash*, ya'ni shaxsga uning hayot faoliyatini keng yoki tor doirasida tanlab olish erkinligi va mustaqillikni berish, natijalarni tashqi ta'sirdan emas, ichki hissiyotlardan keltirib chiqarish.

SHaxsga yo'naltirilgan texnologiyalarning kommunikativ asosi - pedagogik jarayonda o'quvchiga insoniy-shaxsiy yondashuv hisoblanadi.

SHaxsga yangicha qarash quyidagilardan iborat bo'ladi:

- pedagogik jarayonda shaxs ob'ekt emas, sub'ekt hisoblanadi;
- har bir o'quvchi qobiliyat egasi, ko'pchiligi esa iste'dod egasi hisoblanadi;
- yuqori etik qadriyatlar (saxiylik, muhabbat, mehnatsevarlik, vijdon va boshqalar) shaxsning ustuvor xislatlari hisoblanadi.

Munosabatlarni demokratlashtirish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- o'quvchi va pedagog huquqlarini tenglashtirish,
- o'quvchining erkin tanlab olish huquqi;
- xatoga yo'l qo'yish huquqi;
- o'z nuqtai nazariga ega bo'lish huquqi
- pedagog va tahsil oluvchi munosabatining asosi: ta'qiqlamaslik; boshqarish emas, birgalikda boshqarish; majburlash emas, ishontirish; buyurish emas, tashkil etish; chegaralash emas, erkin tanlab olishga imkon berish.

Yangi munosabatlarning asosiy mazmuni, hozirgi zamon sharoitida samarali natija bermaydigan va g'ayri insoniy hisoblanadigan majburlash pedagogikasidan voz kechishdir. Muammo bu yondashuvni mutlaqlashtirishda emas, balki uning oqilona mezonlarini aniqlashdadir. Umuman olganda tarbiya jarayonida majburlashdan voz kechish mumkin emas, ammo jazolash insonni kamsitadi, ezadi, rivojlanishini susaytiradi, unda so'zsiz itoatkorlik xususiyatlarini shakllantiradi.

Erkin o'qitish quyidagilar bilan belgilanadi:

- ishonchga asoslangan erkin talabchanlik;

- o'quv materialiga qiziqish uyg'otish, bilishga va faol ijodiy fikrlashga rag'batlantirish;
- o'quvchilarning mustaqilligi va tashabbusiga tayanish;
- jamoa orqali bilvosita usullar bilan talablarni amalga oshirishni ta'minlash.

Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'qitishning shaxsiga yo'naltirilgan texnologiyalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ishbilarmonlik o'yinlari;
- muammoli o'qitish;
- tabaqalashtirilgan o'qitish;
- dasturlashtirilgan o'qitish;
- kompyuterlashtirilgan o'qitish;
- modulli o'qitish.

Demak, ta'lim har bir o'quvchining qiziqishi va bilish qobiliyatining o'quv faoliyatini tashkil etish jarayonida namoyon qilish imkoniyatini yarata olishi zarur. Bu holat o'quvchining bilish obyekti va predmeti bo'lgan shaxsiy xususiyatlarini aniqlash asosida, uning shaxs sifatida rivojlanishini va o'z-o'zini rivojlantirishni ta'minlaydi.

KONNOTATIV SEMANTIKANING PRAGMATIK AHAMIYATINI SHAKLLANTIRISH

NavDPI 3-kurs talabasi N.D Nematova

Ilmiy rahbar: N.A.Nematova.

Konimex tuman 9- umumta'lim maktab o'qituvchisi Murodullayeva M.

Konnotativ semantikaning onomasiologik muammolari. Lingvistik konnotatsiya nutqda, ya'ni ishtirokchilari so'zlovchi va tinglovchi bo'lgan nutq aktida aktuallashtirilishi mumkin, ya'ni tildan odamlar o'rtasidagi aloqa vositasi sifatida foydalanishning o'ziga xos, individual holatida matn (og'zaki yoki yozma) paydo bo'ladi. Shu bilan birga, nutq (matn) hodisasi ma'lum bir kommunikativ vaziyat sharoitida tilni (kodni) timsoli, amalga oshirishi, shu jumladan bizni qiziqtiradigan semantikasi o'rganishning onomasiologik jihati nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi va (mazmun tekisligidan ifoda tekisligiga), unga psixologlar, fiziologlar, tilshunolar, kibernetika, faylasuflar va ilmiy bilimlarning turli sohalaridagi boshqa mutaxassislar tomonidan katta qiziqish bo'lishiga qaramay, hali ham etarli darajada o'rganilmagan.

Uni tushunishda eng katta muvaffaqiyatga mahalliy psixolingvistlar E.M.Vereshchagin, L.S.Vygotskiy, N.I.Jinkin, A.A.Zalevskaya, L.V.Saxarniy, T.N.Ushakova va boshqalar turli yutuqlarga erishdilar, ular umumiy nutq (so'z) hosil qilish jarayonining o'ziga xos bosqichlari va ularning batafsil tavsiflari modelni yaratdilar.

Gap hosil bo'lishining boshlang'ich nuqtasi nutqiy vaziyat tomonidan yaratilgan gapning motivi (stimuli) bo'lib, u nutqni hosil qilish jarayonining sababiyligini belgilaydi va uni inson faoliyatining umumiy manzarasiga kiritadi. Keyin gapning ichki dasturida (rejasida) mujassamlangan nutqiy niyat mavjud bo'lib, u turli darajadagi umumlashtirish yoki o'ziga xoslikka ega bo'lishi mumkin. (Batafsil), puxta o'ylangan dastur nutq sifatini yaxshilashga yordam beradi. Keyinchalik nutqning ichki dasturini amalga oshirish bosqichi keladi, ya'ni uning semantik- grammatik tuzilishi, bu so'zlovchi uchun zarur bo'lgan til birliklarini tanlash va ularning grammatik qurilishini nazarda tutadi. Nutqni yaratish jarayoni motorni amalga oshirish bosqichi bilan yakunlanadi - tilining fonetik, orfoepik yoki grafik qonunlariga muvofiq uning ovozli yoki grafik dizaynidir degan fikrni Zalevskaya A.A. ,Kubryakova E. S., Leontiev A. A. Lar ilgari surishga. [1] Zalevskaya A.A. 199 0. 53-57-bet: Kubryakova E. S. 1986, pp. 124-131; Leontiev A. A. 1969, 133, 265-betlar; Leontiev A. A. 1997, 135-138-betlar; Saxarniy L. V. 1989, 145-151-betlar va boshqalar).

Gapning ichki dasturini til vositalari bilan amalga oshirish bosqichi. Biz o'z ishimizda fikrlash jarayoni nutqining barcha bosqichlariga emas, balki faqat lingvistik vositalar yordamida nutqning ichki dasturini amalga oshirish bosqichiga e'tibor qaratamiz. Uning mavjudligi barcha tilshunolar (A.A. Zalevskaya, E.S. Kubryakova, A.A. Leontiev, B.Yu.Norman, L.V.Saxarniy va boshqalar) tomonidan tan olinganiga qaramay , u hali ham nutqni yaratish jarayonida eng sirlilaridan biri bo'lib qolmoqda. chunki ma'ruzachi o'z bayonotlarining mazmunini qanday tanlaydi, degan asosiy savolga zamonaviy tilshunoslikda javob berilmagan.

Biroq, aniqki, bu bosqichni amalga oshirishda so'zlovchi qaysidir ma'noda o'z xotirasida saqlangan til tizimining aniq va yashirin bilimiga,, ya'ni ularning *kommunikativ (lingvistik) kompetentsiyasiga* ishora qiladi. [2](Bell R. 1980, Bogdanov V.V. 1990, Bogin G.I. 1984, Zvegintsev V.A. 1976, Karasik V.I. 19926, Krysin P.P. 1994 va boshqalar).

. Barcha sanab o'tilgan komponentlarni jamlab , tadqiqotchi ularni "so'zlovchining ichki leksikasi" nomi bilan birlashtiradi. Biroq, o'z mohiyatiga ko'ra to'g'ri bo'lgan bu atama bizga unchalik to'g'ri kelmaydi, chunki u "tashqi leksika" mavjudligini anglatadi va muallifning o'zi ta'kidlaganidek, leksikaning haddan tashqari keng talqinini, shu jumladan leksikani hosil qilish qoidalarini ham nazarda tutadi. Shu sababli, ishimizda ushbu atamaning mazmun-mohiyatini anglagan holda, biz uning xalqaro sinonimi *"semantik kompetensiya"* dan foydalanamiz.

Ma'no va tanlash operatsiyasining konnotativ makrokomponenti bilan nominativ birliklarning nutq predmeti tomonidan aktualizatsiyasi . Tanlovning mavjudligi (E.M. Vereshchagin tushunchasida) nutqning til tomonidan taklif qilingan tayyor belgilar tizimining mexanik ishlatilishi emasligi bilan bog'liq . Umuman til tizimi va xususan, uning bizni qiziqtirgan leksik-semantik va frazeologik quyi tizimlari o'zgaruvchan (R.Bell, V.Labov, V.M.Solntsev). Ular ma'ruzachiga "keng ma'noda birliklarning sinonimi" (Novikov L.A. 1982, 83-bet) nominativ darajadagi nutq niyatini amalga oshirishni ta'minlaydi , unga onomasiologik dilemma qo'yadi: "Qaysi birliklarni tanlashni qanday aytish kerak. ma'lum bir narsani etkazish Ma'ruzachi "variantlar dunyosida yashaydi" (B.Yu. Norman) va ularni taqqoslab, ulardagi umumiy va maxsusni aniqlab, har bir aniq holatda ulardan faqat bittasini tanlaydi.

Shunday qilib, ma'noning konnotativ makrokomponentiga ega bo'lgan birliklarning pragmatik ahamiyati so'zlovchining o'ziga kerak bo'lgan til birligini tanlashining hosilasi bo'lib chiqadi, u birlikning o'zida emas, balki uning sinonimlari bilan munosabatida yotadi. Yana bir bor ta'kidlaymizki, uning mavjudligi pirovardida til tizimining o'zgaruvchanligi bilan bog'liq bo'lib, bu so'zlovchining nutqiy niyatini turli yo'llar bilan ifodalash imkonini beradi.

ЎРТА ОСИЁДАН САФАРБАР ҚИЛИНГАН “МЕХНАТ АРМИЯЧИЛАРИ”НИНГ УРАЛДАГИ МАИШИЙ ҲОЛАТИ, ТУРАР-ЖОЙ ВА ШАХСИЙ МУНОСАБАТ МУАММОЛАРИ

**Хуршид Қурбонов,
НавДПИ доценти, тарих фанлари номзоди**

Жаҳон тарихида XX асрнинг фожеаси сифатида қаралган Иккинчи жаҳон уруши миллионлаб хонадонларнинг тинчини бузди, минглаб инсонларнинг ёстиғини қуритди, уқани-ақадан, болани-отадан айирди. Аммо, “халқ бирлиги”, “мақсад ва маслак яқдиллиги” бу урушда ғалаба қозонишга асосий сабаб бўлди. “Ҳамма - фронт учун, ҳамма нарса - фронт учун” шиори эзгу ғояга айланди. Фронтдаги ғалабалар Армия жангчиларининг оммавий қаҳрамонлиги ва Иттифоқ барча миллат меҳнаткашларининг фронт ортидаги ягона мақсаддаги ҳаракати билан қўлга киритилди.

“Дунё тарихидаги энг даҳшатли, энг қонли қирғин бўлган Иккинчи жаҳон уруши, - деб таъкидлайди Ш.Мирзиёев, - инсониятга мислсиз йўқотишлар, талафот ва мусибатлар олиб келган. Ушбу бешафқат жангда Ўзбекистондаги меҳнатга лаёқатли аҳолининг деярли ярми қатнашган, уларнинг 500 мингдан кўпроғи жанг майдонларида ҳалок бўлган. Қанчадан-қанча инсонлар майиб-мажруҳ бўлиб қайтган, яна қанчаси бедарак кетган.”

Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 31 майда эълон қилинган “Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасига бағишланган китоб-альбомни нашр этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармойишида ҳам қонли уруш даврида фронтда ва фронт ортида кечган оғир ва машаққатли ҳаёт, фашизм устидан қозонилган ғалабага қўшган улкан ҳиссасини ўзида ҳар томонлама акс эттирадиган китоб ёки ҳужжатлар тўпламини яратиш, уруш йилларида халқимиз томонидан амалга оширилган буюк ишларни, унинг қучли ирода ва қаҳрамонлигини, ўша давр ҳақиқатини келгуси авлодларга аниқ мисоллар асосида етказиш, уларни ватанпарварлик ва жасорат руҳида тарбиялаш борасида бундай манбалар ғоят муҳим аҳамиятга эга эканлиги алоҳида таъкибланган.¹⁶

Дарҳақиқат, уруш йилларида асосий ғалабани қўлга киритишда ҳаракатдаги ҳарбий аскарларнинг ҳиссаси катта. Аммо, уларга қурол-аслаҳа, кийим-кечак, ҳарбий ускуналар, озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларни тайёрлашга муносиб ҳисса қўшганларнинг ҳам ҳиссаси кам эмас.

¹⁶ Ш.Мирзиёевнинг “Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасига бағишланган китоб-альбомни нашр этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармойиши. <https://xs.uz/uzkr/post/ikkinchi-zhahon-urushida-fashizm-ustidan-qozonilg>

Уруш йилларида йирик саноат худудига айланган Урал, у ердаги қурилишлар ва қурилган саноат корхоналарида меҳнат қилган Ўрта Осиёликлар, жумладан ўзбекистонликларни ғалабага қўшган муносиб ҳиссасини эътироф этиш лозим.

Аввалги мақолаларимизда¹⁷ Давлат Мудофаа Қўмитасининг махсус қарорлари билан Урал ва Жанубий Уралга сафарбар қилинган “меҳнат армиячилари” ҳақида, уларнинг ишлаб чиқаришдаги фаолияти, ижтимоий аҳволи, миқдори ва шароитлари ҳақида фикр билдирганмиз.

1942 – 1944 йилларда ДМҚ нинг № 2414-сонли Қарори асосида Ўрта Осиё ҳарбий округи (ЎОҲО) дан сафарбар қилинган меҳнат армиячиларининг, Урал ва Жунабий Уралдаги саноат ва ишлаб чиқариш корхоналарида ўзбек, қozoқ, қирғиз, тожик, туркман миллатига мансуб кишиларнинг фидокорона меҳнат қилганликлари ва Иккинчи жаҳон уруши ғалабаси учун муносиб ҳисса қўшганликларини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки, қарорда кўрсатилган режа (Ўрта Осиё республикаларидан - 350 000 ишчи) тўлиқ бажарилиб, бу даврда 351 75018 нафар киши сафарбар қилинганлиги манбаларда қайд этилган.

Уруш бошланишида мамлакат иқтисодиёти ҳаракатдаги армияга ҳарбий сафарбарлик сабабли саноат ва ишлаб чиқаришда ишчи кучининг етишмовчилигига дуч келди. Иттифоқ раҳбарияти бутун ҳарбий давр мобайнида ушбу оғир ва муҳим муаммони ечиш чораларини кўриб, барча имкониятлар сафарбар қилинди. Саноат ва қурилиш объектларини етарлича ишчи кучи билан таъминлаш учун барча заҳиралар ишга солинди. Меҳнаткашлар ҳуқуқларини чеклаш, уларнинг “ихтиёрий-мажбурий” ёллаш, меҳнат қилишга сафарбар этишнинг ҳуқуқий тартиблари ишлаб чиқилди ва расмийлаштирилди. Банд бўлмаган шаҳар ва қишлоқ аҳолисини саноат ва қурилишга жалб қилиш учун уруш йилларида Иттифоқ Халқ комиссарлари совети (ХКС) қошида Ишчи кучини рўйхатга олиш ва тақсимлаш Қўмитаси тузилди. Уруш жараёнида мамлакат иқтисодиётидаги ишлаб чиқариш кучлари таркиби ўзгарди. Ҳаракатдаги армияга чақирилган ишчиларнинг ишлаб чиқаришдаги ўрнини аёллар, ўсмирлар, меҳнат фаҳрийлари, ногиронлиги бўлганлар ва бошқа аҳоли гуруҳлари эгаллади.

Бу ўринда Иттифоқ Давлат Мудофаа Қўмитасининг 1942 йил 14 октябрдаги № 2414 Қарори¹⁹ асосидаги Ўрта Осиё ҳарбий округи (бундан буён – ЎОҲО) меҳнат армиячиларининг Жанубий Уралда бўлиши билан боғлиқ масалалар мажмуини ўрганиш долзарбдир.

Давлат ҳокимияти органларининг фаолияти хусусиятлари, жойларда саноат ва қурилишни бошқаришдаги давлат манфаатлари талабларининг прагматик характери ҳарбий даврнинг асосий талаби сифатида белгиланган.

Ўрта Осиё республикаларидан сафарбар қилинадиган меҳнат армиячилари ҳаракатдаги армия сафларига чақирилувчилар сингари Тошкент шаҳридаги Ҳарбий округдан Марказлашган ҳолда колонналарга бўлинган ҳолда режа асосида миқдорий тақсимот билан Урал ва Жанубий Урал худудларига тақсимландилар.

Ваҳолангки, Иккинчи жаҳон уруши бошланиши сабабли Россиянинг Европа қисмидан кўчирилган юзлаб саноат корхоналарига ишчи кучи эҳтиёжи баланд эди. Бунинг устига ҳарбий саноат корхоналари, янги металлургия заводлари ва ишлаб чиқариш корхоналарини қуриш катта ишчи кучини талаб этарди.

Бу ўринда эса сафарбар қилинган ишчилар учун қулай турар-жой, маиший шароитларни яратиш муҳим масала бўлиб, ҳар бир ишчи кучи учун қайсидир маънодаги “жасорат ва матонат” синовиға тенг эди.

Жанубий Уралнинг саноат ва қурилиш объектларида яшаш ва ишлаш учун сақлаш ва турар-жой маиший шароитларни яратиш тасимот қилинган халқ комиссарликлари зиммасида эди. Бу эса ҳуқуқий асосланган ва бажариш мажбурий кучдаги вазифа бўлган. ДМҚ қарорининг 7 – бандида: “...Ишчи колонналарига сафарбар этилганлардан ишчи кучини қабул қилиб олиш, қабул шароитларини тайёрлаш, уларни жойлаштириш, тегишли маиший хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқариш ҳамда қурилишда фойдаланиш масаларига тегишли халқ комиссариатлари масъул²⁰”, этиб белгиланган эди.

17 Х.Қурбонов. Жанубий Уралга сафарбар этилган “меҳнат армиячилари”нинг саноат ишлаб чиқаришдаги фаолияти. // Водийнома, 2023 йил ...сон. – Б., Ўша муаллиф. Уралдаги “меҳнат армиячилари”нинг ижтимоий аҳволи. // Водийнома, 2023 йил ...сон. – Б..

18 ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации) Р-9517-фонд, 1-рўйхат, 26-йиғма жилд, 4-варақ. (Постановление Государственного комитета обороны № 2414 с от 14 октября 1942 г. предусматривало мобилизацию 350000 человек на территории трёх военных округов, в т. ч. и СВО).

19 РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории). 644-фонд, 1-рўйхат, 64-йиғма жилд, 37-39-варақлар.

20 РГАСПИ. 644-фонд, 1-рўйхат, 64-йиғма жилд, 39-варақ.

Ўрта Осиё республикалари фукарolari Жанубий Уралга етиб боришгач, 200-250 киши сифимидаги казарма ҳолатида баракларга, ёки ертўлаларга жойлаштирилган. Ертўлалар аксарият ёғоч - тахталардан ясаиб улар орасига тупроқ тўлдирилган, ер сатҳида деразали турар-жой сифатида ерга 1,5 чуқурлашган кўринишда бўлиб, том қисми ҳам тахталар, тўл-қоғоз ёки тупроқ билан ёпилган эди²¹. Худудда кўплаб ертўлалар бўлиб, уларда жойлашганлар миқдори турлича бўлган.

Маҳаллий совет ҳокимияти органлари ва саноат, қурилиш объектларининг раҳбарлари бор имкониятларидан келиб чиқиб, ЎОҲО меҳнат армиячилари учун маиший шаротлар яратишган.

Жумладан, Қурол-яроқ халқ комиссариатининг Златоустдаги № 24 - қурилиш бригадасига етиб борган 940 нафар ЎОҲО меҳнат армиячилари икки ярусли (нарали) баракларга жойлаштирилиб, кўрпа-тўшаклар билан таъминланган²².

Магнитогорскка етиб борган меҳнат армиячиларининг катта қисми Магнитогорск металлургия комбинатида ҳамда “магнитстрой” трестига металлургия ишлаб чиқаришни кенгайтириш бўйича қурилиш ишларида меҳнат қилганлар. Мазкур трестнинг қурилиш бошқармалари раҳбарияти меҳнат армиячиларининг яшаб, ишлашлари учун бир қатор шароитларни яратишган. Жумладан, 4 – сон ҳамда 5 – сон қурилиш бошқармаларида ишлаган ўрта осиелик ишчилар Дзержинский ва Метизний номи қўрғонлардаги ертўлалар ва баракларга жойлаштирилганлар. Ертўлалар ювиладиган кийимларни қуришиш хоналари, печкалар ва бир ярусли койкалар билан жиҳозланган²³.

ЎОҲО меҳнат армиячилари ва бошқа тоифа ходимлари яшаши учун жойлаштирилган ишчи кўрғонлари иш жойларидан 5-6 км узоқликда бўлиб, оғир меҳнатдаги ишчилар учун кунига 10-12 км пиёда юриш машаққат эди. Ниҳоятда толиққан ишчилар аксарият ҳолларда ишдан кейин қониқарли дам олиш шароитлари бўлмаса-да, қурилиш майдонлари худудларида тунаб қолишган.

Магнитогорск металлургия комбинатида ишлаган Ўрта Осиёлик ишчилар Магнитогорскдаги собиқ мактаб ҳамда собиқ поликлиника биноларида мослаштирилган иккита ётоқхонага жойлаштирилганлар. Бу ишчилар комбинатнинг копровой цехида ҳамда юклаш ва тушириш цехларида ишлашган. Ётоқхоналар кўрпа-тўшаклари бор икки қаватли кроватлар билан жиҳозланган эди²⁴.

Кўйида, Жанубий Уралдаги саноат корхоналарида ишлаб меҳнат қилаётган меҳнат армиячилари учун яратилган айрим шароит ва ноқулайликлар ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз.

Жанубий Уралдаги аҳвол таҳлил қилинганда, Орскдаги иссиқлик электромарказ қурилишига сафарбар қилинган ишчилар жойлаштирилган ертўлалардаги ётоқхона ифлос, ҳатто деворлари сувалмаган эди. Умуман ётоқхона биноси қишки мавсумга тайёр эмас, қурувчилар мослаштирилмаган подвалларга жойлаштирилганлар.

Ўқ-дорилар халқ комиссариатининг 257 - сон заводи маъмурияти 1943 йил баҳорида сафарбар қилинган ўрта осиелик ишчиларни 60 кишидан тақсимлаб яшаш учун нобоп ертўлаларга жойлаштирганлар. Фақатгина кузга келиб завод маъмурияти ўз ишлаб чиқариш ходимларини яшаш шароитларини бироз яхшилаш чораларини кўрган. ЎОҲО меҳнат армиячиларининг барчаси янги қурилган уйларга кўчирилиб, “...кўрпа-тўшак жилдлари, ички кийимлар билан таъминланиб, улар ҳар ўн кунда алмаштириладиган бўлган. Ертўлалардаги икки қаватли наралар ўрни кроватларга алмаштирилган”²⁵.

Шунингдек, бу даврга келиб Орскда рангли металлургия халқ комиссариатининг Жанубий Урал никель комбинати қурувчилари маъмурияти меҳнат армиячилари учун алоҳида, яшаш шароитларига мослаштирилган уйлар тайёрлаб, тоза кўрпа-тўшакли ўрин (койка)ларга жойлаштирилганлар.

Челябинск вилоятининг корхоналари раҳбарлари ўрта осиелик ишчиларига турлича муносабатда бўлишган. Златоуст металлургия заводига келган меҳнат армиячилари жойлаштирилган иккита баракда ҳам тиббий ёрдам кўрсатиш шароитлар бўлган, ҳатто шу ернинг ўзида доимий фаолият олиб борадиган тиббиёт пункти ташкил қилиниб, фельдшер ҳамда ҳамшира навбатчилиқ қилган²⁶.

1943 йилнинг декабрида Челябинск металлургия заводига қарашли корхона таркибидаги 20 - сон қурилиш бошқармасида меҳнат қилган 5 -, 6- ,7 - сон қурилиш участкалари меҳнат армиячилари

21 Магнитогорск. Краткая энциклопедия. Магнитогорск, 2002. - С.29, 33.

22 РГАСПИ. 17-фонд, 122-рўйхат, 50-йиғма жилд, 5-варақ.

23 ОГАЧО (Объединённый государственный архив Челябинской области) П-234-фонд, 17-рўйхат, 45-йиғма жилд, 30-варақ; ўша жойда 64-йиғма жилд, 3-йиғма жилд, 10а,14-варақлар.

24 ОГАЧО. П-234-фонд, 17-рўйхат, 64-йиғма жилд, 19-варақ.

25 РГАСПИ. 17-фонд, 122-рўйхат, 50-йиғма жилд, 70-варақ.

26 ОГАЧО. Р-1595-фонд, 1-рўйхат, 55-йиғма жилд, 13-варақ.

темир йўл станцияларида²⁷, қишда яшаш учун ноқулай бўлган матоли (брезент) палаткалар ҳамда темир вагонларда яшашга мажбур бўлганлар.

1943 йилнинг ёзида Челябинск шаҳридаги 24-сон қурилиш бошқармасида ишлаш учун юборилган ўрта осиелик ишчилар 1-сон участкадаги бошқа ишчилар билан бирга учта барак ва иккита ярим ертўлалага, 2-сон участкада иккита барак ва бешта иситилган палаткаларга жойлаштирилганлар. Участкалардаги барча турар жойларда темир кроватлардан иборат ётоқлар тайёрланган эди.²⁸

1944 йилнинг январиди Жанубий Урал темир йўл бошқармасининг комиссияси ўтказган текширувида, 5 -, 6 -, 7 - сон қурилиш участкалари ишчилари учун яратилган шароитлар қониқарсиз деб топилган. Яъни, улар ҳамон совуққа чидамсиз резент палаткаларда яшаётган эдилар. Ҳатто, улар учун ҳаммом ҳам мавжуд бўлмаган. Биргина 7-сон участкадаги ишчилар учун кўшимча иккита ертўла тайёрланган ва иккита ҳаммом бўлган²⁹, холос.

Бунга ўхшаш нобоп шароитлар Челябинскдаги Киров заводининг 5 - сон участкасида ҳам кузатилган. 1942 йил охирида ишчилар жойлаштирилган бараклар ва ертўлаларда ёқилги йўқлиги ва ички нобоблиги сабабли қишда истиқомат қилиш учун яроқсиз эди. Баракларнинг ҳар бири 360 кишига, ертўлалар эса 120 ҳамда 220 кишига мослаштириб қовланган эди. Ишчилар икки ярусли ёғоч ва яримёғоч ўринларда ётишган. Киров заводидаги бу ҳолат 1944 йилнинг биринчи ярмига келиб ҳам ўзгармаган эди. Бу эса ишчилари ўртасида норозиликлар ва айниқса касалланишлар сонининг ортишига сабаб бўлган³⁰.

Челябинск вилоятида ишловчи меҳнат армиячилари учун қулай шароит яратган саноат корхоналари ҳам бор эди. Жумладан, қора металлургия халқ комиссариатининг Чебаркўл кўрғонидаги 701 - сон завод маъмурияти ўз ишчилари ҳамда меҳнат армиячилари учун яшаш ва дам олишлари учун нисбатан яхши шароит яратишга ҳаракат қилишган. 1943 йилнинг апрели таҳлилига кўра, ётоқхоналардаги ишчилар 50 та стол, 200 та тоғора, 200 та челақ, 50 та сув идишлари, 25 та чойнақ ва 50 та кийим илгич билан таъминланган. Шу ернинг ўзида ювиниш учун 15 та қўл-бет ювгич ва душ ускуналари ўрнатилган³¹.

Аммо, шунча таъминотга қарамасдан завод ишчилари учун тайёрланган ётоқхона бинолари 1943 йилнинг октябрига ҳам қиш мавсумига тайёрланмаган эди. Ишчилар истиқомат қиладиган ертўлаларнинг бир қисми санитария-гигиена талабларига жавоб бермас, яъни тоmidан сув-томчи ўтган, шифт ва деворлари захлаган, баъзи бир ертўлаларнинг полларига грунт сувлари чиқиб қолган эди³².

1942 йилнинг охири - 1943 йилнинг бошида Жанубий Уралга сафарбар қилинган ЎОҲО меҳнат армиячиларининг катта қисми кўмир саноати халқ комиссариати объектларида ҳам ишлаганлар. Челябинск вилоятида кўмир қазиб олишда сафарбар қилинган ишчиларидан ташқари “фабрика-завод таълими мактаби ва “меҳнат захиралари” тизимидаги хунар билим юртлари битирувчилари ҳам меҳнат қилишган. Шунингдек, бу конларда “совет немислари меҳнаткашлари” ва ИИХК МАТЛ (Ички ишлар халқ комиссарлиги меҳнат армиячилари тузатув лагерлари) маҳбуслари ҳам улар билан бирга ишлаганлар.

1943 йил “Челябкўмир” трестиди объектларида ишга қабул қилинган контингентни қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин:

“Челябкўмир” трестига ишга қабул қилинган контингент (1943 йил)³³

Контингент	Сони, киши	Ишчи кучидаги улуши
ЎОҲО меҳнат армиячилари	903	65,72
Қозоғистон ССР Кустанай вилояти аҳолиси	143	10,41
Маҳбуслар	154	11,21
“Фабрика-завод ўқувчилари” ва “меҳнат захиралари” битирувчилари	174	12,66

27 ОҒАЧО. П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 16-варақ.

28 ОҒАЧО. П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 12-14-варақлар.

29 Ўша манба, 15-16-варақлар.

30 Ўша манба, 87-варақ.

31 ОҒАЧО. Р-1659-фонд, 1-рўйхат, 13-йиғма жилд, 112-варақ.

32 Ўша манба, Р-274-фонд. 1-рўйхат, 4-йиғма жилд, 277-варақ.

33 ОҒАЧО. Р-962-фонд, 8-рўйхат, 122-йиғма жилд, 68-варақ.

Ушбу маълумотларда 1943 йилда Жанубий Уралдаги “Челябкўмир” трестининг асосий ишчи кучи (65,72% фоиз) ЎОҲО дан сафарбар қилинган меҳнат армиячилари ташкил қилганлигини хулоса қилиш мумкин.

“Челябинсккўмир” комбинати корхоналарида, Чкалов вилоятида Домбаровка кўрғонидаги “Чкаловкўмир” трестида ишлаган Ўрта осиелик меҳнат армиячилари кўмирчилар кўрғонларга жойлаштирилган бўлиб, улар учун яшаш ва дам олишлари учун қоникарли шароитлар яратилган эди³⁴.

Шунга қарамадан, “Коркинокўмир”нинг 1-сон кони ва “Коркиншахстрой”нинг 5 -сон конида ишлаган ишчиларнинг бир қисми ички қисми сувоқ қилинмаган ва печлари йўқ бўлган баракларда истиқомат қилишган. Кончиларнинг оддий ичимлик сув таъминотида ҳам муаммолар бўлиб, ҳатто 30-сон шахтанинг қудуғида амалда сув бўлмаган. Коркино кўрғонидаги санитария-маиший шароитларнинг шу қадар оғир ҳолати эдики, хужжатларда “...одамлар кичик кўлмаклар сувини истеъмол қилишган” деб қайд қилинган³⁵.

Челябинск кўмир ҳавзасида ишлаётган ишчиларнинг яшаш ва турмуш шароитларининг қоникарсизлиги натижасида касаланишлар ва ҳатто, ўлим ҳолатлари кузатилган. Совет немислари ва ЎОҲО меҳнат армиячилари орасида дезертирлик (иш ташлаш), иш жойидан қочиш кетиш ҳолатлари кузатилган. Масалан, “Челябкўмир” трестида 1943 йилда 2968 нафар киши ишга қабул қилинган бўлса, тез фурсатда деярли барча ишчи, яъни 2813 нафар киши иш жойини ташлаб, қочиш кетган³⁶.

Меҳнат армиячиларининг ишдан қочиш кетишлари асосан фожиали яқун топган. Қочоқлар масофа ва ҳудудни яхши билишгани, жон талвасасида боши оққан томонга йўл олишган, аксарият ҳолларда юк ташувчи вагонларга чиқиб олишган. Станцияга ёки кўмир ортиш учун тўхтаган темир йўлнинг бўш вагонларида Очлик ва азобдан оғринган ишчиларнинг жасадлари топилган.

“Челябинсккўмир” комбинати корхоналарида ишчи-ҳодимлар сонининг камайишининг турли сабаблари бўлиб, бу ҳолатни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

“Челябинсккўмир” комбинатида ҳодимлар сонининг камайиши сабаблари
(31.12.1943 йил ҳолатига).³⁷

Кўрсаткичлар / тонфа	Келган ишчилар	Кетган ишчилар/%					
		Бўшатиш	Қочиш кетган	Вафот этган	Бошқа сабаблар	жами	
						киши	%
ЎОҲО меҳнат армиячилари	4857	789/16,25	1075/22,13	371/7,64	---	2235	46,0 2
Совет немислари	16866	896/5,31	2456/14,56	951/5,64	6255	10558	62,6 0
Жами:	21723	1685	3531	1322	6255	12793	58,8 9

Ушбу миқдорларда ЎОҲО меҳнат армиячилари немис меҳнат армиячиларига нисбатан ишлаб чиқаришдан кўпроқ дезертирлик (22,13 %) қилганлигини кўриш мумкин. Соғлиқ бўйича ишдан бўшатиш ва вафот қилган ишчиларининг фоиз нисбати (7,6 %) ҳам совет немисларига нисбатан кўп бўлган.

Сафарбар этилган ўрта осиелик ишчиларнинг бир қисми ДМК (Давлат мудофаа кўмитаси) Комиссиясининг тақсимоти бўйича Ички ишлар халқ комиссарлигига қарашли қурилиш ва ишлаб чиқариш объектларига ишлаш учун жўнатилган. 1943 йилнинг май ойида сафарбар қилинган Ўзбекистонлик ишчиларидан 120 нафари “Доменстрой” қурилиш бошқармасига жўнатилган³⁸. Мазкур бошқарма ИИХКнинг “Челябметаллургстрой” лагерь ва қурилиш бошқармаси таркибида бўлган. ИИХК “Челяблаг” МАТЛ (меҳнат армиячилари тузатув лагери) нинг 4 -сон лагер участкасида ишловчи Ўрта Осиеликлар махсус бараклар ва ертўлаларга жойлаштирилганлар. Бараклар тўрт кишига мўлжалланган икки ярусли нарари (“вагонкалар”) билан жиҳозланган.

34 ОГАЧО. П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 72-варақнинг орқа томони.

35 ОГАЧО. Р-1595-фонд, 1-рўйхат, 55-йиғма жилд, 14-варақнинг орқа томони.

36 Ўша манба, Р-962-фонд, 8-рўйхат, 122-йиғма жилд, 68-варақнинг орқа томони.

37 ОГАЧО. П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 73-варақнинг орқа томони.

38 ОГАЧО. Р-1619-фонд, 2-рўйхат, 15-йиғма жилд, 32-варақ.

ЎОҲО меҳнат армиячилари яшаган лагер участкаси ИИХК ГУЛАГ (Лагерлар бош бошқармаси) тизимида бўлиб, ҳудуд тиканли симли девор билан ўраб олинган, девор бўйлаб кўриқчи минораси ўрнатилган ва ҳарбий аскарлар томонидан кўрикланадиган кириш-чиқиш учун вахта биноси бўлган. ИИХК “Челяблаг” (*“Челяблаг” меҳнат-тузатув лагери “Челябметаллургстрой” қурилиш бошқармаси ҳужжатларида НКВДнинг “Бакаллаг” номи билан ҳам учрайди – муаллиф.*) турар жой зоналарини жиҳозлаш ишлари 1942 йил март ойи охири ва апрелнинг биринчи ярмида ИИХК ГУЛАГ қоровул-конвой хизматининг Низоми талабларига мувофиқ бошланган.

Ўрта осийлик ишчилар лагернинг бошқа вакиллари – совет немислари, маҳбуслар ва Вермахт ҳарбий асирлари каби қурилиш объектларига ишлаш учун ва иш тугаганидан кейин лагерга қайтишда қуролланган аскарлари конвойи кузатувида бўлганлар. Металлургия заводининг қурилиши объектларида меҳнат қилаётган лагер ишчилари ҳарбийлар томонидан қуролланган ҳолда муҳофаза қилинган.

Яшаш жойи ва ишлаб чиқариш ҳудудидан рухсатномасиз якка ҳолда чиқиш нафақат лагер аҳолиси, балки ЎОҲОдан сафарбар қилинган ишчиларига ҳам таъқиқлаган.

Отряд, колонна, бригада каби алоҳида лагер бўлинмалари ва жамоалари ичкарасидаги ишларнинг ҳолати тўғрисидаги маълумотлар ёлланма яширин “жосус-чақимчилар” томонидан олиб турилган. ИИХК ГУЛАГ лагерлари ва колонияларида ишчилар орасидаги бу “тармоқ” орқали биргина 1944 йилнинг июль ойида ички ҳолат юзасидан 97780 та хабар етиб келган³⁹.

Хабарлар орасида шароитлардан нолишлар, тазйиқ ва таъқиблар, иш ташлаш ва антипропаганда ҳақида миш-мишлар кўп бўлган.

Ишдан бўйин товлаш, лагер ёки иш жойидан қочишга уринганлик учун “Челяблаг” МАТЛ (*меҳнат армиячиларининг тузатув лагери*)да меҳнат армиячилари ва маҳбусларига 2 турдаги жазо чораси қўлланилган. Биринчиси, 5 йилдан 10 йилгача озодликдан маҳрум қилиш ва озодликка чиққандан кейин 3 йилдан-беш йилгача фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этиш. Иккинчи жазо, олий жазо - отувга ҳукм қилиш бўлган.

Қамоққа олинганларнинг терговини Челябинметаллқурилиш махсус тезкор-чекист бўлими терговчилари олиб боришган. Тергов тугагач айбдорлар иши ИИХК “Челяблаг” МАТЛ ҳузуридаги Челябинск вилоят судининг Доимий сессияси аъзоларига кўриб чиқиш учун юборилган. Ушбу суд 1943 йил кузигача фаолият юритган. 1943 йилнинг октябридан бу ишлар учун ЧМС ҳузурида янгидан тузилган ИИХК кўшинлари Ҳарбий трибунали иш бошлаган. Бундай трибунал Челябинскдаги Киров заводида⁴⁰ ҳам иш бошлаган. Чкалов вилоятида ишлаб чиқариш ва қурилишдан қочиб кетган шахсларнинг ишларини Чкалов вилояти бўйича ИИХК кўшинлари Ҳарбий трибунали кўриб чиққан ва жазо турларини белгилаган.

Ишлаб чиқариш ва саноат корхонадаги усталар, ўнбошилар ЎОҲО меҳнат армиячиларининг ахлоқий-руҳий ҳолатига ҳам таъсир кўрсатишган. Ишчиларга нисбатан менсимаслик, тазйиқ, кўпол муносабатда бўлишиб, калтаклаш ҳолатлари ҳам кузатилган. Бундай ҳолатлар ётоқхоналарнинг маиший ишлар комендантлари томонидан ҳам содир этилган. Жумладан, Магнитогорск шахрининг ишчи қўрғонларида яшовчи ишчилар партия органларига “уларга нисбатан кўпол ва нолойиқ муносабат, ...ҳатто милиционерлар улар билан кўпол муомала қилишаётгани” тўғрисида шикоят қилишган.

“Сантехстрой” ва “Магнитстрой” трестининг 5-сон қурилиш бошқармаларида катта бригадир ва ўнбоши ўрта осийлик ишчиларни калтаклаганлиги⁴¹, “Магнитстрой” трестининг ишчилар қўрғонидаги меҳнат армиячилари яшаган ётоқхона комендантлари ишчиларга нисбатан кўпол муносабатда бўлгани, ҳатто вафот этган ўрта осийлик ишчиларнинг пулларини талон-тарож қилишгани⁴², Челябинскда 24 – қурилиш бригадасига қарашли взвод командири ЎОҲО меҳнат армиячилари билан суҳбатда ишчиларнинг миллий ғурурига тегадиган ҳақоратли сўзларни ишлатганлиги, мазкур бошқарманинг механизациялашган колоннаси ўнбошиси сафарбар қилинган ишчини иш вақтида калтаклагани акс этган ҳужжатлар⁴³ мавжуд.

Бундан ташқари “Коркинокўмир” трестида участка бошлиғи ва “Коркиношахтстрой” 1 - сон очик конининг сиёсий раҳбари Ўрта Осиё республикаларидан сафарбар қилинган ишчиларни бошқа

39 ГАРФ. Р-9414-фонд, 1-рўйхат, 68-йиғма жилд, 33-варақ.

40 ОГАЧО. 916-фонд, 22-рўйхат, 18-йиғма жилд, 2-варақ.; ўша манба, Р-1619-фонд, 2-рўйхат, 15-йиғма жилд, 43-варақ.

41 ОГАЧО. П-234-фонд, 17-рўйхат, 63-йиғма жилд, 74-варақнинг орқа томони.

42 Ўша манба, 64-йиғма жилд, 17-варақ.

43 Ўша манба, П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 22-варақ, 73-варақнинг орқа томони.

ишчилар олдида изза қилиб, калтаклашган. Сафарбар қилинган меҳнат армиячиларига нисбатан кўпол, ҳатто шафқатсиз муносабат ҳолатлари “.... испанларнинг Американи ўзлаштириш вақтида кулларга бўлган муносабатидан ҳам ёмон” 44 бўлган. Уларни бундай калтаклаш ҳолатлари Челябинск Киров заводининг чўян-куюв цехида ҳам юз берган. Шунингдек, Челябинск металлургия иккинчи бўлими бўлинмасининг бошлиғи ЎОҲО меҳнат армиячиларининг 5 - сон қурилиш отряди штабида ичкиликбозлик қилиб “кучли мастлик ҳолатида жанжал бошлаб ишчиларга тан жароҳати етказган” лигини манбаларда сақланган.

Бунинг устига тиббиёт ходимларининг ўрта осийлик бетоб ва беморларга нисбатан хушмуомала, шафқатли, ғамхўр бўлишлари лозим бўлса-да, меҳнат армиячилари орасидаги касалларга нисбатан ёмон хизмат кўрсатиб, кўпол муомалада бўлган ҳолатлар ҳам кузатилган⁴⁵.

Шундай қилиб, Жанубий Уралнинг саноат ва қурилиш объектларига сафарбар қилинган ЎОҲО меҳнат армиячиларини сақланиши шароитлари ушбу объектларнинг фақат у ёки бу халқ комиссариатига тааллуқлиги билан боғлиқ бўлмаган. Кўп нарса маҳаллий ҳокимият органлари, корхона раҳбарлари ва маъмуриятининг сафарбар қилинган кишилар тўқнаш келган ушбу муаммоларни ечишга бўлган имкониятлари ва хоҳишларига боғлиқ эди. ЎОҲО меҳнат армиячиларининг ишалб чиқаришдаги аҳволини таҳлил қилишга бағишланган партия ҳужжатларининг бирида таъминот масалалари, ишлаб чиқариш фаолиятидаги ва яшашнинг санитария-маиший шароитларидаги муаммолари: “қуйи турувчи алоҳида хўжалик ва партия раҳбарлари томонидан ҳал этилмаслиги бир гуруҳ ўзбеклар, қирғизлар, қozoқлар орасида, нима бўлса ҳам уйга қайтишга интилишлари каби носоғлом кайфиятларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган.... Улар орасида партия-сиёсий ишларининг кучсизлиги бу носоғлом қарашларнинг чуқурлашишига олиб келади ва ишчиларнинг сиёсий-маънавий ҳолати ҳамда ишлаб чиқаришига фавқулодда салбий таъсир қилади”⁴⁶ деб қайд қилинганлигини таъкидлаш лозим.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Бутуниттифоқ иқтисодиётида 1941 йил ёздан вужудга келган ишчи кучи танқислиги, учта сабабга кўра урушнинг охирига қадар ечилмаган муаммо бўлиб қолган эди. Биринчи сабаб, мамлакат халқ хўжалигидан чакирув ёшидаги меҳнаткашларнинг катта қисмини Қизил армия сафига сафарбар қилиш боғлиқ бўлган. Иккинчи сабаб, саноатнинг тезда ҳарбий соҳага мослаштириш, корхоналарни мамлакат шарқий районларига эвакуация қилиш, эвакуация қилинган корхоналарни ишга тушириш ва мавжудларини кенгайтириш билан боғлиқ эди. Буларнинг барчаси саноат ва қурилишга катта миқдордаги ишчиларни йўналтиришни талаб қилар эди. Мамлакат иқтисодиётига ишчи кучи етказиб бериш учун жавобгар бўлган Ишчи кучини рўйхатга олиш ва тақсимлаш Қўмитаси, “Меҳнат заҳиралари” ва меҳнат халқ комиссарлиги (МХК) тизими 1943 йил халқ комиссариатларининг буюртмалари бўйича саноатга 1 169 600 нафар кишини йўналтирдилар. Бу даврда саноат ва қурилишдан 934 400 нафар киши кетиб қолди. Амалда ходимларнинг бир йил давомида сонининг ортиши 235 200 кишини ёки 20,11% ташкил қилган⁴⁷. Ҳарбий даврда мамлакат иқтисодиётида ходимлар сонининг ўзгариши таҳлил қилинганда меҳнаткашларнинг кетиб қолишининг асосий сабаби муносиб меҳнат шароитлари йўқлиги бўлган. Жойларда корхона ва қурилишлар раҳбарлари шунингдек, маҳаллий ҳокимият катта миқдордаги ишчи кучининг қабул қилинишига тайёр эмаслиги, ходимларнинг яшаш ва ишлаб чиқариш фаолиятлари учун нормал шароитларни яратиш чоралари кўрилмаганлигидан далолат беради.

Минимал санитария-гигиена маиший шароитлари ва тиббий хизмат кўрсатилиши, иш жойларидаги оғир шароитлар, меҳнаткашларнинг озиқ-овқат ва оддий кийим кечак таъминотининг охиригача ечилмаган масалалари ҳам мамлакат иқтисодиётига жалб қилинган ходимларнинг иш жойларини ўзбошимчилик билан тарқ этишининг асосий сабабларидан бўлган. Шундай қилиб, ишдан қочи (дезертирлик) уруш йилларида мамлакат иқтисодиётида ишчи қўллари танқислигининг учинчи сабаб эди.

Умуман олганда сафарбар қилинган ишчиларнинг самарли меҳнатлари ҳар доим ҳам қўллаб-қувватланмаган ва рағбатлантирилмаган. Оддийгина ишлаш шароитларини яратиш бўйича қанчадан-қанча муаммоларга дуч келган ватандошларимизнинг қисмати шонлидир.

Уларнинг озиқ-овқат таъминоти, кийим-бош таъминоти, тиббий хизмат таъминотидаги етарлича муаммолар орасида юрт соғинчи ва ортга қайтиш қайғусининг кучлилиги маънавий зарарларнинг беҳад эканлигидан далолат беради.

44 ОГАЧО. П-124-фонд, 1-рўйхат, 464-йиғма жилд, 46-варақ.

45 ОГАЧО. П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 68-варақ.

46 ОГАЧО. П-234-фонд, 17-рўйхат, 64-йиғма жилд, 17-варақ.

47 ГАРФ. Р-9517-фонд, 1-рўйхат, 23-йиғма жилд, 8-варақ.

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Филиппов Ольгерд Александрович –
Ректор Навоийского филиала Profi University

Общая философская ситуация конца двадцатого столетия вызвана значительными переменами общественной, культурной, научной сферы, обусловленными трансформацией информации из простого массива данных в ценный ресурс и прагматичные научные знания. Глубинная детерминация социального прогресса нарастающим господством информации и знания стали основой для концепции информационного общества, появления понятия информационной цивилизации (М. Кастельс)⁴⁸, всеобъемлющей информатизации (Ж.Ф. Лиотар)⁴⁹. Информация, как сущность и инструмент, приобрела характер приоритетного фактора, обеспечивающего социальное и экономическое развитие, знания же выступают как экономический ресурс, что кардинально меняет сущность образования в системе общественных взаимоотношений. Владение информацией, обогащение знаниями, умениями, компетенциями, систематическое их расширение и углубление (концепции «lifelong learning»⁵⁰) становятся условиями востребованности и конкурентоспособности сотрудников в современной экономике.

По словам Т. Иглтона⁵¹, функции высшей школы и высшего образования как системы общественных отношений в нынешних реалиях определяются давлением имманентных экономических и политических факторов, поэтому изменения высшего образования в условиях глобализации в странах Запада имеют общие тенденции. Исходя из того, что образование есть продукт общественного заказа, удовлетворяющего потребности общества, происходит закономерные поиски необходимых форм обучения и спецификации университетов, вызванные влиянием современной массовизации образования⁵². Именно глобализация инспирирует повышение доступности (массовизацию) и нарастание рыночной направленности (маркетингизации) высшего образования и нивелирует влияние на него государства. Высшее образование стало трансграничным, так на международном рынке образования США занимают 18 %, Великобритания 8 %, Австралия - 8 %, Германия 6 %, Франция и Канада – по 4 %.⁵³

В ходе развития западной цивилизации на протяжении 16-19 веков возникли базовые ценности системы экономических и социальных взаимоотношений, в центре которой – рынок, основанный на индивидуальном и свободном предпринимательстве и свободной конкуренции. Стремление к предпринимательству, «рыночное сознание» стали фундаментальным императивом, распространившимся на остальные сферы жизнедеятельности – культуру, образование, искусство; стали ядром ценностей и норм. При этом наука стала выполнять роль главного инструмента производства, накопления и расширения знаний, фактором техногенности цивилизации.

Таким образом, наука через научно-технический прогресс явилась стимулятором экономики, расширяя и приращивая блага, обеспечивая тем самым постоянный рост потребления, но и спровоцировала интеграцию экономики во все сферы человеческой жизни.

48 См.: Кастельс М. Могущество самобытности // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Academia, 1999. С. 307-308.

49 См.: Лиотар Ж.Ф. Состояние постмодерна. М.: Институт экспериментальной социологии СПб.: Алетейя, 1998. 160

50 Lifelong learning (англ. «Непрерывное образование») — это процесс роста образовательного (общего и профессионального) потенциала личности в течение всей жизни на основе использования системы государственных и общественных институтов и в соответствии с потребностями личности и общества.

<https://ru.wikipedia.org>

51 См.: Иглтон Т. Медленная смерть университета // Alma Mater. 2016. № 2. С. 111.

52 Вебер А. Университет и историческая ситуация / Его же. Избранное. Кризис европейской культуры. СПб., 1998. С. 358-359.

53 См.: Education at a Glance 2020: OECD indicators. Paris: OECD Publishing. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2020_69096873-en#page229 (дата обращения: 14.07.2023).

С изменением функций и структуры высшего образования развивалось и философское осмысление концепций этого социокультурного феномена. Изучение образования как социального явления было заложено еще античными философами, продолжилось в средние века и стало ведущим в западноевропейском Ренессансе.

Эпоха Просвещения превратила университеты в места поиска и распространения знаний, а Дж. Ньюмен в XIX в. воспринимал университет как «центр универсального знания»⁵⁴, миссия которого духовное развитие личности через высшее образование (либеральная концепция университета) ⁵⁵.

Во второй половине XIX в. Вильгельм фон Гумбольдт выдвигал новую модель, реализованную в Берлинском университете, основная роль которого фокусировалась на развитии национальной культуры, формировании, сохранении и развитии идентичности народа, «духа нации».

Согласно Б. Ридингсу⁵⁶, классический университет должен стать сосредоточием образовательной системы, сочетающей и преподавание, и исследование, став центром науки и источником культуры. Как он писал, «университет должен стать национальной моделью воплощения нации и выражения его духовности, системообразующим фактором национального государства».

В книге «Университет и историческая ситуация»⁵⁷ А. Вебера описано, как в середине XX в. понимание высшего образования стало меняться, что было связано с новыми реалиями в общественной и культурной деятельности, в частности, процессы глобализации повлияли на рост масштабов университета, отход от классической модели В. фон Гумбольдта - от «национального» университета в сторону университета предпринимательского.

Немецкая философия среди задач современного университета выделяла необходимость не только обучения, но и активную исследовательскую деятельность, в которую должны быть вовлечены студенты (К. Ясперс «Идея университета», 1949 г. 58), так утвердилась концепция об «образование через исследование», в Великой хартии университетов (1988 г.) это принцип закреплён нормативно и исследования были декларированы имманентной частью учебного процесса. Таким образом, принципиальными для европейского высшего образования стали образование, инновации и наука.

Стремление к исследованиям и созданию новых продуктов научного творчества повлияли на предпринимательский потенциалов университетов и возникновение «академического капитализма», высшее образование и его достижения формировали «знаниевую экономику», которая выросла в ключевую стратегию высшего образования и науки на Западе. Также появился менеджмент университетов, который импортировал логику и законы рынка в деятельность и анализ результативности высшего образования и его академических структур⁵⁹. Медленно, но неизбежно формируется так называемый «предпринимательский университет».

Сущность идеи предпринимательского университета, все быстрее вытесняющего исследовательские, в том, что базисом становится инновационная деятельность, подразумевающая не столько исследования, сколько результат исследований, востребованный на рынке. Так, Б. Кларк, изучив современное состояние нескольких ведущих европейских университетов отметил, что изменение сущности деятельности высшей школы сообразно влияет на реформирование управления, финансовую политику, инфраструктуру кампуса, наличие лабораторий, в том числе и виртуальных и так далее.

54 См.: Ньюмен Дж. Г. Идея университета. Минск: БГУ, 2006. С. 10.

55 См.: Куренной В.А. Философия либерального образования: принципы // Вопросы образования. 2020. № 1. С. 8.

56 Ридингс Б. Университет в руинах / пер. с англ. А. М. Корбута; Гос. ун-т Высшая школа экономики. М.: Изд. дом гос. ун-та Высш. школы экономики, 2010. С. 107.

57 Вебер А. Университет и историческая ситуация / Его же. Избранное. Кризис европейской культуры. СПб., 1998. С. 358.

58 Ясперс К. Идея университета / пер. с нем. Т. В. Тягуновой; ред. пер. О. Н. Шпарага ; под общ. ред. М. А. Гусаковского. Минск: БГУ, 2006. С. 64.

59 Кларк Б.Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации / пер. с англ. А. Смирнова; под ред. Д. Александрова; Нац исслед. ун-т «Высшая школа экономики». 2-е изд. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. 240 с.

Другой философ - Ж.-Ф. Лиотар – предрекал очень печальное будущее для высшего образования. Как теоретик постмодерна, он считал, что единственной задачей высшего образования является адаптивность и соответствующее влияние на экономику, которая так же является адаптивной. По его мнению, высшее образование должно перестать создавать идеалы для подготовки элит, и сосредоточиться на прагматической подготовке функционеров, способных качественно выполнять свои задачи в структурах современной экономики⁶⁰.

В целом многие исследователи (М. Барбер, К.Донелли, С. Ризви) приходят к выводу, что высшая школа переживает кризисное состояние (как «перед сходом лавины»⁶¹) и вынуждены оперативно реагировать на существующие содержательно-структурные перемены.

В социальном плане гиперпрагматичное отношение к образованию, перевод его из духовно-нравственной ценности в сферу услуг обеспечивает его, так как оно уже не является процессом саморазвития, познания себя и мира, а становится рядовым инструментом достижения сугубо экономических ценностей и потребительства.

ЎЗБЕКИСТОН ВА ГЕРМАНИЯ: ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАРНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ

**Ойбек Абдимўминов,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент**

**Дилора Давронова,
Навоий Давлат педагогика институти стажёр-тадқиқотчиси**

Германия Ўзбекистон учун ишончли ва стратегик, ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ҳамкорлик алоқаларида муҳим аҳамиятга бўлган давлатдир. Германия 1991 йилнинг 31 декабрь куни Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини расман тан олди, 1992 йилнинг 6 мартда икки мамлакатлар ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Ўзбекистоннинг Ғарбий Европадаги биринчи элчихонаси 1993 йилда айнан Германиянинг Бонн шаҳрида очилди. Ўзбекистон ва Германия ўртасида 1991-2021 йилларда ўзаро ҳамкорликка оид 140 дан ортиқ ҳужжатлар имзоланган.

Икки мамлакат ўртасида турли, жумладан олий даражадаги сиёсий мулоқот йўлга қўйилган. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов 1993-, 1995- ва 2001-йилларда Германияга расмий ташрифлар билан борган бўлса 1995 йил Германия Президенти Р.Герцог, 2002 йил Германия канцлери Г.Шрёдер Ўзбекистонга расмий ташрифини амалга оширди. Шунингдек, 2019 йил январ ойида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Германия Федератив Республикасига ҳамда 2019 йилнинг май ойида Германия федерал Президенти Франк-Вальтер Штайнмайер Ўзбекистонга расмий ташрифини амалга ошириши икки томонлама сиёсий, савдо-иқтисодий ва гуманитар-маданий муносабатларни янги босқичга чиқарди.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Германияга расмий ташрифи якунлари бўйича иқтисодиёт, савдо, молия, таълим, фан ва инновациялар соҳаларида 80 дан зиёд битимдан иборат самарали ҳужжатлар имзоланди. 2021 йил 12 март куни Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев ва Германия Канцлери Ангела Меркель ўртасида онлайн-саммит бўлиб ўтди. 2022 йил 31 октябрь – 2 ноябрь кунлари Германия ташқи ишлар вазири Анналена Бербок Ўзбекистонга ташриф буюрди ва Президент Шавкат Мирзиёев томонидан қабул қилинди.

⁶⁰ Жан-Франсуа Лиотар. Состояние постмодерна (1979). Перевод с французского: Н. А. Шматко, «Институт экспериментальной социологии», Москва; Издательство «АЛЕТЕЙЯ», 1998. ББК 87.4 С 60

⁶¹ Барбер М., Донелли К. Ризви С. Накануне схода лавины. Высшее образование и грядущая революции [Michael Barber, Katelyn Donnelly, Saad Rizvi An avalanche is coming. Higher education and the revolution ahead. L.: The Institute for Public Policy Research. March 2013 (пер. сангл. Н. Микшиной)] // Вопросы образования. 2013. № 3. С. 152-229.

Ҳозирги давр халқаро муносабатларида Ўзбекистон ва Германия давлатлари минтақавий ва халқаро масалаларда бир-бирини ўзаро ижтимоий, сиёсий, илмий ва маданий жиҳатдан ўзаро қўллаб-қувватламоқда. Шунингдек, Ўзбекистон ва Германия БМТ доирасида ҳам фаол ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйган. Ўзбекистон Республикаси БМТнинг фаол аъзоси сифатида ташкилотнинг давлатлар ва инсонларга янада яхшироқ хизмат қилиши учун, тинчлик, хавфсизлик ижтимоий барқарорлик соҳасидаги тадбирлар қўламини янада кенгайтириш ва ривожлантириш, унинг нуфузини янада ошириш мақсадида мазкур ташкилотни ислоҳ қилиш борасида бир қатор амалий таклифларни илгари сурди. Ўзбекистон Германиянинг БМТ Хавфсизлик Кенгаши доимий аъзолигига қабул қилишни таклиф этди. Германия эса ўз навбатида, Ўзбекистоннинг Марказий Осиёда ядро қуролидан холи ҳудудни яратиш, халқаро терроризм ва норкобизнесга қарши биргаликда курашиш, экологик муаммоларни биргаликда ҳал этиш, Афғонистонни иқтисодий қайта тиклаш, БМТ ислохотлари бўйича илгари сурган ташаббусларини қўллаб-қувватлайди.

Германия ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон ҳукуматлараро қўшма комиссияси тузилди. Тошкентда икки томонлама Савдо-иқтисодиёт палатаси ва Германия элчихонаси очилди ва Тошкент–Франкфурт йўналиши бўйича самолётлар парвоз қила бошлади. Германиянинг етакчи компаниялари билан биргаликда ҳамкорликда енгил саноат ва транспорт хизматларидан тортиб тиббий жиҳозлар ҳамда фармацевтика маҳсулотлари ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш каби кўплаб соҳаларда олиб борилмоқда. Бунга «Knauf», «MAN», «Claas», «Gühning», «Commerzbank» ва бошқа компанияларни мисол қилиш мумкин. Ўзбекистонда Германиянинг “Сименс”, “Дойче банк АГ”, “Комерсбанк”, “Кемикл банк АГ”, “Мерседес бенс”, “Вилли бетс”, “Бабнок” каби банк ва компаниялари фаол иш олиб бориб, обрў қозонди.

Германия Ўзбекистоннинг Европадаги асосий савдо-иқтисодий ҳамкорларидан бири ҳисобланади. 2016 йилдан бошлаб “Siemens”, “BASF”, “Thyssen Group”, “Roland Berger”, “Adidas Group”, “Papenburg”, “Falk Porsche” каби йирик компаниялар Ўзбекистон бозорида фаолият олиб боришмоқда.

Ўзбекистон ва Германия маданий ва илмий ҳамкорлиги ҳақида фикр юритганда, бу алоқаларнинг тарихий асосга эга эканлигини таъкидлаш лозим. Бинобарин, тарихий далиллар бунга гувоҳ. Жумладан, XIX аср охири ва XX аср бошларида миллий жаҳид зиёлилари ташаббуси билан 70 дан ортиқ туркистонлик ёшлар Германияга бориб, у ерда замонавий илм-фан бўйича таҳсил олиб қайтдилар. Бироқ улар мустабид тузимнинг шавқатсиз сиёсати қурбони бўлдилар.

Ўзбекистонда Халқаро ҳамкорлик бўйича Германия ташкилоти Тикланиш учун кредит ташкилоти (KfW), Бонн университетининг тараққиёт йўналишидаги тадқиқотлар маркази (ZEF), Немис Халқ университетлари уюшмаси (DVV), Конрад Аденауер жамғармаси ва Фридрих Эберт жамғармаси, Германия академик алмашинув хизмати (DAAD), Гёте институти ҳамда бошқа етакчи университетлар Марказий Осиёнинг, жумладан, Ўзбекистоннинг таълим ва илмий тадқиқот марказлари билан фаол ҳамкорлик олиб бормоқда. Ўзбекистонда немис маданияти ва тилини ўрганишга катта қизиқиш мавжуд. Немис тили республикада энг кўп тарқалган чет тиллари орасида иккинчи ўринни эгаллайди. Ўзбекистоннинг 24 та мактабда немис тили чуқурлаштирилган тарзда ўргатилиши йўлга қўйилган. Ҳозирги пайтда олий таълим соҳасида Германиянинг 30 дан ортиқ олий ўқув юртлари билан шериклик алоқалари ўрнатилган бўлиб, талабалар, мутахассислар ва педагог кадрлар алмашинуви йўлга қўйилган. 4000 дан зиёд Ўзбекистонлик ёшлар Германиянинг турли олий ўқув юртлари ва илмий марказларида талаба, аспирант ва докторант сифатда таҳсил олишмоқда, илмий тадқиқот ишларини амалга оширмоқда.

1992 йил 16 июлда “Wiedergeburt” (Туғилиш) Ўзбекистон немислар маданий маркази ташкил этилган ҳамда унинг Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида бўлимлари фаолият олиб боради. Марказ ёшлари (Ostern) баҳор байрами, (Erntedankfest) ҳосил байрами, (Weihnachten) Рождество каби миллий байрамларда фаол иштирок этиб келадилар ҳамда ҳар йили август ойида немисларни Ўрта Осиё минтақасига депортация қилинган куни сифатида “Хотиралаш куни”ни нишонлайдилар. Марказ фаоллари ҳар йили “Наврўз”, “8 март – Халқаро

хотин-қизлар куни”, “Ўзбекистон Республикаси мустақиллик куни”, “Ўзбекистон Республикаси Конституцияси куни” каби давлат байрамларида фаол иштирок этиб келадилар.

Икки томонлама маданий-гуманитар муносабатларни ривожлантириш мақсадида ташкил этилган “Ўзбекистон-Германия” дўстлик жамияти ҳам ўзаро алоқаларда муҳим аҳамият касб этади. “Ўзбекистон-Германия” дўстлик жамияти 1998 йил 27 ноябрда Тошкентда ташкил этилган. У дўстона алоқаларнинг мустаҳкамланишига кўмаклашади ва Ўзбекистон ва Германия халқларининг бой маданий меросини кенг оммага таништиради. Жамиятнинг доимий ҳамкори Бонн шаҳридаги Герман-Ўзбек жамияти. Икки жамият ҳамкорлиги доираси доимий делегациялар алмашинуви йўлга қўйилган. Шундай ташрифлар самараси ўлароқ икки давлат халқлари бир-бирларини яқиндан танимоқдалар. Бу эса ўз навбатида икки томонлама муносабатларнинг янада ривожланишига асос бўлиб хизмат қилади. Тошкент Германиянинг Берлин, Самарқанд шаҳри Бремен шаҳарлари билан ўзаро биродарлашган шаҳарлар алоқаларини ўрнатган.

Германия Янги Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ўзгаришларни юқори баҳолаб, Марказий Осиё минтақасидаги муҳим стратегик ҳамкор сифатида қарамоқда.

НУРОТА ФОЛЬКЛОРИНИНГ ТАРИХИ ВА МАНБАЛАРИ (Фольклоршунос Раҳим Қодир манбалари асосида)

**Ражабов Фахриддин Тошпўлотович-
Ўқитувчи, Навоий инновациалар институти**

Аннотация: Ушбу мақолада нуроталик фольклоршунос Раҳим Қодирнинг Нурота фольклори тарихи ва манбалари, оғзаки ижод намуналарининг яратилиши ва географик тарқалиши ҳақидаги фикрлар ёритилган.

Калит сўзлар: фольклор, тарих, манба, халқ оғзаки ижоди, дoston, терма, айтим, кўшиқ.

Аннотация: В данной статье освещаются взгляды нуротинского фольклориста Рахима Кадира на историю и истоки нуратинского фольклора, создание и географическое распространение образцов устного творчества.

Ключевые слова: фольклор, история, источник, фольклор, эпос, терма, поговорка, песня.

Abstract: This article covers the views of Nurota folklorist Rahim Qadir on the history and sources of Nurota folklore, the creation and geographical distribution of examples of oral creativity.

Key words: folklore, history, source, folklore, epic, terma, saying, song.

“Ҳақиқий адабиёт руҳият алифбосидан дарс беради; ақл ва туйғулар ўйинидан яралади. Ҳар қандай ижодда чин юракдан ёзиш, ўйлаб ва ўйнаб ёзиш, сўйланиб ёзиш, ўчириб ёзиш, ёзиб ўчириш, энг муҳими, иймон ва виждон билан ҳақиқатни холис ёзиш лозим. Кўрганларидан кўчириб, бировларнинг иншоларини стилистик тарафдан ўзлаштириб китоб ясаш билан изтиробли ижод, ижод завқи ўртасида фарқ бор”[1, 4 бет].

Нуроталик ижодкор Раҳим Қодир айнан шу сифатларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда бадиий ва илмий ижод билан шуғилланди. Раҳим Қодир 1950 йил 14 мартда Навоий вилояти Нурота туманида туғилган. 1957-1959 йиллар тумандаги 2-мактабда, 1959-1965 йиллар 7-сон мактаб- интернатда, 1965-67 йиллар А.С. Пушкин номи мактабда ўқиган. Мактабни тугатиб, туман почта бўлимида хизмат қилган. Айнан шу даврда муаллифнинг сўзга бўлган муносабати ва Нуротанинг қадимий бой маданий меросига бўлган қизиқишни почта бўлимига келган газета ва журналларни синчиклаб ўрганиш шакллантирди. 1968 йил ТошДУнинг Журналистика факультети талабаси бўлган. Бўлажак олимнинг талабалик даври Тошкент муҳитида яшаш учун кўшимча ишлашни талаб этди. Аввал қурилишда, сўнг “Ўқитувчи” нашриётида корректор, босмахонада ишчи сифатида фаолият кўрсатди. 1976 йил

Нурота туман радиоэшиттириш бўлимида, 1978 йил туман Илғор чорвадор (ҳозирги “Нурнома”) газетаси масъул котиби, 1982 йил Навоий вилоят газетаси “Дўстлик байроғи”да масъул котиб, 1983 йил Вилоят радиоэшиттириш бўлими ходими, 1989 йил Навоий вилояти Ёзувчилар уюшмаси бўлими раиси, 1999 йил Ўзбекистон Республикаси Телерадиокомпанияси мухбир лавозимларида фаолият кўрсатган.

Ёзувчилар ва олимлар томонидан Раҳим Қодирнинг фолклоршунос [3, 216], ёзувчи [4, 86] ва маданият ходими[5, 386] эканлиги алоҳида эътироф этилди. Раҳим Қодир фаолиятининг асосий қисмини Нурота маданий мероси ва тарихини ўрганишга бағишлади. Нуроталик бахшиларни ўрганди, китобхонларга таништирди. Олимнинг илмий-ижодий жиҳатдан шаклланишига асосан китоб ўқиш ва ўз устида кўпроқ изланиш туртки бўлганлигини эътироф этади. “Фольклор асарларининг ўзи ҳам уни яратувчи халқнинг нимага қодирлигини, ўтмиши маданияти қай даражада эканлигини кўрсата олади. Халқ ижоди асарлари ўзининг мукамаллиги, мазмунан чуқурлиги, тарихийлиги билан ажралиб туради. Чунки унинг яратувчиси умум, кўпчилик. Фольклор кўпчиликнинг фикри, тафаккури, диди, туйғулари мажмуи. Асрлар ошиб, ўзида янги давр қарашлари, шу давр кишилари интилишларини акс эттирувчи, вақт ўтиб сайқаллашиб, турли ўзгаришларни ифодаловчи мазмун ва шакл жиҳатдан мукаммалашиб борадиган ва халқ ижоди жанрлари уни яратувчи халқнинг абадий, барқарор ёдгорлиги, маънавий хазинаси сифатида авлоддан авлодга ўтаверади”[24, 66] Раҳим Қодир ана шундай адабиётимизнинг фольклор бўлимини нуроталик янги бахшилар янги дostonлар билан бойишига хизмат қилди.

Олим йиллар мобайнида маданий мероснинг бир қисми бўлган халқ оғзаки ижодини ўрганиш борасида нуроталик бахшилар ва уларнинг ижодини ўрганди. Ҳар бир жанрнинг ўзига хослиги шундаки, улар ягона мақсадга инсоннинг ижтимоий масалаларини ёритишга қаратилади. “Поэтик шакллар муайян мазмунни фақат ўз имкониятлари доирасида ифодалайдилар. Бинобарин, фақат биргина мавзудаги лирик кечинма бир вақтнинг ўзида ҳам ғазал, ҳам рубоий шаклида ифодаланганда, уларда туғилган таассурот, ғоянинг кенг ёки тор ифодаланиш даражаси турлича бўлади. Демак ҳар бир жанр ҳаётий мазмунга-мавзу, ғоя кабиларга бефарқ поэтик шакллар эмас. Бу нарса фольклорда аниқ кўзга ташланади. Чунки оғзаки поэтик жанрларнинг нафақат поэтикаси ва ҳаётий қамров даражаси, балки уларнинг ижро ўрни, ижро шакли ва функциялари фольклорда аниқ ҳисобга олинади. Масалан, тўйда йиғи-йўқлов айтилмаганидек, мотамда алла ёки келин салом айтиб бўлмайди. Маълум бўладики, ҳар бир поэтик шаклнинг ўзига хос тасвир ёки ифода имкониятлари ҳаётий вазифалари мавжуд бўлиб, шаклнинг ана шу талаблари орқалигина мазмун қамраб олинади”[23, 956].

Нурота дostonчилигини шаклланишида самарали ижод қилган Қўтир⁶² қишлоғлик Бекмурод (Жирав⁶³) Жўрабоев, Қурбон жиров, Чанқўт жировларнинг ижодига бағишланган “Бахши изидан”[8, 36], “Бекмурод жиров”[9, 36], “Қўтирқишлоқ дostonчилиги” [10,46], “Халқ кўйчилари” [11,46], “Чанқўт жиров” [12, 46], “Қурбон жиров” [13, 46], “Бекмурод жиров” [14, 46], “Эл севган киши” [15, 36], “Халқ шоирига эҳтиром” [6, 1-26], “Қалбларда қолган из” [16, 3 б], “Улуғ шоир ўтган” [17, 36], “Сўз дурининг соҳиби” [18, 36], “Чанқўт жиров” [19, 46], “Чанқўт жиров” [20, 46] каби мақолаларни эълон қилди.

“Нурота раёнининг Қўтир, Зулмсарой, Зулқарнайн, Жадир ва бошқа қишлоқларида ҳам XIX асрнинг иккинчи ярмида бир қатор халқ бахшилари ижод этганлар. Зулмсаройда Ашур бахши, Қурбон бахши, Жадирда Эсиргап бахши, Совуқбулоқда Жиянбой бахши ва ҳоказо.”[7, 36]

62 Ижодкор Раҳим Қодировнинг айтишича бахши деган сўз Нурота қишлоқларининг баъзиларида жирав атамаси билан ифодаланади.

63 XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Қўтир қишлоқ бўлган ва у ерда дostonчиликнинг кичик мактаби ҳам бўлган. Бекмурод жировнинг она томондан бобоси Эшмурод бахши бўлган ҳамда амакваччалари Холмурод, Нурмурод ва Эргашлар ҳам етук дostonчи бўлган.(Бу ҳақида қаранг: Қодиров Р. Бекмурод Жиров. //Илғор чорвадор(ҳозирги “Нурнома”). 1978, 23 декабрь, 3 бет)

Олим юқоридаги мақолаларда Нурота дostonчилиги, тарихи, бахшилар репертуарининг қамрови, бихшиларнинг айтиш услублари ва Ўзбек фольклоршунослигидаги ўрни хусусида батафсил тўхталиб ўтади. Олим бахшиларнинг юксак савияда шаклланиб дostonларни маромида куйлашни ўрганган устозлари хусусида ҳам афсуски қисқа маълумотларни ёки фақат номларинигина келтириб ўтади холос.

Олим бу борадаги ишларини яна изчил давом эттирди. Ўзбек фольклоршунослигини етук бахшиси Эргаш Жуманбулбул ҳақида “Бахшилар сарвари”[21, 320б] номли асар ёзди. Муаллиф асарда Ўзбек дostonчилигининг узоқ йиллик тарихий қатламлари, Қўрғон дostonчилик поэтик мактаби, унинг вакиллари-бахши –шоирларнинг машаққатли ҳаёти, ўзбек фольклоршунослик фани вужудга келаётган даслабки йилларнинг қийинчиликлари, ўша давр муҳитининг ижтимоий-сиёсий манзаралари каби воқеалар, тасвирлар бевосита буюк шоир тақдири билан боғлиқ акс эттирилган.

Раҳим Қодир бахши ҳақидаги манбаларни турли касб эгалари [21, 313б]дан ёзиб олиш орқали Нурота дostonчилигини ўрганган. Абдимурод Бердихол ўғли (1891-1982)-дostonчи-шоир. Оқчоб қишлоғида туғилиб, Нурота туманидаги Темирқовуқ қишлоғида вафот этган. Қўрғон дostonчилик мактаби вакили. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли, Пўлкан, уста Холикул Шавқий бахшининг шогирди. У “Алпомиш”, “Гўрўғлининг туғилиши”, “Авазхон”, “Балогардон” каби ўн беш дostonни ёд билган. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг “Равшан” дostonига чексиз меҳр қўйганидан китобдан ёдлаб олиб мароқ билан куйлаган. “Бўтакўз” дostonи, термалари 1998 йили нашр этилган. У этикдўзлик, табиблик қилиб, камтарони ҳаёт кечирган. Норхол Қодирова (1906-1987)-уй бекаси. Халқ оғзаки ижодида қизиққан, аёллар даврасида термалар куйлаган. Очил Эшмурод ўғли (1910-2002)-Хатирчи туманининг Хонқа қишлоғида туғилган. Мироблик қилган. На ёзиш, на ўқишни билган. Халқ оғзаки ижоди йўлидан термалар, шеърлар яратган. Эргаш Жуманбулбул ва Қурбонқул бахшини ўзига “устоз” деб билган. Республика матбуотида ижодидан намуналар берилган. Иккита шеърый тўплами нашр этилган. Раҳматулла Юсуф ўғли (1917-1987)-дostonчи шоир, қиссагўй. Қўрғон дostonчилик мактаби вакили. Эргаш Жуманбулбул ўғли ва Пўлканнинг шогирди. Ўзбек халқ дostonчилик санъатининг йирик билимдони сифатида устози Эргаш шоир кадрлаган йўлдан бориб, дostonчилик тарихи, бахши-шоирларнинг ҳаёти ва ижоди, миллий урф-одатлар, қавм-уруғлар ҳақида қимматли маълумотлар берган. “Тоҳир ва Зухра”, “Суманбар”, “Зевархон”, “Варқа ва Гулшоҳ”, “Рустамхон” дostonлари нашр қилинган. Тоштемир Фармонов (1927-2016)-бахши. Қўштамғалида туғилган. Отаси Фармон бахши Воҳид ўғли Эргаш Жуманбулбулнинг шогирди. Отаси изидан борган Тоштемир ҳам дoston куйлаган. Ҳазил термаларни ўзига хос усулда айтган. Эргаш шоирни “катта устозим” деб кадрлаган. Чорва деҳқончилик билан шуғилланган. Умарқул Пўлканов (1927-2000)-атоқли халқ бахши-шоири Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлканнинг фарзанди Ўзбекистон Ёзувчилар уюмасининг аъзоси, шоирнинг “Куйлайман”, “Ҳеч ким билмасин”, “Бир баҳор дostonи” номли шеърый китоблари нашр этилган. Юсуф Ёрлақаб ўғли (1893-1971)-бахши. Хатирчи туманининг Доро қишлоғида камбағал оилада туғилган. Қўрғон дostonчилик мактаби вакили. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоирнинг шогирди, ўнга яқин дostonни ёд билган, термалар айтган, эл орасида дoston куйлаган. Баъзан дўмбирасиз ҳам оғзаки йўсинда қиссалар термалар айтган. Юсуф Саримсоқ ўғли (1909-1992)-бахши. Қоракиссада туғилган. Қўрғон дostonчилик мактабининг вакили. Отаси Саримсоқ бахшидан сабоқ олган. Эргаш шоир, Пўлкан шоир, Холикул бахшиларга этиқод қўйган ва уларни “устозим” деб билган. Ўндан зиёд анъанавий дoston ва термаларни ёд билган. Абдуҳат Ҳотамов (1924-2000)-савхоз хизматчиси, Абдувоҳид Жуманазаров (1909-1994)-темирчи, Абдураззоқ Мусулмонов (1913-1985)-чорва соҳаси мутахассиси, Абдусами Турдимов (1909-1997)-халқ хўжалигида хизматчи, Абдуғани Турдимов (1919-1993)-ҳисобчи, Абида Ўтамуродова (1902-1993)-уй бекаси, ҳамда хўжаликнинг турли соҳаларида меҳнат қилган Аҳмад Турдимов (1904-1987), Эрназар Нурмонов (1905-1998), Сарман Воҳидов (1897-1983), Раҳимқул Бурҳонов (1900-1988),

Кежагул Воҳидова (1910-1999), Мамарасул Пўлатов (1909-1997), Мустафакул Йўлдошев (1906-19087), Носир Эргашев (1919-1961), Қўчқор Остонов (1913-1989), Ғози Холиқулов (1892-1985)лар, Ойдин Синдоров (1936-2013)-Қўрғонда туғилган Олий маълумотли ўқитувчи, маҳаллий ўлкашунос, Саъдулла Ўтамуродов (1889-1974)-мулла, дин илмини яхши билган, Сори Юсупов (1913-1992)-чўпон, Тошпўлат Аҳадов –ўқитувчи. 1927 йил Қорақиссада туғилган. Тотлибой Узоқов-1920 йили деҳқон оиласида туғилган. Иккинчи Жаҳон уриши қатнашчиси, Умаржон Содиков (1912-1978)-ўқитувчи, Фазилят Жасоқова (1921-2014)-уй бекаси. Машҳур бахши-шоирлар устози Жасоқ шоирнинг келини, Ўрол Синдоров (1924-2010)-ўқитувчи, Қайом Қораев (1918-1995)-Иккинчи жаҳон уриши қатнашчиси, Қўрғон Шодиев (1919-1996)- Иккинчи жаҳон уриши қатнашчиларидан Эргаш Жуманбулбул ҳаёти ва ижоди ҳақидаги материаллар йиғилган.

“Муҳаммад Жонмурод ўғли (Пўлкан бахши) ўз асарлари билан бутун Ўзбекистонга машҳурдир. Уни яқин-яқингача элликлаб дostonни ёдда тутишини сўйлар эдилар”. [25, 1656] Олимнинг бахши ҳақидаги “Пўлкан шоир ибрати” [22, 2446] асари ҳам унинг Ўзбек дostonчилик санъати намаёндalари бахши шоирларининг машаққатли ҳаётлари, бахшининг тенгсиз қувваи ҳофизаси, сўз ва соз сирларининг билимдони эканлиги ҳамда Пўлкан шоирнинг мураккаб кечган умри тафсилотларига бағишланган.

Ана шу маълумотлар Пўлкан шоирни яқиндан билган [22, 238 б] шахсларнинг хотиралари асосида тўпланган. Абдимурод Бердихон ўғли (1891-1982)- дostonчи-шоир. Ҳамид Мавлонов- ўқитувчи, маҳаллий ўлкашунос. 1934-йили Хатирчи туманининг Хонақо кишлоғида туғилган. “Ёш фолклорчилар” тўғарагини тузиб, Қўрғон дostonчилик мактаби вакиллари ҳаёти ва ижоди борасида қимматли материаллар йиғган. Умарқул Пўлканов (1927-2000)- Пўлкан шоирнинг фарзанди. Юсуф Ёрлақаб ўғли (1893-1971)-бахши. Мамарайим Жумаев (1903-1986)-Пўлкан шоир “Ҳасан батрак”дostonи қаҳрамони-прототипи. Халқ хўжалигининг турли соҳаларида ишлаган. Рустам Тўлаков (1903-2002)- бахши. Нурота туманининг Боғижот кишлоғида туғилган. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоирнинг шогирди. Дoston, термалар айтган. Ҳасан Худойбердиев (1989-1977)- Пўлкан шоир “Ҳасан батрак”дostonи прототипларидан бири. Раҳматулла Юсуф ўғли (1917-1987)- дostonчи-шоир. Ўрол Ҳосил қизи (1905-1978)- хотин-қизлар даврасида, тўйларда термалар, дostonлардан парчалар айтган. Абдурахим Бобоқулов (1910-1991)-Иккинчи жаҳон уруши ногирони, Аҳмад Ёрлақабов (1909-1975)-туман миқёсидаги фаоллардан бири, Абдуҳаким Каримов (1903-1979)-чавандоз, Нормамат Мирзаев (1932-2010)-ўқитувчи, Пардабой Мамасодиқов (1911-1984)-чорвадор, Абдурахим Ниёзов (1922-1995)-туман маданий оқартув ишлари фаол иштирокчиси, Яҳё Ниёзов (1908-2005)-кишлоқ хўжалиги ходими, Жўрабек Норбеков (1911-1997)-чорвадор, чавандоз, Қўлдош Оқбўтаев (1921-2009)-Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси, Қодир Пирназаров (1900-1968)-чорвачилик, деҳқончилик билан шуғилланган, Абдурахмон Пўлатов (1905-1994)-кишлоқ хўжалиги ходими, Баҳром Равшанов (1922-1988)-Иккинчи жаҳон уруши иштирокчиси, Алиқул Санақулов (1930-йилда туғилган)- меҳнат фаҳрийси, Адолат Санақулова (1916-2007)-Хатирчи туман газетаси ва бошқа идораларда ишлаган, Каримберди Тошев (1918-1991)-кишлоқ хўжалиги соҳасида ишлаган, Йўлдош Турдиев (1902-1986)-кишлоқ хўжалиги ходими, Ҳайдар Турдиев (1909-2002)- ўқитувчи, Сафар Тўлишев (1910-1990)-кишлоқ хўжалиги соҳасида хизмат қилган, Ғози Холиқулов (1892-1985)-чорвачилик соҳасида узок йиллар меҳнат қилган, Ибрагим Чембарисов (1906-1990)-Хатирчи туманининг халқ хўжалиги ва маориф тизимида меҳнат қилган, Даврон Шониёзов (1908-1994)-ўқитувчи, Қаршибой Шуқуров (1921-2008)-ўқитувчи. Халқ хўжалигининг турли соҳаларида хизмат қилганлар: Тўхтаниёз Тўраев (1913-2002), Райимберди Эрназаров (1911-1989), Эргаш Қурбонов (1912-1979), Абдулла Мирзаёров (1908-1989), Шодмон Раҳматов (1900-1982).

1891 йил ҳозирги Самарқанд вилояти Қўшрабoт туманининг Оқчoп кишлоғида туғилган. Ота онадан етим қолиб, Умри исмли сўзга чечан, тўй-маърака, аёллар гурунги базмининг суҳандони ҳазил-мутоибага ҳозиржавoб аммаси кўлида тарбияланган бахши

Абдимурод Бердихол ўғлидан “Бўтакўз” [2, 96б] дostonни ёзиб олди. “Маълумки, “Тўрўғли” туркум dostonлар силсиласи ранг-баранг, кўлами кенг, ўтмиш воқeалари, қаҳрамонлари ва мисилсиз романтик тасвирларда бадий ифодасини топади. Ҳар бир ижрочи қувваи ҳофизасида уни кенгайтиради, ўзига хос ранг-бўёқлар орқали сайқал беради. “Бўтакўз” анъанавий “Тўрўғли” туркумида кўп ифодаланган Аваз ҳаётига бағишланади, унинг севгиси, қаҳрамонлиги талқин қилинади. Аслида: воқeалар ривож, мақсад-муддаонинг ниҳоясидан аниқки, Авазнинг Қундуз ва Юлдузга бориши, уйланиши... Бироқ Бўтакўз билан Авазнинг учрашувига бир тўқнашув-бутун асар ривожини ўзгартиришда “калит” бўлиши” [2, 90б] воқeалари тасвирланган.

Хуллас халқ оғзаки ижоди ва уни ижрочилари томонидан яратилган фольклор материалларини йиғиш ва ўрганиш улкан машаққатни талаб этади. Чунки уни ижрочилари халқ орасида dostonлар айтиб, бахши сифатида танилади. Буларнинг барчаси оғзаки тарзда амлга ошириладиган жараён ҳисобланади. Раҳим Қодир ана шу ишни халқ оралаб оғзаки ижод намуналари ва уларнинг ижрочилари ҳақидаги манбаларни изчил равишда йиғди. Натижада Нурота dostonчилигини вужудга келишига улкан ҳисса қўшди. Алоҳида эътирофга лойиқ жиҳат шундаки, Нурота dostonчилигини илмий жиҳатдан тадқиқ этиш борасида кўламли ишлар амалга оширилганлиги келгусидаги тадқиқотларга замин ҳозирлайди. Нурота dostonчилиги борасидаги илмий мулоҳазаларимизни янада кенгрок ўрганиш навбатдаги вазифаларимиздан бири ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Баҳодир Карим. Руҳият алифбоси. Т.; 2018. 364 б
2. Бўтакўз. Дoston. (Айтувчи: А.Бердихол ўғли. Нашрга тайёрловчи: Р.Қодиров). Т.; “Ёзувчи”, 1998. 96 б
3. Мирзаев Т. Устозлар сафдошлар издошлар. Т.; “Tafakkur tomchilari”. 2021. 384 б
4. Мустафоев С. Табаррук нурли Нурота. Т.; “Turon zamin ziyo”. 2015. 260 б
5. Мирзаев Б., К.Аҳматкулов. Нурота тарихидан лавҳалар. Т.; 1997. 40 б
6. Муродов М. Қодиров Р. Халқ шоирига эҳтиром. //Илғор чорвадор (ҳозирги “Нурнома”). 1980, 29 май
7. Мамарасулов Б. Бекмурод бахши. //Илғор чорвадор (ҳозирги “Нурнома”). 1974, 28 сентябрь
8. Қодиров Р. Бахши изидан. //Ленин йўли (ҳозирги “Зарафшон”). 1977, ноябрь
9. Қодиров Р. Бекмурод Жиров. //Илғор чорвадор (ҳозирги “Нурнома”). 1978, 23 декабрь
10. Қодиров Р. Қўтирқишлоқ dostonчилиги//Ленин йўли (ҳозирги “Зарафшон”). 1979, 9 январь
11. Қодиров Р. Халқ куйчилари //Ленин йўли (ҳозирги “Зарафшон”). 1979, январь
12. Қодиров Р. Чанқўт жиров //Ленин йўли (ҳозирги “Зарафшон”). 1979, январь
13. Қодиров Р. Қурбон жиров //Ленин йўли (ҳозирги “Зарафшон”). 1979, январь
14. Қодиров Р. Бекмурод жиров //Ленин йўли (ҳозирги “Зарафшон”). 1979, январь
15. Қодиров Р. Эл севган киши. //Илғор чорвадор (ҳозирги “Нурнома”). 1979, 4 октябрь
16. Қодиров Р. Қалбларда қолган из. //Илғор чорвадор (ҳозирги “Нурнома”). 1979, 29 сентябрь
17. Қодиров Р. Улуғ шоир ўтган. //Илғор чорвадор (ҳозирги “Нурнома”). 1979, 13 сентябрь
18. Қодиров Р. Сўз дурининг соҳиби. //Коммунизм учун. 1978, 5 январь
19. Қодиров Р. Чанқўт жиров. //Илғор чорвадор (ҳозирги “Нурнома”). 1978, 31 январь
20. Қодиров Р. Чанқўт жиров. //Илғор чорвадор (ҳозирги “Нурнома”). 1978, 12 февраль
21. Қодиров Р. Бахшилар сарвари.Т.; “O‘zbekiston”. 2018. 320 б
22. Қодиров Р. Пўлкан шоир ибрати. Т.; 2015. 244 б
23. Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. Т.; 2004. 127 б

24. Хўжаев Т. XV асрнинг биринчи ярми ўзбек адабиёти ва фольклор. Т.; “Фан” нашриёти. 2008. 132 б
25. Ғ.Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. Т.; “Фан”.1971. 432 б

STEAM YONDASHUVI INNOVATSION TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANGAN YANGI TA’LIM TIZIMI SIFATIDA

**Suvonova Lobarxon Islom qizi-
Navoiy davlat pedagogika instituti**

13.00.01-Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi ixtisosligi doktoranti

Annotatsiya: maqolada STEAM ta’limining ahamiyati, uning afzalliklari, zamonaviy ta’lim tizimida STEAM yondashuvining turgan o’rni, o’quvchilarda kommunikativlik, o’zaro hamkorlik, tanqidiy fikrlash va ijodkorlik ko’nikmalarini shakllantirishning zarurati haqidagi fikrlar bayon qilingan.

Tayanch iboralar: STEAM, fanlararo integratsiya, kommunikativlik, hamkorlik, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, kreativlik.

Zamonaviy dunyo ta’lim oldiga yosh avlodni kelajak hayotga tayyorlash, raqobatbardosh kadr tarbiyalashdek murakkab vazifalarni qo’yadi. Bu esa undan birinchi navbatda tez o’zgaruvchan ma’lumotlar bilan ishlashga qaratilgan maxsus intellektual qobiliyatlarni talab qiladi. Olingan ma’lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash va amalda qo’llash ko’nikmalarini rivojlantirish STEAM ta’lim dasturining asosini tashkil etadi.

STEAM yondashuvi o’quvchilarga dunyoni tizimli ravishda o’rganish, atrofda sodir bo’layotgan hodisalarning mantiqiyligini o’rganish, ularning o’zaro bog’liqligini kashf qilish va tushunish, yangi, g’ayrioddiy va juda qiziqarli narsalarni kashf qilish imkoniyatini beradi. Yangi narsa bilan tanishishni kutish qiziqish va kognitiv faollikni rivojlantiradi; o’zlari uchun qiziqarli vazifani aniqlash, usullarni tanlash va uni hal qilish algoritmini tuzish zaruratini, natijalarni tanqidiy baholash qobiliyati esa fikrlashning kreativ uslubini rivojlantiradi. Shu bilan bir qatorda, jamoada ishlash ko’nikmalarini rivojlantiradi. Bularning barchasi tahsil oluvchilarning rivojlanishini tubdan yangi, yuqori darajaga olib chiqadi va kelajakda kasb tanlashda keng imkoniyatlar yaratadi.

STEAM-bu mashhur STEM qisqartmasining kengaytmasi bo’lib, unga yangi komponent **“ART”** - **“SAN’AT”** kiritilgan. **“A”** qisqartmasi orqali san’atning turli yo’nalishlari- rasm, me’morchilik, haykaltaroshlik, musiqa, she’riyat va shu kabilar anglanishi mumkin. **“ART”** komponentining qo’shilishi integratsiyalashgan bilimlarni egallash istagida bo’lgan o’quvchilar sonini ko’paytiradi va bu bilan dizayn va matematikadan kamroq bilimga ega bo’lgan talabalar guruhida estetik qobiliyatlarni shakllantirishga yordam beradi.

STEAM o’quv rejasi talabalarni fanlararo va amaliy yondashuv orqali o’qitish g’oyasiga asoslanadi. Beshta fanning har birini alohida o’rganish o’rniga, STEAM ularni yagona o’quv dasturiga birlashtiradi. STEAM ta’limi ilmiy usullardan, texnik ilovalardan, matematik modellashtirishdan, muhandislik dizaynidan foydalanish imkonini beradi. Bu esa o’quvchining innovatsion tafakkurini, XXI asr o’quvchisi uchun lozim bo’lgan ko’nikma va malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

O’qituvchilarning fikriga ko’ra, integratsiya ko’pchilik kasblarda muvaffaqiyat qozonish imkonini beradi. Deyarli barcha mutaxassislar ta’kidlashicha, ilg’or texnologiyalar o’rganish motivatsiyani oshiradi va dizayn va dasturlash sohasidagi asosiy bilimlarni kengaytiradi. STEAM ta’limi- bu bolalarimizning ko’nikmalarini oshirishning yangi bosqichiga chiqish imkonini beruvchi innovatsion metodologiya. Uning yordamida biz iqtisodiy mustaqil va raqobatbardosh davlatga aylanish imkonini beradigan ilg’or kadrlar bazasini shakllantiramiz.

STEAM ta’limining afzalliklari:

- fanlar bo’yicha emas, balki mavzu bo’yicha integratsiyalashgan o’rganish;
- ilmiy-texnik bilimlarni hayotda qo’llash;
- tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko’nikmalarini rivojlantirish;
- o’ziga ishonchni shakllantirish;
- faol muloqot qilish ko’nikmalari va jamoada ishlash qobiliyatiga ega bo’lish.
- texnik fanlarga qiziqishni rivojlantirish;

- loyihalarga ijodiy va innovatsion yondashish;
- har bir bolaning yoshi va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda bolalar faoliyati orqali texnik ijodkorlik uchun motivatsiyani rivojlantirish;
- erta professional orientatsiyaga ega bo'lish;
- bolalarni hayotning texnologik yangiliklariga tayyorlash.

Texnologiyaning jadal rivojlanishi kelajakda yuqori texnologiyalar bilan bog'liq kasblar eng ko'p talab qilinadigan kasblarga aylanishiga olib keladi: IT mutaxassislari, muhandislar, dasturchilar. Ta'lim tizimi bunday ijtimoiy talabga robototexnika, dasturlash, modellashtirish bo'yicha ko'plab to'garaklar paydo bo'lishi bilan javob beradi. Biroq, ilmiy va texnik bilimlar yetarli emas, degan fikr tobora keng tarqalmoqda. Kelajakda bo'lajak kadrlardan ular qaysi sohada ishlashidan qat'iy nazar, asosiy 4 ta ko'nikmaga ega bo'lishlari talab etiladi.

XXI asrning ko'nikmalari hozirda turli darajalarda faol muhokama qilinayotgan alohida sohadir. Kontsepsiyaning mohiyati shundan iboratki: sanoat davrida savodxonlikni belgilovchi asosiy ko'nikmalar o'qish, yozish va matematika edi. XXI asrda asosiy e'tibor tanqidiy fikrlash qobiliyatiga, o'zaro muloqot qilish va muloqot qilish qobiliyatiga, biznesga ijodiy yondashishga qaratilmoqda. Shundan kelib chiqib, bo'lajak kadrlar uchun zarur bo'lgan asosiy 4 ta ko'nikma quyidagilarni tashkil qiladi:

- Kommunikativlik
- Hamkorlik
- Tanqidiy fikrlash
- Ijodkorlik

Bu ko'nikmalarni faqat laboratoriyalarda yoki ma'lum matematik algoritmlarni bilish orqali olish mumkin emas. Shuning uchun mutaxassislar STEAM fanlarini jadallik bilan o'rganishlari talab etiladi.

STEAM ta'limining asosiy tarkibiy qismlarini joriy etish har bir umumta'lim maktabida ayniqsa iqtidorli bolalarni aniqlash uchun eng yaxshi muhitni yaratishga yordam beradi. STEAM XXI asrning innovatsion texnologiyalariga asoslangan yangi ta'lim tizimi sifatida, uning asosiy maqsadi bolalarda fikrlashning yangicha turini rivojlantirishdir. Bu an'anaviy maktab ta'lim modelidan tubdan farq qiladigan, ijodiy va tahliliy ko'nikmalarni rivojlantirishga asoslangan prinsipial jihatdan yangi yondashuvdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуллаева III.A. Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития. 2019.С.4-10
2. Азизхўжаева Н. Н. Ўқитувчи тайёрлашнинг педагогик технологияси. – Т.: ТДПУ, 2000. – 35 б
3. Зазюн И.А. Педагогическое мастерство.-Москва:Академкнига, 2005. С 28.
4. Морева Н.А. Основы педагогического мастерства. М.:Просвещение,2006 г. 156 с.

ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA PEDAGOG MAHORATI

Jo'rayevna Muqaddas Said qizi –

Navoiy pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi.

Annotatsiya. Maqolada ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, fikr muhsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish, o'quvchini ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ona tili va o'qish savodxonligi, interfaol usullar, o'quv topshiriqlari.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan tub islohotlar uzluksiz ta'lim tizimini joriy etish, mustaqil fikr egasi, erkin va ijodkor shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazishda alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Bizga ma'lumki, komil inson tarbiyasini davlat siyosatining ustuvor sohasi ekan, komil inson deganda biz, avvalo, ongli yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz.

Darhaqiqat, shaxsni komillik darajasiga ko'tarar ekanmiz ilmiy bilimlar, mutaxassislik fan asoslarini puxta o'zlashtirish, zamonaviy texnika va texnologiyalardan foydalana olish imkoniyatlarini kengaytirib borishimiz lozim.

Ta'lim tizimida samaradorlikka erishish nafaqat o'qituvchilar, balki o'quvchilarda ham ta'lim jarayoniga nisbatan ijodiy yondoshuvni talab etadi. Ijodiy yondoshuvga erishish esa pedagogik texnologiya bilan chambarchas bog'langan. Pedagogik texnologiya murakkab, uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, o'qituvchining bosqichma-bosqich mahorat pillapoyalarini egallab, nihoyatda qiyin, mashaqqatli

mehnatning samarasi sifatida har bir o'qituvchi erishishi mumkin bo'lgan mahorat cho'qqisidir. Pedagogik texnologiyalarni egallash eng avvalo tinimsiz mehnat, har bir o'qituvchining o'z ustida ishlashni taqozo qiladi. Bu o'qituvchining pedagogik faoliyatida o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishning ijodiy qirralarini izlab topishga imkon yaratadi. O'qituvchilarda talabchanlikni oshirish, dunyo talablariga javob beradigan ish uslublarini kelajak avlodga tatbiq qilish shu kunning asosiy zaruriyatidir.

Ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida e'tirof etilayotgan, pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etishda ona tili fanining imkoniyati kengaydi, kommunikativ ustivorlikka erishildi.

Ona tili darslarida pedagogik texnologiyani qo'llashimizdan asosiy maqsad o'quvchilarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, fikr muhsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish, o'quvchini ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirishdan iboratdir.

Demak, pedagogik texnologiya o'qituvchi tomonidan boshqariladigan ta'lim – tarbiya jarayoni ekan, uning qanday samara berishi o'qituvchining mahorati, san'atiga bog'liq. Ona tili darslarida interfaol usullarning "Aqliy hujm", "Debat", "Fikriy hujm", "Klaster", "6 x 6 x 6", "Qarorlar shajarasi", "Qora quti", "Rasmlarga to'g'ri joylashtir", "Muzyorar", "Videotopishmoq", "Zakovatli zukko", "Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilmadim", "Zig - zag", "Insert", "Adolat o'lkasiga sayohat", "Rolli hamda ishchan o'yinlar" kabi turlaridan foydalanish orqali qo'yilgan muammoni o'zaro muloqatda, o'zaro bahs – munozara, fikrlashish asnosida, hamjihatlik bilan hal qila olishga erishiladi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf ona tili darslarida didaktik o'yinlardan foydalanish ta'lim samaradorligini ta'minlash, o'quvchilarda faollikni yuzaga keltirish, bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirish, vaqtni tejash, ta'limni jadallashtirishga yordam beradi.

Ona tili darslarida unli va undosh tovushlar ustida ishlayotganda "Tovushdosh so'zlar top", "Berilgan kataklarni tez to'ldir", "Tovush juftlari bilan farqlanuvchi so'zlar ro'yxatini davom ettir" kabi o'yinlardan foydalanish mumkin. Tilga olinayotgan topshiriqlarning musobaqa tarzida tashkil etilishi uni qiziqarli o'yinga aylantiradi va g'oliblarni aniqlab, ularni rag'batlantirish imkoniyatlarini yuzaga keltiradi.

Quyida ana shu o'yinlardan namunalar keltiramiz:

"So'z juftlarini davom ettir" o'yini. O'quvchilarga san'at – sanat, qal'a – qala, she'r-she'r, sava-sava singari so'zlar berilib, shunday so'z juftlari tuzishni davom ettirish va ularning ma'nosini sharhlash topshiriladi. Berilgan so'z juftlarini belgilangan miqdorda (mas, 10-15 ta so'z jufti) yetkazgan o'quvchi g'olib deb topiladi. Bu o'yin sinf o'quvchilarini guruhlariga ajratib, sinf taxtasida ham bajartirilishi mumkin. Qatordagi har bir o'quvchi doskaga chiqib, bitta so'z jufti yozadi va bo'ri ikkinchi o'quvchiga tutgazadi. O'yin shu tartibda davom ettiriladi.

"Bor ekanda yo'q ekan"

Och ekanda to'q ekan" o'yini. Bu o'yinda sinf ikki guruhga ajratiladi va har bir guruhdan bittadan o'quvchi tanlab olinib, ish-harakatni bildiruvchi o'nta so'z yozish topshiriladi. Belgilangan vaqtda topshiriqni to'g'ri bajargan guruh ertak aytish huquqini (yoki o'qituvchidan eshitishni) qo'lga kiritadi. Miriqib ertak eshitiladi va matndagi ish-harakatni bildiruvchi so'zlar topiladi va ularning ma'nosi izohlanadi.

"Shart qo'yildi so'zning podshosi" o'yinida ertaklardagi shohlar yoki malikalar biror ishlarni amalga oshirish uchun shartlar qo'yishi haqida o'quvchilardan so'raydi. Ma'lumki, boshlang'ich sinf o'quvchilari ertaklarni o'qishga qiziqishadi. Shundan keyin o'quvchilarga matndagi ish - harakatni bildiruvchi so'zlarni topish, ish-harakatni bajarilayotganligi yoki bajarilmayotganligini aniqlash, so'z podshosining shartlarini belgilangan vaqtda bajargan o'quvchilar o'yinda g'olib bo'lishadi va so'z podshosidan sovg'alarini olishadi.

Shu so'zlarni yozishda qaysi biri bosh harf bilan va qaysi biri kichik harf bilan yozilishiga e'tibor berib, uni to'g'ri yozgan o'quvchi yoki o'quvchilar guruh g'olib boladi.

"O'zbekistonning mashhur daryolari", "Shaharlar haqida o'ylarim" kabi matnlardan atoqli va turdosh otlarni alohida ajratib yozishga oid o'yinlarni tashkil etish mumkin

Shunday qilib, boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limining samaradorligi o'qitish metodini to'g'ri tanlash, pedagogik texnologiya usullaridan unumli foydalanish, "Ona tili" fanining amaliy yo'nalishidan kelib chiqib, ta'lim jarayonida ko'proq o'quvchini o'ylashga, fikrlashga undovchi, o'quv topshiriqlarini ishga solish, o'quvchilarda bilish - o'rganish ehtiyojini yuzaga keltiradigan dars shakllaridan foydalanish singarilar bilan bog'liqdir.

MANTIQUIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHGA DOIR DASTLABKI

PEDAGOGIK QARASHLAR

J.S.Rasulov-

NavDPI Umumiy pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Umuman olganda, o'tgan asrlar mobaynida mantiqiy fikrlashga o'rgatishning pedagogik masalalarida o'ziga xos maktablar yaratildi. Garchi, ushbu muammoning ildizlari antik davr ta'limotlari bilan chambarchas bog'liq bo'lsada, haqiqiy pedagogik bilimlar tizimida qator yetakchi olimlar F.A.Disterveg, YA.A.Komenskiy, I.G.Pestalotsi, YA.Korchak, Djon Dyui, I.F.Gerbart, R.Ouen, A.S.Makarenko, V.A.Suxomlinskiy, P.P.Blonskiy, K.D.Ushinskiy va boshqalarni kiritish mumkin. Aynan, mana shu guruh pedagog olimlar o'quvchilarning aqliy rivojlanishi va mantiqiy tafakkurini shakllantirish masalalariga, boshqalardan ko'ra ko'proq e'tibor qaratgan tadqiqotchilar hisoblanadi. Quyida yuqorida qayd etilgan pedagog olimlarning mantiqiy anglash, mantiqiylik, mantiqiy tafakkur va uning qoidalarini yuzasidan aytilgan fikr-mulohazari mazmuniga to'xtalib o'tishga harakat qilamiz. Mashhur pedagog Ya.A.Komenskiyning yozishicha, o'quvchilarni fikr yuritishning qisqa qoidalarini bilan tanishtirish, ularning bilimlarini hayotiy misollar bilan mustahkamlash hamda turli fanlardan masalalarni tahlil qilish orqali, o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga erishiladi. Demak, muallifning nazaricha, ta'lim berishda hayotiy misollarga tayanish o'qituvchilarning tafakkur qilish ko'nikmalarini yanada oshiradi va mantiqiy xotirasini kuchaytirib boradi. I.G.Pestalotsi esa, mantiqiy tafakkur va kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish sharti sifatida, o'z fikrini mantiqiy va izchil ifodalay bilish qobiliyati deb hisoblaydi. Mutafakkirning so'zlariga muvofiq, o'z fikrini boshqa insonlarga erkin ifoda eta olish, masalaga nisbatan izchil va mantiqiylik nuqtai-nazardan yondashish bu -mantiqiy fikrlashning aynan o'zidir.

Xorij tadqiqotchisi F.A.Disterveg esa, mantiqiy fikrlash jarayoniga o'ziga xos yondashib, uni "Hayotiy maqsadlarda oldinga intilayotganlarning eng chuqur ehtiyoji" sifatida ta'riflaydi. Mutafakkirning qarshilariga ko'ra, mantiqiy fikrlovchi kishi nafaqat dunyo haqidagi ma'lumotlarni va bilimlarni egallashda balki, o'z hayotiy strategiyalari va yuksak qadriyatlarini yo'nalishini nazorat qila oluvchi kishilardir. Bunday sifatlar pedagogik mahorat, darslarni yangi ilg'or usullar orqali tashkil etish, o'quvchilarga muammoli vaziyatlarni taqdim etish kabi shart-sharoitlar orqali amalga oshiriladi. Mashhur rus pedagogi K.D.Ushinskiy yozishicha, "mantiq ilmi" barcha fanlarning bosh ostonasida turishi lozim, shu bois ham kichik maktab yoshidagi bolalarni mantiqiy fikrlash texnikalari orqali o'qitish, ularni ijodiy fikrlashga o'rgatish ishlari, ta'lim tizimining bosh maqsadlaridan biridir. Va bunda ko'rgazmalilik, ma'lumotlarni tasviriy taqdim etish – mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. K.D.Ushinskiyning mazkur yondashuviga muvofiq, dars mashg'ulotlarida ko'rgazmaliliksiz, tasvirlarsiz, taqqoslashsiz mantiqiy tushunish bo'lmaydi, tushunmasdan esa, hukm bo'lmaydi, shuning uchun ushbu texnologiyani har bir o'qituvchi o'z faoliyatida faol qo'llashi zarur. Mashhur pedagoglar qatorida V.A.Suxomlinskiy ham bolalarning fikrlash jarayonini tadqiq etar ekan, u jarayonni shunday izohlaydi: "Birinchi navbatda, bolalarni bir qator predmetlarni, hodisalarni ong ko'zi bilan idrok etishga, ular o'rtasidagi bog'liqlikni anglab olishga o'rgatish lozim. Aqliy imkoniyatlari sust insonlarning tafakkurini o'rganar ekanman, murakkab masalalarni va vaziyatlarni tushuna olmaslik, vazifani abstraksiya qila olmaslik kabilar, mantiqiy fikrlashga o'rgatilmaganligi oqibati ekanligiga aminan deb ta'kidlab o'tadi. Demak, kichik maktab yoshidan boshlab o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga, mantiq masalalarini yechishga, hodisalarni abstraksiya qilishga o'rgatish, mustaqil fikrlashni va qarorlar qabul qilishning eng muhim shartlaridan biridir.

Klassik pedagogik va psixologik tadqiqotlar tizimida, kichik maktab o'quvchilarining mantiqiy tafakkurini rivojlantirish muammosi K.K.Platonov, P.YA.Galperin, V.V.Davidov, L.V.Zankov, A.A.Lyublinskaya, D. B.Elkonin, YU.L.Nikolskaya, A.A. Stolyar va boshqa pedagog-psixolog olimlar tomonidan keng qamrovli o'rganilgan. K.K.Platonov ham mantiqiy tafakkur muammosiga alohida to'xtalib o'tar ekan, uni quyidagicha ta'riflaydi: "Mantiq qonunlaridan foydalangan holda tushunchalar, mulohazalar va xulosalar bilan ishlashdan iborat bo'lgan tafakkur turi – bu mantiqiy tafakkurdir". Darhaqiqat, muallifning fikrlariga muvofiq, mantiqiy tafakkur – mavhum tafakkurning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u sabab va oqibatlarni topish, alohida belgilar, holatlarni ajratib olish, natijalarni nazariy jihatdan faraz qilish, xulosalarni umumlashtirish va hokazolar bilan tavsiflanadi.

N.N.Mixaylova mantiqiy fikrlash jarayonini – mantiq ilmi qonunlari va qoidalariga muvofiq anglangan tushunchalar, hukmlar va xulosalar ko'rinishidagi, ongli ravishda amalga oshirilgan va amalga oshirilishi mumkin bo'lgan fikrlar majmui deb tushunadi. Muallif ko'proq, V.F.Asmusning ilmiy g'oyalariga tayanib, mantiqiy fikrlash bo'yicha uchta "nazariy pozitsiyani" ajratib ko'rsatadi: aniqlik, izchillik, dalillash. Ushbu uch pedagogik unsur mantiqiy fikrlashni ta'minlovchi asoslardan biridir.

P.G.Lubochnikov boshqalardan farqli o'laroq, obrazli-mantiqiy tafakkur turiga alohida to'xtalib, uni aqliy faoliyatning bir turi sifatida ta'riflab, yuzaga chiqishini esa, ikkinchi darajali tasvirlarning shakllanishi, mantiqiy sxemalar, turli xil narsalarni tahlil qilish va sintez qilish, xayoliy harakatlar shuningdek, mavhum tushunchalarni o'zgartirishga asoslangan tuzilmalar orqali sodir bo'ladi deb ta'kidlab o'tadi. Mazkur ta'rifga muvofiq, ob'ektning xususiyatlari, barqaror belgilar bo'yicha umumlashtirish, shuningdek, mavzuni muayyan xususiyatlar bilan konkretlashtirish yoki takomillashtirish kabilar, mantiqiy ketma-ketlikda ishlashda amalga oshadi. A.R.Algojina "mantiqiy fikrlash" va "mantiqiy amallar" masalasida quyidagi ta'rifni beradi: "Mantiqiy tafakkur – bu shunday fikrlash turiki, unda shaxs ma'lum bir xulosaga kelish uchun, o'zining mavjud bilimlari bilan harakat qiladi va asoslilik, izchillik, qiyoslash kabi jarayonlardan faol foydalanadi. Bundan tashqari, ta'lim jarayoniga his-tuyg'ular va ularga mos keladigan harakatlarni o'z ichiga olgan multimediyali taqdimotlari va didaktik o'yinlardan foydalanilsa, vazifalarning muvaffaqiyatli bajarilish samaradorligi yanda oshadi. Demak, P.G.Lyubochnikovning mulohazalariga ko'ra, mantiqiy topshiriqlar o'quvchi yoshlarning nafaqat intellektual taraqqiyotiga balki, kognitiv ehtiyojlari tizimi va yuksak his-tuyg'ulariga ham keng ta'sir etar ekan.

V.A.Shiryayeva pedagogika faniga tizimli-mantiqiy fikrlash tushunchasini kiritib, uni shunday ta'riflaydi: "Tizimli-mantiqiy fikrlash – bu fikrlashning bir turi bo'lib, uning mohiyati dunyoni tizimli bilish tamoyillari va mantiq qonunlaridan foydalangan holda tushunishdir. Ya'ni ushbu mantiqiy tushunish jarayoni bir qator komponentlarni o'z ichiga oladi":

- Asosiy ijobiy funksiya bilan tizimni aniqlash qobiliyati;
- Ma'lumotlar elementlari va qismlarining tarkibi, tuzilishi va tashkil etilishini aniqlash hamda ob'ektlar, hodisalarning muhim belgilariga e'tibor berish qobiliyati;
- Super tizim, uning quyi tizimlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqligini aniqlash va ularning vaqt o'tishi bilan o'zgarishlarini ko'ra olish qobiliyati (Z.A.Efanova 2010);
- Mantiq va dialektika qonunlariga bo'ysunish, ular asosida taraqqiyotining qonuniyatlari va tendensiyalarini kashf etish, mazkur ilmiy asoslardan farazlar va xulosalar chiqarish qobiliyati;
- Mantiqiy amallarni bajarish, ular ustida ongli ravishda bahslasha olish qobiliyati va boshqalar (V.F.Berkov 1998).

Mashhur shvetsariyalik psixolog J.Piaje ham, o'z tadqiqotlarida mantiqiy tafakkur rivojlanishining ikki bosqichini ajratib ko'rsatdi:

1. Konkret-konseptual bosqich. Mazkur bosqichda shakllanadigan barcha aqliy operatsiyalar aniq vizual ma'lumotlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu omil mantiqiy fikrlashni shakllantirishning zaruriy shartidir. Ushbu bosqichda bolalarning barcha mulohazalari va xulosalari predmetlarning mavjud bo'lgan belgilariga mos bo'lib, ular quyidagicha xarakterlanadi: u bolaning hayotiy tajribasiga qanchalik yaqin bo'lsa, unda vaziyat bo'yicha xulosalar chiqarish shuncha osonroq bo'ladi. Bolalar mulohaza yuritishning asosi sifatida, doimo aniq misollar, harakatlar, tasvirlarga tayanadilar. Barcha aqliy operatsiyalar o'zlashtirilgan aniq tushunchalardan foydalanish asosida shakllanadi;

2. Abstrakt-konseptual bosqich. Bunda bolalar mavhum tushunchalar, umumiy tushunchalar, umumiy qonunlar haqida fikr yurita boshlaydilar, shuningdek, yangi tushunchalar tizimini o'zlashtirish jarayoni ham kechadi. Bolalar mulohaza yuritish, o'z fikrlarini asoslash, xulosalarining to'g'riligini isbotlash, fikrlash jarayonini amalga oshirish va uni nazorat qilish qobiliyatiga ega bo'la boradilar. Shu bois ham, oxirgi bosqichda, o'zaro bog'langan, umumlashtirilgan aqliy operatsiyalarning butun tizimi paydo bo'ladi. Demak, muallifning mulohazalariga muvofiq, vizual ma'lumotlarni tasvirlay olish hamda ma'lumotlarni abstraksiya qila olish qobiliyati kabilar, mantiqiy fikrlashning asosini tashkil etuvchi mexanizmlar sanaladi.

Xulosa qilib aytganda o'quvchining mantiqiy tafakkurini shakllantirishga hissa qo'shadigan bosqichma-bosqich va kompleks ishlarni amalga oshirish (motivatsion munosabatni salbiydan ijobiyga o'zgartirish, bilimlar bazasini to'plash, turli xil bilimlarni izchillikda shakllantirish). O'quvchilarda yangi tushunchalarni kashf etishga imkon beradigan va uni o'zgartiradigan o'quv vaziyatlarini ketma-ketlikda tashkil etish hamda mantiqiy fikrlash komponentlarini shakllantirishni hisobga olgan holda, o'quv faoliyatini tashkil etish. O'quvchilarining mantiqiy tafakkurini shakllantirish bo'yicha, amalga oshiriladigan mantiqiy masalalar, matematik misollar va pedagogik o'yinlar bo'yicha malakalarini oshirib borishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Коменский Я. А. Великая дидактика. - М.: Просвещение, 2001. – С. 128.
2. Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений Авт. сост. Л.В. Мардахаев. М.: Издательский центр "Академия", 2002. – С.86.
3. Азаров Ю.П. Тайны педагогического мастерства: учебное пособие. М.: МПСИ, 2004. – С.56.

ФАОЛ ВА УЮШМАГАН ЁШЛАР – СИЁСИЙ МАДАНИЯТ ТАЛҚИНИДА

Абдулрашид Абдилборий ўғли Анваров-
Ўзбекистон Миллий университети тадқиқотчиси

Бугунги кунда фаол ва уюшмаган ёшлар тушунчаси моҳиятини ўрганиш ҳамда тадқиқ этиш олимларимиз олдида турган муҳим масала ҳисобланади. Келинг, мавзумиз доирасида мана шу икки тушунчага аниқлик киритамиз. Фаол ёшлар тушунчаси ҳақида қуйидагиларни маълум қилмоқчимиз. “*Фаоллик* (араб. тез, шиддатли ҳаракат) - шахснинг ҳаётида маълум бир мақсад йўлидаги илғор ва интилувчан хатти-ҳаракатларни намоён этишини англатувчи тушунча”⁶⁴. Албатта, бу таърифга қушилган ҳолда, унга маълум бир қушимчаларни киритиш лозим қуринади. Хусусан, “фаоллик” факат “мақсад йўлидаги илғор ва интилувчан хатти-ҳаракатлар” билан чекланмайди, балки у мақсаднинг ижобий ёки салбийлиги билан боғлиқдир. Агар мақсад ёвуз, инсониятга таҳдид солишга қаратилган бўлса, уни амалга оширишга қаратилган хатти-ҳаракатлардаги фаоллик ҳам салбийдир. Шу маънода фаолликни икки шаклда намоён бўлишини, яъни эзгулик ва тараққиётга, инсонлар манфаати йўлидаги фаоллик ва ёвузликка, шахсий манфаатлар ва инкирозга йўналтирилган фаолликка ажратиш зарур бўлади.

“Фаол ёшлар” деганда, жамият ҳаётининг барча соҳаларида мавжуд имкониятлардан фойдаланишга салоҳиятини ўзига шакллантира олган, аниқ мақсадларини кўзлаб, маълум бир соҳада ишлаш, ўқиш, касб-корга эга бўлган ҳолда, кундалик ҳаётида интилиши кучли бўлган, муваффақиятга эришишни ўзининг ҳаёт мазмунига айлантиришга ҳаракат қиладиган ва фаолиятига масъулият билан қарайдиган ёшлар тушунилади⁶⁵. Бундай ёшларни кимнингдир, уларни фаоллаштиришига эҳтиёжи бўлмайди, факат аниқ мақсадларга ишонтириб ва йўналтириб турилса, шунинг ўзи кифоя қилади. Улар ўзини ва атрофдагиларни ҳам фаоллаштириш қобилиятига эга бўладилар. Албатта, улар ҳаёти ҳам ҳар доим силлиқ кечавермайди, балки айримларнинг баъзан тўсиқларга тўғри келиши ҳам содир бўлади. Аммо, бундай ёшлар қийинчиликни енгиб ўтишга, ўз мақсадларини амалга оширишга ҳаракат қиладилар. Шу билан бирга, “фаол ёшлар”нинг “пассив ёшлар”га айланиб қолиш ҳолатлари ҳам бўлиши мумкин. Давлат, жамоат ташкилотлари ёки ҳамфикр тенгдошларидан қўллаб-қувватланишлар бўлмаганда жамият ҳаётида уларга бепарво муносабатлар юзага келади.

Уюшмаган ёки “пассив ёшлар” тушунчасига таъриф мамлакатимизда чоп этилган луғатларда учрамайди, ҳатто улар социология, психология, педагогика ва ижтимоий фанлар доирасида ҳам тўлиқ ўрганилмаган. Баъзи бир таърифларда ёшларнинг ўзларини “айблаш”, баъзиларида уюшмаган ёшларни сиёсий ва ижтимоий нуқтаи назардан қаралган, баъзилари эса субъектнинг моҳиятига нисбатан ниҳоятда содда ва илмий таҳлилга “туртки” беришдан йироқ бўлганлигини кўрамиз. Лекин муаллифлар томонидан бу тушунчага берилган таърифларга жиддий эътирозимиз йўқ. Чунки, уларнинг барчаси тушунчанинг у ёки бу жиҳатини ўзида акс эттиради. Энг асосийси, мустақиллик йилларида ўзбек социология фанига янги категория (тушунча) сифатида киритилганлиги ва унинг ўзига хос муаммоларини ўрганиш, таҳлил қилиш ва ечимлари қидирилаётганлигидир.

Социология фанлари доктори Сарвар Отамуратов ўз тадқиқотида қуйидаги фикрларни билдиради: “пассив ёшлар”нинг “уюшмаган ёшлардан фарқи шундаки улар мамлакат ҳаётида мавжуд барча жараёнларда қатнашадилар, доимий иш ўринларига ҳам эга ёки таълимнинг у ёки бу йўналишида ва босқичларида таълим оладилар. Лекин қўпчилик қисми ана шу имкониятларга эга бўлган ҳолда, самарали фойдаланиш ўрнига “мендан эгасига етгунча”, “менга нима”, “сиз ҳам, кабоб ҳам куймасин”, “куним ўтса бўлди” каби қарашларни ўзларининг ҳаёт кечириш мезонига айлантирган ёшлардир. Бундайлар барча соҳаларда учраб турибди. Ана шундай руҳиятнинг шаклланиши оиладаги тарбияда изчиликнинг йўқлиги, ёшларни моддий жиҳатдан таъминлаган ҳолда, уларга нисбатан енгил-елпи қарашларнинг мавжудлиги, салбий ҳолатлар оқибатида ўзларига

⁶⁴ Маънавият: асосий тушунчалар изохди лугати. Т.: Ғафур Гулом, 2009. Б.578-579.

⁶⁵ Отамуратов С. Янгиланаётган Ўзбекистон ижтимоий-инновацион жараёнларида ёшлар фаолияти. *Fan va texnologiyalar*, 2021. – Б. 112.

ишонмаслик, “бизга бўлаверади” тамойили асосида атроф-муҳитга нисбатан бепарволик кабиларни ҳаёт кечириш мазмунига айлантирадилар”⁶⁶.

“Уюшмаган” ёшлар тушунчасига бир қатор илмий адабиётларда таърифлар берилган. Ўзбекистонда 2017 йилда “Ёшлар – келажак бунёдкори” шиори остида уюшмаган ёшлар билан олиб борилаётган ишларда натижадорликка эришишнинг илмий-амалий масалаларига бағишланган республика конференцияси бўлиб ўтди. Унда бир қатор олимлар, вазирликлар ва ташкилотларнинг вакиллари ўзларининг маърузалари билан қатнашдилар. Маърузаларда “уюшмаган” ёшлар тушунчасига илмий таърифлар келтирилди. Жумладан, профессор М. Бекмуродов шундай таъриф беради: “...уюшмаган ёшлар тушунчаси бирор бир жойда расман фаолият юритмайдиган, таълим олиш билан шуғулланмаётган, муайян ҳунар ва касб-кор билан мунтазам банд бўлмаган, давлат ва жамият томонидан амалга оширилаётган ислохотларни қўлламайдиган, ижтимоий-иқтисодий, маънавий соҳаларда лоқайд ва бефарқ бўлган ёшларни ифода этади”⁶⁷. Социология фанлари доктори, профессор М.Х.Ғаниеванинг фикрига кўра, “уюшмаган ёшлар гуруҳига фақатгина вакиллик органларига сайловларда иштирок этадиган сиёсий ва ижтимоий пассив бўлган, зарурати бўлганда маҳаллий муаммолар ечимида қатнашадиган, умуман олганда паст ижтимоий фаолликка эга бўлган ёшларни киритиш мумкин”⁶⁸.

Э.Қодировнинг фикрича “уюшмаган ёшлар тушунчаси, илмий тилда айтганда, ўз мақсадини индивидуал тарзда давлат ва жамиятда яратилган имкониятлардан фойдаланмасдан, примитив, нофаол тарзда самарасиз амалга ошираётган ёшлар гуруҳига айтилади”⁶⁹. Н.Чиниқуловнинг фикрига кўра: “...уюшмаган ёшлар жамият ҳаётининг тарқоқ вакиллари бўлиб, ижтимоий ҳаётда иштироки суст, индивидуал турмуш тарзини кечирувчи вакиллари ҳисобланади”⁷⁰. Мазкур конференцияда иштирок этган бир қатор олимлар, ёш тадқиқотчилар ва давлат идоралари ходимлари ҳам турли таърифларни илгари суришди. Уларга эътирозимиз йўқ. Чунки, бу тушунча на рус тилида, на ўзбек тилида чоп этилган луғатларда учрамайди. Собик шўролар ҳукмронликлари даврида бундай катта ҳажмдаги уюшмаган ёшлар тоифасининг ўзи бўлмаган. Шу боисдан ҳам бу гуруҳ ҳақида илмий таърифлар бугуги кунга қадар ишлаб чиқилмаган. Бу даврда ижтимоий-фойдали фаолиятда қатнашмаган инсонлар (шу жумладан, ёшлар) ҳатто жавобгарликка тортилар, ёшларнинг хоҳиш-иродаси, эркинлиги, интилишлари давлат ташкилотлари томонидан қаттиқ назоратга олинар эди. Улар онги ва қалбига 1980-йиллардаги ёшлар қобилятига яраша меҳнат қиладилар ва эҳтиёжларига қараб моддий бойликлардан баҳраманд бўладилар, деган ғайриилмий ғояларни сингдиришган. Улар меҳнати ўзлари учун эмас, балки давлат учун кераклиги ғояси орқали ўзлигидан бегоналашган ёшларни тарбиялаш давлат сиёсати даражасида амалга оширилган. Бундай амалиёт ёшларда доимо “юқори”нинг кўрсатмалари асосида фаолият олиб бориш руҳиятини шаклланишига олиб келган эди.

Олимларнинг таъкидлашича, “уюшмаган ёшлар” ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки уларнинг пайдо бўлишига қуйдаги омиллар сабаб бўлади:

1) оилаларда фарзандларда меҳнат кўникмаларининг етарли даражада шакллантирилмаганлиги, ота-оналар фарзандларини ёшлигидан меҳнатга ўргатиш ўрнига, ҳали ёш, катта бўлганида меҳнатга ўрганиб олаверади, деган қарашларнинг мавжудлиги;

2) таълим тизимида ёшларда аниқ мақсад ва ғояларни амалга оширишга ишонч туйғусини, кўникмаларини шакллантиришга эътиборнинг сустлиги;

3) бозор муносабатларига ўтиш шароитида собик тузумдаги ишлаб чиқариш корхоналарининг янги шароит талабларига жавоббера олмаганлигидан бекилиб кетиши оқибатида янги ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил қилиш учун маблағ ва вақтнинг етишмаслиги;

4) аҳолининг табиий ўсиши билан мавжуд ёки янги ташкил этиладиган иш ўринлари ўртасидаги номуносабатлик;

5) мамлакатда мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш учун маблағларнинг етарли эмаслиги;

6) янги технологияни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш, янги корхоналарни ишга тушириш жараёни чўзилиб кетиши туфайли аҳолининг табиий ўсиши эҳтиёжларидан орқада қолиши;

⁶⁶Отамуратов С. Янгиланаётган Ўзбекистон ижтимоий-инновацион жараёнларида ёшлар фаолияти. –Т.: Fan va texnologiyalar, 2021. - Б. 110.

⁶⁷Бекмуродов М. Уюшмаган ёшлар ижтимоий ҳодисанинг илмий-назарий асослари. “Yoshlar – kelajak bunyodkori” шиори остидаги уюшмаган ёшлар билан олиб борилаётган ишларда натижадорликка эришишнинг илмий-амалий масалаларига бағишланган республика конференцияси. –Т.: Янги аср авлоди, 2017. – Б.3.

⁶⁸Ғаниева М.Х. Ўша жойда. – Б.516.

⁶⁹Қодиров Э. Ўша жойда. – Б.8 – 9.

⁷⁰Чиниқулов Н. Ўша жойда. – Б.43.

7) давлат, нодавлат ва бошқа жамоат ташкилотларининг ёшларни ўзаро уюштириб, оммавий тарзда катта қурилишларга, фойдаланилмаётган ерларни ўзлаштиришга, “уюлмаган ёшлар”га касб-хунарларни эгаллашларига етарли даражада ёрдамлашмаётганлиги⁷¹. Юқоридаги фикрларга қўшилган ҳолда, ушбу омилларни ҳисобга олмаслик ёки ундан қўз юмиш ёшлар муаммоларининг янада ошишига олиб келиши мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1.Маънавият: асосий тушунчалар изохди лугати. Т.: Гафур Гулом, 2009. Б.578-579.
2. Отамуратов С. Янгиланаётган Ўзбекистон ижтимоий-инновацион жараёнларида ёшлар фаолияти. Fan va texnologiyalar, 2021. – Б. 110-112.
- 3 Бекмуродов М. Уюлмаган ёшлар ижтимоий ҳодисанинг илмий-назарий асослари. “Yoshlar – kelajak bunyodkori” шиори остидаги уюлмаган ёшлар билан олиб борилаётган ишларда натижадорликка эришишнинг илмий-амалий масалалари. Республика илмий конференцияси. –Т.: Янги аср авлоди, 2017. – Б.3.
5. Ғаниева М.Х. “Yoshlar – kelajak bunyodkori” шиори остидаги уюлмаган ёшлар билан олиб борилаётган ишларда натижадорликка эришишнинг илмий-амалий масалалари. – Б.516.
- 6.Қодиров Э. Ўша жойда. – Б.8 – 9.
7. Чиникулов Н. Ўша жойда. – Б.43.

“УМИД БИРОДАРЛИГИ ҚАНДАЙ ТАШКИЛОТ ЭДИ ?”

З.Т.Тоғайев-

НавДПИ Тарих кафедраси тадқиқотчиси

Туркистонда фаолият юритган уюшмалардан бири мусулмон китоб савдосини йўлга қўйишга қаратилган “Умид биродарлиги” (“Умид”) ташкилоти ҳисобланади.1910 йилнинг октябрь ойида “Ташкентский курьер” газетасининг 18-сонида бир хабар босилиб, унда тубжой аҳоли вакиллари Тошкент давлат думасига мурожат қилганлиги, мурожаатда маҳаллий халқ вакиллари фарзандлари учун янги усул бошланғич мактабларида рус тилини ва бошқа фанларни ўқитишда китоблар келтириб,уларнинг савдосини йўлга қўйиш илтимос қилиб сўралгани баён қилинган.⁷²

“Умид биродарлиги” китоб савдосини йўлга қўйишнинг ташкилотчиси ва раҳбари Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1928) томонидан 1910 йил 12-15 ноябр кунлари маҳаллий аҳоли болаларига мактабларда янги дастур ва янги дарсликлар асосида таълимни йўлга қўйиш билан боғлиқ илтимоснома давлат думасига тақдим этилган. Тузиладиган уюшма, Россия империяси ҳукумати сиёсатига зид ҳаракат қилмаслиги белгилаб қўйилган ва мажбурий қоидаларга амал қилиши, герб солиғини тўлаши кабилар илтимосномадан ўрин олган.Тошкент шаҳар бошлиғи Сирдарё вилояти харбий губернатори ташаббуси билан Мунаввар қори Абдурашидхонов шахси ҳақида малумот билан ТРҚБ га махсус буйруқ берган. Мунаввар қори Абдурашидхонов “сўл” қарашлар фикридаги шахс эканлиги 1907-йилда дунё юзини кўрган “Шухрат” газетаси таъсисчилардан бири бўлганлиги янги усул мактаблари очиб, тубжой аҳоли орасида мавқе ва обрў ортиргани билан боғлиқ маълумотлар тўпланган. Мунаввар қори 1910 йил 24-ноябрда “Умид биродарлиги” китоб савдоси уюшмасини тузишга рухсатнома олгунга қадар 1910 йил 5 ноябрда Тошкент шаҳар бошлиғининг 302-рақамли билдириши (рапорти) да Мунаввар қори Шайхонтохур даҳаси Дархон маҳалласи (Тошкентнинг эски шаҳар қисмида) 2- полиция участкасига қарашли жойда яшаши, унинг ихтиёрида 3 та квартира мавжудлиги , улардан бирида хотин-қизлар бўлими борлиги, унинг уйлари назоратга олинганлигини, квартираларда навбати билан йиғинлар бўлиб туришини хабар қилган.⁷³

Тошкент эски шаҳар қисмининг полицмейстри капитан Колесников “Умид биродарлиги” тузилишига рухсат бермаслигини махсус хат билан Сирдарё вилояти харбий губернаторидан сўраган.⁷⁴

⁷¹ Отамуратов С. Янгиланаётган Ўзбекистон ижтимоий-инновацион жараёнларида ёшлар фаолияти. –Т.: Fan va texnologiyalar, 2021. – Б. 111-113.

⁷² УМА , Г-461-фонд,1-рўйхат,901-йиғма жилд,1.2-варақлар

⁷³ УМА , Г-461-фонд,1-рўйхат,1312-йиғма жилд,377-варақлар

⁷⁴УМА , Г-461-фонд,1-рўйхат,901-йиғма жилд,3-варақ.

“Умид биродарлиги” ни тузишда Тошкент эски шаҳар қисми Бешёғоч даҳасида истиқомат қилувчи Шоисматулла Ҳидоятлов, Шайхонтоҳур даҳасидаги Абдуҳаким мулло Икромов, Шайхонтоҳур мадрасаси муддариси Мулло Умар, Мулло Мирўғли Охунов, шаҳар Қўкча қисмидан Соғбон маҳалласида истиқомат қилувчи Юсуфхон Ёқубхўжаевлар Мунаввар қори Абдирашидхонов билан бирга фаолият юритишган.⁷⁵

Тошкент давлат думасига “Умид биродарлиги” ни очиш тўғрисида тақдим этилган арзнома остида юқорида исми шарифи саналган шахсларнинг ҳам имзолари бор эди.

Мунаввар қори ушбу уюшма тузилиши билан Тошкент шаҳридаги В.М.Ильин босмахонасига турк, ўзбек тилидаги бир қатор китобларни (араб имлосида, эски ўзбек адабий тилида) чоп этишга буюртма берган. ТРҚБ нинг айғоқчиси (“Ҳожин” лақабли) маълумотича: “Умид биродарлиги” дўконига сотилган китоблардан тўпланган маблағ турк флотини кўчайтириш мақсадида Константинополь (Истанбул)га юборилган. Туркия (Усмонийлар салтанати) га юборилган пулларни Салим қори Ҳидоятбоев ва унинг укаси 18-19 ёшли (1913 йил) Мулло Мир Ҳидоятбоев тегишли манзилга етказишган. Истанбул билан Биродарлик аъзоларининг ёзишмалари ҳам ушбу шахслар орқали амалга оширилган⁷⁶-деб келтирилган архив манбасида. Мунаввар қори Исматиллохшоҳ Ҳидоятхонов билан Туркияда китоблар келтирилишини яширин йўлга қўйган ва “Умид биродарлиги” ни кенгайтириш ва ривож учун маблағ тўплаш ҳаракатини бошлаган. Империя айғоқчилиқ идораси Шароф қори Қосимбоев ўз шахсий маблағидан 3 рубль пул берганлиги, бироқ ҳукумат бу қарордан хабардор бўлганлиги учун қўрқиб унга пули қайтарилганини аниқлаган.⁷⁷

“Умид биродарлиги” мусулмон китоб савдосига Тошкент китоб дўконларида хориждан (Туркия, Миср, Ҳиндистон, Эрон, Арабистон, Қрим, Қозон (Россия) дан) келтирилган китобларни сотиш таъқиқлаб қўйилган.⁷⁸

Империя маъмурлари Мунаввар қорининг Бешёғоч даҳасида китоб савдосини йўлга қўйиш билан боғлиқ ҳаракатини назорат қилар экан, китоб магазинига келиб китоб харид қилган шахсларни ҳам назардан қочирмаган.

“Умид биродарлиги” мусулмон китоб савдосига рухсат берилганидан сўнг Мунаввар қори Қўқон шаҳрида ҳам, уюшманинг китоб магазинларини очишга интиланган. Шу сабабли манбаларда: “Қўқон ва Фарғона шаҳарларида Мунаввар қори ўз одамлари ҳамда айғоқчиларига эга” -деган фикр архив манбаларида ўрин олган. “Умид биродарлиги” мусулмон китоб савдоси фаолияти қатъий назорат остида бўлишига қарамасдан хориждан харид қилиб олиб келинган китоблар ва маҳаллий босмахоналарда чоп этирилган дарслик ҳамда ўқув қўлланмалар орқали тубжой аҳоли миллий онгини уйғотишда, улар болаларига замонавий таълим беришда муҳим роль ўйнади.

⁷⁵ Ўша жойда, 4-варақ.

⁷⁶ Ўша жойда, 4-варақ.

⁷⁷ УМА, И-461-фонд, 1-рўйхат, 1312-йиғма жилд, 379-варақлар

⁷⁸ УМА, И-461-фонд, 1-рўйхат, 901-йиғма жилд, 7, 8, 9-варақлар

BERUNIY VA IBN SINONING PEDAGOGIK G'OYALARINI O'RGANISH JARAYONIDA TALABALARNI KASBGA TAYYORLASH MASALALARI

X.B. Alikulova –

NavDPI “Umumiy pedagogika va psixologiya” kafedrası o'qituvchisi, Navoiy shahri

Atoqli mutafakkirlarimizning ta'lim - tarbiya sohasida qoldirgan muhim fikrlarini o'rganish, pedagogik tafakkurning o'sishiga, pedagogik madaniyatning ortishiga imkon beradi. Pedagogika tarixi jamiyat taraqqiyoti qonunlariga suyanan holda turli pedagogik nazariyalarni, ta'lim - tarbiya mazmuni va metodlarini o'rgatadi. O'tmishning pedagogik tizimlarida bo'lgan ilg'or fikrlardan ijodiy foydalanadi.

O'tmish ajdodlarimiz qoldirgan boy milliy qadriyatlarimizning ahamiyatini Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov o'z asarlarida alohida ta'kidlab deydi: "Xalqimiz tayanchi - ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosning o'zi bir xazina. Bu xazinadan oqilona fodalanishimiz lozim".

Talabalarni pedagogik kasbiy tayyorgarligini amalga oshirishning pedagogik yo'llari turli-tuman bo'lib, ayniqsa, bu borada o'zbek xalq ma'naviyatini jahon madaniyatining yuqori cho'qqilariga ko'targan, o'tkir did, yuksak insoniylik va salohiyat sohiblari bo'lgan Abu Ali ibn Sino, Abu Rayxon Beruniylarning boy ma'naviy merosini o'rganmay turib, hozirgi davrda milliy qadriyatlarni, xususan, yoshlarning ma'naviy murabbiylari bo'lgan – pedagoglarni tayyorlash mumkin emas. Chunki, ular o'zligini, xalqning o'tmish merosini va tarixini bilmas ekanlar, ma'naviyatlari kemtik, rivojlari sust bo'ladi. Fikrimizcha, o'zbek mutafakkirlarining pedagogik g'oyalarini o'rganishda pedagogik tsikldagi fanlarni o'rganishning imkoniyatlari beqiyosdir.

Abu Rayhon Muhammad ibn Muhammad ibn Ahmad al-Beruniyning ta'lim va tarbiya texnologiyasida o'qitishda talabani zeriktirmaslik va xotirasini toliqtirmaslik uchun o'rganiladigan fanlarni tez-tez almashtirib turish zarurligi va o'qitishda turli ta'lim uslublardan foydalanish haqidagi ilg'or fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir.

Beruniy o'qitish vositasi va usullari haqida fikr yuritir ekan, "Bizning maqsadimiz o'quvchini toliqtirib qo'ymaslikdir, hadeb bir narsani o'qiyverish zerikarli bo'ladi va toqatni toq qiladi. Agar o'quvchi bir masaladan boshqa bir masalaga o'tib tursa, u xuddi turli-tuman bog'-rog'larda sayr qilgandek bo'ladi, bir bog'dan o'tar-o'tmas, boshqa bog' boshlanadi. Kishi ularning hammasini ko'rgisi va tomosha qilgisi keladi. Har bir yangi narsa kishiga rohat bag'ishlaydi",-deydi.

Beruniyning "Minerologiya" asarida bayon etilgan hunarmandchilik texnologiyasi, ayniqsa, ayollar uchun zeb-ziynat buyumlari yasashda xotin-qizlarning faol ishtiroki, ularning zargarlik san'atidagi qobiliyatlari, malaka va ko'nikmalarini shakllantirish, shogird tayyorlash jarayoni, ustalarning hunar o'rgatish uslublari haqidagi teran fikrlari juda ham qimmatlidir: "Marvaridning baho- kim yaxshi bilsa, u kishi uni teshish va silliqlash ishlari bilan o'zi shug'ullanmay, bahosini bilmaydigan shogirdlariga topshiradi. Bunda shogirdlarining qo'llari qaltiramaydi, qo'rqmay ishlaydilar. Agar bu ish xavfsirash, qo'rqish bilan bajariladigan bo'lsa, marvaridlar sinib, parchalanib isrof bo'lishi mumkin. Ba'zan usta shogirdlariga shapaloq - tarsaki tushurib turadi, sabab, ularni xavfsirash yo'llaridan xalos etib turishdir. Marvarid teshilib, sayqal berilib bo'linganidan so'ng, har qanday xavf yo'qoladi".

Talabalar qomusiy olim Abu Rayxon Beruniyning pedagogik merosini o'rganishda insonga yaxshilik qilish, uni ulug'lash buyuk mutafakkir diqqat markazida ekanligini alohida o'qitirish kerak. Mutafakkirning insonparvarlik qarashlarida rostgo'ylik va adolat, olijanoblik va muruvvat insondagi eng maqtovga sazovor cho'qqilar ekanligini talabalar chuqur anglab olishlari kerak. Abu Rayhon Beruniy ta'lim va tarbiyaning maqsadi, vazifalari va mavqei, inson, yosh avlodning rivojlanishi haqidagi fikrlari chin ma'noda insonparvarlik va insonshunoslik zamirada yaratilgan. Bilim va tarbiyaning tabiatga uyg'unlik tamoyillarini mutafakkirining barcha asarlarida kuzatish mumkin. U insonni tabiatning bir qismi deb ta'kidlaydi.

Beruniy ta'lim jarayonining tabiatiga chuqur kirib borib, bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish asosiga qurilgan o'qitish tabiatga uyg'unligini uqtiradi. Beruniy pedagogikaga oid fikrlarida inson va uning baxt-saodati, ta'lim-tarbiyasi, kamoloti bosh masala bo'lgan. Buyuk qomusiy olim Abu Rayxon Beruniy ta'lim jarayonida qo'llaniladigan ilmiy usullarni ishlab chiqqan. U shuningdek, ta'lim tamoyillarini ham tasniflagan. Uning pedagogik qarashlarining ijtimoiy yo'naltirilishi u axloqni ijtimoiy xususiyatlar va hissiyotlarning ifodasi sifatida tushunganligida o'z ifodasini topgan. Olimning tarbiya, shaxsning shakllanishida va jamiyatdagi amaliy faoliyat uchun ilm va mehnatning ahamiyati haqidagi g'oyalari hozirgacha muhimligini saqlab qolgan.

Buyuq qomusiy olim Abu Ali ibn Sino o'z davrining barcha bilim sohalarini qamrab oluvchi katta ilmiy meros qoldirgan. Uning barcha asarlarida pedagogik qarashlar mavjud. Uning bilim, iroda va insonning rivojlanish jarayonidagi maqsadga intiluvchanligi, atrof- muhit ta'siri, axloqiy va mehnat tarbiyasi,

muomala san'ati, bolalarni jamoada o'qitish haqidagi g'oyalari muhim hisoblanadi. Sharqda "Shayxur rays" ("Olimlar raisi") unvoni bilan mashhur bo'lgan al-Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sinoning (980-1037) "Tadbir ulmanozil" asarida bayon etilgan o'qitish usullari hozirgi davr talim tamoyillariga mos kelishi ham nazariy, ham amaliy jihatdan qimmatlidir: "Bola baquvvat bo'lib, so'zlashuv nutqini yaxshi tushuna boshlangandan so'ng u savod o'rganishga qobil bo'ladi, shundan so'ng savodga o'rgata borish mumkin.

Buyuk entsiklopedist olim Abu Ali ibn Sinoning gumanistik ta'limotini o'rganish jarayonida esa, mutafakkir uchun birinchi masala inson kamolotini, insonni olamdagi mavjudotlardan yuqori qo'yish, uni eng oliy qadriyat sifatida tan olish ekanligini har bir talaba yaxshi tushunib olishi lozim. Mashg'ulotlar jarayonida bo'lg'usi pedagoglar ibn Sino insonparvarlik qarashlarining yana bir muhim tomonlaridan biri, yosh avlodni yuksak fazilatli qilib tarbiyalash haqidagi g'amxo'rliги ekanligini chuqur anglab olishlari kerak.

Avvalambor, axloqiy va aqliy tarbiya usullarini yaxshi egallagan irodali, dono, g'amxo'r va dinga ishongan o'qituvchi va tarbiyachi tanlash kerak bo'ladi. U sog'lom, tozalikni sevuvchi, sofdil va odamlarga yaxshi munosabatda bo'la oladigan tarbiyachi bo'lishi kerak".

Ibn Sino talabaga bilim berishda o'qituvchining pedagogik mahorati va mas'uliyatli burchi masalasiga alohida to'xtalib, o'qituvchi bolalarga bilim berishga kirishishdan avval, ularning xulq-atvorini o'rganishi va bilimlarini tekshirib ko'rishi, qiziqishini, nimaga qodir ekanligini aniqlashi, so'ngra unga hunar yoki ilm turini egallashni tavsiya etishi kerakligi haqida fikr yuritish ekan, o'qituvchiga shunday yo'l-yo'riqlar beradi:

- bolalar bilan muomalada bosiқ jiddiy bo'lishi, berilayotgan bilimning talabalar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berishi;

- ta'limda turli o'qitish usullari va shakllaridan foydalanishi;

- talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilishi;

- fanga qiziqitira olishi;

- berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olishi;

- bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berishi;

- har bir so'zning bolalar hissiyotini uyg'otish darajasida bo'lishiga erishishi zarur".

Ibn Sino maktabda bolalarni alohida-alohida o'qitishdan ko'ra jamoa, sinf tartibida o'qitishni afzal, deb biladi va bu uslubning ustunligi quyidagilardan iboratligini ta'kidlaydi: "O'quvchilar o'qish va tarbiya davomida ilmga chanqoqlik sezadilar. O'z bilimlari bilan g'ururlanadilar, bir-birlarining bilimlariga havas qiladilar. G'urur va o'ziga e'tibor tarbiyalanuvchilarni bir-birlaridan orqada qolmaslikka undaydi.

O'quvchilar birga bo'lganda, doim bir-birlari bilan gaplashadilar va bu bilan o'z xotiralari va nutqlarini rivojlantiradilar".

Xalq bu yerni o'zining muqaddas ziyoratgohiga aylantirgan. Bugungi kunda dunyoga mashhur YUsof Hamadoniyan saboq olgan, qalbida Alloh zikrini jo aylab, mashhurlikka erishgan, ilmu hikmat taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk inson Xo'ja Hasan Andoqiy qiziltepaliklarning, ayniqsa toshrobotliklarning faxridir.

Buyuk zot Xo'ja Hasan Andoqiy qaysi manzilda tug'lishidan va uning qabri qayerda bo'lishidan qat'i nazar bobokalonimizning qoldirgan boy ma'naviy merosi inson kamolotida muhim o'rin tutadi. Bugungi kunda Xo'ja Hasan Andoqiy ilmiy va ma'naviy merosining o'rganilib, tadqiq etilishi yosh avlodning komillik tarbiyasida asosiy manbalardan biri bo'lib hisoblanadi.

GLOBALLASHUV JARAYONIDA YOSHLARNING TA'LIM-TARBIYAVIY, AXLOQIY MADANIYATINI YUKSALTIRISH MASALALARI

D.Usmonova -

NavDPI "Umumiy pedagogika va psixologiya" kafedrası o'qituvchisi, Navoiy shahri

Respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki davrlardan o'tib, har tomonlama uyg'un rivojlangan barkamol shaxsni shakllantirish milliy tarbiyamizning bosh maqsadi sifatida o'z oldiga asosiy maqsad qilib ana shu masalani belgilab olindi. Respublikamizda amalga oshirilayotgan islohatlar orasida ta'lim tarbiyaga, maorifga va uning ta'limiy va ilmiy rivojlanayotgan tarmoqlariga alohida e'tibor bilan qaralmoqda. Bugungi kundagi yurtimizda amalga oshirilayotgan islohatlarga e'tibor beradigan bo'lsak, barcha islohatlar zahirida eng avvalo yoshlar ta'lim tarbiyasiga, ularning qiziqishlaridan kelib chiqib kasb-hunar mahoratlariga bo'lgan e'tibor va ular uchun yaratilgan imkoniyatlarni alohida takidlashimiz lozimdir. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov mustaqilligimizning ilk kunlaridan boshlab, barchamizni o'sib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy va axloqiy tarbiyasiga katta javobgarlik hissi bilan yondashishga davat etgan edilar. Buning sababini "Yoshlar xalq ma'naviyatining munosib egalari" deb uqtirganlar. Yoshlarimizga murojaat etib: "Shu aziz va muqaddas vatan sizlarga, sizlarning har biringizga ishonadi. Ana shunday yuksak ishonch

barchangizga madadkor bo'lsin, barchangizga kuch-quvvat bersin. Shu ishonchga hamisha munosib bo'ling, aziz farzandlarim" deya samimiy fikrlarini izhor etganlari ham bu biz yoshlarga "Kelajagi buyuk yurtning shijoatkor yoshlari"ga berilayotgan katta ishonchdir. Barchamizga ma'lumki, har qanday mamlakatning kelajagi, barqaror taraqqiyoti hamda rivojlanishi biz yoshlarning ta'lim va tarbiyamiz ilmiy, ijodiy, huquqiy va ma'naviy salohiyatimiz yuksalishiga bog'liq. Shu nuqtai nazardan, aholisining katta qismini yoshlar tashkel etgan mamlakatimizda yoshlar siyosati davlat darajasiga ko'tarilganli muhim ahamiyatga ega. Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek "Bilimli avlod-buyuk kelajakning, tadbirkor xalq-farovon hayotning, do'stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir!"¹.

Bugungi kunda yoshlarning axloqiy tarbiyasi muammolari va huquqiy va madaniy ma'naviyatini oshirish deyarli barcha mamlakatlar uchun umumiy masaladir. "Bugungi dunyo yoshlari – son jihatdan butun insoniyat tarixidagi eng yirik avlod, chunki ular 2 milliardni tashkil etmoqda. Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishiga bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, zo'ravonlik g'oyasi "virusi" tarqalishining oldini olish. Buning uchun yosh avlodni ijtimoiy qo'llab – quvvatlash, uning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasidagi ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish lozim, deb hisoblaymiz. Shu munosabat bilan O'zbekiston globallashuv va axborot – kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanib borayotgan bugungi sharoitda yoshlarga oid siyosatni shakllantirish va amalga oshirishga qaratilgan umumlashtirilgan xalqaro huquqiy hujjat – BMTning Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konvensiyani ishlab chiqishni taklif etdi. Bizning nazarimizda, mazkur hujjatni imzolaydigan davlatlar ushbu sohani o'z ijtimoiy siyosatining asosiy va muhim hayotiy ustuvor yo'nalishlaridan biri darajasiga ko'tarish bo'yicha qat'iy majburiyatlarni o'z zimmasiga olishi kerak"².

Hozirgi kunda butun dunyo bo'ylab globallashuv va madaniyatlar aralashuvi jarayoni yuz berayotganligi hech kimga sir emas albatta. Bu murakkab jarayon nafaqat yoshlarga, balki kattalar dunyoqarashiga ham ta'sir etmoqda. Bir tomondan, zamonaviy axborot texnologiyalari va internet kundalik hayotimizga shu qadar shiddat bilan kirib kelayotganligini kuzatishimiz mumkin. Hozirgi kunda yoshlarning 90 foizi asosiy axborot manbai sifatida Internetdan foydalanadilar. Foydalaniladigan axborot vositalarining katta qismi "Twitter", "Instagramm", "Facebook", "Odnoklassniki" kabi ijtimoiy tarmoqlarning video, audio portallariga to'g'ri kelaadi. Ma'lum bir qismi esa zararli ta'sir etmaydigan, ilmiy, madaniy va ma'rifiysaytlardan iborat ekanligini kuzatishimiz mumkin. Qayd etib o'tilgan masalalar bevosita har bir yoshning mamlakat ijtimoiy – siyosiy hayotida o'z o'rnini egallashi, fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish yo'lidagi muammolar qatorida turibdi. Yurtimizda bu kabi muammolarning oldini olish maqsadida ma'naviy–ma'rifiy ishlarni kuchaytirish, yoshlarni ijodiy tafakkur qilishga o'rgatish, ularning axloqiy, huquqiy va ma'naviy madaniyatini oshirishda jamoatchilik nazoratini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi "Qonun ustuvorligi va inson ma'nfaatlari ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi" deb nomlangan maruzasida yoshlar tarbiyasi masalasiga to'xtalib, quyidagi fikrlarni bildirdilar: "Bunday keskin va tahlikali sharoitda biz ota-onalar, ustoz-murabbiylar, jamoatchilik, mahalla bu masalada hushyorlik va ogohlikni yanada oshirishimiz kerak. Bolalarimizni birovlarining qo'lga berib qo'ymasdan, ularni o'zimiz tarbiyalashimiz lozim. Buni Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov mustaqilligimizning dastlabki yillarida O'zbekiston fuqarolariga qilgan murojatida shunday ta'kidlagan edi "Hech kim, hech qachon o'z xohishi bilan birovga erkinlik bergan emas. Shu narsani hammamiz tushunib olsak, bir jon, bir tan bo'lib kurashsak, xalqimizning azaliy orzusini amalga oshirsak – marra bizniki"³. Haqiqatdan ham yoshlarimizni ilm fan olimpiada va boshqa sohalaridagi yutuqlarini, bir jon bir tan bo'lib, qilgan harakatlarini bugungi kunimizga kelib o'z samarasini berayotganini hech birimizga sir emas albatta.

Buning uchun yoshlarimiz bilan ko'proq gaplashish, ularning qalbiga quloq solish, dardini bilish, muammolarini yechish uchun amaliy ko'mak berishimiz kerak. Bu borada uyushmagan yoshlar bilan ishlashga alohida e'tibor qaratishimiz zarur". Bundan ko'rinadiki, yoshlarning ijtimoiy faollik pozitsiyasi oshirishda ularning ta'lim-tarbiyasiga ahamiyat qaratilmog'i lozim. Bu o'rinda yunon mutafakkiri Aristotelning "Vatan taqdirini yoshlar tarbiyasi hal qiladi" degan so'zlarini keltirib o'tishni joiz deb bilaman. Zero, ta'lim va tarbiya masalasi har bir davrda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Busiz taraqqiyot ham bo'lmaydi.

Yoshlar tarbiyasi sohasida olib borilayotgan davlat siyosatining ahamiyati shundan iboratki: Yoshlarning ijtimoiy shakllanishi va kamol topishi, ijodiy iqtidori jamiyat ma'nfaatlari yo'lida imkoni boricha to'la-to'kis ro'yobga chiqishi uchun ijtimoiy –iqtisodiy, huquqiy, tashkiliy jihatdan shart-sharoit

1 Sh.M. Mirziyoyevning 2018 yil 7 dekabr O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 26 yilligiga bag'ishlangan ma'ruzasi

2 Sh.Mirziyoyev BMT Bosh Assamblyasining 72-sessiyasidagi nutqi

³ Karimov I.A. "O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida". T. "O'zbekiston". 2012. 415-bet.

yaratish va kafolatlashdir. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev yoshlar siyosati borasida to'xtalib, "Eng muhimi, yoshlar bilan doimiy muloqot olib borish, ularning bandligini ta'minlash, hayotda o'z o'rnini topishi, jamiyatning munosib a'zolariga aylanishi, mehnat va turmush sharoitlarini yaxshilash vazifasi barchamizning kundalik hayotimizning mezoniga aylanib bormoqda" deb takidlaganlar.

Xulosa qilib aytganda, bugun mamlakatimizda yoshlar siyosatining ustuvor vazifalaridan kelib chiqqan holda ertangi kun egalari bo'lgan yoshlarimizni har tomonlama bilimli, kuchli, hayot sinovlariga bardoshli, bugungi erkin va farovon kunlarning qadrini teran idrok etadigan, kelajak ma'suliyatini his etadigan, Vatanimiz mustaqilligini asrash uchun kamarbasta qilib tarbiyalash nafaqat ustoz-murabbiylarning, balki barchamizning muqaddas burchimizdir. "Kelajagi buyuk yurtning vorislari" ekanmiz, ana shu nomga munosib avlod bo'laylik, o'qib- o'rganaylik, biz uchun yaratilayotgan imkoniyatlardan unumli foydalanaylik. Tinch, osmoni musaffo, kelajagi porloq yurtda tug'ilganimizdan, mustaqil yurtning baxtiyor yoshlari ekanligimiz uchun shukrona aytaylik. Zero, yurtboshimiz, xalqimiz bizga, bizning yonib turgan ko'zlarimizga ishonadilar. Bu ishonchni albatta oqlashimiz zarurdir.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA KOLLABORATIV (HAMKORLIK) O'QITISH TEXNOLOGIYASINING AHAMIYATI

Gulshoda Begmatova –
Navoiy Profy Universiteti o'qituvchisi, Navoiy shahri

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda o'quvchilarning o'quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba to'plangan.

Shulardan biri kollaborativ o'qitish texnologiyasidan foydalangan holda darslarni loyihalashtirish haqida fikr yuritamiz.

Kollaborativ o'qitish g'oyasi turli mamlakatlardagi, jumladan, Amerikadagi J.Xopkins universiteti professori – R.Slavin (1990), Minnesot universiteti professori – R.Jonson, D.Jonson (1987), Koliforniya universiteti professori – SH.SHaron (1988), tomonidan ishlab ishlab chiqilgan. Amerika olimlari tomonidan ishlab chiqilgan kollaborati o'qitish, asosan boshlang'ich sinf o'quvchilarda DTS va fan dasturida qayd etilgan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, Isroil va Evropa olimlari tomonidan tavsiya etilgan hamkorlikda o'qitish, yuqorida qayd etilganidek, ko'proq o'quvchilar tomonidan o'quv materialini qayta ishlash loyihalash faoliyatini rivojlantirish, o'quv bahsi va munozaralar o'tkazishni nazarda tutadi. Mazkur g'oyalar bir-birini to'ldiradi, didaktik jihatdan boyitadi va bir-birini taqozo etadi.

Hamkorlikda o'qitish g'oyasi didaktikada 1970 yillarda paydo bo'lgan. Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi Buyuk Britaniya, Kanada, Germaniya, Avstraliya, Niderlandiya, Yaponiya, Isroil mamlakatlari ta'lim muassasalarida keng qo'llanila boshlagan. Hamkorlikda o'qitishning asosiy g'oyasi – o'quv topshiriqlarini nafaqat birgalikda bajarish, balki kollaborativ o'qish-o'rganishdir. Kollaborativ o'qitish har bir o'quvchini kundalik qizg'in aqliy mehnatga, ijodiy va mustaqil fikr yuritishga o'rgatish, shaxs sifatida onglilik, mustaqillikni tarbiyalash, har bir o'quvchida shaxsiy qadr qimmat tuyg'usini vujudga keltirish, o'z kuchi va qobiliyatiga bo'lgan ishonchni mustahkamlash, tahsil olishda mas'uliyat hissini shakllantirishni ko'zda tutadi.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi boshlang'ich sinf o'quvchining tahlil qila olishdagi muvaffaqiyati guruh muvaffaqiyatiga olib kelishini anglagan holda mustaqil va sidqidildan aqliy mehnat qilishga, o'quv topshiriqlarini to'liq va sifatli bajarishga o'quv materialini puxta o'zlashtirishga, o'rtoqlariga hamkor bo'lib, o'zaro yordam ubshirishga zamin tayyorlaydi.

Kollaborativda o'qitish texnologiyasida o'qitishni tashkil etishning bir necha metodlari mavjud:

1. Komanda (guruh)da o'qitish (R.Slavin) da o'quvchilar teng sonli ikki guruhga ajratiladi. Har ikkala guruhda bir xil topshiriqni bajaradi. Guruh a'zolari o'quv topshiriqlarini o'zaro hamkorlikda bajarib, har bir o'quvchi mavzudan ko'zda tutilgan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga e'tiborni qaratadi. Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi mualliflaridan biri bo'lgan R.Slavinning ta'kidlashicha, o'quvchilarga topshiriqlarni kollaborativda bajarish uchun ko'rsatma berilishi etarli emas. O'quvchilar tom ma'nodagi Hamkorlik, har bir o'quvchining qo'lga kiritgan muvaffaqiyatidan quvonish, bir-biriga sidqidildan yordam berish hissi, qulay ijtimoiy-psixologik muhit vujudga kelishi zarur. Mazkur texnologiyada o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish sifatini aniqlashda ularni bir-biri bilan emas, balki har bir o'quvchining kundalik natijasi avval qo'lga kiritilgan natija bilan taqqoslanadi. Shundagina o'quvchilar o'zining dars davomida

erishgan natijasi komandaga foyda keltirishini anglagan holda mas'uliyatni his qilib, ko'proq izlanishga, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga intiladi.

2. Kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish (R.Slavin, 1986).

Bu yondashuvda kichik guruhlar 4 ta o'quvchidan tashkil topadi. O'qituvchi avval mavzuni tushuntiradi, so'ngra o'quvchilarning mustaqil ishlari tashkil etiladi. O'quvchilarga berilgan o'quv topshiriqlari 4 qismga ajratilib, har bir o'quvchi topshiriqning ma'lum qismini bajaradi. Topshiriq yakunida har bir o'quvchi o'zi bajargan qism yuzasidan fikr yuritib, o'rtoqlarini o'qitadi, so'ngra guruh a'zolari tomonidan topshiriq yuzasidan umumiy xulosa chiqariladi. O'qituvchi har bir kichik guruh axborotini tinglaydi va test savollari yordamida bilimlarni nazorat qilib baholaydi.

O'quvchilarning kichik guruhlardagi o'quv faoliyati o'yin (turnir, musobaqa) shaklida, individual tarzda ham tashkil etilishi mumkin. O'qituvchi va o'quvchining kollaborativdagi faoliyatiga doir tadqiqotlarda asosiy e'tibor o'zaro munosabatning rivojlanishini o'rganishga qaratiladi, o'qitishni guruhli tashkil qilish jarayoni bayon qilinadi.

O'zaro hamkorlikning muhim omili va o'quvchilarning o'zaro munosabati xususiyatini belgilovchi asos o'qituvchi bilan o'quvchi hamkorligining shakllaridir. Hamkorlikdagi o'quv faoliyati o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarining va birgalikdagi xatti-harakatlarining alohida turidirki, u o'zlashtirish ob'ektini, bilim faoliyatining barcha qismlarini qayta qurishni ta'minlaydi.

Hamkorlikdagi o'quv faoliyatining maqsadi o'zlashtiriladigan faoliyat va birgalikdagi harakatlar, munosabat va muloqotning boshqarish mexanizmini yaratishdir. Hamkorlikdagi faoliyatning mahsuli o'quvchilar ilgari surgan yangi g'oyalar va o'zlashtirilayotgan faoliyatning mohiyatiga bog'liq maqsadlar va sheriklikdagi shaxs pozitsiyasini boshqarish istaklarining yuzaga kelishidir.

Hamkorlikdagi faoliyat usuli deganda, o'qituvchi bilan o'quvchining birgalikdagi hatti-harakatlarining tizimini tushunish kerak. Bunday xatti-harakat o'qituvchining o'quvchiga ko'rsatadigan yordamidan boshlanadi;

O'quvchilarning faolligi asta-sekin o'sib borib, butunlay ularning o'zi boshqaradigan amaliy va aqliy harakatiga aylanadi; o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi munosabat esa sheriklik pozitsiyasi xususiyatiga ega bo'ladi.

Pedagogika – psixologiya fanida hamkorlikning 8 ta shakli mavjud. Ular quyidagilardan iboratdir:

- faoliyatga kirish;
- mustaqil harakatlar o'qituvchi bilan o'quvchi hamkorlikda bajaradilar;
- o'qituvchi harakatni boshlab beradi va unga o'quvchini jalb etadi;
- taqlid harakatlari (o'qituvchidan ibrat olgan o'quvchi ana shu namuna asosida harakat qiladi);
- madad harakatlari (o'qituvchi o'quvchiga oraliq maqsadni va unga erish usullarini tanlashda yordam beradi va oxirgi natijani nazorat qiladi);
- o'zini – o'zi boshqarish harakatlari (o'qituvchi umumiy maqsadni ko'rsatishda oxirgi natijani baholashda ishtirok etadi);
- o'zini – o'zi ko'rsatuvchi harakatlar;
- o'zini – o'zi uyushtiruvchi harakatlar.

Interaktivlik – o'qituvchi va o'quvchining o'zaro ta'siri. Kollaborativ faoliyatini takomil bosqichiga o'tish jarayonida o'zaro ta'sir o'tkazish harakatini baholashdan o'z-o'zini baholash darajasiga ko'tarilishi sodir bo'ladi. Ushbu jarayon hamkorlik dinamikasidan dalolat beradigan eng muhim omillardan biri vazifasini o'taydi.

Hamkorlikda o'qitish mashg'ulotlari shakllari. Kollaborativ o'qitish texnologiyalari pedagogik jarayonni takomillashtirish, uni boshlang'ich sinf o'quvchisiga yo'naltirishga asoslanganligi. Ijodkor shaxsni shakllantirishga yo'naltirilgan ijodiy muhitni yaratish, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qilishi.

Kollaborativ o'qitish mashg'ulotlarining asosiy jarayonlari: hamkorlikda fikr almashish, suhbat, tahlil, munozara, muzokara, amaliy vazifalar bajarish, biror narsani qurish, yasash masalalar yechish va boshqalar. Hamkorlikda o'qitish mashg'ulotlarining tashkiliy shakllari: tarbiyachi - bola, tarbiyachi- kichik guruh, tarbiyachi - katta guruh, kichik guruh - kichik guruh, kichik guruh – bola va boshqalar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini hamkorlikka o'rgatish, ularning tarbiyachi bilan va o'zaro ham fikr bo'lishlariga erishish:

Hamkorlikda o'qitish mashg'ulotlarining turli shakllarini tayyorlash va amalda qo'llash mashqlarini bajarish.

O'qituvchilar o'z mutaxassisligi bo'yicha o'zlari tanlagan mavzudagi darsni eng maqsadga muvofiq hamkorlikda o'qitish turlarida foydalanib o'tkazish yuzasidan mashg'ulotlarni tayyorlaydilar va

uning asosida guruh ishtirokida shu mashg'ulotni qisqa bayon qilib beradilar va tegishli muhokama o'tkaziladi:

Masalan:

“Kollaborativ kvadratlari” mashqi.

Materiallar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilaridan tashkil topgan har bir besh kishilik guruh uchun diagramma asosida kesilgan besh karton to'rtburchaklari.

Parchalar ustiga harf asosida A-E gacha belgilangan beshta konvertning bittasiga joylashtiriladi.

Besh kishilik har bir guruh stol atrofiga iloji boricha qulay o'tirishlari kerak.

Tartib:

Guruhning har bir a'zosi konvert oladi. Mashqning maqsadi, guruh bir hil kattalikdagi beshta to'rtburchak yasashi kerak. Mashg'ulot noverbal holatda bajariladi.

Bu mashqni o'tkazishga 20 daqiqa vaqt ajratiladi.

Guruh hamkorligiga asoslangan va turli darajada izohlash mumkin bo'lgan klassik mashg'ulot hisoblanadi. Boshlanishda ba'zi o'quvchilar to'g'ri kattalikdagi to'rtburchak yasaydilar, lekin boshqa ishtirokchilar lozim bo'lgan shakilni ishlatadilar. Masala yechimini shaxslar o'rtasidagi raqobat orqali emas, balki faqat guruh hamkorligi orqali topish mumkin. Ushbu mashg'ulot hamkorlik masalalari yuzasidan muhokamani boshlashga yordam beradi.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda jahon ta'lim sohasiga kirib borishga mo'ljallangan yangi ta'lim tizimining shakllanish jarayoni kechmoqda. Ushbu davr o'quv-tarbiya jarayonining pedagogik nazariya va amaliyotida jiddiy o'zgarishlar bilan kechmoqda: o'qitishning mazmuni o'zgaryapti, bilim berish jarayoniga boshqa yondashuv taklif etilyapti, boshqacha munosabatlar va o'zini tutish tamoyillari shakllanyapti. Bularning barchasini bizning davrimiz – XXI asr – yangi texnologiyalar va insonlar o'rtasidagi yangicha munosabatlar asri taqozo etmoqda. Boshlang'ich sinf o'quvchilari tafakkuri esa barcha zamon va makonda muhim hisoblangan voqealardir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida mashg'ulotlarning o'tish jarayoni o'ziga nafaqat murakkab bilimlar tizimini o'zlashtirishni, ko'pgina o'quv va intellektual ko'nikmalarni shakllantirishni, balki bilib olish jarayonlarini: e'tibor, xotira, fikrlash va qobiliyatni rivojlantirishni ham kiritadi. Shundan kelib chiqib, o'quvchilarning bilish qobiliyatlari muayyan rivojlanishi uchun o'qituvchilar nima qilishlari, ishlashning qanday shakllarini qo'llashlari, o'quvchilarga qanday sharoitlarni yaratishlari kerak?

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida umumiy rivojlanishi uchun barcha kerakli sharoitlarni yaratib beradigan bunday shakllardan biri hamkorlik qilish, atrofdagilar bilan birgalikda harakat qilishni nazarda tutadi. Bu o'quv hamkorligi sanalib, uning maqsadi o'quvchilarni yuqori sinfga tayyorlash, o'zini bilishga o'rgatishdan iboratdir. Hamkorlikda o'qitish yoki kichik guruhlarda saboq berish pedagogikada gumanistik yo'nalishdagi texnologiyaga mansub bo'ladi. Bunday texnologiyaning asosiy maqsadi – bolalar uchun turli o'quv vaziyatlarda faol birgalikdagi o'quv faoliyatini yuritish uchun sharoitlar yaratib berishdan iborat. Kollaborativ o'qitishning asosiy g'oyasi – topshiriqlarni birga bajarishgina emas, balki birgalikda o'qishdir!

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA SPORT MASHG'ULOTLARIGA QO'YILADIGAN PEDAGOGIK TALABLAR

A.K Chuliyev-

Navoiy davlat pedagogika instituti

Sport turlarini o'qitish metodikasi kafedrasi katta o'qituvchisi

Yosh avlodning jismonan baquvvat, aqlan barkamol bo'lib yetishishida jismoniy tarbiya yetakchi rol o'ynaydi. Birinchi Prezidentimiz I.Karimovning “Hech bir soha mamlakatni sport kabi tezda dunyoga mashhur qila olmaydi” deya bildirgan fikrlari bejiz emas. Sportning gimnastika turi bilan jahon gimnastikachilarini lol qoldirayotgan jaxh qizlarimiz, Vatan bayrog'ini g'urur bilan baland ko'targan kurashchilarimiz, dunyo tan olgan bokschilarimiz qalbida Vatan mehri, ustoz o'giti, yurtimizning shon-shuhrati tuganmas kuch-g'ayrat bag'ishlaydi. Hammasining oliy maqsadi faqat g'alaba. Aslida esa haqiqiy g'alaba bu sog'lik. Sport bu sog'lik, harakat esa hayot manbai demakdir. Jismoniy tarbiya tizimining barcha bo'g'inlaridagi yagona maqsad: bolalarni hayotga, mehnat va Vatan himoyasiga tayyorlash ishini amalga oshirishdir. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni jismoniy tarbiyalashning vazifalari, ularni yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda belgilangan.

Tarbiyachining yosh guruhlarida bolalar bilan olib boradigan yakka holdagi ishning samarali natijasi quyidagicha bo'lishi lozim;

- barcha bolalarning dastur bo'yicha bir tekis tayyorlanganligi;
- organizmning sog'lom holati, harakat ko'nikmalarini egallash, jismoniy sifatlarni tarbiyalash;
- yakka holdagi shakllanadigan qobiliyatlar va ijodiy faollik;
- ijobiy hislarni rivojlantirish.

Bolani jismonan barkamol qilib voyaga yetkazishda asosan bolalar va kattalar, ota-onalar o'rtasida organizmni chiniqtirish, gigiyenik qoidalari va talablarini o'rgatish va tarbiyalash, sog'lom turmush tarzini targ'ib etish zarur. Shu sababli birinchi navbatdagi vazifa bolalarni har tomonlama to'liq rivojlanishiga yordam berish, salomatligini mustaxkamlash, hayotga va mehnatga tayyorlash, yetuk shaxs bo'lishiga hissa qo'shishdir. Har bir sport murabbiysi jismoniy mashqlarni organizmga ta'sirini bilishi va hisobga olishi kerak. Bundan u bola organizmining bir butunligini unutmasligi lozim. Agar jismoniy mashqlar pedagogik psixologik talablar asosida qo'llanilmasa, u holda salbiy natijaga ega bo'lib, zarar yetkazish mumkin. Misol: tayyorgarliksiz, noqulay sharoitda jismoniy mashg'ulotlarni o'tkazish.

To'g'ri pedagogik rahbarlik qilish, psixologik talablarga amal qilish sport mashg'ulotning samaradorligini oshiradi. Bunda quyidagilarga ham e'tibor berish zarur: a) Bolaning individual xususiyatlari (yoshi, jinsi, sog'lik holati, tayyorgarlik darajasi, mehnat o'qishi, dam olish tartibi).

b) Jismoniy mashqlarni xususiyatlari: uni murakkabligi, yangiligi, jismoniy harakat ishi hajmi, hisxayajonligi.

v) Tashqi muhit xususiyatlari (joy sharoiti, asbob va anjomlarni sifati, shug'ullanish joyining gigiyenik sharoiti)

Sport murabbiysi bolaning ish qobiliyati haqidagi asosiy ilmiy qoidalarni bilishi kerak (ishga kirisha bilish, dam olish va jismoniy harakat ish hajmini organizmga ta'siri, mashq oqibatlari va boshqalar). Bolalarni harakat mahoratini oshirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish kerak. Sport murabbiysi harakat malakalarini shakllantirish uchun jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini muntazam va izchillikda olib borishi zarur. Harakat malakalarining bola uchun amaliy ahamiyati juda katta. Hosil qilingan ko'nikmalar jismoniy, ruhiy kuchlarni tejamkorlik bilan sarf etish, yaxlit harakat faoliyatiga kiruvchi harakatlarni tez va aniq bajarish imkonini beradi. Ular ongli ravishda mashqlar bajarish natijasida uning bajarish usuli va qoidalarni takomillashtirib boradilar va shu malakaga binoan mashqlarni ma'lum bir vaqt oralig'ida texnik jihatdan to'g'ri bajara olish qobiliyatini saqlab qoladilar. Harakatlarning uyushgan holda, aniq va tez bajarish bolalarning ruhiyatini oshiradi. Jismoniy sifatlarni tarbiyalash jismoniy tarbiyaning asosiy vazifalaridan biridir. Jismoniy sifatlarni bola organizmining psixofiziologik va biologik xususiyatlari bilan bogliqdir. Jismoniy sifatlarni, harakat ko'nikmalarini o'rgatish bilan birgalikda tarbiyalash bolaning takomillashuviga, tanasining sog'lomlashuviga, hissiy ruhining ko'tarilishiga ta'sir ko'rsatadi, bolalar harakatlarni tobora ishonch bilan bajaradilar, yangi harakatlarni tezroq, oson bajarilishiga, yuqori natijalarga erishishga intiladilar, ijobiy mustaqillik ko'rsatadilar.

НАВОИЙ ВИЛОЯТИДА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ СОҲАСИГА ОИД ТУБ ИСЛОҲОТЛАРНИНГ АМАЛГА ОШИРИЛИШИ (Туманлар мисолида)

**Хамраева Саодат Исломовна-
НавДПИ тадқиқотчиси**

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач барча ҳудудларда, жумладан Навоий вилояти туманларида соғлиқни сақлаш тизимида салмоқли ишлар амалга оширилди. 5 босқичли хизматдан 2 босқичли тиббий хизматга ўтилди. Вилоятда ўз ўрни ва потенциалига эга бўлган Хатирчи туманида 2017 йилнинг 1 июнигача 33 та қишлоқ врачлик пункти ишга туширилди, улардан 18 таси янгидан қурилди, 15 таси мослаштирилган биноларда фаолият кўрсатди. 2017 йилнинг 1 июнидан 33 та қишлоқ врачлик пунктлари қабуллаштирилиб, уларнинг негизида 8 та қишлоқ оилавий поликлиникаси ташкил этилди, 14 та қишлоқ врачлик пункти қисқартирилди, 11 қишлоқ врачлик пункти ўз фаолиятини давом эттирмоқда. Туманда аҳолининг соғлигини сақлаш, тиббий хизматни янада яхшилаш борасида олиб борилган ислохотлар натижасида бир гуруҳ шифокорлар “Соғлиқни сақлаш аълочиси” нишони билан тақдирланган. Улар Б.Ойдинов, Т.Қурбонниёзов, А.Холиқулов, Б.Авлонov, Б.Ўринов, Х.Исmoilov, А.Останаева, Р.Ляпина, И.Тошнiёзов, Б.Рахмонов, Р.Равшанов,

Ф.Тошботирова, У.Бўтаев, Ф.Усмонов, Ж. Болиев, И. Нусратиллаевлардир⁷⁹. Бундан ташқари, “Тасмачи” ҚВП умумий амалиёт шифокори М.Нурмаматова “Шухрат” медали, М.Муҳаммадиева И даражали “Соғлом авлод учун” ордени билан тақдирланган. Охириги 30 йил туман тиббиёти учун туб бурилиш, сифат ўзгариши даври бўлди. Шарт-шароитлар, моддий техник база анча юксалди. Жумладан, 2015 йилда туман марказида 350 катновга мўлжалланган туман кўп тармоқли марказий поликлиникаси янги биноси фойдаланишга топширилди. Шу йили туман тез тиббий ёрдам бўлими ҳам янги бинода иш бошлади ва бугунги кунда 12 та филиал билан аҳолига шошилинч тиббий ёрдам хизмати кўрсатиб келинмоқда. Бугунги кунда туманда 238 нафар врач аҳолига тиббий хизмат кўрсатмоқда. Шундан 69 нафар врач олий тоифали бўлиб, умумий врачларга нисбатан 28,8 фоизни ташкил этади. 17 нафари 1-тоифали (7,1 фоиз), 23 нафари 2-тоифали (9,6 фоиз). Ўрта тиббиёт ходимлари 1754 нафар бўлиб, шундан 338 нафари олий (19,2 фоиз), 127 нафари 1-тоифа (7,2 фоиз), 215 нафари 2-тоифага эга (12,2 фоиз). Юртимизда хусусий тиббиёт ривожига ҳам қаратилаётган эътибор туфайли жойларда замонавий клиникалар қад ростлаб, кўрсатилаётган хизматлар сифати ошмоқда. Натижада, чекка ҳудудларда ҳам мураккаб даволаш усуллари татбиқ этиш имкони пайдо бўлмоқда. Жумладан, Хатирчи туманида бугунги кунда 30 га яқин хусусий даволаш муассасаси фаолият олиб бораётган бўлса, улардан бири “Чорикул Шайматов гавҳари” хусусий тиббиёт корхонаси кўп йилдан буён иш олиб боради. Унинг 100 катновга эга поликлиника ҳамда 40 ўринли стационар касалхонаси эл хизматида. 2015 йилда қад ростлаган икки қаватли бино ўтган йилда чет элдан харид қилинган ускуналар билан бойиди. Республикамизнинг турли ҳудудларидан келган беморларга олий ҳамда 1-тоифали врачлар ва тажрибали ҳамширалар хизмат кўрсатиб келмоқда. Даволаш муассасасида фаолият турларини кенгайтириш мақсадида жорий йилда кулоқ, бурун, томоқ касалликларини даволаш ва ультратовуш ташхиси, қон таркибидаги биокимёвий ва ИФА гармонларини текшириш лаборатория хизмати йўлга қўйилди. “Шамс табобат” хусусий корхонаси эса тажрибали шифокор Сайдулла Қобилов томонидан ташкил этилган бўлиб, 30 катновга мўлжалланган хусусий поликлиникада 10 нафар тиббиёт ходими меҳнат қилмоқда. Бу ерда аҳолига асосан стоматология хизматлари кўрсатилади⁸⁰.

Навоий вилоятининг энг илғор ҳудудларидан бири – бу Қизилтепа тумани ҳисобланади. Қизилтепа тумани соғлиқни сақлаш тизими тарихига назар ташласак, узоқ даврга бориб тақалади. Адабиётларда қайд этилишича, Қизилтепа туманида тиббий муассасалар пайдо бўлганига 90 йил тўлди.

Туман ҳудудида илк бор 1930 йилларда туманнинг Ванғози ҳудудида касалхона очилиб, унда рус миллатига мансуб, ўрта маълумотли аёл иш бошлайди. Ўша даврда безгак, кўз оғриғи, ич кетиш касаллиги, қорин тифи, кўк йўтал, бўғма сингари касалликлар жуда кўп учрар эди. 1935 йилда туманда марказий касалхона пойдевори қурилди ва 50 нафар касалга мўлжалланган касалхона қурилди. Беморларнинг ҳамма тури ҳам бир эшикдан кириб, бир эшикдан чиқар эди. Беморлар аралаш ётқизиلىб, бир врач барча хилдаги касалларни кўздан кечириб, даволар эди. 1961 йилда Ванғозида 15 ўринли касалхона ҳам очилган.

Қизилтепа туман марказий шифохонасида бош врач лавозимида Ўроқ Ражабов (1935-1952 йиллар), Саъдулло Ражабов (1952-1962 йиллар), Нуриддин Раззоқов (1962-1970 йиллар), Абдулло Ҳакимов (1970-1974 йиллар), Акмал Ҳалимов (1974-1977 йиллар), Кураш Боймуродов (1977-1980 йиллар), Абдурахмон Носиров (1980-1998 йиллар), Ориф Жумаев (1998-2008 йиллар), Эркинжон Ўринов (2008 йилдан ҳозиргача) каби инсонлар фаолият олиб борган.

Марказий шифохонанинг лаборатория бўлими 1960 йилда, қон қуйиш бўлими 1965 йилда, тез ёрдам бўлими 1954 йилда (унда фақатгина 1 та тез ёрдам машинаси бўлган), ички касалликлар бўлими 1939 йилда, асаб касалликлари бўлими 1985 йилда, туғуруқхона бўлими 1939 йилда, ҳомиладор аёллар бўлими 1994 йилда, гинекология бўлими 1976 йилда, чақалоқлар касалликлари бўлими 1989 йилда, рентген бўлими 1952 йилда, шошилинч тез тиббий ёрдам бўлими 2000 йилда ташкил топган.

Сўнгги йилларда туман тиббиёти тубдан янгиланди ва аҳолига кўрсатилаётган тиббий хизмат турлари ҳамда сифати ошди. Туман тиббиёт бирлашмасида 2017 йил ихтисослаштирилган 20 ўринли эндокринология, 20 ўринли кардиология, 20 ўринли травматология ва 20 ўринли терапия бўлимлари ташкил этилди ва ҳозирги кунда фаолият олиб борапти. Ҳозирги кунда тумандаги мавжуд 11 ҚОП, 2 та ҚВП, битта кўп тармоқли марказий поликлиника, 300 ўринга мўлжалланган марказий

⁷⁹ Х.Курбонов ва бошқалар. “Хатирчи тумани. Кеча ва бугун”. 2021. 350 – бет.

⁸⁰ Х.Курбонов ва бошқалар. “Хатирчи тумани. Кеча ва бугун”. 2021. 350 – бет.

шифохонасида 247 нафар шифокор ва 2038 нафар ўрта тиббиёт ходимлари туман аҳолисига малакали тиббий хизмат кўрсатиб келмоқда.

Айни дамда бирлашма энг сўнгги русумдаги тиббий жиҳозлар билан таъминланган бўлиб, бир қатор мураккаб жарроҳлик амалиётлари малакали шифокорлар томонидан шу ернинг ўзида амалга оширилмоқда⁸¹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 ноябрдаги “Бирламчи тиббий санитария муассасалари фаолиятига мутлақо янги механизмларни жорий қилиш ва соғлиқни сақлаш бизимида олиб борилаётган ислохотлар самарадорлигини янада ошириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги ПФ – 6110 – сонли Фрмонига мувофиқ .

2022 йил 28 сентябрь ВИ-38-126-5-72-К/22 Халқ депутатлари Қизилтепа тумани ҳокимлигида туманда тиббиёт соҳасида олиб борилаётган ишлар ва келгусидаги устувор вазифалар тўғрисида муҳокамаси бўлиб, унда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 ноябрдаги “Бирламчи тиббий сантария муассасалари фаолиятига мутлақо янги механизмларни жорий қилиш ва соғлиқни сақлаш тизимида олиб борилаётган ислохотлар самарадорлигини янада ошириш чора – тадбирлар тўғрисидаги” ПФ-6110-сонли Фармонига мувофиқ фуқароларнинг саломатлик ва физиологик ҳолатидан келиб чиқиб, тегишли гуруҳларга мансублигига кўра белгиланган муддатларда тиббий кўриклардан ўтказилди ва саломатлиги даврий кузатувга олинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 24 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси Президентининг соғлиқни сақлаш вакиллари билан “очтқ мулоқоти”да белгиланган вазифаларни амалга ошириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги Ф – 33 – сонли фармойиши ижроси бўйича қуйидаги ишлар амалга оширилди:

Бугунги кунда Қизилтепа туман тиббиёт бирлашмаси тизимида жами 25 та тиббий муассаса бўлиб, уларни 1 та туман марказий шифохонаси, 1 та Соматик касалликлар шифохонаси, 1 та кўп тармоқли марказий поликлиника, 1 та Сил касалликлари амбулаторияси, 12 та оилавий поликлиника, 5 та оилавий шифокорлик пункти, 5 та оилавий полилиника филиаллари ташкил этади.

Туман соғлиқни сақлаш тизимидаги даволаш профилактика муассасаларида фаолият кўрсатиб келаётган патронаж тизими фаолиятининг самарадорлигини ошириш мақсадида бюджет маблағларидан дори – дармон учун 182 млн. 83 минг сўмлик 117 турдаги дори – дармонлар, 216 млн. 389 минг 952 сўмлик 60 турдаги тиббий буюм ва реактивлар олинган.

Жами 4208 нафар “Д” назоратида турадиган ижтимоий касалликлар билан оғриган беморлар учун 47 млн. 863 минг сўмлик дори – дармонлар билан таъминланди.

Аҳолига юқори технологик операциялар ўтказиш юзасидан вилоят туманлари орасида биринчи маротаба 2 нафар беморда тизза бўғимини ва сон чанок бўғимида эндопротезлаш жарроҳлик амалиёти муваффақиятли ўтказилди.⁸²

Навоий вилояти соғлиқни сақлаш тизимида Конимех тумани фаолияти ҳам алоҳида ўринга эга. Мустақиллик шарофати билан Конимехда ҳам кўзга кўринарли ишлар амалга оширилди. Адабиётларда мустақилликгача бўлган даврда Конимех тумани тарихида соғлиқни сақлаш тизими бўйича маълумотлар учрайди. “Конимех тумани соғлиқни сақлаш соҳасидаги дастлабки маълумотлар XX аср 20-йиллари охиридан қайд этилади. 1929 йилда Торемурат Арсланбаев туман соғлиқни сақлаш бўлими бошлиғи вазифасида ишлаган. 1931 йилдан бўлимни Айимтал Ақтекеева бошқаради. Бу вақтда Қожамбердиев олий тоифали шифокор бўлган, кейинчалик, туманга ҳудудлардан турли миллатга мансуб мутахассислар келган”⁸³.

Хуллас, Навоий вилоятида соғлиқни сақлаш соҳасида амалга оширилган ишлар, аввало, аҳоли саломатлигини яхшилаш ва мустаҳкамлашга, вилоятда энг кўп учрайдиган юқумли, онкологик, бўқоқ касалликларини даволашни замонавий стандартлар асосида олиб бориш билан бирга, хотин-қизлар орасида учрайдиган ўсма касалликларининг ҳамда қизлар ўртасида эрта турмушнинг олдини олиш, Конимех, Томди туманларининг олис чўл ҳудудларидаги аёлларни асоратсиз туғруқ жараёнига тайёрлаш борасида фидойилик кўрсатилиб, даволаш ва профилактик хизматларни амалга ошириб келинмоқда.

⁸¹ Қахрамон Ражабов, Раҳим Мақсудов. “Қизилтепа тарихи”. – Тошкент. 156-157-бетлар.

⁸² Қизилтепа туман ҳокимлиги жорий архиви. 2022 йил. 2 – жилд. 16 – варақ.

⁸³ Нарбай Тағайұлы Қожахмет немереси. Конимех және мениң кейіпкерлерім. Жетінші кітап, Шымкент: 2019, – Б. 100.

MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMINI MODERNIZATSIYA QILISHNING NAVOIY VILOYATIDAGI NATIJALARI VA ISTIQBOLLARI

**F.I.Shirinova -
NavDPI Tarix kafedrası katta o'qituvchisi**

Yangi O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tashkilotlarini modernizatsiya qilishning Navoiy viloyatidagi natijalari va istiqbollarini alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq. Uzlaksiz ta'lim tizimining birlamchi bo'g'ini hisoblangan maktabgacha ta'lim sohasi har tomonlama sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, maktabga tayyorlash, sohadagi islohotlar natijasida maktabgacha ta'lim tizimida boshqaruv mexanizmi tubdan takomillashtirilib, davlat va nodavlat ta'lim xizmatlari ko'rsatishga alohida e'tibor qaratilgan

Viloyatda 2017 – 2022 yillar davomida jami maktabgacha ta'lim tashkilotlari soni 132 tadan 1127 taga yetdi. Ulardan 210 tasi davlat va 917 tasi nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlaridir. Bugungi kunda davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarining qariyb 90 foizi zamonaviy loyihalashtirilgan binolarga joylashtirilgan bo'lib, 87 foizi markazlashgan tizimlarga ulangan. Birgina joriy yil 6 oyi mobaynida 2 ta davlat va 3 ta yirik davlat – xususiy sheriklik asosidagi nodavlat maktabgacha ta'lim tashkiloti faoliyati yo'lga qo'yilgan. Nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari negizida 4 ta xususiy, 73 ta yirik davlat – xususiy sheriklik asosida va 840 ta oilaviy maktabgacha ta'lim tashkiloti faoliyat yuritmoqda. 80671 nafar 3 – 7 yoshdagi bolalarning 65247 nafari maktabgacha ta'lim bilan qamrab olingan. Bu ko'rsatkich 5 yilda 34,1 foizdan 80,9 foizga yetkazildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining tegishli qaroriga asosan viloyatda bugungi kunda 60 ta davlat maktabgacha ta'lim tashkilotida ovqatlantirish outsorsing usulida tashkil etildi. 2018 – 2022 yillar davomida turli davlat dasturlari va mahalliy byudjet mablag'lari hisobidan jami 130 ta, jumladan 33 ta davlat maktabgacha ta'lim tashkiloti yangidan qurildi, 79 tasi rekonstruksiya qilinib, 18 tasi mukammal ta'mirdan chiqarilgan. Joriy yilda esa 66,7 milliard so'mlik 22 ta ob'ektda qurilish – ta'mirlash ishlari olib borilmoqda. Viloyatda nodavlat sektorni rivojlantirish uchun 82 ta yirik loyihaga 170,1 milliard so'mlik imtiyozli kreditlar ajratilgan bo'lib, tizimda ta'lim berishning muqobil shakllaridan keng foydalanilmoqda. Xususan, 2020 - 2022 yillarda 6 yoshli bolalar uchun 284 ta bir yillik bepul majburiy maktabga tayyorlov guruhlari tashkil etilib, ularga 6923 nafar bola qamrab olindi. Yangi o'quv yilida ham yana qo'shimcha 58 ta majburiy guruhni tashkil etish va ularga kamida 1160 nafar 6 yoshli bolalarni bepul qamrab olish belgilangan.

Aytib o'tish kerak, 2019 – 2020 yillarda viloyatning hamma hududlarida ham olib borilgan ishlar yaxshi deb bo'lmaydi. Masalan aholi tiqiz joylashgan Nurota, Navbahor, Konimex, Xatirchi tumanlarining qamrov darajasi past, davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari mavjud bo'lmagan chekka qishloqlarida maxsus tayyorlangan va jihozlangan 9 ta ikki sotixli mobil maydonchalarda 20 ta guruh tashkil etilgan. Har bir hududda maxsus jihozlangan avtobuslar orqali jami 318 nafar 3 – 7 yoshli bolalarga bepul ta'lim xizmatlari ko'rsatilishi ta'minlangan. Bog'cha yoshidagi imkoniyati cheklangan bolalarni ham maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish va ularni sog'lom tengdoshlari qatorida sifatli bepul ta'lim – tarbiya olishlariga ham alohida e'tibor qaratilgani bu sohada olib borilayotgan islohotlarning ijobiy natijasi deyish mumkin. 2020 yil boshida Navoiy kon – metallurgiya kombinati tomonidan homiylik asosida qariyb 30 milliard so'm mablag' evaziga barcha zarur shart – sharoitlarga ega 72 o'rinli ko'p tarmoqli ixtisoslashtirilgan davlat maktabgacha ta'lim tashkiloti qurilib, foydalanishga topshirilgan. Navoiy shahrida esa mahalliy byudjet mablag'lari hisobidan 3 milliard so'm evaziga quvvati 110 o'rinli 16 – sonli davlat ko'p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkiloti to'liq mukammal ta'mirlandi.

2018 – 2019 yil hisobotlariga ko'ra Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining 15 tasi NKMKga qarashli bo'lgan. Viloyat bo'yicha 3 – 7 yoshgacha bo'lgan bolalar soni 70118 nafar, shundan 28968 nafari maktabgacha ta'lim muassasalariga qamrab olingan bo'lib, bu ko'rsatkich 41,3 foizni tashkil etadi.

Kadrlar masalasida ayrim muammolar mavjud bo'lib, Maktabgacha ta'lim muassasalarida jami 2788 nafar pedagoglar faoliyat ko'rsatgan, ulardan 1058 nafari oliy, 124 nafari tugallanmagan oliy, 1606 nafari o'rta maxsus ma'lumotli kadrlarni tashkil etardi. Jami pedagoglarning 223 nafari nomutaxassis kadrlar xisoblanib, 2018 yil davomida shu kunga qadar 104 nafar pedagoglar qayta tayyorlash kurslaridan o'tkazilgan va yil oxiriga qadar yana 12 nafarini qayta tayyorlash kurslaridan o'tkazilgan. Viloyatda maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilarining asosiy qismi o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lib kelayotgani ham tizimda islohotlar sifatini tushirayotgandi.

2018 yilda 12 ta maktabgacha ta'lim muassasalarini rekonstruksiya qilish rejalashtirilgan. Zarafshon shaharida 1 ta, Uchquduq tumanida 1 ta, Konimex tumanida 1 ta, Navbahor tumanida 2 ta, Nurota tumanida 4 ta, Xatirchi tumanida 1 ta, Qiziltepa tumanida 1 ta hamda Karmana tumani 1 tani tashkil etib, ob'ektlarda belgilangan tartibda qurilish ishlari yakunlangan. Navoiy viloyatida jami 2018 yil investitsiya dasturi uchun Respublika va mahalliy byudjetdan ushbu 12 ta ob'ektlarni rekonstruksiya qilish (qo'shimcha blok qurish)

ishlari uchun jami 32 802.7 mln.so‘m mablag‘ ajratilgan. 35 ta maktabgacha ta’lim muassaslarining eshik – deraza va romlari, tom qismlari, qozonxonalari, issiqlik tizimi, suv ta’minoti hamda fasad qismlari mahalliy byudjet mablag‘lari hisobidan 2 mlrd. 638 mln.so‘m mablag‘ ajratilib, ta’mirlash ishlari olib borilgan. Viloyat bo‘yicha jami kuz – qish mavsumi uchun rejadagi jami 1014 tonna (*shundan: 279 tonna ko‘mir, 735 tonna briket yoqilg‘isi*) ko‘mir yoqilg‘isi to‘liq yetkazib berildi (100%). Viloyat bo‘yicha rejalashtirilgan jami 8 ta maktabgacha ta’lim muassasalarida deyarli yaroqsiz holga kelib qolgan jami 16 ta qozonlar almashtirilgan. (100%).

Navoiy viloyati Maktabgacha ta’lim tizimidagi mavjud muammolar yetarli bo‘lib, ularni bartaraf etish yo‘llari doimiy ravishda o‘rganib kelingan. Viloyatdagi jami 22 ta (Qiziltepa tumanida 7 ta, Xatirchi tumanida 6 ta, Navbaxor tumanida 6 ta, Uchquduq tumanida 4 ta, Konimex tumanida 4 ta, Tomdi tumanida 3 ta va Nurota tumanida 2 ta) maktabgacha ta’lim muassasalarining binolari rekonstruksiya qilishga muhtoj hisoblangan. Viloyatdagi 20 ta (Xatirchi tumanida 6 ta, Qiziltepa tumanida 6 ta, Navbaxor tumanida 5 ta va Uchquduq tumanida 3 ta) maktabgacha ta’lim muassasalarining atrofi o‘ralmagan. Viloyatdagi jami 32 ta (Qiziltepa tumanida 7 ta, Xatirchi tumanida 6 ta, Navbaxor tumanida 6 ta, Uchquduq tumanida 4 ta, Konimex tumanida 4 ta, Tomdi tumanida 3 ta va Nurota tumanida 2 ta) maktabgacha ta’lim muassasalariga 2018 – 2020 yil davomida ichimlik suvi tashib keltirilishi rejalashtirilgan. Viloyatdagi jami 14 ta (Xatirchi tumanida 4 ta, Qiziltepa tumanida 3 ta, Uchquduq tumanida 2 ta, Nurota 2 ta, Navbaxor tumanida 1 ta, Konimex tumanida 1 ta va Tomdi tumanida 1 ta) maktabgacha ta’lim muassasalari issiqlik tizimi pech bilan isitilishi bois ko‘plab noqulayliklar tug‘dirib kelgan. Viloyat maktabgacha ta’limi tizimida faoliyat yuritayotgan 2788 nafar pedagog xodimlarning 1606 nafari (57,6%) o‘rta maxsus ma’lumotli bo‘lganligi uchun Maktabgacha ta’lim muassasalarini 1606 nafar oliy ma’lumotli malakali mutaxassis kadrlar bilan ta’mirlashga ehtiyoj mavjudligi ham zamon talablaridan kelib chiqqan holda zamonaviy muammo sanaladi. SHuni inobatga olib, Navoiy davlat pedagogika instituti qoshida tashkil etilgan maxsus sirtqi bo‘limlariga qabul kvotalari sonini oshirish masalasini hal etish zarurligi, nomutaxassis kadrlarni qayta tayyorlash kurslaridan o‘tkazish masalasi bir necha marta ko‘rib chiqilgan.

2018 – 2020 yillar davomida yuqorida muammolari keltirilgan jihatlar uchun Investitsiya dasturi doirasida jami 40 ta, “Obod kishlok”, “Obod mahalla”, “Obod markaz” dasturlari doirasida jami 53 ta va boshqa mahalliy dasturlar doirasida esa jami 4 ta, shuningdek, jami 540 ta nodavlat (xususiy 10 ta, DXSHA 69 ta, oilaviy 461 ta) MTTLarini yangidan qurilishi, rekonstruksiya qilinishi (qo‘shimcha bloklar qurilishi) va mukammal ta’mirlanishi hamda boshqa mavjud foydalanilmagan imkoniyatlarni amalga oshirilishi natijasida, so‘ngi uch yil ichida viloyatda davlat MTTLari soni 89 taga va nodavlat MTTLari soni esa 540 taga ko‘payishiga erishilgan.

SHuningdek, viloyatda maktabgacha ta’lim tashkilotlarining moddiy- texnika, bazasini mustaxkamlash uchun xarajatlar smetasida nazarda tutilgan mablag‘lardan tashqari, hokimliklar tomonidan 2018 – 2020 yillarda mahalliy byudjetdan qo‘shimcha qariyib 100.0 mlrd so‘mga yaqin mablag‘ ajratilib, yil oxirida viloyatdagi jami 746 ta MTTLarining 204 tasi davlat, 12 tasi xususiy, 69 tasini yirik davlat – xususiy sheriklik asosidagi va 461 tasini esa oilaviy MTTLari (*qamrovda nodavlatni ulushi 30.2 foiz*) tashkil etgan.

Fikrimizga xulosa yasab aytadigan bo‘lsak, Navoiy viloyatida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 7 iyundagi 470-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Davlat ta’lim muassasalari hamda nodavlat ta’lim tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi Nizom”ga asosan ishlar olib borilib, 2021 yilda attestatsiyadan o‘tkazilishi rejalashtirilgan 81 ta maktabgacha ta’lim tashkilotlaridan 10 tasi turli sabablarga ko‘ra attestatsiyadan o‘tmadi deb baholangan. Yil yakuniga qadar 17 ta maktabgacha ta’lim tashkilotlarida attestatsiya jarayonlari olib borilmoqda hamda “Onaks” platformasiga joylashtirilmoqda.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari pedagoglarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan kaskad usulida 24 soatga mo‘ljallangan seminar trening tashkil etilib, viloyatdagi 760 nafar pedagog xodimlar o‘qitildi.⁸⁴

⁸⁴ Навоий вилоят Мактабгача таълим ташкилотлари бошқармаси жорий архиви. Бошқарма бошлиғи Ў. Тиллаевнинг “Мактабгача таълим ходимларининг август кенгашидаги ҳисоботи.”2020 й. 14-август.

СВОЕОБРАЗИЕ ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА НА ПРИМЕРЕ РУССКОЙ НАРОДНОЙ СКАЗКИ

Азмиева Э.Э. доцент кафедры зарубежной
Филологии Ташкентского негосударственного
Высшего Университета Alfraganus

Сказка весьма популярный жанр устного народного творчества, жанр эпический, прозаический, сюжетный. Предметом повествования в ней служат необычные, удивительные, нередко таинственные и страшные события, действие же имеет приключенческий характер. Сюжет отличается законченностью, драматической напряжённостью, чёткостью и динамичностью развития. Положительный герой, преодолевая трудные препятствия, всегда достигает своей цели.

Сказке свойственен счастливый конец. В произведениях этого жанра всё сосредоточено вокруг основного персонажа и его судьбы.

Сказка отличается строгой формой, обязательностью определённых моментов, а также устойчивостью компонентов. В ней почти не даётся картин природы и быта, действие как бы обнажено. Она не имеет таких замедляющих действие элементов, как былины, но ей присущи почти постоянные композиционные особенности: зачины и концовки, повторения эпизодов, трёхступенчатое строение сюжета, введение персонажей, животных и предметов, обычно чудесных, которые помогают герою достигать цели.

В сказке изображаются вымышленные события и лица, представленные то в известном мире реалистически, то со значительным отступлением от правдоподобия. Народная пословица противопоставляет сказку песне: "Сказка-складка, песня-быль". В этой пословице указывается, что сказка не быль, а вымысел, но вместе с тем отмечается её складность, что ещё более ясно из пословицы "Красна песня ладом, а сказка складом". Вымысел в сказке может напоминать действительность, но может иметь и фантастический характер. От других прозаических жанров (преданий и легенд), сказка отличается более развитой эстетической стороной, что проявляется, мы бы сказали в установке на увлекательность, которая сочетается с известной поучительностью. Эстетическое начало, кроме того, проявляется и в идеализации положительных героев, ярком изображении "сказочного мира", удивительных существ и предметов, чудесных явлений, романтической окраске событий.

Народ разработал три основных вида сказочных повествований: о животных, волшебные сказки и сатирико-бытовые. Каждый из этих видов имеет свой круг сюжетов, свои темы, образы и поэтику. В единый фольклорный жанр их объединяет фантастика. Она является основным средством воплощения идейного замысла сказочника. Без фантастики невозможна и немислима сказка.

Люди мечтали о бессмертии, о продлении человеческой жизни и создали сказочный образ живой воды, воскрешающий мёртвых. Их мечта летать по воздуху вызвала к жизни сказки о ковре-самолёте. Они хотели ускорить передвижение по земле, и эта фантазия породила сапоги-скороходы. Сказка о Василисе - Прекрасной предсказывала богатство материальной жизни в будущем.

Как было отмечено выше, народ разработал три основных вида сказочных повествований: о животных, волшебные сказки и сатирико-бытовые.

В детский быт и детское чтение входят сказки о животных. Они составляют десятую часть всего русского сказочного репертуара, и насчитывает около пятидесяти сюжетов.

Сказкам о животных свойственны образность и стремление запечатлеть реальный облик зверей. Их возникновение связано с эпохой падения мифологических представлений народа о жизни, когда человек стал покорять природу, приручать животных. Поэтому в животном эпосе прозаически освещаются некогда обожествляющиеся человеком звери. Многие сказки о животных аллегоричны. Этому способствовал тот факт, что каждый из персонажей-животных переходит из сказки в сказку, сохраняя неизменную характеристику и действуя в устойчивых сюжетных формах.

Лиса, волк, медведь олицетворяют ненавистных народу лиходеёв бояр, дворян и помещиков. Каждый из них плурует и обманывает по-своему. Лиса, волк и медведь воплощают мораль "хозяев" жизни.

Положительными героями-животными чаще всего являются зайчик, мышь, лягушка, ворона, дятел, дрозд и особенно кот: Котофей Иванович, кот-красавец, кот - баюн, гусельник. Своеобразны

художественные особенности так называемых ребячьих сказок о животных, Сюжет их можно сформулировать чуть ли не одной фразой: например, колобок убегает из дома, и его съедает лиса, тетерев захотел дом строить, а потом раздумал.

В сказках о животных много песенок: поет лиса льстивую песню петуху: «Петушок, петушок, золотой гребешок, маслена головушка, шелкова бородушка ...»; поет и петух, призывая на помощь кота: «Несет меня лиса за темные леса...»; поет коза перед дверью дома: «Вы, детушки! Вы, козлятушки!» Отопритесь, отворитесь...»; поют волк, медведь и другие персонажи. Сказки изобилуют веселыми присловьями: «лиса при беседе краса», «заюнок-кривоног по горке скок», «комар-пискун», «муха-горюха» и др.⁸⁵

Волшебные сказки занимают одну пятую часть русского сказочного фольклора, насчитывая около ста пятидесяти сюжетов. Именно волшебные сказки ученые относят к самым характерным классическим формам сказочной поэзии народа. Волшебную сказку отличает от сказок о животных, равно как и от других разновидностей сказочного жанра, свой вымысел и связанные с ним особые формы устного повествования. Ни одна волшебная сказка не обходится без чудесного действия, без вмешательства в жизнь человека чуда. Чудесный вымысел лежит в основе волшебной сказочной сюжета, и его надо понять прежде всего.

Русская волшебная сказка создала поразительно живой, замысловатый мир. Все в нем необыкновенно: люди, земля, горы, реки, деревья, даже вещи-предметы быта, орудия труда – и те приобретают в сказках чудесные свойства. Топор сам рубит лес; дубинка бьет недругов; мельница мелет зерно; печка разговаривает; яблоня укрывает своими ветвями детей, бегущих от посланных Ягой гусей – лебедей; взимает в небо ковер-самолет; в маленьком сундучке помещается большой город с жителями, домами и улицами.

Сказка захватывает динамикой сюжета. Чем ближе конец, тем острее и напряженнее становятся взаимоотношения персонажей. Очень часто, подведя героя к моменту почти полного достижения цели, сказка допускает резкий поворот события к исходному положению – и вновь он начинает борьбу за торжество справедливости. Такой прием помогает понять, что достижения цели необходимо упорство, верность долгу и стремление победить во что бы то ни стало.

Эстетика прекрасного составляет суть чудесного повествования, и это обусловило характер поэтических форм волшебной сказки. Столь же прекрасна сказка «Сивка бурка» – он предстал таким молодцом: вышел в чистое поле, крикнул: «Сивка бурка, вещая каурка, стань передо мной, как лист перед травой!» – и вот уже бежит конь: дрожит земля, у коня из ноздрей пламя пышет, из ушей дым столбом валит. Подскакал к Ивану и стал как вкопанный, Иван коня погладил, взнуздав, влез ему в правое ухо, в левое вылез и сделался «таким молодцом, что ни вздумать, ни взгадать, ни пером описать».

Волшебная сказка не останавливается перед прямой идеализацией героя и героини. В нем – все совершенство, все доблести, в ней – вся прелесть молодости, красоты и душевного обаяния. Эта поэтизация принимает форму дарования героине и герою царского сана. В волшебной сказке действуют не просто Иван и Марья, а Иван-царевич и Марья-царевна. Сказка поселяет их во дворцах. Однако в поступках, речах и обычаях они остаются простыми людьми. Вся динамика развития основана на стремлении героя к своей цели. Он преодолевает на своем пути невероятные трудности – чаще всего с помощью чудесных предметов, животных-помощников. Чем ближе повествование к удачному концу, тем острее и напряженнее становится борьба; она неизменно разрешается благоприятно для героя.

Очень часто, поставив героя на возможно близком расстоянии от желанной цели, сказка вдруг делает поворот к неудаче – и герой оказывается в том самом положении, с которого он некогда начал свою борьбу. Начинается новый цикл приключений и поисков. Назначение счастливых окончаний – служить мысли, ради которой и была рассказана вся история с временными неудачами и конечной победой героя. Конец смыкается с началом повествования.

В построении фраз сказка всегда идет от характера воображаемых картин. «Сел на коня, подбочился и полетел, что твой сокол, прямо к палатам Елены-царевны. Размахнулся, подскочил – двух венцов не достал; завалился опять, разлетелся, скакнул – одного венца не достал; еще закружился

⁸⁵ Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество: Л., 1987. С.172.

, еще завертелся, как огонь, проскочил мимо глаз, метко нацелился- и прямо в губки чмокнул Елену Прекрасную! « Кто? Кто? Лови!»- Его и след простыл!»⁸⁶ Эта полная энергия, движения картина передана посредством точного отбора глагольных форм. Воодушевление рассказчика, его живые, естественные интонации точно запечатлены в построении фраз. И такова вся сказка- ее стиль ее склад, то замедленный, неторопливо-ровный, то стремительный, подвижный, мгновенно меняющийся.

Позднее животного и волшебного эпоса возникли сатирико-бытовые сказки: они отразили дальнейший рост вольнолюбия и критицизма народа, дальнейший рост реалистических тенденций его устно-поэтического творчества.

Действие сатирико-бытовой сказки протекает в реальной бытовой обстановке русской деревни. В ней нет волшебных образов, предметов, превращений. Её положительный герой (мужик, батрак, солдат) побеждает врагов (царя, барина, попа, купца,) не с помощью чудес, а благодаря своим умственным и нравственным качествам, но побеждает всегда и везде. Социально бытовые сказки очень коротки: в центре сюжета как правило - один эпизод, действие развивается быстро, нет повторения эпизодов, события, которые служат предметом повествования, можно определить, как нелепые, смешные, странные, необычные, хотя они совершаются в правдоподобной жизненной обстановке. В этом типе сказок широко развит комизм поступков и словесный комизм, что делает их сатирическим, ироническим и юмористическим. Повествование очень простое. Разлит диалог изложение от лица условного рассказчика, который выполняет роль пояснений и ремарок. Вот например сказка « По щучьему-велению», о младшем сыне-дураке, который вечно лежит на печи. Иван так привержен к печи, что печка даже возит на себе дурака по всему государству. Сказки на все лады обыгрывают привязанность Ивана к печи. «Все на печке сидел да мух ловил»-говорится обычно об Иване.⁸⁷

Сказки воплощают мысль о том, что работа составляет основу жизни, что без нее нерадостно само существование человека. Жизненная мудрость как результат отраженного в сказках многовекового народного опыта в сочетании с художественным совершенством, ясностью и доступностью образных решений делает сказки благодатным педагогическим материалом.

O‘ZBEKISTONNING XALQARO TURIZM TARAQQIYOTDAGI O‘RNI

**Ozod Islomov, NDPI 2-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: Tarix kafedrası mudiri**

Zamonaviy dunyoda xalqaro turizm eng tez rivojlanayotgan sohalardan biridir. Uning ta'siri ham jahon, ham ko'plab mamlakatlarning milliy iqtisodiyoti uchun muhim. Jahon jamoatchiligini o'zbek xalqining boy ma'naviy merosi bilan yaqindan tanishtirish maqsadida respublika hukumati tashabbusi bilan turizm sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari amalga oshirildi, chet el davlatlar bilan o'zaro manfaatli hamkorlik yo'lga qo'yildi. Buning uchun nafaqat ziyoratgohlar o'rganildi, balki viloytlarning o'ziga xos xususiyatlari, yo'l va ijtimoiy infratuzilmasidan kelib chiqib, alohida hududlarga xorijlik sayyohlarni jalb etish rejasi ishlab chiqildi. Turizmning rivojlanishi sayyohlarga ko'rsatilayotgan xizmatlarni modernizatsiya qilishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. 2013-yilda Ko'keldosh madrasasida sayyohlar bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazishi uchun nafaqat sayyohlik tashkilotlari, balki "Oltin meros" xalqaro xayriya fondi ham musiqa merosimizni keng targ'ib etish maqsadida milliy uslubdagi "Oltin meros" choyxonasi ochdi. 2013-yilda ikkita restoran ("Adras" – G'ulomjon karvonsaroyida va "Ko'keldosh" – Ko'keldosh madrasasida) ish boshladi, ular pazandalik xizmati ko'rsatish bilan birga milliy an'ana va liboslar namoyishi, konsert dasturlarini tashkil etishni boshladi. . 2013 yilgacha faqat bitta restoran bunday xizmatlarni ko'rsatgan. 2014-yilda Buxoro shahrida kichik "Atlantic pool" akvaparki va "Grand Booling" bouling zallari tashkil etildi⁸⁸.

2016-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4861-son qarori qabul qilinishi bilan turizmni rivojlantirish borasidagi keskin qadamlar belgilab berildi. Barcha hududlarda turizm industriyasi

⁸⁶ Афанасьев А.Н. Народ-художник: Миф. Фольклор. М., 1986. С.191.

⁸⁷ Афанасьев А.Н. Народные русские сказки. Л., 1987. С. 192.

⁸⁸ Buxoro viloyati DA, M-1503 - fond., 1-ro'yhat, 27- yig'ma jild, 394- varaq.

obyektlarini jadal rivojlantirish: mehmonxonalar, umumiy ovqatlanish korxonalari, transport logistika tuzilmalari, axborot markazlari, madaniyat muassasalari va boshqalar iborat bo'ldi. Biroq, turistlarni ma'lum hududlarga jalb qilishda hududlarning o'ziga xos xususiyatlari, imkoniyatlari, transport infratuzilmasini rivojlantirish hisobga olindi.

Turizmni rivojlantirishga qaratilgan qonunchilik hujjatlarining qabul qilinishi hududlarga sayyohlar sonining ko'payish bilan birga, turizmning yangi turlarining rivojlanishiga, biznes tuzilmalarining ko'payishiga ham xizmat qildi. 2017-yilda 40 tagacha hududlarni rivojlantirish loyihasi qabul qilindi, 11 ta iqtisodiy zona tashkil etildi⁸⁹. 2016-2019-yillarda sayyohlar soni 2,0 milliondan 6,7 million oshdi⁹⁰.

Bu qarorlar natijasida, birinchi navbatda, Buxoro viloyatida Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi viloyat bo'limi O'zbekiston Respublikasi taraqqiyot boshqarmasiga aylantirildi. Buxoro viloyatida turizmi rivojlantirish uchun ma'muriy bino ajratildi; ikkinchidan, rivojlanish bo'limi xodimlarini ishga qabul qilishda Buxoro viloyatida turizmni rivojlantirish, chet elliklarni bilishga alohida e'tibor qaratildi; uchinchidan, chet el fuqarolari ro'yxatga olish tartibi ishlab chiqildi. Bunday chora-tadbirlar turizm sohasida menejmentni yanada takomillashtirish, malakali kadrlarni jalb etish, eng muhimi, xorijlik sayyohlar uchun qulayliklar yaratishga ham xizmat qildi⁹¹.

Muvozanatli iqtisodiy o'sish va xalqaro munosabatlarni rivojlantirish uchun turizm sohasini rivojlantirishning yaxlit konsepsiyasini ishlab chiqildi, turizm faoliyatini rivojlantirishning strategik vazifalari belgilandi. 2019-2025 yillar davomida Turizmni rivojlantirish konsepsiyasi mamlakat iqtisodiyotini shakllantirish va rivojlantirish orqali barqaror o'sish vositasi sifatida tasdiqlandi.⁹²

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 9-fevraldagi PF-6165-son qaroriga asosan turizm sohasida raqobatbardoshlikni yanada oshirish, qulay ichki va xalqaro ziyorat turizmi muhitini yaratish, turizm mahsulotlarini keng targ'ib etish maqsadida sohaga 33 mlrd. so'm mablag' ajratildi⁹³.

Natijada "O'zbekistonni ziyorat turizmi markazlaridan biri sifatida tan olish to'g'risida"gi deklaratsiya imzolandi. Ziyorat turizmiga e'tibor kuchayishi natijasida 2021-yilda ziyoratchilar tashrif buyurgan joylar soni 2017-yilga nisbatan 21 foizga oshib, ularning soni 99 taga yetdi. Ziyoratgohlarni obodonlashtirish, savdo ob'ektlari, transport, yo'llar, zarur infratuzilma ob'ektlari qurilishi sezilarli darajada yaxshilandi.

TA'LIM JARAYONIDA LOYIHALASHNING NAZARIY ASOSLARI

Navruzov Ikrom Nurullayevich-

NavDPI Tarix kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi

Respublikamizda o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarini insonparvarlashtirish va demokratlashtirish, ta'lim oluvchi shaxsini h0rmat qilish, uning qiziqish va ehtiyojlarini hisobga olishga asoslangan shaxsga yo'naltirilgan ta'lim modeli amaliyotga keng tatbiq etildi. Natijada ta'lim oluvchilarda erkin, mustaqil fikrlash, atrofdagi voqelikka ongli munosabatda bo'lish, daxldorlik va ijtimoiy faollik kabi sifatlarni rivojlantirishga erishildi. Mamlakatimizda "uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, sifatli ta'lim xizmatlariga imkoniyatlarni oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlarni tayyorlash" [20; 74-b], jismonan sog'lom, ruhiy va intellektual rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, qat'iy hayotiy nuqtai-nazariga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish muhim o'rin egallaydi.

Mustaqillik yillarida mamlakatda huquqiy demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati qurishga, erkin bozor munosabatlariga va xususiy mulk ustuvorligiga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishga, xalq osoyishta va farovon hayot kechirishi uchun shart-sharoitlar yaratishga, xalqaro maydonda O'zbekistonning munosib o'rin egallashiga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi.

⁸⁹ Ашуров, Д. Д. (2021). Куйи Зарафшон худудида кичик корхоналарнинг ривожланиши тарихи. Взгляд в прошлое, 4(7).

⁹⁰ O'zbekistonda turizmni rivojlantirish: 2016-2020 yillarga mo'ljallangan turizm sohasi sharhi// <https://e-cis.info/news/566/92213/>

⁹¹ Муродов Х.С. Бухорода туризмнинг ривожланиши тарихи (1991–2021 йй): Тарих фан бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс....автореф. – Бухоро, 2022. – 56 б.

⁹² Аминова А. Исторический анализ экономических преобразований в Узбекистане в 1991-2021 годах (на примере областей низовья Зарафшана) Авт. дисс.докт ист. наук Ташкент,2023. – 72 с.

⁹³ Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 02.10.2021 y., № 06/21/6165/0104; 01/12/2022

Bosib o'tilgan yo'l va orttirilgan tajribani xolisona baholashdan, mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlarni tahlil qilishdan hamda zamon talablaridan kelib chiqqan holda, oldimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va mamlakat taraqqiyotini jadallashtirishning muhim ustuvorliklarini hamda aniq marralarini belgilash vazifasi turgan edi.⁹⁴

O'zbekistonda shakllanayotgan milliy istiqlol g'oyasi Respublika Konstitutsiyasida e'tirof etilgan insonparvar, demokratik, huquqiy davlat va jamiyat barpo etish, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy rivojlanishning yuqori bosqichlariga ko'tarish, jahon hamjamiyati safidan munosib o'rin egallashga yo'naltirilgan ezgu maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Ushbu maqsadlarning ijobiy natijaga ega bo'lishi, eng avvalo, yosh avlodga ilmiy bilimlar asoslarini puxta o'rgatish, ularda keng dunyoqarash hamda tafakkur ko'lamini hosil qilish, ma'naviy-axloqiy sifatlarini shakllantirish borasidagi ta'limiy-tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etishga bog'liqdir. Zero, yurtning porloq istiqbolini yaratish, uning nomini jahonga keng yoyish, ulug' ajdodlar tomonidan yaratilgan milliy-madaniy merosni jamiyatga namoyish etish, ularni boyitish, mustaqil O'zbekiston Respublikasining rivojlangan mamlakatlar qatorida joy egallashini ta'minlash yosh avlodni komil inson hamda malakali mutaxassis qilib tarbiyalashga bog'liqdir.

O'zbekiston tarixiga nazar tashlar ekanmiz, turli davrlar va mafkuralar ta'sirida ilk ilmiy-tarixiy, diniy-falsafiy, ta'limiy-axloqiy ta'limotlar yosh avlodni komillikka yetaklovchi qudratli kuch, aql, idrok, yuksak tafakkur, ma'naviy-axloqiy shakllantirish ta'lim-tarbiyaning negizi bo'lganligini kuzatamiz. Albatta, bu ulug'vor vazifalarni bajarishda ajdodlarimiz ta'lim-tarbiyada maqbul metod va usullardan foydalanganlar.

Pedagogik texnologiyaning milliy asosi ta'lim-tarbiya tajribalarini turli tarixiy davrlarda amalga oshirishning shakl va usullari, mazmuni hamda turli pedagogik nazariyalar haqidagi ma'lumotlardan iborat bo'lib, ular zamonaviy pedagogik texnologiyalarning kelib chiqishi uchun zamin hisoblanadi.

Pedagogik texnologiya - o'qitish usullarining eng zamonaviy turi bo'lib, loyihalangan o'quv jarayoni hisoblanib, o'quv jarayonidagi, o'qituvchi va o'quvchilar harakatini qat'iy belgilab beradi, shuningdek, o'qituvchining mahoratiga bog'liq bo'lmagan holda, bu jarayonning faqat a'lo darajada bo'lishini ta'minlaydi. Chunki pedagogik texnologiya tamoyillari asosida o'quv mashg'ulotining loyihasini tajribali pedagoglar yoki olimlar tuzadi.

Yevropa tarixida pedagogik g'oyalari asosida, insoniyat 300 yilga yaqin davr mobaynida, aholi ta'lim va tarbiyasini amalga oshirib kelgan buyuk allomalar va ularning g'oyalari pedagogik texnologiya usulining yaratilishiga asos bo'lgan.

Jahondagi ko'pgina mamlakatlarning pedagogik amaliyotiga singdirilib, shu kungacha nufuzini saqlab turgan didaktik tizimlar bu chexiyalik Ya.A.Komenskiyning didaktikasi, nemis pedagogi va psixologi I.F.Gerbard va amerikalik faylasuf, psixolog va pedagog Djon Dyunikidir.

XV-XVI asrlarda bo'lib o'tgan, Yevropa "Uyg'onish davri" yer yuziga o'nlab maorif olimlarini yetishtirib chiqdi. Jumladan, pedagogika nazariyasiga salmoqli hissa qo'shgan va 1592-1670 yillarda yashab o'tgan olim Yan Amos Komenskiyning 1632 yili "Buyuk didaktika" asarini yozganligi, unda alloma "O'qitish tabiiylikka bo'ysunishi kerak" - degan fikrni ilgari suradi. Bolaning aqliy va jismoniy o'sish jarayoni tabiatdagi o'sish jarayoniga o'xshash bo'ladi, - deydi Komenskiy. Shuning uchun bolani tarbiyalaganda, bog'bon daraxtning biologik o'sish qonuniyatini hisobga olgani kabi, pedagog ham boladagi tabiiy bilish xususiyatini hisobga olishi shart. Komenskiy o'qishga hamma tortilishini, umumta'lim olishi kerakligini o'qitiradi. U birinchi bo'lib "sinf - mashg'ulot" tizimini ishlab chiqdi. "Buyuk didaktika" asarida o'qitishning didaktik prinsiplari berilib, o'quv jarayonida o'qituvchi ularga suyanishi kerakligini uqtirdi. Unutmang-ki har qanday prinsip, ya'ni tamoyil negizida qandaydir qonuniyat yotadi. U maktabda o'quv yili kuzda 1 sentyabrdan boshlanishi va uni choraklarga bo'lish, choraklar orasida ta'tillar berilishi, o'quv kunini ona tili maktabida 4 soat, lotin maktabida 6 soat qilib belgilab bergan. O'qitish usullariga kelganda, Komenskiy "Bolalarga bilimni zo'rlab berib bo'lmaydi"- degan fikrni aytgan va ta'lim-tarbiyaning yumshoq usulini ma'qul deb bilgan. Komenskiy tomonidan yaratilgan o'qitishning didaktik prinsiplari pedagogik texnologiya va uning tamoyillari asosida tarix fanlar o'quv mashg'ulotlari loyihalarini tuzishda ham dasturulamal bo'ladi.

⁹⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" PF-4947-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017y., 6 son, 70 - modda..

BAHOUDDIN NAQSHBAND QARASHLARIDAGI MEHNATSEVARLIK G'OYALARINING IJTIMOIIY HAYOTDAGI AHAMIYATI

M.Norqobilov –

Profi University NOTM Navoiy filiali dotsenti v.b.

Bahouddin Naqshband hayot yo'liga oid eng muhim manba bo'lgan Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali tomonidan yozilgan "Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband" kitobining ikkinchi maqsadida Bahouddin Naqshbandning birinchi xalifalari Alouddin Attorning shunday naqli keltirilgan: "Hazrati Eshonning qadamlari sunnatga tobe bo'lishlikda mustahkam edi. Halolga intilish va shubhali narsalardan qochishi, ayniqsa, halol luqmani ta'kidlab gapirardilar. Suhbatlarida doimo quyidagi hadis o'tar edi: "Ibodot o'n qism, undan to'qqiz qismi halolni qidirish, bir qismi esa boshqa ibodatlardir".⁹⁵

Bahouddin Naqshbandning aytgan bu hikmatli so'zlarini ma'nosini anglash xalqimizga halol tushunchasini tushuntirishga asos bo'la oladi. Chunki Bahouddin Naqshbandning shogirdlari bilan suhbatlarda yuqoridagi hadisni ko'p takrorlashlari halol tushunchasini juda keng tushunganlaridan dalolat beradi. Bahouddin fikricha, inson o'z hayoti davomida halolni istab, halolni qidirib qilingan barcha amal va mehnatlari halol bo'lib, farz qilingan boshqa ibodatlar ham uning o'ndan bir qismidir. Bahouddin inson farz amallarini qilib, halol topish, halol yeyish yo'lida mehnat qilmasa va boshqalarning topganiga sherik bo'lib, ularga yuk bo'lsa, unday insonlarni amallarini halol hisoblamaganlar. Halol inson, Bahouddin Naqshbandning fikricha, o'zi, o'z oilasi, uning qaramog'ida bo'lgan ota-ona va qarindosh urug'ini halol mehnati bilan boqishi va shu bilan birga muhtojlarga ham muruvvat qo'lini cho'zib, ularni og'irini yengil qilishga intilishi lozim. Ibodat qilaman deb, oila ahlini, ota-onasini o'ylamagan inson Bahouddin tomonidan qoralangan.

Bahouddin Naqshband asoslagan Naqshbandiya ta'limotining asosiy shiori: "Dast ba kuru dil ba Yor" – "Qo'l ishda va qalb Yor (Alloh) bilan". Bu shior insonni mukammal harakatga undaydi. Bu shior asosida inson doimo halol mehnat qilishi, ya'ni unga berilgan vujud imkoniyatlaridan ezgulik yo'lida foydalanishi lozim. "Dast ba kor"lik shunday harakatni taqozo etadiki, u xolis, Alloh rizoligi uchun, rozilik va mamnuniyat bilan qilingan bo'lsin. Bunday mehnat "Dil ba Yor"lik holati natijasida vujudga keladi. SHuning uchun bu tariqat ahli halol mehnat qilib, oila, mahalla, el-yurt va vatani uchun foyda keltirganlar va xalqni farovon yashashi uchun imkonlari darajasida mehnat qilganlar. Har bir inson "Dast ba kuru dil ba Yor" shiorini mohiyatini anglasa va xalqimizga targ'ib eta olsa O'zbekistonimizda moddiy va ma'naviy yuksalish bo'lishiga yordam bera oladi. Chunki bu shior insonni iymonli bo'lib, halol mehnat qilishga undaydi.

Alouddin Attorning manbada keltirilgan naqlidan ma'lum bo'ladiki, Bahouddin Naqshbandni o'zlari har yili bir oz arpa va mosh ekkanlar va o'zlari ishlov berganlar. Ho'kizlari bo'lgan va ularga o'zlari qaraganlar. Bu ulug' zotning taomlari o'z ziroatlaridan hosil bo'lgan. U kishining sharif suhbatlariga kelgan ulamolar va akobirlar ovqatlarini tabarrukona deb yer edilar.

Bahouddinga kasbu-korlariga asosan Naqshband nomi berilgan. Manbada yozilishicha, Bahouddin Naqshband shunday degan ekanlar: "Men va otam kimxobboflik kasbi bilan mashg'ul edik".⁹⁶ Demak, Bahouddin Naqshband otalari bilan birga o'sha davrda Buxorodan chiqadigan va chet ellarda ham mashhur bo'lgan eng sara mato kimxobga naqsh bog'lash hunari bilan mashg'ul bo'lganlar va halol yo'l bilan rizqu ro'zlarini topganlar. SHu kasblari tufayli halol mehnat natijasida eng go'zal naqsh Allohni barcha mavjudotlarning zohirida tajalliysini ko'rganlar hamda Allohni qalbda naqshlashni o'rganib, boshqalarga ham o'rgatib, Shoh Naqshband nomi bilan mashhur bo'ldilar. Jahonshumul Naqshbandiya yo'li ham Bahouddinning shu nomlaridan olingan.

Bahouddin Naqshband, birinchidan, mol-mulkni jamlash, topishga mehr qo'ymaganlar. Bu ulug' zot faqat ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan narsalarga ega bo'lganlar va shularga qanoat qilganlar. SHuning uchun ham bu mol-mulkga qarash va uni xizmatini qiladigan kishilarga muhtoj ham bo'lmaganlar. Itlar qanday o'z xo'jayiniga sadoqatli bo'lib, boshini dumiga qo'yib xizmat qilsa, u kishi ham haqiqiy bandalik maqomida bo'lib, ya'ni Allohgagina bo'ysunib, Allohning boshqa yaratganlariga muhabbat bilan qarab, Allohga tavakkal qilib, tunni sokin, xotirjam ibodat bilan o'tkazganlar. Bahouddinning "Birorta insonni ham qul qilish, xizmatgor qilish mumkin emas" degan g'oyalari insonparvarlik ruhida juda oliy, inson qadrini

⁹⁵ Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. / Forsiydan tarjimon, so'z boshi, izoh va lug'at muallifi Mahmud Hasaniy. Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2019 83-bet.

⁹⁶ Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband. / Forsiydan tarjimon, so'z boshi, izoh va lug'at muallifi Mahmud Hasaniy. Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2019 35-bet.

ulug'lovchi hikmatli so'zdir. Har bir inson bunga amal qilishi, ya'ni mol-mulkga muhabbat qo'yimasligi va boshqalarni ham halol mehnatga qanoat qilib yashashga undashi aholimiz o'rtasida ma'naviy yuksalishni olib keladi.

Xalqning farovon, barakali yashashi va zakovatli bo'lishiga halol luqmaning o'rni kattaligini har bir inson bilishi, o'zi amal qilishi va boshqalarga targ'ib etishda Bahouddin Naqshband hayotidan misollar keltirishi yaxshi natija beradi. Chunki Bahouddin Naqshband halol luqmaga juda katta e'tibor berganlar. Bunga sabab bu ulug' zot insonga berilgan eng qimmatbaho ilohiy ne'mat bo'lgan vujudni barcha imkoniyatlaridan ezgulik, halollik yo'lida foydalanish uchun, vujudda halolu pok va ijobiy quvvatlar jamlanishi lozimligini his qilganlar, ko'ra olganlar va ustozlaridan bu mazmunda saboqlar olib, o'rganganlar.

Bahouddin hayotidagi bu holatlarni tadqiq etganimizda insonning holati botinidagi, ya'ni ichidagi quvvatlarning sifatiga bog'liq ekani ma'lum bo'ladi. Inson o'z mehnati bilan halol topgan narsasini shukronalik bilan iste'mol qilganida ichidagi quvvatlarda sifat o'zgarishi bo'lib, ijobiylik xususiyatini egallaydi. Botindagi ijobiy sifatlar ta'sirida ijobiy niyat, ijobiy fikr va hissiyotlar tug'iladi. Bu ijobiy quvvatlar insonni ijobiy amallarga tomon g'ayrat va ishtiyoqni hosil qiladi. G'azab, nafrat, ishyoqmaslik, g'aflat bilan pishirilgan narsalar esa inson botinida o'ziga uyg'un salbiy holatlarni hosil qilib, salbiy o'y-xayollarni tug'diradi. Bunday salbiy fikrlar salbiy ishtiyoq va g'ayratni tug'dirib, jamiyatga zarar keltiradi. Ayniqsa g'aflat holati insonni tubanlik va tanazzulga yetaklaydi.

Bahouddin Naqshband hayoti va u kishining halol luqmaga oid fikrlaridan halol turmush tarzini joriy etishda keng foydalanish juda yaxshi samara beradi. Bahouddin Naqshband kabi ulug' valiyning hayot yo'llaridan misol keltirish va ibrat qilib ko'rsatishning ta'siri katta. Chunki xalqimiz bu ulug' insonlarni sevadi, e'zozlaydi va farzandlarini bu tabarruk insonlar kabi kamolga yetishini juda-juda istaydi.

Umumiy xulosa qilib aytganda, Bahouddin Naqshband kabi valiysifat insonlarni dunyoga kelishida halol turmush tarzining o'rni juda katta. Halol luqma, halol vujud, halol libos, halol makon pokiza naslimizni asosidir va mo'jizalar yarata oladi. Bunga barcha komilu barkamol insonlarning turmush tarzlari dalildir.

VIRTUAL LABORATORIYA BO'LAJAK MUHANDISLARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH VOSITASI SIFATIDA

Jumaqulov Kamron Shuxrat o'g'li-

Navoiy Davlat pedagogika instituti

Matematika va informatika ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabasi

Hozirgi zamon oliy ta'lim muassasalari o'quv laboratoriyalarini zamonaviy asbob-uskunalar, jihozlar, konstruksiyalar asosan yirik ta'lim muassasalarida juda katta mablag' hisobiga tashkil etish mumkin. Bunday virtual o'quv laboratoriyalarni yaratish va ular bilan ishlash elektron darsliklarni yaratish hamda ulardan foydalanishga o'xshaydi. Ammo ularning prototipi qog'ozdagi birinchi manbalar emas, balki natura holdagi eksponatlar hisoblanadi.

Virtual o'quv laboratoriyasida bo'lajak muhandislar, elektrotexnika ishlari va avtomatika elementlarini o'rganishlari hamda boshqa bir qator amaliy ishlarni bajarishlari mumkin. Masalan, bo'lajak muhandislar virtual o'quv laboratoriyasida yo'riqnoma bo'yicha lampa patronini qismlarga ajratish va yig'ish, shnurni patronga ulash (1-amaliy ish); vklyuchatelni qismlarga ajratish va yig'ish, shnurni vklyuchatelga ulash (2-amaliy ish); shtepsel vilkasini qismlarga ajratish va yig'ish, shnurni vilkaga ulash (3-amaliy ish) usullarini mustaqil o'rganadilar. O'quv materialini idrok etish samaradorligini oshirish uchun o'rganish obektini yaxlit ko'rish va uning kichik detallari bilan tanishish imkonini beradigan maxsus texnologik usullar, masalan, lupa yordamida flash-animatsiyalashdan foydalanish maqsadga muvofiq. Har bir o'rganish ob'ekti tavsifi so'ngida o'rganilgan o'quv materialini bo'yicha gipermatnlar ostida «yashiringan» qisqa izohlar bilan o'z-o'zini nazorat qilish va trening uchun savollar berish maqsadga muvofiq. Bu o'quv materialini integratsiyalab uni o'zlashtirish jarayonini faollashtirish imkonini beradi va yakuniy nazoratlarga tayyorgarlik ko'rishga ko'maklashadi.

Gibrid virtual o'quv laboratoriyasini yaratishning yana bir istiqbolli yo'nalishi – murakkab va noyob jihozlarda namunaviy laboratoriya ishlarini imitatsiyalashdir. Bunday laboratoriya ishlarini bajarishda jihozlar bilan amalga oshiriladigan barcha manipulyatsiyalarni laboratoriya shtatidagi xodim bajaradi, o'qituvchi tushuntirish beradi, talabalar esa kuzatadi, nari borsa, eksperiment natijalarini qayta ishlashadi. Qolaversa, eksperiment, odatda, boshlang'ich parametrlarning bitta to'plami uchun o'tkaziladi, boshqa

variantlar uchun esa talabalarga tayyor natijalar beriladi. Bunda bilish jarayonining barcha bosqichlarida ta'lim oluvchilar qo'llab-quvvatlanadi. virtual o'quv laboratoriyasini, tuzilishiga gibridd yondashuv, odatda, virtual asbob-uskunalarini tayyorlashda qo'llaniladi. Bunda tashqari boshqaruv paneli, vizual ravishda uning real analogi adekvat tarzda aks ettiriladi, turli ish rejimlari esa matematik yoki imitatsion modellar yordamida tadqiq etiladi. Masalan, virtual o'quv laboratoriyasida modellashtirishga bag'ishlangan mashg'ulotlarda ta'lim oluvchilarning texnik tafakkuri, fazoviy tasavvuri, ayniqsa, texnik ijodkorligi, zarur kasbiy sifatlarini rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratadi va ta'lim oluvchilar ilgari egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlaydi va takomillashtiradilar. Ammo, bu asosiy masala emas, balki yo'l-yo'lakay hal etiladigan vazifadir. Mashg'ulot tuzilishi, tayyorlash ob'ekti, uslubiy vositalar – bularning barchasi, eng birinchi navbatda, asosiy didaktik vazifaga tegishli bo'lib, uni bajarishga yo'naltiriladi. SHu bilan birga, boshqa o'quv vazifalarining bajarilishiga to'sqinlik qiladigan sharoitlar yuzaga kelishiga ham yo'l qo'yilmaydi. Virtual o'quv laboratoriyada talabalar kasbiy ko'nikmalarini shakllantirish amaliy vazifa hisoblanadi va bunga kasbiy amallarni bajarish orqali erishiladi.

Ma'lumki, oliy ta'lim muassasalarida foydalaniladigan zamonaviy eksperimental qurilmalarning ko'pchiligi ancha murakkab, katta hajmli va qimmat turadigan majmualardan iborat bo'lib, ular narxi, o'lchamlari, ishlatilishi shartlari bo'yicha biroz murakkab va shuning uchun ko'plab oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayonida ko'pgina laboratoriya ishlarni talab darajasida bajarish imkoni bo'lmaydi va eksperimentlar o'tkazilmaydi. SHuning uchun mavjud muammolarni hal qilish usullaridan biri – bu virtual laboratoriya va eksperimental qurilmalardan foydalanish hisoblanadi.

Texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan elektrotexnika va elektronika fani ma'lum ma'noda ham nazariy, ham amaliy fan bo'lib hisoblanadi. SHu sababli, uning nazariy xulosalarini amalda tekshirib ko'rish uchun, unda sodir bo'ladigan hodisa va jarayonlarni hamda asbob uskunalarini chuqur o'rganish uchun albatta har bir bo'lajak muhandis eksperiment o'tkazish malakasi hamda ko'nikmasiga ega bo'lishi kerak. Buning uchun esa ular elektrotexnika va elektronika bo'yicha qator laboratoriya ishlarini bajarishi kerak. Lekin, amalda ko'pgina laboratoriya ishlarini bajarishda quyidagi bir qator qiyinchiliklar ham mavjud: asbob uskunalarining yetishmasligi va ular bilan ishlashning murakkabligi; talabalarda o'lchov asboblari bilan ishlash malakasining yetarli emasligi; ko'pgina fizik jarayonlarni ko'z bilan ko'rib bo'lmazligi. Ana shu kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida ushbu ishda esa texnika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan elektrotexnika va elektronika kursi bo'yicha virtual laboratoriya yaratish metodikasi modeli, virtual laboratoriya ishlari tarkibi va qo'llash metodikasining asosiy jihatlari keltirilgan.

Virtual laboratoriya ishlarini yaratish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: maqsadni shakllantirish; virtual laboratoriya tanlash; virtual imitator imkoniyatlarini aniqlash; mazmunli va didaktik vazifalarni aniqlash; ssenariya tuzish; sinovdan o'tkazish; virtual eksperiment natijalarini ishonchlilikini baholash va tahlil qilish.

Maqsadni shakllantirish bosqichi – material, texnik, vaqt, kadr resurslari, shuningdek ta'lim oluvchilarning shaxsi va yosh xususiyatlarini hisobga olib, eng samarali va mos keladigan vositalar bilan ta'lim natijalariga erishish uchun, yo'l qo'yiladigan chetlanish chegaralarini belgilash bilan rejalashtirilayotgan laboratoriya ishining maqsadlarini tanlash jarayonini ko'zda tutadi.

Virtual laboratoriyani tanlash bosqichi – quyidagi bir qator holatlar bilan bog'liq: resursga yetishish rejimi, ulardan foydalanishning moliyaviy sharoitlari, interfeysning tili va murakkabligi, va albatta mazmuni bilan, ya'ni ushbu laboratoriya rejalashtirilayotgan laboratoriya ishining maqsadiga erishish uchun foydalanuvchiga taqdim etiladigan yoki taqdim etilmaydigan imkoniyatlar bilan shartlanadi.

Yaratilayotgan laboratoriya ishining vazifalarini aniqlash bosqichini talabalar faoliyatini loyihalash jarayonining muhim elementi sifatida qarash mumkin. Bu yerda ushbu laboratoriya ishi doirasida qanday manipulyatsiyalarni o'tkazish va kuzatish (mazmunli vazifalar) kerakligini, uni bajarishdan keyin (didaktik vazifalar) qanday xulosaga kelishi, qanday asosda malakalarini shakllantirish rejalashtiriladi.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, o'quv jarayonida axborot texnologiyalardan foydalanishning samarali tomonlari kundan kunga o'zining isbotini topib bormoqda. Bunda o'qituvchi va talaba doimo izlanishga, o'rganishga, o'z fikrini mustaqil ifoda etish borasida amaliy ko'nikmalarni rivojlantirib borishga majbur bo'ladi. Bu esa, ularning kelajakda o'z kasbining chuqur bilimdoni bo'lib yetishishlari uchun zamin hozirlaydi.

ЎЗБЕКИСТОНДА КУТУБХОНАЛАР ФАОЛИЯТИ ТАРИХИ (1945-1955 йиллар мисолида)

Джунаев Фарход Абдухамидович

Навоий давлат педагогика институти таянч докторанти

АННОТАЦИЯ Ушбу мақолада мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида айниқса, ҳозирда давлатимизда ёш авлоднинг маънавий-интеллектуал салоҳияти, онггу тафаккури ва дунёқарашини юксалтиришда, она Ватани ва халқига муҳаббат ва садоқат туйғуси билан яшайдиган баркамол шахсни тарбиялашда бекиёс аҳамиятга эга бўлган китобхонлик маданиятини оширишга қаратилган кенг қўламли ислохотларнинг амалга оширилиши ҳамда урушдан кейинги йилларда Ўзбекистонда марксизм-ленинизмдан иборат умумий дунёқараш асосида кутубхоналарнинг фаолият олиб бориши, ривожланиши ҳамда кутубхоналарда давр мафкураси талабларидан келиб чиқиб, ўзбек халқининг миллий анъаналарига ёт кўринишдаги тарғибот-ташвиқот ишлари амалга оширилиши каби масалалар ўз аксини топган.

Калит сўзлар: кутубхоналар, китобхонлик маданияти, маданий-оқартув муассасалари, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети, китоб фондлари, сиёсий-тарбиявий ишлар.

КИРИШ. Бугунги кунда давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев жамият ҳаётида эзгу қадрият ва анъаналарни чуқур қарор топтиришга, хусусан, халқимиз, айниқса, ёш авлоднинг маънавий-интеллектуал салоҳияти, онггу тафаккури ва дунёқарашини юксалтиришда, она Ватани ва халқига муҳаббат ва садоқат туйғуси билан яшайдиган баркамол шахсни тарбиялашда бекиёс аҳамиятга эга бўлган китобхонлик маданиятини оширишга алоҳида эътибор қаратиб, 2017 йил 13 январь ҳамда шу йилнинг 13 сентябрь куни “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги[1] ва китобхонликни тарғиб этиш бўйича комиссия тузиш тўғрисидаги қарор ва фармойишлари жойларда маҳаллий ҳокимликлар ҳар бир шаҳар ва туманда китоб савдосига ихтисослашган дўконларни ташкил этиш, уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида юридик шахс мақомидаги тадбиркорлик субъектларига фойдаланилмаётган давлат мулки объектларини текин фойдаланиш учун берилишини таъминлаш, уларнинг моддий техник базасини шакллантириш, ва энг асосийси жойларда замонавий типдаги китоб дўконлари ташкил этиш кўзда тутилган.

Шунингдек, 2019 йил 19 мартда ёшларни бўш вақтини мазмунли ташкил этиш мақсадида «5 муҳим ташаббус» дастурида [2] ҳам айнан ёшларда китобхонлик маданиятини шакллантириш ташаббуси илгари сурилган эди.

АСОСИЙ ҚИСМ. Яқин тарихга назар ташласак, совет давлатининг “шаклан миллий” деб аталмиш маданияти, марксизм-ленинизмдан иборат умумий дунёқараш асосига эга бўлиб, у ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига синфий ёндашиш, партиявийлик ва халқчиллик ленинча принциплари асосида ривожланди, унинг асосий методи социалистик реализм бўлди. КПСС қатор дастурларида қабул қилинган аҳолини “маърифатли қилиш” вазифаларини амалга оширишда мактабгача тарбия, мактаб, ўрта махсус ва олий таълим тизимидан ташқари, маданий-маърифий ва маънавий таълим муассасалар тармоғи: кутубхоналар, клублар, кинотеатрлар жамоалари олдида масъулиятли талаблар қўйилиб, маданий-оқартув ишлари коммунистик партия ташвиқотининг ажралмас таркибий қисмига айлантирилди. Маданий-оқартув муассасалари ҳукмрон партиянинг ташвиқот ва тарғибот олиб боровчи қудратли қуроли сифатида кенг халқ оммаси онгига янги мафкурани сингдиришга хизмат қилди.

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистондаги мавжуд кутубхоналар ўз фаолиятларини совет тузуми шароитида амалга ошириб, тарбиявий ишларни яхшилаш ва кенгайтириш мақсадида турли мавзуларда китоб кўргазмалари, маърузалар, мунозаралар, конференция ва кечаларни уюштиришнинг асосий ташкилотчиларидан бирига айланди.

Маданий-оқартув муассасаларига, шу жумладан, кутубхоналарга давлат раҳбарлигини мустаҳкамлаш учун, аҳолининг ўсиб бораётган талабларини анча тўлиқ қондириш учун 1945 йилда СССР Халқ Комиссарлари Кенгашининг қарори билан иттифоқдош республикаларда, жумладан, Ўзбекистон ССРда ҳам маданий-оқартув муассасалари ишлари бўйича кўмиталар ва уларнинг

махаллий органлари – вилоят, шаҳар ва туман маданий-маърифий ишлари бўлимлари ташкил этилди. [3]

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон ҳукумати омма орасида олиб бориладиган ташвиқот-тарғибот ишларининг ғоявий савиясини кўтаришга, маданий-оқартув муассасаларнинг фаолиятини жонлантиришга қаратилган бир қанча қарорлар қабул қилдилар.

Жумладан, 1946 йил 12 мартда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети “Ўзбекистон ССРда маданий-оқартув муассасалар ишини яхшилаш тадбирлари тўғрисида” қарор қабул қилиб, унда бир қатор тадбирларни амалга ошириш режаларини тасдиқлади. [4]

Ўзбекистонда мавжуд маданий-оқартув муассасалари бу қарорларни ҳаётга тадбиқ эта бориб, ўзларининг фаолият, доираларини кенгайтирдилар, шу жумладан, маданий-оқартув муассасаларидан бири бўлган кутубхоналарнинг китоб фонди янада тўлдирилди, бу фонднинг муайян қисмини қишлоқ хўжалиги адабиёти ташкил қилди ҳамда китоблар сони кўпайди.

Масалан, 1946 йилда Ўзбекистон ҳудудидаги кутубхоналардаги китобларнинг 11,5% ни сиёсий-ижтимоий соҳа адабиётлари ташкил этган бўлса, 1955 йилда бу рақам 13,7 % га етди. Табиий фанларга оид адабиётлар ўз навбатида 3,1% дан, 2,9%га камайди.[5] Кутубхона фондларида сақланаётган китобларнинг катта қисмини (60-70%) рус тилидаги адабиётлар ташкил этар эди. Ҳолбуки, Ўзбекистоннинг колхоз ва совхозларида яшовчи аҳолининг 95-96%ини маҳаллий миллат вакиллари ташкил этар эди. [6] Шунингдек, кутубхоналарни янги адабиётлар билан таъминлашда ҳам турли даражадаги муаммолар мавжуд эди. Китоб фондларида сақланаётган адабиётларнинг катта қисмини сиёсий-мафкуравий характердаги асарлар ташкил этган бўлиб, улар асосан, партия ва совет давлати сиёсати ташвиқоти ва тарғиботига бағишланган эди.

Республика кутубхоналари аҳоли ўртасида олиб борилаётган сиёсий-тарбиявий ишларнинг хилма-хил шакллари, методларини қўллаб, уруш туфайли вайрон бўлган халқ хўжалигини тиклашда бевосита иштирок этдилар.

Республика кутубхоналари агротехника, табиий-илмий билимларни ҳар томонлама тарғиб қилдилар, учрашувлар ўтказиш, суҳбатлар, маърузалар уюштириш, мавзули кўргазмалар, витриналар ташкил этиш йўли билан қишлоқ хўжалик илмлари тажрибасини оммалаштирдилар.

1948 йилда кутубхона ходимларининг бўлиб ўтган Республика кенгаши катта аҳамиятга эга бўлди. Кенгаш ишида ҳукумат органларининг ходимлари, ёзувчилар, олимлар, нашриётларнинг, китоб савдоси ташкилотларининг вакиллари ва бошқалар қатнашди.

Кенгашда Ўзбекистондаги кутубхоналар тармоғини қайта тиклашнинг дастлабки натижаларига яқин ясалди, кутубхоналарнинг ёшларни тарбиялашдаги асосий вазифалари илгари сурилди, яқин орадаги истиқболлари белгилаб олинди. Кутубхоначиларнинг анча кенг доирасини илмий ва методик ишларга жалб қилиш, тавсия библиографияси қўлланмалари чиқаришни яхшилаш зарурлиги, республикадаги илмий кутубхоналар фаолиятидаги алоҳидалик ва бир-бирининг ишини такрорлашни тугатиш зарурлиги кўрсатиб ўтилди.[7]

Республика кенгашининг қарорлари кутубхоналар ишини жонлантириш ва юксалтиришга ёрдам берди. А.Навоий номли кутубхонада эса методик бўлимлар ташкил этиш мўлжалланди. Бундан мақсад китобхоналарга хизмат кўрсатишнинг илғор усулларини умумлаштириш ва тарғиб қилиш, Ўзбекистондаги барча кутубхоналар ишини яхшилашдан иборат эди.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1948 йил 17 ноябрида қабул қилган “Ўзбекистон ССРда кутубхоналар ишини яхшилаш тадбирлари тўғрисида”ги қарорида Республика кутубхоналарининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, миллий анъаналар асосида ривожлантириш каби масалалар эмас, аксинча партиянинг ғоявий-сиёсий мафкурасини тарғиб этиш вазифалари белгилаб берилди. Қарорда аҳоли ўртасида, асосан, сиёсий ва атеистик тарбияни кучайтириш бош вазифа қилиб белгиланди. Шунга мувофиқ, кутубхоналар ишининг асосий мазмуни динга қарши кураш, ўтмишнинг “зарарли сарқит”ларини қоралаш, партия ва совет давлатини маҳв этиш масалалари ташкил этди.[8]

Бундан ташқари ушбу қарорда 1949 йил 1 январга қадар оммавий кутубхоналар тармоғини тўла-тўқис ташкил этиш, бунинг учун уларга тегишли биноларни ажратиб бериш мўлжалланди. Зарур оммавий-сиёсий адабиёт сотиб олиш учун молиявий органлар ҳар ойда кутубхоналарнинг типларига қараб, уларга маблағ ажратишлари зарур эди.[9]

Ушбу қарор ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон ССРнинг кўпгина вилоятларида кутубхона муассасаларига бинолар ажратилган бўлса-да, лекин кутубхона тизимига мослаштирилмаган, ҳеч бир қулайликларга эга бўлмаган биноларда фаолият олиб борди.

Кутубхоналарда ишнинг сифатини эмас, сонини ўстириш йўлига эътибор қаратилди. Бу ҳолатнинг тасдиғини қуйидаги жадвалдан ҳам кўриш мумкин.

**Ўзбекистондаги кутубхоналар сони
(1940-1960 йй.)[10]**

Кутубхоналар сони	Йиллар		
	1940	1950	1960
	1792 та	1527 та	3317 та

Кутубхоналар сонининг ортиб бориши уларни кадрлар таъминлаш ҳамда фаолият олиб бораётган кадрларни малакасини ошириш вазифалари Ўзбекистон ССР Министрлар Советини 1951 йил 2 июнда “Ўзбекистон ССРда кутубхоналар ишини яхшилаш тадбирлари тўғрисида”ги қарорини қабул қилинишига олиб келди. Ушбу қарорда вилоятлардаги кўпгина кутубхоначиларнинг савияси паст даражада эканлиги, бу эса аҳолига кутубхона-библиография хизмати кўрсатишга салбий таъсир кўрсатаётгани таъкидланди.[11] Республика Маданият Министрлиги ушбу қарорни турмушга тадбиқ этиш мақсадида, колхозлар маблағи ҳисобига колхоз кутубхоналари ходимларини тайёрлаш учун ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда шуғулланадиган икки ойлик курсларни Тошкент шаҳрида ташкил этди. Республиканинг барча вилоятларидаги кутубхоначилар навбат билан чақирилиб, малакалари оширилди.

1952 йил 10 майда Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг бюроси “Қишлоқ клублари ва кутубхоналарининг иши тўғрисида” қарор қабул қилди. Мазкур қарорда қишлоқ кутубхоналари ходимларининг профессионал ўқувини ташкил этиш зарурлиги кўрсатиб ўтилди. Шунга мувофиқ, Ўзбекистон ССР Маданий-оқартув муассасалари бошқармасининг кўрсатмасига мувофиқ, республикадаги вилоят кутубхоналари 1954 йилда ва 1955 йилнинг биринчи кварталида 60 дан ортиқ турли даражадаги семинарлар ўтказди. Бу семинарларда эса ўз навбатида 600 га яқин кутубхоначи ходим қатнашди.[12]

1953 йилда иттифоқ ва республика маданият вазирликларининг ташкил этилиши китобларни китоб савдоси ва кутубхоналар тармоғи орқали тарқатиш билан боғлиқ бўлган масалаларни мувофиқлаштириш ва комплекс тарзда ҳал қилиш имконини берди. Кутубхоналар тармоғига раҳбарлик қилиш вазифаси маданият вазирликларига топширилди. Бу ҳол кутубхоналар қурилиши соҳасида марказлашган умумиттифоқ тадбирларини амалга ошириш имконини ҳам берди.

Совет ҳукумати томонидан кутубхоналар ишини яхшилашга қаратилган тадбирларни амалга оширилишига қарамасдан, уларнинг фаолиятини бирданига яхшилашга эришилмади. Лекин 1950 йиллардан бошлаб аста-секин колхоз ва совхозларда янги кутубхоналар ташкил этиш, мавжуд кутубхоналар тармоғини кенгайтириш ва китобхонларга хизмат кўрсатишда китоб фондларидан барча аҳолининг фойдалана олиши жорий қилина бошланди.

Совет давлатида қабул қилинган норматив ҳужжатларга мувофиқ, 800 нафар китобхонга 1 та кутубхона тўғри келиши режалаштирилган эди. Ҳолбуки, 1950 йилларнинг ўрталарида Республика ҳудудидаги туманларда 4500 китобхонга биттадан кутубхона тўғри келди, холос.[13] Бу ҳолат совет ҳукуматининг Ўзбекистонда маданий-оқартув муассасаларига муносабати қандай даражада бўлганлигига яққол мисол бўла олади.

ХУЛОСА. Хулоса қилиб айтганда, урушдан кейинги дастлабки йиллардаёқ Ўзбекистонда кутубхоналар ишини янада ривожлантиришни таъминловчи бир қатор муҳим қарорлар қабул қилинди. Бу даврда кўрилган барча чора-тадбирларнинг асосий вазифаси кутубхоналар ишининг мазмунини чуқурлаштириш, оммавий хизмат кўрсатиш билан бир қаторда алоҳида хизмат кўрсатишни йўлга қўйиш, кутубхоналарнинг китоб фондлари аҳволини яхшилашга жиддий эътибор бериш, кутубхоналарнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаёт билан боғланишига жиддий эътибор беришдан иборат эди. Кутубхоналар янги аъзоларни жалб қилиш мақсадида меҳнаткашларнинг мустақил билим олишига ёрдам бериш, уларнинг халқ хўжалиги режаларини бажаришларига қўмаклашиши учун кўп ишларни амалга оширдилар. Кутубхоналар ишини урушдан кейинги даврда бажарилиши лозим

бўлган катта ва мураккаб муаммолар даражасига кўтариш зарурлиги республика кутубхоналарига илмий методик раҳбарлик қилишнинг муайян даражада мустаҳкамланишини тақозо этди.

1945-1955 йилларда Ўзбекистонда фаолият олиб борган кутубхоналарнинг ишини яхшилаш, китоб фондларини кўпайтириш борасида бир қатор чора-тадбирлар белгиланди. Лекин, замон талабларига жавоб берадиган даражадаги шароит яратишнинг имконияти бўлмай, кутубхоналарда давр мафкураси талабларидан келиб чиқиб, ўзбек халқининг миллий анъаналарига ёт кўринишдаги тарғибот-ташвиқот ишлари амалга оширилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони // <https://lex.uz/docs/3338600>
2. “Ўзбекистон Республикаси Президентининг ёшлар маънавиятини юксалтириш ва уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича 5 та муҳим ташаббуси”// <https://kun.uz/news/2019/03/20/prezident-beshta-muhim-tashabbusni-ilgari-surdi-ular-nima>
3. Маннонов Ю.О, Мавлянов К.Ф. Кутубхоначилик иши тарихи. – Т.: Тафаккур бўстони, 2017.
4. Қосимова О. Ўзбекистонда кутубхоначилик иши тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1977.
5. Народное хозяйство Узбекской ССР за 70 лет советской власти. -Т., 1987.
6. Қосимова О.Ф, Есимов Т.Б. Умумий кутубхонашунослик. –Т.: Ўқитувчи, 1994.
7. Маннов Ю.О, Мавлянов К.Ф. Кутубхоначилик иши тарихи.–Т.: Тафаккур бўстони, 2017.
8. Қосимова О. Ўзбекистонда кутубхоначилик иши тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1977.
9. Маннов Ю.О, Мавлянов К.Ф. Кутубхоначилик иши тарихи.– Т.: Тафаккур бўстони, 2017.

FIZIKA TA'LIMIDA VIRTUAL LABORATORIYALARNI QO'LLASH VA UNING AFZALLIKLARI

O'ktamova Ruxsora Kamtar qizi-

Navoiy Davlat pedagogika instituti

Matematika va informatika ta'lim yo'nilishi 3-kurs talabasi

Fizika fani bo'yicha ta'lim sifatini tubdan oshirish, yuqori malakali pedagog va ilmiy xodimlarni tayyorlash, ta'lim muassasalarini zamonaviy laboratoriyalar, darsliklar va boshqa o'quv jihozlari bilan ta'minlash, ilmiy tashkilotlarning salohiyatini rivojlantirish, ularning faoliyatini samarali tashkil etish, ilmfan va ishlab chiqarish sohalari o'rtasida o'zaro yaqin muloqot va hamkorlikni yo'lga qo'yish hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida belgilangan vazifalarning o'z vaqtida amalga oshirilishini ta'minlash maqsadida:

2021-2023-yillarda fizika fanlari bo'yicha ta'lim sifatini oshirish va fizika sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning natijadorligini ta'minlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi muvofiq tasdiqlansin.

Quyidagilar Kompleks dasturning asosiy maqsad va vazifalari etib belgilansin:

- umumta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitish sifatini oshirish,
- darsliklar va o'quv qo'llanmalarini takomillashtirish;
- fizika fani bo'yicha kadrlarni, xususan, qishloq joylardagi maktablarning
- o'qituvchilarini rivojlantirish;
- ta'lim jarayoniga zamonaviy o'qitish uslublarini, shu jumladan axborot kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy qilish;
- pedagog kadrlar va o'quvchilarning fizika fanini bilish darajasini baholash,
- iqtidorli yoshlarni aniqlash hamda ularning mahalliy va xalqaro fan olimpiadalarida muvaffaqiyatli ishtirok etishi hamda sovrinli o'rinlar egallashini ta'minlash;
- oliy ta'lim muassasalarida fizika fanlarini o'qitishning integrativ
- prinsiplarini joriy etish, yangi va ta'lim bozorida talab yuqori bo'lgan mutaxassisliklar
- bo'yicha kadrlar tayyorlashni yo'lga qo'yish orqali yoshlarning fizika ta'limi bilan qamrab olish darajasini oshirish;
- fizika sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning ishlab chiqarish bilan uzviy
- bog'liqligini ta'minlash, iqtisodiyot tarmoqlaridagimuammolar yechimiga qaratilgan ilmiy ishlar ko'lamini kengaytirish;
- ilmiy tadqiqotlarning va innovatsiya ishlarining natijadorligi va amaliy

➤ ahamiyatini oshirish.

Shu murojaatnomaning o'zidayoq fizika ta'limiga keng e'tiborni qaratilganligining yaqqol isboti bo'ladi. Fizika fanini o'qitishda yo'l quyiladigan kamchiliklarni sanamoqchi bo'lsak eng birinchi aytadiganimiz bu laboratoriya jihozlarining yo'qligi, yoki ularning yetarli emasligi, nosozligi haqida bo'ladi. Hozirgi rivojlanib borayotgan texnika – texnologiya asrida buning o'rnini qisman bosa oladigan dasturlar ham bor. Masalan, laboratoriyalarni bajarib undan hisoblashlarni amalga oshirish uchun hozirgi kunda virtual laboratoriyalar ham mavjud.

Virtual laboratoriya - Bu sizga haqiqiy o'rnatish yoki bunday bo'lmagan holda to'g'ridanto'g'ri aloqa qilmasdan tajriba o'tkazishga imkon beradigan dasturiy ta'minot va apparat kompleksi. Virtual laboratoriya ishi - bu haqiqiy o'rnatish yoki to'liq aloqa bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa qilmasdan tajriba o'tkazuvchi dasturiy va apparat kompleksi. Shu bilan birga, bunday tushunchalar "Virtual laboratoriya" va "Virtual chekka" deb ajralib turishi kerak. Virtual laboratoriya asosi - bu kompyuter dasturi yoki ba'zi jarayonlarni kompyuter simulyatsiyasini amalga oshiradigan dasturlar to'plami. Virtual chekka laboratoriya Internet tufayli, turli xil ilmiy markazlarga va o'zaro manfaatli hamkorlik o'rtasidagi munosabatlar va o'zaro manfaatli hamkorlik o'rtasidagi munosabatlar tarmog'i va aloqa munosabatlari. An'anaviy laboratoriya ishlari bilan taqqoslaganda virtual laboratoriya ishlari bir qator afzalliklarga ega.

- Birinchidan: Uskunalar va xavfli radioaktiv materiallarni sotib olishning hojati yo'q. Masalan, kvant yoki atom yoki yadro fizikasi bo'yicha laboratoriya ishlari uchun maxsus jihozlangan laboratoriyalar talab qilinadi. Virtual laboratoriya ishlari sizga bunday hodisalarni fotoeffit deb o'rganishga, alfro zarralarini tarqatishda, elektron diffrant, yadro reaktorlari va boshqalarni o'rganish orqali kristalli panjarani belgilab beradi.

- Ikkinchidan: Laboratoriya sharoitida oqim mavjud bo'lmagan jarayonlarni modellashtirish jarayonlari imkoniyati. Xususan, molekulyar fizika va termodinamika bo'yicha eng klassik laboratoriyasi, natijada ma'lum bir elektr qiymatlari va termodinamika tenglamalari, kerakli qadriyatlar bilan bog'liq. hisoblab chiqiladi. Tajribada yuzaga keladigan barcha molekulyar kinetik va termodinamik jarayonlar kuzatilmasligini kuzatib bo'lmaydi. Fizikaning ushbu bo'limlarida virtual laboratoriya ishlarini amalga oshirish jarayonida talabalar jonlantirilgan modellar yordamida va bir vaqtning o'zida taraqqiyot bilan bir vaqtning o'zida haqiqiy tajribaga ega bo'lgan jarayonlarni kuzatish uchun jonlantirilgan modellar yordamida murojaat qilishlari mumkin jismoniy miqdorlarning mos keladigan bog'liqliklarini grafik tarzda qurish uchun tajriba.

Xulosa qilib aytganda, virtual laboratoriya ishlarining an'anaviy bilan taqqoslaganda boshqa afzalliklari ham mavjud. Xususan, yuqori voltaj yoki xavfli kimyoviy reagentlar bilan ishlayotgan hollarda virtual laboratoriya ishlaridan foydalanish. Biroq, virtual kamchiliklarga ega. Asosiy eng asosiy aloqa - bu tadqiqot, asboblari, uskunalar bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa qilishning yo'qligi. Texnik ob'ektni faqat kompyuter ekranida ko'rgan mutaxassisni tayyorlash mutlaqo mumkin emas. Shuning uchun eng maqbul yechim - bu an'anaviy va virtual laboratoriya ishlarini amalga oshirishni birlashtirish o'quv jarayoni ularning afzalliklari va kamchiliklarini hisobga olgan holda darslarni tashkil etish lozim. Lekin laboratoriya jihozi yetishmaydi, eskirgan natija olishga yaramaydi, mutaxasis yetarli emas degan ming bir bahona izlagandan ko'ra yo'qdan bor qilib o'quvchilarga dars berish yaxshi emasmi.

TEATR PEDAGOGIKASI TALABALAR KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

**Nurova Rohila Ismoilovna-
Profi University Navoiy filiali o'qituvchisi**

Annotatsiya. Maqolada mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini joriy etish zarurati bilan bog'liq muammo ko'rib chiqilgan. Teatr pedagogikasi taraqqiyotining tarixiy-pedagogik yo'nalishi haqida ma'lumotlar berilgan. Shu bilan birgalikda o'quv fanining xususiyatlari o'rganilgan hamda teatr pedagogikasi yordamida ta'lim va teatrlashtirilgan o'qitish usullaridan foydalanish texnologiyalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: teatr pedagogikasi, teatr faoliyati pedagogikasi, kasbiy kompetentsiya, tizimli-faollik yondashuvi.

Аннотация. В статье рассматривается проблема, связанная с необходимостью внедрения профессиональной подготовки специалистов. Приводится информация об историко-педагогическом

направлении развития театральной педагогики. При этом изучались особенности педагогической науки, освещались технологии использования методов воспитания и театрального обучения с помощью театральной педагогики.

Ключевые слова: театральная педагогика, педагогика театральной деятельности, профессиональная компетентность, системно-деятельностный подход.

Annotation. The problem related to the need to introduce professional training of specialists is considered in the article. Information is provided about the historical and pedagogical direction of the development of theater pedagogy. At the same time, the features of educational science were studied, and the technologies of using the methods of education and theatrical teaching with the help of theater pedagogy were highlighted.

Key words: theater pedagogy, theater activity pedagogy, professional competence, systematic activity approach.

Bugungi kunda yangi ta'lim standartlariga o'tish davrida pedagogik maqsad va vazifalar, ustuvor yo'nalishlar, shuningdek, kutilayotgan natijalar va ularga erishish yo'llari nuqtai nazar ham tubdan qayta ko'rib chiqilib, tuzatilmoqda. Shu munosabat bilan turli soha olimlarining e'tibori pedagogik jarayon sharoitida talaba shaxsining kasbiy salohiyatini ochish va rivojlantirish muammosiga qaratilgan. Demak, zamonaviy ta'lim muassasalarida pedagogik jarayonni tashkil etishning yangi paradigmatic asoslarini ishlab chiqish zarurati tug'iladi va bu esa pedagogikaning yangi innovatsion yo'nalishi ya'ni teatr pedagogikasiga murojaat qilishga imkoniyat yaratadi.

Teatr pedagogikasi uzoq tarixga ega bo'lishiga qaramay, juda kam o'rganilgan. Asosiy ilmiy ishlar hududida deyarli yo'q desakham bo'ladi. Ma'lumki, teatr faoliyati pedagogikasi integral xususiyatga ega va shaxsni kasbiy shakllantirish jarayonini kuchaytirishga qodir jarayondir. Pedagogning maqsadi talabalarga ma'lumotni to'laqonli yetkazib berish. Masalan talaba o'quv faoliyati davomida biror bir asarni o'qiydi yoki biror bir xalqning milliy madaniyati haqida ma'lumotga ega bo'ladi. Bularni o'z ko'zi bilan ko'rganda esa xotiraga mustahkam joylashadi. Shunday vaziyatlarda har bir pedagog o'z faoliyati davomida teatr pedagogikasidan o'z o'rnida foydalana olishni bilishi kerak.

Shu o'rinda aytish mumkinki, teatr pedagogikasi - bu improvizatsiya o'yinlari va chinakam samarali harakat qonunlariga muvofiq tashkil etilgan, ishtirokchilar uchun qiziqarli bo'lgan sharoitlarda, o'qituvchilar va talabalarining birgalikdagi ijodiy faoliyatida sodir bo'ladigan, dunyo hodisalarini tushunishga hissa qo'shadigan ta'lim tizimi. obrazlarga sho'ng'ish va yashash, shaxs, uning jamiyat hayotidagi o'rnini, tashqi olam bilan munosabatlari, faoliyati, fikr va tuyg'ulari, axloqiy va estetik ideallari haqida yaxlit tasavvurlar majmuini berish.

Pedagogik kasbni tanlagan har bir kishi pedagogika nazariyasida amaliy malakalarni ongli ravishda rivojlantirish haqida ma'lumot berilmaganining guvohi bo'ladi. Biz ushbu tadqiqotimizda shuning uchun ham teatr pedagogikasiga murojaat qildik. Ko'pincha, tadqiqotchilar K.S.Stanislavskiy tizimidagi ichki va tashqi kayfiyat to'g'risidagi ma'lumotlargagina e'tibor beradilar. Lekin K.S.Stanislavskiy rol ustida ishlash jarayonida kayfiyatdan yoki psixik holatlardan kelib chiqib emas, balki jismoniy xatti-harakatlar logikasidan kelib chiqib ish ko'rishni taklif etadi. Agar xatti-harakatlar to'g'ri bajarilsa, o'ziga mos kayfiyatni yuzaga keltiradi va inson psixikasiga ham ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchilarni tayyorlashda qo'llanadigan Stanislavskiy konsepsiyasi o'ziga mos mantiqiy ifodalangan his-tuyg'uni chiqaradigan jonli jismoniy xatti-harakatlar to'g'risida bo'lib, avvalo o'qituvchining sezgi organlarini muayyan pedagogik ta'sir sharoitida mashq qildirishni talab etadi. Jonli organik, shuningdek, pedagogik xatti-harakatlar idrok etishdan boshlanadi. Bu qonuniyatning buzilishi o'qituvchini sinf bilan o'zaro birgalikda harakat qilish jarayonidan chiqarib qo'yadi.

K.S.Stanislavskiy xatti-harakatlarni jismoniy va ruhiy birlik sifatida tushunib xulq-atvorning ichki va tashqi, jismoniy va ruhiy elementlarini alohida rivojlantirishni rad etadi, metod hamda pedagogik texnikaning chambarchas bog'liqligini talab etadi. Aynan shuning uchun ham pedagogik mahorat o'zaro bog'liq qismlarga asoslanadi. Bular: pedagogika nazariyasi, pedagogik texnika va dars mavzusi ustida ishlash, uni tashkil etish va olib borish metodlari. Pedagogika nazariyasini o'rganishning o'zi kifoya, lekin pedagogik texnika va metodlarga oid malakalarni egallash kerak. Bu uzoq va muntazam mashq qilish natijasida amalga oshiriladi.

Oliy o'quv yurtining vazifasi talabalarni kundalik o'z ustida ishlashga o'rgatishgina emas, balki ularda butun pedagogik faoliyati mobaynda mahoratni oshirib boorish ehtiyojini ham tarbiyalashdan iborat.

Auditoriyaga aktyordek ta'sir ko'rsata olish mahoratini egallashda o'qituvchining tabiiy layoqatlari bilan birga ta'lim-tarbiya va amaliy faoliyat jarayonida o'z qobiliyatlarini takomillashtirib boorish ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi . Ishchanlik – iste'dodning ajralmas qismidir .

Pedagogik iste'dod o'zi nima? Tarkibiy-falsafiy , pedagogik , etik-estetik yo'nalishidagi tadqiqotlarda unga yetarlicha ta'rif berilgan . Aktyorlik iste'dodiga berilgan ta'rif pedagogik iste'dodga beriladigan ta'rifga eng mos tushadigan deb hisoblaymiz . “Aktyorning iste'dodi juda murakkab tushuncha va tomoshabinni o'ziga tortadigan jihatlari ham turlicha: bular “dardini” yuqtira olish , shaxsiy joziba , to'g'ri intuitsiya , diksiya , xatti-harakatlarning go'zalligini , xarakterini ko'rsata olish , mehnatsevarlik , o'z kasbiga muhabbat , did va hokazolar .

K.S.Stanislavskiy “iste'dod nima?” degan savolga shunday javob beradi: “Iste'dod – bu insondagi ko'pgina ijodiy qobiliyatlarning ijodiy iroda bilan qo'shilgan omadli kombinatsiyasidir”. Shundan so'ng u aktyorning ijodiy qobiliyatlarini sanab o'tadi: “kuzatuvchanlik , ta'sirchanlik , kuchli xotira, temperament , fantaziya , tasavvur , ichki va tashqi ta'sir ko'rsata olish , bir holatdan boshqasiga ko'cha olish , did , aqlfarosat , ichki va tashqi ritm , sur'atini seza olish , musiqaviylik , o'zini boshqara olish , topqirlik va shu kabi”.

Qo'shimcha qilib yana yozadi: “Iste'dodga ega bo'lish uchun ta'sirchan vositalar kerak , ya'ni yaxshi ovoz , ma'noli ko'z , yuz , mimika , gavda , egiluvchanlik va hokazo”. Shubhasiz , bu xususiyatlar o'qituvchida ham bo'lishi kerak . Chunki u bir aktyor teatrida bosh rol ijrochisi sanaladi . Biz bilamizki , har bir pedagogik muvaffaqiyat ortida takrorlanmas shaxs yotadi , u o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqalardan ajralib turadi . Lekin eng asosiysi – bu boshqalarga o'z dardini yuqtira olish qobiliyatidir . Aynan ana shu xususiyat shaxslararo munosabatlarning asosiy qonuni sanaladi .

K.S.Stanislavskiy ko'pincha aktyorning yuqtira olish qobiliyatlarini uning jozibasi yoki tortish kuchi deb atar edi: “Shunday aktyorlar borki , sahnada paydo bo'ldimi , tamom , tomoshabin uni sevib qoladi . Nima uchun? Go'zalligi uchunmi? Lekin ko'p hollarda unda bu yo'q . Ovozi uchunmi? Bu ham ko'pincha unchalik chiroyli emas . Iste'dodi uchunmi? Har doim ham tahsinga loyiq emas . Xo'sh , unda nima uchun? Bu ilg'ab bo'lmas xususiyat joziba deb nomlanadi . U aktyorning butun mohiyati bo'lib , uning nuqsonlari ham qimmatga ega va ularga muxlislar taqlid qiladilar . Bu xususiyat hayotiy emas , balki sahnabopdir ”. Shuni anglash kerakki , joziba pedagogning ham muhim sifatlaridan biridir . Bu shunday xususiyatki , u hayotiy . Kinematografik , yoki televizion , hatto sahnabop ham bo'lmasligi mumkin . Bu spetsifik pedagogik joziba . Ayrim pedagoglarda intellektual joziba yaqqol ko'zga tashlanadi . Ularning ko'zlari , yuzlari , gavda holati , xatti-harakatlari – butun borlig'ida aql ishi , donishmandlik , yuksak e'tiqod aks etgan bo'ladi . Ba'zilar esa bolalarcha soddalik , samimiylilik jozibasini ko'rish mumkin . Shunday pedagoglar ham borki , ularda tragik yoki kosmik joziba mavjud .

Shuni muhimki , pedagogik faoliyatda joziba ijodiy estetik tuyg'ularni paydo qilish , tarbiya obyekti va subyekti ko'proq muvofiq kelishi kerak . Xo'sh , pedagogik muvofiqlikning o'zi nima? O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqoti jarayonidagi muvofiqlik o'zaro xayrixohlik , printsiptiallik va mas'uliyatni his etish printsiplariga asoslanadi . Muloqot jarayonida o'qituvchi , albatta , o'quvchilarni aqliy , axloqiy , estetik jihatdan boyitishi kerak . Lekin pedagogning o'zi boshqalarni to'g'ri tushunish va ularga to'g'ri baho bera olish ko'nikma va malakalarni tizimini egallamagan bo'lsa , buni amalga oshirib bo'lmaydi . Muloqot , albatta, o'qituvchi va o'quvchilarga bir-birining obrazlarini shakllantirish hamda har bir muloqot ishtirokchisining shaxsiyxususiyatlarini tushunishga qaratiladi u estetik xususiyatga ega bo'lib , muloqot ishtirokchisining ichki va tashqi xususiyatlarini aks ettiradi .

Muloqot jarayonida , shuningdek , xulq-atvor komponentlari , ya'ni o'qituvchi va o'quvchidagi so'z va ish birligi ham ko'zga tashlanadi . Bu uch komponent aqliy , estetik va axloqiy jihatdan o'zaro mustahkam bog'langan . Ilg'or o'qituvchilarning pedagogik o'quv-tarbiya ishlari tahlil qilinganda ma'lum bo'ldiki , pedagogik muvofiqlik shartlaridan biri bu his-tuyg'u kuchi , o'qituvchi kechinmalari kuchidir . O'qituvchi kechinmalari darsda qancha yorqin va ko'pqirrali bo'lsa , u o'quvchilar tajribasida shuncha ko'p e'tirof etiladi .

Dars – bu muntazam ijod . Kechinmalarsiz uni tasavvur etib bo'lmaydi . Shuning uchun ham o'qituvchi his-tuyg'ularni kerakli darajada rivojlantirish pedagogik mahoratning muhim elementlaridan biridir . Pedagogik faoliyatda auditoriya bilan o'zaro muloqot o'qituvchining kayfiyatiga bog'liq bo'ladi . Shunga o'xshash holat teatr san'atida ham kuzatiladi . Masalan , K.S.Stanislavskiy o'z tizimi mohiyatini aktyorning iste'dodi va temperamentida emas , balki to'g'ri sahnaviy kayfiyatida deb biladi.

Pedagog va aktyor ishiga nomunosib kayfiyat va zo'riqish ko'proq xalaqit beradi . Ijodiy tabiat organikasini ko'proq muskul siqilishlari , qaltiroq bosishi buzadi, bu fikrlash qobiliyatini pasaytiradi va

estetik tuyg'ularning paydo bo'lishiga xalaqit beradi . Shuning uchun ham o'qituvchining o'zini erkin his etishi muhim ahamiyatga ega . Bunday malakalarni faqat maxsus treninglar orqaligina hosil qilish mumkin . Iste'dodli pedagog ishini kuzatganda bizni har doim uning tabiiyligi , o'ziga torta olishi , bir qarashdayoq auditoriya bilan muloqot me'yorini belgilay olishi bilan o'ziga maftun etadi . O'qituvchilik kasbiga nomzodlarni tanlaganda shu xususiyatlarni ham hisobga olish kerak .

O'qituvchi ijodidagi tabiiy insoniy sifatlar bebaho boylik sanaladi . Uning asosini temperament , iroda , fahm-farosatlilik , zukkolik , intuitsiya , sog'lom instinktlar , o'ziga xos nutq va shu kabilar tashkil etadi . Bular dastlabki xomashyo bo'lib , undan jonli mushohada yordamida pedagogik va uning tarbiyalovchilik imkoniyatlari paydo bo'ladi . Biz ko'pincha "U – oqil pedagog" , - degan ta'riflarni eshitamiz . Lekin shunga ham amin bo'lamizki , o'qituvchiga berilgan bu ta'rif har doim ham uning fazilatlarini to'la yoritib bera olmaydi . Yorqin aql , mushohada yurita olish mashqlar natijasida egallanadigan pedagogik ko'nikmalarsiz hech narsaga yaramaydi . Aqlan his-tuyg'ulariga bosim o'tkazadigan , ularni me'yoriy darajada namoyon eta olmaydigan pedagog chegaralanib qolgan va baxtsizdir .

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, teatr pedagogikasi vositasida talabalar kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish jarayonida pedagogik ta'sirni faqat tushunish emas , balki his eta olish ham kerak . Iste'dodli pedagoglarda aql va hissiyotlarning baxtli munosibligini ko'rish mumkin . Ularning botiniy hayoti yorqin , nozik va intensivdir . Ular ortiqcha kuch sarflamay so'z va ta'sir ko'rsatishini , axborot va hissiyotni , auditoriyaning me'yoriy diqqatini muvofiqlashtira oldilar . Iste'dod har doim erkin va intuitiv ishlaydi . Agar pedagogik iste'dod egasi bo'lgan shaxsni diqqat bilan kuzatsa , uning xatti-harakatlaridagi ta'sirchanlik , ta'sir ko'rsata olish qobiliyatlaridan kam emasligi ko'rinadi . Bu ikki xususiyat o'rtasidagi bog'liqlik muvozanat qonuni: ta'sir ko'rsata olish intensivligi ta'sirchanlik intensivligiga asoslanadi .

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Amonov U. S. O 'qish darslarida maqol janridan foydalanish usullari va ahamiyati: DOI: 10.53885/edinres. 2021.53. 34.124 US
2. Rakhmonovich, Adizov Bakhtiyor, and Nodira Adizova Bakhtiyorovna. "linguistic classification of toponyms of bukhara district." Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL) 2.09 (2021): 1-
3. Ершов П.М., Ершова А.П., Букатов В.М. Общение на уроке, или Режиссура поведения учителя. Москва, 1998.
4. Ильев В.А. Технология театральной педагогики в формировании и реализации замысла школьного урока. Москва, 1993.
5. Клубкова С.В. Театральная педагогика в современной школе. Педагогика искусства. 2012; 2.
6. Басина Н.Э., Крайзель Е.З., Санина Н.Н. Театральная педагогика как средство создания развивающей образовательной среды: образовательная программа повышения квалификации педагогов и руководителей образования. Екатеринбург: Издательство АМБ, 2005.
7. Кнебель М.О. Поэзия педагогики. Москва, 1984.

MAKTABDA PEDAGOGIK OG'ISHGAN O'QUVCHILAR VA ULARDA PAYDO BO'LADIGAN O'ZGARISHLAR

Azimjonova Rushana Rashid qizi-
Navoiy Profy Universiteti sirtqi ta'lim dekani
Email: rushanaazimjonova@gmail.com.

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasining uzluksiz ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri – zamonaviy ta'limni shakllantirish va halqaro ta'lim muhitini yaratishdir. Bu vazifani amalga oshirish maqsadida Respublikamiz Prezidenti tomonidan bir qator direktiv xujjatlar imzolangan. Mazkur xujjatlarda ta'lim muassasalarini zamonaviy o'quv-metodik materiallar va badiiy adabiyotlar bilan to'ldirish, sohaga malakali pedagog va boshqaruv kadrlarini jalb qilish⁹⁷, o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish masalalariga alohida e'tibor berilgan.

97 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 майдаги «Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиqlаш тўғрисида»ги ПҚ-4312-сон қарори.

Respublikamiz Prezidenti SH.M.Mirziyoyev mazkur vazifalarni sifatli va samarali hal etish uchun ta'lim muassasalarida o'qitish va tarbiyalash jarayonlariga zamonaviy ta'lim dasturlari va uslublarini joriy qilish, ta'lim oluvchilarning har tomonlama rivojlanishlari uchun sharoit yaratish hamda bu vazifalarni amalga oshirish uchun pedagog va mutaxasislarning kasbiy kompetentligini oshirish talab qilinishiga alohida urg'u berganlar.⁹⁸

YOsh avlodga tarbiya berish – tarbiyaviy maqsadga yo'naltirilgan ta'sir ko'rsatish, ijtimoiy hayotda munosabatlarga kirishish me'yorlari va unga rioya etish talablari bo'yicha zarur bo'lgan shart-sharoit yaratishni nazarda tutadi. Maktab o'quvchilari bilan olib boriladigan pedagogik faoliyat samarasi, ko'p jihatdan, o'quvchi shaxsiga qaratilgan – maqsadga yo'naltirilgan tarbiyaviy ta'sirga bog'liq. Bu jarayonning jadal sur'atlar bilan borishi esa tarbiyachi-pedagogning o'quvchining xarakterologik va ijtimoiy-zarur sifatlarini shakllanganlik holati hamda xulqidagi og'ishning kelib chiqish sabablari va unga ta'sir qiluvchi omillarga oid ma'lumotlarga ega bo'lishiga bog'liq bo'ladi.

Bugungi kunda o'rta umumta'lim maktablarining barcha pedagog-o'qituvchilari oldidagi muhim vazifalardan biri – xarakterologik xususiyatlari va yaqin ijtimoiy muhiti ta'sirida bilimlarni o'zlashtirish va maktab adaptatsiyasi qiyin kechayotgan bolalarga yordam berishga, ulardagi o'ziga xos jihatlarni o'rganib, ta'lim-tarbiyaviy ishlarni optimal hal etish masalasiga oid pedagogik tavsiya va usullarni joriy etishdir. Buni amalda qo'llash uchun esa xar bir pedagog-o'qituvchi va ota-ona – tarbiyada bola shaxsini oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olishi hamda har bir bolaning betakrorligi va o'ziga hosligini hurmat qilishi, ijtimoiy xuquqi va erkinligini xisobga olishi lozim.

“Pedagogik og'ish” tushunchasi pedagogika va ijtimoiy pedagogikada xozirga qadar kam qo'llaniladigan tushunchadir. Vaholanki, pedagogik faoliyatda pedagogik maksadlarni amalga oshirish, shaxs rivojlanishi uchun sharoitlar yaratib berish uchun ta'lim olayotganlar faoliyatini tartibga solishda turli me'yorlar qo'llanilmokda. Avvalambor, bu ta'lim darajasini belgilaydigan standartlarga, shuningdek, o'quvchi intilayotgan maqsadlarga taalluqli. Bularga qo'shimcha kilib, ta'lim olishda bola rivojlaiishining yuqori natijalarni ta'minlab beruvchi me'yorlarni ham kiritish mumkin. MDX olimlarining ilmiy tadqiqotlarida bolalar xulqidagi og'ishlarning turli jihatlari o'rganilgan. Xususan, YA.I.Gilinskiy, S.I.Golod, A.A.Gabianning tadqiqotlari ahloqsiz o'smirlar xulqidagi og'ishlar tadqiq etilgan. V.Bitenskiy, A.V.Gogoleva, A.E.Lichko, B.G.Xersonskiylarning ilmiy izlanishlari yoshlar orasida alkogolli ichimliklarni iste'mol qilish oqibatida ularda alkogolizmni kelib chiqishi va rivojlanish sabablarini o'rganishga bag'ishlangan. N.V.Kudryavsev, V.M.Kogan, A.YAkovlevning tadqiqotlarida o'quvchi-yoshlar xulq-atvoridagi turli og'ishlar kriminologiya va xuquqiy ta'sir naqtai-nazaridan o'rganilgan. V.Afanasev, YA.I.Gilinskiylarning ijtimoiy muammolarini tadqiq etishga qaratilgan ilmiy ishlarida bolalar xulq-atvoridagi og'ishlar ijtimoiy fenomen sifatida qaralib, ushbu xodisaning kelib chiqishi va rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar tadqiq etilgan. O'quvchi-yoshlar xulqida og'ishlarni yuzaga kelishi, turlari, rivojlanishi va ularga ta'sir qiluvchi omillar M.E.Paatova, S.N.Begidova, N.X.Xakunov, G.O.Galich, ye.A.Karpushkina, L.N.Korchagina, N.L.Morozova, N.V.Tupareva, A.G.Solovev, P.I.Sidorovlarning ilmiy tadqiqot ishlarida batafsil yoritilgan.

O'zbekistonlik olimlar tomonidan o'smirlar xulq-atvoridagi g'ayriijtimoiy xatti-harakat va qiziqishlar hamda bunday xulq paydo bo'lishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillar, salbiy xulq-atvorning paydo bo'lish xususiyatlari va ushu toifadagi bolalar bilan individual munosabatda bo'lishning psixologik jihatlari G.M.Alikulova, N.G.Kamilova, A.A.Tojaliyev, B.M.Umarov, F.P.Rajabova, V.A.Avarin, R.M.Maxmudov, R.X.Ro'ziyeva, N.H.Hakimov va N.I.Taylakovlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda o'z aksini topgan.

Tadqiqotchilar xulqida og'ish bo'lgan o'quvchilar bilan maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy-profilaktika, pedagogik terapiya va korreksilash faoliyatlarini ularning individual xususiyatlarini hisobga olib tashklashtirish ahamiyatli ekanligini qayd etib, aks holda ushbu toifadai bolalar bilan o'tkaziladigan tadbirlar samaradorligi yo'qqa chiqishi hamda bola tarbiyasida boshqa, yanada og'irroq muaamolar yuzaga kelishi mumkinligini ta'kidlaganlar.

Xuddi shu o'rinda. I.F. Gerbartning fikricha, tarbiyasiz ta'limda vosita bor, lekin maqsad yo'q, ta'limsiz yesa maqsad bor, vosita yetishmaydi deya ta'kidlaganidek yuqoridagi jarayonlar barchasi o'quvchilar ta'lim olayotgan maskanning ijtimoiy muhiti va sifatli ta'lim tashkil yetilganligiga ham bog'liqdir. Undan tashqari ushbu holatga o'quvchilarning ijtimoiy va oilaviy holatini ham kiritib Ko'pchilik holatda pedagogik og'ishgan bolalarning qanday sharoitda yashashiga bog'liq: o'qish bilan qiziqadigan oiladami yoki aksincha o'qishni ikkinchi darajali deb hisoblaydigan oiladami va h.k. Bolalarni deyarli har

98 Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. –Тошкент: “Ўзбекистан”, 2017. – Б.163.

kuni ko'rish va muloqot qilishning o'zi ularni yaxshi bilish va tushuynish uchun yetarli yemas. Chunki ko'p hollarda aksariyat pedagoglarga bolalar bilan ularning munosabatlari yaxshidek tuyulib, ta'lim-tarbiya jarayonlari ular tomonidan yagona dastur asosida metodik nuqtai nazardan to'g'ri amalga oshirilayotgandek tuyulsa-da, ayrim bolalarda bilish faolligining yetarli yemasligi va xulqida og'ishish bo'lgan o'quvchilarning hozir ham mavjudligi ayrim bolalarni pedagoglar yetarli darajada yaxshi bilmasliklari oqibatida sodir bo'ladi. Mammoni bartaraf yetish uchun maktab o'quvchilarida aynan qaysi yosh bosqichlarida paydo bo'lishini va shuningdek nechanchi sinfda kuzatilishini ham bilishimiz zarurdir. Maktab ijtimoiy pedagogikasining asosiy muammosi tarbiyasi og'ir o'smirlar hisoblanadi. Aynan 12-14 yoshli o'quvchilarda ya'ni 5-7 sinf o'quvchilarida ushbu jarayon o'z aksini topadi. Bu davr shaxs shakllanishi jarayonida nihoyatda katta ahamiyatga ega. Tengqurlari bilan muomala qilishning yangi shakllari paydo bo'ladi. Shuning uchun uning kattalar bilan munosabatida ko'p nizolar kelib chiqadi, bolada kattalar fikrlariga tanqid bilan qarash kuchayadi. Kattalar bilan munosabatlar xarakteri ham o'zgaradi: bo'ysunish pozitsiyasidan bola tenglik pozitsiyasiga o'tmoqchi bo'ladi. Bir vaqtning o'zida tengdoshlar bilan ham o'zaro munosabatlarning xarakteri o'zgaradi. Bolada kattalik xissi tug'iladi va hissiyot mustaqil bo'lishga intilish, kattalarning xohish istaklariga qarshi chiqishda namoyon bo'ladi.

O'smirlar o'zlarini kattalardek tutishga harakat qiladilar. Ular o'zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma'lum darajada o'rtoqlari va o'qituvchilariga ko'rsatishga intiladilar. Bu holatni oddiy kuzatish yoli bilan ham osongina ko'rish mumkin. O'smirlar davri «o'tish davri», «krizis davr», «qiyin davr» kabi nomlarni olgan psixologik ko'rinishlari bilan xarakterlanadi. Pedagogik me'yordan og'ishgan o'quvchilar bilan tarbiyaviy tadbirlarni amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari va mavjud korreksiya texnologiyalarini yanada takomillashtirish ustida izlanish olib borishimizda yuqorida nomi keltirilgan olimlarning ilmiy ishlari katta qimmatga ega ekanligini ta'kidlash zarur. Biroq, ushbu tadqiqotlarda maktabda pedagogik og'ishgan o'quvchilarning korreksiyalashda qo'llaniladigan texnologiyalar yangi fanlar sohalarida erishilgan zamonaviy bilimlar asosida yanada takomillashtirilishi kerak, deb hisoblaymiz.

Chunki, bu yoshdagi o'smirlarning xatti-harakatida muqobil, yangi sharoitlarda o'z o'rnini topa olmaganligidan psixik portlash hollari ham kuzatiladi. O'z davrida L.S.Vigotskiy bunday holatni «psixik rivojlanishdagi inqiroz» deb nomlagan. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yuqoridagi pedagogik og'ishuv jarayonining ijobiy tomonga o'zgarishi shuningdek, umumiy o'rta ta'lim pedagoglari va aynan shunday o'quvchilar yig'ilgan guruhni boshqarish, avvalambor, sinf rahbari zimmasiga yuklatilgan bo'lib, mas'uliyatli jarayon hisoblanadi. Har kunlik o'quvchilar bilan individual shug'ullanadigan psixologlarimizning ham faolliklari shuningdek, o'quvchilar bilan olib borayotgan har bir metodikalar, pedagogik korreksiya va diagnostika jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi «O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PQ-4312-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi «O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5712-son Farmoni.
3. Mirziyoyev SH.M. «Bilimli avlod - buyuk kelajak ning, tadbirkor xalq - farovon hayotning, do'stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir» mavzusi dagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutq. // «Ma'rifat» gazetasi. 2018 yil 8 dekabr.

YOSH SAMBOCHILARNI TAYYORLASHDA HARAKATNI MUVOFIQLASHTIRISH KOMPONENTINING AHAMIYATI

Jumayev Sohibjon Botirboyevich -

Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Filin, A. Sergey ilmiy ishlarida yosh shug'ullanuvchilarga quyidagicha yondashish kerakligini yozib o'tadi:

1. Yosh sambochilarni tayyorlashda harakatni muvofiqlashtirish komponentining ahamiyati musobaqa faoliyati jarayonida yuqori jismoniy, texnik-taktik tayyorgarlik va sport natijalariga erishish uchun o'quv-mashq dasturlarini amalga oshirishning asosiy mezon sifatida isbotlangan.
2. Turli yoshdagi kurashchilar – sambochilarning jismoniy va texnik-taktik tayyorgarligining musobaqa faoliyatidagi muvaffaqiyati bilan o'zaro bog'liqligi aniqlandi.

3. 10-12 yoshli yosh sambochilarning harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyatini konjugatsiyali rivojlantirish texnikasi ishlab chiqilgan bo'lib, u texnik va tezlik-kuch mashqlari bilan birgalikda muvofiqlashtirish qobiliyatining individual tarkibiy qismlariga turli xil ta'sir qilish vositalaridan foydalanishni nazarda tutadi.

4. Birinchi marta 10-12 yoshli sambochilarning umumiy rivojlantiruvchi va turli yo'nalishdagi maxsus mashqlar nisbatini samarali tartibga soluvchi, 10-12 yoshli sambochilarning yuqori darajadagi muvofiqlashtiruvchi tayyorgarligi va sport natijalariga erishishni ta'minlovchi o'quv qurollari bloklari ishlab chiqildi.

Nazariy ahamiyati 10-12 yoshli sambochilarning harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyatini birgalikda rivojlantirish metodologiyasining muhim nazariy asoslanishidir, uni qo'llash yosh sportchilarning maxsus jismoniy va texnik-taktik tayyorgarligining asosiy asoslarini rivojlanish darajasini murakkab faollik talablari darajasiga oshirishni oldindan belgilab beradi.

(Filin, Sergey Aleksandrovich. Moskva-2013. 5-s)

Kurashchilarni musobaqaga tayyorlash haqida Fam Dong Dyk quyidagilarni ilmiy yangilik sifatida aytadi:

- yosh erkin kurashchilarning mas'uliyatli xalqaro turnirlardagi raqobatdoshlik ko'rsatkichlari aniqlandi;
- kurash bo'yicha samarali texnik-taktik harakatlar tuzilmasi musobaqa faoliyatining zamonaviy talablariga mos ravishda ochib berildi;
- Rossiya va Vetnamdan kelgan yosh kurashchilarda jismoniy va psixomotor sifatlarning rivojlanishi bo'yicha yangi ma'lumotlar olindi;
- Yosh kurashchilarning jismoniy va ruhiy fazilatlarini uyg'un rivojlantirish bo'yicha, musobaqa faoliyatining zamonaviy talablariga mos keladigan o'quv topshiriqlarini modellashtirish texnologiyasi ishlab chiqildi.

(Fam Dong Dyk. Moskva 2006.7-s)

B. E. Aleksandr ilmiy ishi negizida psixofaol moddalar ta'siri haqida yozib o'tgan: psixofaol moddalarni iste'mol qilishga moyil bo'lgan 11-12 yoshli o'smirlarning jismoniy rivojlanish holati, harakatni muvofiqlashtirish qobiliyati, psixofiziologik va psixomotor fazilatlarini va psixo-emotsional holati to'g'risida yangi ma'lumotlar olindi; sport o'yinlarining psixoaktiv moddalardan foydalanishga psixofizik qarshilikni shakllantirishga ijobiy ta'sirini aniqladi; Shaxsiy xususiyatlarni hisobga olgan holda, jismoniy tarbiya va sport yordamida psixofaol moddalarni iste'mol qilishga moyil bo'lgan 11-12 yoshli o'smirlarning psixofizik holatini tuzatish dasturi ishlab chiqilgan (Burov, Aleksandr Eduardovich 2005, Moskva, 5-c).

ADABOYOTLAR RO'YXATI:

1. Филин С.А. Двигательно-координационная тренировка самбистов на этапе начальной подготовки: Дис. ...канд.пед. М.,2013. 5-стр

2. Фам Д.Д. Структура и содержание специальной физической подготовки юных борцов 15-16 лет : Дис. ...канд.пед. М.,2006. 7-стр

PEDAGOGIK XARAKTERNING SPORT MURABBIYI FAOLIYATIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Mamanazarov Azamat Xasanovich-

NavDPI "Jismoniy madaniyat" kafedrası o'qituvchisi

Sport turlarida trenerlik faoliyati va uning zamonaviy xarakteristikasini empirik tadqiq etish, tadqiqotchilar faoliyatida dolzarb vazifalar qatoridan joy olmoqda, chunki inson psixikasining zahirasi – sport yutuqlarini oshirish va yuqori malakali sportchilar tayyorlash muddatining davomiyligini kamaytirish imkonini beradi.

Shunday ekan, sport treneri faoliyatini ham psixologik, ham pedagogik jihatdan nazariy va amaliy o'rganish biz tadqiq etayotgan ushbu muammoning dolzarblik jihatini belgilaydi.

Bizningcha, trenerning vazifasi faqat sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirishdangina iborat bo'lib qolmasdan, ularni har tamonlama rivojlanishlariga e'tibor berishlari zarur. Bu esa o'z navbatida

trenerning ham har tamonlama bilimli bo'lishligini taqqoza etadi. Trenerlik faoliyatini kasbiy psixologik, pedagogik ko'nikmalarini metodik jihatdan o'rganish dolzarb masala sanalib, uni hal etish nafaqat sport balki psixologiya, pedagogika va sport pedagogikasi kabi fanlarning ayrim muammolariga oydinlik kiritishi tabiiydir.

Trener-murabbiy sportchining tabiiy kuch va imkoniyatlarini yaxshi bilishi va uni rivojlantirishga harakat qilishi lozim. Trener ish faoliyatida quyidagi vazifalarni bajaradi:99

1. Boshqaruvchi;
2. Shakllantiruvchi;
3. Gnostik(bilimlar beruvchi);
4. Tartibga soluvchi;
5. Tarbiyachi.

Pedagogik nuqtai-nazardan, trener boshqaruvchilik vazifasini sportchi bilan hamkorlikda, axborotla, informatsiyalar ayirboshlashda amalga oshiradi. Bu usulning eng ko'p qo'llaniladigan shakli - rejalashtirish, nasihatlar, maslahatlar, ko'rsatmalar, maqto'v va tanbehlar berish, suhbatlashish kabilardi.

Mashqlantirish va musobaqa sharoitlarida trener-murabbiy boshqaruvchi qarorlar qabul qiladi. Qarorlarning uch turi ajratiladi:

1. Mashqlantirish va tarbiya ta'lim jarayonlarining optimalligi (maqbulligi)ni ta'minlash;
2. Musobaqalarda qatnashadigan sportchilarning irodaviy tayyorgarligini shakllantirish;
3. Musobaqa jarayonida sportchiga yordam beradigan muhim qarorlar qabul qilish:

Qaror qabul qilayotganda trener uni amaliyotda samara berishligi, yana boshqa qarorlar qabul qilish ehtimolligini nazarda tutishi lozim. Trener kreativ tafakkurga ega bo'lishi, izlanuvchan, original faraz qiluvchi va tizimli fikr yuritishi kerak.

Mashqlarni samarali tashkil etish uchun sportchini musobaqada yaxshi qatnashishini belgilovchi faktorlar (omillar)ni, musobaqa faoliyati tuzilishi bilan mashqlantirish faoliyati tuzilishining o'zaro bog'liq tomonlarini har taraflama tasavvur qila olishi kerak. Bular:100

1. Musobaqa faoliyatining komponentlari (start, musobaqadagi kurash xususiyatlari, finish);
2. Sportchining musobaqa faoliyatida muvaffaqiyatli qatnashishini ta'minlovchi integral sifatleri (tezkorlik va kuchlilik qobiliyati, maxsus chidamlilik)ni rivojlantirish;
3. Funksional mezonlar (yurak, o'pka, ko'lamlari, qon aylanishi, o'lcham ko'rsatkichlari) va integral sifatlar (quvvati, energiya ta'minoti tizimi, sig'im, funksional tizimlar barqarorligi, harakatchanligi va boshqalar) darajasini belgilovchi xarakteristikalar;
4. Funksional parametrlarning xususiy ko'rsatkichlari va xarakteristikasi (yurak ko'lami, qon aylanishining bir minutdagi ko'lami, o'pka ko'lami va h.k.). Bularning hammasini va sportchining funksional imkoniyatlari, bo'ladigan musobaqa strukturasi, sportchining tayyorgarlik tizimining musobaqalarga muvofiqligini hisobga olish, musobaqa faoliyatidagi natijalarni diagnostika qilish imkoniyatini beradi.

Sportda takomillashish trener-murabbiy tomonidan tarbiyalanuvchilarining ishchanlik darajasi, mashqlantirishdagi yuklamalarni ko'tara olish imkoniyatlari, tiklanish jarayoni va ruhiy holatlarini muntazam nazorat qilib turish sharoitidagina amalga oshishi mumkin. Kuzatish natijalariga qarab, trener faoliyat turiga o'zgartirishlar kiritib borishi lozim.

Nazoratning muhim vazifalaridan biri oqilona (ratsional) testlarni tanlash bo'lib, ular:

- birinchidan, o'rganilayotgan sifat (qobiliyat)ni aniq aks ettirishi;
- ikkinchidan, test va uning natijalari o'rganilayotganlar va informatsiyalarni olayotganlar uchun ham tushunarli bo'lishi;
- uchinchidan, mashshqlantirish jarayonini tashkillashtirishga halal bermasligi, aksincha, u bilan uyg'unlashib ketishi, sportchining funksional va ruhiy holatiga ta'sir etmasligi kerak;
- to'rtinchidan, tayyorgarlik darajasi va mashqlantirishlarga qo'yilayotgan talablar, bo'lajak musobaqa faoliyati tizimiga nechog'lik mos ravishda o'tkazilayotganligi haqida sportchining reaksiyasini aniqlashi zarur. Trenerning pedagogik va psixologik vazifalari:101

99 Васильков А.А. Теория и методика спорта: учеб. пособие / А.А. Васильков. - СПб.: Феникс, 2008 г. ст. 145.

100 Кайнова. Э.Б. Общая педагогика физической культуры и спорта: учеб. пособие / Э.Б. Кайнова. - М.: Форум, 2007 г. ст. - 67.

101 Матвеев. Л.П. Теория и методика физической культуры : учебник для вузов / Л.П. Матвеев. - М. : Физкультура и спорт, 2008 г. ст. - 87.

1. Trener-murabbiyning shakllantiruvchilik vazifasi, o'quv pedagogik jarayonlarni, sportchida zarur texnik taktik malakalar shakllantirish, ruhiy funksiyalarni rivojlantirish, sportchi shaxsining jismoniy sifati va boshqa xususiyatlarini takomillashtirishni tashkil etish sanaladi.

2. Trener-murabbiyning gnostik (bilimlar beruvchi)lik vazifasi, sportchilarning bilishga, o'rganishga bo'lgan faolligini rag'batlantirgan holda, ularga zaruriy bilim va mahoratlar berish bilan bog'liq. SHuning bilan birgalikda, sportchilarning intellektual rivojlanishi, ta'lim jarayonlariga e'tibor berishi va ularga shart – sharoitlar yaratib berishi lozim.

3. Trener-murabbiyning tartiblovchilik vazifasi, shaxs hatti - harakatlari, ruhiy jarayonlar va holatlarini optimallashtirish (oqilona), xulq atvorlarni axloq - odob normalariga moslashtirishdan iborat.

4. Trener-murabbiyning tarbiyalovchilik vazifasi, sportchilarda ahloqiy - irodaviy sifatlar, ma'naviy xususiyatlar va ijtimoiy ongini shakllantirishga qaratilgan bo'ladi. Buning uchun trener uyushgan, inoq jamoa tuzishi, komandaning barcha a'zolari yagona maqsad atrofida birlashishi zarur.

Xulosa o'rnida aytganda, sport murabbiylari faoliyatining kasbiy ko'nikma va malakalarini tadqiq etishning metodik aparati izchil o'rganilib ishlab chiqilsa, u holda sportchilarni tayyorlash, sportda o'lgan muvaffaqiyatlarga erishish, zamonaviy murabbiy va uning psixologik qiyofasi, eng nomdor murabbiy kabi masalalardagi ayrim kamchiliklarning o'z yechimini topishi ehtimoldan holi emas.

ADABIYOTLAR

1. Vasilkov, A.A. Teoriya i metodika sporta : ucheb. posobiye / A.A. Vasilkov. - SPb. : Feniks, 2008
2. Kaynova, E.B. Obshaya pedagogika fizicheskoy kultury i sporta : ucheb. posobiye / E.B. Kraynova. - M. : Forum, 2007 - 208 s.
3. Matveyev, L.P. Teoriya i metodika fizicheskoy kultury : uchebnik dlya vuzov / L.P. Matveyev. - M. : Fizkultura i sport , 2008 - 542 s.

ALISHER NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” DOSTONIDAGI HUDHUD OBRAZINING FALSAFIY TAHLILI

Ochilova Maftuna Shuxratovna –
Navoiy davlat pedagogika instituti doktranti

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonidagi barcha qushlarga yo'lboshlochi bo'lgan Hudhud obrazining falsafiy tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: tasavvuf, Talab, Ishq, Ma'rifat, Istig'no, Tavhid, Hayrat, Faqru fano, baqo

Ma'lumki, “Lison ut -tayr” “Mantiq ut-tayr”ga javob tarzida yozilgan asardir. Mana shu haqiqatga asosan, “Lison ut-tayr” tasavvuf nazariyasi, amaliyoti va adabiyoti o'z choqqisiga ko'tarilgan davrning mutafakkir farzandi bo'lmish Navoiyning, tasavvuf nuqtayi nazaridan turib qaragan Yaratgan va yaralmish, olam va odam, fano va baqo hamda boshqa masalalar tog'risidagi fikrlarining asosi ifodalangan dostonidir. Ushbu dostonning markaziy qahramoni hisoblanmish Hudhud obraziga esa, hech bir istisnosiz, mana shu asos fikrlarning tayanch nuqtasini, markaziy fikrini bayon etish vazifasi yuklatilgan.

Hudhud ul nuri xiraddin bahramand,
Rahbarlig' afsaridin sarbaland.
Zotida izzat Sharaf me'rojidin,
Boshida zavar hidoyat tojidan.
Jabroiloso ayon yuz roz ango,
Qurb arshi avjida parvoz anga.
Kirdi ul majma' aro devonavor, '
Sham'i maqsud vasfida parvonavor.¹⁰²

Navoiy bu yerda Hudhudni Muhammad Payg'ambarga Jabroil sirdosh bo'lgani kabi, u Sulaymon (a.s.) ga ana shunday hamroz deya ta'kidlaydi. Va bu boshqa salafllari kabi Hudhudning ulug'ligini Sulaymon pag'ambar va Sabo mamlakati bilan bog'liq holda tasvirlaydi. Voqealar rivojida Navoiy talqinidagi Hudhud Attor Hudhudi kabi qushlarni Simrug' sari safarga da'vat etadi. Yo'l og'irliklariga chidolmay, qaytmoqchi bo'lgan qushlar uzrini tinglab, savollariga javob berish asnosida ularni yangidan safarga ruhlandıradi. “Qushlar diqqat ila so'rg'onlaridan so'ngra Hudhud Simrug'din nishonalar aytqoni” bo'limida Hudhud tilidan quyidagi bayt keltiriladi:

¹⁰² Alisher Navoiy MAT, 10 tomlik, 9-tom, 30-bet . Toshkent. 2007 (Izoh bashqa misollar ham shu asardan olinib sahifada beti ko'rsatiladi)

Ish uluqdur, shoh uluq, dargoh uluq,

Yo'l qotiq, vodiy uzun, dilxoh uluq. [33]

Demak, Hudhud iloh va uning dargohi ulug'ligi sababli, vodiy -uzun, yo'l-mashaqqatli bo'ladi, deydi. Hudhud ularni Talab, Ishq, Ma'rifat, Istig'no, Tavhid, Hayrat, Faqr fano vodiylari osha sayohat qildirar ekan, ruhan chiniqtirib, Simurg' vasli uchun vosillikka tayyorlaydi. Hudhud har bir qush bilan individual ravishda suhbat qurar ekan, u bilan Simurg'ni bog'lab turgan rishtadan gap boshlaydi va ana shu rishta tufayli uning Simurg'ga bog'liqligini, uning visoliga qarab intilishi darkorligini targ'ib qiladi. Hudhud donishmand kishi obrazida gavdalantirilgan. U qushlarning oddiy savollariga falsafiy javoblar qaytaradi. Hudhudning yana bir dalil orqali ko'ramiz. Qushlar yo'l boshida qiyinchiliklardan ikkilanib, uzr so'rashganda, ularning niyatlari asosan Simurg' sari safardan qaytish edi. Hudhud ularning uzrini tinglab, har bir kishining bahonasini asossizga chiqargandan keyin va ayniqsa Shayx San'on hikoyasidan so'ng qushlarning ruhiyatida anchagina o'zgarish sodir bo'lgandi.

Hudhud dono, zakiy, aslzoda bo'lganiga qaramasdan kamsuqum, kamtarin. Diniy va dunyoviy bilimlari bo'lsa ham uni noo'rin namoyish qilmaydi, berilgan savollargagina javob beradi.

Navoiy Hudhudning yuksak irfoniylarini mushohadalarni sodda hayotiy misollar, voqealar orqali tushuntirib beradi, u har bir qushning o'z darajasiga qarab so'zlaydi. Yana bir o'ziga xoslik shundan iboratki, hech qachon, hatto jamoaviylikni yoqalaydigan naqshbandiylik tariqatida ham Haqqa yetib borish yo'li jamoaviy emas, individual yo'ldir. Demak, dostonidagi qushlar-kishilar, soliklar timsoli ekanligini inkor etmagan holda, boshqa ma'noda (zero, matndagi ma'no bir emas, bir nechta bo'lishi mumkin. Bu haqda ko'plab tadqiqotlarda ko'rish mumkin.)¹⁰³ bir kishining turli xulq-atvorlarining timsolida gavdalangan bo'lishi ham mumkin. Bu o'rinda Hudhud o'z-o'zini tarbiyalayotgan nafs (nafsi lavvoma)¹⁰⁴ yoki Robbisini taniyotgan ruh timsoli deyish ham mumkin. Navoiy o'zining xudbinlik va zohirga bino qo'yish, xilvatnashlik va uzlatnashlikka munosabat, mol-u mulkka, amal martaba va kuch qudratga bino qo'yishning zarari, zeb-ziynatga o'chlik va shaxsiyatparastlikdan nafratlanish, behunarlik va beg'ayratlikni qoralash va boshqa bir qator ijtimoiy fikrlarini, ishq oldida shoh-u gado barobarligini, nasf va shaytonning solikka munosabati, yetti vodiy ta'rif, fikr-u fan ova baqo hamda inson va uning kamolotiga oid falsafiy fikrlarini, vahdat-ul vujud va tajalliy nazariyalariga doir durdona irfoniylarini mulohazalarini asarda Hudhud tilidan ifoda etadi.

O'RTA OSIYO HUDUDIDAGI ENG QADIMGI DAVLATLAR QADIMGI BAQTRIYA VA KATTA XORAZM TARIXINING NAZARIY ASOSLARI

F.Srochev –

NavDPI Tarix kafedrasida magistranti

Har bir xalqning davlatchilik va madaniyati tarixini o'rganish nafaqat ilmiy yoki nazariy, balki chuqur ma'naviy-ruhiy ahamiyatga ega bo'lib, har birimizda o'zimiz tug'ilgan va yashayotgan ona zamin bilan mustahkam aloqadorlik hissi rivojlantiradi. Mustaqillik yillarida xalqimizning o'z o'tmishiga qiziqishi kuchaydi. O'zligimizni anglash, tariximizni o'rganish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Chunki xalqimizning madaniy-ma'rifiy an'analari va merosini o'rganishda, milliy g'oyaning shakllanishida tarix fanining ahamiyati beqiyosdir. Qadimgi va boy tariximizni o'rganish, uni keng ommaga yetkazish har bir tarixchi oldida turgan dolzarb vazifadir.

Prezident Shavkat Mirziyoyev belgilab bergan muhim vazifalar va tarixchi olimlar oldiga qo'yilgan masalalar shundan iboratki, asl manbalarga tayangan holda Vatan tarixiga yangicha yondashib, qadimgi davrdan to bizning zamonimizgacha bo'lgan tarixiy jarayonlarni va voqealarni o'rganishimiz zarur.

Tarixchilarimiz zimmasiga o'lkamiz tarixini xolisona va haqqoniy yoritish, unga adolat nuqtai nazaridan yondashish va baho berish kabi ulkan vazifalar qo'yildi. "Mustaqillik yillari o'z o'tmishimizni, o'z madaniyatimizni xolisona bilib olish davridir. Bu jahon hamjamiyati, tarix oldidagi vazifamizni anglab olish davridir". Yozma manbalar ma'lumotlari ko'p hollarda arxeologik ma'lumotlar bilan tasdiqlanadi. Arxeologiya ma'lumotlarining guvohlik berishicha, milloddan avvalgi VII-VI asrlarda Baqtriyada shaharlar shakllanib bo'lgan edi. Oltindilyortepa (Aorn), Baqtriya (Bolo'i Hisor) va Qiziltepa kabi ko'hna shaharlar mustahkam himoya devorlari bilan o'rab olinadiki, ular bu hududlarda davlatchilik rivojlanishining asosi edi.

¹⁰³ Bu haqda qarang: Najmiddin Komilov. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. 1-kitob. -Toshkent. Yozuvchi, - 1996 Ibrohim Haqqulov Tasavvuf va she'riyat-Toshkent. G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 199146-bet; A.Erkinov Alisher Navoiy "Xamsa"si talqinining XV-XX asr manbalari. Fil fan. dok...diss.Toshkent 1998-yil

¹⁰⁴ Bu haqda qarang: Ibrohim Haqqul. Tasavvuf va she'riyat. Toshkent, G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991-yil, 39-bet

Baqtriyaning Ahamoniylar davlati tarkibiga kirganligi haqida yozma va arxeologik ma'lumotlar nisbatan ko'pchilikni tashkil etadi. Arxeologiya ma'lumotlariga ko'ra, milloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalariga kelib, Amudaryodan kechuv joyida va daryo yoqalab yo'llar bo'yida qal'alar (Sho'rtepa, Talashqon, Termiz, Xirmontepa) bunyod etiladi. Bu holatni olimlar Ahamoniylar ma'muriyatining Baqtriyadan Sug'dga o'tuvchi yo'llarni qattiq nazoratda tutgan bo'lishi mumkinligi bilan izohlaydilar. Bu davrga kelib Baqtriya aholisi joylashuvida ham sezilarli o'zgarishlar bo'lib o'tadi. Bronza davrida o'troq dehqonchilik manzilgohlari asosan Baqtriyaning shimoli-g'arbida markazlashgan bo'lsa, keyinroq bu ko'lam kengayib shimoli-sharqiy qismlarni ham qamrab oladi. Tog' oldi hududlaridagi vohalarda aholi turmush tarzi yanada qizg'inlashib borgan bo'lsa, Surxondaryo, Konfirnihon, Vaxsh, Yavansuv atroflarda yangi vohalar o'zlashtiriladi.

Dissertatsiyada Qadimgi Baqtriya dehqonchilik rayonlarining tuzilishi tabiiy-geografik joylashuv va shart-sharoitlarga qarab turlicha bo'lgan. Manzilgohlarning soni va o'zlashtirilgan yerlarning umumiy maydoniga qarab madaniy-xo'jalik vohalar bir nechta guruhlarga bo'lingan. Vohalarning chegaralari sug'orma dehqonchilik hududlari va sug'orish tarmoqlarining chegaralari bilan uzviy bog'liq edi.

Tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, davlatchilik jamiyatning ichida, o'z ichki qonuniyatlari asosida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Shakllana boshlagani 3,5 ming yildan kam emasligi ilmiy jihatdan asoslangan Baqtriya davlatchiligi buning yorqin misolidir.

"Katta Xorazm" konfederatsiyasida yetakchi bo'lgan "xorasmiylar" haqidagi ma'lumotlar Kichik Osiyolik tarixchi Gekatey Miletskiyning "Er tasviri" asarida uchraydi. Bu xalq Eron davlati hududidagi parfiylardan sharqdagi yerlarda yashagan va ularning "Xorasmiya" nomli shahri bo'lgan ekan.

"Tarix otasi" deb tan olingan va 9 qismdan iborat "Tarix" nomli asar yozgan Gerodot (480-425) ahmoniylar davlatining XVI satrapiyasiga (viloyati) kirgan xalqlar orasida parfiyaliklar, so'g'dlar, ariylar bilan birga xorazmiylar ham borligini ko'rsatadi. Bu xalqning nomi Doro I tomonidan mil. old. 517-515 yillarda Behistun qoya toshiga tushirilgan yozuvlarda ham qayd qilingan.

Buyuk Gerodot xorazmiylar yerlarini suv bilan ta'minlaydigan yirik daryo haqida ma'lumotlar qoldirgan. "Atrofi tog'lar bilan o'ralgan vodiya Akes daryosi oqib o'tadi — deb yozadi u. — Bu vodiya qachonlardir xorazmliklar qo'lida bo'lgan, u parfiylar, saranglar, famoniylar chegarasida bo'lib, ularning yerlarini sug'organ. Hokimiyatga forslar kelgach, bu vodiya podsho qo'lga o'tgan". Qadimgi Akes daryosining hozirgi nomi haqida olimlar orasida yagona bir fikr yo'q. Ularning ayrimlari bu daryoni Tajan, Gerirud, yana boshqa birlari esa — Amudaryoning nomi bilan bog'laydi.

"Katta Xorazm" muammosini o'rganish bir necha davrlarga bo'linadi. Uning dastlabki bosqichi — yozma manbalar, birinchi navbatda "Avesto"ni o'rganish bilan bog'liq bo'lgan. 1873 yilda Venada "Xorazm tarixi va xronologiyasiga doir" nomli kitobni nashr qildirgan nemis tilshunos olimi Eduard Zaxau "Avesto"da ko'rsatilgan "Kayrizao" mamlakati qadimgi Xorazm deb ta'kidlagan. Yana bir nemis olimi Yojef Markvart pahlaviy an'analarda zardushtiylarning Xorazmga ko'p e'tibor berganliklarini inobatga olib, bu yer "Avesto"da bir marta tilga olinishiga qaramay, u boshqa nom ostida berilgan degan hulosaga keladi. Olim "Avesto"dagi "Ar'yanem Vaychax"ning geografik o'rnini Xorazm bilan solishtiradi va bu afsonaviy mamlakat o'ziga bir necha qabilalarni birlashtirgan Xorazm podshohligi, ya'ni "Katta Xorazm" degan ilmiy taxminni 1901 yilda ilgari suradi.

"Katta Xorazm" mavzusining o'rganishdagi ikkinchi bosqich — arxeologik tadqiqotlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Bu muammoni o'rganishga akademik S.P.Tolstov katta hissa qo'shgan. U "Katta Xorazm"ning mavjud bo'lganligini isbotlash uchun dastlab yozma ma'lumotlarga, xususan Xitoy va arab manbalariga ham murojaat qildi. Natijada "Avesto"da tilga olingan "Qang'a" va "Ayr'yanem Vaychax" hududlari Xorazmning geografik o'rniga mos kelishini aniqladi. Olim Xorazm hududidagi mil. old. VII-VI asrlarga oid yirik irrigatsiya inshootlari — Davdon, Chermonyop, Gavho'ra kanallari va ularning yaqinidagi Ko'zaliqir va Qal'liqirdan topilgan moddiy manbalarni "Katta Xorazm" davlati tarixi bilan bog'lashga xarakat qildi. Natijada u "Avesto"da mavjud "Kvadrat Vara"ning tasviri bilan qadimgi Xorazm qal'alarining qurilish uslubidagi o'xshash tomonlar borligini aniqlashga muvaffaq bo'ldi.

Ammo barcha olimlar ham S.P.Tolstovning fikrini yoqlashmagan. Hususan, Janubiy Turkman arxeologik ekspeditsiyasi boshlig'i, akademik V.M.Masson ko'p yillik tadqiqotlari asosida Xorazmda davlat shaklidagi qabilalar uyushmasi bo'lganligi haqidagi fikrlarini shubha ostiga oladi.

"Katta Xorazm" haqidagi yevropalik olimlar tomonidan ilgari surilgan fikrni tahlil qilgan arxeolog A.S.Sagdullaev Xorazm davlati birlashmasining poytaxti deb taxmin qilinayotgan Ko'zaliqir qal'asi mudofaa devorlari bilan Baktriyadagi qadimgi Qiziltepa devori orasida o'xshashlik borligini isbotladi. Olim Xorazmning arxaiik davr madaniyati ob'ektiv asosda O'rta Osiyoning janubidagi xalqlar yodgorliklariga yaqin deb ko'rsatadi.

Ko‘rinib turibdiki, qadimda “Katta Xorazm” qabilalar konfederatsiyasi mavjud bo‘lganligini ko‘pgina tadqiqotchilar e‘tirof etsalarda, ular orasida yagona bir fikr yo‘q . Yangi manbalarning tadqiq qilinishi Xorazm tarixida iz qoldirgan ajdodlarimiz o‘tmishini haqqoniy yoritish va madaniy qadriyatlarimizni tiklashga xizmat qiladi

Adabiyotlar.

1. Mirziyoyev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz” mavzusidagi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi.-T.: “O‘zbekiston” , 2016.-56.
2. Mirziyoyev Sh.M. “Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi ” mavzusidagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutiya qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma‘ruzasi. - T.: “O‘zbekiston” , 2016.-48.
3. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat‘iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. - T.: “O‘zbekiston” , 2016.-102 b.
4. Sagdullayev A.S. Qadimgi O‘rta Osiyo tarixi. T., 2004.
5. Sagdullayev va boshqalar. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. T., 2000.

Internet malumotlari

- 1.Wikipedia
- 2.Ziynet.uz

KURASH SPORT TURI BILAN SHUG‘ULLANUVCHI 12 YOSHLI BOLALARNING JISMONIY RIVOJLANISH KO‘RSATKICHLARI

Jumayev Soxib Botirovich- Navoiy davlat pedagogika instituti doktoranti

Bugungi kunda yosh avlodni yuksak ma‘naviyatli, axloqiy pok, jismoniy barkamol qilib tarbiyalash bugungi kunda boshqa tizimlar qatorida jismoniy tarbiya va sport tizimi oldidagi ham muhim masalalardan biridir. Yurtimizda sog‘lom va barkamol avlodni voyaga etkazish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, jamiyatda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, ta‘lim tizimiga ilg‘or pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish, sport turlarini rivojlantirish hamda ularning ommaviyligini oshirish hozirgi davrda dolzarb masalalar hisoblanadi. Kurash azal-azaldan olijanoblik, mardlik va halollik timsoli, xalqimizning bir necha ming yillik tarixiga ega milliy-madaniy merosining bir qismi va bebaho boyligi hisoblanadi. Yoshlar orasida kurashni yanada rivojlantirish hamda ommalashtirish, o‘tib kelayotgan avlodga milliy iftixor va vatanparvarlik tuyg‘ularini mustahkamlash, shuningdek, jamiyatda sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va jahon sporti maydonlarida yuqori natijalarga erishishni ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 4-noyabrda “Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Bu qaror kurash milliy sport turimizni mamlakatimizda va jahonda yanada rivojlantirishga asos bo‘lmoqda.

O‘tkazilgan ilmiy tadqiqotlar va ilmiy izlanishlar yosh kurashchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, shug‘ullanib kelayotgan 12 yoshli kurashchi yoshlarning mashg‘ulotlar davomida jismoniy rivojlanish ko‘rsatkichlarining takomillashuv darajalarini aniqlash, ulardagi xato va kamchiliklarni bartaraf etish chora tadbirlarini ishlab chiqish ushbu tadqiqot ishining asosiy e‘tiborli qismi hisoblanadi. Test sinovi tariqasida umumiy jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlarini baholovchi testlardan foydalanildi.

12 yoshli kurashchilarning tezkor-kuch jismoniy sifat ko‘rsatkichlarini aniqlashga qaratilgan test sinovi 60 m masofaga yugurish mashqi orqali aniqlandi. Bajarilgan bu nazorat sinovi natijalariga ko‘ra yosh kurashchilarning Tajriba va nazorat guruhlarini o‘rtasidagi farq tajriba so‘ngiga kelib 0.3soniyani (qizlarda esa 0.2) tashkil etdi. Bunda tajriba guruhi ijobiy natijaga erishganini ko‘rishimiz mumkin.

Navbatdagi ilmiy nazorat sinovimiz 1000metr masofaga yugurish hisoblanadi. Ushbu nazorat sinovida 12 yoshli kurashchi bolalarning chidamlilik jismoniy sifat ko‘rsatkichlarining rivojlanganlik darajalari aniqlanadi. Olingan natijalarga ko‘ra kurash bilan shug‘ullanuvchi bolalarning Tajriba guruhi nazorat guruhiga nisbatan yaxshi natija qatd etdilar. Natijalarga kora tajriba va nazorat guruhlarini tajriba so‘ngida natijalari o‘rtasida 0.15daqiq(qizlarda 0.11)farqni ko‘rishimiz mumkin.

Tezkorlik jismoniy sifat ko‘rsatkichlarining rivojlanish dinamikasi berilgan ushbu nazorat sinovlarida quyidagi ko‘rsatkichlar qayd etildi. Hamma olingan natijalar davlat ta‘lim standartlari asosida tashkil etilgan. 12 yoshli shug‘ullanuvchilar orasida 4x10 m mokkisimon yugurish nazorat sinovida tajriba va nazorat guruhi qatnashchilari tajriba boshida qoniqarsiz va deyarli bir xil natija ko‘rsatishdi. Tajriba

yakunida esa tajriba guruhining natijalari yaxshilanganini ko'rishimiz mumkin. Tajribadan oldin farq 0.1 soniya(qizlarda 0.04), tajriba so'ngida esa 0.4 soniya(qizlarda 0.15)ga o'zgardi.

Keyingi jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari kuch va chidamkorlik jismoniy sifatini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib turnikda tortilish (qizlarda 90* ostida tortilish) nazorat sinovi orqali amalga oshirildi. Bunda 12 yoshli kurashchilarining ko'rsatgan natijalari tajriba nazorat guruhlariga nazar solsak, tajriba guruhi qatnashchilari nazorat guruhiga nisbatan yuqori natija qayd etishganlarini ko'rishimiz mumkin. Nazorat guruhida tajriba so'ngida ham ko'rsatkichlar qoniqarsiz qoldi. Natijalari tajriba boshidagi ko'rsatkichdan ko'ra yaxshilangan bo'lsada. Tajriba guruhida esa natijalarda o'sish kuzatildi. Nazorat guruhiga nisbatan tajriba ohirida ko'rsatkichlar 2.7marta (qizlarda 1.8) ijobiy bo'lganini ko'ramiz.

Bu safar turgan joyda uzunlikka sakrash nazorat sinovi ham portlovchi kuch jismoniy sifatni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, 12 yoshli kurashchilarining jismoniy rivojlanganlik darajasini aniqlashga ko'mak beradi. Olingan ilmiy pedagogik tajriba natijalar asosida tajriba guruhi ishtirokchi sportchilari tajribadan keyin qoniqarli baholanganini, nazorat guruhi qatnashchi kurashchilar esa qoniqarsiz natija ko'rsatganliklarini guvohi bo'lamiz. Tajribadan keyin ular o'rtasidagi farq 0.13metr(qizlarda esa 0.05) tashkil etdi.

Egiluvchanlik jismoniy sifat ko'rsatkichlarining rivojlanish darajalari aniqlasda oldinga egilish nazorat sinovida quyidagi ko'rsatkichlar qaytd etildi. 12 yoshli shug'ullanuvchi kurashchilar orasida nazorat sinovida o'g'il bolalarning tajriba va nazorat guruhi qatnashchilari tajriba boshida qoniqarsiz va deyarli bir xil natija ko'rsatishdi. Tajriba yakunida kelib tajriba guruhining natijalari yaxshilanganini ko'ramiz. Tajribadan oldin farq 0.6 marta(qizlarda 0.45), tajriba so'ngida esa 2.9 sm (qizlarda 1.7)ga o'zgarganini ko'rishimiz mumkin.

12 Yoshli kurashchilardan olingan nazorat sinovlari natijasiga ko'ra tajriba guruhida natijalari nazorat guruhi natijalariga ko'ra tajribadan so'ng balandlaganini ko'rishimiz mumkin. Tajriba va nazorat guruhi sinalluvchilari tajriba boshida kam o'zgarishli natija ko'rsatganligini ko'ramiz. Bundan shuni anglashimiz mumkinki, shug'ullanuvchilarga alohida sharoit va foydaliligi yuqori bo'lgan mashg'ulotlar tizimini ishlab chiqish yuqori samaradorlik keltirishini ko'rishimiz mumkin. Yosh kurashchilarga yetarlicha sharoit yaratish va mashg'ulot tizimini ishlab chiqish kelgusida dunyo miqyosida yuqori natijalarni qayd etishiga sabab bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 2015-yil 4-sentabrdagi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi (yangi tahriri) qonuni. B. 29.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 4-noyabrda "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori .B.18
3. Nurshin J.M. – O'zbek milliy kurashi. Toshkent. 1993.17-B.
4. Tastanov N.A. –Kurash turlari nazariyasi va uslubi. T.:2017.
5. Salomov R. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubi. Toshkent 2014. 51-b

ENHANCING LANGUAGE LEARNING THROUGH SUBJECT MATTER AUTHENTIC READING MATERIALS: BENEFITS, CHALLENGES, AND CLASSROOM APPLICATIONS

**Saidova Surayyo Yarqulovna-
Navoiy davlat pedagogika instituti
Fakultetlararo chet tillar kafedrasida katta o'qituvchisi**

Annotation. Reading's significance varies, from word recognition to language practice. Article focuses on using subject matter real materials in classrooms for learning. Authentic materials motivate, enhance comprehension, and encourage reading. They showcase language changes, cover various genres, and are versatile. Internet is a key source of diverse and accessible authentic content. Article highlights benefits: motivation, cultural insights, and real interaction. It acknowledges challenges of authenticity, like cultural biases. Material choice should match learners' needs and interests. Authenticity involves genuine language use and reader-text interaction. Personal experiences show success with authentic materials. Task-based activities and peer learning enhance learner engagement. Teacher's role in facilitating is essential for skill improvement.

Key words: Enhancing Language Learning, Subject Matter Authentic Reading Materials, Benefits, Challenges, Classroom Applications, Authenticity, Learners' Needs, Content Suitability, Exploitability, Readability

Значение чтения варьируется: от распознавания слов до языковой практики. Статья посвящена использованию реальных материалов по предмету в классах для обучения. Аутентичные материалы мотивируют, улучшают понимание и побуждают к чтению. Они демонстрируют изменения языка, охватывают различные жанры и универсальны. Интернет является ключевым источником разнообразного и доступного аутентичного контента. В статье подчеркиваются преимущества: мотивация, понимание культуры и реальное взаимодействие. Он признает проблемы аутентичности, такие как культурные предубеждения. Выбор материала должен соответствовать потребностям и интересам учащихся. Аутентичность предполагает подлинное использование языка и взаимодействие читателя с текстом. Личный опыт показывает успех при использовании аутентичных материалов. Действия, основанные на выполнении задач, и взаимное обучение повышают вовлеченность учащихся. Роль учителя в содействии имеет важное значение для улучшения навыков.

O'qishning ahamiyati so'zni tanib olishdan tortib til amaliyotigacha farq qiladi. Maqola tilni o'rganish uchun sinflarda sohaga tegishli autentik materiallardan foydalanishga qaratilgan. Autentik materiallar o'qishni rag'batlantiradi va tushunishni kuchaytiradi. Ular til o'zgarishlarini namoyish etadi, turli janrlarni qamrab oladi va ko'p qirrali. Internet xilma-xil va mavjud autentik kontentning asosiy manbaidir. Maqolada autentik materaillarning motivatsiya, madaniy tushunchalar va o'zaro ta'siriga e'tibor qaratilgan. Shaxsiy tajribalar autentik materiallar bilan muvaffaqiyatni ko'rsatadi. Vazifaga asoslangan faoliyat va tengdoshlarning o'rganishi o'quvchilarning faolligini oshiradi. Ko'nikmalarni oshirishda o'qituvchining yordam berishdagi roli juda muhimdir.

Introduction

Widdowson's statement on the use of authentic materials sets the stage: "It has been traditionally supposed that the language presented to learners should be simplified in some way for easy access and acquisition. Nowadays there are recommendations that the language presented should be authentic " (Widdowson 1990:67). This article aims to explore the integration of subject-related authentic materials in reading instruction. The focus is on employing genuine language materials that serve real-life purposes, thereby connecting learners with actual language usage.

Reading

Alderson's portrayal of reading as a private, intense, and pleasurable activity emphasizes its multifaceted nature (2000:28). Reading's meaning varies; it can involve recognizing written words or offer a chance to teach pronunciation and speaking. However, reading always possesses a purpose. Although often taken for granted, reading is a daily occurrence that everyone assumes as achievable. The purpose of reading hinges on its intended goal: survival, learning, or pleasure. Surviving necessitates reading to gather information from signs, advertisements, and schedules, with an immediate response to situational needs. Learning-driven reading occurs in classrooms and is goal-oriented. Reading for pleasure, on the other hand, is discretionary and not obligatory. Nuttall (1996) identifies key concepts underpinning reading: meaning, message transfer, reader-writer interaction, meaning derivation, and the interplay between reader, writer, and text. Reading operates through two approaches: Bottom-Up and Top-Down processing, each playing a role in comprehension. Schema theory, as described by Bartlett (1932), highlights the impact of existing knowledge and experiences on text interpretation, actively shaping comprehension.

Authentic Materials & Authenticity: Sources and Choices

Authentic texts, devoid of pedagogical intent, stand in contrast to artificial language created for educational purposes (Wallace 1992:145). They represent language as used naturally for genuine communication in the community (Peacock 1997). In contrast, non-authentic texts are instructional, focusing on specific language aspects. The latter often exhibit "false-text indicators" like overly structured sentences, repetitive structures, and less-than-natural readability. These indicators make them unsuitable for improving reading skills, as they lack the authenticity of real-world language usage. Authentic texts, derived from sources such as newspapers, magazines, TV shows, movies, songs, and literature, provide valuable materials for reading instruction. The internet emerges as an especially useful resource due to its continuous updates and interactive features. It offers a modern and easily accessible platform for a wide range of authentic materials. The use of authentic materials aims to prepare learners for real-world language encounters beyond the controlled classroom environment. Factors influencing the choice of authentic materials include content suitability, exploitability, and readability. The content should engage and interest students, aligning with their needs. Exploitability refers to a text's potential for teaching, enabling skill development. Readability involves assessing the linguistic complexity, vocabulary, and grammar within the text. Visual presentation

and variety also play a role in material selection, as they impact engagement and comprehension. Important Factors in Choosing Authentic Reading Materials

Suitability of Content

Does the text interest the student?

Is it relevant to the student's needs?

Does it represent the type of material that the student will use outside of the classroom?

Exploitability

Can the text be exploited for teaching purposes?

For what purpose should the text be exploited?

What skills/strategies can be developed by exploiting the text?

Readability

Is the text too easy/difficult for the student?

Is it structurally too demanding/complex?

How much new vocabulary does it contain? Is it relevant?

Important Factors in Choosing Authentic Reading Materials Authenticity within the language classroom encompasses four facets: the authenticity of texts, learners' interpretations, conducive tasks, and the classroom's social setting (Breen 1985:61). Authentic materials, therefore, extend beyond texts themselves to encompass the interaction between reader and text. Reading entails decoding text and deriving meaning while reflecting an ongoing interaction between language and thought. The Use Of Authentic Reading Materials In The Classroom

The integration of authentic materials in classrooms serves to "expose" students to genuine language use, bridging the gap between educational settings and real-life language contexts. While some argue that authentic texts lose authenticity when removed from their original context (Wallace 1992:79), they still offer real discourse, distinct from artificial classroom language. Authentic materials motivate learners, provide authentic cultural insights, and allow interaction with genuine language. Moreover, these materials reflect evolving language use, offering a variety of text types and versatile applications. Although any material can be authentic, the internet, with its vast and easily accessible content, emerges as a valuable source for fostering reading skills. The primary reason for using authentic materials lies in preparing learners for language encounters beyond the classroom, bridging the gap between controlled language learning and real-world language use. The teacher's role is to equip learners with awareness and skills, enabling them to understand authentic language usage. Authentic materials engage learners, validating language's real-world application and fostering motivation (Nuttall 1996:172). The varied text types inherent in authentic materials make them appealing, encouraging continued reading and fostering a sense of accomplishment. Despite their advantages, authentic materials pose challenges. Cultural biases and linguistic complexities can hinder comprehension. Additionally, some authentic texts are quickly outdated. However, unlike textbooks, authentic materials can be updated and replaced more efficiently. To mitigate challenges, the choice of authentic materials must consider learners' needs and interests. Content suitability, exploitability, readability, and presentation attractiveness are vital factors guiding material selection. The concept of authenticity transcends mere genuine language usage, encompassing the dynamic interaction between reader and text. Reading is a skill enriched by authentic materials, enabling learners to engage with real-world language and content. Davies' perspective underscores that understanding renders a text authentic, indicating the pivotal role of comprehension in authenticity (Davies 1984:192). Some Personal

Personal Experiences and Conclusions

In my personal encounter with integrating authentic materials into the classroom, I engaged advanced learners in an intensive reading course designed for institute psychology students. The course spanned 4 weeks, totaling 30 hours of teaching, with sessions held once a week for 2 hours each. The primary objective was to enable these students to comprehend and interpret English texts by the course's conclusion. The majority of students fell within the advanced to upper-intermediate level of proficiency.

Initially, I opted to utilize textbooks centered on English for Specific Purposes (ESP), experimenting with materials such as "Oxford English for Psychology." However, it became evident that the students were lacking motivation and the content was not sufficiently engaging. Consequently, I turned to internet resources, sometimes but not always, adapted authentic materials to incorporate various reading skills. For measuring the readability of the subject matter authentic texts, I used the most used and reliable website <https://readabilityformulas.com/free-readability-calculators.ph> and <https://readable.com/>. Specifically, I focused on developing skills for extensive and intensive reading, as well as skimming and scanning techniques. Extensive reading proved suitable for longer texts rich in information, while intensive reading

was employed for in-depth comprehension. Skimming and scanning were applied in pre-reading tasks, serving to activate the students' existing schemata and assist in gathering general or specific information.

Authentic reading materials that had not undergone simplification were introduced, and the approach adopted bore resemblances to The Minimal Teaching Strategy (Allwright, 1976). Employing task-based activities, group and pair work for peer learning, and collaborative error correction, the classroom dynamic shifted to minimize the teacher's central role. Preparation primarily involved curating suitable materials and designing tasks, while the actual classroom interaction was guided by monitoring, providing guidance, and offering feedback. The students exhibited high motivation levels and expressed a preference for working with authentic materials. They found these materials more captivating, up-to-date, and stimulating compared to conventional textbooks.

At an advanced level, the challenge did not revolve around vocabulary or language control, but rather around employing diverse reading skills when tackling authentic texts, which differed from their native language reading habits. The learners leaned toward employing a bottom-up approach, meticulously reading word by word and often resorting to translation. The overarching aim of the course, coupled with the integration of authentic materials, was to cultivate students' awareness of the reading strategies they employ in their native language and how to adapt these strategies to foreign language reading contexts.

Personal experiences involving authentic materials highlight their efficacy. For instance, in designing an institute psychology and history reading ESP course, authentic materials were employed to foster essential skills in advanced learners. Emphasizing task-based activities, peer learning, and teacher facilitation, the course aimed to enhance learners' reading skills and awareness of diverse reading approaches. Learners' motivation increased through engagement with authentic content, demonstrating the value of authentic materials in enhancing skill acquisition.

Conclusion

The utilization of subject-related authentic materials enriches reading instruction, exposing students to real language usage in genuine contexts. The advantages encompass motivation, cultural insights, and interaction with authentic language. While challenges like cultural biases and complexities exist, the benefits outweigh these concerns. The teacher's role in guiding material selection and facilitating authentic reading experiences is pivotal. Authentic materials transcend language learning, fostering a genuine connection between learners and real-world language usage. This integration equips learners to navigate language outside the classroom and underscores the dynamic interplay between authenticity, comprehension, and effective language acquisition.

References

- Alderson, J.C. (2000) *Assessing Reading* Cambridge, C.U.P
- Allwright, R. (1977) *Language Learning through communication practice ELT Document* 76,3:2-14
The British Council reprinted in Brumfit, C.J. & Johnson, K. (1979) *The Communicative Approach to Language Teaching* Oxford, O.U.P. pp 172-173
- Bartlett, F.C. (1932) *Remembering* Cambridge, C.U.P.
- Davies, A. (1984) *Simple, simplified and simplification: what is authentic?* in Alderson, J.C. & Urquhart, A.H. (1984) *Reading in a Foreign Language* London, Longman pp181-198
- Guariento, W. & Morley, J. (2001) *Text and Task Authenticity in the EFL Classroom* in *ELT Journal* 55(4), pp 347-353
- Martinez, A.G. (2002) *Authentic Materials: An Overview on Karen's Linguistic Issues* - <http://www3.telus.net/linguisticsissues/authenticmaterials.html>
- Peacock, M. (1997) *The Effect of Authentic Materials on the Motivation of EFL Learners* in *English Language Teaching Journal* 51, pp 2
- Richard, J.C. (2001) *Curriculum Development in Language Teaching* Cambridge C.U.P

SOG‘LOM TURMUSH TARSI - JAMIYAT RIVOJINING MUHIM OMILI

Alimova Dilnoza Isomiddin qizi-

Navoiy Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi maxsus fan o‘qituvchisi

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, iqtisodiy, siyosiy-ijtimoiy sohalarida islohotlarning bosqichma-bosqich amalga oshirilishi bilan bir qatorda, madaniy va adabiy merosimizga ham munosabat tubdan o‘zgardi. Bu jarayonda adabiy qadriyatlarning ijtimoiy hayotdagi va komil inson tarbiyasidagi o‘rni hamda mavqeiga e‘tibor kuchaymoqda.

Har qanday mamlakatning kuchi uning intellektual salohiyati bilan belgilanadi. Salohiyatga esa turli yo‘llar bilan erishish mumkin.

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ni tayyorlash jarayonida mamlakatimiz Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov mutaxassislar bilan uchrashgan paytlarida bu haqda gapirib, ikkita mamlakatni misol qilib keltirgan edilar. Bular Yaponiya va Amerika Qo‘shma Shtatlari.

Yaponiya Ikkinchi jahon urushidan keyin qisqa davr ichida eng rivojlangan davlatlar qatoriga qo‘shildi. U bunga nima asosida erishdi? Asosiy sabab ta‘lim tizimining takomillashgani va shu bilan birga yoshlarda o‘z ta‘lim tizimiga **ishonch** hosil qilganidadir. Vaholanki mazkur mamlakatda tegishli yer osti va yer usti boyliklari, ya‘ni tabiiy boyliklari yo‘q.

AQSH dunyodagi kuchli mamlakatlardan biri hisoblanadi. Ammo, u o‘zining mavqeiga boshqa yo‘l bilan erishdi. Amerika kuchli kadrlarni, intellektual kuchlarni, asosan boshqa davlatlardan jalb qilib oldi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi va bevosita rahbarligida ishlab chiqilgan kadrlar tayyorlash Milliy modeli qator noyob, takrorlanmas o‘ziga xos xususiyatlarga ega. U O‘zbekistonning xalqaro andozalardagi zamonaviy taraqqiyotini ta‘minlay oladigan dadil, mustaqil tafakkurli, malakali, bilimli mutaxassis, ayni paytda ichki insoniy sifatleri barq urib kamolotga yetgan kadrlarni tayyorlash maqsadini ko‘zlaydi. Bugungi kunda dunyo davlatlari o‘z byudjetining asosiy qismini ta‘limga yo‘naltirilganida va insonga yo‘naltirilgan kapital eng samarali kapital ekanligi shu sohalarining ko‘pgina mutaxassislari tomonidan ta‘kidlanmoqda.

Xususan zamonaviy dunyoda ta‘lim jamiyatda aholining kambag‘al toifasi ko‘rsatkichining kamayishiga, aholi bandligining o‘sishiga va jamiyatni har tomonlama rivojlanishiga asos bo‘luvchi o‘ziga xos imkoniyat sifatida namoyon bo‘lmoqda.

BMTning maxsus “hamma uchun ta‘lim” dasturi doirasida faoliyat olib boradigan monitoring guruhi dokladining hisob – kitoblariga qaraganda, agar aholisining daromadi juda ham past bo‘lgan mamlakatdagi fuqarolar maktabni o‘qiy olish asoslari bazasini o‘zlashtirgan holda tark etganlarida, 171 mln. aholi kambag‘allikdan qutulishi yoki butun dunyoda kambag‘allik indeksining 12 %ga qisqarishiga olib kelishi mumkin. YOki bir yil maktab ta‘limi fuqaro uchun o‘rtacha 10% ish haqining (daromadining) o‘sishiga asos bo‘ladi.

Ta‘lim jamiyatda sog‘lom turmush tarzining kengayishiga asos bo‘luvchi eng asosiy omillardan biridir.

Ta‘lim inson salomatligini yaxshilashning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. U millionlab onalar va bolalarning hayotini asrab qoladi, xastaliklarning oldini olish va ularga bardosh berishga ko‘maklashadi hamda zerikish ko‘lamini kamaytirishning muhim elementi bo‘lib xizmat qiladi. O‘qimishli insonlar xastaliklar to‘g‘risida mukammalroq ma‘lumotga ega bo‘ladilar, ularning oldini olish uchun kerakli chora-tadbirlarni ko‘radilar va o‘z vaqtida kasallikning belgilarini aniqlaydilar, shuning bilan birgalikda, ko‘proq sog‘liqni saqlash organlari xizmatlaridan foydalanishni ma‘qul ko‘radilar. Buni raqamlarda isbotlash uchun BMTning umumjahon xisobotidan qo‘yidagi ma‘lumotni keltiramiz: “... tug‘ish yoshidagi ayollarning ma‘lumotini oshirish orqali 1990-2009 yillar ichida 5 yoshgacha bo‘lgan 2.1 mln. bolaning hayoti asrab qolindi.

Onalarning o‘qimishli bo‘lishi nafaqat bolalar salomatligi, balki ularning o‘z sog‘liklarining himoyasida ham xuddi shunday muhim ahamiyat kasb etadi. Kuniga dunyodagi 800 ayol homiladorlik davrida va tug‘ruq jarayonida oldini olish mumkin bo‘lgan omillar tufayli dunyodan ko‘z yumishadi. Agar barcha ayollar boshlang‘ich ta‘limni to‘liq olishsa, onalar o‘limi 66% ga qisqargan va yiliga 189000 ayolning hayoti saqlab qolingani bo‘lar edi.¹⁰⁵

Ta‘lim sog‘lom jamiyatni rivojlantirishning muhim vositasidir.

Ta'lim demokratik prinsiplar mohiyatini anglash, bardoshlilik va uning asosida yotuvchi ishonchni targ'ib qiladi va fuqarolarning siyosiy hayotda ishtirok etishi uchun motiv yaratadi. Bundan tashqari ta'lim atrof-muhitni inqirozdan saqlashga iqlimning o'zgarish sabablari va oqibatlarini cheklashga ko'maklashadi. O'qimishli fuqarolar saylovlarda ishtirok etish o'z taqdirini hal qilishdek ma'suliyatli vazifa ekanligini ko'proq his qilishadi va shu sababli, saylovlarda ko'proq ta'lim ko'rgan insonlar ishtiroki kuzatiladi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim jamiyatning har sohasini rivojlantirish, xususan, xalqning salohiyatini oshirish, huquqiy ongini o'stirish, salomatligini yaxshilash, ekologik bilimni kengaytirish, siyosiy voqealarga qiziqish uyg'otish va hokazolarda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Ta'lim kishilarga vaziyatni to'g'ri baholash, ahamiyatini ahamiyatsizdan, foydalini zararlidan ajratishga o'rgatadi.

Birinchi Prezidentimiz I.A. Karimovning o'sib kelayotgan yosh avlodning ta'limiga alohida e'tibor qaratishining boisi ham shundaki, ... ma'naviy kuchli, jismoniy sog'lom va erkin fikrlay oladigan bo'lsagina, O'zbekiston kelajakda mustahkam, barqaror va yakkil mamlakat bo'la oladi.

SOG'LOM TURMUSH TARZIGA RIOYA QILISHNING IJTIMOY-MANAVIY TAHLILI

Xalilova Go'zal Qobilboy qizi-

Navoiy Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi maxsus fan o'qituvchisi

Salomatlik va tiriklik o'zidan o'zi ta'minlanmaydi, ular shaxsning ma'lum bir xatti-harakatlarining mahsullaridir. Tug'ilish qanchalik sirli, mo'jiza sanalmasin, insonni ongli mavjudotga aylantiradigan, yaratib va o'z quvvatidan faxrlanib yashashga o'rgatadigan narsa ijtimoiy-tarbiyaviy omillardir. Insonga hayot mag'zini, ya'ni qanday yashash kerak, nimalar bilan band bo'lish va qanday qilganda inson borliqdan mamnun, ezgu amallarga moyil, jamiyat bilan inoq yashashi mumkin, degan savollarga javob beradigan ijtimoiy-tarbiyaviy omillar o'rgatadi. Falsafiy antropologik ahamiyatga ega bu savollar o'z navbatida salomatlik, tiriklik va inson xatti-harakatlariga, faoliyatiga ham taalluqlidir. Chunki jismoniy madaniyatni tiriklaksiz, xatti-harakatlarsiz va faoliyatsiz idrok etish qiyin. Tiriklik jismoniy madaniyatning asosiy substansiyasi, mag'zi va pirovard natijasi hamdir. Inson jismoniy mashqlar bilan shunchaki shug'ullanib qolmaydi, u avvalo tirik va salomat yurishni istaydi, o'z hayotini, yashash maqsadini tirikligi va salomatligi orqali qadrlaydi, baholaydi.

Teologik ta'limotlar jismoniy madaniyat masalalari bilan shug'ullanmaydi, degan qarash keng tarqalgan. Shuning uchun jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi teologik yondashuvlarni esga olmaydi, tahlil qilmaydi. Lekin dinga oid meditatsiyalar, namoz o'qish, yoga mashqlarini bajarish kabilarda urg'u jismoniy mashqlarga berilishini payqamaslik mumkin emas. Hatto eng ortoksal diniy ta'limotlar ham o'zining meditatsiya usullariga ega, ularni jismoniy mashqlar va jismoniy tarbiya sifatida talqin qilish mumkin.

Teologik ta'limotlar inson salomatligiga va sog'lom turmush tarziga befarq emas. Masalan, inson salomatligi va sog'lom turmush tarzi islom ta'limotining mohiyatiga singdirilgan. Mashhur mutasavvif, orif zot Xoja YUsof Hamadoniy inson hayotiga, salomatligi va sog'lom turmush tarziga oid falsafiy antropologik mohiyatga ega "Risola dar odobi tariqat", "Risola fi annal kavna musaxxarun lil inson", "Risola dar axloq va munojot", "Rutbat ul hayot! ("Hayot mezon") degan kitoblar yozgan. U muridiga qarata yozadi: "Alloh taolo seni sevgan va rozi bo'lgan ishlarda muvaffaq qilsin, "tirik (jonli) kim va tiriklik (hayot) nima?" deb so'radig. Javob: Tavfiq Allohdan. Bilginki, basirat va yaqin ahli qoshida, tirik - bu tinch osuda kishidir. "Tiriklik" esa tinchlik, xotirjamlikdir. yetti qavat osmon va yerning maxluqoti, tinchlik va xotirjamlikning mohiyati haqida hamfikrdirlarki, har bir kishi bir narsa bilan osuda, tinch va sokindir. Ammo tasalli va xotirjamlik joylari turlichadir. Hammaning o'z mavqe maqomi va aholiga ko'ra bir tasalli makoni mavjud. Inson uning mavjudligi bilan huzur halovat, rohat va taskin topadi. Uni yo'qotganida esa sarosima va iztirobga tushadi. U bilan rohatlanib, tasalli topgach, ko'ngillar xotirjam bo'ladi"¹⁰⁶. Orif fikriga ko'ra, inson qalbi osudalikni, tasalli beradigan makonni istaydi. Xotirjamlik va tinchlik unga orom beradi. Bu fikrlar jismoniy faollik tamoyiliga zid, ammo u so'fiyona talqinga ega. Sufizmga ko'ra, serharakatchanlik emas, balki osudalik, bosiqlik, osoyishtalik va ruhga tasalli beradigan makon topmasdan murid, so'fi izdoshi bo'lish mumkin emas. Keyin Xoja YUsof hamadoniy yozadi: "dunyo bezaklari bilan tasalli topib ovungan kishining saodati bu aldanish saroyi bo'lmish dunyoning arzimas molini jamlash, man qilish, olish va berishdir. Bu kishi dunyo bilan umr kechirmoqda, demak dunyo bilan tirikdir. Bu holat Odam bolasining

hayot martabasi va manzilidagi eng qadrsiz va tuban darajadir”¹⁰⁷. Mutasavvif dunyoviy lazzatlar va zavqlarga mehr qo‘ymaslikka undar ekan, insonning barcha xatti-harakatlari imon va yashash zarurati o‘rtasida, ya’ni ratsional bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi. “Dunyoning, - deb yozadi mutafakkir, - ortiqcha ishlaridan yiroqlashish va saqlanishda inson mavjud vaziyat va ehtiyojiga ko‘ra mashaqqat tortishi kerak. agar bozorchi bo‘lsa, ehtiyojiga ko‘ra bozorga borsin. Tijoratchi bo‘lsa, nafaqasi va kirim chiqimiga qarab tijorat qilsin. Ishlab chiqaruvchi bo‘lsa, o‘zi va oilasining hojatini hisobga olgan holda ishlasin. Xalq tabaqalarini, amir ma’mur, rais xizmatkor, qozi tobe, olim tolib va hakoza barchasini yuqoridagilarga qiyoslash mumkin. Dunyo molini yig‘ishda haddan oshmaslik, ehtiyojiga ko‘ra yeb ichish, ro‘zg‘or tebratish, oila qurish va hokazo bilan kifoyalanish hamma uchun zaruriydir. Insonga bu narsalar ishlovchi va hammoli bo‘lgan nafsning yashashi uchun zaruratdir. Zaruratning esa me’yori va chegarasi bo‘ladi. U mutlaq va bepoyon emas”¹⁰⁸. Mutasavvif inson xatti-harakatlarini, mehnatini uning zaruriyati, ehtiyojlari bilan bog‘laydi, ushbu narsalardan oshmaslikka chaqiradi. Dunyo orttirishda, hazz huzurga berilishda, xatti-harakatlarda me’yorni bilish va unga amal qilish so‘fiylar targ‘ib qiladigan asosiy tamoyildir¹⁰⁹. Jismoniy xatti-harakatlar ham ana shu ehtiyojlar doirasida bo‘lishi tavsiya etiladi. Serharakatchanlikni teologiya qo‘llab-quvvatlamaydi, chunki kishi diqqati xudodan yiroqlashadi. Hamadoniy ta’kidiga ko‘ra, kishi dunyo zavqlarisiz kun ko‘rolmaydi, uning ovqatlanishi, uxlashi, orzularga berilishi, jismoniy xatti-harakatlari tufayli yuzaga keladigan mashaqqatlarga chidashi zjaruriy holdir. “Badan - din omonat topshirgan bir ulovdir va shariat vazifalarini bajaruvchi hammoldir. Badanning shariat yukini qo‘tarishi, diniy vazifalarni ado etishga doim tayyor turishi, islom dini ko‘rsatmalariga bo‘ysunishi va niyahoyat insonning nima yeb ichayotganiyu qanday kiyinayotganiga e’tibor qilishi Haq taolaga itoat hamda xayrli ishdir”¹¹⁰. Bulardan ma’lum bo‘ladiki, shaxsning jismoniy va ruhiy xatti-harakatlari, hayoti Haq taolaga qaratilgani bilan e’zozli. “Badan din yo‘lida g‘oziyning otidan va hojining tuyasidan afzal bo‘lmaganidek, tuban ham emas. Haq yo‘lida jiddu jahd qilish va haj yo‘lida ot va tuyaga yem-xashak berish Haqqa ibodat va diniy amallardan bo‘lsa, bundan ham afzalrog‘i - shariat hukmlarini va din ahkomlarini bajaruvchi badanni taomlashtirish, Haqqa itoat va yaqinlik qilishdir”¹¹¹. Inson qiladigan ishlar “foydali bo‘ladigan miqdordan oshmasa ular yaroqli va muvofiq bo‘ladi. Lekin foydali bo‘ladigan miqdordan oshsa, badanni eritib, qalbn kuydiradi”¹¹². Bu fikrlarni salomatlik va sog‘lom turmush tarziga oid ekani ko‘rinib turibdi. Umuman, islom dinida organizmga zarar keltiruvchi sharob ichish, kayfu safo va hirsga berilish, keragidan oshiq ovqat yeyish taqiqlanadi. Demak, teologik ta’limotlar inson salomatligi va sog‘lom turmush tarzini mo‘tadillik tamoyimiliga qurish tarafdoridir.

Ommaviy jismoniy mashqlar, fizkultura mo‘tadillikni qo‘llab-quvvatlaydi, professional sport “miqdordan oshish”ga intilishdir. Ba’zi kishilar o‘zini professional sportda sinab qo‘rmoqchi bo‘ladi, bu ularning huquqi, biroq jismoniy mashqlar organizmga zarar keltirmasligi, balki, aksincha, uning normal o‘shishiga, shakllanishiga yordamlashishi kerak. Bu o‘rinda teologik yondashuvda ratsionallik, anglanganlik mavjud. SHaxsning organizm talablari va imkoniyatlariga zid jismoniy mashqlari beiz ketmaydi, ular keyingi yillarda o‘z ta’sirini ko‘rsatadi, hatto salomatligini yo‘qotishga olib kelishi mumkin. Me’yordagi jismoniy mashqlar organizmni bardam, tetik va chaqqon qiladi, kundalik yuklarni yengishga va ijtimoiy vazifalarni kerakli saviyada, darajada bajarishga yordam beradi. Me’yoridan oshgan jismoniy mashqlar, yuk (nagruzka) badanni toliqtiradi, muddatidan oldin qaritadi, shuning uchun ham professional sportchilar ichida 90-100 yil umr ko‘rganlar deyarli uchramaydi, mo‘tadil jismoniy tarbiya va jismoniy mehnat bilan shug‘ullanganlar ichida esa ko‘plab 100 yoshdan ziyod umr ko‘rayotganlar bor. Gerontologlar uzoq umr ko‘rishni uzluksiz jismoniy xatti-harakatlar, mo‘tadil mehnat, toza havoda bo‘lish, organizmga zarar keltiruvchi narsalarni iste’mol qilmaslik bilan bog‘laydilar¹¹³. Insonning jismoniy potensiali chegaralangan, buni unutmazlik darkor. Jismoniy madaniyat ushbu potentsialning organizm filogenetik va fiziologik rivojlanishini ta’minlashi, kundalik vazifalarini normal bajarishi uchun zarur darajada ushlab turish imkonidir.

¹⁰⁷ Ўша асар. 15-16 б.

¹⁰⁸ Ҳамадоний, Хожа Юсуф. Рутбат ул ҳаёт (Ҳаёт мезони). Рисолалар. - Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2019. 24 б.

¹⁰⁹ Қаранг: Книш М.С. Мусулманский мистицизм. - СПб., Питер, 1998. С. 23-29.

¹¹⁰ Ҳамадоний, Хожа Юсуф. Рутбат ул ҳаёт (Ҳаёт мезони). - Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2019. 30-31 б.

¹¹¹ Ҳамадоний, Хожа Юсуф. Рутбат ул ҳаёт (Ҳаёт мезони). - Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2019. 30-31 б.

¹¹² Ўша асар. 109 б.

¹¹³ Қаранг: Основы геронтологии. Коллективная монография.-- Симфереполь, "Алекс", 2016. С.45-47.

BIOLOGIYA VA KIMYO FANLARNI O'QITISHDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARINING O'RNI

Homidova Zilola Yunusovna-
PROFI UNIVERSITY Navoiy filiali Ta'lim turlari va tillar fakulteti dekani
E-mail:zilolahomidova@gmail.com
Tel:+99890 665 96 75

Annotatsiya Ushbu maqolada biologiya va kimyo fanlarni o'qitishda AKTning o'rni haqida ma'lumotlar ko'rsatib berilgan. Biologiya va kimyo fanini o'qitishda ATdan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning fan asoslarini o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishlari va ehtiyojlarini rivojlantirish.

Kalit suzlar: ta'lim, axborot, uzluksiz, vosita, texnologiya, maktab, o'quv, elektron, virtual, innovatsiya.

Uzluksiz ta'lim tizimida tashkil etiladigan o'qitish jarayonining samaradorligini oshirish yuzasidan qabul qilingan me'yoriy hujjatlarda pedagogik va ATdan uyg'un foydalanish muhim vazifa sifatida belgilangan. Tabiiy fanlar, jumladan, biologiya, kimyo va geografiya fanlarini o'qitishda ATdan foydalanish uchun biologiya va kimyo ta'limi mazmunining o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish zarur.

Tabiiy fanlarni o'qitishda foydalaniladigan AT quyidagi vazifalarni bajaradi: ta'limiy-o'quvchilarga o'rganiladigan mavzu bo'yicha asosiy va qo'shimcha materiallar, asosiy tushuncha va ularning izohlari, turli jadvallar, diagramma, murakkab ilmiy va ishlab chiqarish xarakteridagi tajribalar to'g'risida keng qamrovli bilim berish imkoniyati vujudga keladi. O'quvchilarning o'quv faoliyatini yo'naltirish o'quvchilar AT mahsulotlari bo'lgan ta'lim beruvchi, modellashtirilgan va nazorat dasturlari, shuningdek, animatsiyalar vositasida ishlash barobarida, mazkur dasturlar o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarishni ham o'zida mujassamlashtiradi, ya'ni o'quvchilarni chuqur va mustahkam bilim olishga yo'naltiradi. Ko'rgazmalilik: boshqa o'qitish vositalaridan farq qilib, AT mahsullari bo'lgan animatsiyalar biologik va kimyoviy jarayonlarni harakat va dinamik tasvirlaydi, shu sababli, o'qitish jarayonida uning o'rni beqiyos. **Nazorat:** biologiya va kimyo ta'limining barcha shakllari: dars, darsdan tashqari ishlar, sinfdan tashqari darslarda, shuningdek, darsning barcha bosqichlarida o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish va baholash, nazoratning haqqoniyligi, muntazamliligi, keng qamrovliligi, takrorlanuvchanligini amalga oshiradi. **Rivojlantiruvchi:** o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish dasturlaridagi o'quv topshiriqlarning qiyinlik darajasiga ko'ra reproduktiv, produktiv, qisman-izlanishli va ijodiy xarakterda bo'lishi o'quvchilarning topshiriqlarni bilimi, ehtiyoji va qiziqishiga mos holda keyingi bosqich topshiriqlarini bajarishga bo'lgan intilishini orttiradi, fan asoslarini mustahkam o'zlashtirishiga zamin yaratib, shaxs sifatida rivojlanish imkoniyatini vujudga keltiradi. **Tarbiyaviy** o'quvchilarning axborot dasturlari bilan ishlashi natijasida o'quv va aqliy mehnat ko'nikmalari rivojlantiriladi, ilmiy dunyoqarashni rivojlantiradi, tabiat va undagi ob'ektlarni o'rganish ikkita olam (makro va mikroolam)ga ajratilib, biologiya va kimyo fani o'zining mazmuniga ko'ra, aksar hollarda mikroolam, hujayrada boradigan jarayonlar, masalan, modda va energiya almashinuvi, fotosintez, oqsillar biosintezi, biotexnologiya va gen muhandisligiga doir o'quv materiallarini animatsiyalar orqali o'rgatib, o'quvchilarning abstrakt tafakkuri va ilmiy dunyoqarashini rivojlantiradi. Biologiya va kimyo fanini o'qitishda ATning yuqorida qayd etilgan vazifalarini e'tiborga olgan holda, ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish yo'llarini belgilash va amaliyotga joriy etish bugungi kunda dolzarb vazifa sanaladi. ATdan foydalanilgan darslar axborotlarga boy, ko'rgazmali, interfaol bo'lib, vaqtdan unumli foydalanish, har bir o'quvchining o'z tempi bo'yicha bilim olish, o'qituvchida esa, o'quvchilar bilan tabaqalashtirilgan va individuallashtirilgan ta'limni amalga oshirish imkoniyati vujudga keladi, shu bilan bir qatorda o'qitishda natijalarini nazorat qilish va baholash uchun zamin yaratadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilishi o'quvchilarning hujayra, to'qima, kimyoviy elementlar, atom, molekulaning tuzilishi, modda va energiya almashinuvi, fotosintez, oqsillar biosintezi kabi jarayonlar haqida tasavvur qilishlari, abstraksiyalash va xotirada saqlash imkonini kengaytiradi. O'quvchilarning motivlari va o'zlashtirish darajasi e'tiborga olingan holda zarur hollarda takroran o'rganish va o'quvchilarning bilimidagi bo'shliqlarni to'ldirish imkonini beradi. Darslarda animatsiyalardan foydalanish darsning barcha bosqichlarida o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishga olib keladi. Biologiya va kimyo fanini o'qitishda quyidagilardan foydalanish mumkin: har bir mavzu mazmuniga asosan ko'rgazmalilikni amalga oshirish, ya'ni multimediali taqdimot materiallari; biologik va kimyoviy jarayonlarning animatsiyasi; virtual laboratoriya va amaliy ishlar; ishlab chiqarish korxonalariga virtual

ekskursiya; biologik va kimyoviy jarayonlarning modellashtirilgan dasturlari; biologik va kimyoviy jarayonlarning ta'limiy dasturlari; o'quvchilarning mavzular bo'yicha o'zlashtirgan bilimlarini nazorat qilish va baholash uchun nazorat dasturlari; o'quvchilarning mustaqil ta'limi va ishi uchun o'quv-axborot saytlari; didaktik o'yinga asoslangan animatsiyalar; qiyinchilik darajasi turlicha bo'lgan ijodiy topshiriqlar dasturi; ATdan, shuningdek, quyidagi maqsadlarda foydalanish mumkin: modul dasturlari orqali o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish-boshqarish; qo'shimcha materiallar to'plash va ular ustida mustaqil ishlash; didaktik o'yinlar, boshqotirmalarni yechish.

Demak, biologiya va kimyo fanini o'qitishda ATdan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning fan asoslarini o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishlari va ehtiyojlarini rivojlantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva O'. Pedagogik texnologiya. – T.: TDP, 2015.
2. Mahkamov U., Tilyaboyeva N. Kasbiy ta'lim. – T.: TDIU nashriyoti, 2007.
3. Maxmudova M. A., Nasirova Sh.N. Kompyuter dasturlari vositasida o'quvchilarning bilim egallashga qiziqishlarini rivojlantirish "Mug'allim hem uzluksiz bilimlendir" Ilmiy-metodikaliq jurnal № 5 2019 jil. Nukus – 2019, 25-27 bet

QONUN CHIQARUVCHI HOKIMIYAT SHAKLLANISHINING HUQUQIY ASOSLARI

**Salimov Sayyodjon Said o'g'li –
Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti**

O'z kelajagi va taraqqiyoti haqida qayg'uradigan har qanday adolatli davlat, albatta, davlat boshqaruvi va davlat hokimiyatini tashkil etishda demokratiya qonun-qoidalarini va tamoyillariga tayanadi. O'zbekiston Respublikasi ham mustaqillikka erishgach, o'z oldiga huquqiy, demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyati barpo etishni maqsad qilib qo'ydi va davlat boshqaruvida demokratiya yo'lini tanlab oldi. Bu maqsad yo'lida esa O'zbekiston keng qamrovli ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirdi. Bu islohotlarni markazida davlat hokimiyatini tashkil etish sohasi dolzarb masala sifatida ko'tarildi. Qonun ustuvorligini, insonning huquq va erkinliklari himoyasini ta'minlamasdan turib, demokratik va fuqarolik jamiyatini qurish haqida so'z yuritishga hech qanday asos qolmaydi. Birinchi prezident Islom Karimov —"O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li" nomli asarida yangilangan jamiyatning siyosiy va davlat tuzilishini quyidagicha ta'riflaydi: —"Qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati vakolatlarini ajratish asosida milliy davlatchilikni barpo etish, jamiyatning siyosiy tizimini tubdan yaxshilash, respublika hokimiyati bilan mahalliy hokimiyatning vakolatlari va vazifalarini aniq belgilab qo'yish, adolatli va insonparvar qonunchilikni vujudga keltirish lozim bo'ladi"¹¹⁴. Siyosiy hayotni tubdan o'zgartirish ishlarining ko'lamini anglash uchun Sobiq Ittifoqdan, eski mustabid tuzumdan qanday siyosiy meros qolganini yana bir karra eslash zarur bo'ladi. 1924-yilda amalga oshirilgan milliy-hududiy chegaralanish natijasida O'zSSR tashkil topdi¹¹⁵. O'zSSRning 1927-yilgi Konstitutsiyasi O'zSSR tashkil topgan va ikki shakllangan davrda paydo bo'lgan davlat hokimiyati va davlat boshqaruvi organlarining tizimi va tarkibiy tuzilishini mustahkamlab berdi. 1927-yilgi Konstitutsiyaga binoan O'zSSR Sovetlarining se'zdlari, MIK, MIK Rayosati va XKS O'zSSRning qonun chiqaruvchi organlari edi. 1927-yilgi Konstitutsiya —ochiq ovoz beriladigan unchalik umumiy bo'lmagan, unchalik teng bo'lmagan, ko'p pog'onali va bilvosita saylov huquqini belgilab qo'ygan¹¹⁶. Oliy Sovet faoliyatini 1978-yilgi Konstitutsiya yuzasidan tahlil qilsak ham O'zbekiston qonun chiqaruvchi oliy hokimiyat organi hamon davlat qurilishining eng muhim masalalarini hal eta olmas edi. Butun Sobiq Ittifoq davrida qonun chiqaruvchi hokimiyat faqat bajaruvchilik vazifasi bilan faoliyat olib bordi. Qonun chiqaruvchi organ Konstitutsiyada belgilangandek o'z vakolatlaridan foydalanib faoliyat yuritish olmas edi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach bunday cheklolarning bari ortda qoldi. 1991-yil 31-avgustda qabul qilingan —O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risidagi qonunning 5-moddasida shunday deyiladi: —O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va uning qonunlari ustundir. O'zbekiston Respublikasi davlat idoralarning tizimi hokimiyatni

¹¹⁴ 1 Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва таракқиёт йўли. – Т.: —Ўзбекистон, 1992. – 16-б.

¹¹⁵ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон Совет муштамлакачилиги даврида. – Т.: —Шарк, 2000. – 146-б.

¹¹⁶ Халилов Э.Х. Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар. – Т.: —Ўзбекистон, 2001. –74-б

qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyatiga ajratish tartibi asosida quriladi 117 . Bu, ilk bora, butun dunyo tomonidan e'tirof etilgan va tan olingan, demokratiyaga xos bo'lgan davlat hokimiyat bo'linish prinsipini O'zbekistonda ham joriy etilishi edi. Keyinchalik, 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 11-moddasida ham bu tizim quyidagicha belgilandi: - —O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi — hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi prinsipiga asoslanadi¹¹⁸ . Huquqiy asoslar yaratilgach, O'zbekiston qonun chiqaruvchi oliy davlat vakillik organi – parlamentni shakllantirishga qaratilgan bir qator islohotlarni amalga oshirdi. Mustaqillikni endi qo'lga kiritgan paytda, 1990-yil 18-fevral va 4- mart kunlarida o'tkazilgan saylov natijalariga ko'ra saylangan qonun chiqaruvchi hokimiyat organi – Oliy Kengash faoliyat yuritardi. Amaldagi, ya'ni Sobiq Ittifoqdan meros bo'lib qolgan qonun chiqaruvchi hokimiyat – Oliy Kengash bir palatali parlament edi. Mustaqillikka erishgach, Oliy Kengash tarqatib yuborilmadi, balki u o'z faoliyatini yana davom ettirdi.. Davlat hokimiyati vakillik organlari faoliyatining huquqiy asoslarini yaratilishi ular faoliyatining kafolati bo'lib xizmat qiladi. Shu bois O'zbekiston mustaqillikka erishgach, dastlabki e'tiborni davlat hokimiyati vakillik organlari tizimidagi organlar va ular faoliyatini huquqiy asoslarini yaratishga qaratdi. Oliy Kengashning XII chaqiriq ikkinchi sessiyasida 1990-yil 20-iyunda —Mustaqillik Deklaratsiyasi qabul qilindi va u davlat boshqaruvida asosiy qonun vazifasini bajarishi belgilandi. Bu Deklaratsiya kelgusida qabul qilinadigan Konstitutsiyaga tamal toshini qo'ydi. Oliy Kengashning 1992-yil 8-dekabrda bo'lgan XI sessiyasida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Konstitutsiyaning V bo'limi davlat hokimiyatini tashkil etish masalalariga bag'ishlanadi. Shu bo'limning birinchi bobi, Konstitutsiyaning XVIII bobi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisini shakllantirishga bag'ishlangan va uning 76-moddasida: —O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi Oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi , – deb mustahkamlandi. Yangi qonun chiqaruvchi hokimiyat – Oliy Majlis ham bir palatali parlament sifatida tashkil etilishi belgilab qo'yildi. Davlat hokimiyatining oliy vakillik organi – Oliy Majlis shakllanishining qonunchilik asoslarini yaratish masalasi eng muhim vazifa sifatida kun tartibiga qo'yildi.

THE ROLE OF ALLEGORY IN ENHANCING LANGUAGE COMPREHENSION: A PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE

Kobilova Makhfuza Sherali kizi-

Teacher at Profi University

maxfuza.qobilova.98@gmail.com

Abstract

This thesis explores the significant impact of allegory on language comprehension focusing on the way of engaging the reader's cognitive processes, fostering critical thinking, and encouraging deeper understanding of complex concepts.

Keywords: cognitive processes, allegory, critical thinking, language comprehension, complex concepts.

Роль аллегории в улучшении понимания языка: психологическая перспектива

Абстрактный

В этой диссертации исследуется значительное влияние аллегории на понимание языка, уделяя особое внимание способу вовлечения читателей в когнитивные процессы, развитию критического мышления и поощрению более глубокого понимания сложных концепций.

Ключевые слова: когнитивные процессы, аллегория, критическое мышление, понимание языка, сложные понятия.

Introduction:

Allegory is a powerful literary device that has been utilized to deliver deeper insight or moral lessons by demonstrating symbolic characteristics, events, or settings. It helps writers to convey complex ideas in an accessible manner with an illustration of a narrative framework. One of the popular examples of allegory is George Orwell's "Animal Farm" (1945) which presents the rebellion of farm animals against farmers to build a society based on equality and justice. But the pigs, who represent the ruling class, are corrupted and

117 —Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги 1991-йил 31-август қонуни. 5-модда

118 Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: —Ўзбекистон, 1992. – 11-модда,

oppressed over time by betraying the goals of the revolution. Through this allegory, Orwell critiques the corruption of power and the dangers of totalitarianism.

Allegory may be one of the most ancient literary genres, yet it always has something to say (Tambling, 2010). Ancient civilizations and religions have been using allegory in literature for centuries. The Epic of Gilgamesh uses allegory to explore themes of mortality and the search for immortality in ancient Mesopotamia. Plato's "Allegory of the Cave" is an analogy about how reality and knowledge are created in ancient Greece.

The use of allegory was also widely used in religious texts. For instance, the Bible contains a series of allegorical stories and parables teaching moral lessons as well as spiritual truths. Jesus' parable on the Good Samaritan is an allegory, emphasizing how important kindness and compassion are to others.

Allegory in other forms of art is widespread and can also be distinguished from literature. Artists often rely on allegorical symbols and motifs to express more profound meanings within visual art. Cuddon (2013) pointed out that an allegory is a story in verse or prose with a double meaning: a primary or surface meaning and a secondary or under-the-surface meaning. It is a story that can, therefore, be read, understood, and interpreted at two levels (and in some cases at three or four levels). It is thus closely related to the fable and the parable (p. 20). For instance, allegorical figures representing virtues, vices, or abstract ideas have frequently been included in Renaissance paintings. Likewise, an allegory may be used in music. Ludwig van Beethoven and other composers used rhythmic patterns as a way of representing individual characters or ideas. In Beethoven's Symphony No. 5, the repetition of a recurring four-note motif that is indicative of fate or destiny comes into play.

In addition, in the dialogue of politics, there is an allegory. Symbolic language and imagery are used by politicians and activists to communicate their message. Allegories are not merely texts, but rather rely on the existence of earlier sacred texts and are essentially concerned with language. They demonstrate how language can uncover humanity's loftiest spiritual objectives within the universe. Allegory presupposes that language possesses the ability to be holy, and can only be composed and comprehended intelligently within cultural contexts that hold language in high esteem, beyond a mere tool of communication (Quilligan, 1979). In expressing his vision of a better society and equality, such as in Martin Luther King Jr.'s "I had the dream" speech, allegorical language is used to do so. The idea of allegories is based on symbolism and metaphor, which requires both readers and listeners to be able to understand what they are saying. Individuals may gain a deeper understanding of the meaning and morals that are presented through their understanding of the language in an allegory. This understanding allows for a deeper understanding of the text or image, which allows individuals to fully appreciate the intended message.

In learning, language comprehension is also a key factor. Individuals have to comprehend the language used to understand what they are reading or listening to if they want to read or listen to allegorical works. If this is not understood, then the knowledge that has been communicated through an allegory may be lost or misunderstood. In addition, language comprehension makes effective communication possible by enabling individuals to read and absorb messages from other people.

A fundamental aspect of gaining knowledge is the ability to comprehend language. When engaging with allegorical literature, it is imperative to understand the language used to grasp the ideas conveyed. Without this comprehension, the intended meaning behind the allegory may be misconstrued or lost entirely. Moreover, language comprehension is crucial for effective communication, enabling individuals to accurately interpret messages, engage in meaningful conversations, exchange ideas, and convey complex thoughts and emotions. Deficiencies in language comprehension can result in misunderstandings and misinterpretations, impeding effective communication.

Language comprehension is an absolute must in educational settings as it is the cornerstone for students to acquire knowledge from textbooks, lectures, and other instructional materials. It is the fundamental ability that enables them to comprehend and retain information, engage in critical thinking, and apply their learning to real-world situations.

The Cognitive Engagement of Allegory

The utilization of allegory in literature proves to be a powerful tool for communicating abstract concepts in a comprehensible and relatable manner to readers. By incorporating symbolic characters, events, or settings, abstract ideas are given a concrete representation, making them easier to comprehend.

Allegorical stories follow recognizable narrative structures and genres, drawing readers into the plot and allowing them to emotionally connect with the characters. This emotional connection amplifies the impact of the underlying message and makes it more memorable. Allegory transforms the surface-level plot into a vehicle for conveying deeper meanings through symbolism and moral principles. The immersive and sensory experience of allegory enables readers to fully grasp the message being conveyed.

Allegory engages readers by stirring their curiosity and prompting them to question the symbolism and its connections to real-world issues. This active participation keeps readers engaged and motivated to uncover the allegorical meaning. By unraveling symbols, analyzing narrative structure, and interpreting the allegorical message, readers are intellectually stimulated and rewarded with a sense of satisfaction.

Recognizing patterns in a narrative can aid readers in comprehending the symbolic meaning behind them. For instance, in "Animal Farm," the pigs' gradual ascent to power represents the corruption and misuse of power in a political system. Decoding allegorical elements also requires inference, which involves making educated guesses or drawing conclusions based on available information. In "The Lion, the Witch, and the Wardrobe," the character of Aslan represents Jesus Christ, a conclusion that can be inferred from the character's sacrificial death and subsequent resurrection. Symbolic thinking is another crucial cognitive process in decoding allegory. It involves comprehending that one thing can represent or stand for something else. Readers must be able to draw connections between the concrete narrative elements and the abstract ideas they symbolize. In Nathaniel Hawthorne's "The Scarlet Letter," for example, the scarlet letter itself symbolizes sin and shame. Lastly, metaphors and personifications are important allegorical elements that require cognitive processing. Metaphors involve comparing two unrelated things to create a symbolic meaning, while personifications involve attributing human qualities or characteristics to non-human entities. Recognizing and analyzing these elements is essential for fully understanding the symbolic meaning conveyed through the allegory.

Allegory is a powerful tool for inspiring imagination and prompting readers to actively create meaning. By using concrete and tangible symbols and characters to convey abstract or complex ideas, allegory encourages readers to connect these elements and comprehend the underlying message through their imagination.

Additionally, allegory often allows for multiple interpretations, challenging readers to engage in critical thinking and analysis. Rather than presenting a straightforward narrative, allegorical texts encourage readers to consider different perspectives, make connections, and draw conclusions about the symbolic meaning behind the narrative elements. This active participation in constructing meaning not only stimulates imagination but also fosters a deeper engagement with the text.

Moreover, allegory prompts readers to reflect on their experiences and beliefs, bringing their knowledge and understanding to the interpretation process. By presenting abstract concepts through relatable and familiar symbols, allegory encourages readers to make personal connections and apply their experiences to the text. This personal engagement stimulates imagination and allows readers to actively construct meaning based on their perspectives and insights.

Critical Thinking and Interpretation

Allegory is a literary technique that encourages readers to explore texts beyond their surface-level understanding by presenting narratives rich in symbolism and metaphor. Unlike literal texts, allegorical texts require readers to delve deeper into the story and consider the hidden meanings behind the characters, events, and settings.

One way that allegory prompts readers to analyze multiple layers of meaning is through the use of symbolic characters. These characters often represent abstract concepts or archetypes that can be interpreted in various ways. For example, in Nathaniel Hawthorne's "The Scarlet Letter," the character of Hester Prynne can be interpreted as a symbol of sin, rebellion, or even female empowerment. By encouraging readers to explore different interpretations of these symbolic characters, allegory prompts them to analyze the text beyond its surface-level understanding.

Additionally, allegory prompts readers to interpret texts beyond surface-level understanding by presenting events and settings that have deeper symbolic significance. These events and settings often serve as metaphors for larger social, political, or philosophical ideas. For instance, in William Golding's "Lord of the Flies," the deserted island where the characters are stranded can be seen as a symbol of human nature and the inherent savagery within society. By analyzing the symbolic meaning behind these events and settings, readers are prompted to interpret the text on a deeper level.

Furthermore, allegory prompts readers to analyze multiple layers of meaning by creating narrative structures that invite interpretation and analysis. Allegorical texts often contain complex plotlines, ambiguous endings, and unresolved conflicts, leaving room for readers to draw their conclusions and make connections between different elements of the story. This encourages readers to engage in critical thinking and consider multiple perspectives, ultimately leading to a more nuanced interpretation of the text.

Exploring allegorical texts can provide readers with a multitude of benefits, promoting critical thinking skills in several ways. Firstly, readers are encouraged to analyze and question the text, leading to

active engagement with the material. By diving deeper into the hidden meanings and symbolism, readers must think critically about the author's intentions and the broader implications of the narrative.

Secondly, allegorical texts require readers to consider multiple perspectives and interpretations, which helps develop open-mindedness and empathy. Honig (1959) notes, "In simple terms, allegory means one thing but expresses another, subverting our usual expectations of language where words have straightforward meanings. This is achieved by exposing readers to different viewpoints and encouraging them to think beyond their preconceived notions, which is a crucial skill in today's diverse and complex world.

Furthermore, analyzing allegorical texts promotes problem-solving skills. The complex plotlines and ambiguous endings often found in allegories require readers to make connections, draw conclusions, and fill in gaps in the narrative. This fosters creativity and the ability to think outside the box when faced with ambiguous or challenging situations.

Moreover, analyzing allegorical texts can enhance readers' ability to analyze and interpret other forms of literature and media. The skills developed through analyzing allegories, such as identifying symbolism and metaphor, can be applied to various texts, including poetry, films, and artwork. This broadens readers' cultural literacy and enables them to engage more deeply with a wide range of artistic expressions.

Deepening Understanding of Complex Concepts

The use of allegory is a powerful tool in literature that enables authors to explain complex or abstract ideas. Symbolic representations and metaphors are used to make these ideas more relatable and easier to understand. Thrall (1960) compared allegories to "a form of extended metaphor in which objects and persons in a narrative, either in prose or verse, are equated with meanings that lie outside the narrative itself" (p. 8). This translation of complex concepts into familiar images or narratives helps readers grasp these ideas more easily. A great example of this is George Orwell's "Animal Farm," where animals on a farm represent political ideologies and power dynamics. This simplifies the underlying themes of the book and makes them more accessible to readers.

Allegory also encourages readers to interpret and analyze the text, creating depth and richness. The use of symbolism and metaphor invites critical thinking about hidden meanings and broader implications. Childs and Fowler (2006) identified allegories "as an 'extended metaphor' in which characters, actions, and scenery are systematically symbolic, referring to spiritual, political, psychological confrontations [in which] the action is assumed to take place in the mind and imagination of the audience"(p. 4). This engagement helps readers develop their understanding of complex ideas. In addition, allegory provides a safe space for readers to explore sensitive or controversial topics. By presenting these ideas through allegorical narratives, authors can distance readers from real-world situations and make it easier to engage with challenging concepts without feeling personally attacked or overwhelmed.

Allegory serves as a valuable tool for facilitating discussions and promoting a deeper understanding of complex subjects. Through symbolic representations and metaphors, readers can approach these subjects from a new perspective, making them more relatable and accessible. This, in turn, creates a space for dialogue and exploration, enabling readers to engage with the text and share their insights and interpretations. One of the advantages of allegory is its ability to create distance and detachment from real-world situations, allowing readers to discuss sensitive or controversial topics without feeling personally attacked or overwhelmed. For example, in George Orwell's "Animal Farm," animals represent political ideologies and power dynamics. By presenting these ideas through a farm animal lens, Orwell creates a safe space for readers to explore and discuss societal issues without directly confronting them.

Allegory also encourages critical thinking and analysis of the hidden meanings and broader implications within the text. Symbolism and metaphor add depth and richness, inviting readers to delve deeper into the layers of meaning. This engagement with the text promotes active participation in the interpretation process and allows readers to develop their understanding of complex ideas. Furthermore, allegory fosters empathy and emotional connection with the subject matter. By presenting complex ideas through familiar characters or narratives, allegory taps into readers' existing knowledge and experiences, making it easier for them to connect with the themes and messages. This emotional resonance enhances readers' engagement with the text and encourages them to invest in the exploration and understanding of complex subjects.

Additionally, allegory allows for multiple interpretations and perspectives. Symbolic representations in allegorical texts can be interpreted in various ways, encouraging readers to share their insights and engage in discussions with others who may have different interpretations. This exchange of ideas promotes a deeper

understanding of complex subjects by exposing readers to diverse viewpoints and challenging their preconceived notions.

Conclusion

Allegory has been a powerful literary tool for centuries, enabling authors to convey profound messages or moral lessons using symbolic characters, events, or settings. It demands mental engagement and facilitates effective communication and knowledge acquisition. Allegory captures readers' imaginations by presenting abstract ideas within relatable narratives, offering a range of interpretations. It cultivates critical thinking abilities and enhances comprehension of intricate topics, making them more approachable and relatable. Throughout history, allegory has been a powerful tool for conveying deeper meanings or moral lessons through symbolic characters, events, or settings. It's a way of making complex ideas more accessible and engaging for readers. To fully appreciate allegorical works, cognitive engagement is key, as it allows readers to decode abstract concepts presented through concrete narratives. This involves utilizing cognitive processes such as pattern recognition, inference, symbolic thinking, and interpreting metaphors and personifications. By prompting readers to analyze multiple layers of meaning, allegory encourages critical thinking skills that can be applied in various aspects of life. Ultimately, allegory facilitates discussions and promotes a deeper understanding of complex subjects, making it an invaluable tool for effective communication and knowledge acquisition.

References

1. Cuddon, J. A. (2013). A **Dictionary** of Literary Terms and Literary Theory fifth edition. UK: John **Wiley** Sons Ltd
2. Honig, W. K., Thomas, D. R., & Guttman, N. (1959). Differential effects of continuous extinction and discrimination training on the generalization gradient. *Journal of Experimental Psychology*, 58(2), 145–152. <https://doi.org/10.1037/h0048484>
3. Orwell, G. (1945). *Animal Farm*. Secker and Warburg.
4. Peter **Childs**, Roger **Fowler**. Taylor & Francis, **2006** - Criticism - 253 pages. A twenty-first-century version of Roger **Fowler's** 1973 Dictionary of Modern
5. Tambling, Jeremy. 2010. *Allegory*. London: Routledge. [[Google Scholar](#)].
6. Quilligan, M. (1979). The Text. In *The Language of Allegory: Defining the Genre* (pp. 25–96). Cornell University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctv5rdw1d.5>
7. Thrall, William Flint, Addison Hibbard, and C. Hugh Holman. "Allegory." A Handbook to Literature. 2nd ed. 1960. Internet Archive. Web. 16 Mar. 2010.

DISKURS TAHLILNING PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI

Nurimova Diyora-

Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada diskurs atamasi ham uning paydo bo‘lish tarixi haqida so‘z yuritiladi. Diskursiv tahlilning tilshunoslikda ishlatilish holatlari muhokama qilinadi. Bu atamaning dunyo tilshunos olimlari tomonidan berilgan ta’riflari xususida ma’lumotlar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: diskurs, tahlil, lisoniy, nolisoniy, lirik diskurs, grammatika, lug‘at tarkibi, matn, sotsiopragmatika.

Abstract: This article discusses the history of the term discourse and its emergence. Case of use of discursive analysis in linguistics are discussed. Information is given about the definitions of this term given by world linguists

Key words: discourse, analysis, linguistic, non-linguistic, lyric discourse, grammar, vocabulary content, text, sociopragmatics

DISKURS (fr. discours, inglizcha nutq, lot. discursus-dan " oldinga va orqaga yugurish; harakat, tiraj; suhbat, suhbat"), nutq, lingvistik faoliyat jarayoni; gapirish uslubi. Bir qator gumanitar fanlar uchun noaniq atama bo‘lib, uning mavzusi bevosita yoki bilvosita tilning faoliyati - tilshunoslik, adabiyotshunoslik, semiotika, sotsiologiya, falsafa, etnologiya va antropologiyani o‘rganishni o‘z ichiga oladi.

"Diskurs" ning barcha ishlatilish holatlarini qamrab oladigan aniq va umuman qabul qilingan ta’rifi mavjud emas va ehtimol ushbu atama so‘nggi o‘n yilliklar davomida keng ommalashganiga aynan shu narsa sabab bo‘lishi mumkin: nodavlat munosabatlar bilan bog‘liq turli xil tushunchalar turli xil kontseptual ehtiyojlarni muvaffaqiyatli qondiradi, an’anaviy g‘oyalarni o‘zgartiradi. nutq, matn, dialog, uslub va hatto til haqida. 1999 yilda rus tilida nashr etilgan frantsuzcha nutqni tahlil qilish bo‘yicha ishlar to‘plamiga kirish

maqolasida P. Serio ataylab to'liq bo'lmagan sakkiz xil tushuncha ro'yxatini keltiradi va bu faqat frantsuz an'analari doirasida. Ushbu atamaning polisemiyasiga parallel bo'lgan narsa, undagi hali ham aniqlanmagan stressdir: ikkinchi bo'g'indagi stress tez-tez uchraydi, lekin birinchi bo'g'indagi stress ham kam emas.

"Diskurs" atamasidan foydalanishning uchta asosiy klassi eng aniq ajralib turadi, ular turli milliy urf-odatlar va aniq mualliflarning hissalari bilan bog'liq.

Birinchi sinf ushbu atamaning amaldagi lingvistik qo'llanilishini o'z ichiga oladi, tarixiy jihatdan ulardan birinchisi maqola sarlavhasida ishlatilgan. *Nutqni tahlil qilish* 1952 yilda nashr etilgan amerikalik tilshunos Z. Xarris. Ushbu atama taxminan yigirma yildan so'ng tilshunoslikda to'liq talabga ega bo'ldi. "Diskurs" atamasining haqiqiy lingvistik qo'llanilishi o'z-o'zidan juda xilma-xildir, ammo umuman olganda, ularning orqasida an'anaviy nutq, matn va dialog tushunchalarini aniqlashtirish va rivojlantirishga urinishlar mavjud. Nutq tushunchasidan nutq kontseptsiyasiga o'tish F. de Sossyurga tegishli til va nutqning klassik qarama-qarshiligiga ma'lum bir uchinchi atama - nutqning o'ziga xos paradoksal va "ko'proq nutq" va shu bilan birga o'rganish bilan yanada qulayroq narsalarni kiritish istagi bilan bog'liq. an'anaviy lingvistik usullardan foydalangan holda, ko'proq rasmiy va shu tariqa "ko'proq lingvistik". Bir tomondan, diskurs kommunikativ vaziyatda yozilgan nutq va shuning uchun shaxsning nutq faoliyati bilan taqqoslaganda yanada aniq ifoda etilgan ijtimoiy tarkibga ega kategoriya sifatida qaraladi; N.D.Arutyunovanning aforistik ifodasiga ko'ra, "nutq hayotga singib ketgan nutqdir". Boshqa tomondan, zamonaviy (70-yillarning o'rtalaridan boshlab) nutqni tahlil qilishning haqiqiy amaliyoti, birinchi navbatda, o'zaro fikr almashish orqali amalga oshiriladigan, kommunikativ vaziyat doirasida axborot oqimining shakllarini o'rganish bilan bog'liq; Shunday qilib, dialogning o'zaro ta'sirining ma'lum bir tuzilishi aslida tasvirlangan bo'lib, u boshlanishi faqat Xarris tomonidan qo'yilgan butunlay strukturalist (garchi odatda bunday deb nomlanmasa ham) yo'nalishni davom ettiradi. Shu bilan birga, shu bilan birga, nutqning dinamik xususiyati ta'kidlanadi, bu diskurs tushunchasi va statik tuzilish sifatida matnning an'anaviy ko'rinishini ajratish uchun amalga oshiriladi. "Diskurs" atamasini tushunishning birinchi klassi asosan ingliz tilida so'zlashadigan ilmiy an'anada keltirilgan bo'lib, unga Evropa qit'asining bir qator olimlari kirgan; Biroq, ushbu an'ana doirasidan tashqarida Belgiya olimi E. Buyssans uzoq vaqtdan beri Sussyur oppozitsiyasining "uchinchi a'zosi" sifatida nutq haqida gapirib kelgan va frantsuz tilshunosi E. Benveniste "nutq" atamasi (shartli ravishda ozod qilish) o'rniga doimiy ravishda "nutq" atamasini ishlatgan.

So'nggi yillarda ilm-fan doirasidan chiqib, jurnalistikada ommalashib ketgan "diskurs" atamasidan foydalanishning ikkinchi klassi frantsuz strukturalistlari va poststrukturalistlariga, avvalambor M. Fukoga to'g'ri keladi, garchi A.Greymas, J. Derrida, Y. Kristeva; keyinchalik bu tushuncha qisman M. Pesche va boshqalar tomonidan o'zgartirilgan bo'lib, ushbu uslublar ortida an'anaviy uslub tushunchalarini ("uslub - bu shaxs" degan ma'noni anglatuvchi eng keng ma'noda) va individual tilni (qarang: an'anaviy) tushuntirish istagini ko'rish mumkin. iboralar *dostoevskiy uslubi*, *pushkinning tili* yoki *bolshevizm tili* kabi zamonaviyroq yangraydigan iboralar bilan *zamonaviy rus siyosiy nutqi* yoki *ronald Reyganning nutqi*).

Diskursiv tahlilga oid yuqorida keltirilgan nazariy hamda ilmiy qarashlar bu sohada jahon tilshunosligi ancha oldinda ekanligi ko'rinadi. O'zbek tadqiqotchilari ishlarida esa endigina qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda.

TALABALARDA EMPATIK MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

**Otaqulova Dilorom Azimjonovna-
Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi**

Ma'lumki, talabalik davri kasbiy kamolotga erishishning bir qismi, kasbiy o'zini o'zi anglashning yuqori bosqichiga to'g'ri kelib, bu yosh shaxsni shakllantirish jarayonida, juda muhim rol o'ynaydigan davr hisoblanadi. Shuningdek, ushbu yoshdagi yuqori talabalarining asosiy psixologik xususiyatlari sifatida, ilk bor mustaqil ravishda qaror qabul qilish, kelajak yo'lni tanlash, muhim hayotiy maqsadlarga ega bo'lish kabi xususiyatlar shakllanadi. Yu.I.Kulaginaning so'zlariga ko'ra, bolalikdan yoshlikka o'tish davri nafaqat shaxsiy kamolotining belgisi, balki madaniyatga intilish, ma'lum darajadagi bilim, me'yorlar va malakalar tizimini egallash, ular orqali shaxs samarali mehnat qilishini, hayotiy muvaffaqiyatlarga erishishi mumkinligi hamda ijtimoiy mas'uliyatga ega bo'lishni anglash, kabi sifatning shakllanishi bilan xarakterlanadi. Muallif ushbu fikr-mulohazalari bilan, voyaga yetish davrini jamiyat hayotiga qo'shilish, ishtimoiy me'yor va qoidalarining mazmunini anglash, ijtimoiy javobgarlikni his etish davri sifatida talqin etadi. Xorij tadqiqotchisi Dj Battervort ham, mazkur masalaga o'ziga xos yondashib, uni bolalikdan

kattalikka o'tish davri deb ta'riflab, undagi ijtimoiy shart-sharoit, jamiyatdagi o'zgarishlar va guruhiiy vaziyatlarni, shaxs intellektual taraqqiyoti va dunyoqarashiga samarali ta'sir etuvchi, psixologik omillar sifatida e'tirof etadi. Demak, muallifning ta'biriga muvofiq, yuqori sinf davri nafaqat ijtimoiy bosqichi balki, kasbiy ahamiyatga ega bilimlar va malakalarni anglash, kelajak sari intilish balki, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan munosabatlarni o'zlashtirish, boshqalarning muammolariga qiziqish, notanish his-tuyg'ular va tajribalarga befarq bo'lmaslik kabi, kasbiy xarakterologik sifatning shakllanish davri ham sanaladi. Biroq, jamiyatda birovlarining taqdiri, murakkab vaziyatlariga befarq, empatik qobiliyatlari sust darajada rivojlangan insonlarni uchratish ham tabiiy holdir. Ye.S.Goncharenko ta'lim sharoitida o'zaro empatik munosabat bildirish masalasini o'rganar ekan, empatik qobiliyat darajasi yuqori o'quvchilar shasini shunday ta'riflaydi: "Empatik o'quvchilar o'zini boshqalar o'rnida ko'ra oluvchi, boshqa shaxslarning his-tuyg'ulari, istaklari, g'oyalari va harakatlarini bevosita tushuna oluvchi, yaqin insonlarga ijobiy nuqtai – nazar munosabat qiluvchi, ularning his-tuyg'ularini ajrata oluvchi shaxslardir". Mazkur ta'rifga muvofiq, o'quvchilar shaxsi uchun ham, empatik qobiliyatlar (hamdardlik) o'ta muhim xususiyat sanalib, u sinf o'quvchilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi, hamkorlikdagi faoliyatni takomillashtiruvchi, boshqalarning taqdiriga e'tiborni oshiruvchi, ijtimoiy mas'uliyatni shakllantiruvchi psixologik jarayondir. G.M.Breslavning aytishicha, empatik qobiliyat odatda, hayotiy tajribaning o'sishi bilan orta boradi, shaxsning xatti-harakatlari va hissiy reaksiyalari qanchalik yetuk bo'lsa, empatiya bildirish ham, shunchalik osonroq bo'ladi. Boshqa bir tadqiqotchi G.Etcheogoenga ko'ra esa, zamonaviy psixologik amaliyotda, empatik qobiliyatlarni takomillashtiruvchi psixologik xususiyatlar sifatida muloqotga kirishuvchanlik, yuqori emotsional intellekt, refleksiya, hissiy barqarorlik, ijtimoiy mas'uliyatlilik, yuqori darajadagi ijtimoiy intellekt, rivojlangan ichki altruizm, yuqori darajadagi rivojlangan ijtimoiy idrok, sezgirlik, ekzestensial ehtiyojlarga ega bo'lish kabilar, ko'proq afgor omma tomonidan e'tirof etiladi. O'spirinlik yoshida namoyon bo'luvchi, aqliy yetuklikning sharti sifatidagi empatiya, ijtimoiy xulq-atvor va altruizmining stimulyatori sanaladi. Bu borada tadqiqotchi M. V. Osorinaning so'zlari juda ahamiyatga molik "g'oya" hisoblanadi. Tadqiqotchi shunday deydi: "Agar bolalik va o'smirlik davrida inson ota-onasi bilan empatik o'zaro munosabatga ega bo'lsa, u holda balog'at yoshida ham atrof-muhitga nisbatan salbiy munosabat namoyon bo'lmaydi. Ya'ni boshqalarning taqdiri va hayotiy vaziyatlariga, boshdan kechirayotgan hissiy kechinmalariga befarq bo'lmaydi". Muallif tomonidan aytib o'tilgandek, yuqori sinf o'quvchilarida mazkur xususiyatlarning shakllanganlik darajasi muhim sanalib, ushbu xususiyatlarsiz biror bir faoliyatda samarali natija ko'rsatish ehtimoldan holi sanaladi. Quyida empatik qobiliyatlarni takomillashtiruvchi ayrim psixologik xususiyatlar va ularni tadqiqotchilar tomonidan o'rganilganlik holati masalasiga to'xtalib o'tishga harakat qilamiz.

Ta'kid joizki, empatik madaniyat faoliyat va muloqotda shakllanib, u muloqot va faoliyatga tegishli ko'plab o'ziga xos bilimlar tizimini o'z ichiga oladi, ya'ni bunda tushunish, empatik tinglash, empatik munosabat, empatik kuzatish va boshqa tushunchalar farqlanadi. Muloqot va faoliyat ikki komponent sifatida, boshqa insonlar bilan o'zaro munosabat o'rnatishga, yordam qilish va hamkorlikda ishlash vaziyatlarida namoyon bo'luvchi, empatiya ko'nikmalar va qobiliyatlarni takomillashtirishga keng hissa qo'shadi. A.V.Kurpatov o'zining "Individual munosabat: Empatiya nazariyasi va amaliyoti" nomli monografiyasida yozishicha, empatik madaniyat o'quvchilar shaxsi shakllanishida o'ta ahamiyatli sanalib, u guruhiiy sharoitda shaxslararo munosabatlarni muvozanatli bo'lishiga keng imkon beradi. Bundan tashqari, empatik madaniyat nafaqat boshqa insonni konseptual tushunishga, balki boshqa insonlarning ichki dunyosiga hissiy kirib borish kabilarga keng yordam beradi. Tadqiqotchining so'zlariga ko'ra, o'quvchilarni empatik madaniyatga o'rgatish –bu o'z fikrlarini tinglash va ularni to'g'ri ifodalay olish, his-tuyg'ularni turlicha tasvirlash va ularni og'zaki ifodalay olish, muloqot sherigining hissiy holatini seza olish, shu asosda o'zining yaqin kishilari, tengdoshlari va boshqalar bilan konstruktiv munosabatlar o'rnatish kabi xususiyatlarni shakllantirish bilan xarakterlanadi. Ammo, shuni unutmaslik lozimki, empatik madaniyatini rivojlantirishga nafaqat psixologlar, balki o'qituvchilar va ota-onalar ham o'z hissalarini qo'shishlari lozim bo'ladi. Rejaga muvofiq, yuqori sinf o'quvchilarida yaxshi empatik munosabatlarni ta'minlovchi, ayrim psixologik xususiyatlarning turi hamda ularning empatik qobiliyatlar bilan uzviy aloqadorlik holati masalalariga to'xtalib o'tishga harakat qilamiz. Bizningcha, o'z hissiyotlarini erkin ifodalash yoki ularni boshqa tuyg'ular bilan identifikatsiya qilish jarayoni bu, insonlarning o'z sheriklariga va o'z faoliyatlariga his-tuyg'ularini har tomonlama to'g'ri yo'naltira olish qobiliyati hisoblanadi.

V.V.Boyko ushbu masalani quyidagicha izohlaydi: "agar o'zaro munosabatlarda hissiyotlar bir tomonlama yo'naltirilsa, unda shaxs o'z his - tuyg'ularini tartibga solishda qiyinchiliklarga uchraydi". Boshqa bir olim A.N.Bergfeldning yozishicha, his – tuyg'ularni yaxshi ifoda etish bu boshqalarni tan olish va ijtimoiy moslashuvchanlik uchun eng asosiy shartlardan biridir. Mazkur yondashuvga ko'ra, agar shaxs boshqalarning vaziyatlarini yetarli darajada anglay olmasa, doim tushukunlikni boshdan kechiradi, o'z his –

tuyg'ularini ko'proq noverbal tarzda namoyish etishga odatlanadilar. Ular shaxslararo munosabatlarda nima sodir bo'layotganligini tushunmaydilar. Bu yerda emotsional intellektning roli nazarda tutiladi. Tadqiqotchi D.Goulmanning aytishicha, ushbu holat nogiron shaxslarda ko'proq namoyon bo'lib, ularning emotsional intellekt darajasi boshqalarnikidan ancha past bo'ladi. Chunki ularda, hissiy -irodaviy sohaning namoyon bo'lishi, sog'lom bolalarnikiga qaraganda, ancha farqqa ega jarayon hisoblanadi.

Tadqiqotchilardan S.S.Opelat, N.D.Grebenyuk va Ye.V.Osadchayalarning xulosalariga ko'ra, har qanday his-tuyg'ularni tez anglash – bu bolalikdan shakllangan emotsional kompetentlik ko'nikmalarining o'ziga xosligi bilan xarakterlanib, u oilaviy muhit, ota-onalarning o'zaro munosablari kabilar bilan tavsiflanadi. Ya'ni bolani haddan ortiq munosabatlardan cheklash keyinchalik, unda sovuqqonlik va loqaydlik xususiyatlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Demak, bolalarda empatik qobiliyatning yetarli darajada shakllanishida ota-onalarning roli ham muhim sanalar ekan. I.O.Yeleferenkoning aytishicha, his-tuyg'ulardagi ortiqcha ekspressivlik boshqalarda g'azab va xijolat tortish hislarini keltirib chiqarishi mumkin. Bolalar yoshlikdan kattalar yuz ifodasi harakatlari va mimikalarini kuzatib borib, qaysi yuz ifodalari qaysi holatlarga mos kelishini bilib olishadilar. Yuqorida tahlil etilgan tarkibiy qismlar mazmunidan ma'lum bo'ladiki, empatik qobiliyatlarning samarali shakllanishi oilaviy muhit, trabiya, o'zaro munosabatlar kabilar ham uzviy aloqador hisoblanadi. Ayrim tadqiqotchilar empatik munosabat bildirish va his-tuyg'ularni individual ifodalashda yuzaga keladigan quyidagi qiynchiliklar turlarini ajratib o'tishga harakat qilishadi. Ya.Reykovskiyga ko'ra, ushbu qiynchiliklar quyidagilarda o'z aksini topadi:

- Jamiyatda qabul qilingan muloqot va ifoda shakllarini tushunmaslik;

- Shaxslararo munosabatlarda o'zini tuta bilmaslik ya'ni tanbeh eshitishdan, rad etilishdan, masxara bo'lishdan qo'rqish;

- Irsiy omillar – ota-onalardagi ayrim xususiyatlarning farzandlar xulq-atvoriga o'tishi;

- Oilada mavjud bo'lgan xulq-atvor me'yorlarini hech bir o'zgarishlarsiz o'zlashtirish va hokazo.

Darhaqiqat, hissiyotlarni intellektual jihatdan farqlash evolyusion xarakterga ega bo'lib, jamiyatdagi madaniy yangilanish bunga katta ta'sir ko'rsatgan. Tuyg'ularni farqlash, ularni ifodalashdan qaraganda ancha murakkab sanalib, u shaxslararo munosabatlarni tez idrok etish qobiliyati bilan ham tavsiflanadi. His-tuyg'ularning ekspressivlik xarakterini tadqiq etgan S.L.Rubenshteyn shunday deydi: "inson boshqalarning emotsional holatlarini tushunish uchun avvalo, usha tuyg'ularni o'zi boshdan kechirishi kerak". Xuddi shu bois ham, insondagi emotsional kompetentlik ko'nikmasi hayot davomida turli ijtimoiy – madaniy ta'sirlar ostida shakllanib boradi. Ya'ni, emotsional intellekt va kompetentlik empatik qobiliyatlar bilan uyg'un sanalib, hissiy munosabat bildirish jarayonida, ushbu ikki usurning ham roli yuqori sanaladi. Masalan, D.V.Lyusinaning ta'kidicha, boshqalarning hissiy kechinmalarini idrok etish, muloqotda samarador fikrlash, tuyg'ularni tushunish va boshqarish emotsional intellektning murakkab tarkibiy qismlaridan sanaladi. Ya'ni ushbu tarkiblar o'z his – tuyg'ularini boshqarish va boshqalarning his-tuyg'ularini anglash kabi holatlarga javobgar sanaladi. Yuqoridagilardan farqli o'laroq, kishilarning his – tuyg'ularini muvaffaqiyatli aniqlab olishda shaxs qadriyatlari tizimining roli yuqori hisoblanadi. Mazkur masalada I.N.Adreevaning izlanishlari e'tiborli sanalib, muallif empatik qobiliyatlarga keng xizmat qiluvchi, emotsional intellekt va tuzilishini quyidagi qismlarga ajaratadi:

- 1.O'z his-tuyg'ularini tan olish – bu shaxsning hissiy tajribasi bilan bog'liq bo'lib, u shaxslararo munosabatlar, hissiy tajribani birlashtirish va his – tuyg'ularni tavsiflash, qayta ishlash kabilar bilan xarakterlanadi;

2. His – tuyg'ularga ega bo'lish – o'z –o'zini boshqarish jarayoni bilan bog'liq sanalib, uning baqarorligi shaxsda jismoniy va ruhiy salomatlikni ta'minlaydi(I.A.Kolosunin 2017);

3. His – tuyg'ularni tushunish qobiliyati – bu insondagi o'z-o'zini anglash, empatiyaning yuqori darajasi, qaror qabul qilish qobiliyati kabilar bilan tushuntiriladi;

4. O'zaro motivatsiya – Ya'ni his – tuyg'ular insonlarni harakatga keltiruvchi kuch yoki hissiyotlar tana va ong ta'sir etuvchi psixologik asos sanaladi. Emotsional intellektning strukturasiga asoslanib, uning asosiy tipologik xususiyatlarini ajratib olish mumkin. Ya'ni insonlarga xos bo'lgan introvertlik, ekstrovertlik va neyrotiz tiplari bunga yaqqol misoldir. Demak, emotsional intellektning yuqori darajada rivojlanganligi, empatik munosabat bildirishning asosiy shartlaridan biri bo'lib, empatiya hodisasini tahlil etishda, emotsional intellektning rolini e'tiborga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Tadqiqotchi F.Yu.Vasilyukning fikricha, o'zlarining hissiy reaksiyalarini yaxshi nazorat qila oladigan insonlar yuqori hissiy barqarorlikka ega insonlar sanaladi. Mazkur ta'rifga ko'ra, empatik munosabatlar irodaviy sifatlar orqali nazorat qilinishi nazarda tutilgan. Ya'ni sabrtoqatlilik, qat'iyatlilik, e'tiborlilik, dadillik, o'zini o'zi boshqarish kabilar chidamlilikda namoyon bo'ladi, va bu keyinchalik hissiy barqarorlikka olib keladi. V.M.Pisarenko hissiy barqarorlik holati kechishini quyidagilar orqali tushuntiradi:

– Emotsional nazorat – ixtiyoriy ya’ni insonning o‘z hissiyotlariga egalik qilish darajasi (N.A.Рыbakova 2015);

– Hissiy motorik – bu psixomotor barqarorlik ya’ni hissiy kechinmalarning xatti – harakatlar bilan uyg‘unligi deb qaraladi.

P.M.Yakobson ham emotsional barqarorlik borasida o‘ziga xos yondoshib, uni har qanday vaziyatda faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishga hissa qo‘shadigan jarayon deb ta’riflaydi. Darhaqiqat, emotsional barqarorlik nafaqat vaziyat, balki barqaror empatik munosabatlarning sharti ham sanaladi. Emotsional intellekti yuqori darajada rivojlangan insonlar, boshqalarning holati va vaziyatlarini tez tushunadilar, ularga ko‘mak ko‘rsata oladilar shuningdek, jamiyatda ularning xatti-harakatlari xalqaro ko‘proq tan olinadi. V.G. Крыско o‘z tadqiqotida sheriklarning o‘zaro aloqalaridagi his-tuyg‘ulari va kayfiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan, o‘ziga xos psixologik jihatlarni ko‘proq e’tiborga olishga harakat qilgan. Ya’ni kundalik hayotda inson bolaligidanoq muloqot qilishni o‘rganadi shuningdek, u yashaydigan muhit va insonlar yordamida muloqot ko‘nikmalari va qobiliyati shakllanadi. Muloqot keng qamrovli tushuncha bo‘lib, namoyon bo‘lishiga ko‘ra bir necha turga bo‘linadi. Ana shunday masalalarga oid mulohazalarni tadqiqotchi A.L. Poteryaxinaning ishlarida ko‘rish mumkin. Odatda muloqotning ikki jihati farqlanadi. Ya’ni og‘zaki va imo-ishoralarga asoslangan muloqot, uni tahlil etish psixolingvistika sohasiga oid juda qiziq ma’lumotlarni aniqlashtiradi. Og‘zaki bo‘lmagan muloqot, ya’ni imo-ishoralar, yuz ifodalari, tana harakatlari bilan ifodalanib, u inson emotsional holatlari haqida ma’lumot beruvchi aloqa turi ham hisoblanadi. Empatik munosabat bildirish yoki sheriklarning holatini tez tushuna olish vaziyatida, berilayotgan axborotlarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligi, suhbatdoshning xulq -atvori kabilar ham hisobga olinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Развитие человека от рождения до поздней зрелости: Учебное пособие для вузов.- :Юрайт,2011. – С.14-15.
- 2.Баттерворт Дж., Харрис М. Принципы психологии развития / Дж. Баттерворт, М. Харрис. - Москва : Когито-Центр, 2000. – 350 с.
- 3.Гончаренко Е.С. Развитие эмпатийного потенциала личности (на материале исследования детей 7-8 лет) автореферат / Е.С. Гончаренко. – Краснодар: Сириус, 2003. – С.65-66.
- 4.Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения / Г.М. Бреслав. – М.: Педагогика, 2013. – С.123-124.
- 5.Этчегоен Г. Эмпатия // Журнал практической психологии и психоанализа. - 2003. - №1.С.14 -16.
- 6.Осори́на М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. СПб.: Питер, 1999. – С.58.
- 7.Курпатов А. В. Индивидуальные отношения. Теория и практика эмпатии: Монография / А. В. Курпатов, А. Н. Алехин. М.: Олма Медиа Групп, 2007. – С.96.

JINOIY XULQ-ATVOR MASALASINI TADQIQ ETISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

D.Z.Rahmonova -
Nizomiy nomidagi TDPU mustaqil tadqiqotchisi

Ma’lumki, zamonaviy psixologiyada jinoyat sodir etgan voyaga yetmagan yoshlarning xulq-atvori o‘rganish, uni psixoprofilaktika qilish ishlari o‘ta ahamiyatli ishlar turkumidan biri sanaladi. Qolaversa, voyaga yetmaganlar yoshlarning huquqbuzarligi, jinoiy xatti-harakatlari yoki ijtimoiy normalarga qarshi borishi masalalari nafaqat psixologiya fani balki, pedagogika, sotsiologiya, huquqshunoslik kabi fanlarning o‘rganish predmeti sanaladi. Ya’ni “jinoiy xulq-atvor” fenomenini “meta” xarakterga ega tushuncha hisoblanadi. Tibbiyotda va psixologiyai fanida jinoiy xatti-harakatlar deviant xulq-atvorning bir turi sifatida e’tirof etilsa, huquqshunoslikda jinoiy harakat, qonunlarni buzish, jamiyat me’yorlaridan chetga chiqish deb ta’riflanadi. Ijtimoiy nuqtai-nazardan esa, jinoiy xulq yoshlarning tajovuzkor xatti-harakatlari, bemalol yurish, mayda og‘irlik yoki giyohvand moddalarni iste’mol qilish kabi turli xil ruxsat yetilmagan xatti-harakatlarini bilan ham tavsiflanadi. A.N.Teslenkoning yozishicha, huquqbuzarlikning psixologik ta’rifi o‘z mazmunida, xulq-atvorning buzilishi va g‘ayriijtimoiy xatti-harakatlarni majmuini o‘z ichiga oladi. Misol uchun, odatiy nojo‘ya xatti-harakatlarga og‘irlik, o‘t qo‘yish, uydan chiqib ketish, maktabdan qochish, janjallashish, hayvonlarga va odamlarga shafqatsizlik qilish, odatiy yolg‘on gapirish kiradi. Demak, jinoiy xulq-atvor bu – birgina jinoyatni sodir etish emas, u keng ma’noda ko‘plab qonunlarga zid xatti-harakatlar majmuidan iboratdir. O‘tgan asrdan buyon qator xorij olimlari jinoiy xulq-atvor ya’ni delikvint xulq va uni bartaraf etishning psixologik jihatlari kabi masalalarda o‘ziga xos izlanishlar olib borishgan. Hatto ushbu

muammoni o'rganuvchi "Deviantologiya", "Tarbiyasi qiyinlik psixologiyasi", "Huquq psixologiyasi", "Addektologiya", "Konfliktologiya" kabi soha yo'nalishlari ham yaratildi. Quyida muammoga doir eng ilg'or psixologik tadqiqotlar mazmuniga to'xtalib o'tishga harakat qilamiz.

Psixolog A.Ya. Xolodnaya jinoiy xulq bilan shug'ullanadigan o'smirlarni quyidagi uch guruhga ajratdi:

1. Ota-onalarning e'tiborsizligi oqibatida salbiy mikromuhit ta'siriga tushib qolgan ruhiy va jismonan sog'lom o'smirlar guruhi;
2. Asab tizimi buzilishga, anomaliyaga uchragan, tez hayajonlanadigan, salbiy ta'sirlarga oson beriladigan, oilasi va maktabidan to'g'ri tarbiya olmagan o'smirlar guruhi;
3. Asab kasalliklaridan aziyat chekmaydigan, lekin butunlay sog'lom deb bo'lmaydigan o'rta holatidagi o'smirlar guruhi.

Muallif tomonidan taklif qilingan ushbu tasnif, mazmuniga ko'ra juda umumiydir. Mazkur tasnif voyaga yetmagan huquqbuzarlarga tibbiy, tibbiy-pedagogik va tarbiyaviy chora-tadbirlarni qo'llash kabilarni nazarda tutadi. Bu yerda huquqiy jihat aniq belgilanmagan, jinoyatga aloqador voyaga yetmagan yoshlarning shaxslilik xususiyatlari aniq ochib berilmagan.

Jinoyatchi voyaga yetmagan yoshlar guruhini tushuntiruvchi yana bir tasnif P.P.Belskiy tomonidan taklif etilgan. Muallif jinoyat sodir etgan o'smirlarni quyidagi guruhlarga ajratdi:

- O'zlarining oddiy va asosiy ehtiyojlarini qondirishga faol intilayotgan o'smirlar guruhi;
- Irodasining zaifligi va ishonuvchanligi tufayli oddiy so'zlarga oson beriluvchi o'smirlar guruhi;
- Xayolparast o'smirlar guruhi;
- Psixopatiya ta'sirida harakat qiladigan o'smirlar guruhi;

Axloqiy va ruhiy nuqsonlari bo'lgan o'smirlar guruhi. Mazkur tasnifga amal qilgan holda, G.G. Bochkareva jinoyat sodir etuvchi o'smirlar guruhining uch turini ajratib ko'rsatdi: "tavba qilgan", "Nizosiz", "Aybsiz aybdor". Muallifning bunday tasnifi ayblanuvchi tomonidan sodir etilgan jinoyatni baholashga asoslanib, ma'lum darajada uning qadriyatlar yo'nalishini ham aks ettiradi. Mazkur yondashuvdan farqli o'laroq, T.D. Molodsova jinoyat sodir etgan o'smirlarni to'rt guruhga ajratib o'tadi: a) tasodifiy, shaxsning umumiy yo'nalishiga zid bo'lgan) yo'nalishning beqarorligini hisobga olgan holda, jinoyat nuqtai-nazaridan vaziyatga bog'liq bo'lganlar; v) shaxsning umumiy salbiy yo'nalishi natijasi bo'lganlar; d) shaxsning jinoiy yo'nalishi natijasi bo'lganlar (g'ayriijtimoiy qadriyatlar va munosabatlar tizimi) va hokazo.

Qoidaga ko'ra, voyaga yetmagan yoshlarning jinoyat yo'li odatda bir-biriga bog'langan, bir necha bosqichlardan iborat bo'lib, u tartibli xulq-atvor - kichik jinoiy faoliyat – jinoyatchilar guruhi kabi turlarga bo'linadi. Jinoyat, aytib o'tilganidek, ob'yektiv va sub'yektiv omillarning murakkab kombinatsiyasi natijasidir. Bizning fikrimizcha, ularning ma'nosini ochish uchun quyidagilar juda muhimdir:

– Voyaga yetmagan yoshlar ijtimoiylashuvi jarayonlaridagi og'ishlar va uning shaxsidagi o'zgarishlarga bog'liqligini ilmiy tahlil qilish, bu antisotsial xatti-harakatlarning sabablarini keltirib chiqaradi (E.B.Макушкин 2014);

– Jinoyat sodir etgan voyaga yetmagan shaxsini shakllantiruvchi shaxslararo aloqalar va munosabatlar tarkibini o'rganish (Yu.A.Kleyberg 2003);

– Ko'p hollarda voyaga yetmagan yoshlarga ta'sir ko'rsatadigan va shaxsning ijtimoiy sifatlarini, jinoiy shaxsni shakllantirish holatiga olib keladigan, guruh jinoiy xatti-harakatlarining mazmunini ochish va boshqalar. Psixologik mazmunga ko'ra, jinoyatga jalb qilingan voyaga yetmagan yoshlarning rivojlanishidagi og'ishlar, eng avvalo, axloqiy ongning buzilishida (deformatsiyasida) namoyon bo'ladi. Ko'plab tadqiqotlar mazmuni shuni ko'rsatdiki, jinoyat sodir etgan voyaga yetmagan yoshlarda ularni tushunish vaziyati ancha past daraja ega. Bunday yoshlar o'zlarining va atrofdagi odamlarning axloqiy fazilatlarini ko'pincha, ibtidoiy deb baholaydilar. Qoidabuzarlar, odatda, ko'rib chiqilayotgan hodisalarning mazmunini oshkor qilmasdan va ko'pincha ularning asosiy ma'nosini tushunmay turib, "yomon" va "yaxshi" deb nom berish bilan cheklanadilar xolos.

M.G.Dmitrievning ta'kidicha, jinoyat sodir etgan voyaga yetmagan yoshlar o'zlarining shaxsiy xatti-harakatlarini quyidagicha tavsiflaydilar: "hamma shunday qiladi", "ular bu uchun jazolanmaydi", "men o'ylamasdan harakat qildim", "hamma narsa yomon". Demak, ko'pincha, jinoiy xulqli yoshlar xatti-harakatlarini bir tomonlama va ibtidoiy tarzda baholaydilar. Shubhasiz, ongning yo'nalishining buzilishi ularga taklif qilingan talablarni tushunishni qiyinlashtiradi. Hayotning salbiy tomonlari, jumladan, jinoiy reja, umumiy qabul qilingan axloqiy va axloqiy talablardan ko'ra, jinoyat sodir yetgan ayrim o'smirlarga ko'proq tanish va yaqinroqdir. Tadqiqotchi P.S.Samiginning yozishicha, huquqbuzar voyaga yetmagan yoshlarning intellektual imkoniyatlari odatda juda past darajada shakllangan bo'ladi. Ular ko'pincha, bo'sh vaqtini dam olish xarakteriga ega bo'lgan qiziqishlari o'tkazadilar. Bu yerda bunday manfaatlar birinchi o'ringa chiqadi. Bunday o'smirlarning qiziqishlari intellektual va axloqiy bilan ajralib turadi. Ushbu

yondoshuv shuni anglatadiki, voyaga yetmagan yoshlarning jinoiy guruhda ishtirok etishi, ularning oddiy guruhdan chetlanishini ya'nada kuchaytiradi.

Mohiyatan, huquqbuzarlar bilan aloqa qilish va ularning safiga qo'shilish bu – shunchaki tasodifiy jarayon emas, balki bosqichma-bosqich hodisa sanaladi. Oxirgi statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, voyaga yetmagan jinoyatchilarning 25% dan ortig'i kattalar ishtirokida va ularning bevosita ta'siri ostida jinoyatni sodir etishlari aniqlanmoqda. Voyaga yetmaganlarni jinoiy faoliyatga jalb qilish bir necha shart - sharoitlar bilan amalga oshiriladi. Birinchidan, voyaga yetmagan o'smirlarda mustaqil yashashga qodirlik hamda ulg'ayganlikka davo qilish kabi istaklar ancha ustun bo'ladi. Ikkinchidan, yosh o'smirlar kattalarga taqlid qilishga moyildir. V.P.Bajenovning aytishicha, "taqlid refleksi" (kattalar xatti-harakatlarini mexanik nusxalash) yordamida biz, hammamiz bolalik davridagi murakkab individual va ijtimoiy xulq-atvor usulbimizni shakllantirib boramiz". Mazkur fikrlardan farqli o'laroq, voyaga yetmagan yoshlar tomonidan jinoyat sodir etishining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

- Yomon sharoitlarda yashash;
- Oila va jamiyat nazoratidan chetda qolish;
- Salbiy mikromuhit, shu jumladan;
- G'ayriijtimoiy tajribaga ega bo'lgan shaxslarning faol ta'siri va hokazo.

Jinoyat sodir etgan voyaga yetmagan yoshlarning jinoyat sodir etish sabablarini ko'rib chiqishda avvalambor, ijtimoiy va biologik shart-sharoitlarning mavjudligini hisobga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Kriminologlar jinoyat sodir etishga urinayotgan voyaga yetmagan yoshlarning jinoyat sodir etish sabablarini to'liq va o'ziga xos harakat deb hisoblab, uning sabablarini ijtimoiy va biologik omillar bilan ko'proq bog'laydilar. Voyaga yetmaganlar yoshlarning jinoiy faoliyati deganda, jinoyat bilan sababiy va shartli bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisalarning butun bir majmui tushuniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Тесленко А.Н. Культурная социализация молодежи в условиях транзитивного общества (на примере Республики Казахстан): автореф. дис. ... канд. социол. наук / А.Н. Тесленко. - Саратов, 2009. – С.37-38.
- 2.Криминальная психология / А.Я.Холодная. — М.: Ос-89, 2007. — С.128.
- 3.Львова М. В. Социально - психологические особенности профилактики девиантного поведения подростков: Автореф. дис. канд. психол. наук. Ярославль, 2000. – С.94.
- 4.Белский А.И. Криминалистическая характеристика личности несовершеннолетнего преступника / А.И. Белский // Российский следовател. — 2019. — № 15. — С. 48 – 50.
- 5.Бочкарева Н.Л. Вопросы профилактики аддиктивного поведения в подростковом возрасте. – Новосибирск, 1998. – С.66.
- 6.Молодцова Т.Д. Диагностика, предупреждение и преодоление дезадаптации подростков. М., 1999. – С.101.
- 7.Макушкин Е. В. Агрессивное криминальное поведение у детей и подростков с нарушенным развитием / Е.В. Макушкин. - М.: Медицинское информационное агентство, 2014. – С.96.
- 8.Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения. Учебное пособие для вузов. – М.: ТЦ Сфера, 2003. – С.52.

EGALIK QO'SHIMCHASINING CHIQISH KELISHIGIDAGI ASOS BILAN BOG'LANISHDAGI SEMANTIK MUNOSABATI

Ma'rufjon Azimqulov,
Guliston davlat universiteti filologiya fakulteti magistri
Ilmiy rahbar: f.f.d., professor Fazliddin Sharipov

Annotatsiya: ushbu maqolada egalik qo'shimchasining chiqish kelishigidagi asos bilan bog'lanishdagi semantik munosabati tilshunoslik nuqtayi nazaridan ilmiy tahlilga tortilgan. Egalik qo'shimchasining chiqish kelishigidagi asos bilan bog'lanishda ishlatilishi ikkilamchi holat bo'lib, bunday qism qaratqich kelishigi qatnashadigan qism asosida yuzaga kelishi misollarda keltirilgan.

Kalit soz'lar: predikativ, shaxs-son, qaratqich, ko'plik, sifatlanmish, sifatdosh

Аннотация: в данной статье с точки зрения языкознания научно анализируется семантическая связь притяжательного наречия в связи с основой в выходном договоре. Употребление притяжательного суффикса в связи с основой в договоре о выходе является второстепенным случаем, и примеры

показывают, что такая часть возникает на основе той части, в которой участвует указательный договор.

Ключевые слова: предикатив, лицо-число, указательное число, множественное число, прилагательное, прилагательное.

Abstract: in this article, the semantic relationship of the possessive adverb in connection with the base in the exit agreement is scientifically analyzed from the point of view of linguistics. The use of the possessive suffix in connection with the base in the exit agreement is a secondary case, and the examples show that such a part occurs on the basis of the part that the demonstrative agreement participates in.

Key words: predicative, person-number, demonstrative, plural, adjective, adjective

Predikativ sintagmaning ma'lum turlarida eganing shaxs-soniga mos holda kesimga egalik qo'shimchasi qo'shiladi, bunda egalik qo'shimchasi tuslovchi o'rnida keladi. Buning ba'zi ko'rinishlari:

1. -gan sifatdoshi formasidagi kesimda bo'lishsizlik yo'q yordamchisi bilan ifodalansa, sifatdosh kesim ega bilan shaxs-sonda egalik qo'shimchasi olib moslashadi: Men borganim yo'q, sen borganing yo'q, u borgani yo'q kabi: Gap sizning ustingizda ketayotgani yo'q («Mohidil» romani). Birorta o'rin bo'sh folgani yo'q (J.Ab-dullaxonov).

Hozirgi sintaktik qurilish nuqtai nazarida Men borganim yo'q gapida ega men olmoshi bilan ifodalangan, bu olmosh – bosh kelishikda; kesim vazifasini borganim yo'q bajaradi. Asli bunday gap Mening borganim yuq kabi tuzilgan, kesim yo'q, mustaqil so'zi bilan ifodalangan, ega vazifasida esa qaratuvchili birikma (mening borganim) kelgan deb izohlanadi. Sintaktik qayta bo'linish natijasida birinchi so'zdagi qaratqich kelishigi bosh kelishik bilan almashgan, qaratuvchi egaga aylangan; ilgari qaralmish sifatida egalik qo'shimchasi olib kelgan asos kesimga aylangan, shu yo'l bilan egalik qo'shimchasi tuslovchilik vazifasini utay boshlagan.¹¹⁹ Masalan, *Ulug'bek turt oyog'i sherpanja usulida ishlangan xitoyi xon ustidagi mudovasi sadiyon dizil teridan ishlangan kitob bilan qog'ozlarni ehtiyotlab olib qo'ydi.*

Ko'rinadiki, bunday qismda egalik qo'shimchasining bosh kelishikdagi asosga bog'lanishi ikkilamchi hodisa bo'lib, asli qaratqich kelishigidagi asos bilan bog'lanishdan o'sib chiqqan.

Agar tavsirlanayotgan qismda bo'lishsizlikni boshqacha forma bilan ifodalasak, egalik qo'shimchasi emas, tuslovchining o'zi qo'shiladi: Men borgan emasman / bormaganman; Senborgan emassan/bormagansan; U borgan emas //bormagan

Demak, hozirgi til grammatik sistemasi nuqtai nazaridan bu o'rinda predikativ sintagma o'z mohiyatini saqlaydi, sintaktik vazifa o'zgarmaydi; shaxs-son ma'nosini bildiruvchi bir formalar sistemasi ikkinchisi bilan almashadi, natijada tuslovchi bilan egalik qo'shimchasi orasida sinonimik munosabat voqe bo'ladi.

Tasvirlanayotgan tur sintaktik qismda shaxs-son ko'rsatkichini tashlab bo'lmaydi: borgani yo'q o'rniga borgan yo'q deyish mumkin emas. Aks holda borgan egaga, yo'q, kesimga ajralib ketadi; vaholonki tasvirlanayotgan qismda borgani yo'q – bormagan.

2. Kesim harakat nomi formasidagi fe'l hamda kerak, lozim, mumkin kabi zaruriyat, imkoniyat anglatuvchi so'zdan tarkib topadi, harakat nomi eganing (bajaruvchi shaxsning) shaxs-soniga mos egalik qo'shimchasi oladi: Men aytishim kerak, Sen aytishng kerak, u aytishi kerak: Ko'prik tezda bitishi kerak (J.Abullaxonov). Yoshlar ana shunga tushunishlari kerak («Mohidil» romani). Bugungi shon-shuhrat ertaga hech narsayea arzimay qolishi mumkin («Mohidil» romani). Bugungi yutuq ertaga bo'lmasligi mumkin («Mohidil» romani).

Bunday gaplar asli Mening aytishim kerak kabi tuzilgan deyiladi. Unda kesim kerak tipidagi so'zning o'zi bilan ifodalan-gan, egalik qo'shimchasi esa mohiyatiga mos vazifada kelgan. Sin-taktik qayta bo'linish natijasida egalik qo'shimchasiga tuslovchilik vazifasi yuklangan. Ko'rinadiki, bu qismda ham egalik qo'shimchasi asli qaratqich kelishigidagi asos bilan bog'lanish asosida ishlatishdan o'sib chiqqan.

Bundan qat'i nazar, bunday qismda egalik qo'shimchasini tuslovchi bilan almashtirib bo'lmaydi (avvalgi punktga qarang); ammo egalik qo'shimchasini tashlash, shu bilan shaxsli gapni: shaxssiz gapga aylantirish mumkin:

[Men] aytishim kerak – Aytish kerak, Bunday o'zgartish egasi kishilik olmoshi bilan ifoda-langan gaplardagina mumkin, albatta.

3. Kesimi -gan sifatdoshi formasiga kirgan predikativ sin-tagma egalik va o'rin kelishigi formasini olib, shart ergash gap bo'lib kelsa, bunday qismdagi egalik qo'shimchasi tuslovchi vazifasini bajaradi: Eh, men sening o'ringda bo'lganimda,... («Mohidil» romani). Chunki bunday qismda egalik, qo'shimchasi tuslovchi o'rnida keladi: Men bo'lganman-Men bo'lganimda,...Sen bo'lgansan – Sen bo'lganingda,... kabi.

Bunday qismda kesim o'tgan zamon formasida bo'ladi:. bo'lganman – bo'lganimda; bo'ldim – bo'lganimda kabi. Ko'rinadi-ki, mustaqil gap kesimida zamon qaysi forma bilan ifodalanmasin, ergash gap kesimi -gan sifatdoshi bilan ifodalanadi,. birinchisidagi tuslovchi shaxs-sonda unga mos keladigan egalik qo'shimchasiga almashtiriladi, so'ngra o'rin kelishigi qo'shiladi. Demak, har ikki qismda zamon va shaxs-son ma'nolari saqlanadi, bulardan biriichisini ifodalashda har xil zamon formalari uni-fikatsiya qilinib, yagona shaklga keltiriladi, shaxs-son ma'nosi esa har xil grammatik kategoriyalarning formasini o'zaro muqobiliga almashtirish bilan ifodalanadi. Masalan, Shunqor Umarovich Umirzoqov ham el-yurtning tashvishlari bilan tinib-tinchimaydigan insonlar toifasiga kiradi.¹²⁰

Shart ergash gapga teng yuqoridagicha qism shart mayli formasidagi ergash gap bilan sinonimik munosabatga kirishadi: Men borganimda, ...

– Men borsam,... kabi. Bu qismlarda egalik qo'shimchasiga tuslovchi, -sa shart formasiga -gan + da morfemalari to'g'ri keladi.

4. Kesimi -gan sifatdoshi formasiga kirgan predikativ sin-tagma egalik qo'shimchasi va bilan ko'makchisini olib, to'siqsiz ergash gap bo'lib kelsa, bunday qismdagi egalik qo'shimchasi tuslovchi vazifasini bajaradi:

Qish kirgani bilan, hali qor yoqqanicha yo'q. kabi.

Bu qismga ham yuqoridagi qism uchun ta'kidlangan belgi-xususiyatlar xos farq kelishik o'rniga ko'makchi ishlatishda va shu sababli boshqa-boshqa ma'no anglashilishida, boshqa-boshqa gap turi bo'lib kelishida ko'rinadi. Tasvirlanayotgan qism to'siqsiz ergash gapning shart mayli formasi yordamida shakllanadigan turi bilan ma'no munosabati hosil etadi: qish kirgani bilan,... – Qish kirsam ham.. kabi.

Ko'rinadiki, bu ikki qismda egalik qo'shimchasiga tuslovchi, birinchisidagi -gan + bilan formalariga ikkinchisida -sa+ham formalari to'g'ri keladi.

5. Kesimi -gan sifatdoshi formasiga kirgan predikativ sin-tagma egalik qo'shimchasi va uchun ko'makchisini olib, sabab xoli bo'lib kelsa, bunday qismdagi egalik qo'shimchasi tuslovchi o'rnida keladi: Kozimbek hech qachon qornog'i tushgandan keyin kelmagani uchun... xavotirga tushdi-yu, darrov chuqalab ko'rdi (A. Qahhor). Bunda: Kozimbek kelmagani. uchun – Ko-zimbek kelmagani sababli.

Predikativ sintagmaning bunday formata kirishi quyidagicha. Kozimbek kelma|di|gan;([Kozimbek kelma) gan] i)uchun b. Kesimi harakat nomi formasiga kirgan predikativ sintag-ma egalik qo'shimchasi va bilan ko'makchisini olib, payt holi bo'lib kelsa, bunday qismda egalik qo'shimchasi tuslovchi o'rnida keladi: Kech tushishi bilan atrof sokinlashdi («Mohidil» romani). Oygul turishi bilan Saroy charoqlab ketdi(H.Olimjon).

Predikativ sintagmaning bunday formaga kirishi quyidagicha: Suv qayna|y|di; |[Suv qayna)sh]|i)bilan...

Ko'rinadiki, bu qayta to'zishda gap vazifasiga mos sintaktik birlik bo'lak vazifasiga mos formaga kiradi; bunday kayta tuziluvchi gapning kesimi kelasi zamon formasida bo'ladi, gram-matik o'zgarish natijasida u harakat nomi formasi bilan almashadi, tuslovchi o'rniga esa egalik qo'shimchasi keladi (-y--sh), so'ngra bilan ko'makchisi qo'shiladi; ega vazifasidagi so'zning kelishigi o'zgarmaydi.

Bu qismning to'rtinchi punktda tasvirlangan konstruk-qiyalardan asosiy farqi uning gap vazifasida emas, balki bo'lak vazifasida kelishidir. Suv qaynashi bilan qismini payt holining suv qaynagan zaxoti kabi ifodalanishi bilan qiyoslasak, uning bo'lak vazifasida kelganligi ochiq ko'rinadi.

Yuqoridagi tahlilning uchinchi punktda tasvirlangan qismning omonimi bor: Biz ham bir vaqtlar Mirzacho'lga; borganimizda yangi yer o'zlashtirgani keldik deb tushunardik («Mohidil» romani). Misoldan ko'rinadiki, bunday qism biror sintaktik birlikning tarkibiga kiradi; undan payt ma'nosi anglashiladi, shunga ko'ra u payt holi vazifasini bajaradi.

Payt xoli vazifasida keluvchi bunday qism asli sifatlovchi-sifatlanmish birikmasidan o'sib chiqqan: biz borgan. vaqtda–biz borgan [imiz] da kabi. Demak, bu tur qismda predikativ sintagma avval sifatlovchi bo'lib keladi, buning uchun u sifatlovchi vazifasiga mos fe'l formasiga kiradi:

Demak, sifatlovchi vazifasiga muvofiqlash munosabati bilan predikativ sintagmadan tuslovchi tashlanadi, zamon formasi uni fikatsyaga uchraydi (-gan yordamida ifodalanadi), shaxs-son ma'nosi sifatlanmish tarkibiga egalik qo'shimchasi kiritish bilan ifodalanadi. Keyingi bosqich o'zgarishda sifatlanmish tushib, uning vazifasi sifatlovchiga yuklanadi, shu asosda sifatlanmishning formasini sifatlovchi oladi; bunday hodisa tilimizda ko'p uch-raydi: yaxshi odamga→yaxshiga, yaxshi odamlar–yaxshilar, go'zal yorim–go'zalim kabi.

Ko'rinadiki, tasvirlanayotgan qismdagi egalik qo'shimchasi, garchand u eganing shaxs-soniga moslashib yursa ham, tuslovchi o'rniga kelmaydi, balki egalik affiksligini saqlaydi (egalik qo'shimchasining o'zi sifatlanmishdan sifatlovchi vazifasidagi pre-dikativ sintagma kuchadi). Bunday qismga bog'liq holda vergul ishlatish uni ergash gap deb qarash asosida voqe bo'ladi; asli u payt holi bo'lib, bunday qol bo'lakni gapdagi boshqa bo'laklardan vergul bilan ajratish ortikcha.

Egalik qo'shimchasining chiqish kelishigidagi asos bilan bog'lanishda ishlatilishi ikkilamchi holat bo'lib, bunday qism qaratqich kelishigi qatnashadigan qism asosida yuzaga kelgan. Bunda asoslik vazifasini qaratqich kelishigi vositasida birikuvchi har qanday qism emas, balki ma'lum semantik-grammatik belgi-xususiyati bor qismgina bajaradi. Bunday birikmada ikkinchi bo'lak miqdor yoki belgi anglatadigan asos bilan ifodalanadi, birikmaning biriichi bo'lagi esa ko'plik formasida keladi yoki bittadan ortiq miqdorni anglatadigan sifatlovchi olgan bo'ladi: sheriklaridan biri, yigitlarning barchasi, binolarning eng shinami, uch xonaning eng kattasi kabi.

Bunda ko'p predmetdan birining belgisi ta'kidlanadp, ajratib ko'rsatiladi. Xuddi shunday ajratib ko'rsatish ma'nosi chiqish keli-shigida ham bor bo'lib, u yerda ham kelishik ko'plik formasidan keyin qo'shiladi: Ukam – ilg'or mexanizatorlardan. Sizlardan. uch kishi borsin. kabi.

YANGI O'ZBEKISTONDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH ISTIQBOLLARI: OLIB BORILGAN ISLOHOTLAR VA YANGILIKLAR

Raxmonova Dilfuza Maxmudovna –
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya – maqolada rivojlanib borayotgan O'zbekistondagi yangi islohotlar, olib borilgan yangiliklar haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, yangi innovatsion loyihalar haqida fikr yuritilgan. Shu bilan birga amalga oshirilgan islohotlar va kelajakdagi yangilanishlar haqida ham g'oyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: yangi islohotlar, innovatsion loyihalar, mintaqaviy iqtisodiy tashkilotlar, ta'lim sifati, Maktabgacha ta'lim vazirligi.

I. Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev o'zining Oliy Majlisga Murojaatnomasida mamlakatimizning xalqaro va mintaqaviy iqtisodiy tashkilotlardagi ishtirokini kuchaytirishning ahamiyati xususida alohida to'xtalib o'tdilar.

Jumladan, mamlakatimiz iqtisodiyotining jahon ishlab chiqarish tizimiga, dunyo bozori talablariga va iqtisodiy integratsiya jarayonlariga hamohang bo'lishi mahsulotlar sifatini oshirishi, tannarxini pasaytirishi, ishlab chiqaruvchilarni yangi texnologiyalarni joriy etishga majbur qilishi va bozor islohotlarini jadal rivojlantirishga xizmat qilishi alohida ta'kidlandi.

Sifatli ta'limda – sog'lom muhit: Konsepsiyada korrupsiyaga qarshi kurashish va shaffoflikni ta'minlashning ta'sirchan mexanizmlarini joriy etish bo'yicha alohida e'tibor qaratilgan: oliy ta'lim sohasida "korrupsiyasiz soha"; professor-o'qituvchilar bilan talabalar o'rtasidagi byurokratik omillarni bartaraf etish; malaka oshirish, ilmiy-tadqiqot ishlarini tayyorlash va amaliyotga tatbiq etish, nazorat-monitoring, xodimlarni ishga qabul qilish va lavozimga tayinlash, oliy ta'lim muassasalari faoliyatini o'rganish va tizimdagi boshqa jarayonlarda shaffoflikni ta'minlash; professor-o'qituvchilarning o'quv yuklamalarini optimallashtirish, kasbiy faoliyatga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish asosida oliy ta'lim tizimi xodimlarining mehnat unumdorligini oshirishdek mexanizmlar belgilab berilgan.

II. Adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda izchillik bilan amalga oshirilayotgan ta'lim sohasidagi islohotlar zahirida Vatanimizni yanada taraqqiy ettirish, yoshlarni har jihatdan barkamol shaxs etib voyaga yetkazish, sohalar uchun yuqori bilimga ega mutaxassislarni tayyorlashdek maqsadlar mujassamdir.

"Bilimlari iqtisodiyoti" atamasi iqtisodiy lug'atda o'nyil oldin paydobo'lishit asodifemas. Bu zamonaviy ishchilarning yuqori malakali iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim ahamiyatidan dalolat beradi, bunga

yuqori sifatli ta'limsiz erishib bo'lmaydi. Zamonaviy dunyoda ta'lim sifati iqtisodiyotning raqobatbardoshligining eng muhim omillaridan biriga aylangan.

Islahotlarning yangi bosqichi boshlanishidan oldin O'zbekistonda maktabgacha ta'limga katta e'tibor berilmadi. Vaziyat 2017-yilda Maktabgacha ta'lim vazirligi tuzilganda o'zgardi. Agar ilgari bolalarni ta'limning ushbu shakli bilan qamrab olish darajasi atigi 27%ni tashkil qilgan bo'lsa, 2019-yil oxiriga kelib u 44,5%gacha ko'tarilgan edi. Bu davrda davlat maktabgacha ta'lim muassasalari soni 1,5 barobarga (4940dan 7500 gacha), xususiy maktabgacha ta'lim muassasalari - 3 barobarga (269 dan 783 gacha) ko'paydi. Agar 2017-yilda maktabgacha ta'lim tizimida 51 ming o'qituvchi ishlagan bo'lsa, 2019-yil oxiriga kelib - 80 mingdan ortiq.

Prezidentimiz tomonidan "Yangi O'zbekiston ma'muriy islohotlarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonga ko'ra islohotlar olib borilmoqda. Maktabgacha ta'lim vazirligi va xalq ta'limi vazirligining birlashishi yangi O'zbekistonda ta'lim sifatini oshishiga turtki bo'ladi.

III. Tahlil. Maktabgacha ta'lim uchun kadrlar tayyorlashga katta e'tibor berildi. Mutaxassislarni yaxshiroq tayyorlash maqsadida 97 ta pedagogika kolleji to'liq MDH yurisdiksiyasiga o'tdi. Barcha pedagogika universitetlarida maktabgacha ta'lim uchun kvotalar oshirildi. MDHda Maktabgacha ta'lim muassasalari rahbarlari va mutaxassislarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti ochildi.

Bolalar bog'chalarida sog'lom va xavfsiz ovqatlanishni tashkil etish maqsadida maktabgacha ta'lim muassasalari uchun oziq-ovqat mahsulotlarini to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish korxonalaridan sotib olish uchun shart-sharoitlar yaratildi, umumiy ovqatlanishdan foydalanib, tajriba tarzida ovqatlanish yo'lga qo'yildi.

Maktab ta'limining ixtisoslashuvi. O'zbekistonda yaxshi rivojlangan maktab infratuzilmasi yaratildi, bu bolalarni umumiy boshlang'ich va o'rta ta'lim bilan to'liq qamrab olish imkonini berdi. Umumiy boshlang'ich va o'rta ta'limga umumiy qabul darajasi 99% bo'lib qoldi.

Ta'limni markazsizlashtirish. Maktablarda o'rta ta'limni isloh qilish jarayonida 10-11-sinflarda ta'lim qayta tiklandi. Umumta'lim maktablarida oliy ma'lumotli o'qituvchilarning ulushi 80%dan oshdi, buni ta'lim sifatining ko'rsatkichi deb hisoblash mumkin. Ta'lim islohoti umumta'lim maktablari o'qituvchilarining oylik maoshlari oshishi bilan birga olib borildi, ular uch bosqichda oshirildi va natijada o'rtacha 50%ga oshdi. Islahotlar jarayonida 4 ta akademik litsey ham tugatildi, ularning o'quv va moddiy bazasi zamonaviy talablarga javob bermadi. Universitetlardan uzoqda joylashgan va bitiruvchilarning oliy o'quv yurtlariga qabul darajasi past bo'lgan 54 litsey asta-sekin kasb-hunar kollejlariga aylantirildi.

Shu bilan birga, ilmiy-texnik ta'limning yangi innovatsion texnologiyalari dunyoda tobora ko'proq joriy etilmoqda. O'zbekistonda bunday ta'lim texnologiyalariga o'tish uchun old shartlar va sharoitlar yaratilmoqda, bu O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida aks ettirilgan. Bu yo'nalishda to'rtinchi sinfni bitirgan iqtidorli bolalar test natijalariga ko'ra tanlanadigan prezident maktablari tizimini yaratish katta ahamiyatga ega. Prezident maktablari allaqachon Toshkent, Namangan, Nukus va Xivada ishlayapti, bu yil Buxoro, Jizzax, Samarqand va Farg'onada maktablar ochilmoqda, 2021-yilda Andijon, Navoiy, Surxondaryo, Sirdaryo va Toshkent viloyatlarida ochiladi.

IV. Muhokama. AKT, aniq fanlarni, shuningdek, aerokosmik va astronomiyani chuqur o'rganadigan ixtisoslashtirilgan o'quv muassasalari yaratilmoqda. Shunday qilib, Prezident farmonlari bilan Toshkentda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Astronomiya instituti qoshida al-Xorazmiy nomidagi maktab va Mirzo Ulug'bek nomidagi maktab-internat tashkil etildi. Maxsus ixtisoslashtirilgan maktablar ham bor. 2015-yilda Toshkentda Robokidz Education boshlang'ich xususiy robototexnika maktabi tashkil etildi, u yerda robototexnika, boshlang'ich dasturlash va "narsalar Interneti" kurslari o'qitiladi. Va 2017-yilda Artel global xususiy maktabi ochildi, u matematika, fizika, kimyo fanlarini chuqur o'rganishga qaratilgan. Bu yerda robototexnika, 3D modellash va dasturlash ham o'rgatiladi.

Uzluksiz kasbiy ta'lim. Kasb-hunar ta'limida islohotlar Prezidentning 2019-yil 6-sentabrda qabul qilingan "Kasb-hunar ta'limi tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori asosida amalga oshirilmoqda. Ushbu farmonga muvofiq uzluksiz kasbiy ta'limning yangi tizimi joriy etilmoqda: boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi. Kattalar va ishsiz fuqarolar uchun kasb-hunar ta'limi markazlari tashkil etilmoqda.

Kasb-hunar maktablari 9-sinf bitiruvchilariga kasb-hunar ta'limi beradi. Bu yerda mashg'ulot vaqtining ko'p qismi amaliy mashg'ulotlarga bag'ishlangan. Trening oilaviy tadbirkorlik, qurilish, xizmat ko'rsatish, chorvachilik, parrandachilik, asalarichilik, baliqchilik va h.k.

Ta'lim sifatini isloh qilish, jahon standartlariga e'tibor qaratish. Kollejlar kamida ikki yilgacha bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi o'qish shaklida kamida umumiy o'rta ma'lumotli mutaxassislarni tayyorlashni ta'minlaydi. Kollej bitiruvchilari uchun katta potentsial ish beruvchilar bitiruvchilarning bandligini kafolatlaydigan ishchilarning hozirgi va kelajakdagi ehtiyojidan kelib chiqqan holda buyurtmalar portfelini yaratadilar.

Ta'lim dasturlarini muvaffaqiyatli tamomlagan texnik maktab bitiruvchilariga bakalavriat ta'limining tegishli yo'nalishlarining 2-kursidan boshlab oliy o'quv yurtlarida kirish imtihonsiz individual suhbat asosida o'qishni davom ettirish huquqi beriladi. Shunday qilib, mashg'ulotlarni davom ettirish va kasbiy bilim va ko'nikmalarini oshirish imkoniyati mavjud.

Oliy ta'lim sifat standartlari. 2017-yil 20-aprelda Prezident Farmoni bilan oliy ta'lim darajasini tubdan yaxshilash va sifat jihatdan yaxshilash chora-tadbirlarini o'z ichiga olgan 2017-2021 yillarga mo'ljallangan oliy ta'lim tizimini har tomonlama rivojlantirish dasturi tasdiqlandi.

Oliy o'quv yurtlariga qabul qilish tartibi o'zgartirildi, imtihonlar 1-15 avgust kunlari o'tkazila boshladi va ularning natijalari ertasi kuni e'lon qila boshladi. Oliy o'quv yurtlariga ijodiy yo'nalishlar bo'yicha test sinovlari bekor qilindi. 2017-yil sentyabr oyidan boshlab professor-o'qituvchilar uchun o'quv yuklamasi tadqiqot ishlarini olib borish foydasiga kamaydi. Ta'limning sirtqi shakli tiklandi. Universitet professor-o'qituvchilarining maoshi ikki barobar oshdi.

Universitetlarning mustaqilligi oshdi. 2018/2019 o'quv yilidan boshlab yetakchi oliy o'quv yurtlari kadrlar iste'molchilarining talabini inobatga olgan holda ta'limning tegishli yo'nalishlari va mutaxassisliklari bo'yicha mustaqil ravishda o'quv rejaları va dasturlarini ishlab chiqadi. Universitetlarga talabalarni qo'shimcha kontrakt stavkalari bo'yicha qo'shimcha qabul qilishga ruxsat beriladi. Ta'lim sohasini isloh qilish doirasida o'qituvchilarni tayyorlash dasturlari qayta ko'rib chiqildi va xalqaro standartlarga moslashtirildi, PISA, TIMSS va PIRLS kabi xalqaro tizimlar bilan hamkorlikda talabalarni baholash milliy tizimi modernizatsiya qilindi. 2020-yilda O'zbekiston oliy ta'lim sifatini ta'minlash bo'yicha Evropa assotsiatsiyasiga kuzatuvchi sifatida qo'shildi.

Prezidentning 2019-yil 8-oktyabrdagi "2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi Farmoni 2023 yilda oliy ta'lim muassasalarining 16 foizi, 2025 yilda 57 foizi va 85 foizi. 2030 yilda %. Shu bilan birga, bu tizimga o'tish allaqachon boshlangan.

Koronavirus ta'siri. Koronavirus infeksiyasi va tegishli karantin cheklovlari ta'im sohasiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bir tomondan, karantin cheklovlari ta'lim jarayonlarining uzluksizligini buzilishiga olib keldi, boshqa tomondan, ular masofadan o'qitishning rivojlanishini tezlashtiruvchi katalizatorga aylandi.

Pandemiya paytida imtihonlar haqida. O'zbekistonda koronavirus infeksiyasining birinchi holati 15 martda aniqlangan va 16 martdan boshlab Respublika maxsus komissiyasi qarori bilan maktabgacha, o'rta va oliy ta'lim muassasalari uch haftalik karantinga yopilgan. Mamlakatimizning boshqa viloyatlaridan Toshkentda tahsil olgan 80 mingga yaqin talabalarga uylariga qaytish uchun transport xizmatlarida 50% chegirmalar berildi.

Uyda 8,4 millionga yaqin o'quvchi karantinda edi, ularning 6 millionga yaqini umumiy ta'lim maktablari o'quvchilari edi. Uzluksiz ta'lim jarayonini ta'minlash uchun masofadan o'qitishning har xil turlari tashkil etildi.

Xususan, Xalq ta'limi vazirligi o'quv dasturiga muvofiq barcha sinflar uchun darslar translyatsiyasini tayyorladi. UZEDU vazirligining rasmiy telegram kanali va YouTube video -xostingidagi kanal barcha sinflar uchun teledasturlar jadvali va to'g'ridan-to'g'ri yozib olishni e'lon qila boshladi.

Shuningdek, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy ta'lim standartlari bo'icha onlayn resurslarni shakllantirdi va EDU.UZ telegram kanalini ishga tushirdi, bu yerda o'z-o'zini o'qitish uchun materiallar joylashtirila boshlandi. Shu bilan birga, "Innovation Kutubhona" saytida turli fanlardan 3500 dan ortiq elektron darsliklarni shakllantirish jarayoni davom etdi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining ota-onalariga va umumiy ta'lim maktablarining boshlang'ich sinf o'quvchilariga har yili, shu jumladan 6 oydan kam ishlaganlarga ta'til berildi. Davlat byudjetidan moliyalashtiriladigan va ularning faoliyati to'xtatilgan maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalari, sport va madaniyat muassasalari xodimlarining ish haqi o'z vaqtida to'lanishi kafolatlangan.

14 yoshgacha bo'lgan bolalarga g'amxo'rlik qilayotgan shaxslarga vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqasi o'rtacha ish haqining 100 foizi miqdorida to'langan.

Qabul qilingan chora-tadbirlar ta'lim muassasalarini yopish bilan bog'liq uchta asosiy masalani hal qilishga imkon berdi. Birinchisi - maktabgacha va umumiy ta'lim muassasalari o'quvchilariga qarash, ikkinchisi - karantin vaqtida moddiy yordam berish, uchinchi - o'quv jarayonini masofadan turib davom ettirish imkoniyati.

Hal qilinishi kerak bo'lgan muammolar. O'zbekiston ta'lim sohasida hal qilinishi kerak bo'lgan muammolar ham mavjud.

Pandemiya oldin maktabgacha ta'limning dinamik o'sishiga qaramay (aniqki, karantin cheklovlari bu sektor ko'rsatkichlarining o'sishini sekinlashtirdi, bu yil oxirida o'tgan yilga qaraganda past bo'lishi mumkin), bolalarni qamrab olish darajasi pastligicha qolmoqda; qamrov ko'rsatkichi 70% dan yuqori bo'lgan qo'shni davlatlar bilan taqqoslaganda, O'zbekistondagi 44,5%. Pandemiya tugagach, tegishli muassasalar yetishmaydi.

Hali ham maktablar borki, ularda bolalar ikki smenada o'qiydilar. Bu shuni ko'rsatadiki, ta'lim muassasalarining mavjud imkoniyatlari ularning ehtiyojlaridan kam. Shahar va viloyatlarda yangi uy-joy massivlari qurilishining jadal sur'ati bilan, yangi maktablarning keng ko'lamli qurilishini ta'minlash, shuningdek, ularni kompyuter laboratoriyalari, zamonaviy uskunalar, shu jumladan, laboratoriyalar va yuqori tezlik bilan ta'minlash zarur.

V. Xulosa. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, O'zbekistonning barcha ta'lim sohalarida islohotlarning yangi bosqichining to'rt yilligi mobaynida ularni zamonaviy xalqaro talablarga javob beradigan sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish uchun jiddiy asoslar qo'yildi. Ammo mavjud muammolarning aksariyati haligacha hal qilinmagan.

Ta'lim sohasi mintaqani isloh qilish nuqtai nazaridan ancha "konservativ", chunki u ob'ektiv ravishda kadrlar tayyorlaydi, odamlarni kelajakda hayotga o'rgatadi. Yangi avlodni hayotga tayyorlash uchun yigirma yil kerak bo'ladi va bu muammoni uch-besh yil ichida hal qilib bo'lmaydi. Universitetlarda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash uchun malakali abituriyentlar talab qilinadi. Maktabni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun tobora murakkab o'quv dasturlari, bolalarning qobiliyatini rivojlantirish va ularni maktabgacha ta'lim muassasalarida sifatli tayyorlash zarur.

O'zbekistonda olib borilayotgan ta'lim islohotlari jarayonida asosiy e'tibor yoshlar orasida iste'dodlarni aniqlash va rivojlantirishga qaratildi. Ammo maktabgacha va maktabgacha ta'limning ilgari etarli darajada samarali bo'lmagan tizimi bolalar bog'chasidan va maktabdan iste'dodlarni rivojlantirish kerak. Buni abituriyentlar tayyorgarligining pastligi ham ko'rsatib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://www.unicef.org/uzbekistan/uz/press-releases/talim-sohasi-mutaxassislari-ozbekistonda-umumiy-orta-talim-sifatini-oshirish>
2. <https://www.unicef.org/uzbekistan/uz/press-releases/ozbekistondagi-talim-sifatini-oshirish-imkoniyatlari>
3. <https://kun.uz/uz/news/2020/04/19/ozbekistonda-talim-sifatini-oshirishga-nimalar-tosiq-bolmoqda-tahliliy-suhbat>
4. <https://www.uzedu.uz/uz/talim-sifatini-oshirish-muammo-yechim-istiqbol>
5. <https://uwed.uz/uz/divisions/view/quality-control-of-education>
6. <https://yuz.uz/uz/news/talim-sifatini-baholashxorij-tajribasi-misolida-organilmoqda>
7. <https://xs.uz/uz/post/olij-talim-muassasalarida-talim-sifatini-oshirish-va-ularning-mamlakatda-amalga-oshirilayotgan-keng-qamrovli-islohotlarda-faol-ishtirokini-taminlash-bojicha-qoshimcha-chora-tadbirlar-togrisida>
8. <https://daryo.uz/2018/08/16/sherzod-shermatov-ozbekistonda-talim-sifatini-oshirish-uchun-xususiy-maktablarni-kopaytirish-kerak>
9. <https://daryo.uz/2019/07/05/talim-sifatini-oshirish-borasida-amalga-oshirilayotgan-ishlar-boyicha-matbuot-anjumani-otkazildi>
10. Rakhmonova D.M. Equirements for preschool education teacher. Middle
11. Rakhmonova D.M. O'yin faoliyati orqali bolalarda ikki tillilikni rivojlantirish modeli/ O'zbekiston milliy universiteti xabarlari. 2023
12. Rakhmonova D.M. Equirements for preschool education teacher. Middle european scientific bulletin, 2021.
13. Rakhmonova D.M. Identifying the potential of students of preschool educational organizations. Forest Researchnn.For.2022.

BOLALAR NUTQIDA METAFORALAR USLUBIY VOSITA SIFATIDA

Nasiba Jumayevna Yarashova,
Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Tilning lisoniy-madaniy fenomeni sanaluvchi metaforik mazmun ifodalovchi birliklar soʻzlovchining ham tinglovchining ham lisoniy imkoniyatini, tafakkur darajasini belgilaydi. Metafora inson psixikasi bilan uzviy bogʻliq boʻlib, xotirasida soʻzlarning maʼnolari bilan birga ularning obyektiv olamda oʻz sezgi aʼzolari orqali his etgan xususiyatlari haqidagi yashirin maʼlumotlarni tiklaydi.

Rus tilshunosi Shabalina Olga Valerevna oʻz tadqiqotlarida bolalar adabiyoti asarlaridagi metaforalarning qoʻllanishiga doir yondashuvlarni kuzatar ekan, L.S.Vigotskiy, J.Piaje, S.L.Rubinshteyn, A.M.Shaxnarovich kabi olimlar tomonidan bolalar adabiyoti asarlaridagi bolalar nutqida hali metaforalar uchramaydi, balki metaforalar ijodkorlar tomonidan yaratilgan degan xulosalar berilgan boʻlsa, E.Vinner, M.B.Yeliseyeva, K.Fyunfshtyuk, V.K.Xarchenko singari tilshunoslar esa aksincha, 2-3 yoshli bolalar nutqida metaforalar qoʻllanishini taʼkidlaydilar. Olima oʻz tadqiqotida bolalar adabiyoti tilidagi metaforalarning semantik koʻlamini yoritib beradi¹²¹.

Kuzatishlarimiz hamda bolalar adabiyoti asarlaridagi matnlardan ham koʻrinadiki, bolalar 2-3 yoshlik davrlaridan boshlab, metaforalarga murojaat eta boshlaydilar: – *Ayajan, **chaynam** olib bering.* (Aziza, 2 yosh) Bu jarayon baʼzi holatlarda aks taʼsir koʻrsatishi mumkin. Bu holat bolalar nutqida metaforalarga nisbatan koʻnikma hosil boʻlmaganligini koʻrsatadi. Xususan, 3 yoshli qizaloq tomonidan: – *Ayajan, **halkayizni koʻzi** kani?* tarzda ifodalangan soʻroq aktiga nisbatan onasining bola tafakkurini sinash maqsadida bergan soʻrogʻiga: – *Halqada ham koʻz boʻladimi?* – degan ishorasiga qizaloq biroz jim turib, – *Yoʻq* deb javob berdi. (*Oyshabegim*, 3 yosh). Metaforalar insonning tafakkur tarzi bilan bogʻliq holda amalga oshirilganda uning hosila maʼnosi aniq gavdalanadi. Bolalarda leksemalarning lugʻaviy maʼnosi birinchi planda turganligi bois berilgan savolga nisbatan uning asl maʼnosini aytishadi. Shu oʻrinda K.I.Chukovskiyning fikrlari oʻrinlidir. “...kichik yoshdagi bolalar esa narsalar, predmetlar olami bilan fikrlaydi. Ularning fikrlari konkret obrazlar bilan bogʻliq. Shu sababli ular bizlarning majoz va metaforalarimizga bunday qizgʻin qarshilik bildirishadi”¹²². Bolalarda til birliklarini oʻzlashtirish jarayonida metaforalarga nisbatan layoqat ortib boradi.

Bolalar adabiyoti tilida metaforalar 3 xil semantik mazmun kasb etishiga guvoh boʻldik:

- 1) narsa-predmet asosida koʻchirilgan metaforalar;
- 2) belgi asosida koʻchirilgan metaforalar;
- 3) harakat asosida koʻchirilgan metaforalar.

Bolalar adabiyoti tilida bu kabi metaforalarning mazmuniy jihatdan xoslanishi asosan, ijodkor tomonidan bolalar uchun notanish boʻlgan leksemalarning nomlashini ularga tushuntirish boʻlsa, keyingi oʻrinda bolalarning tizginsiz xayolot dunyosida gʻayritabiiy tushunchalarning vujudga kelishi hamda ularga nisbatan baho munosabatining ifodalanishini yuzaga chiqaradi.

Bolalar adabiyoti tilida narsa-predmet asosida koʻchirilgan metaforalarda nominativ vazifadan tashqari matnda keltirilgan boshqa leksemalarning semantikasi yanada oydinlashtiriladi hamda badiiy-estetik imkoniyatlari yorqinroq aks ettiriladi:

Yashil taroq archalar

Keng yozib qulochini.

*Erinmasdan **shamolning***

*Tarar **paxmoq sochini.** (T.Adashboyev, Ona tilim. 10-b.)*

Bu sheʼrda taroq – archa ninabarglari, paxmoq soch – shamol singari metaforik koʻchim vujudga kelgan. Bola xayolotida archaning ninabarglari narsa sifatida, tabiiy hodisa – shamol bolaga tanish, biroq shoir matnda taroq hamda paxmoq soch leksemalaridan foydalangan. Bu bola tafakkur mexanizmini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi. Shuningdek, bola xotirasidagi zaxira obraz bilan

121 Шабалина О.В. Структура и функционирование метафоры в детской речи. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Пермь, 2007. – 21 с.

122 Чуковский К.И. От двух до пяти. – Москва: КДУ, 2005. – С. 49.

matnda kelgan obraz orasidagi xususiyat hamda vazifa jihatidan o'xshash qirralar mavjud ekanligi kitobxonda metaforani anglash oson va ishonarli bo'lishiga erishilgan.

Bolalar adabiyoti tilida butun va bo'lak munosabatidagi ot metaforalarni yuzaga kelishida ona va bola juftligi faol qo'llaniladi:

Paxtaginam

Lo'ppicha.

Chanoqlarga

Do'ppicha.

O'zi oppoq

Bir qarang.

Bolachasi –

Jigarrang. (*A.Obidjon, G'alati maktublar. 57-b.*)

Bolalar adabiyoti tilida belgi asosida ko'chirilgan metaforalarda aytilayotgan fikrning mazmuni yanada bo'rttirilib, kuchaytirib ko'rsatiladi:

Yangi gaplar sotaman,

Eski gaplar ham.

Bolajonlar, kepqoling,

Qoldi juda kam. (*A.Obidjon, G'alati maktublar. 19-b.*)

Bolalar adabiyoti tilida harakat asosida ko'chirilgan metaforalarda jonsiz narsa-predmet, voqea-hodisaga nisbatan harakat ko'chirilib, kitobxon ko'z o'ngida gavdalandiriladi:

Shamol quvar bulutning

Uvadayu, laxtagin.

Mehnatkash yer g'ayratdan

Yechib tashlar yaktagin. (*T.Adashboyev, Jo'nataman quyoshni. 13-b.*)

T.Adashboyevning ushbu "To'rt fasl" deb nomlangan she'ridan keltirilgan parchada shamol jonlanib, bulutdan qolgan narsalarni quvayotganligi, yoz fasli tasvirlanayotganligi bois yerning g'ayrat bilan ishlayotganiga ishora qilib, egnidagi yaktagini yechib tashlagani metaforik qiyos juftligini yuzaga keltirgan. Shoir tomonidan mavhum tushunchalarga nisbatan metaforalarning qo'llanilishi bola kognitiv tafakkurini rivojlantirishga xizmat qilgan.

TOPONIM YARATISH JARAYONIDA XALQ GEOGRAFIK ATAMALARIDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATI

Berdimuratova Lazzat Duysenovna -
Navoiy davlat pedagogika instituti, Navoiy

Annotatsiya. Maqolada xo'jalik faoliyati ko'chmanchi qabila o'zining hududini to kichik ob'ektlargacha mufassal bilishiga va rivojlangan toponimik tizimni yaratishda boy lingvistik shakllardan mohirona foydalanganligi, Qizilqum hududi toponimlarining tuzilishidagi umumturkiy xalq geografik atamaları o'rganilishi to'g'risida aytiladi.

Tayanch so'zlar: qo'm, tog', tepa, achchiq, kechuv

Qizilqum hududida umumturkiy xalq geografik atamaları ishtirokida shakllangan ko'plab toponimlar mavjud. Mintaqa toponimik tizimining boyligi va xilma-xilligi turkiy xalqlarning ijtimoiy va iqtisodiy turmush sharoiti bilan bevosita bog'liq. Chorvachilik turmush tarzi o'z yashash muhitining fizik-geografik tuzilishi, tabiiy-iqlim sharoiti va hayvonlarni boqishi butun hududining landshaft xususiyatlarini batafsil bilishni talab qildi, ya'ni cho'llar, tog'lar, daryolar, ko'llar, buloqlar va o'tish joylari. Bu iqtisodiy faoliyati ko'chmanchi qabilaning o'z hududini mayda ob'ektlargacha puxta bilishi va rivojlangan toponimik tizimni yaratishiga yordam berdi. Shu bilan birga, odamlar tabiatning ayrim ob'ektlarini rang-barang tasvirlash uchun boy lingvistik shakllardan mohirona foydalandilar.

Tadqiq etilayotkan hududning toponimlari tarkibida xalq geografik atamaları mavjud: qo'm//qūm, tog'//tau, buloq//būlaq, ko'l//köl, soy//sai, oriql//aryq, quduql//qūdyq, irmoql//suat, daryo//özen, kechuv//keşu va boshqalar.

Muayyan hudud aholisining lingvistik ijodi bilan yaratilgan xalq geografik atamaları tabiiy landshaftning barcha xilma-xilligi va boyligini belgilaydi. Natijada, xalq geografik atamaları ma'lum bir xalqning lingvistik ijod davri sifatida o'z hayotini chiroyli tasvirlashga yordam beradi. Shu bilan xalq

geografik atamaları turli toponimik tizimlarning topoyaratilish jarayoniga katta hissa qo'shadi, ya'ni ko'p holatlarda toponimik leksikaning ushbu turkumi toponimlarning tarkibiy qismi bo'lib qoladi.

Qizilqum hududida toponimlar tarkibida umumturkiy xalq geografik atamalarining tez-tez qo'llanishi kuzatiladi, birinchi navbatda o'zb. qum qoz.// qum atamasi. Bu atama Qizilkum geonim tarkibida uchraydi, asl ma'nosi «qizil qumlar». Ot ikki tarkibli: sifatdosh o'zb. qizil //qoz. qyzyl + xalq geografik atamasi o'zb. qum qoz.// qum qoz. Fonetik variantlarda turkiy toponimlar tarkibida keng namoyon etilgan, qipchoq shevalarda qum, og'uz shevalarda - gum. Qizilqumdagi Mingbuloq // Myñbūlaq chuqurligida Muiynqum // Moiyñqūm va Yomonqum // Jamanqūm toponimlari ham uchraydi.

Qiyoslash uchun shuni aytish joizki, Qozog'istonning Jambul viloyatidagi Betpaqdala cho'lining sharqiy qismida ham Muiynqum // Moiyñqūm toponimi mavjud. Mazkur toponim mo'yim «buyin» anatomik atama + qym «qum» xalq geografik atamadan yaratilgan. Xalq geografik qum//qym atamasining ishtiroki bilan yaratilgan tabiiy ob'ektlarning nomlari: Qizilqum//Qyzylqūm, Qoraqum//Qaraqūm, Sariqqum//Saryqūm, Oqqum//Aqqūm ko'pincha makronomlar yoki geonimlar turkumiga kiradi.

Hudud toponimlarining funktsiyalanish xususiyatlarini o'rganish toponimlar tarkibidagi xalq geografik atamaları hududning fizik-geografik xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi. Agar «Geografik entsiklopediya» [GES, 1989] hududning tekisligini bildirs, mazkur cho'lda esa biz tog' asl. «tau» xalq geografik atamasining tez-tez ishlatilishini ko'zdamiz. Demak, Qizilqum hududida tog' asl. «tau» atamasi tuzilishida bo'lgan oronimlar ko'p uchraydi: Buqontog' (Boqantau), Quljuqtog' (Qūljyqtau), Auminzatoq' (Äuminzatau), Muruntog' (Mūryntau), Tomditog' (Tamdytau), Oqtog' (Aqtau), Yetimtog' (Jetimtau), Sultonuvaystog' (Sūltanuvaiystau), Daug'istog' (Däuqyztau), Keregetog' (Keregetau), Balpontog' (Baltantau). Bunday tartibdagi hodisa, bizning fikrimizcha, toponimiyada nominatsiya qonuniyatligining negativlik sifatida harakat qilishi bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, geografik ob'ektlarni ko'rsatish jarayonida tog'//tau («tog'») atamasi turkiy toponimlar tuzilishida turli fonetik variantlarda keng ishlatilgan: tog' (o'zb.), tau (qoz.) too (qirg'.), тга (alt.), tav (nogay), turkiy tillarining og'uz shevalarida dag' va hokazo.

Toponimiyada negativlikning qonuniyligi tufayli, bu hududda tepa//töbe atamali oronimlar ham uchraydi: Jusantepa (Jusantöbe), Qoratepa (Qaratöbe), Qongirtepa (Qoñyrtöbe), Ko'ktepa (Köktöbe), Julaytepa (Jolaytöbe); jar «jar» atamasi bilan Oqjar//Aqjar; oy «chuqurlik» atamasi bilan Qiziloy; jal «yol» atamasi bilan Saryjal; bel «bel» atamasi bilan Sarybel.

O'zlashtirilgan, lekin turkiy tillarida keng qo'llaniladigan daryo //daria atamasi alohida o'rin egallaydi, u fors tilidan o'zlashtirilgan va turkiy tillarda keng ko'lamda ishlatilgan: Sirdaryo (Sırdaria), Qizildaryo (Qyzıldaria), Amudaryo (Amudaria), Oqdaryo (Aqdaria), O'zgandaryo (Özgendaria).

Masalan, quduq nomlari gironimlarning asosiy qismi antropogidronimlardir. Suvsiz cho'lda quduqlar charvadorlar uchun muhim hayotiy ob'ektlar edi. Obi hayot suv manbai paydo bo'lishi bilan uning atrofida aholi yashaydigan punktlar yaratilib, quduq nomi atrofidagi aholi punkti nomini almashtirardi. Shu tariqa gidronim-oykonim transonimizatsiyasi natijasida antropogidronimlar paydo bo'ladi. Ammo kelib chiqishi turli omillar bilan bog'liq gidronimlar ham mavjud. Ot quduq//Atqūdyq (Ot fermasi bo'lgan), Besh quduq//Besqūdyq, Toldi quduq//Taldy qūdyq (Qizilquduq bilan Urazjanning o'rtasidagi quduq), Toldi quduq// Taldy qūdyq (Navoiy – Uchquduq yo'lida), Toldi quduq// Taldy qūdyq (Ispan qudug'ining shimolida), Yangiqozg'on quduq// Jañaqazğan qūdyq, Qush quduq//Qos qūdyq, Jusantepa qudug'i// Jusantöbe qūdyq qūdygy (Og'ıtma ko'lining janubida), Keriz// Keriz (odamlar o'zlari qo'lda qozgon yer osti suv yo'li), O'giz quduq// Ögiz qūdyq (O'giz tog'ining nomiga qo'yilgan), Qulanqoq// Qūlanqaq (qulan suv ichadigan yer), O'zunqoq// Ūzynqaq, Oqsoy//Aqsay, Oq murt qudug'i// Aq mūrt qūdygy (Alim urug'ining Izbasar degan oq mo'ylovli odami qozdirgan), Oq quduq//Aq qūdyq, Oydin buloq// Aidyn būlaq (musaffo, toza buloq), Qul quduq bulog'i// Qūlqūdyq būlaq va boshqalar.

Shunday qilib, Qizilqum hududining umumturkiy toponimlar tarkibida geografik nomlar tarkibidagi anatomik atalar bilan toponimlarning o'ziga xos zichligi kuzatiladi. Mazkur jarayon ushbu hududni qadim zamonlardan mahalliy aholi o'zlashtirganligini aytishimiz mumkin.

Qizilqum hududidagi xalq geografik atamalarini o'rganish jarayonidagi muhim natijalardan biri achchiq //aşşy asl. achchiq, sho'rhok, sho'r xalq geografik atamasini aniqlash va tasvirlashdir. Mazkur atamaning ishtirokida Beshachchiq// Besaşşy, Yomonachchiq// Jamanaşşy toponimlarining yirik qatori paydo bo'ladi.

Demak, Qizilqum hududining o'ttiz to'rtta gidronimlar tarkibidagi mahsus adabiyotlarda ko'rib chiqilmagan achchiq //aşşy «asl. «achchiq» xalq geografik atamasini (bu yerda ichishga yaramaydigan, sho'rhok, sho'r suv manbai ma'nosida) aniqladik va birinchi bor tasvirlab berdik. Ushbu fakt hududning fizik-geografik sharoitlari murakkabligi to'g'risida dalolat beradi, ya'ni ayrim hududlarda chuchuk suv ob'ektlarining yetishmovchiligi mahalliy aholini hattoki sho'r suv manbalaridan hayvonlar va odamlar uchun

ichimlik suv sifatida foydalanishga majbur qilgan. Bu to'g'risida achchiq //aʃʃy asl. «achchiq» (bu yerda ichishga yaramaydigan, sho'r, sho'rhok suv manbai ma'nosida) komponentli gidronimlarning katta qismi (bu holda biz quduqlar nomini kuzatamiz) dalolat beradi: Beshachchiq (Bes aʃʃy), Sho'rquduq (Aʃʃyqudyq), Jilmanachchiq (Jylmanashy), Itachchiq (Itashy), Achchiqbuzon (Aʃʃybozan) (antonimi juftlik Tūʃʃybozan), Muytenboyachchiq (Muitenbaiaʃʃy), Quspanachchiq qudug'i (Qūspanashy qudygy), Sadirachchiq qudug'i (Sādirashy qudygy), Sultonachchiq qudug'i (Sūltanashy qudygy), Boynazarachchiq qudug'i (Bainazarashy qudygy), Achchiq qamishli qudug'i (Aʃʃy qamysty qudygy), Pirmanachchiq qudug'i (Pirmanashy qudygy), Qusayachchiq qudug'i (Qosaiashy qudygy), Amantoyachchiq qudug'i (Amantaiashy qudygy), Achchiqbuloq (Aʃʃybūlaq), Achchiqtepa (Aʃʃytōbe), Nishanboyachchiq (Nysanbaiaʃʃy), Nurjauachchiq (Nūrjauashy), Oltiachchiq (Altyashy), Nazarbekachchiq (Nazarbekaʃʃy), Yelemesachchiq (Elemesaʃʃy), Qulshoraachchiq (Qūlshoraashy) va boshqalar.

Tadqiq etilayotkan hududda biz yana bir mashhur xalq geografik nomini topdik, u ham ilmiy adabiyotlarda tavsiflanmagan «Keshik» asl. «kesilgan, o'tkir qirrali narsa» atamasi. Axborot beruvchilarning fikriga ko'ra, ushbu geografik atama tabiat hodisasini aynan qumli joylarda belgilash uchun paydo bo'lgan. Ma'lumki, qumli cho'lda ko'chma qumli hududlar mavjud. Bu hududda tez va kuchli esadigan shamollar qumlarni uchirib yuboradi, bu tabiat hodisasi natijasida, keskin belgilangan qirrali qumtepalar paydo bo'ladi. Qirralar xuddi o'tkir narsa bilan kesilganday ko'rinish hosil qiladi. Mana shu o'tkir qirrali qumtepalar Qizilqumning tub aholisi orasida Kesik atamasi bilan belgilangan.

Xulosa qilib aytganda xalq geografik atamaları Qizilqum hududining umumturkiy toponimlari tarkibida keng tarqalgan. Ushbu muammoning tadqiq etilishi o'zaro bog'liq ikkita masalani – ayrim umumturkiy etnonimlarni, toponimlarni hamda xalq geografik atamalarining ilmiy etimologiyasini aniqlanish zarurligini keltirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. -B.22.
2. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. Год 6, вып. III-IV. СПб, 1896.
3. Begmatov E., Uluqov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. – Namangan, 2006. – B.63-70.
4. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, – Алма-Ата, 1974. – С.200.
4. Мамедов М.А. Лингвистический анализ географических названий в смешанных ареалах. – Ташкент, 1984. – С.53-56.
5. Охунов Н. Жой номлари таъбири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 85 б.

TABIY VA TEXNOGEN VAZIYATLARDA XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING USLUB VA VOSITALARI

Quvondiqov Bahodir Pardayevich- Navoiy viloyati Favqulodda vaziyatlar boshqarmasi

Har bir insonning xavfsiz xatti-harakati va tayyorgarlik darajasini rivojlantirish favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularning salbiy oqibatlarini kamaytirishning hal qiluvchi omillari hisoblanadi. Biroq, inson hayot xavfsizligini ta'minlash jarayonida inson omilini inobatga olmagan holda, aholining bilim va malakasini shakllantirishga erishish mumkin emas. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, har qanday sohadagi faoliyatning muvaffaqiyatli bo'lishi insonning fazilatlar va qobiliyatlariga, uning hulk - atvori hamda amalga oshiradigan tadbirlarining zaruriyati va samaradorligiga bog'liq. Insonlarning, umuman, jamiyatning barcha fazilatlar va xususiyatlarini kompleks rivojlantirish faqat hayot faoliyati xavfsizligini shakllantirish orqali amalga oshirilishi mumkin¹²³.

Aholini barcha qatlamlarini, shu jumladan ekologik xavfsizlik tushunchasini tahsil oluvchilarga singdirish ularda xavfli va favqulodda vaziyatlarda harakatlanishga tayyorlashning omili sifatida qaralmoqda.

123 Belov, P.G. O semantike, ob'ektax i metodax obespecheniya natsionalnoy bezopasnosti Rossii. // Bezopasnost. -1998. S. 5-6.

Ma'lum bo'lishicha, xavf - jahon hamjamiyati, alohida davlat va jamiyatning turli ijtimoiy guruh hamda fuqarolariga zarar keltiradigan, ularning moddiy va ma'naviy qadriyatlariga putur yetkazishi, rivojlanish yo'liga to'g'anoq bo'lishi mumkin bo'lgan ehtimoldagi yoki aniq voqea, hodisa yoki jarayon.

Xavfsizlik-xavfsizlik ob'ektlarining funksional holatini ta'minlashda turli xavf va tahdidlardan himoyalanganlik holati bo'lib, xavfsizlik tizimini tashkil etishning asosiy tamoyillariga tayangan holda amalga oshiriladi. Xavfsizlikni faqatgina himoyalash bilan chegaralab qo'yish, "xavfsizlikning muhim vazifalari va xossalari, ya'ni xavfsizlikni ta'minlashning preventiv usullari: xavf va tahdidlarni pasaytirish, kuchsizlantirish, bartaraf etish va oldini olishning ahamiyati yo'qoladi"¹²⁴.

BMT tasnifiga muvofiq insonning xavfsizligi, uning qayerda yashashidan qat'iy nazar, iqtisodiy, oziq-ovqat, jamiyat, siyosiy, ekologik, shaxsiy xavfsizlik darajasi, sog'lig'ining qo'riqlanishi va h.k. bilan aniqlanadi. BMT mutaxassislari tomonidan ishlab chiqilgan inson potentsialining rivojlanish indeksi (IPRI) muhim ahamiyat kasb etadi. IPRIning yetakchi ko'rsatkichlari qatoriga kutilayotgan umr davomiyligi, bilim darajasi va real kishi boshiga to'g'ri keluvchi yalpi ichki mahsulot kiradi. Bu ko'rsatkichlar jamiyat hayotiy faoliyatining uchta asosiy sifatini - inson sog'lig'i, uning bilimi va hayotning munosib darajasini o'zida aks ettiradi¹²⁵.

Xavf va tahdidlar har doim ikki tomonning o'zaro harakatini ko'rsatadi. Birinchi tomon - xavf manbai va tashuvchisi, ikkinchi tomon - xavf yoki tahdid yo'naltirilgan tomon. Birinchi tomon ob'ekt, ikkinchi tomon esa sub'ekt deb ataladi.

Xavf manbalari - adovatli niyatlar, zararli xususiyatlar, destruktiv tabiat, haqiqiy yoki potentsial ta'sirlarni o'zida saqlovchi va ma'lum bir sharoitlarda o'z o'zicha yoki birgalikda namoyon qiluvchi shart yoki omillar. Ma'lumki, ob'ekt falsafiy tushuncha bo'lib u sub'ektga qarama-qarshi turadi. Tahdid va xavflarning ob'ekti shaxs, jamiyat, davlat hisoblanadi.

Davlat esa jamoatchilik munosabatlarini amalga oshirish va fuqarolar huquqlari kafolatini ta'minlash tashkiliy-siyosiy mexanizmi hisoblanadi. Davlat shaxs ustidan yuqori turishi mumkin emas. Zero, uning vazifasi shunday sharoit yaratishki, shaxsning ijodiy rivojlanishi haqiqiy oliy maqsadga aylanishi lozim.

Tabiiy ravishda davlat ko'lamida tahdid ob'ekti mavjud bo'lishi muqarrar, jamiyat hayoti va faoliyatining deyarli barcha sohalarida ular kuzatiladi. Va ularning har birida xavf va tahdidlarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'ladi.

Xavfsizlikka tahdid – shaxsning, jamiyatning va davlatning hayotiy muhim manfaatlariga xavf kasb etadigan omillar va sharoitlar majmui. Xavfsizlikka tahdid xususiyati va u ifodalaydigan xavfga ko'ra tasniflanadi: faoliyat sohasi (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, harbiy, millatlararo munosabatlar sohasida, ekologik, demografik, texnologik, aqliy, axborot va boshq.)¹²⁶

Ma'lumki, olamni inson ob'ektiv va sub'ektiv reallik tarzida tasavvur qiladi. Inson tabiatni o'zgartiradi va o'zi ham o'zgaradi. Bundan, inson bir vaqtning o'zida olamni izohlashning ob'ekti ham, sub'ekti hamdir degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Insonning yaxshi yashashga bo'lgan hammaga ma'lum intilishi hali "Va xavfsizroq" degan ilovaga ega bo'lganicha yo'q. Inson hozircha turli-tuman xavflar va tahdidlarning tashuvchisi, "Xavfsizlik"ni tartibga soluvchidir.

Shaxs, jamiyat va davlat rasman xavfsizlikning ham ob'ekti, ham sub'ekti bo'la oladi. Xavfsizlikning asosiy ob'ekti - shaxs, uning huquqlari va erkinligi; jamiyat - uning moddiy va ma'naviy boyligi, aqliy salohiyat, jamiyat va ijtimoiy barqarorlik; davlat - uning konstitutsiyaviy tuzumi, suvereniteti va hududiy yaxlitligi.

Xavfsizlikni ta'minlashning eng yuqori darajasi - jamiyat va davlat bo'lib, xavfsizlikni tashkil etuvchi omil ijtimoiy va davlat qadriyatlarining ustunliklari hisoblanadi¹²⁷. Huquqbuzarlik, shikastlanish, kasbiy kasalliklarning oldini olishning ajralmas qismi - nafaqat talabalar, balki barcha ta'lim muassasalari ta'lim oluvchilari o'rtasida xavfsizlik tizimini yaratishni ta'minlashdir.

Xavfsizlikni shakllantirishga ta'sir ko'rsatishning asosiy usullari va vositalari, hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi bilimlarni takomillashtirish bilan bir qatorda, shaxsning ma'naviy va axloqiy nuqtai nazarini ko'tarish, psixologik va vatanparvarlik ta'limiga e'tibor berish kerak¹²⁸, bularning barchasi tahdidlar va xatarlar sonini kamaytiradi.

124 Y.Arochkin V.I., Buzanova YA.V. Teoriya bezopasnosti. – M.: Akademicheskii proyekt. Fond Mira, 2005. – S.14.

125 Otchet po chelovecheskomu razvitiyu. OON. – Nyu-York, Oksford, 1994. – S.27.

126 Turagalov T.J., Ilyosova Z.F. Favqulodda vaziyatlar (qisqacha ruscha-o'zbekcha ensiklopedik izohli lug'at). – T., FMI, 2016. – 182 b.

127 Gafner V. V. Kultura bezopasnosti: analiticheskiy obzor dissertatsionnykh issledovaniy. FGBOU VPO "Ural. gos. ped. un-t". – Yekaterinburg, 2013. – 200 s.

128 Moshkin, V.N. Vospitaniye kulturny bezopasnosti shkolnikov: Monografiya. - Barnaul: Izdatelstvo BGPU, 2002. - 318 s.

O‘ZBEKISTONDA MUSTAQILLIK YILLARIDA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

**D.Ashurov -
NDPI mustaqil tadqiqotchisi**

Mustaqillikning dastlabki yillarida qabul qilingan “MulK to‘g‘risida”gi va “Tadbirkorlik faoliyati to‘g‘risida”gi qonunlar O‘zbekistonda xususiy tadbirkorlikning me‘yoriy-huquqiy asoslariga asos soldi, ularning huquq va majburiyatlarini, iqtisodiy va huquqiy mustaqilligini belgilab berdi. Vazirlar Mahkamasining 1992-yilda qabul qilingan “Respublikada tadbirkorlik faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori tadbirkorlik tuzilmalariga har tomonlama rag‘batlantirish majburiyatini yukladi. O‘zbekistonda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratildi. Ushbu jarayonning faol boshlanishi savdo, maishiy xizmat va kichik sanoatni xususiylashtirishning jarayoni bilan boshlandi¹²⁹.

Davlat mulkini xususiylashtirish natijasida xususiy tadbirkorlar soni ortib, 1992-1994 yillarda kichik va o‘rta biznes sub’ektlari soni 80 mingdan ortiqni tashkil etdi¹³⁰. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 21-yanvardagi “Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulkni himoya qilishni ta‘minlash va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni bilan xususiy mulkni himoya qilish mexanizmlari joriy etildi, xususiy tadbirkorlik sub’ektlari uchun imtiyozlar tizimi belgilab berildi. korxonalar, ularning ishlab chiqarish vositalariga ega bo‘lishi hamda mahsulotlarni eksport qilish uchun pasaytirilgan boj stavkalari, respublikaga olib kirilayotgan tovarlar bojdari ozod etildi¹³¹.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning “Xususiy tadbirkorlikni yo‘lga qo‘yish va rag‘batlantirish to‘g‘risida”gi UP-1030-son Farmoni bilan real mulkdorlar sinfini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarning ikkinchi bosqichi boshlandi. Postsovet davlatlari amaliyotida birinchi marta davlat mulkini xususiylashtirishdan olingan mablag‘larning 50 foizigacha kichik va o‘rta biznesni rivojlantirishga yo‘naltirildi¹³². Davlat tomonidan byudjetdan tashqari jamg‘armalar, tijorat banklarining imtiyozli kreditlari, xalqaro moliya tashkilotlarining xorijiy kreditlarini jalb etish orqali kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirishning yaxlit tizimi izchil yaratildi. Kredit beruvchi asosiy tuzilmalar: Xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi (Biznes fondi), Dehqon va fermer xo‘jaliklari jamg‘armasi, Mehnat vazirligining Bandlikka ko‘maklashish jamg‘armasi, shuningdek, mamlakat tijorat banklari, 1995-yil iyul oyida “Madad” sug‘urta agentligi ssuda to‘lanmaganligi uchun javobgarlikni sug‘urta qilish maqsadida tashkil etildi. Jami 1995-1999 yillarda Tadbirkorlik fondi tomonidan umumiy qiymati 5,49 mlrd.so‘mlik 3210 ta kredit liniyalari ochilgan bo‘lsa, faqat 2000-yilning o‘zida 5 mlrd.so‘mga yaqin kredit liniyalari ochildi. Kredit liniyalarining umumiy sonidan asosiy hajmi fermer xo‘jaliklarini rivojlantirishga to‘g‘ri kelgan. (34%)¹³³.

Bozor kon‘yunkturasi o‘zgarishiga yuqori moslashuvchanlik va tezkorlik, texnik yangiliklarga sezgirlik va iqtisodiyotni texnik modernizatsiya qilish qobiliyati kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yirik korxonalarga nisbatan katta ustunligiga aylandi. Agar ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda kichik va o‘rta korxonalarni tasniflashda bir nechta mezonlardan foydalanilgan bo‘lsa, O‘zbekistonda 2000-yildan boshlab “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 5-moddasiga asosan bir ko‘rsatkich band bo‘lgan ishchilar sonidan foydalanilgan va kichik korxonalarga sanoatda band bo‘lgan ishchilarning o‘rtacha yillik soni - 40 kishidan ko‘p bo‘lmagan, qurilishda - 20 kishi bo‘lgan korxonalar kiradi; fan, ilmiy xizmat ko‘rsatish, chakana savdo va boshqa noishlab chiqarish tarmoqlarida - 10 kishidan ko‘p bo‘lmagan¹³⁴.

O‘zbekiston Respublikasining 2002-yilda qabul qilingan “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi qonuni tadbirkorlar imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Mazkur qonunning ayrim qoidalari tadbirkorlar faoliyatini kafolatlashning samarali mexanizmi bo‘lib xizmat qildi. Qonun tadbirkorlik sub’ektlarini kichik yoki o‘rta deb tasniflash mezonlarini belgiladi, yakka tartibdagi tadbirkorlikni belgiladi, tadbirkorlarning asosiy huquq va majburiyatlarini belgiladi. Avvalgi qonunlardan farqli o‘laroq, mazkur hujjat mansabdor shaxslarni tadbirkorga nafaqat yo‘qotishlar, balki ro‘yxatdan

129 Чжен В.А. Основы приватизации.-Т:Шарк, 1996.Т.1.-7с.

130 Alimov R.A. O‘zbekiston bozor iqtisodiyotini shakllantirish yo‘lida o‘n yil.-Т: O‘zbekiston, 2001.-56 b.

131 См: Убаева О. Пути предпринимательства./Экономика и статистика,1996-№11.-52с.

132 O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 1995.-No 4.-51 b.

133 Hikmatov A.X. O‘zbekiston bozor iqtisodiyotini shakllantirish yo‘lidan o‘n yildir.- Т: O‘zbekiston, 2001. 85-bet.

134 Бутиков И.Л. авт.колл.Иституциональные основы формирования многоукладной экономики.-Ташкент: Консультинформ, 2002.стр.223.

o'tkazishni rad etish yoki uning muddatlarini buzish natijasida yetkazilgan ma'naviy zararni qoplashga majburlovchi normani joriy qildi.

Xususiy tadbirkorlik va kichik biznesning rivojlanishi yangi ish o'rinlari yaratilishiga, aholi bandligini oshirishga xizmat qildi, byudjetni ishsizlik nafaqalari to'lash xarajatlaridan ozod qildi, bozorni zarur tovar va xizmatlar bilan ta'minladi. 1995-1996 yillarda kichik va o'rta biznes sub'ektlari soni 160 mingtaga yetdi. 2000-2003 yillarda - 263,8 minggacha etdi¹³⁵.

2010-yil yanvar oyida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2010-yilda respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan majlisida ta'kidlanganidek, bu boradagi chora-tadbirlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish natijasida uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2009 yildagi 50,1 foiz o'rniga 52,5 foizga o'sishi ta'minlandi. Yangi tashkil etilgan ish o'rinlarining 65 foizi kichik biznes va fermerlik sohasida tashkil etilgan.

GLOBAL EKOLOGIK MUAMMOLAR VA ULARNING BARQAROR TARAQQIYOTGA TA'SIRI

Rajabov Omonboy G'afforovich- Navoiy viloyati Favqulodda vaziyatlar boshqarmasi

Yurtimizda boshqa sohalar qatori ekologik barqarorlikni ta'minlash, aholining qulay tabiiy muhitga ega bo'lishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish, yuzaga kelayotgan ekologik muammolarning oldini olishva ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etish masalalariga ham jiddiy e'tibor qaratib kelinmoqda.

Ekologik muammolarning tobora global ahamiyat kasb etib bormoqda.

O'tgan asrga nisbatan insoniyat yashash tarzi shunchalik darajada o'zgardiki, insoniyat sivilizatsiyasida hali mutlaqo kuzatilmagan global isish, dengiz va yer ekotizimlarining misli ko'rilmagan darajada kamayib borishi, yer yuzining turli mintaqalarida qurg'oqchilik, suv toshqinlari kabi bir qator salbiy holatlar ham yuz berayotganligi barchamizga birdek ayondir. Bir so'z bilan aytganda insonning tabiatga aralashuvi aqlga sig'maydigan darajaga yetishga ulgurdi.

"Ko'pchilik foydalanishga yaroqli suvimiz tugashini bilmaydi, 2030-yilga kelib suvga bo'lgan talab va mavjud bo'lgan suv ta'minoti o'rtasida 40 % tafovut bo'ladi. Suv muammosini hal qilish uchun bizda bor-yo'g'i 15 yil bor xolos", deydi Jahon iqtisodiy forumining yosh global yetakchisi Mina Guli.

O'zbekistonda har bir kishi 1 sutkada 2-3 litr chuchuk suv ichadi. Gidrosferaning faqatgina 2,5 foizini chuchuk suv tashkil qiladi. Qishloq xo'jaligining ayrim sohalaridagi suv sarfini qiyosiy hisoblab ko'rsak, 1 tonna bug'doy yetishtirish uchun 1,5 tonna, 1 tonna sholi uchun - 4-5 ming tonna, 1 tonna paxta yetishtirish uchun 10 ming tonna suv sarflanadi.

Ekologik madaniyatni oshirish haqida so'z borganda, ta'kidlash joizki, ekologik madaniyat bir nechta faktorlar natijasi o'laroq shakllanadi : jumladan, tabiatga muhabbat, tabiat haqidagi bilim va tasavvurlar, ko'nikmalar, ekologik tarbiya, qadriyat va an'analar ekologik madaniyat shakllanishiga sabab bo'ladi. Ayniqsa, bugungi global ekologik muammolar holatida ekologik ong va ekologik madaniyatni shakllantirish va ularda atrof-muhitga nisbatan ratsional yondashuv ko'nikmasini hosil qilish masalasi ulkan ahamiyat kasb etadi.

Ekologik madaniyatni shakllantirishda, ekologik ong va dunyoqarashni shakllantirish va rivojlantirishda muhim o'rin tutadigan maktab tarbiyasiga, o'rta va oliy ta'lim muassasalariga e'tibor qaratilishi lozim.

Insoniyatning ekologik xavfsizligini ta'minlash, global ekologik muammolarni bartaraf etish, ro'y berishi prognozlashtirilayotgan salbiy hodisalarning oldini olish uchun xalqaro hamkorlik muhim ahamiyatga ega.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, sayyoramizda xalqaro ekologik hamkorlikning zarurligi quyidagi hollar bilan belgilanadi:

- 1.Yer sayyorasi va uning o'ziga xos tabiatini insonga ma'lum bo'lgan olamda yagona ekanligi;
- 2.Yer tabiati va biosfera yaxlit tizim sifatida mavjud bo'lib inson va jamiyat uning tarkibiy qismi ekanligi;
- 3.Insoniyatning barcha ishlab chiqarish faoliyatini moddiy negizi tabiat ekanligi;
- 4.Tabiatdagi salbiy o'zgarishlar va atrof-muhitga antropogen ta'sir ko'lami jihatidan butun sayyoraga tazyiq ko'rsatuvchi jarayonlar ekanligi;

¹³⁵ Alimov R.A. O'zbekiston bozor iqtisodiyotini shakllantirish yo'lida o'n yil.-T: O'zbekiston, 2001.-56 b.

5.Hozirda yuzaga kelayotgan ekologik muammolarni hal etishga ko'p hollarda bir yoki bir nechta davlatlarning imkoniyatlari yetarli emasligi;

6.Barcha insoniyatning birgalikdagi harakati sayyoramizdagi ekologik vaziyatni yaxshilashning eng maqbul yo'li ekanligi.

Xalqlar va millatlar o'rtasidagi o'zaro birdamlikka asoslangan hamkorlik o'z natijasini berish mumkin.

Ko'rinib turibdiki, oldimizda turgan vazifalar nihoyatda zalvorli. Ularni muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirish har birimizdan bor bilim va mahoratimizni ishga solishni, yanayam aniqroq aytadigan bo'lsak, Vatanimiz taraqqiyoti yo'lida yonib yashashni talab etadi.

Foydalanilgan manbalar:

1. A.Sattorov, Q.Allanov, B.Abdumo'minov Global iqlim o'zgarishi, uning oqibatlarini va unga moslashish. Termiz 2019

2. www.xs.uz

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI VOLEYBOL TO'GARAKLARINI TASHKIL ETISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

**Suyarov Xurshid Baxriddinovich -
Navoiy davlat pedagogik instituti
Jismoniy madaniyat katta o'qituvchisi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklariga mo'ljallangan o'quv uslubiy dasturi bo'yicha o'quv va tayyorgarlik mashg'ulotlarining amaliy materiallarini jismoniy tarbiya darslarining o'quv materiallari bilan mantiqiy va tizimli bog'lash tamoyillariga qaratilgan.

In this article, Children of primary school age were studied the ratio of the physical qualities of volleyball players to special physical fitness, problems in the training process were identified, analyzed and recommendations for development were given.

Keywords: physical education, sports, volleyball, physical qualities general physical training, special physical training, training, exercise

Dunyoda yosh avlodni jismonan baquvvat qilib tarbiyalashda chuqur va mustahkam bilim berishda milliy an'analardan foydalanishga katta e'tibor berilmoqda. Shunday ekan jismoniy ta'lim jarayonida ham milliy an'analardan foydalanishni takomillashtirish bugungi kunning dolzarb muammosi bo'lib hisoblanadi. Jismoniy madaniyat va sport ta'limini takomillashtirishda mamlakatimiz yetakchi mutaxassislari samarali mehnat qildilar. Ularning ilmiy tadqiqot ishlari asosida sohaga doir darsliklar, o'quv qo'llanmalar, monografiyalar, metodik qo'llanmalar ishlab chiqildi. Ular kadrlar tayyorlash, aholini sog'lomlashtirish, sport mahoratini oshirish jarayonini takomillashtirishda, respublikada ta'lim-tarbiya berishda xizmat qilmoqda. Shunday bo'lsa-da jismoniy ta'lim jarayonini milliy an'analarda vositasida takomillashtirishning yangi shakl va metodlari, usullari ishlab chiqilmagan. Mamlakatimizda eng asosiy, muhim vazifalaridan biri ommaviy sportni rivojlantirish masalasi turibdi. Mustaqil O'zbekistonning ma'naviy sog'lom avlodlarni, bo'lajak vatanparvarni tarbiyalash vazifasi pirovard o'qituvchilar, mutaxassislar zimmasiga tushadi. Uzluksiz ta'lim tizimida o'sib ulg'ayayotgan yosh avlodning jismoniy tarbiyasi masalalari. D.V, Xuxlayeva B.Adizov,N.Azizxo'jaeva,B.Ismoilov,K.Zaripov, S.Ziyamuhamedova, B.Ziyamuhamedov, M.Muhiddinov, M. Ochilov, N. Sayidahmedov, I.Rahimov, O'.Tolipov, B.Farberman,O.Fayzullaev,U.Elbekov Z.B Boltayev., F.A.Kerimovlar tomonidan ochib berilgan. P.A.Rafiqova, R.IAzizova. R.S.Salamov. A.Qasimov. J.T.Toshpo'lotovlarning ishlari O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni shakllantirish va rivojlantirish tarixiga bag'ishlangan.

Yoshlarni sportning voleybol sport turi bilan tanishtirishning tarixiy-madaniy va pedagogik asoslari L.R. Ayrapetyans A.A.Pulotov, Z.B.Boltayev F.A Kerimov. A.A.Ro'ziyev, O.V.Goncharova K.T.Yusupovlarning maqolalari va metodik tavsiyalarida tadqiq etilgan.

Jismoniy fazilatlarining ko'p qirrali rivojlanishiga kompleks yondashish, maxsus yo'naltirilgan pedagogik ta'sirlarga organizmning zaif ifodalangan reaksiyasi tufayli yuzaga keladigan jismoniy sifatlarni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi.[6]

Ma'lum bo'lishicha, yoshlar sport maktablari uchun voleybol dasturida bu davrlar boshlang'ich sinfdan ta'lim olish bilan mos keladi. Shu bilan birga Suslov F.P. va Belyaev A.V bu fazilatlarini maktab

o'quvchilari umumiy o'rta ta'lim maktabda olayotganda 15–17 yoshlarda rivojlantirish kerakligini ta'kidlashadi.[5]

Ehtimol, sensitiv davrlarning vaqt chegaralari va davomiyligi bo'yicha mavjud bo'lgan farqlarni turli yoshdagi bolalarda ma'lum jismoniy fazilatlarining rivojlanishi to'g'risida yangi ma'lumotlarni olish bilan bog'lash mumkin. Boshqa sabablar zamonaviy bolalarning jismoniy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Umumiy o'rta ta'lim maktabda jismoniy tarbiya darslarida o'rganiladigan materialga asoslanib bolalarni jismoniy tayyorgarligi aniqlanadi, uni bolalarning qiziqishlarini (yoshi, jinsi, fasllari va mahalliy xususiyatlariga qarab) hisobga olingan holda ommaviy sport turlariga to'ldiradi. Kundalik hayotda jalb qilinganlar uchun nazariy va amaliy mashg'ulotlar, nazorat standartlarini amalga oshirish, musobaqalarda ishtirok etish, o'qituvchi va hakamlik amaliyoti taqdim etiladi darsdan tashqari mashg'ulotlar sport-sog'lomlashtirish yo'nalishida sog'lomlashtirish madaniyatini shakllantirish bosqichlaridan biri va maktabda butun ta'lim jarayonining ajralmas qismi sifatida qaralishi mumkin. Dasturning asosiy g'oyasi umumiy o'rta ta'lim maktablarda o'quvchilarni sinfdan tashqari voleybol mashg'ulotlarin tashkil qilishda texnologiyasini yaratish yoshlarni, ijtimoiy farovonlik va inson muvaffaqiyatining zarur sharti sifatida jismoniy va ruhiy salomatlikni saqlash zarurligini shakllantirishdir. Ushbu biz tamonimizdan tavsiya etayotgan dastur kichik yoshdagi o'quvchilarning sog'lig'ini shakllantirish, saqlash va mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, u madaniy va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarga asoslangan. 4-11-sinf o'quvchilari uchun jismoniy tarbiya kompleks yaratish uchun kerak.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarning umumiy va qo'shimcha ta'limni integratsiyalash texnologiyasi bo'yicha o'quv jarayonini modeli tashkil etish o'quv yilida asosiy jismoniy tarbiya va sport ta'limi uzluksizligini ta'minlashi kerak bo'lgan bunday mazmun-uslubiy yo'nalishni nazarda tutgan. Shu bilan birga, amaliy darajada "Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklariga mo'ljallangan" o'quv uslubiy dasturi bo'yicha o'quv va tayyorgarlik mashg'ulotlarining amaliy materiallarini jismoniy tarbiya darslarining o'quv materiallari bilan mantiqiy va tizimli bog'lash tamoyillari kuzatildi. Shartli ravishda "Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklariga mo'ljallangan" o'quv uslubiy dasturi deb nomlangan integral dastur, jismoniy tarbiya va sport ta'limi mazmunini har tomonlama rivojlantirish nuqtai nazaridan umumiy va qo'shimcha ta'lim vositalari va usullarini birlashtirishning yangi texnologiyasini joriy etish asosida yangilaydi. 2-4-sinflar uchun "Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklariga mo'ljallangan" o'quv uslubiy dasturi "Jismoniy tarbiya" fanining asosiy o'quv rejasi va qo'shimcha ta'lim dasturining soat soniga muvofiq tuzilgan. "Jismoniy tarbiya" ish dasturlarini o'zlashtirish soatlari soni va "Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklariga mo'ljallangan" o'quv uslubiy dastur

Sinf	Yosh	"Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklari" ga mo'ljallangan o'quv uslubiy dasturi	"Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklari" ga mo'ljallangan o'quv uslubiy dastur
2	8,5-9,5 (9)	102	102
3	9,5-10,5 (10)	102	102
4	10,5-11,5 (11)	102	102
Jami		306	306

"Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklariga mo'ljallangan" o'quv uslubiy dasturining modellari bo'yicha mavzuiy rejalashtirish jismoniy tarbiya kursining mazmunini hisobga olgan holda taqdim etiladi (1-jadval). Model 1. "Voleybolning rivojlanish tarixi va voleybol o'yinining qoidalari" mavzusi maktab o'quv dasturining "Jismoniy tarbiya to'g'risida bilim" bo'limi bilan bog'liq bo'lib, "To'p o'yinlari", "Olimpiya o'yinlarining kelib chiqishi" mavzusida **O'zbekiston voleybolning rivojlanish tarixi, voleybolda o'yin qoidalari, o'quvchilar amaliy mashg'ulotlar paytida tanishadilar. Voleybol bo'limiga jalb qilingan maktab o'quvchilari o'rtasida "Jismoniy tarbiya usullari" bo'limining rivojlanishi bilan bog'liq holda, jismoniy sifatlarni rivojlantirish va jismoniy faoliyatning tanaga ta'siri, jarohatlarning oldini olish qoidalari, qobiliyatlari umumiy rivojlantiruvchi mashqlarni**

va ularni to'g'ri bajarilishini, o'zini o'zi baholashni rivojlantirish va jismoniy tayyorgarlikni mustaqil ravishda tanlash.

1 Jadval.

Mavzu rejalashtirish va 1 model – “Jismoniy tarbiya va jismoniy tarbiya usullari, sport va sog'liqni saqlash to'g'risida bilim. o'quv materialini o'zlashtirish uchun soat soni

№	Dastur, sinflar Bo'lim, mavzu	“Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklariga” mo'ljallangan o'quv dasturi			“Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklariga” mo'ljallangan o'quv uslubiy dasturining dasturi		
			3	4	2	3	4
I	Tanlangan sport turi haqida ma'lumot Znanie o fizicheskoy kulture, izbrannom vide sporta	4 s	4 s	4 s	2 s	4 s	4 s
1	Sport turning paydo bo'lish tarixi						
a	- Jismoniy tarbiya	+	+	-	-	-	-
b	- Birinchi musobaqa (Olimpiya o'yinlari)	+	-	-	-	-	-
v	- To'p bilan o'yinlar	+	-	-	+	+	+
g	-Voleybolning rivojlanish tarixi	-	-	-	+	+	+
2	-Voleybol o'yini qoidalari	-	-	-	+	+	+
3	-Voleybol-olimpiya sport turi	+	-	-	+	+	+
4	-Jismoniy mashqlar majmuasi	-	+	-	-	-	-
5	-Jismoniy sifatlarni rivojlantirish	-	-	+	-	-	+
6	-Jismoniy yuklamaning organizmga ta'siri va uni nazorat qilish	-	+	+	-	-	+
7	-Jarohatlanish oldini olish qoidalari	-	-	+	+	+	+
8	-Chiniqish	+	+	+	-	-	-
2	-Jismoniy va sport faoliyati usullari	6 s	6s	6 s	4 s	4 s	6 s
5	-Qishki davrda futbol, basketbol gandbol kabi harakatli o'yinlar	+	-	-	-	-	-
6	- Voleybolni o'ynashni o'rganish uchun harakatli o'yinlar	-	-	-	+	+	+
7	-Chiniqish	+	+	+	-	-	-
8	-Jismlar bilan va jismlarsiz jismoniy mashqlar izicheskie uprajneniya bez predmetov i s predmetami	+	+	+	+	+	+

9	-Voleybolchilar elementlarini o'rgatish mashqlari	-	-	-	+	+	+
10	-Insonning asosiy jismoniy sifatlari основные физические качества человека	+	-	-	-	-	-
11	-Voleybolchining maxsus jismoniy sifatlari специальные физические качества вольболиста	-	-	-	+	+	+
12	-Voleybolchining maxsus jismoniy sifatlari rivojlantirish mashqlari упражнения для развития специальных физических качеств вольболиста	-	-	-	+	+	+
13	-Jismoniy rivojlanish va jismoniy tayyorgarlikni kuzatish	-	-	+	+	+	+

Dasturning ushbu modelining mazmuni o'quv materiallarini voleyboldan mustaqil ravishda o'rganish, mustahkamlash, harakat qobiliyatini oshirish, jismoniy fazilatlarni rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish uchun foydalanishga imkon beradigan amaliy materialni ochib berishga qaratilgan. Jismoniy tarbiya haqidagi bilimlar kengayadi va chuqurlashadi, chunki dasturni o'zlashtirib, voleybol o'ynash texnikasini takomillashtirish, o'yin texnikasi va taktikasining o'zgarishi (2 model), ushbu sport turi bilan shug'ullanish uchun zarur bo'lgan maxsus jismoniy fazilatlarni rivojlantirish bo'yicha uzatiladigan bilimlar hajmi ortadi, o'quvchilar voleybolda o'ynash texnikasi tasnifi to'g'risida tasavvurga ega bo'ladilar va hujum va himoyada o'yinni tashkil qilish uchun ularni mustaqil ravishda tanlashni o'rganadilar.

"Jismoniy tarbiya" fanining dasturi va "Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklari ga mo'ljallangan" o'quv uslubiy dasturining "Jismoniy rivojlanish" bo'limi o'zaro bog'liq uchta model bilan ifodalanadi: 1 model – "Voleybol o'ynash ko'nikma va ko'nikmalarini shakllantirish", 2 model – "Voleybolchining jismoniy tayyorgarligi" va 3 model – "Pedagogik nazorat". Modellarning mazmuni maktab o'quv dasturining "Jismoniy rivojlanish" bo'limining mazmuni bilan bog'liq (2-jadval). "Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklariga mo'ljallangan" o'quv uslubiy dasturining qo'shimcha mavzularining "Jismoniy tarbiya" dasturi bilan aloqasi "+" belgisi bilan belgilanadi, bu asosiy maxsus jismoniy va maxsus motorli mashqlar vazifalarini tavsiflaydi.

Boshlang'ich maktabda "Jismoniy tarbiya" o'quv dasturiga binoan quyidagi asosiy jismoniy mashq vositalaridan foydalaniladi: ochiq o'yinlar, gimnastika va akrobatika mashqlari, yengil atletika, balandlik va uzunlikka sakrash, suzish usullarini o'zlashtirish bo'yicha yetakchi mashqlar.

"Jismoniy tarbiya" dasturi umumiy rivojlantiruvchi jismoniy mashqlar, gimnastika va akrobatika, yengil atletika, mashqlari va suzish, ochiq va sport o'yinlari, shu jumladan voleybol, to'siqlarni yengib o'tishni o'z ichiga oladi. Umumiy jismoniy tarbiya katta mushak guruhlarining asosiy jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Shu bilan birga, umumiy jismoniy tayyorgarlik ma'lum darajada sportning o'ziga xos xususiyatlarini va voleybolda sog'lomlashtirish ishlarini inobatga olgan holda boshlang'ich voleybolchilar uchun asosiy vosita mashqlarini bajaradi. Shuning uchun "Voleybolchilarning jismoniy tayyorgarligi" modeli yetakchi mushak guruhlarini rivojlantirish uchun maxsus mashqlarning yangi turlarini va voleybolchining jismoniy fazilatlari, masalan, qo'l va magistral, oyoq va magistral mushaklari tezligi-quvvat fazilatlari, yelkada, kestirib, oyoq bo'g'imlarda faol egiluvchanlik, harakatni dinamik, vaqtinchalik va voleybol o'yinining belgilangan texnikasi va taktik harakatlarini amalga oshirishda bevosita ishtirok etadigan mushak guruhlarini rivojlantirishga imkon beruvchi vosita harakatlarining fazoviy xususiyatlarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, har xil funksional yo'nalishdagi umumiy rivojlanish jismoniy mashqlari komplekslari, tezkorlik, epchillik, moslashuvchanlik, muvofiqlashtirish va umumiy chidamlilik va tezlik-quvvat fazilatlari rivojlantirishga yo'naltirilgan ochiq o'yinlar katta hajmda bo'lib qolmoqda, vosita harakatlari unda o'xshash va ikki tomonlama o'yin voleybolini o'tkazishda amalga oshiriladi. Dasturning ushbu qismida ochiq o'yinlarni tanlash voleybolchilarning motorli fazilatlari va harakat qobiliyatlarini shakllantirishga qaratilgan. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining asosiy yo'nalishi allaqachon vosita o'yinlari jarayonida asosiy ishlarni bajaradigan mushak guruhlarining holatini yaxshilashdir. Bu jismoniy tayyorgarlikning ajralmas belgilaridir. Dastur pedagogik nazorat vositalaridan foydalanishni nazarda tutadi - bu 1V model. 1V model - bu maktab

o'quvchilarining "Jismoniy tarbiya" fanidagi yutuqlarini, shuningdek, jismoniy sifatlarni rivojlantirishning differensial xususiyatlarini hisoblash bilan voleybolchining faoliyati natijalarini baholash tizimi, ularning darajasi amalga oshirishga imkon beradi. voleybol o'ynashning o'zlashtirilgan texnikasi va voleybol o'ynashda raqobatbardosh faoliyatdagi ba'zi taktik tuzilmalar (4-jadval). 1V model – "Pedagogik nazorat" "Jismoniy tarbiya" fanining dastur qismlarini va "Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklariga mo'ljallangan" o'quv uslubiy dasturining uchta modelini birlashtiradi.

1V model yosh voleybolchilarni tayyorlash jarayonini boshqarishda yordam beradigan pedagogik nazorat vositalarining tavsifini o'z ichiga oladi. Boshqarish vositasi sifatida boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tarbiyasi va voleybolchilarni tayyorlash tizimida qo'llaniladigan testlar olingan. Sinov natijalari asosida ham dars, ham o'quv mashg'ulotlarining samaradorligini va natijada pedagogik muammolarni amaliy darajada hal qilishda boshlang'ich umumiy va qo'shimcha ta'limni birlashtirish texnologiyasining samaradorligini aniqlash mumkin. Integral ta'lim texnologiyasi tizimida "Umumiy o'rta ta'lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to'garaklariga mo'ljallangan" o'quv uslubiy dasturining maqsadi voleybol o'ynashning asosiy texnikasi va taktik jamoaviy harakatlarini bir vaqtning o'zida o'zlashtirish bilan talabalarining ko'p qirrali jismoniy tayyorgarligi asoslarini shakllantirishdir. Soat taqsimotining mantiqi va tematik rejalashtirishning asosiy mazmun yoritish kerakligi o'quvchilarning jismoniy sifatlari ko'p qirrali rivojlanishining amaliy darajasidagi muammolarni hal qilish, tizim sifatida umumiy va ixtisoslashgan maqsadlar uchun mashq komplekslari tarkibini tizimlashtirish zarurligiga asoslanadi. Dasturning maqsadga erishish vositalari-umumiy, maxsus jismoniy fazilatlar va motorli qobiliyatlarning rivojlanishidagi ijobiy tendensiya fonida voleybol o'ynash texnikasini muvaffaqiyatli o'zlashtirishdir. Shu munosabat bilan, o'rganishdan oldin, boshlang'ich umumiy va qo'shimcha ta'lim tizimida boshlang'ich sinf o'quvchilarining ko'p qirrali jismoniy tayyorgarligiga erishish uchun voleybol darslarining imkoniyatlari va samaradorligini eksperimental asoslash vazifasi qo'yildi.

ADABIYOTLAR

1. Ю.Д.Железняк, А.В.Чачин, Ю.П.Сыромятников Волейбол., 2009. - 130 с.
2. Usmonxo'jaev T.S. "Harakatli o'yinlar" O'quv qo'llanma T.: O'qituvchi 1992 y.
3. Maxkamdjanov K.M., Nurmatov F.A, Inozemseva L.A, Rustamov L "Sport bayramlarini tashkil qilish va o'tkazish metodikasi" Darslik T.: 2008 y.
4. Xo'jaev P., Raximqulov K.D., Nigmanov B.B. Sport va harakatli o'yinlar va uni o'qitish metodikasi. (Harakatli o'yinlari) O'quv qo'llanma TDPU T.: 2008 y.

ТАЛАБАЛАР ХОТИРАСИНИНГ ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ ЎРГАНИШ ШАРОИТИДА ХОРИЖ ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ХОТИРА МУАММОСИНИ ЎРГАНИШДАГИ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

**Икромов Ойбек Ибрагимович –
НавДПИ Санъатшунослик факультети
Педагогика ва психология кафедраси ўқитувчиси**

Психологик жараён сифатида хотира ҳақидаги қарашлар, турли назариялар ва ғояларнинг ривожланиш тарихини ўрганишнинг долзарблиги унинг ишлаш моделини, ҳамда ушбу жараёни тушунтирувчи механизмларни яратишга ёндашувларни топишнинг механизмлари ҳозирги кундаги фан олдидаги асосий муаммодир. ХХI асрнинг биринчи чорагида хотира механизмлари, самарали ёдлаш усуллари, унинг хоссаларидан таълим жараёнида фойдаланишни ўрганиш бўйича илмий ишлар жадаллашди. Хотирани ўрганиш жараёнида бугунги кунда унинг ишлаш механизмларини ўрганиш, шунингдек, унинг муайян қонуниятларини аниқлаш учун унга асосий тўлдирувчи ёндашув шаклланди. Буларга қуйидаги даражалар қиради: психологик, биокимёвий, нейрофизиологик. Келинг, ушбу хусусиятларни алоҳида кўриб чиқайлик.¹³⁶

Биринчи ёндашув - психологик - шуни таъкидлаш мумкинки, ушбу ёндашувда кўплаб илмий назариялар ва уларнинг вакилларида иборат (П.Жан, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтиев, П.И.Зинченко, Ж.Пиже, С.П. Бочарова, У.Неиссер).. А.Э.Савелев таъкидлаганидек, унинг сўзларига кўра, "кўпгина психологик назарияларда уларнинг муаллифлари асосан тадбиқий жиҳатдан ёндашишди"¹³⁷

¹³⁶ Блонский П.П. Избранные психологические произведения. М., 1964.Пере-издание.2012 г.

¹³⁷ Богдан И.В. Сущность процесса запоминания и развитие памяти в учебном процессе // Вестник Московского университета. Серия 20. Педагогическое образование. 2009. №4. С. 91-96.

Бунда объект ("материал") ўз-ўзидан ёки субъект ("соф" онгли фаолият), субъект ва объект ўртасидаги ўзаро таъсир мазмунидан қатъи назар, яъни шахс фаолиятини ҳисобга олмасдан содир бўлади дея ушбу ёндашув вакиллари айтиб ўтишади."¹³⁸

Айнан шунинг учун психологик ёндашув доирасидаги тушунчаларнинг бир бири билан ўхшашлигини қайд этиш мумкин.

Психологияда хотирани ўрганишда иккита асосий ёндашув мавжуд - кўп томонлама ёндашув ва монистик (бу ёндашув бихевиоризмнинг психологик таълимотида ва ассотсиатсионизм ёналиши билан умумлаштирилган психологик тушунчалар мажмуида ишлаб чиқилган).¹³⁹

Монистик ёндашув бир хил механизмларнинг ишлашини таъминлайди яъни бунда турли хил хотира турларининг ишлаши (П.П. Блонскийга кўра, воситавий, эмотсионал, образли, сўз-мантикий) ва будаги асосий фарқ фақат бирлашмаларнинг қай даражада у ёки бу фаолиятда қўлланилиши ва таъсир кучидафир. Бироқ, вақт ўтиши билан бу ёндашув кўплаб танқидларга сабаб бўлади. Бошқа йўналиш вакиллари кўп томонлама (икки томонлама) ёндашув хотирани бирламчи, иккиламчи ва учинчи даражага ажратади.¹⁴⁰

Хусусан, бунда (қисқа муддатли хотира) - ташқи дунё ҳақидаги таассуротни тўплайди (эски, олдинги олинган маълумотни янгисига алмаштиришда унутиш содир бўлади), иккиламчи - барқарор, катта имкониятлар ҳамда бир хил мувозанатга эга, узоқ вақтдан кейин тикланиши мумкин бўлган (унутиш узоқ вақт давомида содир бўлади) хотирага ажратиб ўтишади. Учинчи даражали хотира - инсон қобилиятлари билан боғлиқ бўлган хотира воситалари (ёзиш, ўқиш, нутқ, касбий маҳорат, билим) ва бу ҳолатда табиий шароитда олинган маълумотлар бевосита унутиш содир бўлмайди.¹⁴¹

Бундан ташқари ассоциатив назариянинг пайдо бўлиши ва ривожланиши хотира қонунлари ва қониниятини тушунтиришга ва тушунишга таъсир кўрсатди. Унинг моҳияти қуйидагича: агар тасвирлар ёки образлар онгда (бир вақтнинг ўзида ёки бирин-кетин) пайдо бўлса, улар дарҳол алоқаларни ҳосил қилади ёки боғлайди; келажакда тасвирнинг ҳар қандай элементи онгда қайта пайдо бўлганда, бевосита ёки билвосита онгда яна қайта гавдаланади ва бу жараён ассотсиатсия деб номланади.

Ассоциатив ёндашувнинг асослари ва илдизи милоддан аввалги IV асрда пайдо бўлган. Биз буни Аристотелнинг асарларида ("Хотира ва эслаш тўғрисида" рисоласида) кўриб ўтишимиз мумкин. Аристотелнинг рисоласига кўра, хотира нафақат тасвирга эгалик қилиш, балки уни илгари тасаввур қилинган ҳодиса, нарса ёки воқеалик билан солиштириш мумкин. Унинг фикрича, хотира вақт туйғуси билан узвий боғлиқ, шунинг учун фақат вақтни идрок этадиган мавжудотлар хотирани сақлаш органи - юракка эга (чунки қадимги олимларнинг ғояларига кўра, идрок қилиш учун айнан юрак жавобгардир деб ҳисоблашган). Даврлар ўтган сайин хотира бўйича ғоялар ҳам ўзгариб турган. Ўрта асрларда хотира инсон ва Худо ўртасидаги кўприк, Уйғониш даврида эса - атрофимиздаги дунёни тушуниш усули сифатида қабул қилинган. Кейинчалик, XVII-XVIII асрларда хотира дунёни идрок этишда фикрлаш ва таҳлил қилиш жараёнининг ажралмас элементи ва қуроли бўлган ҳисобланган.¹⁴²

XIX-XX асрлар охирида хотира бўйича барча турдаги экспериментлар фаол равишда амалга ошира бошланади (экспериментал психологиянинг ривожланган даври айнан шу вақтга тўғри келади) ҳамда хотирани ассотсиатив ёндашув доирасида ўрганиш аста-секин уни Гештальт психологиясига айланади.¹⁴³

Гештальт психология ёндашуви хотиранинг хусусиятлари ва характерли белгиларини аниқлашга имконини берди. Хотиранинг чуқурлиги ёки кенглиги ва сифати (эсда сақлаш ва ёдда тутиш)да ахборотнинг тузилиши катта рол ўйнайди, деган ҳулосага келинади.¹⁴⁴ Бундан ташқари, шахснинг индивидуал психологик фазилатлари, унинг ниятлари, мотивлари, эҳтиёжлари, одатлари ҳам хотира

138 Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. М., 2012. Т. 1. С. 154.

139 Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание. М., 2008.

140 Савельев А.Е. Концепции памяти: история развития и современные исследования // Вестник КРУ МВД России. 2012. №2 (16). С. 88-92.

141 de la Mata Benítez M. L., Santamaría Andrés R. L., Hansen Tia G. B. Autobiographical memory, narrative and self-construal. A crosscultural study // Revista Mexicana de Psicología. 2011. Vol. 28 (2). P. 183-191.

142 Pickering M., Keightley, E. Trauma, Discourse and Communicative Limits // Critical Discourse Studies. 2009. Vol. 6 (4). P. 237-249.

143 Ulatowska H. K., Olea Santos T., Garst Walsh D. Autobiographical memories in testimonies of WWII Veterans with dementia // Frontiers of Psychology. Conference Abstract: Academy of Aphasia 53rd Annual Meeting. 2015.

144 Smorti A., Fioretti Ch. Why Narrating Changes Memory: A Contribution to an Integrative Model of Memory and Narrative Processes // Integrative Physiological and Behavioral Science, 2015

механизмларига таъсир қилади. Амалга оширилган тажрибалар хотирага таъсир қилувчи омилларни умумлаштириш ва оптималлаштиришга имконини берди.

Совет олимлари ҳам XX аср бошларида хотира механизмларини ўрганишга катта глобал ҳисса қўшдилар. Л.С.Виготский хотирани "маълум бир вақтнинг ўзида хатти-ҳаракатларда ўтмиш тажрибасидан фойдаланиш ва иштирок этиш" деб таърифлаган. А.Н.Леонтев ва А.Р.Лурия биринчи бўлиб катта экспериментал тадқиқот натижаларига эришдилар, бунда хотира хусусиятларини асосий омил сифатида кўрсатишган.¹⁴⁵

XX асрнинг иккинчи чорагида хотира психологиясининг муҳим ютуғи хотира тушунчасининг ақлий ҳаракатлар турларидан бири сифатида қабул қилиниши бўлди. Бу орқали ёдлаш жараёнини (фаолиятини) ўзи, ҳамда унинг ички тузилишини ўрганиш имконияти пайдо бўлди. Фаолият хотиранинг ривожланиши ва унинг ишлаши учун тушунтириш принтсипи сифатида ҳаракат қилина бошланди. Хотира тузилишини тавсифлашда "рағбатлантирувчи восита" ёки стимул тушунчасидан фойдаланиш бутун жараённинг тузилишини қайта кўриб чиқиш зарурлигига олиб келди.¹⁴⁶ Кейинги йилларда психологларнинг тадқиқотлари орасида А.А.Смирнов ва П.И.Зинченконинг экспериментларини алоҳида таъкидлаш керак, уларнинг мақсади турли хил ёдлаш турларини ташкил этувчи жараёнларни тизимли ва функционал таҳлил қилиш эди. Масалан, П.И. Зинченко ихтиёрий ёдлашни маълум психик ҳодисанинг реал мазмунини ташкил этувчи компонентлар, яъни объект, мақсад, мотив, ёдлаш воситаларининг хусусиятларига қараб, унинг ривожланишида турли шаклларни оладиган махсус ҳаракат деб таърифлаган. Ёдлаш ҳаракатининг асоси таркибий қисмларнинг табиати эмас, балки бутун эсада қолиш ҳаракатининг тузилишидаги ўзгаришларга қараб ўзгаришини қайд этилди.¹⁴⁷

Асосий ёндашувларнинг баъзилари хотирани "қолдирилган из" сифатида, қолганлари эса ҳаракат сифатида ўрганган. Хотира муаммосига фаол ёндашув рус психологиясида кенг тарқалган. Ушбу соҳада олиб борилган тадқиқотлар хотира муаммосини икки масала нуқтаи назаридан ўрганди: хотира ва фаолият; хотира фаолият маҳсули сифатида. Бироқ, вазиятнинг баъзи ижобий томонларига қарамай (масалан, мнемоник жараёнларнинг бориши ҳақида жавоб олиш ва ёдлаш ва кўпайтириш жараёнларини такомиллаштиришнинг турли усулларини ишлаб чиқиш имконияти)¹⁴⁸, баъзи тадқиқотчилар (В.П. Зинченко, Г.Г. Вучетич) томонидан 1960-йилларнинг бошлари хотира психологияси муаммолари турли хил ақлий жараёнларни ёки бошқа фаолият турларини ўрганишда ҳал қилинди: бунда яъни ўйин, таълим, меҳнат, спорт фаолияти етакчи кўрсаткич сифатида олинди. XX 70-йилларнинг охирига келиб ушбу жиҳат билан боғлиқ жуда катта миқдорда маълумотлар тўпланди.

Хотиранинг турли масалалари бўйича турли хил экспериментал материаллар психологларга ушбу ақлий ҳодисани ўрганиш учун бир нечта замонавий ёндашувларни, жумладан, ахборот, тизимли-функционал ва систематикни яратишга имкон берди.¹⁴⁹ Замонавий тадқиқотчилар турли психологик ёндашув доирасида хотира фаолиятининг қуйидаги тамойилларини ишлаб чиқдилар:

1. Интегративлик - П.П.Блонскийнинг фикрича, оғзаки хотиранинг образли хотира билан уйғунлиги (шунингдек, бошқа хусусиятлари билан - мотор, ҳиссий хотира билан боғлиқлигини).

2. Образлилик. Хотира тўла қонли белгилар билан ишламайди, лекин маълумотни эслаб қолиш учун тасвирлардан фойдаланади.¹⁵⁰ Ноёб тасвирни яратишда беш турдаги сезгилар (ҳид, кўриш, тери туйиш, эшитиш, таъм билиш) ҳал қилувчи рол ўйнайди. Хотирани ривожлантириш учун тасвирлар билан ишлаш усулларида фойдаланиш ўқувчилар билан ишлашда ўқитувчининг энг муҳим воситасидир.

3. Хотира тузилиши ва ҳажми.

4. Боғланишларга урғу бериш.

145 Marian V., Neisser U. Language-dependent recall of autobiographical memories // Journal of Experimental Psychology: General. 2000. Vol. 129, no. 3. P. 361–368

146 Schroeder S. R., Marian V. Bilingual episodic memory: How speaking two languages affects remembering // Foundations of Bilingual Memory / Heredia R., Altarriba J. (Eds.) Springer, 2014.

147 Marian V., Fausey C. Language-Dependent Memory in Bilingual Learning // Applied Cognitive Psychology. 2006. Vol. 20 (8). P. 1025–1047.

148 Flynn D. Narratives of melancholy: A humanities approach to depression. Medical Humanities, 2010, vol. 36 (1), p. 36–39.

149 Fleisher Feldman C. Narratives of national identity as group narratives. Patterns of interpretive cognition. Narrative and Identity: Studies in Autobiography, Self and Culture. J. Brockmeier, D. Carbaugh (Eds.), 2001, p. 129–144

150 Demjen Z., Semino E. Henry's voices: The representation of auditory verbal hallucinations in an autobiographical narrative. Medical Humanities, 2014, vol. 41, no. 1, p. 57–62.

5. Установкаларга боғлиқлиги.151

Бейхтиёр эсда қоладиган нарса мақсадга эришишга таъсир қилади. Чет тилини ўргатиш нуқтаи назаридан гапирганда, сўз бойлигини ёдлашда мақсад сўзни ўрганиш эмас, балки сўзни коммуникатив мақсадга эришиш жараёнида ўрганиш керак. Ёдлашнинг ўзи аҳамиятли эмас, балки эсда қолган нарса ва эришилган фойдали натижаси ўртасидаги боғлиқлик муҳимдир.

6. Қабул қилинган маълумотларни такрорлаш. Шундай қилиб, тадқиқотлар инсоннинг психологик хусусияти сифатида хотиранинг мураккаблиги, кўп қирралилиги ва кўп босқичлилигини кўрсатди. Ҳозиргача психологияда хотира фаолиятининг умумий қабул қилинган тушунчаси мавжуд эмас. Унинг кўпгина қонуниятлари аллақачон маълум, аммо асосий механизмлар (айниқса, нейрофизиологик ва биокимёвий даражада содир бўлганлар) сир бўлиб қолмоқда ва фаннинг турли соҳаларида олимлар томонидан хотира муаммоси устида ишлаш давом этмоқда.152

Инсоннинг атрофидаги дунё ҳақида олган таассуротлари маълум бир из қолдиради, сақланади, мустаҳкамланади ва керак бўлганда ва иложи бўлса, такрорланади.153"Хотирасиз, - деб ёзган эди С.Л.Рубинштейн, - биз шунчаки мавжудотларга айланардик. Бизнинг ўтмишимиз келажак учун ўлик бўлар эди. Ҳозирги замон ўтиб кетар экан, ўтмиш қайтарилмас тарзда йўқолиб кетарди."

Ҳозирги вақтда турли фанларнинг вакиллари хотира тадқиқоти билан шуғулланмоқдалар: психология, биология, тиббиёт, генетика, кибернетика ва бошқа бир қатор фанлар ва йўналишлар. 154Ушбу фанларнинг ҳар бирининг ўзига хос саволлари бор, улар туфайли хотира муаммоларига, ўзларининг тушунчалар тизимига ва шунга мос равишда ўзларининг хотира назарияларига мурожаат қилишади. Аммо бу фанларнинг барчаси биргаликда инсон хотираси ҳақидаги билимларимизни кенгайтиради, бир-бирини тўлдиради ва инсон психологиясининг энг муҳим ва сирли ҳодисаларидан бири бўлган бу ҳодисага чуқурроқ назар ташлаш имконини беради.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, хотиранинг систематик табиқ этишда Гештальт назарияси муҳим рол ўйнаган.

Ушбу назарияга мувофиқ, материални тизимлаштириш, уни бир бутунликка етказиш, ёдлаш ва эсда сақлаш жараёнида тизимга солишнинг аҳамияти, шунингдек, хотира жараёнларида инсон ниятлари ва эҳтиёжларининг роли ҳамда мнемоник жараёнлар алоҳида таъкидланган. Муҳокама қилинган хотира контсепцияси тарафдорларининг тадқиқотлари орқали қизил ипдек ўтган асосий ғоя шундан иборатки, ёдлашда ҳам, такрорлашда ҳам материал одатда тасодикий элементларнинг тасодикий тўплами эмас, балки яхлит тузилиш кўринишида пайдо бўлади бу эса ассоциатсияга асос бўлади.

Гештальт назариясида ёдлаш ва такрор ишлаб чиқариш динамикаси қуйидагича кўринади. Вақтнинг маълум бир лаҳзасида тегишли бўлган муайян эҳтиёж ҳолати инсонда ёдлаш ёки ёдда тутиш маълум муносабатни яратади. Тегишли муносабат шахс онгидаги маълум интеграл тузилмаларни жонлантиради, улар асосида материал ўз навбатида эсда қолади ёки такрорланади.155 Ушбу тизим ёдлаш ва эсда сақлаш жараёнини назорат қилади ва керакли маълумотларни танлашни белгилайди.

Хотира селективлигининг баъзи фактлари учун психологик тушунтиришни топиб, бу назария филогенез ва онтогенезда инсон хотирасининг шаклланиши ва ривожланишининг тенг даражада мураккаб муаммосига дуч келди. Гап шундаки, инсонларда мнемоник жараёнларни белгиловчи мотиватсион ҳолатлар ҳам, Гештальтларнинг ўзи ҳам олдиндан белгиланган, ривожланмайдиган шаклланишлар деб ҳисобланган. Хотира ривожланишининг инсон амалий фаолиятига боғлиқлиги масаласи бу ерда бевосита кўтарилмаган ёки ҳал қилинмаган.156

151 Андриянова А.В. Влияние обонятельной стимуляции на эффективность запоминания учебной информации / А.В. Андриянова, Л.Ю. Бухлина // Мир науки. Педагогика и психология. – 2020. – №3.

152 Крылова Н.Н. Интервальное запоминание, кодирование и визуализация как способы саморегуляции эффективного усвоения учебной информации студентами // Сурский вестник. – 2020. – № 1(9). – С. 51-55.

153 Крат М.В. Методы эффективного запоминания и хранения информации с помощью цифровых приложений и online-сервисов / М.В. Крат, Г.Н. Едигарова // Язык и культура в эпоху интеграции научного знания и профессионализации образования. – 2020. – № 1/2. – С. 192-197.

154 Маркелова Т.А. Современная лингводидактика и мнемоника: из опыта обучения запоминанию иноязычной лексики // Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование». – 2021. – №3. – С. 109-119.

155 Хиневич В.И. Использование интеллект-карт для активизации учебно-познавательной деятельности студентов / В.И. Хиневич, В.В. Паневчик, М.В. Самойлов // Высшее техническое образование. – 2019. – №2. – С. 39-46.

156 Шведов Д.В. Исследование факторов успешного запоминания. Практические рекомендации / Д.В. Шведов, Н.В. Цуркан // The Scientific Heritage. – 2020. – №44-4 (44). – С. 46-48.

Мнемоник жараёнларни психологик тадқиқ қилишнинг яна иккита ёналиши - бихевиоризм ва психоанализ вакиллари орасида хотиранинг генезиси ҳақидаги саволга қониқарли жавоб топилмаган. Бихевиоризм тарафдорларининг хотира муаммоси ҳақидаги қарашлари ассотсиатсиячиларнинг фикрларига жуда яқин бўлиб чиқди. Уларнинг орасидаги ягона асосий фарқ шундаки, бихевиористлар материални эслаб қолишда мустаҳкамлашнинг ролини таъкидладилар ва ўқув жараёнларида хотира қандай ишлашини ўрганишга катта эътибор беришди.¹⁵⁷

3.Фрейд ва унинг издошларининг хотирани ўрганишдаги хизматлари материални эслаб қолиш ва унутишда ижобий ва салбий ҳис-туйғулар, мотивлар ва эҳтиёжларнинг ролини ойдинлаштириш эди. Психоанализ туфайли мотивациянинг ишлаши билан боғлиқ онгсиз унутишнинг кўплаб қизиқарли психологик механизмлари топилди ва тавсифланди.¹⁵⁸

Тахминан бир вақтнинг ўзида, яъни XX аср бошларида хотиранинг семантик назарияси пайдо бўлди. Тегишли жараёнларнинг иши ёдланган материални озми-кўпми кенг қўламли семантик тузилмаларга бирлаштирувчи семантик боғланишларнинг мавжудлиги ёки ёқлигига бевосита боғлиқлиги таъкидланади (А. Бине, К. Бюхлер). Ёдлаш ва такрорлашда материалнинг семантик мазмуни биринчи ўринга чиқади. Семантик ёдлаш механик қонунлардан фарқли қонуниятларга бўйсунishi таъкидланади: бу ҳолда ўрганиладиган ёки ўрганилган материал маълум семантик боғланишлар контекстига киритилади.

Кибернетика фанининг ривожланиши компьютер технологияларининг пайдо бўлиши ва дастурлашнинг ривожланиши билан (компьютер маълумотларини қайта ишлаш дастурларини яратиш тиллари ва техникаси) машина томонидан маълумотларни қабул қилиш, қайта ишлаш ва сақлашнинг оптимал усулларини излаш бошланди.¹⁵⁹ Шунга кўра, биз хотира жараёнларини техник ва алгоритмик моделлаштиришни бошладик. Сўнгги бир неча ўн йилликлар давомида шунга ўхшаш тадқиқотлар давомида хотира қонунларини тушуниш учун жуда фойдали бўлган кўплаб материаллар тўпланган.

Ушбу фанлар вакиллари хотиранинг ҳақиқий психологик тадқиқига қизиқишни ошира бошладилар, чунки бу дастурлаш тилларини, унинг технологиясини ва машина хотирасини такомиллаштириш имкониятларини очиб берди.¹⁶⁰ Бу ўзаро қизиқиш психология хотиранинг янги назариясини ишлаб чиқа бошлаганига олиб келди, уни ахборот-кибернетик деб аташ мумкин. Ҳозирда у кибернетика ва информатика ютуқларидан фойдаланган ҳолда инсон хотирасини чуқурроқ англаш ёлида биринчи, аммо жуда истикболли қадамларни ташламоқда. Сабаб инсон мияси ҳам ўзига хос мураккаб электрон ҳисоблаш ва аналог машинадир.

Рус психологиясида фаолиятнинг умумий психологик назарияси билан боғлиқ хотирани ўрганиш ёналиши устунлик қилди. Ушбу назария контекстида хотира мнемоник вазифани ҳал қилишга бўйсунадиган назарий ва амалий ҳаракатлар тизимини ўз ичига олган психологик фаолиятнинг махсус тури сифатида ишлайди.¹⁶¹ Бу ерда мнемоник ҳаракатлар ва операцияларнинг таркиби, хотира унумдорлигининг мақсад ва ёдлаш (ёки эсда сақлаш) воситалари таркибидаги ўрнига боғлиқлиги, мнемониканинг ташкил этилишига қараб ихтиёрий ва ихтиёрсиз ёдлашнинг қиёсий маҳсулдорлигини синчковлик билан текширилади.(А.Н. Леонтев, П. И. Зинченко, А. А. Смирнов ва бошқалар).

АҲМАД ДОНИШНИНГ XIX АСР ИККИНЧИ ЯРМИДА МИЛЛИЙ МУСИҚА МАДАНИЯТНИ ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

**Буронов Фазлиддин Тухтаевич -
НавДПИ Мусиқа кафедраси катта ўқитувчиси**

157 Эсенова А. Методы эффективного запоминания информации в повышении качества образования у человека / А. Эсенова, О. Ниязгурдыева, Г. Маммедова // Вестник науки. – 2023. – № 10 (67). – С. 249-252.

158 Л.Горбачевская, К. Г. Караханян, Е.Ю. Давыдова // Клиническая и специальная психология : электрон. журнал. – 2016.

159 Нейропсихология : хрестоматия / под ред. Е. Д. Хомской. – Санкт-Петербург : Питер, 2011. – 992 с.

160 С. Е. Строгова, А. А. Сергиенко, Н. В. Зверева // Клиническая и специальная психология : электрон. журнал. – 2016. – Т. 5, № 1. – С. 61-76.

161 Хохлов Н.А. Нейропсихологические предикторы школьной неуспеваемости / Н. А. Хохлов, Е. Д. Словенко // Вестник Московского университета. Серия: Психология. – 2020. – № 3. – С. 291-313.

Абдурахмон Жомийнинг кўплаб илмий ва адабий мазмундаги асарларини кўчириб ихлосманд бўлган Аҳмад Дониш (1827-1897) унинг “Рисолаи мусикий” асари билан таниш бўлганлиги шубҳасиздир. Чунки ушбу ихчам (ҳаммаси бўлиб 8 варак) асар мусиқа назарияси масалаларига бағшланган бўлиб, айниқса мақомларни ўрганишда диққатга сазовор ҳисобланади¹⁶². Зеро, маърифатпарварнинг барча илм ва ҳунарлардан хабардор бўлишининг манбаи аждодлар илмий мероси саналади.

А.Дониш хонадонида доимо илғор шоирлар, мусикачилар, олимлар йиғилиб, адабий ва мусикий кечалар ташкил қилган. Хонадон эгасининг меҳмондўстлари, очик кўнгиллиги ва зукко суҳбатлари маслакдошларига қизиқиш уйғотар эди.

А.Дониш атрофига ўз даврининг истеъдодли ёшларини жамлай олди. Ундан тарбия олган маърифатпарвар дўстлари ва шогирдларидан шоир Шамсиддин Шохин (1857-1893), ҳажвчи шоир ва каллиграф Мирзо Абдулқодирхожа Савдо (1823-1873), ҳажвчи шоир Музтариб (1844-1896), мусикачи Исо-махдум (1827-1888), истеъдодли шоир ва олим Мирзо Сидиқ Гулшани (вафоти 1910 йил), моҳир шашмақомчи мулло Каромати Дилкаш (вафоти 1903 йил), шоир ва тарихчи Мирзо Азими Соми Бўстони (вафоти 1907 й.), энг яқин шогирдларидан маҳоратли шашмақомчи Мир Отажон Мирнизоми (1867-1959 й. май) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин¹⁶³.

Таъкидлаш лозимки, А.Дониш XIX аср жаҳон классик мусиқа санъати ҳақида етарлича хабардор эди. У Петербургда бўлган вақтларида диққатга сазовор жойларни томоша қилиш билан биргаликда, мусиқа кечаларида ҳам қизиқиш билан иштирок этди. Сафарларда шарқ шеърят санъатининг обрўсини ҳимоя қилиб, шеърлар ёзган. Хусусан, раққосаларнинг маҳорат билан ижро этган ўйинлари ҳамда машҳур француз балеринаси Аделина Паттининг маҳорат билан куйлаган ашуласини ҳаяжон билан тинглаган. Ҳатто унинг ҳушовозлигини мадҳ этиб махсус шеър бағшлаган. Подшо Александрнинг қизи Мария ва инглиз шаҳзодаси Альфреднинг никоҳи туйи муносабати билан тўй мақтовини қилиб, бу икки исмда тўққиз ҳарф бўлганлигидан тўққиз байтлик шеър ёзган. Тавшеҳ¹⁶⁴ қондаси бўйича, ҳар байтнинг бош ҳарфига тўққиз ҳарфдан бирини келтирган. Икки исмдаги ҳарфлар билан тамомлаб, байтда таъмия¹⁶⁵ усули бўйича тўй тарихини чиқазган¹⁶⁶. Таъмия усули билан абжад¹⁶⁷ ҳисоби бўйича шеърнинг сўнгги мисрасидаги “қадди фатонад тахмир”идаги ҳарфларнинг сонидан “кужо”¹⁶⁸ ҳарфларининг сони чиқариб ташланса, қолгани тўйга тарих бўлишини маҳорат билан ишлаган¹⁶⁹. Илғор ғоя, чуқур мазмун ва бадиий пухталиқ билан ёзган шеърлари унинг нақадар дидли шоир эканлигини намоён этиб, кўп сонли муштарийларига эга бўлган шу давр матбуотида чоп этилган.

А.Дониш XIX аср иккинчи ярмида мусикий маданият айниқса, сахна санъати ривожини йўналишида олиб борилган изланишларга муносиб ҳисса қўшди. Унинг саъийи-ҳаракатлари туфайли кўплаб шеърхонлик ва мусикий машваратларда мунозаралар бўлиб ўтиб, уларда шахснинг ахлокий камолоти, ватан фаровонлиги, халқ муаммоларини ўзида ифодалаган мавзулардаги халқ куйларининг яратилишида А.Дониш ташаббус кўрсатди.

1878, 1887, 1891 йилларда “Рисолаи Шашмақом”, “Абёти Шашмақом”, “Рисола дар баёни Шашмақом” каби шашмақомнинг назарий асосларининг шаклланишида бевосита иштирок этди. Бу билан у мусиқа йўналишида кўп асрлар давомида орттирилган миллий мусикий меросида марказий ўрин тутган мақомлар туркумлари парда, оҳанг, усул, шакл, услуб каби воситалар билан ўзаро узвий боғланган Бузрук, Наво, Дуғоҳ, Сегоҳ, Рост, Ироқ мақомларидан ташкил топган мумтоз куй ва ашулалар мажмуи ҳисобланган шашмақомнинг ривожига муносиб ҳисса қўшди. Унинг раҳбарлигида Бобожалол Носирзода, Қори Каромати Дилкаш танбури, Бобониёз Абдуғанизода, Ҳомидхўжа Савти, Хожа Абдурахмон танбури, Ҳалим Домла каби Бухоро мусикасининг билимдонлари етишиб чиқдилар ва унинг эстетик ғояларидан баҳраманд бўлиб, шеърларига куй басталадилар¹⁷⁰.

Шоирлик ҳақидаги фикри қимматлидир. У шоирликни қалам аҳлларининг мақтанурлик касблари қаторига киритади. Унинг эътироф этишича, агар шеър тизмаларининг вазни, қофиялари

¹⁶² Бу ҳақда қаранг: https://ziyouz.com/books/turli_kitoblar/Ishoq%20Rajabov.%20Maqomlar.pdf.

¹⁶³ Қосимзода А., Йўлдошев Н. Аҳмад Дониш // “Шарқ юлдузи”, 1959. №9. – Б. 152.

¹⁶⁴ Тавшеҳ – безак, зийнатлаш. Форс-тожик шеърятдаги бадиийлик санъати ҳисобланиб, унда мисраларнинг биринчи ҳарфлари қўшилса, шахснинг исми келиб чиқади.

¹⁶⁵ Таъмия – аниқлик киритиш. Форс-тожик шеърятини усулларида бири бўлиб, тасвирланаётган воқеъанинг изчилликда ифода этилиши.

¹⁶⁶ Аҳмад Дониш. Наводирул вақоеъ. – Тошкент: Фан, 1964. – Б. 230.

¹⁶⁷ Абжад - араб алифбосидаги ҳарфларнинг рақамлар ёрдамида ўқилиши.

¹⁶⁸ Кужо – қайсидир маконга ишора бериш.

¹⁶⁹ Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. Китобе 1. (Мухаррирони масъул: Р. Ҳодизода, А. Девонакулов) – Душанбе: Дониш, 1988. – С. 172.

¹⁷⁰ https://tg.wikipedia.org/wiki/Аҳмади_Дониш.

келишган бўлиб, ундан маъноли фикрлар чиқарилган бўлса, у руҳнинг ғазоси (озуқаси) бўлади ва бу инсоннинг олий санъатларидан ҳисобланади. “Агар шеърда одобдан ташқари сўзлар бўлса, бойлар ва амирларни мактаб, бошқаларни ёмонлаган бўлса ёки шахват нафсини кўзғайдиган, дунё лаззатига, унинг ноз-неъматларига қизиқтирадиган мазмунларни келтирса, бундай шоир сарвари оламнинг айтишларича, шайтон жарчисидир”¹⁷¹, - дейди у. Шеър айтишни муҳак тошига ўхшатади. Кишининг ички кечинмалари, яхши-ёмонлигини равшан кўриш ҳамда унинг яширин сирларини юзага чиқаришда шеърни восита сифатида белгилайди¹⁷².

Хулоса қилиб айтганда, Аҳмад Дониш XIX аср иккинчи ярмида миллий мусиқа маданиятининг таракқиётига муносиб ҳисса қўшди. Рубоий, ғазал, қитъа ва шеърлари янги авлод вакиллариининг маънавий-ахлоқий камолотга эришишида ёрдам берди. Унинг ватанпарварлик, адолатпарварлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик ғоялари илгари сурилган адабий мероси аини пайтда ҳам ўзининг маъмунини йўқотмаганлигини таъкидлаш жоиз.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV TEXNOLOGIYASINING MUHIM JIHATLARI

S.S.Rasulova -

**NavDPI “Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari nazariyasi va metodikasi” magistranti
Ilmiy rahbar: O.Q.Musayev**

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim talabalarni o'zlashtirilgan axborotlarni o'quv va hayotiy faoliyat turlarining standart va nostandart vaziyatlarida qo'llay olishga tayyorlashi bilan harakterlanadi. Shu nuqtai nazardan ta'lim sifati ko'rsatkichlaridan biri kompetentlilik hisoblanadi. U faqatgina bilim va ko'nikmalar yig'indisi bo'libgina qolmay, talabalarining egallagan bilimlarini mobillashtirish va aniq vaziyatlarda tajribada qo'llay olishi bilan tavsiflanadi.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'qitishning asosiy mohiyati kasbga yo'naltiruvchi fanlardan tashkil qilingan ta'lim-tarbiya jarayonida talabalar tomonidan egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'z shaxsiy hayoti davomida, shuningdek, kelgusi kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirish sanaladi. Talabalar kelgusi hayoti davomida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o'z o'rnini egallashi, mazkur jarayonda duch keladigan muammolarning yechimini hal etishi, eng muhimi o'z sohasi, kasbi bo'yicha raqobatbardosh bo'lishi uchun zaruriy tayanch kompetensiyalarga ega bo'lishi lozim.

Talabalarda shakllantiriladigan kompetensiyalar uch darajaga ajratiladi: tayanch kompetensiyalar; umumiy (predmetli) kompetensiyalar; xususiy kompetensiyalar. Talaba shaxsining umumiy rivojlanishiga zamin tayyorlaydigan kompetensiyalar tayanch kompetensiya, faqat o'quv fani orqali shakllantiriladigan kompetensiyalar xususiy kompetensiyalar deyiladi.

Ma'lumki, umumiy oliy o'quv yurtlari zimmasiga ta'lim-tarbiya jarayoni orqali talabalarda tayanch kompetensiyalar, jumladan, kommunikativ, axborot bilan ishlay olish, shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish, ijtimoiy faol fuqarolik, umummadaniy, matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyalarini shakllantirish vazifasi yuklatilgan[5].

Zamonaviy yondashuvlar o'qitish jarayonida pedagogik va axborot texnologiyalarini o'zaro integratsiyalash orqali talabalarda tayanch va fanga oid xususiy kompetensiyalarni shakllantirishni nazarda tutadi. Dunyoning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalarida kompetensiyaviy yondashuvni kasbiy ta'lim, umumta'lim fanlari standartlari mazmuniga kiritish tamoyillari, ularning pedagogik tizim bo'g'inlaridagi o'zgarishlarga ta'siri, psixologik va metodologik asoslari va xususiyatlari, mustaqil ravishda ta'lim natijalariga erishish konsepsiyasi, kompetensiyaviy yondashuv talqini, shaxsni rivojlantirishga yo'naltirilgan, ijtimoiy va ma'lum bir sohadagi faoliyatga doir kompetensiyalarga oid ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

O'qituvchilarning kompetentligini oshirishning o'quv-metodik ta'minoti sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy yondashuvlar, amaliy mashg'ulotlarning virtual shakllarini joriy etish, kasbga yo'naltirilgan fanlarni o'qitishdagi kompetensiyaviy yondashuvlar, fanlararo bog'liqlikni aks ettiruvchi amaliy mashg'ulotlar asosida o'qitish ta'limning sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Bu esa ushbu fanlar misolida o'qitish metodikasini takomillashtirishga yo'naltirilgan ta'lim mazmuni va talabalarining kompetentligini rivojlantirishdagi zaruriy tayanch va fanga oid kompetensiyalar tarkibini

¹⁷¹ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. – Тошкент: Фан, 1964. – Б. 365.

¹⁷² Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. – Тошкент: Фан, 1964. – Б. 368.

aniqlashtirish, tayanch va fizika faniga oid umumiy kompetensiyaviy yondashuvlar asosida talabalarning kompetentligini rivojlantirish modeli va metodlarini takomillashtirish zaruratini asoslaydi.

2006-yilda Yevropa parlamenti va Kengashi tomonidan uzluksiz ta'lim uchun 8 ta tayanch kompetensiyalar tavsiya qilingan: o'z ona tilida muloqot qila olish; chet tilida muloqot qila olish; matematik kompetentlik hamda fan va texnika sohasidagi asosiy kompetensiyalar; raqamli kompetentlik; o'qishni o'rganish; ijtimoiy va fuqarolik kompetensiyasi; tadbirkorlik va tashabbuskorlik tuyg'usi; madaniyatdan xabardor bo'lish va uni ifodalay olish.

Evropa tajribasiga tayangan holda O'zbekiston ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi, shakllantiriladigan ta'lim kompetensiyalarini tanlash va ularni ta'lim tizimiga singdirish orqali respublikamizda ta'lim tizimi samaradorligini oshirish mumkin.

Kompetentlik haqida gap ketganda «bilim darajasi» sifatida «u yoki bu ob'yektning mohiyatan realligini tafakkur qila olish» masalasining nazariy jihatlarini o'zlashtirishga qaratilgan faoliyat tushuniladi.

Shaxsning kompetentligi qanday aniqlanadi? A.V.Xutorskiyning ishlarida kompetensiya va kompetentlik ta'riflari, xususan «...ma'lum bir sohada faoliyat ko'rsatishga imkon beradigan zaruriy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan shaxs - kompetentli shaxs», degan fikri mos tushadi[3]. V.V.Serikovning ishlarida kompetentlikka «o'qimishli, bilimli, ko'nikmali bo'lish usuli shaxsiy o'zligini namoyon qilishga imkon beradigan tushunchalar jamlanmasidir» deb izoh beriladi.

Kompetensiya so'ziga turlicha ta'riflar, yondashuvlar mavjud. Xususan, «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»da kompetensiya so'zi quyidagicha izohlanadi: kompetensiya (lot. competo - erishyapman, munosibman, loyiqman) - muayyan davlat organi (mahalliy o'zini o'zi boshqarish organi) yoki mansabdor shaxsning qonun, ustav yoki boshqa hujjat bilan belgilangan vakolatlari, huquq va burchlari doirasi; u yo bu sohadagi bilimlar, tajriba. «Kompetensiya» atamasi keng ma'noda umumiy masalalarni hal etishda amaliy tajribalar asosida bilim va malakalarni qo'llash, muvaffaqiyatli harakat qilish qobiliyatini bildiradi. Lotincha "competere"-muvofiq bo'lmoq so'zidan kelib chiqqan.

"Tashabbuskorlik" kompetensiyasi. Aniqlash: harakatni boshlab berish va shaxsiy ijobiy jihatlar bilan voqeaga samarali ta'sir ko'rsata olish. Doimo izlanishda bo'lish, yangi vazifalarni, qo'shimcha ishlarni o'z zimmasiga olish. Odatda har bir lavozim uchun 5-10 ta asosiy kasbiy kompetensiya belgilanadi. Ular bayon etiladi. Bunday holatda o'qituvchi tomonidan test savollari shakllantirilsa maqsad muvofiq bo'ladi. Berilayotgan test savollarining har biri ma'lum kompetensiyaga moslashtiriladi. Test talabaning ushbu kompetensiyalarni qanchalik egallanganliklarini ko'rsatadi. Uning natijalariga ko'ra, talabaning kompetensiyani egallash darajalari aniqlanadi.

Keng ma'noda kompetensiya masalaning, shuningdek, muayyan bilim sohasining mohiyatini muvaffaqiyatli hal etishda amaliy tajribaga asoslanib, bilim va ko'nikmalarni qo'llay olish qobiliyatidir. Ta'limda kompetentlik bilan yondashuv talabalarni turli ko'nikmalarni egallash, kelajakda ijtimoiy, kasbiy va shaxsiy hayotlarida samarali harakat qilishga yo'naltiradi.

Kompetensiya - bu kutilgan natijaga olib keluvchi faoliyat belgisidir. U bilim mahsuli bo'lib, mutaxassis tomonidan uni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir. Kompetensiyaning bilimdan farqi shundaki, vazifani amaliy bajarmasdan turib, uni aniklab ham, baxolab ham bo'lmaydi. Malaka kompetentlikning muhim mezon bo'lib, u turli holatlarda, shu qatori muammoli vaziyatlarda ham bir necha bor qo'llash natijasida namoyon bo'ladi.

Amaliy kompetentlik - bilim mahsuli bo'lib, amaliyotda qo'llay bilish qobiliyati. Shuningdek, kompetensiya, bilimdan farqli, amaliy faoliyatsiz namoyan bo'lmaydi va uni baholay olish mumkin emas.

Kasbiy kompetentlik - kasbiy faoliyatga oid masalalarni hal etishda bilim va ko'nikmalarni amaliy tajribada samarali qo'llay olish qobiliyatidir.

O'qituvchi o'zini egallab turgan lavozimi darajasida kasbiy kompetentlikka ega ekanligini his etgandagina pedagogik jarayonni muvaffaqiyatli tashkil etishi mumkin. Zotan uni kasbiy bilimdonlik, halollik, rostguylik, izlanuvchanlik, tinimsiz sermahsul mehnat, ijodkorlik va yaratuvchanlik kabi fazilatlar yuksaltiradi. Uning bilimdonligi, faolligi, mehnatkashligi, kamtarligi, ma'naviyati va madaniyati, ma'rifatliligi talabalari, bo'lajak kasb egalariining hurmat-ehtiromiga sazovor etadi.

REFERENCES

1. Barakaevich, K. S. (2020). Improvement of Vocational Training of Pupils in Secondary Schools. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(1).
2. Qoraev, S. (2016). Specific features of interdisciplinary coherence and interoperability. "Education, Science and Innovation," 2 (2), 45-50.
3. Elmurzaeva, N. K., & Qorayev, S. B. (2021). Pedagogical Requirements for the Organization of the Educational Process in Specialized State Educational Institutions. *Psychology and Education Journal*, 58(1),

ELEKTROTEKNIKA BILIMLARINING FIZIKA FANINI O'QITISHDAGI SAMARADORLIGI

Muxammadiyeva Maxliyo Malikovna -
Navoiy innovatsiyalar instituti
“Aniq, texnika va tabiiy fanlar kafedrası” o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada kasb-hunar kollejlari fizika kursining elektrga oid mavzularini elektrotexnika fani bilan bog'lab o'qitishning ahamiyatli tomonlari o'zgaruvchan va o'zgarmas tok misolida ochib berilgan.

Tayanch so'zlar. Fizika, elektrotexnika, o'zgarmas tok, o'zgaruvchan tok, tok kuchi, kuchlanish, davr, chastota, amplituda, faza.

Hozirgi kunda elektrotexnika sanoatini rivojlantirish bo'yicha davlatimiz tomonidan quyidagi vazifalar belgilab berilgan: elektrotexnika sanoati sohasida kadrlarni tayyorlashga bo'lgan real ehtiyoj va istiqbolli yo'nalishlarni aniqlash, mutaxassislarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo'yicha o'quv dasturlarni takomillashtirishda ishtirok etish, mazkur sohada ilmiy-tadqiqot ishlarini chuqurlashtirish, kadrlar tayyorlash ehtiyojidan kelib chiqib, elektrotexnika sanoati uchun kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, shu jumladan ta'limning talab yuqori bo'lgan yangi yo'nalishlarini ochish hamda tahsil olayotganlarning elektrotexnika sanoati korxonalari va tadqiqot muassasalari negizida malaka amaliyoti o'tashi bo'yicha takliflarni berish va boshqalar[1].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalari bitiruvchilarining ilmiy-ijodiy ishlarini ham elektrotexnika sohasi rivojlanishi yo'nalishiga yo'naltirilmoqda. Bunda asosiy e'tibor ularni fizika o'qitish orqali elektrotexnik bilimlarni singdirishga qaratilmoqda. Jumladan, kasb-hunar kollejlarning elektroenergetika sohasi bo'yicha mutaxassislar tayyorlashda elektrga doir mavzularni elektrotexnika fani bilan bog'lab o'qitish kasb sirlarini o'rgatishda muhim hisoblanadi. Chunki kollej talabalari umumiy o'rta ta'lim maktabi fizika kursining: elektr zanjirlar va elektr maydoni; elektr toki va elektr zanjiri; magnit maydoni; elektromagnit hodisalar kabi boblarida fizik tushunchalarni o'rgangan, olgan nazariy bilimlar amaliy mashg'ulotlarda masalalar yechish va laboratoriya ishlarini bajarish orqali mustahkamlagan bo'ladilar [2]. Umuman olganda shu olgan bilimlari asosida o'qiyotgan mutaxassisliklariga havas, qiziqish tug'ilgan bo'ladi. Elektrotexnika fani bilan bog'lab o'qitishning ahamiyatli tomoni shundaki, talabalar olayotgan bilimlarini nazariy va amaliy tushunadilar hamda bo'lajak kasb egasi sifatida elektr toki bo'yicha malakalarga ega bo'ladilar. SHuningdek, ayrim mavzu va tushunchalarni yaxshi o'zlashtira olmaganliklari ham uchrab turadi. Masalan, o'zgaruvchan tok haqidagi bilimlar o'rganilganda shunday tushunmovchiliklar borki, bunda ayrim talabalar o'zgaruvchan tokning mohiyatiga to'la yetib bormaganliklari ma'lum bo'lib qoladi.

Elektrning kashf qilinishi insoniyat hayotida katta o'zgarishlarni bo'lishiga sabab bo'lgan. Qadimdan insonlar matoga ishqalangan qaxraboning yengil buyumlarni, zarrachalarni tortishini yaxshi bilishgan va tahlil qilishgan. Faqatgina 1750 yilga kelib, Bendjamin Franklin elektrning sodda nazariyasini yaratgan. Birinchi bo'lib musbat va manfiy zaryad tushunchalarini kiritgan. Ularni (+), (-) ishoralari bilan belgilashni taklif etgan. Keyinroq uning o'zi elektr zaryadining saqlanish qonunini ochgan. Bu tarixiy ma'lumotlar kengaytirilib, berilgandan so'ng quyidagi elektrotexnika fanida o'qitiladigan bilimlar berilishi maqsadga muvofiqdir.

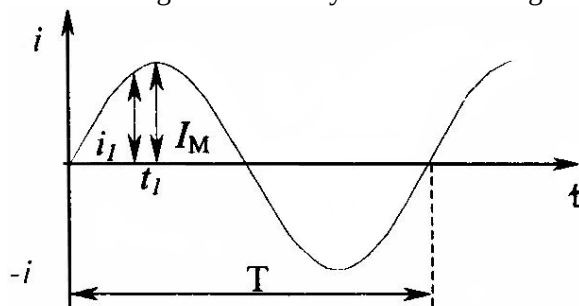
O'zgaruvchan tokning keng qo'llanilishining sababi uning oddiy yo'l bilan deyarli isrofsiz transformatsiyalash mumkinligidir, ya'ni turli kuchlanishli - uzoq masofaga elektr energiyani uzatish uchun yuksak kuchlanishli va iste'molchi uchun past kuchlanishli – elektr toki olish mumkinligidir. Kattaligi va yo'nalishi jihatidan o'zgaradigan tok o'zgaruvchan tok deyiladi. Kattaligi va yo'nalishi jihatidan sinusoidal qonunga mos ravishda davriy o'zgaradigan tok sinusoidal o'zgaruvchan tok deyiladi.

Sinusoidal qonun bo'yicha o'zgaruvchi funksiyaning amplitudasi, davri, chastotasi va fazasi mazkur funksiyani xarakterlovchi kattaliklar hisoblanadi.

Sinusoidal o'zgaruvchan funksiyaning amplituda qiymati deb, uning musbat va manfiy yarim davrlarda erishgan eng katta qiymatlariga aytiladi. 1-rasmda tok kuchi (I_m) ning amplituda va oniy qiymatlari tegishli belgilangan.

O'zgaruvchan tok kuchining bir marta to'la tebranishi uchun ketgan vaqt oralig'i o'zgaruvchan tokning davri (T) deyiladi.

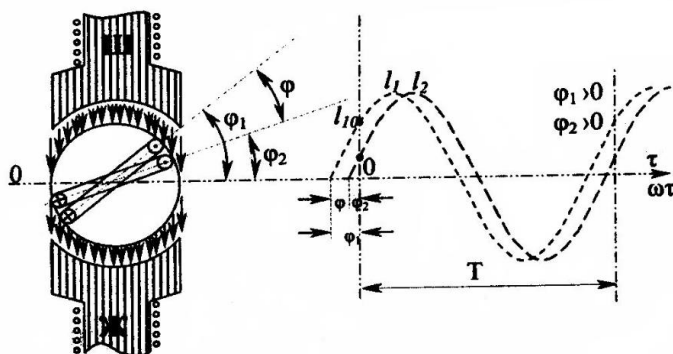
Davrga teskari bo'lgan kattalik tokning chastotasi deyiladi: CHastota gersda o'lchanadi ($G_s=1/c$).

1-rasm.

CHastota 50÷60 Gs dan kichik qiymatlarida elektr mashinalar va transformatorlarning tannarxi ortadi. SHuningdek, elektr lampochkalar yorug'ligining lippillashi ko'zga sezilarli bo'lib qoladi. CHastotani 50 Gs dan birmuncha orttirish elektr mashinalarda energiyani isrofini ortishiga sabab bo'lib, hosil bo'ladigan o'zinduksiya EYUK va elektr sig'imi hodisalari o'zgaruvchan tok qurilmalarining ishiga salbiy ta'sir qiladi [3].

Faza-birort vaqtda stator chulg'amlari o'ramlarining rotorning magnit kuch chig'iqclariga nisbatan holatidir. SHuning uchun ana shu $t = 0$ paytda chulg'amlarda induksiylangan EYUK ning qiymatini bilish ahamiyatga ega.

2- rasm. O'zgaruvchan tokning boshlang'ich fazasi va faza siljishi.

2-rasmdagi grafikda boshlang'ich faza φ ning qiymati sinusoidaning koordinata boshidagi holati bilan aniqlanadi. Sinusoidal o'zgaruvchan funktsiyaning nol qiymatlardan o'tish nuqtasi davrning boshlanish lahzasi hisoblanadi. Musbat boshlang'ich faza koordinata boshidan chap tomonga, manfiysi o'ng tomonga qo'yiladi [4].

YUqoridagilardan (o'zgaruvchan tokni hosil qilish jarayoni bo'yicha generator yakori uning qutblaridan o'tayotgan holati) shunday xulosaga kelish mumkinki o'zgaruvchan tok (bir fazali) ham ikkita o'tkazgich sim orqali elektr energiyasi uzatilsada uning bir tomoni manfiy(-) ikkinchi tomoni musbat (+) deyilmaydi.

Kasb-hunar kollejlarda elektrga oid bilimlar berilganda juda aniq tizimga ega bo'lish kerak. Masalan, kasb-hunar kollejlarda: elektr maydon; o'zgaruvchan tok qonunlari; turli muhitlarda elektr toki; magnit maydon; elektromagnit induksiya; elektromagnit tebranishlar va elektromagnit to'lqinlar boblariga tegishli mavzularida mashg'ulotlar olib borilganda tanlangan texnik ob'ektlar va jarayonlarda: akkumlyatorlar, galvanik elementlar, ampermetr, voltmeter, ommetr, vattmetr, rezistorlar, elektromagnit, elektromagnit rele, o'zgaruvchan tok dvigateli, transformator, o'zgaruvchan tok generatori, kondensatorlar, elektron lampalar, elektron nur trubkasi, yarim o'tkazgichli diod, tranzistorlar, fotorezistorlar o'qitiladi. Ishlab chiqarish turlari, mashina va metallar turlari o'rganilganda bevosita elektrotexnika fanida chuqur o'qitiladigan akkumlyatorlar, galvanik elementlar, ampermetr, voltmeter, ommetr, vattmetr, rezistorlar, elektromagnit, elektromagnit rele, o'zgaruvchan tok dvigateli, transformator, o'zgaruvchan tok generatori, kondensatorlar, yarim o'tkazgichli diod, tranzistorlar, fotorezistorlar haqidagi bilimlar o'rganiladi. Ko'ramizki, talabalar bularni o'rganishlarida 8-sinfidagi: tok, tok kuchi, kuchlanish, elektr zanjiri, o'zgaruvchan tok, zanjirning bir qismi uchun Ohm qonuni, berk zanjir uchun Ohm qonuni, Kirxgofning birinchi qonuni, Kirxgofning ikkinchi qonuni, elektr yurituvchi kuch, elektr tokining ishi, elektr tokining quvvati, Joule-Lenz qonuni, elektr qarshili bo'yicha olgan bilimlari tayanch bo'ladi. Bulardan ko'rinadiki elektr va magnit hodisalarni amalda foydalanishni o'rgatadigan elektrotexnika fanini umuman elektrga oid bilimlarni o'qitilganda o'zaro bog'liqligini ta'minlash maqsadga muvofiqdir. Bu bog'liqlik kelgusida elektrotexnika

sanoatini rivojlantirishda ishlaydigan mutaxassislar uchun ham juda foydali bo'lib, nafaqat bilimlar yaxshi o'zlashtiriladi balki, elektrotexnik materiallarning sifatini tekshirishda ham katta ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev SH. *Elektro texnika sanoatining eksport salohiyatini yanada rivojlantirish va oshirish chora-tadbirlari to'g'risida* gi 2019 yil 4-yanvardagi PQ-4090-sonli qarori.
2. Xabibullayev P.Q. va boshqalar. *Fizika. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik*. -T.: "O'qituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019.
3. Raximov A. *Elektrotexnika va elektronika asoslari*. -T.: O'qituvchi, 1988.
- Karimov A.S. va boshqalar. *Elektrotexnika va elektronika asoslari*. -T.: O'qituvchi, 1995.

O'ZBEK TILIDA SINONIMLARNING PRAGMATIK TURLARI VA FUNKSIONAL-USLUBIY VAZIFALARI

Bazarbayeva Navbahor – Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilida sinonimlarning pragmatik turlari va funksional-uslubiy vazifalari tahlil qilingan. Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida leksikani sistema sifatida tadqiq etish, sinonimlarning o'rganilishi, sinonim leksemalarning o'ziga xos xususiyatlari asoslangan.

Kalit so'zlar: Leksikografiya, sinonim leksemalar, sinonimlarning pragmatik, funksional-uslubiy vazifalari, sinonimlarining izohli lug'ati.

Dunyo tamadduni va globallashuvi tilimizni bugungi mukammal ko'rinishiga olib keldi. Tilning inson hayotidagi o'rni va roliga muvofiq ravishda undan to'g'ri foydalanish insonning lisoniy farosatini ko'rsatib beradi. Insonning jamiyatda o'zini tutishi va nutqi u haqida tasavvur beradi. Til barcha uchun umumiy, nutq esa xususiy hodisa ekanligi F.de Sossyur tomonidan isbotlanganidan buyon bu kashfiyot yangilanmadi, balki kundan kunga o'z isbotini topib bordi.

Fanlar tarixida nazariya va amaliyotga munosabat jihatidan ziddiyatli qarashlar mavjud. Ba'zilarida amaliyotga ko'proq urg'u berilsa, ayrimlarida nazariyaga "iliq" munosabat ustuvorlik qiladi. Ilm-fan rivojida nazariya amaliyot kabi katta ahamiyatga ega. Tilshunoslik fanining tadrijiy taraqqiyotiga nazar tashlanadigan bo'lsa, nazariyaning roli nihoyatda kattaligini ko'rish mumkin. Zero, g'oyalar, farazlar fanning lokomotividir. Ular esa nazariyalar mahsuli yoki ularning o'zi. Ammo ularning amaliyotda isbotlanishini inkor etish mumkin emas. Masalan, til qonuniyatlarini inson va uning nutqi bilan bog'lab tadqiq qilish tilshunoslikda amaliy natijalarni yuzaga keltirdi. Yoki leksikografiya ham nazariy va amaliy turlarga ajraladi. Shu ma'noda tilshunos L.Ne'matova doktorlik dissertatsiyasida leksikografiya va lug'atchilikni farqlaydi [5]. Nazariy leksikografiyada, asosan, lug'at turlari, lug'at tuzish qonun-qoidalari haqida fikr yuritilsa, lug'atchilik lug'at tuzish jarayonini ifodalaydi.

O'zbek tilshunosligida hozirgi kunda leksikografik tadqiqotlar va amaliy lug'atchilikka alohida urg'u berilmoqda. Xususan, o'zbek tilida tashqi ko'rinishni ifodalovchi sinonim leksemalarning lug'ati tuzish metodikasi bo'yicha amaliy lingvistik tadqiqotlarning bajarilayotganligi, davlat grantlari asosida maqsadli loyihalarning amalga oshirilayotganligi, buning natijasi o'laroq, lug'atlarni takomillashtirishga doir amaliy tavsiyalarning taklif etilayotganligi – fikrimiz dalili.

O'zbek tili sathlari orasida leksika va uning birligini chegaralash doirasida haligacha muammoli, bahsli o'rinlar mavjud – leksik sath talqinlarining bu kabi muammolardan qutula olmayotgani leksikografik tadqiqotlarga ham ta'sir etmay qolmayotir. Chunki lug'atlarda so'z, muayyan tilning leksik boyligi u yoki bu jihatdan o'z aksini topadi. Leksikologiya barcha tillarning lug'at boyligi taraqqiyotiga xos umumnazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan bir tilning lug'at boyligi, o'ziga xos leksik-semantik qonuniyatlari masalalari bilan ham shug'ullanadi. Shuningdek davr talabidan kelib chiqqan holda, yangi semantik qonuniyatlarning ochilishi lug'atshunoslik va lug'atchilik darajasiga ham ta'sir etadi. Lingvistik baza lug'atlarning takomillashuvini ta'minlaydi. Jumladan, o'zbek tilida mavjud sinonimlarning lug'atlarda berilishi bilan bog'liq muammoli vaziyatlar amaliy leksikografiyaning e'tiboridan chetda qolmoqda. Zero, tildagi graduonimiya hodisasining aniqlanishi leksik sath bilan bog'liq nazariy va amaliy qarashlarni tubdan o'zgartirib yubordi deyilsa, mubolag'a bo'lmaydi. Tilda o'zgarish hodisa juda kam. O'zgarish fonetika ming yilliklar, grammatika yuz yilliklar bilan belgilansa, leksikadagi o'zgarishlar yillar bilan belgilanadi. Bu xususiyat, albatta, sinonimlarni ham chetlab o'tmaydi. Shuning uchun lug'at tarkibiga kirgan so'zlar

miqdori o'zgarishi bilan berilayotgan izohlar va so'zning lingvistik shifr va shartli belgilar ham miqdor, pirovardida, sifat o'zgarishiga uchraydi.

XX asr o'zbek tilshunosligi tilni turli metodologiya va aspektlarda tadqiq qilib ulkan yutuqlarni qo'lga kiritdi. Avvalo, tilga yaxlit butunlik sifatida yondashish, lison va nutqni izchil farqlash, leksikani tizimli tadqiq qilish muhim nazariy-amaliy natijalarni taqdim etdi, o'zbek leksikologiyasi yangi sifat bosqichiga ko'tarildi. Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida leksikani sistema sifatida tadqiq etish natijalari umumlashtirildi, o'zbek tili sistem leksikologiyasiga to'la ma'noda asos solindi [4].

Tilshunos prof. E.Begmatov o'zbek tili leksik tizimi doirasida bajarilgan tadqiqotlarning xulosa va natijalari umumlashtirilib, o'zbek tilidagi leksik birliklarni 28 ta mavzuviy guruhga ajratdi [1]. "Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida til leksikasi qurilmasining sistemaviy tabiati, lug'aviy paradigmalarining ajratilishi, bu mikrosistemalarning talqini va qurilish qonuniyatlari o'zining mufassal talqiniga ega" [3].

A.Sobirov semantik maydondagi paradigma a'zolari o'rtasidagi munosabat turlarini quyidagi guruhlarga ajratishni tavsiya etadi:

1. Sinonimik (ma'nodoshlik) munosabati.
2. Giper-giponimik (jism-tur) munosabati.
3. Xolo-meronimik (butun-bo'lak) munosabati.
4. Graduonimik (leksik darajalanish) munosabati.
5. Funksionimik (vazifadoshlik) munosabati.
6. Zidlik munosabati [6].

Semantik maydonda eng ko'p uchrovchi munosabat turlaridan biri bu – sinonimiya (ma'nodoshlik) hodisasi. H.Ne'matov, R.Rasulovlar to'g'ri ta'kidlaganidek ma'nodoshlik (sinonimiya) qatorlari o'zbek tilshunosligida atroflicha o'rganilgan leksik paradigmalaridan biri.

Shaklan har xil, mazmunan bir xil so'zlar qatorining muayyan o'xshashlik asosida o'zaro bog'lanishi, bu birliklar orasidagi farqlar, ularning tabiati va yuzaga chiqish sabablari maxsus ilmiy ishlarda, o'nlab qo'llanma va darsliklarda o'z yechimini topgan [4]. Sinonim leksema semalaridagi atash va vazifa semasi aynan bir xil bo'lib, ifoda semasi farqlanadi. Ma'nodoshlik paradigmasi doimo ochiq. Jamiyat, davr talabi asosida keraksizi iste'moldan chiqib, qator yangilari bilan boyib boraveradi. Nutqda ma'nodoshlik qatorlari nutqning atash birliklari, ibora, mustaqil leksema sememalarining turi, yasama so'z, so'z birikmasi, nutqiy ko'chma so'z bilan to'lib, kengayib boradi. Bular kontekstual sinonim sifatida nutqning go'zalligi va boyligini ta'minlovchi vosita sanaladi [4].

Adabiyotlarda sinonimlar, asosan, to'rt turga bo'linadi [7]:

1. Ma'no ottenkasiga putur yetkazmay, bir-birining o'rnida bimalol ishlatila oluvchi so'zlar *absolyut sinonim* deyiladi: *tilshunoslik – lingvistika*.
2. Ma'no jihatdan farqlanuvchi sinonimlar **semantik tipga** kiradi: *botir, jasur, qo'rqmas, dadil*.
3. Nutq situatsiyasi yoki kontekstda ma'nolari jihatdan bir-birining o'rnida ishlatila oluvchi sinonimlar *kontekstual sinonim* sanaladi: *shoir, yozuvchi, adib*.
4. Ma'no ottenkalarida emotsional-ekspressiv hissiyotni ifodalovchi sinonimlar – *stilistik sinonim*: *yuz, bashara, aft, chehra, nusxa, turq*.

So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra assotsiyalanuvchi turidan bo'lgan sinonimiya bugungi kunda ham dolzarbligi, amaliy ahamiyatini yo'qotmagan, nazariy bahs-munozaralari haligacha davom etayotgan hodisa. Sinonimlarning o'zbek tilshunosligida nazariy tadqiqi va lug'atlarining tuzilishi o'tgan asrning 40-yillaridan boshlandi. Tilshunos S.Ibrohimov tomonidan maktab o'quvchilari uchun 1939-yilda tuzilgan ilk "O'zbek tilining sinonimlar lug'ati"dan boshlangan sinonimik leksikografiya amaliyoti A.Hojievning 1974-yilda nashr etilgan "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati"da [8] o'zining an'anaviy taraqqiyot bosqichiga yakun yasadi deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Тошкент: "Фан", 1985. –200 б.
2. Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 6. – Б. 35-40.
3. Менглиев Б. Тил яхлит система сифатида. Монография. – Тошкент: Нихол, 2010. – Б. 39.
4. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 128 б.
5. Нигматова Л.Х. Мустақиллик даври ўзбек луғатчилигида тил ва маданият муштараклиги: Автореф.филол.фан. д-ри...дисс. – Бухоро, 2021. – 75 б.

6. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – 140 б.
7. Содиков А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – 226 б. – Б. 104
8. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент. Ўқитувчи, 1974. – 308 б.

BOSHLANG'ICH SINIF ONATILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O'QUVCHILAR SAVODXONLIGI VA NUTQIY KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Ibragimova Maftuna Abdurayimovna–Navoiy davlat pedagogika instituti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim) yo'nalishi 2-bosqich magistranti

Subxonova Sanobar Abdulhalim qizi –Navoiy davlat pedagogika instituti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim) yo'nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning savodxonligi va nutqiy kompetentligi ustida turli texnologiyalar orqali rivojlantirish bosqichlari haqida gap boradi. Shuningdek o'quvchilarni o'z fikrini teran ifoda etish ko'nikmalarini hosil qilish kabi dolzarb masalalar haqidagi mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: nutqiy kompetentlik, savodxonlik, yozma nutq, og'zaki nutq, keng dunoqarash.

Mamlakatimizda demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish maqsad qilingan va bu amalga oshirilayotgan ekan, bu jarayonda yoshlarning o'рни va roli alohida ahamiyatga ega. Zero, yoshlar bizning kelajagimiz, avlodlardan meros qolgan muqaddas zaminni yuksaltirish, ilgor davlatlar darajasiga kotarish ularning bilimi, istedodi, jasorati, ma'naviy barkamolligiga bog'liq. Shuning uchun ham birinchi Prezidentimiz o'zining barcha asarlari va ma'ruzalarida yoshlar tarbiyasini markaziy o'ringa qo'yish bilan, uni davlat siyosati darajasiga ko'tardi. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz ” degan da'vatlari ta'limning sifatli va samarali tashkil etilishini, ayniqsa, boshlang'ich sinflardan boshlab o'quvchilarni mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega shaxs sifatida tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarning ona tili, o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa redmetlar ta'limini o'qish ta'limsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. O'zbekiston prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi «O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoni asosida tayanch o'quv rejasini takomillashtirish hamda o'zaro uzviy bog'liq fanlarni birlashtirish hisobiga ularning sonini optimallashtirish belgilandi. Bunda ko'zlangan asosiy maqsad endi songa emas, sifatga urg'u berish, turli fanlardagi takrorlarning oldini olishdan iborat. O'quv dasturlarida baholash esa faqat eslab qolgan bilimlar hajmini aniqlagan.

Yangi dastur asosida o'quvchilarda shakllangan ko'nikmalar baholanadi. Fanlar soni va o'quv yuklamalari optimallashtirilib, o'quvchilar qiziqishiga ko'ra fanlarni tanlab o'qish imkonini beruvchi variativ o'quv dasturlar asosida hayotga va kasbiy faoliyatga tayyorlash imkoni yaratiladi. Milliy o'quv dasturi asosida fanlar chiziqli tartibda emas, spiralsimon tarzda o'qitiladi. Ya'ni mavzular takroriy emas, bir-birini mantiqan davom ettiruvchi hamda soddadan murakkabga tomon yo'naltirilgan tarzda kiritiladi», dedi u. Shu paytgacha Ona tili va o'qish fanlari alohida o'qitilgan. Endi esa ushbu ikki fanni birlashtirgan “Ona tili va o'qish savodxonligi” deb nomlangan yagona fan dars soati saqlab qolingan holatda tashkil etiladi. O'qish fani, asosan, badiiy uslubdagi, mavhum tushunchalarni tashiydigan matnlardan iborat edi. Yangi darslik uchun tanlangan matnlar va she'rlar esa bolaning ijtimoiy hayotga kirishib keta olishida ko'maklashadigan, ham badiiy, ham informativ, ham ilmiy-ommabop uslubdagi matnlardan iborat. Amaldagi darsliklarda tinglab tushunish kompetensiyasini rivojlantirish uchun topshiriqlar ajratilmagan bo'lsa, yangisida bu kompetensiyasini rivojlantirish uchun har bir mavzuga alohida topshiriqlar ishlab chiqilgan. O'qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirish uchun ajratilgan topshiriqlar esa, asosan, matnda ochiq ifodalangan ma'lumotlarga, yoki didaktik elementlarga qaratilar edi. Endi esa darslikda o'qib

tushunish kompetensiyasining barcha qismlarini qamrab oladigan savol va topshiriqlar bo'ladi. Shu paytgacha ona tilini o'qitishdan maqsad tilning grammatikasini o'rgatish, til strukturasi qoidalarni yod oldirish edi. Yangi darslikda eng muhim qoidalargina qoldirilgan. Rang-barang tasvirlar va qiziqarli topshiriqlarga ko'proq urg'u berilgan.

Ahamiyatli tomoni endi o'qituvchilar uchun "O'qituvchi kitobi", o'quvchilar uchun esa "Mashq daftari" ham bo'ladi. Eski darsliklar til strukturasi o'rgatishga qaratilgan. Yangi darsliklarda esa til strukturasi ko'ra, tilning leksikologik, semantik tomonlariga urg'u berilgan. Ya'ni asosiy e'tibor so'z, uning ma'nolari, o'rindoshlari, qo'llanish o'rinlari, lug'at boyligi kabi tomonlarga qaratilgan. Amaldagi darslikdan o'rin olgan matnlarda bola yoshiga mos bo'lishidan ko'ra, didaktik ahamiyatiga urg'u berilgan. Taqdim etilayotgan didaktika esa yoshga mos, qiziqarli mavzulardagi matnlar hamda she'rlarga singdirilgan. Yozuvchilar bilan birgalikda matnlar qayta ishlab chiqilgan. Darsliklardagi tushunarsiz bo'lishi mumkin bo'lgan so'zlar izohsiz qoldirilar edi. Yangi darsliklarda bolaning tushunishi uchun qiyin bo'lgan so'zlar darslikning orqa qismida maxsus lug'atga joylashtirilgan. Bundan tashqari ular ustida alohida mashqlar ishlab chiqilgan. Tayyorlanayotgan darslikda gapdan to'yxalit matn yaratishgacha bo'lgan jarayon tizimli ravishda ishlab chiqilgan. Avval gaplardagi bo'sh o'rinlarni to'ldirishni boshlagan bola ma'lum mavzu doirasida kichik matn yarata olish darajasiga olib chiqiladi. Shuningdek, darslikda o'quvchilarning eng og'riqli muammosi bo'lgan og'zaki javob beriladigan, og'zaki tarzda bajariladigan alohida topshiriqlar ham ishlab chiqilgan. Yodlash uchun berilgan she'rni aytib berishlari uchun alohida vaqt ajratilgan. Yangi darslikda uyga vazifalar mavjud emas. Nutqiy mavzular asosida izchillikda bir-birini to'ldiradigan, o'zi izlanib topishga qaratilgan nostandart mashq va topshiriqlar ishlab chiqilgan. Ma'lum mavzu doirasida assotsiativ tasavvur darajasidan og'zaki yoki yozma matn yaratish darajasiga olib chiqishga qaratilgan ta'lim mazmuni ishlab chiqilgan. Badiiy matnlar bilan ishlashda muallifning so'z qo'llash mahorati amaliy topshiriqlar orqali ochib berilgan. Mamlakatimiz innovatsion taraqqiyot yo'lida shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir davrda kelajagimiz davomchilari bo'lmish yoshlarni ijodiy g'oyalari va ijodkorligini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda ilg'or xorijiy tajribalar, xalqaro mezon va talablar asosida baholash tizimini takomillashtirish, shu yo'lida xalqaro tajribalarni o'rganish, mavjud tizimni har tomonlama qiyosiy tahlil qilish, tegishli yo'nalishdagi xalqaro va xorijiy tashkilotlar, agentliklar, ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan yaqindan hamkorlik qilish muhim ahamiyatga egadir. Shiddat bilan rivojlanib borayotgan davrning jamiyat oldiga qo'yayotgan talablari kun sayin ortib bormoqda. Strategik maqsadlarga erishish yangi marralarni zabt etish rivojlangan davlatlar qatoridan o'rin olish uchun mamlakatda bilimlari tajribali va zamonaviy fikrlaydigan yuksak saviyali kadrlar mutaxassislarining o'rni beqiyos.

Nutqiy kompetensiya (tinglab tushunish, so'zlash, o'qish, yozish); O'quvchi o'qituvchi nutqini, video va audio (multimedia ilovalari) matnlarni va topshiriqlarni tinglab tushuna oladi; rasmlar asosida va o'qib eshittirilgan matn yuzasidan suhbatga kirisha oladi, nutq jarayonida o'zlashtirgan yangi so'zlarni og'zaki nutqda qo'llay oladi; mashq matnidagi so'zlarni qo'shib o'qiy oladi, gap ohangiga rioya qilgan holda ravon va ifodali o'qiy oladi, harflar birikmasi ishtirok etgan so'zlarni o'qiy oladi; so'zda nechta unli tovush bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'lishini, bir unli tovush bo'g'in hosil qilishini, ya'ni o-na, u-ka, a-ka kabi bo'g'inga bo'la oladi, harflar birikmalari ishtirok etgan so'zlarni bo'g'inga bo'la oladi, x va h tovushli so'zlarni to'g'ri yoza oladi, bir mavzu doirasidagi savollarga javob yoza oladi, mash'al, ma'qul, ta'lim, Jur'-at, ta'-zim kabi tutuq belgisi so'zlarni bo'g'inga bo'lib yoza oladi, lug'at, izohli, eshituv, yoddan yozuv, rasm diktant yoza oladi hamda gaplarni rasmlar tartibida ko'chira oladi.

Milliy o'quv dasturi doirasida kiritilgan yangiliklar asosida bugungi kunga kelib boshlang'ich sinf o'quv darsliklari doirasida tubdan o'zgarish yuz berdi. Bularning eng asosiysi 2021-yilga kelib boshlang'ich sinflar uchun 1- va 2-sinf darsliklari umuman boshqa yo'nalish va metodika asosida qaytadan nashr etildi. Ko'pchilik pedagoglar uchun eng katta yangilik shu bo'ldiki, boshlang'ich sinflar uchun necha yillardan buyon ona tili va o'qish deb o'tiladigan ikkita fan integratsiyalashtirildi va yangi fan va darslik: "ona tili va o'qish savodxonligi" yuzaga keldi. Bundan ko'zlangan maqsad shuki: ilgari ona tili darsliklari orqali o'quvchilarga o'zbek tili grammatikasini o'rgatish va uni amalda to'g'ri qo'llash ko'nikmasi shakllantirish, o'qish darslari orqali esa o'quvchidan talab etiladigan eng katta narsa bu o'qish tezligi edi. Biroq bu yo'l, albatta, hozirgi zamon talablariga javob bermasligi inobatga olinib ayni darsliklarda o'quvchidan ijodkorlikni, keng dunyoqarashni shakllantiradigan hamda ular egallayotgan har bir bilim har jabhada kerakli bo'ladigan keng dunyoviy bilimlar hisoblanadi. Shuningdek, endilikda o'quvchilar o'zbek tili grammatikasiga oid qoidalarni yodlab emas shu qoidalarni amaliyotda qo'llab til talablariga javob beradigan nutqiy qoliplardan foydalanadilar. Endilikda o'qish va ona tili darslarini integratsiyalash orqali o'quvchi ham savod chiqaradi, ham fikrlaydi va o'z fikrini to'laqonli erkin ifodalashga yo'naltiriladi. Atrof-muhit va unda bo'layotgan voqea-hodisalar haqida fikr yuritibgina qolmay bu holatga yechim izlaydi. Maqsad:

barkamol, dunyoqarashi keng avlod tarbiyalashdir. Xulosa qiladigan bo'lsak, integrativ darslar orqali biz pedagoglar o'quvchilarning nazariy bilimlarini rivojlantirish bilan bir qatorda ularni har tomonlama yetuk bo'lgan, nutqiy qobiliyati rivojlangan, teran fikrlovchi yoshlar qilib tarbiyalamog'imiz lozimdir.

Buning zaminida inson kapitali soda qilib aytganda insonning salohiyatini kashf etish hamda uni ma'lum maqsadlarga erishish yo'lida safarbar qilish kabi ulug'vor vazifalar turadi. So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga erishilayotganligi barcha sohalarida malakali kadrlar va yetuk mutaxassislarga bo'lgan talabni yanada oshirmoqda. Bu o'z-o'zidan o'quvchilarimizning darslarga qiziqish xususiyatini oshirish va o'qituvchilarning har tomonlama ta'lim-tarbiyaga e'tiborini kuchaytirishni talab etadi. Shiddat bilan rivojlanib borayotgan davrning jamiyat oldiga qo'yayotgan talablari kun sayin ortib bormoqda. Strategik maqsadlarga erishish yangi marralarni zabt etish rivojlangan davlatlar qatoridan o'rin olish uchun mamlakatda bilimli tajribali va zamonaviy fikrlaydigan yuksak saviyali kadrlar mutaxassislarning o'rni beqiyos. Buning zaminida inson kapitali soda qilib aytganda inson uning salohiyatini kashf etish hamda uni ma'lum maqsadlarga erishish yo'lida safarbar qilish kabi ulug'vor vazifalar turadi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga erishilayotganligi barcha sohalarida malakali kadrlar va yetuk mutaxassislarga bo'lgan talabni yanada oshirmoqda. Bu o'z-o'zidan o'quvchilarimizning darslarga qiziqish xususiyatini oshirish va o'qituvchilarning har tomonlama ta'lim-tarbiyaga e'tiborini kuchaytirishni talab etadi. Yuqoridagi talablarning ta'lim tizimi uchun juda muhim ekanligi, aksariyat xorijiy davlatlardagi kabi ta'lim va fan sohaları rivojlanishini baholash va monitoring qilish orqali ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ilg'or tajribalarni sohaga jalb qilish kerakligini anglatadi. Pedagog kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish dasturlarini takomillashtirish hamda mutaxassislar tomonidan darsliklarning yangi avlodini yaratishda qo'llaniladi. Tadqiqotlarda olingan natijalar mamlakatdagi ta'lim sifati va uning xalqaro standartlarni hisobga olgan holda egallagan o'rni to'g'risida xulosalar chiqarish imkonini beradi. Xalqaro tadqiqotlar ta'lim sohasidagi milliy tadqiqotlarni sifatli o'tkazishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro standartlar darajasida yuqori iqtisodiy samaraga asoslangan milliy baholash tizimini yaratish imkonini beradi. O'zbekistonda turli tashkilotlarning yetakchi mutaxassislarni jalb qilgan holda xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish orqali mahalliy mutaxassislarning monitoring tadqiqotlarini o'tkazish madaniyati rivojlanadi, ta'lim sifatini baholashning xalqaro standartlarga moslashuviga olib keladi.

Milliy ta'lim sifatini baholashdagi nazorat materiallarini xalqaro tadqiqotlarda qo'llaniladigan nazorat materiallari sifati darajasida ishlab chiqish imkonini beradi.

TA'LIM JARAYONIDA SIFAT SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA AXBOROT TEKNOLOGIYALARINING IMKONIYATLARI

Yoqubova Marjona Ilhom qizi- Navoiy davlat pedagogika institutni talabasi

O'zbekiston Respublikasida ta'limning barcha bosqichlari uzviyligini ta'minlashga asosiy e'tibor qaratilmoqda. Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar, oliy ta'lim uzviyligini ta'minlashning muhim va istiqbolli yo'nalishlaridan biri axborot texnologiyalari vositalari negizida yagona ta'limiy muhit yaratish hisoblanadi.

Ta'limiy muhitning ta'lim samaradorligini orttirishdagi ahamiyatiga urg'u bergan holda I.S.Yakimanskaya ta'lim muhitining samarali bo'lishining ko'pgina omillarini faollashtirish mumkinligini aytadi. U ta'lim muhitining turlicha bo'lishi o'quvchilarni individual imkoniyatlari, qiziqishlari, o'qishda va hayotda to'plagan sub'ektiv tajribalarini hisobga olish evaziga ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlashini ta'kidlaydi. I.S.Yakimanskayaning bu fikrida quyidagi ikki goyaga e'tiborni qaratamiz: birinchidan, ta'lim muhitining xilma - xil va turlicha bo'lishining zarurligi. Ravshanki axborot texnologiyalari bu muammoni hal qiladi. Ikkinchidan, ta'limni individuallashtirishning zarurligi, uni ta'lim muhiti vositalari yordamida ta'lim oluvchilarning ehtiyojlari va qiziqishlariga moslashtirish. Bu masalani ham axborot texnologiyalari muvaffaqiyatli hal etishi mumkin. Ta'limning xilma-xilligi, individuallashtirilishi, biluv ehtiyojlarini hisobga olish va boshqalar uzviylikni ta'minlashning muhim omillari hisoblanadi. Integratsiya va axborot texnologiya vositalari yordamida yagona ta'limiy muhitni yaratish muammosiga qaytadigan bo'lsak, u holda bu vositalarning umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb - hunar ta'limlari uzviyligini ta'minlashdagi ahamiyati yaqqol namoyon bo'ladi. Axborot texnologiyalari vositalari akademik litsey, kasb - hunar ta'limi va oliy ta'lim muassasalari uzviyligini ta'minlashda ikki

asosiy, ko'p jixatdan o'zaro shartlashgan yo'nalishda muhim rol o'ynashi mumkin:

1. Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb - hunar ta'limi va oliy ta'lim muassasalari uchun bir qator funksional jixatdan yagona bo'lgan yangi ta'lim muhitini yaratish, bu esa ta'lim bosqichlarini yaqinlashtirishda, integratsiyalashda, o'quvchilarni oliy ta'lim muassasalariga o'qishga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

2. Axborot texnologiyalardan ta'lim vositalari sifatida foydalanish: bu, avvalo, ta'limni individuallashtirish imkoniyatlarini ancha kengaytiradi; elektron darsliklar, ma'lumotlar bazasi, internet, AKT hamda boshqa vosita va resurslardan foydalanish evaziga o'quvchi va talabalarning mustaqil ta'lim olish va biluv mustaqilligini rivojlantirish uchun sharoit yaratiladi; ta'lim oluvchilarda axborot va kommunikatsion texnologiyalarni tatbiq etish bilan bog'lik, ta'limning barcha bosqichlarida ta'lim samaradorligini oshirish uchun muhim bo'lgan tadqiqiy, biluv ko'nikma va malakalari, faoliyatning umum o'quv usullari shakllantiriladi.

Axborot texnologiyalari ta'limni individuallashtirishni samarali amalga oshirish shartlarini yaratishda muhim ahamiyatga ega. Chunki o'quvchi va talaba kompyuterda ishlashda materialni o'rganish, masalalarni yechish, misollarni bajarish sur'atini tanlashi mumkin. Bu sur'at har kimning individual biluv imkoniyatlari va qobiliyatlari bilan aniqlanadi.

Ta'lim oluvchining individual xususiyatlariga moslashish o'quv materiali mazmunini tabaqalashtirish, masala va mashqlarni murakkablik darajasi bo'yicha tanlash evaziga amalga oshirilishi mumkin:

Birinchidan, individual ta'lim traektoriyalari va o'quv materiali murakkabligini hamda o'zlashtirish teranligi darajasini tanlash;

Ikkinchidan, ta'lim oluvchilarni qo'shimcha bilim manbalaridan, internet resurslaridan foydalanishlariga imkon yaratishi;

Uchinchidan, o'quvchi va talabaning dastlabki o'quvchanlik darajasini hisobga olishni nazarda tutadi;

To'rtinchidan, biluv va amaliy ko'nikmalarning shakllanganlik darajasi aniqlanadi.

Axborot texnologiyalari vositalari yordamida ta'limni individuallashtirishning zaruriy sharti kommunikativlik talabini samarali amalga oshirish hisoblanadi. Kompyuterda interfaol rejimda tashkillashtirishning majburiy tashkil etuvchilariga quyidagilarni kiritish lozim: o'quv dasturiy vositalardan "kompyuter - ta'lim oluvchi" dialogining mavjudligi; ta'lim oluvchining individual xususiyatlariga moslashuvchanligi; "do'stona" interfeys. So'nggisi motivatsiya, qiziqish faol biluv faoliyatini yaratishda muhim ahamiyatga ega. Ta'lim oluvchining individual xususiyatlariga moslashish odatdagi dasturlashtirilgan ta'lim doirasida ham amalga oshishi mumkin. Ammo dialog va do'stona interfeysning mavjudligi bu kompyuter ta'limiga xosdir. Ye.I.Mashbits dialogning ahamiyatini aytib, talabani o'quv jarayoniga faol kiritishning zaruriy shartlaridan biri ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchining dialogi ekanligini ta'kidlaydi. Axborot texnologiyalari vositalarining kommunikatsiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ta'limga individual yondashuv shartlarining samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi.

Mustaqil faoliyatni rivojlantirishda kompyuter bilan ishlashning interfaol shakli muhim ahamiyatga ega. Dialog ta'lim oluvchilarni o'quv jarayoniga faol qatnashishlari va mustaqil ishlashlari uchun yetarli sharoit yaratadi. Ta'lim oluvchining mustaqil faoliyatini axborot texnologiya vositalari yordamida yechishda ma'lumotlarga murojat qilish va boshqa imkoniyatlarini yaratish orqali ta'minlash mumkin.

Kompyuterni tatbiq etish natijasida ta'lim oluvchi o'quv faoliyatida o'z-o'zini doimiy nazorat qilish, o'z-o'zini baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunda o'quv dasturiy vositalar har qanday harakatni kengaytirilgan operatsiyalar ketma - ketligi ko'rinishida taqdim etishga, uning natijasini, bajarish shartlarini ko'rsatishga imkon beradi.

MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMI RIVOJLANISH BOSQICHIDA

Tosheva Aziza Bobomurod qizi-

Navoiy viloyati G'ozg'on shahar 1-son DMTT tarbiyachisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tizimining rivojlanish bosqichlarida, qilingan va qilinayotgan ishlar haqida so'z boradi. Bundan tashqari, maktabgacha ta'lim sifati monitoringini yuritish tuzilmaviy va tashkiliy jihatlari ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim tashkiloti, zamonaviy dasturlar, bolalarni maktabga tayyorlash, intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish.

Ma'lumki, maktabgacha ta'lim vazirligi tashkil etilmasdan avval tizimda zamonaviy dasturlar joriy etilmagan, bolalarni maktabga tayyorlash bo'yicha muqobil, moslashuvchan modellar yetarli darajada rivojlanmagan, taraqqiy etgan mamlakatlar singari ijtimoiy, shaxsiy, hissiy, nutqiy, matematik, jismoniy va ijodiy rivojlantirish, atrof-muhit bilan tanishuvga yo'naltirilgan maxsus davlat ta'lim dasturlari tatbiq qilinmagan edi. Davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat yuritayotgan pedagog kadrlarning aksariyati o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lib, bolalarni maktab ta'limiga talab darajasida tayyorlash imkonini bermas edi.

Bundan tashqari, maktabgacha ta'lim sifati monitoringini yuritish tuzilmaviy va tashkiliy jihatdan nazarda tutilmaganligi sababli, maktabgacha ta'lim muassasalaridagi ta'lim jarayonining sifati, samaradorligini baholash zamon talablariga umuman javob bermagan.

Maktabgacha ta'lim sohasida yagona davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, bolalarni maktabgacha ta'lim bilan bosqichma-bosqich to'liq qamrab olishni ta'minlash maqsadida Prezidentimizning 2017-yil 30-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni bilan Maktabgacha ta'lim vazirligi tashkil etildi.

Vazirlik tashkil etilganidan so'ng ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratilmoqda. Respublikada davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari orasida sog'lom raqobat muhitini yaratish hisobiga barcha bolalarning maktabgacha ta'lim muassasalariga bosqichma-bosqich qamrab olinishini ta'minlash, ularga soliq imtiyozlari va preferensiyalar berish, byudjetdan subsidiyalar ajratish, shuningdek, bolalarning maktabgacha ta'limi va tarbiyasining muqobil shakllari amaliyotga tatbiq etilmoqda.

MTT milliy madaniy-tarixiy qadriyatlarni aks ettiruvchi va bolalikdan kitob o'qishga qiziqishni uyg'otuvchi o'quv-metodik, didaktik materiallar, o'yin va o'yinchoqlar, badiiy adabiyotlar bilan ta'minlanmoqda.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va metodlarni hisobga olgan holda bolalarni tarbiyalash va har tomonlama rivojlantirish masalalarini professional darajada hal etishga qodir bo'lgan maktabgacha ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlari qayta tayyorlanib, malakasi oshirilmoqda. Buning uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbar va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti tashkil etildi.

Prezidentimizning 2019-yil 8-maydagi tegishli qarori bilan tizimni yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta'limdan teng foydalanishini ta'minlash, maktabgacha ta'lim xizmatlarining nodavlat sektorini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi tasdiqlandi.

Vazirlik tashkil etilgandan buyon 2 yil davomida biz o'sish dinamikasini kuzatmoqdamiz, barcha o'zgarishlar ham oson amalga oshavermaydi, – dedi maktabgacha ta'lim vaziri Agrippina Shin.

2019-yildagi eng murakkab holat bu maktabgacha ta'lim muassasalariga yo'llanma olish bo'yicha elektron navbat algoritmidagi o'zgarish bo'ldi. Arizalar topshirishdagi qo'pol xatolar tufayli tizim algoritmlarini o'zgartirishga to'g'ri keldi. Ushbu qadam bolalarning 1 millionga yaqin elektron navbatini 480 mingga qisqartirish imkonini berdi.

Joriy yil dekabr oyida "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida" gi qonunning qabul qilinishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qonun bilan 6 yoshli har bir bola maktabgacha 1 yillik majburiy tayyorgarlikdan o'tishi shartligi, jumladan, maktabgacha ta'limning turli shakllari belgilandi. Shuningdek, sudlanganlar yoki turli salbiy sabablar bilan ishdan bo'shatilgan fuqarolarning sohada ishlashi uchun qat'iy taqiqlar o'rnatildi. Bu esa korrupsionerlar yana rahbarlik lavozimiga qaytishi va talon-taroj bilan shug'ullanishining oldini oladi.

Ta'kidlanishicha, vazirlikning 2020-yildagi faoliyati ustuvor yo'nalishlari belgilab olingan. Bunda asosiy e'tibor yangi MTT binolarini qurish, mavjudlarini rekonstruksiya qilish, bir paytlar bog'cha bo'lgan binolarni qayta vazirlik hisobiga qaytarish, maktabgacha ta'limning muqobil shakllarini joriy etish kabi chora-tadbirlarni bajarishga qaratiladi.

Maktabgacha ta'limning muqobil shakllari MTTlarda o'rin yetishmasligi muammosini tez, ortiqcha chiqimlarsiz samarali yechish imkoniyatini beradi. Bu shakllar, ayniqsa, MTTlar qurish imkoniyati bo'lmagan chekka va aholi soni kam bo'lgan hududlarda katta samara beradi. Vazirlik tashkil topganidan buyon MTTning oilaviy avtobuslardagi mobil, dengiz konteynerlari asosidagi modul, shuningdek, to'liq kunli bo'lmagan muqobil shakllari joriy etildi.

2019-yilning ikkinchi yarmida "Aqlvoy" loyihasining 16 avtobusi bilan chekka va borish qiyin bo'lgan hududlardagi 2 ming bola maktabgacha ta'lim bilan qamrab olindi. 2020-yilda ular faoliyati natijasining samaradorligi o'rganib chiqilgan holda mobil guruhlar uchun yangi yo'nalishlar belgilandi.

Matbuot anjumanida ma'lum qilinishicha, 2020-yil YUNISEF va Jahon banki bilan hamkorlikda yangi loyihalar ish boshlaydi. "Play" guruhlar, "Uyga tashrif" va nodavlat sektorini rivojlantirish loyihalari shular jumlasidandir.

"Play" guruhlar loyihasi bo'yicha qishloqlarda turli o'yinlar, rivojlantiruvchi o'yinchoqlar, o'quv-materiallar va inventarlarga ega binolar tashkil etish ko'zda tutilgan. Bu yerda turli yoshdagi bolalar uchun tarbiyachi va tarbiyachi yordamchisi bilan 3-4 soat mashg'ulotlar o'tiladi.

"Uyga tashrif" loyihasida esa maktabgacha ta'lim bilan qamrab olinmagan bolalarning uyiga pedagogning kundalik tashrifi nazarda tutiladi. Bunda oila rivojlantiruvchi to'plamlar bilan ta'minlanadi. Bolalar bilan mashg'ulot o'tishdan tashqari tashrif buyuruvchi pedagog ota-onalarga o'qitish jarayonida o'yinchoq va materiallardan qanday foydalanishni tushuntirib beradi.

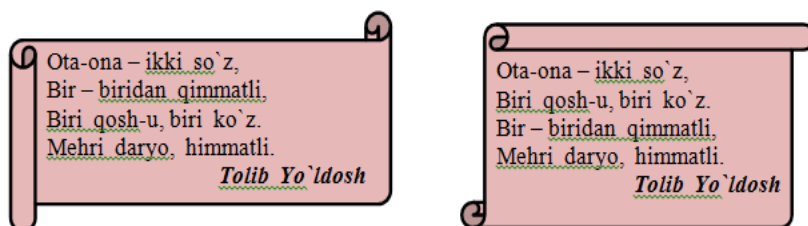
Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimida nodavlat sektorini rivojlantirish allaqachon boshlab yuborilgan. Bu tizimda ishlayotgan kadrlar bilimi, ularning pedagogik mahorati juda muhim.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING GRAMMATIK SAVODXONLIKLARINI OSHIRISHDA INNOVATSION VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI TADBIQ QILISH USULLARI

**Shopulatova N.U. – Konimex tumani 2-umumiy o'rta ta'lim maktabi
O'zbek tili fani o'qituvchisi**

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi Davlat ta'lim standarti bo'yicha bolalarning mantiqiy tafakkur qila olish salohiyatini, aqliy rivojlanishini, dunyoqarashini, kommunikativ savodxonligini va o'z-o'zini anglash salohiyatini shakllantirishga, erkin fikrlay olish, o'zgalar fikrini anglash, o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda ravon bayon qila olish ko'nikmalarini egallashlariga erishishi lozim. SHu boisdan ham boshlang'ich sinflar o'quv jarayonidagi bir xillikga barham berish dars jarayonini turli tumanligini, rang barangligini ta'minlash maqsadida ilg'or pedagogik va innovatsion texnologiyalarini keng joriy etishga mo'ljallangan o'quv-metodik qo'llanmalarni yaratish va tadbiq qilish davr talabidir. SHu bilan birga dars jarayonida maxsus tayyorlagan multimediali ilovalardan, videolavhalardan, turli animatsion materiallardan foydalanib o'quv jarayoni tashkil qilinganda, o'quvchilarning amaliy tafakkur va tasavvurlarini shakllantirishda mavzuga bo'lgan qiziqishlarini orttiradi va tez tushunib olishlariga imkoniyat yaratadi. SHuningdek, dars davomida o'quvchilar charchab qolmasligi va zerikmasliklari uchun musiqali dam olish daqiqalari ham tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir. Xuddi shunday, boshlang'ich sinflarda o'zbek tili darslarida didaktik o'yin va boshqotirmalardan foydalanish o'quvchilarning mantiqiy fikrlash va hozirjavoblik qobiliyatlarini yanada rivojlantiradi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida o'quv jarayonini axborot kommunikatsiya vositalaridan foydalangan holda shakllantirish o'qituvchidan o'quvchiga o'qituvchining ishtirokisiz mustaqil tarzda amalga oshirish uchun zarur bo'lgan elementlarni, didaktik materiallarni berish uzluksiz tarzda ketma-ket kechadigan jarayondir. Boshlang'ich sinflarda kompyuterli o'qitish – predmetlar muhitini elementlarini o'zgartiruvchi va boyituvchi sifatida qaraladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida aynan bunday yoshda bolaning aqliy qobiliyatlarini jadal rivojlanish jarayoni kechadi, uning intellektual salohiyatini rivojlanishi uchun poydevor yaratiladi. O'quv jarayonida pedagogik, innovatsion va axborot texnologiyalaridan foydalanish boshlang'ich ta'limning dolzarb masalalarini samarali yechish uchun imkoniyat yaratadi, jumladan: o'quv jarayonini qiziqarli va mahsuldor qilish hisobiga o'quvchida materialni anglab olish motivatsiyasi ortadi; mustaqil ishlash va o'zini-o'zi nazorat qilish ko'nikmasi rivojlanadi; darsning samaradorligini va har bir o'quvchining o'zlashtirishini ta'minlaydi; har bir o'quvchining fikrlashini, bilish hissiyatini, maqsad sari intilishlarini, ma'naviy tasavvurlarini rivojlantirish hisobiga umumiy faol rivojlanishga erishiladi; sinfdagi barcha bolalarning faol ishlashi ta'minlanadi. Innovatsion va axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga tadbiq qilishni zamonaviy axborot dunyosini rivojlanishidagi mantiqiy va zaruriy qadam deb xarakterlash mumkin. Kompyuterlarning o'quv jarayoniga jadal kirib kelishi pedagoglar hayotida misli ko'rilmagan darajada o'qitishning yangi turlarini, shakllarini keltirib chiqardi. Boshlang'ich ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish ikkita asosiy masalani yechish bilan bog'liq: bolalarni yangi texnikaviy vositalardan foydalanishga o'rgatish va o'quvchilarning o'qish va o'qishdan tashqari faoliyatida yangi imkoniyatlarini ochish va takomillashtirish maqsadida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish. Darslarda axborot texnologiyalaridan foydalanish pedagoglar oldiga juda katta muammolarni keltirib chiqardi. CHunonchi, zamonaviy pedagog kompyuterdan foydalanishni bilishi, kompyuter yordamida o'qitish vositalaridan foydalana olish va uni o'quv jarayoniga tadbiq qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi, o'z bilimini kompyuterli o'qitish bo'yicha doimo takomillashtirib borishi va hokozalar zarur. Amaliyotda shuni ta'kidlash joizki, masalan, o'zbek tili darslarida, o'quv materialini

o'rgatish kompyuterli texnologiya asosida tashkil qilinganda o'zlashtirish sezilarli darajada yaxshilandi, o'quvchilarda darsga bo'lgan qiziqish ortdi, mustaqil ishlash ko'nikmasi paydo bo'ldi, bilimni o'zlashtirish bo'yicha imkoniyatlari rivojlandi, ijodiy yondashuvlar paydo bo'la boshladi, o'ziga va bilimiga bo'lgan ishonch shakllana boshladi. Masalan, "So'z sehri" usulini olib ko'raylik. Bu usuldan o'zbek tili darslarida uyga berilgan topshiriqni so'rash yoki o'tilgan mavzularni takrorlash jarayonida foydalansa yaxshi samara beradi. Masalan, darslikdagi she'rni yod olish uyga vazifa qilib berildi. O'qituvchi uyga vazifani bajarilganligini tekshirish maqsadida barcha o'quvchilarga tarqatmalar (yoki kompyuter texnologiyalari asosida tashkil qilinsa ham maqsadga muvofiqdir) tarqatadi. Tarqatmalarda she'r qatorlarining o'rni almashtirilib beriladi. Yod olgan o'quvchi she'r qatorlarini tartib bilan joylashtiradi.

"So'z sehri" usulini qo'llashda kutiladigan natija:

- ✚ har bir o'quvchi ishtiroki ta'minlanadi;
- ✚ ularni zehnli, idrokli qilib tarbiyalaydi;
- ✚ o'tilgan mavzuni so'rashda, uyga vazifani tekshirishda yaxshi samara beradi;
- ✚ vaqtni tejashga xizmat qiladi;

Boshlang'ich maktabda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib dars jarayonini tashkil qilish dolzarb hisoblanadi. Chunki 1-4 sinf o'quvchilarida ko'rgazmali-obrazli fikrlash rivojlangan, shu boisdan ham dars jarayonini kompyuter texnologiyalaridan foydalanib tashkil qilish juda muhim. Buning uchun sifatli ko'rgazmali materiallarni maqsadli tarzda juda ko'p tayyorlash va undan foydalanish zarur. Bilimni qabul qilish jarayoniga yangi ko'rinishlarni tovushlar, slaydlar, animatsiyalar bilan tadbiq qilish lozimdir. Boshlang'ich maktabda turli darslarda AKT va innovatsion texnologiyalardan foydalanish o'qitishning ko'rgazmali-tasvirli-tushuntirish uslubidan faoliyatli uslubga o'tishga imkoniyat yaratadi, bunda o'quvchi o'quv jarayonining faol ishtirokchisiga, sub'ektiga aylanadi. Bu esa o'quvchida bilimni anglagan holda o'zlashtirishga imkon yaratadi. Shu boisdan ham zamonaviy ta'lim tizimida boshlang'ich sinflarda kompyuter va innovatsion texnologiyalarini qo'llab dars jarayonini tashkil qilish juda ko'p novator pedagoglar tomonidan amalga oshirilmoqda, bu juda ko'pchilik pedagoglarning hayotiy ish normasiga aylanib bormoqda. O'zbek tili darslarida innovatsion va kompyuter texnologiyalaridan foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchisida bilim olishga bo'lgan qiziqishlarini, ijodiy va intellektual sifatlarini shakllanishiga, estetik jihatdan tarbiyalanishiga, mustaqil harakat qilishini rivojlanishiga olib keladi.

SHOHLIK VA SHOIRLIKDA KECHGAN MAZMUNLI UMR

Qahhorova Dilafroʻz Abdugʻaforovna-
Oʻzbekiston davlat jahon tillari universiteti
“Jahon adabiyoti” kafedrası oʻqituvchisi

Tarixda juda koʻp shohlar yashab oʻtgan. Baʼzilar saltanatni adolat va matonat bilan boshqarib nom taratgan boʻlsa, baʼzilar mardonavor gʻalabalari bilan tillardan-tillarga oʻtib kelmoqda. Amir Temur va Temuriy shahzodalar ham oʻzining bahodir va adirkorligi, shuningdek, ilm maʼrifatdagi yuksak iqtidori bilan nafaqat xalqimiz balki koʻplab mamlakatlarda hurmat va ehtirom bilan yodga olinadi.

Temuriylarning eng soʻnggi shahzodasi umrining soʻngini Vatandan olisda yurt sogʻinchi bilan oʻtkazgan, boburiylar sulolasi asoschisi Zahiriddin Muhammad Bobur ham nafaqat adolatli shoh balki koʻplab yozgan asarlari bilan mumtoz adabiyotda, tarixda beqiyos oʻrin tutadi. Boburning lirikasi hamda adabiyot nazariyasiga doir qarashlari va izlanishlari mumtoz adabiyotning durdonasi hisoblanadi. Uning maʼnaviy merosi jahon ilm-fani rivojiga beqiyos hissa qoʻshgan. Quyida biz uning shohlik va shoirlikda kechgan umriga ularning oʻzaro bogʻliqlik va ayro jihatlarga toʻxtalib oʻtmoqchimiz.

Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma” asarini yozar ekan oʻzining taxtga oʻtirishini shunday bayon qiladi: “Tengri taoloning inoyati bilan va hazrati on Sarvari koinotning shifoati bilan va chaharyori Bosafolarning himmati birlan seshanba kuni Ramazon oyining beshida tarix sekkiz yuz toʻqson tuvgʻizda Fargʻona, viloyatida oʻn ikki yoshda podshoh boʻldim”. Bundan koʻrinib turibdiki u shu kundan shohlik faoliyatini boshlagan. Boburning oʻz guvoxligiga koʻra, shoir sifatida ijodiy faoliyati Samarqandni ikkinchi marta egallagan vaqtda boshlangan; „Ul fursatlarda birorikkirar bayt aytur edim“, deb yozadi u va turkiyda shu ruboiyni aytadi:

Ishlar bori koʻnglungdagʻidek boʻlgʻusidir,
Inʼom-u vazifa bori buyrulgʻusidir.
Ul gʻalla-u muhmalki, deb erding, berdim,
Muhmalgʻa boʻy-u gʻalladin uy toʻlgʻusidir.

Keltirilgan ushbu ruboiy bilan Zahiriddin Muhammad Bobur Mullo Binoiyni ruboiysiga javob qaytaradi:

Ne gʻalla maro k-az oʻ tavonam noʻshid,
Ne muhmali gʻalla to tavonam poʻshid.
Onro, ki na xoʻrdanast-u ne poʻshidan,
Dar ilm-u hunar kujo tavonad ishid.

(Tarjimai: Na yegulik gʻallam bor va na kiygulik kiyimim. Yeyar-u kiyari boʻlmagan kishi ilm-u hunarga qanday urina olsin?) Bu javob ruboiysi bilan Bobur barcha ishlar koʻngildagidek boʻlishini, Barcha inʼom va vazifalar buyirilganini. Gʻalla va kiyim deding berdim, oʻzi kiyimga uyi esa gʻallaga toʻlishini bayon qiladi.

Taxtga oʻtirgan yosh podshoh Bobur hukmronligining dastlabki 2—3-yilida mavqeini mustahkamlash, bek va amaldorlar bilan oʻzaro munosabatni yaxshilash, qoʻshinni tartibga keltirish, davlat ishlarida intizom oʻrnatish kabi muhim chora-tadbirlarni amalga oshirgan boʻlsa shoir sifatida Samarqanddaligining ilk oylarida Alisher Navoiyning istagi va tashabbusi bilan oʻzaro yozishmalar qilishni boshlashadi. Bu esa Boburni koʻproq ijod qilishiga ilhomlantiradi. U shoh sifatida davlatni adolatli boshqaradi. Bobokaloni Amir Temur kabi koʻplab bino inshootlar quradi. Yurtni obod qilib xalqni eʼzozlaydi. Ijodda esa shaxsiy kechinmalarini jiddiy umumlashma darajasiga koʻtara oladi.

1495—1496-yillarda Bobur Samarqandga ikki marta muvaffaqiyatsiz yurish qiladi. 1497-yil kuzida u Samarqand atrofidagi bir qancha joylarni va 7 oylik qamaldan soʻng Samarqandni egallaydi. Bobur Samarqandda boʻlgan vaqtida uning amaldorlarini koʻpchiligi ukasi tomonga oʻtib ketadi. Andijondan koʻngli notinch boʻlgan va iqtisodiy qiyinchiliklarga uchragan, ayni zamonda ogʻir xastalikni boshidan kechirgan Bobur Samarqandni yuz kun idora etgandan soʻng, uni tark etishga qaror qiladi. Ammo Xoʻjandga yetganida Andijon ham qoʻldan ketganini eshitadi. Uning Andijonni qayta egallash uchun qilgan harakatlari natija bermaydi. Nihoyat 2 yildan soʻng Andijonni qayta qoʻlga kiritadi. Shu tariqa hiyonat va adolatsizliklarga uchragan Bobur Samarqandni ikkinchi marotaba ishgʻol etadi. Ammo bu zafar ham uzoqqa bormaydi. Ocharchilikka duchor boʻlgan saltanat qamalga olinadi. Bu vaqtda Andijon ham boy berilgan edi.

Bobur noilojlikda Movarounnahrni tark etib Hisor togʻlari orqali Afgʻonistonga oʻtadi va Kobulni egallaydi. Shu bois ham uning ijodida, xususan, sheʼriyatida kindik qoni toʻkilgan ona yurtini dildan qoʻmsash, uning tuprogʻiga talpinish, gʻariblik azoblaridan oʻtli hasrat, yoru diyor soginchi va visol ilinji,

taqdir zarbalari va turmush uqubatlari, zamona noso'zliklaridan nola badiiy tahlil etiladi. Mazkur matlasi yuqoridagi fikrimizga dalil bo'la oladi:

Charxning men ko'rmagan javr-u jafosi qoldimu?

Xasta ko'nglum chekmagan dard-u balosi qoldimu?

Bobur saltanatni boshqarish, ijod qilish bilan bir qatorda ishqqa ham murojaat qiladi. Manbalarda keltirilishicha Bobur katta xotini Mohim begimni o'zgacha qadrlagan. Mohim begim ham temuriylar tarixidagi nihoyatda xushxulq, teran ilm sohibasi bo'lgan Malikalardan biri edi. Boburning Mohim begimga bo'lgan sof muhabbati ko'p bora tilga olingan:

Sen gulsenu, men haqir bulbuldurmen,

Sen shu'lasi, ul shu'lag'a men kuldurmen,

Nisbat yo'qdur, deb ijtinob aylamakim,

Shahmen elga, vale senga quldurmen...

Ushbu she'riy parcha uning pok muhabbati izhori sifatida yaratilgan bo'lsa ajab emas. Kobul taxtiga o'tirib yurtni boshqarayotgan Bobur qo'shin to'plab 1511 yilda Samarqandni qo'lga kiritadi va 1512 yilda boy beradi. Undan so'ng Qarshini egallaydi ammo bu ham uzoqqa bormaydi. Shayboniylar bilan bo'lgan jangda mag'lub bo'lib Kobulga qaytadi. Shundan so'ng Bobur Hindiston tomon yo'l olishni maqsad qiladi. 1519-yil bahoriga kelib Bobur Hindistonni zabt etish rejalarini amalga oshirishga kirishadi va 1526 yilga kelib mamlakatni to'liq bosib oladi.

Tole yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,

Har ishniki ayladim, xatolig' bo'ldi.

O'z yerni qo'yib, Hind sori yuzlandim,

Yo Rab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi.

Boburning mazkur ruboiysi ayni o'sha vaqtlarda yozilganidan dalolat beradi. Uning mana shu kabi yurtma yurt kezishi va ko'p bora hiyonatga uchrab iztirob chekishi ijodining mukammal darajaga ko'tarilishiga xizmat qilsa. Qog'ozga to'kkan dardu hasrati qaytadan oyoqqa yanada kuchli bo'lib turishga undadi desak xato bo'lmaydi. Agrani o'ziga poytaxt sifatida tanlagan Boburshoh katta qurilish va obodonchilik ishlarini boshlab yuboradi. Shu tariqa Bobur Hindistonda uch yarim asrga yaqin hukm surgan qudratli boburiylar sulolasiga asos soladi.

Shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur yigitlek yillaridan boshlab to umrining oxirigacha samarali ijodiy ish bilan shug'ullandi, har qanday sharoit va vaziyatlarda ham ijoddan to'xtamadi, natijada, har jihatdan muhim boy ilmiy va adabiy meros qoldirdi. Shu bilan bir qatorda otasi omonat qoldirgan shohlik martabasini ham tashlab qo'ymadi. To'g'ri yurtidan ketdi ammo taslim bo'lmadi o'zga mamlakatda shoh bo'lib dunyoda nom qoldirdi.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ: ТЕХНОЛОГИЯ ИННОВАЦИЙ И ТРУДНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИЙ

Д.Т.Камалова -

Преподаватель кафедры русского языка и литературы, НавГПИ

Аннотация: атрибутом нынешнего общества считаются динамизм и усовершенствование. По этой причине для устойчивого развития необходимы инновации в абсолютно всех областях деятельности. Еще Конфуцием подтверждена базовая значимость образования в ходе развития общества. Целью статьи является конкретизирование определения инновационных технологий, рассмотрение их места на сегодняшний день в образовательном процессе и обозначение проблемы в этом направлении.

Annotatsiya: dinamizm va takomillashtirish bugungi jamiyatning atributi hisoblanadi. Shu sababli, barqaror rivojlanish mutlaqo barcha faoliyat sohalarida innovatsiyalarni talab qiladi. Konfutsiy ham ta'limning jamiyat taraqqiyotidagi asosiy ahamiyatini tasdiqladi. Maqolaning maqsadi innovatsion texnologiyalarning ta'rifini belgilash, ularning bugungi kunda o'quv jarayonidagi o'rnini ko'rib chiqish va bu yo'nalishdagi muammolarni aniqlashdir.

Annotation: dynamism and improvement are considered an attribute of today's society. For this reason, sustainable development requires innovation in absolutely all areas of activity. Confucius also confirmed the basic importance of education in the development of society. The purpose of the article is to specify the definition of innovative technologies, consider their place today in the educational process and identify problems in this direction.

Определение «технология обучения» возникло в нашей стране в 1960гг. Потом оно было упразднено и только в современном модернизирующемся мире оно снова приобрело значимость. Имеется большое число определений инноваций и инновационных технологий. Американскими учёными было дано следующее определение технологий обучения: «Средства, созданные в ходе революционного преобразования средств коммуникации, которые могут быть полезными для учебного процесса наряду с такими традиционными средствами обучения какими являются ученик или классная доска».

Отталкиваясь от этого можно сделать заключение о том, что:

1. современные технологии обязаны улучшать общеобразовательный процесс;
2. они обязаны принимать во внимание изменившуюся образовательную область, в которой значительную роль играют технические средства;
3. в инновационных технологиях обязаны применяться достижения абсолютно всех научных сфер;
4. инновационные технологии включают технику совместного поиска новых знаний педагогом и учащимися [1, с. 4].

Основная теория инновационных технологий подразумевает наполнение образовательных учреждений передовыми техническими средствами и сетью компьютерных систем. Однако опыт демонстрирует то, что элементарное присутствие информационных компьютерных технологий никак не гарантирует улучшение и успешное формирование образовательного процесса. Человеческий фактор преобладает и здесь. Необходимы люди, способные управлять системами.

Курс на инновационное развитие системы образования должен стимулировать креативность и творчество участников образовательного процесса, содействовать изменению взаимоотношений педагог - учащийся. Актуализирование существующих знаний больше не предполагает социальной значимости (использование в производстве обретенных знаний), наиболее важно дополнение существующих комплексов.

Хоть и реализация в практике инновационных технологий подразумевает наполнение учебных учреждений техническими орудиями, оно безрезультатно в отсутствии надлежащей квалификации педагога [2, с. 138]. Исходя из этого можно сказать, что обеспечение учебных учреждений персональными компьютерами и подсоединение их к сети в целом не решают проблему обновления и модернизации в концепции образования.

Трудность оценки инноваций состоит в излишней отдалённости прогнозируемого результата. Необходимы продолжительные исследования с целью получения истинного результата.

Достаточно сомнительным считается проблема об аспектах оценки инновационных технологий в образовании. Современные технологические процессы - результат научных поисков. Аспектом оценки финансовых инноваций считается прибыль, а преподавательские современные технологические процессы обязаны совершенствовать качество жизни. Кратковременные исследования и экспертные оценки не дают возможности точно судить о результатах введения инноваций.

Согласно синергетической парадигме образование - концепция раскрытая, в ней инновации расширяют имеющуюся классическую концепцию. Образование, являясь синтезом практики когнитивного принятия модернизированных технологий и осуществления классической модификации, инновационным еще не считается. Причина в том, что в кризисное время отыскиваются укрытия в традициях [3, с. 94].

Образование обязано создавать доступность всему новому, способность к творчеству и научному производству в связи с динамичностью нынешнего общества и быстрыми изменениями в нём. Стремление к обучению на протяжении всего существования гарантирует готовность человека к внезапным ситуациям.

Исследование нынешнего состояния образования дает возможность обозначить следующие направления его дальнейшего перспективного развития:

- усиленно вводить плоды педагогических исследований в образовательную практику;
- от когнитивной практики переключиться на поведенческую модификацию модернизации взаимоотношений: педагог-ученик, ученик- ученик на базе социокультурной компетентности;
- установить роль информационных технологий в концепции интерактивных взаимоотношений.

Таким образом, на основе инновационного развития образование сможет дать «опережающий ответ на стратегические требования времени». Императив инновационных технологий с акцентом на изменившийся статус субъекта образования должен обеспечить модернизацию общества в целом.

Система образования должна стать открытой для инноваций, т.к они лежат в основе рождения новых знаний, которые являются источником модернизации и обновления общества.

Список литературы:

1. Абасов З. Инновации в образовании и синергетика // Alma-mater. 2017. № 4. С. 3-7.
2. Ахметова Д., Гурье Л. Преподаватель ВУЗа и инновационные технологии // Высш. образование в России. 2017. № 4. С. 138-145.
3. Карпенко М. Новая парадигма образования. XXI века // Высш. образование в России. 2015. № 4. С. 93-98.

ILK O'RTA ASRLAR SUG'DDA ICHKI SAVDO RIVOJIDA BOZORLARNING O'RNI

Xoliqulov Azizbek Yorqulovich

SH. Rashidov nomidagi SamDU Tarix fakulteti asessenti

Annotatsiya. *Ma'lumki, qadimdan iqtisodiy hayot rivojida bozorlar muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada ilk o'rta asrlar davriga kelib Sug'dda savdo ishlari, bozorlar faoliyati, ularning mintaqadagi va tashqi savdo aylanmasida tutgan o'rni ayrim yozma manbalar va arxeologik qazishma ishlarining natijalari asosida tahlilga tortilgan.*

Kalit so'zlar. *Sug'd, ichki savdo aylanmasi, Panch, "Kitob al-ansob", Abu Bakr Narshaxiy, "Buxoro tarixi", yilnomalar, Poykent bozorlari.*

Аннотация. *Известно, что рынки играют важную роль в развитии экономической жизни с древних времен. В статье анализируется торговая деятельность, рыночная деятельность в Согде в раннем средневековье, их роль в региональном и внешнеторговом обороте по результатам некоторых письменных источников и археологических раскопок.*

Ключевые слова. *Согд, внутренний торговый оборот, Панч, «Китаб ал-Ансаб», Абу Бакр Наршахи, «История Бухары», хроники, Пойкентские рынки.*

Abstract. *It is known that markets play an important role in the development of economic life since ancient times. The article analyzes trade activities, market activities in Sughd in the early Middle Ages, their role in regional and foreign trade circulation based on the results of some written sources and archeological excavations.*

Keywords. *Sughd, internal trade circulation, Panch, "Kitab al-Ansab", Abu Bakr Narshahi, "History of Bukhara", chronicles.*

XX asrning 20-yillari davomida Afrosiyobda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida V.L.Vyatkin Arab xalifaligining Sug'ddagi hukmronligining ilk davriga oid hammom va bozor o'rnini ochib o'rgangan. Bozorlar o'rni o'rganilganda ko'plab idishlarning qoldiqlari topilgan bo'lib, bu bozorning idish bozori bo'lganligidan dalolat beradi. Hammom yonidan bu kabi bozor o'rning topilishi uning idish bozori ekanligi to'g'risidagi fikrni kuchaytiradi. Bundan tashqari, Samarqandda bu davrda alohida mahsulotlar sotishga ixtisoslashgan ko'chalar mavjud bo'lgan va ular keyinchalik ayni hunarmandchilikka ixtisoslashgan mahallalarning vujudga kelishiga ham sabab bo'lgan. "So'zangaron", "Ohangaron", "Charmgaron" kabi Samarqanddagi mahallalar nomi keyingi davrga oid bo'lsa-da, ularning shakllanish omillari yuqorida aytilgani kabi, dastlab kichik bir do'kon atrofida birlashgan ko'chalar va ularning kengayishi najasida vujudga kelganligi shubhasiz.

Ilk o'rta asrlar Sug'd markazi Samarqanddan farqli ravishda Buxoro shahristonida bozor mavjudligi to'g'risida Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida ma'lumot keltiriladi. Manbada ushbu bozorning nomi "Dari attoron" (atir-upa bozori) deb keltirilgan. Aftidan "Buxoro tarixi" asari bir necha bor tarjima qilingan. Asardagi Arab xalifaligidan keyingi davrdagi bozorlar to'g'risida keltirgan ma'lumotda Buxoroda ikkita darvoza bo'lganligi va ulardan biri "Dari alaffuro'shon", ya'ni, "Beda sotuvchilar eshigi" shaklida taqlin etilgan [10;15]. Demak ma'lum bo'ladiki, ilk o'rta asr bozorlari asosan shahar darvozlarini atrofida tashkil etilgan bo'lib, shahar darvozasi ayni bozor nomidan kelib chiqqan holda nomalangan. Bu holat shahar nomlarining kelib chiqishiga ham sabab bo'lgan. Samarqand atrofidagi Jumabozor, Juma, Payshanba kabi bir qator joy nomlari keyingi davrda paydo bo'lgan bo'lsa-da, bu joy nomi bozor nomidan kelib chiqqan.

Yuqorida keltirilganidek, bozorlar o'tkaziladigan joylar ma'lum bo'lib, ushbu o'rinda yarmarkalar ayni qayerda o'tkazilganligi ma'lum emas. Ya'ni, shaharning aynan qaysi joyida o'tkazilganligi noma'lum. Buning o'ziga xos sabablari bo'lgan, albatta. Yarmarkalarning o'tkazilishi ko'proq bayramlar bilan bog'liq bo'lib, ular ibodatxona atrofida o'tkazilgan bo'lishi ehtimoli yuqori. Y.A.Boboevning Beruniyga suyanib keltirishicha, oyning uchinchi kunida kashumin bayrami o'tkazilgan bo'lib, ushbu bayram munosabati bilan tashkil etilgan Kumijkat (Buxoro) atrofidagi bozor yarmarkasi o'n ikki (12) kun davom etgan. So'ngra esa

Tavois qishlog'idagi yarmarka oyning 15-chi sanasidan boshlanib, bir hafta, ya'ni, 22-chi sanaga qadar davom etgan hamda bu yarmarkalar davrida faoliyat ko'rsatgan o'ziga xos ko'chma bozor doimiy xaridorlar bilan to'lib turgan. Sug'diy *masafug'* oyining 15-chi sanasigacha davom etadigan bayram tadbirlari Sug'dning Sharg' qishlog'ida tashkil etilgan. Sharg'dagi bayram va u erdagi bozor yarmarkasi bir hafta davom etgan. Tavois va Sharg' Sug'dning yirik bozor yarmarkalariga ega qishloqlari bo'lib, ularda o'tkaziladigan bozorlarda nafaqat mahalliy savdogarlar, balki Choch va Farg'ona kabi hududlardan ham savdogarlar kelishgan.

Arxeologik topilmalar orasida qadimgi bozorlar o'rni iqtisodiy hayot, savdo aloqalari, qadimgi ajdodlarimiz turmush tarzi, madaniy hayot, hunarmandchilik kabi qator sohalarga oid qimmatli ma'lumotlar beradi. Masalan, ilk o'rta asrlar Sug'dning sharqiy hokimligi bo'lgan Panjikentda olib borilgan qazishma ishlari natijasida shaharda ikkita yirik bozor bo'lganligi aniqlangan. Ularning biri shahar markazida va ikkinchisi shahar kiraverishidagi bozor yonida bo'lgan. Ichki savdo aylanmasida Sug'dning boshqa hukmdorliklariga nisbatan Panchning ulushi katta bo'lgan deb taxmin qilinadi. Bozorlar o'ziga yarasha me'moriy loyiha asosida qurilgan bo'lib, shahar aholisining kundalik ehtiyoji uchun xizmat qilgan. Bozorlar taraqqiyoti Sug'dning iqtisodiy jihatdan rivojlanishida muhim asos hisoblangan. Bozorlar nafaqat savdo maskani bo'lgan, balki hunarmandlarning ustaxonalari ham asosan bozorlardan joy olgan [8;65]. Bir so'z bilan aytganda, bozorlar tarqqiyoti, ularning to'kin-sochinligi hamma zamonlarda ham shaharlarga baho berilgan.

Tarixdan ma'lumki, o'sha davrda sug'diylar savdo sohasida yaxshigina vositachi bo'lishgan. Shuningdek, ular Xitoy va Vizantiya, Eron va Hindistonga bevosita savdo ishlari bilan borganliklari bilan ham mashhurdir [1;110]. Ichki savdoning rivojlanishi, bozorlarda turli xil mahalliy va xorijiy mahsulotlarning to'planib qolishi natijasida ichki ehtiyojdan ortib qolgan mahsulot va tovarlarni sotish rivojlangan. Bundan tashqari, Sug'dda turli xil ixtisoslashgan mahsulotlar, ayniqsa, ipak matolar va qurol-aslaha kabilarning ishlab chiqarilganligi sohaning ham ichki, ham tashqi ravnaqida katta ahamiyat kasb etadi.

Sug'dda ichki savdoning rivojlanganligi to'g'risida mintaqa va unga qo'shni hududlardan topilgan ko'plab numizmatik materiallar guvohlik beradi. Panjikent shahri xarobalari dovomida 2000ga yaqin tangalarning topilganligi va ularni kataloglashtirilganligi ushbu fikrni tasdiqlaydi [16;389]. Mazkur tangalarning katta qismi ayni Panjikent bozori qoldiqlari qazishmalarida topilganligi bilan ahamiyatlidir. Bu esa ilk o'rta asrlarda Sug'dda tashqi savdo aloqalari rivojlanganligi bilan bir qatorda ichki savdo munosabatlari, jumladan, bozorlar va davriy yarmarkalarning gullab-yashnaganligidan dalolat beradi.

Arab xalifaligi bosqinidan keyingi davrdagi Sug'd bozorlari tarixiga oid turli-tuman ma'lumotlar asosan arab-fors manbalari orqali ma'lum. Ungacha bo'lgan ma'lumotlar, ayniqsa, ichki bozor xususiyatlari, savdo munosabatlarining shakllari to'g'risidagi xabarlar juda tarqoq, qariyb yo'q hisobi. SHuning uchun ham arabiy, forsiy va qisman xitoy manbalaridagi ma'lumotlar hamda arxeologik materiallar muammoni o'rganishda birlamchi manba sanaladi.

629-yilda Xitoydan Sug'dga, jumladan, Samarqandga kelgan Syuan-Szyan o'z xotiralarida shahar aholisining yarmi savdo ziroatchilik va yarmi savdo bilan shug'ullanganli haqida ma'lumotlarni keltiradi [15;125]. Azaldan Sug'diylar yaxshi savdogarlar bo'lishgan. Savdo-sotiq, pul bilan bog'liq munosabatlar xalq turmush tarziga, odat-marosimlariga ham singishib ketgan. Xitoy yilnomalarida keltirilishicha, Samarqandda yangi tug'ilgan o'g'il bolaning tiliga asal surkab, qo'liga yalim surtishgan. Bundan ko'zlangan maqsad kelajakda uning tili shirin va pulni yaxshi ushlashi uchun bu odat amalga oshirilgan. Bola besh yoshga to'lganda kitobdan ilm o'rgatilgan va o'n ikki yoshdan qo'liga tanga-pul bog'lab, savdoga qo'yishgan [7;310].

Abu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammad as-Sam'oni (1113-1166)ning "Kitob al-ansob" asarida keltirishicha, Samarqand shahrining Kesh darvozasidan janubda Registon maydoni hududida bir necha turdagi mahsulotlar sotiladigan rastalarni o'zida birlashtirgan bozorlar majmui bo'lgan. Bozorda turli tovarlar qatori non va non mahsulotlari, sut va sut mahsulotlari, temirchilik, zargarlik, to'qimachilik mahsulotlari ham sotilgan. Ayniqsa, to'qimachilik mahsulotlari uchun alohida usti yopiq timlar qurilganligini as-Sam'oni guvohi bo'lgan [10;95]. Darhaqiqat, Samarqandda ilk o'rta asrlarda har bir mahsulotni alohida bozorda sotilganligi ma'lum. Buni shahar Afrosiyobda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ham asoslaydi [9;164].

Shu kabi bozorlarning G'arbiy Sug'd – Buxoroda ham bo'lganligi ma'lum. SHunday ma'lumotlardan biri Abu Bakr Narshaxiy (899-959)ning "Buxoro tarixi" asarida keltiriladi. Jumladan, asarning "Buxoro va unga qo'shiladigan hududlar" nomli IV-bobida Buxoro yaqinidagi Tavois qishlog'i haqida ma'lumot keltirilib, quyidagilar qayd etilgan: - "...*Unda masjidi jome' bor, u katta bir shahristonga ega, qadimgi vaqtlarda (har) kuz faslida u joyda o'n kun bozor bo'lar edi. U bozorda shunday rasm bor ediki, (boshqa bozorlardan surilib qolgan) har qanday nuqsonli qullar, chorva mollari va boshqa aybli*

qoldiq narsalar bo'lsa hammasi bu bozorda sotila berar va ularni qaytarib berishning hech iloj-imkoni bo'lmas edi; na sotuvchi va na oluvchining hech bir sharti qabul qilinmas edi. Har yili (shu o'n kunda) bu bozorga masalan, Farg'ona, Choch va boshqa joylardan kelgan savdogarlar va turli hojatmandlardan o'n mingdan ortiq kishi hozir bo'lishar va ko'p manfaat topib qaytar edilar. Shu sababli bu qishloqning aholisi boy kishilar edilar va boyliklari dehqonchilik tufayli emas edi" [10;10].

"Hudud ul-olam" asari muallifi (to'liq nomi "Hudud-ul-olam mina-l – Mashriq ila-l – Mag'rib" bo'lgan "Hudud-ul-olam"ning muallifi aniq ma'lum emas, lekin tarixchilar uni Ibn Farig'unga nisbat berishadi) ham Tavois bozorlarini ta'rifini keltirib, u erda yiligi ikki marta bozor bo'lganligi keltiradi [17;12].

Bundan ma'lum bo'ladi, bozor jamiyatning barcha ehtiyojlarini qamrab olgan va Farg'ona, Choch kabi hududlardan kelgan savdogarlar bilan hamkorlikda ish olib borilgan. Masalaning qiziq tomoni shundaki, ushbu bozor hozirgi kunda ham mavjud va ulgurji savdo ishlari olib boriladi.

Bozorlarning rivojlanishi o'z navbatida savdogarlarning hamkorlikdagi aloqalariga turktki bo'lgan. Xitoy yilnomalarida ushbu ma'lumotlarni mohiyatan to'ldirib, boyitadigan ma'lumotlar mavjud. Xususan, yilnomalarda An (Buxoro), Kan (Samarqand), Mi (Maymurg'), Shi (Kesh) va boshqa bir qator "Xu o'lkalari mamlakatlari"dan Xitoyga borib, bu mamlakatdagi bir necha shaharlarda o'z savdo koloniyalarini barpo etganligi va unga qo'shni hududlarga borganliklari haqidagi qaydlar uchraydi [2;341]. Ulardan ma'lum bo'lishicha, mazkur "Xu mamlakatlari", ya'ni, buxorolik, samarqandlik, maymurg'lik va keshlik savdogarlar hamkorlikda faoliyat yuritishgan. Bir so'z bilan aytganda ilk o'rta asrlar "Sug'd savdogarlar ittifoqi" bo'lib, bu ittifoqning mavjudligi to'g'risida soha olimlari tomonidan e'tirof etilgan [11;54].

639-yilda Chinonchkatda tuzilgan sug'diy hujjatda keltirilgan oldi-sottida ishtirok etib, hujjat tuzilishida guvohlik qilgan sug'diy etnos vakillar – maymurg'lik, samarqandlik, kushoniyalik shaxslar nomi birgalikda qayd etilganligi ham ularning Sug'ddan tashqarida hamkorlik qilganliklari hamda "Sug'diy savdogarlar ittifoqi" to'g'risidagi fikrni kuchaytiradi.

Sug'dda shaharlar bilan birga qator hokimlik markazlarida ham doimiy bozorlar bo'lgan. Masalan, Sug'dning Panch hokimligi bozorlarida birining o'rni o'rganilganda u erda ham bozor aniq me'moriy loyiha asosida qurilib, har bir mahsulot uchun alohida rasta bo'lganligi aniqlangan [14'68]. Vardona qishlog'i tafsilotlarini keltirilgan Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida "...U joyda har haftada bir kun bozor bo'lib savdogarlar ko'p kelar edilar. U erdan chiqadigan narsa ham yaxshi xil "zandaniychi" bo'lgan" [10;11] mazmunidagi fikr ham keltirilgan bo'lib, bu holat kichik qishloqlardan ham haftaning muayyan kunlari bozorlar bo'lganligi va har bir hududning o'ziga xos mahsuloti bo'lganligi to'g'risidagi fikrning ilgari surilganligi ko'rish mumkin.

Sug'd shaharlaridagi bozorlar o'zining noz-ne'matlar va kundalik mahsulotlariga boyligi bilan qo'shni hududlardan farqlangan. Sug'diylar o'z bozorlarini qo'shni hududlarda, hatto Turfon vohasida ham tashkil qilganliklari manbalar orqali ma'lum. "Tan-shu" yilnomasida keltirilishicha, Turfonda ikkinta yirik bozor bo'lib, ular "g'arbiy" va "sharqiy" deb nomlangan. Shahardagi "G'arbiy bozor" G'arbdan kelgan sug'diylar nazorati ostida bo'lgan [15;125].

Sug'ddagi bozorlar orasida Samarqanddan keyin Poykent bozorlari mashhur bo'lib, bu shaharda savdogarlar boshqa hududlarga nisbatan anchayin keng qamrovli savdo ishlarini olib borishgan. Poykent savdogarlari nafaqat ichki savdo aloqalarida faol bo'lishgan. Ular Xitoyga doimiy savdo aloqalarida bo'lishgan. V.V.Bartoldning keltirishicha, hatto Poykent savdogarlari dengiz savdosi (Kaspiybo'yi hududlari bilan) bilan shug'ullanishgan. Buxoroning har bir qishlog'i Poykent rabotlarida o'zining kichik bozorчасiga yoki savdo shaxobchasiga ega bo'lgan va bu bozorlarning umumiy soni mingdan ortiq bo'lgan [5;169]. SHuning uchun ham o'rta asr manbalarida Poykent "savdogarlar shahri" deya e'tirof etilgan.

Sug'd ichki bozorida turli tuman mahsulotlari sotilganligi qatorida bozorlardagi savdoning muayyan soha tomonidan nazorat qilganligi ham ma'lum bo'ladi. Ayniqsa, bozordagi tosh-tarozi masalalariga jiddiy e'tibor berilgan. Panjikent qazishmalari chog'ida ko'plab hajmi bitilgan tosh tarizilarning topilganligi ham bunga isbot bo'lishi mumkin. Shuningdek, alohida idishlarda ham ularning hajmi yozilgan holda topilishi [6;111] har tomonlama bozordagi narx-navo va tosh-tarozi ham nazorat qilinganligini bildiradi. Soha mutaxassislari B.Marshak va V.Raspopova ushbu masalaga alohida to'xtalib, Panjikentdan topilgan tarozi toshlarini talqin qilishgan [10; 108]. Ularda mahsulotning hajmi va uning sifatleri keltirilganligi alohida ahamiyatlidir. Masalan, VIII asrga oid qadoqtosh, tarozi toshini V.A.Livshits: - "462 (draxm)" va "uch marotaba (?) to'rttadan kam qoladi" yoki "uch botmon (o'lchov birligi) to'rttadan kam qoladi" deya talqin etadi [10; 7]. Bu holat Sug'ddagi iqtisodiy hayot me'yorlaridan dalolat berib, har bir mahsulotning o'z narxi va hajmi bo'lganligidan dalolat beradi.

Xullas, shaharlar va qishloq o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning rivoji, turkiylar va sug'diylar o'rtasidagi savdoning taraqqiyoti bu davrda endilikda mahsulot ko'rinishdagi savdodan tanga-pul bilan

qizg'in savdo o'tilganligi hamda ushbu savdoning huquqiy va iqtisodiy qonuniyatlar asosida nazorat qilinganligi, bozorlardagi o'lchov birliklari, narx-navoning barqarorligiga alohida e'tibor berilganligi bilan bog'liq. Bu esa o'z navbatida jamiyat taraqqiyoti, urbanizatsiya jarayonlarining tezlashganligini va shu asosda davlat ravnaqi hamda madaniy uyg'onishni vujudga keltirgan omil bo'lganligini hisobga olish lozim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Humbach H. Die Soghdischen inschriftenfunde vom oberen Indus (Pakistan) // Allgemeine und vergleichende Archäologie – Beiträge. Bd 2. – München: 1980. – P. 201-228; Beckwith C.I. Aspects of the Early History of the Central Asian Guard corpus of Islam // AEMAe. – Wiesbaden: 1984. – Tom IV. – P. 36-38; Vaissière de la É. Sogdian traders: a history. Translated by J. Ward. (Handbook of Oriental studies = Handbuch der Orientalistik. Section eight, Central Asia; v. 10). Brill. – Leiden-Boston: 2005.
2. Mori M. So'gdlularin O'rta Asya'daki Faaliyetleri. TTK, Belleten, Ocak, – Ankara, 1983.
3. Vaissière de la E. Sogdian traders: a history. Translated by J. Ward. (Handbook of Oriental studies = Handbuch der Orientalistik. Section eight, Central Asia; V. 10). – Brill, Leiden - Boston, 2005.
4. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Соч. – Москва: ИВЛ, – Том II. 1963.
5. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Б. Средневековый город Средней Азии.
6. Бичурин Н.Я. Собрание сведений. ... II.
7. Ғойибов Б. Суғд конфедерациясида Панчининг ўрни (илк ўрта асрлар). ... – Б. 81; Распопова В.И. Один из базаров Пенджикента // СНВ. – М., 1971. Вып. X. – С. 67-75; Анарбаев А. Благоустройство средневекового города (V-начало XIII вв.).
8. Ерназарова Т.С. Денежное обращение Самарканда по археолого-нумизматическим данным (до начало IX в.) // Афрасиаб. Сборник. Выпуск 3. – Ташкент: 1974
9. Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал-Ансаб” Абу Саъда Абдулкарима ибн Мухаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 94-95.
10. Наршахий Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / форс тилидан А. Расулов таржимаси. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 10.
11. Распопова В.И. Один из базаров Пенджикента // СНВ. – М., 1971. Вып. X. – С. 67-69.
12. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. ... – С. 125.
13. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. – Москва: Наука, 1981. – 389 с.
14. Худуд ул-олам (Мовароуннахр тавсифи) / Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи Омонулло Бўриев. – Тошкент: O'zbekiston, 2008. – Б. 12.
15. Gharib B. Sogdian Distionary. Sogdian-Persian-English. – Teheran: Farhang Publications, 1995, XXII. – P. 397. (№ 9796).
16. Abu Iskhak Ibrahim ibn Muhammad al-Istaxri. Opus geographicum. Ed. M.J. De Goeje. BGA. ... – P. 313.

AMIR TEMUR DIPLOMATIYASI TARIXIY AHAMIYATI

Hamroyeva Feruza Islomovna-

Navoiy viloyati Qiziltepa tumani 2-sonli kasb-hunar maktabi tarix fani o'qituvchisi

So'zimiz boshida ta'kidlash kerakki, Amir Temur hayotligida ham maqto'vni yoqtirmagan va hozir ham u hech qanday ortiqcha maqto'vga, dabdabali, ehtirosli ma'ruzalarga zor emas. Lekin biz o'zbeklar haqiqatni yaxshi ko'rgan xalqmizki, Vatan, el-yurt uchun xizmat qilgan ulug'larimiz haqida to'g'ri so'z aytishdan o'zimizni chetga tortib turmaymiz. Bizdan ham oldin, ya'ni o'z davridayoq dunyoning diyonatli tarixchilari shavkatli Amir Temur janoblari haqida ro'yi-rost gaplarni tarixning oltin sahifalarida moviy ipaklar bilan naqshlab qo'yganlar. O'sha imonli zotlardan biri, o'z davrining ko'zga ko'ringan tarixchisi Muiniddin Natanziy yozadiki, Amir Temur “adolat o'rnatishda shu qadar g'ayrat qildiki, uning salobatidan fil pashshaga tavoze qilardi”. “Temur tuzuklari”da esa u zotning adolati yanada oydinlashadi: (“O'zbekiston” NMIU, 2011 yil, 130 b.)

“Turon mamlakatini fath etgan kunim va poytaxt Samarqand saltanat taxtiga o'tirganimdan so'ng, do'stu dushman bilan bir tekis yo'l tutdim”. Mazkur ibora u zotning xalqona diplomatiyasida ham o'z aksini topgan. Birgina Fransiya qiroli SHarl oltinchiga yo'llagan “Salom va tinchlik e'lon qilaman!” degan so'zlari bilan boshlanadigan maktubi ham fikrimizga o'yg'un tasdiqdir.

Amir Temur chindan ham dunyoning buyuk diplomati edi. Shu bois ham, uning to'g'risida ehtiros va shirin til bilan yozdilar va hamon yozmoqdalar. Eng muhimi, hozirgi zamon diplomatiyasida Amir Temur tutgan diplomatiyadan keng foydalanilmoqda. Yana shu mavzuga takror qaytayotganimizning boisi ham shudir.

Biz ana shu zot diplomatiyasining ayrim jihatlarini ko'rib chiqamiz. Bu har birimiz uchun zarur va kerakli jihatlar, bugungi davlatchiligimizda bu an'ananing muhim ahamiyati katta.

Yuqorida ta'kidlanganidek, uning diplomatiyasining birinchi so'zi sog'lik va tinchlik edi. U har qanday g'animi tomonga uch marta elchi yuborib, o'rtadagi nizoni sulh yo'li bilan hal etish tarafdori bo'lganini o'zingiz yaxshi bilasiz. Masalan, Amir Temurning Vizantiya imperatori Manuel 11 paleologning noibi Ioann Paleologga yo'llagan maktubida: "...Yildirim Boyaziddan tez orada elchi kelishini kutmoqdamiz...Agar Boyazid senga fuqarolarning yashaydigan yerlarni va qal'alarini qaytargudek bo'lsa, yetkazgan talafotlarni ziyonini to'lasa, unda men u bilan jangga kirmayman", deb yozgan.

Amir Temur diplomatiyasining eng maqbul jihatlaridan yana biri, umumbashariy qonun-qoidalarga mardlarcha rioya etish, o'z hayajoni va g'azabini chetga surib, "Elchiga o'lim yo'q", degan shoirga amal qilish uning uchun qat'iy qonun edi. Buning yoniga yana bitta oltin g'ishtni, ya'ni u o'z elchilarini hamda yaqinlarini g'animlardan himoya qilishni ham o'zining hukmdorlik vazifasi, deb bilganini qo'shish kerak.

Masalan, Urganchga – Husayn Sufiy huzuriga ikkinchi marta elchi sifatida Mavlono Jaloliddinni yuborganda, uning taqdiriga befarq bo'lmadi yoki 1396 yilda Qohiraga, Sulton Barquqqa o'z vakilini yuborib, zindonda yotgan Otolmishni ozod etishni talab qildi. Oradan to'rt yil o'tib, 1400 yilda yosh Sulton Farajga otasi yo'l qo'yan xatolarni eslatdi, ya'ni 240 nafar ilg'or qism askarlarini nomardlarcha qirib tashlanib, ularning qallalari Qohiraga jo'natilganini va Otolmishni asir olishganini eslatib, yana uni ozod etishni so'radi. Sabr-bardosh ham shunchalik bo'ladimi?! Vaholanki, tarixiy manbalarda aytilishicha, Otolmish Sohibqironning yaqin qarindoshi sifatida tilga olinadi. Xush, Otolmish kim? U buyuk hukmdorga qay taraf lama qarindosh? Bu haqda, albatta, jiddiyoq tadqiqot o'tkazish kerak.

O'z davrining yetuk tarixchisi Ibn Xaldun Amir Temur bilan uchrashuvi ham g'oyat qiziq. Ibn Xaldun uchun o'sha paytda ikki yo'l qolgan edi: qamalda qolgan Damashqdan yashirinch qochish yoki hukmdor bilan uchrashuvga borish. Bunga boshqa yana bitta sabab bor edi: Ibn Xaldun "asabiya" (vatanparvarlik) to'g'risidagi aqidasi ko'ra, forslar va arablar dunyoda peshvo millatlik asrini yashab bo'lishgan, endi bu mavqe turklarning qo'lga o'tgan edi. SHu bois ham, tarixchi Amir Temur bilan 35 kunlik suhbatida o'zi uchun juda ko'p narsalarni oydinlashtirib oldi. Suhbatdan so'ng sulhga erishildi hamda Ibn Xaldun sharqning buyuk hukmdori haqida birorta ham salbiy o'xshatishni ishlatmay, uning to'g'risida hurmat bilan yozdi. Bu xotiralar shuni ko'rsatadiki, birinchi navbatda, Amir Temurningma'rifatli diplomat bo'lganini ham tasdiqlaydi. Yuqorilardan ko'rinadiki, Amir Temur buyuk davlat arbobi sifatida diplomatiyaning tinch yo'li bilan harbiy tadbirlarni mohirona qo'shib olib borgan.

Manbalar guvoh beradiki, Amir Temur bepoyon hududda qat'iy tizimga ega katta saltanat barpo etgach, o'sha davrning barcha taniqli davlatlari va ularning hukmdorlari bilan diplomatik aloqalar o'rnatgan. Ayniqsa, yevropa davlatlari uning davlatchilik siyosati bilan juda qiziqqan va ular ham, o'z navbatida, elchilarini jo'natishgan. Elchilar orasida ispaniyalik Rui Gonzales de Klavixoning xotiralari bugun biz uchun asosiy ishonchli manbalaridan biri sifatida g'oyat azizdir.

Bu o'rinda biz Turon davlati hukmdori o'z devonida maxsus diplomatiya korpusini tuzganini ham ko'rish mumkin. Maxsus diplomatiya korpusida bir nechta tillarni mukammal bilgan donishmandlar, xalqaro miqyosda diplomatik ishlarni olib borishga layoqatli bo'lgan kishilar xizmat qilishgan. Ular orasida Muhammad al-Keshiy nomi maktublarda aniq tilga olinganini ko'ramiz. Faqat buguna emas, Amir Temurning Devoni qayerda bo'lmasin, hamisha mustaqil davlatlardan kelgan elchilar, savdogarlar, turli tabaqa vakillari bilan to'la bo'lgan.

Amir Temurning xalqaro aloqalarga jiddiy e'tibor bergani masalasida shunday to'xtamga kelish mumkinki, tashqi davlatlar bilan o'zaro mustahkam hamkorliksiz istiqbol bo'lmasligini teran va yaxshi anglagan. Tan olib aytish kerakki, XX1 asrga kelib, insoniyat yaratmoqchi bo'lgan integratsiya makoni haqida ham o'z davrida bosh qotirgan va shu yo'lda siyosat yuritgan. "...Saltanatimning u chetidan bu chetigacha biror bolakay boshida bir lagan tilla ko'tarib o'tadigan bo'lsa, bir donasiga ham zarar yetmaydigan tartib-intizom o'rnatdim", deb yozgan u. Va dunyonda xuddi shu yo'sinda tartib bo'lishini istagan holda o'zga davlatlar hukmdorlariga ham nafaqat do'stona maktublar yo'llagan, balki jahonga ovoza bo'lgan bag'rikenglik, mardlik namunalari ham ko'rsatgan. Yildirim Boyazid haramida bo'lgan Gretsiya hukmdorining qizlari Anjelina, Katalina va Mariyani hamda o'ljaga olingan avliyo Mixailning oltin haykalini qaytarib yuboradi. Fransiyalik temurshunos Lyusen Keren bu voqeani haqida yuksak hayajon bilan yozgan: "...sharqona dabdabali kortejning paydo bo'lishi Ispaniyaning shahar va qishloqlarida shunchalar katta hayajon va qiziqish o'yg'otdiki, o'sha davrda yozilgan solnomalar va qo'shiqlarda uning yorqin izi

saqlanib qolgan. Uch qahramon qiz hammaning diqqat makazida bo'lgan, ular ...kechirgan azob-uqubatlar tufayli yigitlarning qalblarida ishq alangasini uyg'otdilar". Hatto gennyalik shoir ularga atab juda jozibador she'r ham bitgan va bu she'r butun mamalakat bo'ylab qo'shiqqa aylanib, tildan-tilga ko'chib yurgan.

Amir Temur diplomatiyasining ikkinchi jihati - nazariy asosini nima tashkil etgan, degan savolga deyarli barcha temurshunoslar bir xil, ya'ni Islom dini tashkil etganini qayd etishgan. Aslida ham shunday. Bu narsa uning sa'y-harakatlarida ham o'z ifodasini topgan. Ikki misol. O'sha paytdagi Eronning SHabistar shahridagi Imom SHabistariy qabrini ziyorat qiladi va: "Bu inson o'zi shia bo'lsa-da, Qur'on oyatiga amal qilib, o'z she'rlarida Allohning dini Islom ekanligini qattiq turib isbotlagan", - deydi.

Uchinchidan, Amir Temur diplomatiyasining ma'naviy-axloqiy asoslari nimada edi, degan savol ham ancha qiziqarli. Ma'lumki, avvalo hukmdorning qanchalik dono, aqlli va uzoqni ko'ra bilishi el-ulus ravnaqi hamda farovonligini ta'minlashda asos bo'lgan. U o'z axloqiy ma'rifatini qaror toptirish uchun qator nazariy negizlarni olg'a surdi va amalga oshirdi. "...o'n ikki narsani o'zimga shior qili olganligim uchun to'la mustaqillik bilan salatanat taxtiga o'tirdim", deydi u o'z "tuzuklari"da va aytadiki, qaysi bir hukmdor ana shu o'n ikki narsaga amal qilmas ekan, saltanatdan bebahra qoladi. Uning fikricha, haqqa intilish asosida inson ruhi qanchalik poklanib borsa, axloqiy siyosat ham shunchalik sog'lom va baquvvat bo'lishi aniqdir. SHu bois ham, Amir Temur davlat boshqaruvidagi mavjud axloqiy qadriyatlarning Nizomini ishlab chiqdi, jumladan, hukmdor saltanat ishlarida o'z so'ziga ega bo'lishi, ishini o'zi bilib qilishi, har sohada adolatni ustun bilib, qoshida insofli, diyonatli vazirlar tutishi, toki o'zi xato qilsa, ular chora topishi, shuningdek, fitna, yolg'onlarni o'z vaqtida oldini olishi zarur. "Men o'zimga adolatli va rahmdil to'rt vazirni tanladim. Ulardan ikkisi Mahmud SHaxob Xurosoniy va Nosiriddin Mahmud al-Aromiy edi. Bu ikki vazirga doimo meni kuzatib turishlarini, agar adolatsizlik qiladurg'on bo'lsam, darhol meni to'xtatishlarini, kimningdir yolg'on so'zlariga inonsam yoki begona kimsa mulkiga xiyonat qiladurg'on bo'lsam, darhol meni ogohlantirishlarini ta'kidlab qo'ydim". (E.SHodmonov. "Vatanning daho xaloskorlari", T., 1996 yil, 50-bet). Lo'nda qilib aytganda, bundan 600 yil burun davlat boshqaruvida axloqiy Qomusni yaratgani uning naqadar o'tkir davlat arbobi bo'lganiga yorqin ishoradir.

Amir Temur 1399 yilda Qoraboqqa kelganida, mazkur hududda ko'pgina obodonchilik ishlarini olib bordi. Boylakonda qurilgan sug'orish kanali mahalliy xo'jaliklarni rivojlantirishga katta hissa qo'shdi. Mazkur kanal Kushk va Jonko'pri deb nomlangan joydan, Arap daryosidan boshlanib, Boylakon yaqinidagi Sarjabil degan joyda, Pirkamar qabri yonida tugaydi. Uning uzunligi 60-70 kilometr edi. Bundan tashqari, Boylakon shaharchasi devorlarini ham tikladi: uning uzunligi 240 quloch, eni 11, balandligi 15 quloch bo'lgan. Devor bo'ylab eni 30, chuqurligi 20 quloch bo'lgan handaq ham qazilgan. (3.3.Pirriyev. Ozarbayjon). Amir Temur diplomatiyasi haqida soatlab so'z yuritish, yostiqdek qalin va katta-katta kitoblar bitish mumkin. Bu borada qayta so'z yuritishimizdan maqsad shuki, Amir Temur o'zining odilona siyosati – faol diplomatiyasi tufayli Buyuk Ipak yo'lini qayta tiklab, turli mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarning rivojlanishiga, dunyo madaniyatining taraqqiy etishiga katta hissa qo'shdi.

PARLAMENT SAYLOVINING RIVOJLANISH TARIXI

**Salimov Sayyodjon Said o'g'li-
NavDu tayanch doktoranti**

Saylovlar – sof fuqarolik jamiyatiga ega bo'lgan demokratik huquqiy davlatning bir bo'lagi, insonlarning o'z xohish-irodasini erkin bildirishning yo'li, fuqarolarning davlat boshqaruvida ishtirok etishining vositasi hisoblanadi. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda, davlat va fuqarolik jamiyati bosqichma-bosqich modernizatsiya qilinishi natijasida yuqori demokratik talablarga javob beradigan yaxlit saylov tizimi vujudga keldi. Saylovchilarning saylov jarayonlarida erkin ishtirok etishi va faol qatnashishi uchun lozim bo'lgan huquqiy asoslar va moddiy texnik baza yaratildi. Shu o'rinda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning fikrlarini eslash o'rinlidir. "Ma'lumki, biz bugun yurtimizda erkin va ozod, adolatli, insonparvar jamiyat barpo etmoqdamiz. Shu borada, avvalo, odamlarimizning halol mehnatiga hurmat bilan qarash, ularning qadr-qimmatini munosib baholashni biz o'zimizning bosh maqsadimiz, deb bilamiz" Yurtimizda bo'lib o'tadigan har bir saylov kompaniyasiga alohida tayyorgarlik ko'rildi va o'tkazildi. Jumladan, 2009-yilda bo'lib o'tgan navbatdagi parlament saylovi ham mustaqil O'zbekiston Respublikasi saylov tizimi alohida voqelik sifatida belgilandi. "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 117-moddasiga muvofiq joriy yil yil dekabr oyining uchinchi o'n kunligi birinchi yakshanbasida, ya'ni 27-dekabr mamlakatimizda Oliy Majlis Qonunchilik palatsiga va mahalliy davlat hokimiyatining vakillik organlariga saylovlar o'tkaziladi". Avvalambor, ushbu yilda bo'lib o'tgan parlament saylovining, oldingi yillarda bo'lib o'tgan Qonun chiqaruvchi hokimiyatga saylovlardan qator farqlari va o'zgarishlar mavjud edi. Buning asosiy sababi,

barchamizga ma'lumki 2008-yilda "Saylov to'g'risidagi Qonun hujjatlarining takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonunlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida" gi Qonunning qabul qilinishi bo'ldi. Ushbu Qonun yurtimizda saylovga oid bo'lgan demokratik o'zgarishlarning yorqin misoli bo'ldi.

Birinchidan: ushbu Qonunning 4-moddasiga binoan jamiyatni demokratlashtirish va yangilash borasida Qonun chiqaruvchi hokimiyatning rolini oshirish va o'rnini yanada mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatlari soni 120 nafardan 150 nafarga oshirildi. Yuqoridagi moddaning ikkinchi qismida Qonunchilik palatasining 135 nafar deputati hududiy bir mandatli saylov okruglari bo'yicha ko'ppartiyaviylik asosida umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan saylanishi belgilab berildi.

Ikkinchidan: mamlakatimizda, fuqarolik jamiyati institutlari doimiy ravishda qo'llab-quvvatlanib kelinmoqda, ularning jamiyatning siyosiy hayotida ishtirok etishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berilmoqda. Ulardan biri "Ekologik harakat" hisoblanadi. Ma'lumki XXI asrga kelib jahon hamjamiyati oldida bir qadar hal qilinishi lozim bo'lgan global muammolar mavjud. Jumladan dunyo bo'yicha qator ekologik xavflar: toza ichimlik suvining kamayib ketishi masalasi, ozon qatlaminin yemirilishi, koinotga zaharli gazlarning chiqishi va hokazolar nafaqat mintaqaviy balki global muammo sifatida barcha davlatlarni hushyorlikka chorlamoqda va ushbu muammolarni hal etish uchun barcha birdek harakat qilishi lozimligi belgilanmoqda. Ana shundan kelib chiqib yuqoridagi Qonunning 7-moddasi birinchi qismiga binoan Qonunchilik palatasiga o'n besh nafar o'rin aynan Ekologik harakatdan saylanadigan bo'ldi. Bu holat kelajakda Ekologiya sohasida yangi qonunlarni ishlab chiqib hayotga tadbiq etish uchun foydali bo'ladi.

Uchinchidan: Siyosiy partiyalar saylovda qatnashish huquqini olishi uchun o'z tarafdorlaridan ellik ming nafar saylovchining imzosini to'plashi lozim edi. Bo'lajak saylovlar oldidan ushbu norma ham tegishincha o'zgartirilib ellik ming nafar saylovchi o'rniga qirq ming nafar saylovchining imzosi to'planishi kiritildi. Bu holat siyosiy partiyalar ishini osonlashtirish bilan birga ularning saylov jarayonlaridagi ma'suliyatini ham oshishiga olib keldi.

To'rtinchidan: 2009-yilda bo'lib o'tgan saylovlar mamlakatimizda saylov qonunchiligi liberallashtirish va takomillashtirish bir sharoitda o'tgan edi. Ana shunday o'zgarishlardan biri shubhasiz saylov qonunchiligiga siyosiy partiyalarning vakolatli vakili institutining joriy etilishi bo'ldi. Unga saylov uchastkalarida ovozlarni sanab chiqishda, shuningdek, imzo varaqalarining to'g'ri to'ldirilganligini tekshirish huquqi berildi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki yurtimizda parlament saylovlarining rivojlanish tarixida 2008-yilda qonunchilikka kiritilgan o'zgarishlar muhim hisoblanadi. Aynan, mazkur islohotlar natijasida professional, ikki palatali parlamentning ishlash mexanizmi yanada mustahkamlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш. М "Миллий тараққиёт йўлимизни қаятият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз"1-жилд-Т; Ўзбекистон, 2017-В.96.
2. Ўзбекистон Республикаси Марказий Сайлов Комиссияси Ахборотномаси 2009-№ 1-2 (19-20) 4-бет
3. Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонунларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида <https://lex.uz/docs/1421428>

INSONDA IJTIMOIIY FOBIYA PAYDO BO'LISHINING AYRIM JIHATLARI XUSUSIDA

Odilova Yoqutxon Islomovna-

NavDPI Umumiy pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Shaxsda ijtimoiy fobiyaning namoyon bo'lishi – bu o'z xatti – harakatlari va aqliy jarayonlarini tartibga solish, o'zini o'zi belgilash kabi qobiliyat turlarlarining namoyon bo'lishidir. Ijtimoiy fobiya va uning kelib chiqish sabablari, o'ziga xos psixologik tadqiqot sanalib, ularni psixodagnostik jihatdan baholash, yuzaga kelishini oldini olishning psixologik chora-tadbirlarini ishlab chiqish, emotsional zo'riqishlarning shakli sanalgan qo'rquv, tavishlanish, xavtorlik hissi, stress, frustratsiya, tushkun kayfiyat kabi hissiy holatlarning tabiatini aniqlashtirish va konseptual tavsiflash o'ta aktual ishlar turkumidan biri sanaladi.

Fobiya – ruhiy buzilishning ko‘p uchraydigan turlari bo‘lib, odam boshdan kechiradigan haddan tashqari va mantiqsiz qo‘rquv sifatida tavsiflanadi. Fobiyaning paydo bo‘lishi umumiy ruhiy buzilishdan farqli, o‘ziga xos jarayon bilan bog‘liq. Ya‘ni uni chuqur ruhiy kasalliklardan ajratib turuvchi asosiy jihati – bu inson fobiya manbai bilan to‘qnashmaguncha, organizm va ruhiyatda hech qanday alomat bo‘lmaydi.

Bundan tashqari murakkab fobiya insonning kundalik hayotiga chuqur kirib borishi mumkin. Bu esa kishining normal faoliyat bilan shug‘ullanish va ijtimoiy munosabatlarni saqlab qolish qobiliyatiga ta‘sir qiladi. Masalan, uchishdan qo‘rqqan (aerofobiya) odam sayohat qilishdan qochadi, natijada bu shaxsiy va professional o‘shish uchun imkoniyatni boy berishiga olib keladi. Xuddi shunday, ijtimoiy fobiya (sotsiofobiya) bilan og‘riganlar atrofdagilar bilan munosabat o‘rnatish va saqlab qolish uchun fobiya bilan doimo kurash olib borishi kerak. Yomon tomoni, ko‘pincha bu holat bora-bora kishini holdan toydiradi va yolg‘izlikka olib keladi.

Fobiya odatda bolalikda olingan ruhiy shikast va o‘ta yoqimsiz tajribalar natijasida paydo bo‘ladi. Masalan, ehtiyotsizlik sabab yoshligida bir marta suvga cho‘kkan yoki shu hodisaga guvoh bo‘lgan odamda suvdan juda qo‘rqish – gidrofobiya paydo bo‘ladi. Shuningdek, yosh bolalar nima bo‘layotganini tushuna olmaganida ham noto‘g‘ri qo‘rquv uyg‘onadi. Shuning bois siz hatto zararsiz holat, deb biladigan voqealiklar ham bola ruhiyatining shikastlanishga olib kelishi mumkin.

Kattalarning xatti-harakati orqali bola tashqi olam bilan munosabatda bo‘lishni, ijtimoiy normalarni o‘rganadi va dunyoqarashini rivojlantiradi. Muammo shundaki, agar harakatlar mantiqsiz bo‘lsa, bola uni tushunolmaydi, chunki u hali yetarli darajada tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega emas. U hamma narsani katta ishonch bilan qabul qiladi. Agar bolaning ma‘lum bir fobiya genetik moyilligi bo‘lmasa ham, buni shunchaki kattalarning xatti-harakatlarini kuzatish orqali “o‘rganishi” mumkin. Bunday muhitda o‘sayotgan bolada Mizofobiya (kirlanish va infeksiyalardan qo‘rqish) rivojlanishi mumkin. Yoki ona doimiy ravishda itlardan uzoq yuradi, bolani ular bilan o‘ynashiga ruxsat bermaydi, qo‘shnining iti unga yaqinlashganida qichqiradi, qo‘shni bilan janjallashib, jonivorni uzoq tutishni talab qiladi – kinofobiya (itlardan qo‘rquv). Ota bolaligida ilonlar chaqqani va o‘layozganini rang-barang hamda qo‘rqinchli tarzda aytadi. Bu voqeani qayta-qayta takrorlaydi, natijada bolada gerpetofobiya – ilonlardan qo‘rqish yuzaga keladi.

Genetik moyillik. Fobiya genetik, atrof-muhit va nevrologik omillarning kombinatsiyasi tufayli ham rivojlanishi mumkin. Ba‘zi odamlarda hattoki genetik moyillik bo‘lib, u qo‘zg‘atuvchi manbaga duch kelinganda fobiya namoyon bo‘lishini tezlashtiradi. Nevrologik tadqiqotlar natijasi miyaning ba‘zi joylari, xususan, miya asosidagi bodomsimon tana qo‘rquvni qayta ishlash va fobik reaksiyalarni shakllantirishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatdi. Agar odam o‘tmishda biror tahdiddan haddan tashqari qo‘rqib ketgan bo‘lsa, uning avlodlari ayni shu qo‘rquv bilan tug‘ilishi mumkin. Va bu moyillik tarzida nasldan naslga o‘tib boradi.

Umuman olganda, ijtimoiy fobiya shakllanishining psixologik o‘ziga xosliklari borasida, ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lib, o‘rganish ob‘ekti sifatida maktabgacha yoshdagi bolalar, katta maktab yoshi o‘quvchilari, o‘smirlik davri, o‘spiriklik davri kabi yosh bosqichlarini uchratish mumkin. Demak, atrof-muhit bilan hissiy aloqada bo‘lish, boshqalarning yuz qiyofalari va mimikalarini anglash, hissiy soha rivojlanishining ilk belgilaridan biri sanalib, bunda erta bolalikka xos hissiy tajribaning yuzaga kelishi nazarda tutiladi.

V.K.Vimonas o‘zining “Ijtimoiy fobiyaning namoyon bo‘lishi psixologiyasi” asarida ta‘kidlashicha, maktabgacha yosh davri bolaning hissiy va irodaviy sohasini shakllantirish eng qulay davri sanalib, bunda bola xulq-atvorida yangi harakatlarning paydo bo‘lishi, yangi istaklar, intilishlar, o‘ziga xos mazmundagi motivlar va hayotiy qadriyatlar darajasi shakllanadi. Shuningdek, bolaning his-tuyg‘ulari asta-sekin o‘z impulsivligini yo‘qotadi, oldinroq bola uchun asosiy narsa bu, kattalarning roziligi bo‘lgan bo‘lsa, endi maktabgacha yoshdagi bola uchun asosiy holat, katta natijalarga erishish hamda o‘z faoliyatiga beriladigan yuqori bahodir.

Ijtimoiy fobiya irodaviy boshqaruv mexanizmlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, o‘smirlik davrida ham mazkur ikki soha o‘zgarishlari boshqa yosh ko‘rsatkichlaridan farqli o‘laroq, ancha keskin kechishi bilan xarakterlanadi. Chunki, insonning atrof-muhit bilan o‘zaro aloqasi va o‘zini o‘zi mustaqil boshqarishi affektiv-irodaviy soha tomonidan ta‘minlanadi. Bu shaxsning kuchini, psixik muvozanatini va hissiy-ixtiyoriy nazorat qilish qobiliyatini ifodalovchi psixo-emotsional salohiyati sanaladi.

Bundan tashqari, ijtimoiy fobiya odamlarning munosabatlarini tartibga solishda juda katta ahamiyatga ega bo‘lib, u orqali insonlarning xulq-atvori, tashqi muhitga bo‘lgan munosabatlari boshqalar tomonidan baholanadi. Shu bois ham, psixologlar hissiyotlar muammosiga va uning rivojlanish dinamikasiga katta e‘tibor berishadi. Hattoki, dunyo miqyosida insonning hissiyotlar olamini tadqiq etuvchi ilmiy markazlar, institutlar va ekspert markazlar faoliyat olib bormoqda.

Demak, inson emotsional-frustratsion tabiatini o‘rganish psixologik nuqtai-nazardan muhim ahamiyatga ega, chunki o‘shib kelayotgan avlodni tarbiyalash nafaqat bolalarga bilim, o‘zlashtirish va

ko'nikmalarning muayyan tizimini shakllantirish, balki haqiqatga va atrofdagi odamlarga o'ziga xos hissiy munosabatni shakllantirishni kabilarni ham o'z ichiga oladi. So'nggi yillarda hissiyotlar sohasi haqidagi bilimlar doimiy ravishda o'sib bormoqda. Bu bilimlar turli kasblardan olingan, chunki hissiyot fanlararo tadqiqotlarning predmeti sanaladi. Ijtimoiy psixologiya vakillari ham boshqalar qatorida, inson his-tuyg'ularni og'zaki bo'lmagan muloqot sifatida o'rganishga harakat qilganlar.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, murakkab turdagi fobiyalarga ijtimoiy ruxiy buzilishlar va agarafobiya misol bo'la oladi. Ijtimoiy fobiya – bu jamiyatga aralashuvdan va ijtimoiy vaziyatlardan haddan tashqari qo'rqish degani. Bu fobiya kattalarning taxminan 7% ida uchraydi. Ijtimoiy fobiya bilan og'rigan insonlar ko'pincha xijolatli yoki noqulaylik tug'dirishi mumkin bo'lgan ommaviy yig'ilishlar, tadbirlardan qochish maqsadida xattoki ishdan ham bo'shashgacha borishadi. Ushbu fobiyaga yo'liqqan odamlar qaysi vaziyatda yoqimsiz qo'rquv va noqulaylikni his qilishlariga qarab, tanishishdan, ziyofatlardan, ish tadbirlaridan, omma oldida nutq so'zlashdan yoki notanish odamlar bilan suhbatlashishdan qochishlari mumkin. Ba'zilar hatto restoranlarda ovqatlanish yoki jamoat joylarida xarid qilishni ham istashmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Холмогорова А.Б., Воликова С.В., Полкунова Е.В. Семейные факторы депрессии. // Вопросы психологии 2005, №6, – С.63.
2. Холмогорова А.Б., Гаранян Н.Г., Евдокимова Я.Г., Москова М.В. Факторы психологической дезадаптации у студентов // Вопросы психологии. 2009. № 3. С. 14-24.
3. Шахова И.П. Влияние стиля отношений родителей к ребенку на формирование личности младшего школьника.- Пенза, 1993. – С. – 40 - 48.
4. Шматко О.В. Диагностика особенностей внутрисемейных отношений, влияющих на развитие личности ребенка // Соц.-полит., психол. и экон. проблемы: (История и современность). - М., 1997. - N 5. - С.80-101

BOZOR IQTISODIYOTI VA INVESTITSIYA BOZORINING RIVOJLANISHI

**Tursunov Xasan Xolmuminovich-
Navoiy davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi**

Annotatsiya. Hududlarda investitsiya bozorini rivojlantirish hududlarning ma'muriy-iqtisodiy boshqaruvi siyosatini yuritishda iqtisodiy salohiyat oqibat sifatida ko'rib chiqiladi va undan samarali foydalanish bilan hududning kelajakdagi mavqei aniqlanadi. SHuning uchun ham hududlarning boshqaruvida, investitsion muhit jozibadorligini oshirish iqtisodiy salohiyatni to'g'ri baholash va undan to'g'ri va oqilona faoliyat olib borish ko'zda tutiladi.

Tayanch so'zlar: investitsiya, jarayon, hududiy tendensiya, strategiya, xususiy mablag', tadbirlarni moliyalashtirish, zamonaviy usul va vositalar.

O'zbekiston Respublikasining 2030 yilga kelib, innovatsiyalar, ilmiy-tadqiqot, tajriba konstruktorlik va texnologik ishlarga davlat va xususiy mablag'lar kiritilishini ko'chaytirish, bu sohadagi tadbirlarni moliyalashtirishning zamonaviy usul va vositalarini joriy etish, shuningdek, mulkchilik huquqlari himoyasini ta'minlash, raqobatbardosh bozorlar tashkil etish va biznes yuritish uchun teng sharoit yaratish, barqaror faoliyat yuritadigan ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmani yaratish Strategiyani asosiy omillaridan biri ekanligini belgilab berildi. Mamalakatimizda investitsiya bozorini rivojlantirish jamiyatdagi siyosiy barqarorlik, iqtisodiyotning umumiy ahvoli, mamlakatning valyuta, moliya va kredit tizimlaridagi holati, bojhona tartibi va ish kuchidan foydalanish tartibi ta'sir etadi. SHunga ko'ra O'zbekiston hududlarida investitsiya muhit jozibadorligini oshirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqish yo'nalishlari belgilab olish lozim. 2022 yilda mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish maqsadida asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalarning umumiy hajmi 744520,0 mln so'mni tashkil etgani holda, hududlar kesimida eng katta ulush Toshkent shahriga 24,5 %ni, undan Qashqadaryo viloyatiga 16,9%ni to'g'ri kelganini aytish mumkin. Bu ham bo'lsa, hududlarning investitsion salohiyati, u yerda mavjud bo'lgan tabiiy- iqtisodiy resurslarning mavjudligi infratuzilmalarning rivojlanganligi, shuningdek, hududning investitsion jozibadorligi yuqoriligi bilan izohlanadi.

Investitsiya bozorini rivojlantirish uchun hududlarda ayrim muammolarni yechimini sifatli ta'minlash maqsadga muvofiqdir. Jumladan:

- Respublika hududlarining investitsiya bozorini jozibadorligini oshirish, yangicha usul va vositalar yondashuvi hisoblangan marketing tamoyillarini shakllantirish;
- innovatsion marketing siyosatini yurtitish strategiyasini ishlab chiqish, investitsion soha faoliyatini jonlantirishda sezirali natijalarga erishishda ustuvor iqtisodiy vositaga aylanishi zarur;

- hududlarda investitsion imijini rivojlantirishning konseptual tamoyillarini ishlab chiqish va joriy etish;
- mamlakatning siyosiy holati, mavjud bo'lgan tabiiy resurslar zahirasi, investorlar uchun yaratilgan imtiyozlar, infratuzilma holati bo'yicha yangicha strategiyani to'g'ri belgilash zarurdir.

Aytish lozimki, hududlarda investitsiya bozorini rivojlantirish hududlarning ma'muriy-iqtisodiy boshqaruvi siyosatini yuritishda iqtisodiy salohiyat oqibat sifatida ko'rib chiqiladi va undan samarali foydalanish bilan hududning kelajakdagi mavqei aniqlanadi. SHuning uchun ham hududlarning boshqaruvida, investitsion muhit jozibadorligini oshirish iqtisodiy salohiyatni to'g'ri baholash va undan to'g'ri va oqilona faoliyat olib borish ko'zda tutiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, xududlarni investitsiya bozorini rivojlantirish hamda faoliyat turini amalga oshirish uchun har tomonlama qulayliklar, shart-sharoitlarni yanada yaxshilash maqsadida amaldagi me'yoriy hujjatlarni yangilash va qayta ishlab chiqish, shuningdek, sohani samarali rivojlantirishga qaratilgan strategik dasturlarni qayta ko'rib chiqish mazkur faoliyatga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev SH.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisi Murojaatnomasi.2017 yil 22 dekabr
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 sentyabrdagi PF-5544-sonli “ 2019-2020 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlanish startegiyasini tasdiqlash to'g'risda”gi Farmoni
3. A.R.Bozorov. «Xalqaro moliya va hisob» elektron jurnali. №2.2016y
4. X.H.Xamroyev. Zonal siyosat. Monografiya.T.; «Fan», -2008y
5. M.A. Raimjonov. «O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarga investitsiyalarni jalb qilishni faollashtirish» (Avtoreferat)-T.;2012 y
6. O'lmasov A, Vaxobov A. Iqtisodiyot nazariyasi.-T.;SHarq. 2006 yil
7. Internet saytlari. Lex.uz saytlari

AL-XORAZMIYNING MATEMATIKA FANIGA OID ILMIY QARASHLARI

Xudoyorov Shuhrat Jumaqulovich-

Navoiy innovatsiyalar universiteti, Iqtisodiyot va texnologiyalari kafedrası o'qituvchisi

Jumaqulov Kamron Shuhrat o'g'li-

NavDPI Matematika va informatika yo'nalishi 4-kurs talabasi

Markaziy Osiyo IX – XII asrlarda madaniyat va ilm – fanning yirik o'choq'aridan biri sifatida shuhrat topdi. Me'morchilik, naqqoshlik, rassomchilik, musiqa va boshqa sohalarida o'lmas san'at asarlari yaratildi, ilm – fanning taraqqiyotida olamshumul ahamiyatga ega bo'lgan kashfiyotlar qilindi.

Al – Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy va boshqa olimlar matematika, astronomiya, tabobat, jug'rofiya va boshqa fanlar bilan shug'ullanib, ilm – fani taraqqiyotiga katta hissa qo'shdilar. VIII asrning oxiri va IX asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan buyuk matematik, astronom va geograf Muhammad al – Xorazmiydir. Rivojlanib kelayotgan mavjud tuzum taqozo qilgan ijtimoiy – iqtisodiy talablar bu davrdagi taraqqiyot jarayonining asosiy omillaridan biri bo'ldi. Qurilish, savdo – sotiq, hunarmandchilik, dehqonchilik va boshqa sohalarini yanada taraqqiy ettirish uchun astronomiya, geodeziya, geometriya kabi fanlarni rivojlantirish zaruriyati tug'ildi. O'sha davrning ilg'or olimlari bu fanlarning amaliy ahamiyati haqida aniq tasavvurga ega edilar. Muhammad al – Xorazmiy esa ana shu olimlarning peshqadami va yo'lboshchisi edi.

Tarixdan bilamizki, Xorazmiy dunyo faniga g'oyat katta hissa qo'shdi. Uning xizmatlari bugungi yosh avlodni komil inson, zukko va ijtimoiy, iqtisodiy jarayonlarda faol ishtirok eta oladigan qilib tarbiyalashda katta ahamiyatga ega bo'lmoqda. U algebra fanining asoschisi bo'ldi. “Algebra” so'zining o'zi esa uning “Al – kitob al – muxtasar fu hisob al – jabr va al – muqobala” nomli risolasidan olingan. Uning arifmetika risolasi hind raqamlariga asoslanganbo'lib, hozirgi kunda biz foydalanadigan o'nlik pozitsionhisoblash tizimi va shu tizimdagi amallarning Ovro'pada tarqalishiga sabab bo'ldi. Olimning “al – Xorazmiy” nomi esa “algoritim” shaklida fanda abadiy o'rnashib qoldi. Uning geografiyaga doir asari esa arab tilida o'nlab geografik asarlarning yaratilishiga zamin yaratdi. Xorazmiyning “Zij”i Yevropada ham, Sharq malakatlarida ham astronomiyaning rivojlanish yo'lini ko'rsatib berdi.

Xorazmiy qalamiga mansub 20 dan ortiq asarlarning faqat 10 tasi bizgacha yetib kelgan. Bular “Al – jabr va al – muqobala hisobi haqida qisqacha kitob” – algebraik asar, “Hind hisobi haqida kitob” yoki “Qo‘shish va ayirish haqida kitob” – arifmetik asar, “Kitob surat – ul - arz” – geografiyaga oid asar. “Zij”, “Asturlab bilan ishlash haqida kitob”, “Asturlab yordamida azimutni aniqlash kitobi”, “Kitob ar - ruhoma”, “Kitob at – ta’rix”, “Yahudiylarning taqvimini va bayramlarini aniqlash haqida risola”. Bu asarlarning to‘rttasi arab tilida, bittasi Farg‘oniyaning asari tarkibida, ikkitasi lotincha tarjimada saqlangan va qolgan uchta hali topilgan emas. Xorazmiyning arifmetik risolasi qachon yozilgani noma’lum. Biroq unda olim algebraik risolasini eslaydi. Demak, bundan Xorazmiy arifmetik risolani algebraik risoladan keyin yozgani ma’lum bo‘ladi.¹⁷³

Risolaning boshlanishida Xorazmiy undagi masalalar o‘z davrining amaliy talablariga javob sifatida vujudga kelganligini qayd qiladi. U shunday deydi: “... Men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o‘z ichiga oluvchi “Al – jabr va al – muqobala hisobi haqida qisqacha kitob” ni ta’lif qildim, chunki meros taqsim qilishda, vasiyatnoma tuzishda, mol taqsimlashda vaadliya ishlarida, savdoda va har qanday bitimlarda va shuningdek, yer o‘chash, kanallar o‘tkazishda, (amaliy) geometriya va boshqa shunga o‘xshash turlicha ishlarda kishilar uchun bu zarurdir”¹⁷⁴.

Risolaning Kembrij universiteti kutubxonasida saqlanayotgan lotincha qo‘lyozmasining matnini 1857 yili B. Bonkompani nashr etgan. Mazkur qo‘lyozmaning fotoreproduksiyasini tarixchi A.P. Yushkevich ham nashr etgan. Xorazmiyning arifmetik risolasi XII asrdayoq Ispaniyada seviliyalik Ioann tomonidan qayta ishlangan. Keyinchalik to yangi davrgacha Yevropa olimlari Xorazmiy risolasiga qayta – qayta murojaat qilib, u asosida darsliklar yozganlar. Bu qayta ishlangan nusxalar va darsliklarning nomida “Algorizm kitobi” degan ibora bo‘lgan.

Xorazmiyning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan o‘nlik pozitsion hisoblash tizimining Yevropada, qolaversa, butun dunyoga tarqalishida buyuk ahamiyat kasb etdi. Yevropaga hind raqamlari arablar orqali o‘tganligi uchun ular “arab raqamlari” deb ataladi va hozir ham shunday deb atalib kelinmoqda. Yevropaliklar uzoq vaqtgacha hind raqamlariga asoslangan hisob tizimini “algorizmi” deb atab keldilar. Faqat XVI asr o‘rtalaridagina bu nom “arifmetika” iborasi bilan almashtiriladi. Shundan keyin to hozirgi kungacha “algorizm” yoki “algoritmi” deganda har qanday muntazam hisoblash jarayoni tushuniladigan bo‘ldi. Bu ibora bilan al – Xorazmiyning nomi fanga abadiy kirib qoldi.

Xorazmiyning algebraik risolasining to‘liq nomi – “Al – kitob al – muxtasar fi hisob al – jabr va al – muqobala”. Risolaning nomidagi “al - jabr” va “al - muqobala” so‘zlari “to‘ldirish” va “ro‘para qo‘yish” – o‘rta asr algebrasining ikkita asosiy amalini anglatadi. “Al – jabr” lotincha transkripsiyada “algebra” bo‘lib, Xorazmiy asos solgan yangi fanning nomi bo‘lib qoldi. Xorazmiyning algebraik risolasi uch qismdan iborat: 1). Algebraik qism, buning oxirida kichik bir bo‘lim – savdo muomalasidagi bob keltiruladi; 2). Geometrik qism, algebraik usul qo‘llanib, o‘lchash haqida; 3). Vasiyatlar haqidagi qism. Xorazmiy uni alohida nom bilan “Vasiyatlar kitobi” deb nomlagan. Xorazmiy o‘z risolasida hech qanday belgi keltirmaydi va mazmuni butunlay so‘z bilan bayon etadi va shakllar keltiradi.

Xorazmiyning yuqorida keltirilgan asarlariyoq u fanning qator tarmoqlarining asoschisi bo‘lganligini ko‘rsatadi. Uning g‘oyalari matematika va astronomiyaning oyoqqa turishi, rivojlanishiga sabab bo‘ldi. Hozirgi davrda uning xizmatlari jahon afkor ommasi tomonidan e’tirof etilgan.

Xorazmiy asarlari dunyoning turli kurubxonalarida saqlanadi. U Sharq va G‘arb tillariga tarjima qilingan asarlari, ixtirolari bilan nafaqat o‘z vatanini, balki arab xalifaligining ilmiy yutug‘i, o‘z davri madaniyatining yuksak natijalarini butun dunyo va barcha asrlarga mashhur etdi.

O‘QUVCHILARNI JISMONAN VA RUHAN BARKAMOL QILIB TARBIYALASHDA XALQ O‘YINLARINING AHAMIYATI

**Sheraliyev Oybek Aliyevich-
Navoiy kon metallurgiya kombinati sportchi-yo‘riqchisi, O‘zbekiston**

O‘zbekistonning mustaqil davlat sifatida shakllanishi va uning istiqlool sari dadil borishi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma’rifiy sohalarni yanada takomillashtirishni taqozo etadi. Bu yo‘lda jismoniy tarbiya va sport sohasida chuqur islohotlar olib borilmoqda.

173 Ma’naviyat yulduzlari. A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti. 2001. 41 – bet.

174 Muhammad ibn Muso al – Xorazmiy. Tanlangan asarlar. T. “Fan”, 1983. 78 – bet.

Shu jihatdan olganda, mamlakatimizda sog'lom avlod dasturi harakatining keng tus olgani, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» asosida ta'lim-tarbiya tizimining tubdan isloh etilayotgani ham ana shu ulug'vor vazifani amalga oshirish yo'lidagi muhim qadamdir.

Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarida o'quvchilarni milliy xalq o'yinlari vositasida sog'lom turmush tarziga tayyorlash ushbu yo'nalishdagi muhim vazifalardan hisoblanadi. Zero, bunday o'yinlar va sport turlari qadim zamonlardan beri xalqimiz hayoti, uning madaniy, iqtisodiy, ijtimoiy, maishiy tomonlarini o'zida mujassam etib keladi. Asrlardan asrlarga o'tgan bu o'yinlar, o'z navbatida, yoshlarni tarbiyalashning asosiy vositalaridan bo'lib xizmat qiladi. O'quv jarayonlarida xalq o'yinlaridan foydalanish va ularni mustaqil bajarishga o'rgatish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi. O'quvchilar ijodiy jo'shqinlikni his qiladilar. SHu bilan birga, madaniy boyliklarmiz bilan tanishadilar, qadimiy atama va iboralarimizni o'rganadilar. Jumladan, "Durra", "Otib qochar", "Uchtalik to'ptosh", "Xakkalakam sharti", "Otambaqala-Qoqbosh", "Ikki tosh", "Chopiq kulol", "Jon to'pim", "Ko'ylagim", "Aylanma g'uv-g'uv", "To'rg'ay chuldiraganda", "Qo'noq polvon" o'yinlari aqliy, axloqiy va estetik kamolotning mezonlari bo'lsa, xalq an'anaviy sporti ("To'plar poygasi", "Ovchilar va o'rdaklar", "CHir aylanma", "Otishma", "Aniq nishonga ol", "Harakatdagi arqon", "Tayoqchani tortib ol", "G'o'zani yaganalash") va boshqalar – farzandlar baquvvatligi va yetukligining garovidir. Xalq o'yinlaridan ko'zda tutiladigan asosiy maqsad o'quvchilarni sport o'yinlariga tayyorlashdir. CHunki ushbu o'yinlar "o'quvchi-yoshlarning sog'ligini tiklash va mustahkamlash, sog'lom turmush tarzini shakllantirish, Vatan mudofaasiga yoshlarimizni jismonan baquvvat qilib tarbiyalash kabi ko'plab muhim vazifalarni qo'yadi va ularni hal etishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi" [2]. "Harakatli o'yin" tushunchasi o'ziga ko'pgina har-xil folklorli o'yin shaklini qamrab olib, shulardan har qaysisi ni xoyatda bolalarni har tomonlama rivojlantirishiga jismoniy psixologik va aqliy usishiga yordam beradi. Harakatli xalk o'yini folklor o'yinlarning bir turidan iborat bulyab asosiy mazmuni kuprok harakat faoliyatiniig samaradordigini oshirishga yo'naltirilgan. [4]

Shunday ekan, umumta'lim maktablarida sinfda va sinfdan tashqari jismoniy tarbiya darslarida, sport mashg'ulotlarida milliy xalq o'yinlaridan foydalanish o'quvchilarni ham jismonan, ham ruhan barkamol qilib tarbiyalashda asosiy omillar bo'lib xizmat qiladi. Ushbu o'yinlar birinchi galda: - o'quvchilarning xalqimiz milliy qadriyatlarini, boy madaniyatiga nisbatan qiziqishlarini oshiradi; - vatanparvarlik, el-yurt manfaatlari uchun hamisha shaylik, yurtga sadoqat tuyg'ulari tarbiyalanadi; - jamoa manfaatlari uchun xizmat qilishdagi mas'uliyat hissi oshiriladi; - o'quvchilarda jismoniy tarbiya va sport malakalari shakllanadi hamda rivojlanadi va h.k. Bu kabi xalq o'yinlarini jismoniy tarbiya darslarida, shu bilan birga, sinfdan tashqari mashg'ulotlarda tashkil etish kutilgan samaralarni beradi. Xalq o'yinlari ham xususiyatlariga qarab, ularda bir yoki bir necha o'quvchi ishtirok etishi mumkin. Bundan ko'rinadiki, xalq o'yinlari yakka tartibda yoki guruh bo'lib o'ynalishi mumkin, eng asosiysi, ularni mustaqil holda uyda o'ynash, dars mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish imkoniyati bor. O'qituvchi dars mobaynida o'quvchilarga harakatli o'yinlar, jumladan, xalq o'yinlarini o'rgatish orqali ularning jismoniy tarbiya va sportga qiziqishlarini oshirib, oddiydan murakkabga tomon xarakterlanuvchi sport o'yinlariga tayyorlab boradi. CHunki sport o'yinlariga o'quvchilar ham jismonan, ham ruhan, ham ma'nan tayyor bo'lishlari kerak.

Xalq o'yinlaridan foydalanishdan asosiy maqsad o'quvchilarni sog'lom turmush tarziga o'rgatish, kundalik hayotga moslashtirish ekan, milliy harakatli o'yinlarni boshqa fanlarga aloqador, uzviy bog'lagan shaklda tashkil etish kerak. CHunki o'quvchi har qaysi sharoitda: maktabdagi dars jarayonlarida ham, uydagi dam olish soatlarida ham ushbu xalq o'yinlari bilan samarali tarzda mashg'ul bo'la olsun. Dars vaqtidagi va darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'rgangan mashqlari o'quvchi uchun uydagi mashg'ulotlarga mustahkam asos bo'lishi darkor. Mashg'ulotlarda boshlangan amaliy mashqlar uyda davom etishi va takrorlanishi zarur. Bunda o'qituvchidan o'quvchiga majburan emas, balki xalq o'yinlarini ularning ichidan qiziqarlilarini tanlab olgan holda qizg'in tashkil etish va o'quvchining o'z uyida qiziqqan holda mustaqil takrorlashi, mashq qilishiga erishishi talab etiladi. Buning uchun esa jismoniy tarbiya darslarining mazmuni izchil ravishda tashkillashtirilishi kerak. Ma'lumki, darslar zalda, maydonchada, yo'lakda o'tkaziladi. Ammo sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilar bilan turli xalq o'yinlarini tabiat qo'ynida o'tkazish o'quvchilarni yanada faollashuviga olib keladi. Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilar sport formasida bo'ladilar. Agar o'qituvchi milliy xalq o'yinlari ruhiga mos holda o'quvchilarni kiyim tanlashga jalb qilsa, ularda milliy va madaniy qadriyatlarimizga nisbatan munosabat bildirish, fikrlash, ijodkorlik qobiliyatlari shakllanadi. CHunki azaldan o'ziga xos udumlardan biriga aylanib kelgan xalq amaliy o'yinlarida ishtirokchilarning kiyim-boshlari ham o'ziga xos ahamiyat kasb etgan. Xalq o'yinlarini tanlashga o'qituvchi ziyraklik bilan yondashishi talab etiladi. CHunki mashg'ulot uchun mo'ljallangan xalq o'yinlari, avvalo, o'quvchilarni jismonan sog'lomlashtirishi, ularni kelgusida bajaradigan murakkab sport o'yinlariga bosqichma-bosqich tayyorlab borishi zarur. Albatta, bunday vazifalarni tarbiyaviy vazifalar kabi har bir darsda ketma-ket bajarib borish zarur. DTS talablaridan ayonki, jismoniy tarbiya darslari ta'lim, tarbiya va sog'lomlashtirish

vazifalariga ega. Ba'zi xalq o'yinlarini o'quvchilarga to'liq o'rgatish va ularni amalda bajara oladigan darajaga yetkazish uchun 1 soatlik dars kifoya qilmaydi, ayrimlari uchun esa dars mashg'uloti yetarli bo'lishi mumkin. Masalan, xalq o'yinlaridan bo'lgan "Podachi" o'yini ikki taraf – himoyachi va hujumchi guruhlar ishtirokini taqozo qiladi. Birinchi darsda o'yinning sharti, ishtirokchilarning egallaydigan joylari, qo'lidagi tayoqchalar, koptoklardan foydalanish talablari, taqiqlanadigan harakatlar haqida tushuntirilsa, ikkinchi soatda o'yinga start beriladi va o'yin malakalari o'zlashtiriladi. Ayni zaruratdan kelib chiqib, milliy xalq o'yinlarini mashg'ulotlardagi ahamiyati va samarasini oshirish o'qituvchi hamda murabbiylar oldida turgan asosiy vazifalardandir. SHuni hisobga olgan holda, nafaqat davlat ta'lim satandartlari, shuningdek, o'quv dasturlarida berilgan milliy xalq o'yinlaridan foydalanish, balki xalq orasida o'ynalib kelinayotgan, ammo darslarga tadbiq qilinmagan o'yinlarni mashg'ulotlarga olib kirish, ularni o'quvchilarning sevimli o'yinlariga aylantirish orqali sog'lom turmush tarzini yaratishga targ'ib qilish g'oyat dolzarb ahamiyatga ega.

YUqoridan xulosa qilish kerakki, milliy xalq o'yinlari vositasida: - o'quvchilarning ma'naviy-ma'rifiy, aqliy-ruhiy, jismoniy-madaniy sifatleri shakllantiriladi va takomillashtirilib boriladi; - o'quvchilarda o'zaro bag'rikenglik, jamoa manfaatlarini o'z manfaatlaridan ustun qo'yish, aniq maqsadlar sari faollik va tashabbus ko'rsatishdek umuminsoniy fazilatlar qaror topadi;

- jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarida qo'yilgan pedagogik maqsadlarga to'laqonli darajada erishiladi.

Adabiyotlar.

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda.- T.: O'zbekiston, 1999. – 73b.
2. Pedagogika fanlari doktori, professor T.Usmonxo'jayev. "O'zbek milliy o'yinlari istiqbolining mezonlari". "Ma'rifat" gazetasi. 2002 yil 14 avgust. 7-bet.
3. M. Aslonova. "Ta'lim jarayonida harakatli o'yinlardan foydalanish". pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Navoiy – 2008 yil. B: 154.
4. "Harakatli o'yinlar va uni o'qitish metodikasi". Buxoro davlat universiteti. O'quv-uslubiy qo'llanma. Tuzuvchi k.o'qituvchi G.Yo'ldosheva. 2-bet

МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Махмудова Малохат Ахматовна-НавДПИ, "Информатика" кафедраси, (PhD).

Абдураимов Ойбек Улугбек ўғли- НавДПИ, "Математика-информатика"

таълим йўналиши 3 курс талабаси

Аннотация. Ушбу мақолада хусусий тамойиллар масофавий ўқитишни ташкил этишнинг концептуал асосини ташкил этиши ҳақидаги маълумотлар ёритилган. Булар масофавий ўқитиш қонуниятларини акс эттирадиган ва ўқув жараёнининг мақсади, вазифаларини қўйиш, мазмунини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш учун қўйиладиган талабларни белгилайдиган умумий қоидалар бўлади.

Калит сўзлар. Масофавий, ўқитиш, жараён, таълим, технология, интерфаоллик, дидактика, тизим, хусусий, тамойил.

Ҳозирги кунда анъанавий таълим шакллари билан биргаликда масофавий таълим технологиялари жадаллик билан кенг жорий этилмоқда. Бухозирги ёшларнинг, яъни янги авлоднинг кўпчилиги шахсий компьютердан эркин фойдалана олиши ва ҳозирги кунда ҳар бир таълим муассасаси, ҳар бир шахс Интернет тармоғи ва ундаги маълумотлардан мохирлик билан фойдаланишига боғлиқ бўлиши мумкин.

Хорижий давлатлар олимларининг адабиётларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда "масофавий ўқитиш", "электрон ўқитиш", "e-learning", "компьютер технологияларини қўллаб ўқитиш", "масофавий таълим технологиялари", "тармоқ ичида ўқитиш" (таълим дастурларини амалга оширишнинг тармоқли шакли), "виртуал ўқитиш" ва бошқа тушунчалар мавжуд.

Масофавий ўқитиш жараёнини амалга оширишда интерфаолликни таъминлаш мақсадида асосан ахборот-коммуникация технологиялари воситалари, интернет технологияларидан кенг фойдаланган ҳолда ўқитишнинг барча компонентлар мақсад, мазмун, метод, шакл, воситаларини амалда қўллаш назарда тутилади. Бунда, албатта, ўқитиш технологияларини ва ўқитиш моделларини аниқлаштириб олиш мақсадга мувофиқдир.

Масофавий ўқитишда дидактик тизим — бу масофавий ўқитишда таълим жараёни ва натижаларининг таркиби жиҳатидан мураккаб тизим ҳисобланади. Дидактик тизимнинг асосий элементлари тьютор ва таълим олувчининг фаолияти билан боғлиқ масалалардан иборат бўлиб, ўқитиш жараёни ва таълим олувчининг ўқув фаолияти ҳисобланади. Дидактик тизим (юнонча “systema” — яхлит қисмлардан ташкил топган, бирлаштириш) — маълум мезонлар асосида таълим жараёнининг яхлит ҳолатини белгилаш, ажратиб кўрсатишдан иборат. Дидактик тизимни анъанавий, илғор (прогрессив), замонавий каби гуруҳларга ажратиш мумкин.

Масофавий ўқитишнинг дидактик тизими компонентларнинг мазмунмоҳияти қуйидагилардан иборат:

- масофавий ўқитиш мақсади — масофавий ўқитиш жараёнининг олдиндан башоратланадиган натижаси ва унинг аниқловчи компоненти ҳисобланади, мақсадлар асосан таълим мазмунини белгилайди;

- масофавий ўқитиш мазмуни — масофавий ўқитиш курсларида ўзлаштирилиши лозим бўлган ўқув материаллар, билим, кўникма, малака ва компетенциялар;

- масофавий ўқитиш қонуниятлари — анъанавий ўқитиш шаклида ўрнатилган асосий қонуниятлар масофавий ўқитиш жараёнида ҳам асосий қонуният бўлиб хизмат қилади;

- масофавий ўқитиш тамойиллари — масофавий ўқитиш жараёнининг мақсадлари ва қонуниятларига мувофиқ ҳолда унинг мазмуни, ташкилий шакллари ва методларини белгиловчи асосий (раҳбарий) қоидалар;

- масофавий ўқитиш методлари — масофавий ўқитиш курсларида таълим берувчилар билан таълим олувчиларнинг қўйилган таълимий мақсадларига эришишга йўналтирилган биргаликдаги фаолият усуллари;

масофавий ўқитиш воситалари — масофавий ўқитиш курсларида билимлар олиш ёки кўникмаларни шакллантириш манбалари;

- масофавий ўқитиш шакллари — таълим жараёнини ташкил қилишнинг ташқи томони; тизимнинг энг қарам компоненти;

- масофавий ўқитиш назорати — масофавий ўқитиш курсларида таълим олувчиларнинг билим, кўникма, малакаларини текшириш, баҳолаш ва уларнинг муайян даврда тегишли фанлар, модуллар бўйича таълим олганлик даражаларини аниқлаб бориш ҳисобланади. Бу борада агар ўқитиш технологияси ҳақида фикр юритиладиган бўлса, у таълим тамойиллари, методлари, воситалари ва шакллари ўз ичига олади. Масофавий ўқитишда қўйилган таълим мақсадлари ва мазмун анъанавий таълим дастурларига мувофиқ ташкил қилиниши назарда тутилади. Лекин ўқув материалларни ишлаб чиқиш ва тақдим этиш шакли, тьюторлар билан таълим олувчиларнинг ҳамда таълим олувчиларнинг бир бирлари билан ўзаро алоқа, муносабатлар ўрнатиш шакллари анъанавий таълимдан фарқ қилади. Масофавий ўқитишни ташкил қилишнинг дидактик тамойиллари ҳам анъанавий таълимдаги билан деярли бир хил.

Хусусий тамойиллар масофавий ўқитишни ташкил этишнинг концептуал асосини ташкил этади. Булар масофавий ўқитиш қонуниятларини акс эттирадиган ва ўқув жараёнининг мақсади, вазибаларини қўйиш, мазмунини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш, унинг умумий самарадорлигини аниқлаштириш учун қўйиладиган талабларни белгилайдиган умумий қоидалар бўлади.

Масофавий ўқитишнинг ўзига хос тамойиллари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

Масофавий ўқитишни лойиҳалашда педагогик ёндашувнинг устуворлиги тамойили. Бунинг мазмун-моҳияти шундан иборатки, масофавий ўқитиш муҳитини лойиҳалашни унинг назарий концепцияларини ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва кўзда тутилган ишларнинг дидактик моделларини яратишдан бошлаш зарур. Таълим муассасаларида ўқув жараёнини компьютерлаштириш бўйича орттирилган тажрибалар тизимнинг педагогик жиҳати устувор бўлган тақдирда, у самаралироқ кечади, деб таъкидлаш имконини беради.

Масофавий ўқитишнинг мавжуд таълим олиш шаклларида зид эмаслиги тамойили. Лойиҳаланаётган масофавий ўқитиш муҳити зарур ижтимоий ва иқтисодий самара берадиган бўлиши учун яратиладиган ва амалга татбиқ қилинадиган ахборот технологиялари анъанавий таълим тизимида ёт элемент бўлиб қолмаслиги, балки унга табиий равишда интеграциялашуви зарур.

Ахборот коммуникация-технологиялари воситаларини қўллашнинг педагогик мақсадга мувофиқлиги тамойили. Бу тамойил етакчи педагогик тамойил бўлиб, масофавий ўқитиш тизимини ташкил этиш, лойиҳалаштиришнинг ҳар бир қадамига педагогика нуқтаи назаридан баҳо бериб боришни талаб қилади.

Коммуникатив маконининг очиклиги тамойили. Компьютер телекоммуникация алоқалари ёрдамида амалга оширилаётган масофавий ўқитиш жараёнини ташкил этиш, долзарб ўқув объектлари билан боғлиқ таълим олувчилар фаолияти натижаларини очикдан-очик муҳокама қила олиш ва уларнинг ишларини ўз вақтида тузатиш имконини беради.

Таълимнинг регламентлилиги тамойили. Шундай фикр борки, масофавий ўқитиш тизимида таълим вақти қатъий регламентланмаган ва таълим олувчи учун мустақил ишлаш графигини киритиш мақсадга мувофиқ эмас. Лекин амалиёт бунинг аксини, яъни қатъий назорат ва режалаштириш бўлиши кераклигини кўрсатади.

Модуллилиқ тамойили. Масофавий ўқитиш курси мазмунини ишлаб чиқишда модулли тамойил ётади.

Мустақил ўқишнинг устуворлиги тамойили. Бу тамойилни таълим муассасаси учун анъанавий бўлган мустақил ўқиш амалиёти сифатида эмас, балки таълим жараёнини ва ундаги таълим олувчининг ролини тамойили жиҳатдан қайта ўзгартириш сифатида тушунилади.

Бошланғич билимлар тамойили. Масофавий ўқитиш тизимини муваффақиятли амалга ошириш учун таълим олувчи масофавий ўқитиш технологиялари ва воситаларидан фойдаланиш ва уларни ишлатиш бўйича бошланғич билим ва малакага эга бўлиши керак.

Индивидуаллаштириш тамойили. Бу тамойилга кўра бошланишида индивидуал билим даражасига эга бўлган таълим олувчиларнинг ҳар бири ўқишнинг охирида ушбу фанни ўзлаштирганлиги ёки ўзлаштирмаганлиги тўғрисида қарор қабул қилиш учун хизмат қиладиган базавий билимлар даражасига эга бўлиши керак.

Интерфаоллик тамойили. Бу тамойил масофавий ўқитиш дидактикасининг етакчи талабини очиб беради.

Идентификациялаш тамойили. Бу тамойил таълим олишнинг мустақиллигини назорат қилиб бориш зарурлигидан иборат.

Шундай қилиб, дидактик тизимнинг компонентларини белгилаш масофавий ўқитиш ва ахборот-коммуникация технологиялари, интернет тармоғи имкониятлари асосида эмас, балки таълимнинг умумий концепцияси асосида белгиланади. Ўз навбатида таълим шакли таълимнинг умумдидактик мақсадлари ва методларини амалга оширишда жиддий ўзига хосликни киритади. Таълимнинг ҳамма шаклларида шахсга йўналтирилган ёндашув бош ўринда туради ва уни турли воситалар билан амалга ошириш мумкин.

Шундай қилиб, айти вақтда масофавий ўқитишнинг бир қатор асосий тамойиллари шаклланган ва унинг хусусиятлари аниқланган бўлиб, терминологик базаси ва тушунчалари ҳам ишлаб чиқилган ҳамда ҳозирги кунда масофавий ўқитиш тизимини ташкил этиш ва жорий этиш учун етарлича илмий-назарий база мавжуд ҳисобланади.

SINTAKSEM TADQIQNING POLISEMIYA HODISASIDA QO‘LLANILISHI

Nilufar Kholmakhmadova-

Phd student of Navoiy State University

nilufarkholmakhmadova@gmail.com

Tilshunoslikda polisemiya hodisasi — so‘zning bir nechta o‘zaro bog‘liq ma‘nolarga ega bo‘lishi — leksik tizimning eng muhim xususiyatlaridan biri sifatida qaraladi. Polisemiya tildagi ma‘no taraqqiyotining natijasi bo‘lib, u tilning boyishi va nutqiy vaziyatlarga moslashuvchanligini ta‘minlaydi. Biroq, polisemiya hodisasini faqat lug‘aviy darajada o‘rganish yetarli emas, chunki ko‘p ma‘noli so‘zlarning haqiqiy semantik qirralari ularning gap tarkibida, ya‘ni sintaksem darajasida namoyon bo‘ladi.

Sintaksem nazariyasi (A.M. Mukhin, V.V. Vinogradov, Sh. Rahmatullayev va boshqalar) til birliklarining sintaktik tizimda qanday funksional-semantik imkoniyatlarga ega ekanligini o‘rganadi. Shunday ekan, polisemiya birliklarini sintaksem nuqtayi nazaridan tadqiq etish, ularning real nutqiy vaziyatlardagi semantik farqlanishini ochib berishga yordam beradi.

Ushbu tadqiqotda qiyosiy-tipologik, kognitiv va sintaktik-semantik tahlil usullaridan foydalanildi. Asosiy bosqichlar quyidagilardan iborat: Leksik birliklarning tanlanishi: Ingliz tilidan *run*, *charge*, *discharge* kabi polisemiya birliklari, o‘zbek tilidan esa *olmoq*, *ushlamoq*, *bog‘lamoq* kabi fe‘llar olindi. Kontekstual kuzatuv: Har bir birlik turli gaplarda qanday qo‘llanayotganligi kuzatildi va sintaksemalarga ajratildi. Kognitiv tahlil: Polisemiya birliklarining ma‘no o‘zgarishi jarayonida semantik asos va konseptual aloqalar o‘rganildi.

Ingliz tilidan misollar:

Run: *She runs every morning.* (Har kuni yuguradi) – jarayonni ifodalaydi (aktiv protsessual sintaksema). *The machine runs smoothly.* (Mashina ravon ishlaydi) – holatni bildiradi (stativ sintaksema). *He runs a company.* (U kompaniyani boshqaradi) – boshqaruv ma’nosida qo’llanadi (direktiv sintaksema).

Charge: *They charged me ten dollars for the service.* (Xizmat uchun mendan o’n dollar oldilar) – moliyaviy semantika. *The soldiers charged at the enemy.* (Askarlar dushmanga hujum qildilar) – harbiy kontekstda harakat. *She was charged with theft.* (U o’g’rilikda ayblandi) – huquqiy kontekstda ayblash.

Bu misollardan ko’rinadiki, *run* va *charge* so’zlari bir nechta polisemiya birliklarini hosil qiladi, ammo ularning ma’nosi faqat kontekst va sintaksem tahlili orqali ochiladi.

O’zbek tilidan misollar

Olmoq: *Kitobni oldim.* (Predmetni qo’lga olish) – denotativ ma’no. *Imtihondan yaxshi baho oldi.* (Natija olish) – kognitiv kengayish. *U olamdan oldi.* (Vafot etdi) – metaforik qo’llanish.

Ushlamoq: *Bolani qo’ldan ushladi.* (Jismoniy ushlash).

U nutq so’zladi va hammani hushyor tutdi. (Diqqatni saqlash ma’nosida). *Politsiya jinoyatchini ushladi.* (Qamoqqa olish, huquqiy semantika).

Bog’lamoq: *Arqon bilan bog’ladi.* (Jismoniy bog’lash). *Do’slik rishtalari bilan bog’langan.* (Ma’naviy bog’liqlik). *Gapini sabab bilan bog’ladi.* (Mantiqiy aloqa).

Ingliz tilida polisemiya ko’proq funksional-semantik kengayish orqali shakllansa, o’zbek tilida u metaforik va madaniy asoslangan semantik kengayishga moyil. Sintaksem tahlil polisemiya birliklarining ma’nosini kontekstdan aniq ajratish imkonini beradi. Masalan, *olmoq* so’zining “xarid qilish” va “hayotdan ko’z yumish” ma’nolari faqat gap tarkibida farqlanadi.

Sintaksem tadqiq polisemiya hodisasini yanada chuqurroq o’rganish imkonini beradi. Faqat lug’at darajasida ko’rib chiqilgan polisemiya ayrim hollarda noaniqlikka olib keladi, ammo sintaksem tahlil bu noaniqlikni bartaraf etadi. Ingliz va o’zbek tillari misolida ko’rilganidek, polisemiya birliklarining ma’nolari kontekst va sintaksem vazifasi bilan chambarchas bog’liq. Bu natijalardan Tarjimashunoslikda – ko’p ma’noli so’zlarning ekvivalentini to’g’ri tanlashga yordam beradi. Leksikografiyada – so’zlarning izohli lug’atlarda sintaksem asosida tartiblanishiga asos bo’lishi mumkin. Til o’qitishda – talabalarga polisemiya birliklarini faqat lug’at orqali emas, balki gap tarkibida ham o’rgatish samarali bo’ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak polisemiya hodisasi tilning tabiiy va dinamik xususiyatidir. Uni sintaksem yondashuv asosida o’rganish orqali nafaqat so’zning ko’p qirraligi, balki uning real nutqiy vaziyatlardagi semantik funksiyasi ham ochiladi. Shunday qilib, sintaksem tadqiq polisemiya tahlilida samarali metodologik vosita sifatida qaralishi mumkin.

References

1. Vinogradov V.V. (1977). *Russkiy yazyk. Grammatikicheskoe uchenie o slove.* Moskva: Nauka.
2. Rahmatullayev Sh. (1995). *Hozirgi o’zbek adabiy tili.* Toshkent: O’qituvchi.
3. Cruse, D.A. (1986). *Lexical Semantics.* Cambridge: Cambridge University Press.
4. Lyons, J. (1977). *Semantics.* Cambridge: Cambridge University Press.
5. Apresyan Yu.D. (1995). *Izbrannye trudy. Leksicheskaya semantika.* Moskva: Nauka.
6. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things.* Chicago: University of Chicago Press.

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA ART TERAPIYA LOYIHASI BILAN ISHLASH

Bahodirova Nafosat Doniyor qizi-

Navoiy viloyati G’ozg’on shahar 1-son DMTT tarbiyachisi

"Art-terapevtik jarayonda bola shaxsiyatining ijodiy o’zini o’zi namoyon qilishi kichik odam kattakattalar hayotiga eshik ochadigan oltin kalitdir"

A. I. Savenkov

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim tashkilotlarida art-terapiya loyihasi bilan ishlash Bugungi kunda tarbiyachilar oldida muhim vazifa sifatida belgilanganligi ushbu yo’nalishni doimiy ravishda hajmi oshib borishi shuning uchun, art-terapiyaning, turli xil nevrozlarni davolash, shuningdek, bolalarning xulq-atvorini o’zgartirish kabi muhim masalalar o’ganiladi.

Kalitso’zlar: Art-terapiya, maktabgacha ta’lim, bolalar, vosita, tarbiyachi, samaradorlik.

Bugungi kunda tarbiyachilar oldida muhim vazifa - sog’liqni saqlash tadbirlarini ishlab chiqish, o’quv jarayoniga sog’liqni saqlash texnologiyalarini joriy etish kiradi. Doimiy ravishda hajmi oshib

boradigan va mazmunan murakkablashtiradigan ilmiy ma'lumotlar o'quv rejalari, dasturlarning egiluvchanligi, darslarga qiziqishning pasayishi va sog'lig'ining yomonlashuvi bilan to'qnashadi.

Tarixdan ma'lumki", qadim zamonlardan buyon turli xil san'at turlarining terapevtik imkoniyatlaridan muvaffaqiyatli foydalanilganligini tasdiqlovchi ko'plab faktlarni borligini bilamiz. Shuning uchun, ulardan biri samarali usullar turli xil nevrozlarni davolash, shuningdek, bolalarning xulq-atvoridagi og'ishlarni to'g'irlash usuli art-terapiya (tasviriy san'at yordamida terapiya) va uning analoglari (musiqiy terapiya, ritmoterapiya, folklor terapiyasi, drama terapiyasi, ertak terapiyasi, izoterapiya), va boshqalar.

Bolalarning san'atni idrok etish jarayoni murakkabdir aqliy faoliyat, bilim va hissiy daqiqalarni birlashtirgan. Badiiy tadbirlar bolalarning hissiy rivojlanishiga, rangini, shaklini, tovushlarini ajrata olish qobiliyatiga hissa qo'shadi va turli xil san'at turlari tilini tushunishni ta'minlaydi. San'atning pedagogik imkoniyatlari haqida gapirganda, yana bir muhim jihatni esdan chiqarmaslik mumkin emas. Hissiy sohaga ta'sir ko'rsatadigan san'at bir vaqtning o'zida kommunikativ, tartibga soluvchi, me'yorda saqlovchi funksiyalarni bajaradi. Badiiy asar yaratish jarayonida bola, uning tengdoshlari va o'qituvchilarining birgalikdagi ishtiroki uning ijtimoiy tajribasini kengaytiradi, birgalikdagi tadbirlarda yetarlicha o'zaro ta'sir va muloqotni o'rgatadi va kommunikativ sohadagi qonunbuzarliklarni tuzatishni ta'minlaydi. Bolaga san'at ta'sirining psixo-tuzatuvchi ta'siri, to'plangan salbiy tajribalardan "tozalash" ta'sirida ham namoyon bo'ladi va tashqi dunyo bilan yangi munosabatlar yo'lini boshlashga imkon beradi.

Badiiy pedagogika keng ma'noda bolalar o'zini o'zi anglash va o'zini o'zi att-terapiya yordamida ijodiy qobiliyatlarini namoyon qila olishi va turli xildagi kasalliklarni shu vosita yordamida yengib o'tishning asosiy omili sifatida ta'lim tizimida xizmat qiladi. Ushbu munosabatlar bolalarning shaxsiyatiga qo'yiladigan muayyan talablarni nazarda tutadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ta'lim tizimiga har doim tayyorlash amaliyoti o'quv jarayonini muqobil pedagogika nuqtai nazaridan tashkil etish modelini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatdi, bu yerda faoliyatning ustuvor istiqbolli yo'nalishlari, ta'lim va taraqqiyot makonini tashkil etishning innovatsion yondashuvlari hisobga olinishi ayniqsa muhimdir.

Badiiy pedagogika - bu pedagogikaning alohida yo'nalishi bo'lib, u yerda har qanday o'qitiladigan mavzudagi bola shaxsini tarbiyalash, rivojlantirish va tarbiyalash badiiy vositalar yordamida amalga oshiriladi. An'anaviy ta'lim tizimining uslublaridan uzoqlashadigan ushbu intizom tarbiyachi, bola va ota-onalarning bevosita ijodiy o'zaro munosabatini sharhlaydi. Bu o'rinda qadrlil narsa shundaki, tarbiyachi ham, bolalar ham, ota-onalar ham madaniyatning tashuvchisi bo'lib, badiiy pedagogika turli toifadagi bolalar bilan iqtidorli kishidan deviantgacha samarali ishlashga imkon beradi. Badiiy pedagogika ta'limning o'z-o'zini tarbiyalashga, ta'lim - o'z-o'zini tarbiyalashga, rivojlanish esa to'g'ridan-to'g'ri o'z-o'zini rivojlantirishga borishini ta'minlash istagini shakllantiradi.

Badiiy pedagogika tamoyillari an'anaviy, klassik, umumiy pedagogik tamoyillarga, maxsus tayyorgarlik tamoyillariga, badiiy-estetik rivojlanish tamoyillariga asoslanadi pedagogik jarayonning gumanistik yo'nalishi, shaxsning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishi tamoyili, bolaning yosh xususiyatlarini, ta'limni aks ettirish printsiplini, shaxsiy maqsadni belgilashni, individual marshrutni tanlash printsiplini, sub'ektlarning integral aloqasini, samarali o'rganish, ijodkorlikni hisobga olgan holda tabaqalashtirilgan va individual yondashuv bo'lib xizmat qiladi desak adashmagan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Barkanova O.V. Iqtidor va ijodkorlikni diagnostika qilish usullari. - Krasnoyarsk, 2011.
2. Bogoyavlenskaya D.B. Intellektual faoliyat ijodkorlik muammosi sifatida. - Rostov-na-Donu, 2006.
3. Bozajiev V.Yu., Kukushkin V.S. Iqtidorli bolalar: o'rganish va rivojlanish nazariyasi va amaliyoti. / V.S.Kukushkin tomonidan tahrirlangan. - Rostov on / D., 2014 yil.
4. Burno M. E. Ijodiy o'zini namoyon qilish bilan terapiya / M. E. Burno - M.: Tibbiyot, 2010.
5. Vygotskiy L.S. Bolalar psixologiyasiga oid savollar. - Sankt-Peterburg. "Soyuz", 2004.
6. Drujinin V.N. Eksperimental psixologiya. Universitetlar uchun darslik, Sankt-Peterburg: Peter, 2-nashr, 2008.
7. Egorova M. S. Bolalarning kognitiv sohasining divergent va konvergent xususiyatlarini taqqoslash (yosh va genetik tahlil) // Psixologiya savollari, 2008.
8. Tunik E.E. "Ijodiy fikrlash diagnostikasi" (2006)
9. Qishtimova I.M. "Ijodkorlikning Psixosemiotikasi" (2008)
10. Imametdinova R.Ya. "Bolalarning ijodiy qobiliyatlari" (2006)
11. Qodirova "Maktabgacha pedagogika"
12. To'raqulovich J. U. Innovative Pedagogical Technologies in a Preschool Educational Institution // International Journal of Culture and Modernity. – 2021.

ONA TILI SAVODXONLIK DARSLARIDA INTEGRATSIYA USULLARIDAN FOYDALANIB HALIMA XUDOYBERDIYEVA IJODINI O'RGANISH

Eshiyozova Gulhayo Hamroqul qizi - Navoiy davlat pedagogika instituti doktoranti

Annotatsiya. *Ona tili savodxonlik darslarida integratsiya usullaridan foydalanishning maqsadi, tilni boshqarishda bo'lgan komponentlarni integrallash orqali tahlil qilish va ularning ijodiy qismiga erishishdir. Agar siz Halima Xudoyberdiyevaning ijodiy yaratishlarini o'rganishni istaysiz, unda sizga integratsiya usullari haqida umumiy ma'lumotlar va ularning til sifatini yaxshilashda qanday yordam berishadi aytib berishim mumkin.*

Kalit so'zlar: *Halima Xudoyberdiyeva, o'zbek adabiyotidagi yaratuvchanlik, Savodxonlik darslarida integratsiya usullari.*

Halima Xudoyberdiyeva, o'zbek adabiyotining mashhur ijodkorlaridan biri hisoblanadi. Uning ijodida o'zbek xalqining mafkuraviy, milliy, ma'naviy maqsadlari va tarixiy haqiqatlari yoritilgan. Halima Xudoyberdiyeva ijodida integratsiya usullari intensiv ravishda foydalanilgan.

O'zbek tilidagi savodxonlik darslarida integratsiya usullarining foydalanish jarayonida, o'quvchilarning ijodiy faoliyatini va o'rganish jarayonini takomillashtiradi. Bu usullar orqali o'zbek adabiyotining qadrini oshirish, matematika va fizika mantiqiy bog'lanishlari orqali rivojlanishga yordam beradi. Savodxonlik darslarida matematika masalalari, fizika qonunlari qolaversa, musiqa va san'at elementlarini o'rganish orqali o'quvchilarning g'oyaviy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini hamda ko'nikma va malakasini rivojlantirish mumkin bo'ladi.

Savodxonlik darslarida integratsiya usullari foydalanish orqali, o'quvchilar o'zbek tilidagi adabiy asarlarning tahlili, tasnifi, ijodiy fikrlab matn yaratish va tarjimai bilan bog'liq bilimlarni o'rganishlari mumkin. Ularga adabiyotdagi maqolalar, she'rlar, hikoyalar va asarlar bilan bog'liq matematik va fizika masalalarini hal qilish, musiqa va san'at asarlariga mantiqiy murojaat qilish imkoniyatlari yaratiladi.

Savodxonlik darslarida integratsiya usullari foydalanish, o'quvchilarning o'zining ijodiy faoliyatini takomillashtirishga yordam beradi va o'zbek tilidagi adabiyot va san'at sohasining yuqori saviyadagi rivojlanishini ta'minlaydi. Bu usullar o'quvchilarni o'zlarining potentsialini rivojlantirishga, tarixiy bilim va san'atga qiziqishni oshirishga va ijodiy faoliyatlarini yuqori saviyada amalga oshirishga intiladi. Integratsiya usullari bilan darslarni o'rganishning o'zbek tilidagi savodxonlik darslarida ijodiy faoliyatni takomillashtirishga katta ahamiyati mavjud.

Halima Xudoyberdiyeva ijodiy yaratishlarida o'zbek milliy adabiyoti, o'zbek xalq adabiyoti, sufizm, tasavvuf va yoshlarga qadrlil bo'lish, tinchlik, erkinlik, sevgi va vatanimizning muhimligini uning ijod na'munalarida mohirona tasvirlaganini ko'rish mumkin. Uning asarlaridagi uslubi ifodaviy yaratuvchanligi hozirgi o'zbek adabiyoti rivojiga katta hissa qo'shmoqda.

Agar siz Halima Xudoyberdiyevaning integratsiya usullaridan foydalanib ijodini o'rganishni istasangiz, siz uchun bir nechta umumiy qadamni taqdim etishim mumkin. Bu qadamlar quyidagicha:

Tilga erishish: Halima Xudoyberdiyevaning ijodiy yaratishlarini o'rganishda tilga erishishga harakat qiling. Uning shoirlik, yozuvchilik yoki musiqasi bo'yicha ma'lumot topishga harakat qilish bilan boshlang.

Ijodiy yo'nalishlarni o'rganish: Halima Xudoyberdiyevaning ijodiy yaratishlarini tahlil qilishda uning ijodiy yo'nalishlarini o'rganishga intilishingiz va uning asosiy mavzulari, shakllari, mavzusi va tarzini o'rganishga harakat qiling.

Integratsiya usullarini o'rganish: Integratsiya metodlarini o'rganish shoir Halima Xudoyberdiyevaning ijodiy yaratishlarini tahlil qilishda yordam beradi. Tartibli integrallarni hisoblash, simmetriya va o'zaro o'zgaruvchanlik qoidalaridan foydalanish, almashtirish va baho berish usullarini o'rganishga harakat qiling.

Asosiy qonuniyatlar va xususiyatlarni tahlil qilish: Halima Xudoyberdiyevaning ijodiy yaratishlarini tahlil qilishda asosiy qonuniyatlar va xususiyatlarni tahlil qilishga intilishga va uning asosiy mavzulari, shakllari, ma'nosi va uning shaxsiyliklari haqida tushuncha olishga harakat qiling.

Boshqa o'qishlar va resurslardan foydalanish: Halima Xudoyberdiyevaning ijodiy yaratishlarini tahlil qilishda uning asarlariga oid maqolalar, kitoblar, darslar va darsliklar hamda boshqa o'qishlar va resurslardan foydalanish. Uning shaxsiy hayoti va ijodiy yutuqlariga oid ma'lumotlardan foydalanish juda muhim.

Integralni ta'riflash va tushunish: Integratsiya usullari integralning asosiy tushunchalariga asoslanganligi uchun, siz "integralni" nima deb ta'riflashni o'rganishingiz kerak. Siz bu usul bilan, funksiyaning bir joydan boshqasiga qadar bo'lgan maydonning yuzasini topishni qidirishingiz kerak. Integralni geometrik va algebraviy tushunchalarga asoslashingiz kerak.

Darajaviy integralning o'rganish: Darajaviy integral, integrallash funksiyalar bilan bog'liqligini tushunish asosiy vositadir. Integralning formulalarini va darajaviy integralning xossalarni o'rganishingiz va darajaviy integralning hisoblash va natijalarni tahlil qilish bilan o'zlashtirish maqsadida bir nechta misollar ustida amal qilishingiz ham muhimdir.

Integratsiya formulalarini o'rganish: Integral hisoblashda foydalaniladigan formulalar va qiymatlar mavjud. Siz integralning formulalarini, masalan, koeffitsiyentlar, o'lchovlar va boshqa usullarni o'rganishingiz kerak. Eng asosiy, darajaviy integralni topish, integrallash formulalarini o'rganish va u yerda mavjud bo'lgan muammolarni hal qilishni o'rganish uchun mashqlar va misollar ustida ishlash juda muhimdir.

Tayyor funksiyalarni integrallash: Integrallashni o'rganish uchun, turli xil funksiyalar bilan amal qilish kerak bo'ladi. Bir nechta oddiy funksiyalarni (masalan, polinomlar, trigonometrik funksiyalar, eksponentsial va logarifmik funksiyalar) integrallashni o'rganishingiz tavsiya etiladi. Bu sizning integral hisoblashda ishlashingizni osonlashtiradi.

Shoira asarlari tilini o'rganishda integratsiya usullaridan foydalanib ijodkorning o'ziga xos badiiy vositalari aniqlanadi va uning badiiy mahorati, o'ziga xos uslublari namoyon bo'ladi. "Shuning uchun ham har qanday badiiy asar tili ilmiy izlanishlar jarayonida tadqiq etilayotganda ijodkorning qaysi tasviriy vositalardan, xususan, xalq jonli tili boyliklaridan qanday foydalanishi tadqiqotchining diqqat markazida bo'ladi.

Bu umr – o'tar ko'chadir. G'ofil yotma, turib o't,
Yotganlar bor, holin so'ra, kulbasiga kirib o't.
Bu ko'cha – bayram ko'chadir, do'st-dushman orasidan
Ziynatlanib, zebolanib qushday yengil yurib o't [5.9]

Oq olmalar pishgan kunlar, bosdi-ku qora g'amlar,[5.25]

Oydin kecha. Yulduz mildirar,
Oydin kecha. Charaqlar samo,
Juft sho'xchan ko'z meni o'ldirar,
Yana o'zi tiriltirar ammo.
Ko'kda yulduz ma'sum mildirar,
Pastda juft ko'z meni o'ldirar...[5.30]

Keltirilgan misollarda yotma-tur, do'st-dushman, oq-qora, o'ldirar-tiriltirar, ko'kda-pastda so'zlari orqali antiteza hosil qilingan. Birinchi parchadagi do'st-dushman antonimlari bir-biriga zid tushunchalarni ifodalagan. Zid ma'noli so'zlarni, juftliklarni yonma-yon qo'llash orqali umumiylik ma'nosiga ega bo'lgan yangi so'z hosil qilinayotganligini ko'rish mumkin. Bunda quyidagi holatlarga e'tibor qilish mumkin: "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" da do'st-dushman; g'anim, ag'yor, doim yomonlik qilishni istaydigan qarshi ish qiladigan kishi, doim yaxshilik qilishni istaydigan kishi, yov, muholif, badxoh, dunyoqarashi, manfaatlari, xatti-harakati bir-biriga qarshi bo'lgan, o'zaro g'anim, raqib sifatidagi tomonlarning har biri. Maqol, do'st achitib gapiradi, dushman – kuldirib. Tikan zahri uchida, dushman zahri ichida. Dushmanning katta-kichigi bo'lmaydi. Yuqorida keltirilgan maqollardagi antonimlari ham an'anaviylikni davom ettirgani holda o'ziga xosligi bilan bilan ajralib turadi. G'anim, ag'yor, dushman sinonimik qatori bilan do'stni sinonimik qatori antonimi sifatida tanlangan. Yuqoridagi misollardan kelib chiqib, Halima Xudoyberdiyeva ijodiy yaratishlarini o'rganish uchun quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

Shaxsning xususiyatlariga, integratsiya usullarining konkretni ko'rinishlariga, vaqt va imkoniyatlarga e'tibor bering. Halima Xudoyberdiyeva to'g'risidagi ma'lumotlarni qanday tarzda o'rganishni belgilashda va bu ma'lumotlar o'quvchining foydalanish imkoniyatlari va qiziqishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Ona tili savodxonlik darslarida integratsiya usullaridan foydalanib Halima Xudoyberdiyeva ijodini o'rganish istagi, biron bir savodxonlik darslarida o'tilishi kerak bo'lsa, avvalo o'quv material bilan boshlang'ich ma'lumotlarni tayyorlash lozim bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, integratsiya usullaridan hamma fanni o'tishda foydalanish mumkin. Integratsiya, matematikada ham integralni hisoblash usuli deb nomlanadi. Bu bir funksiyaning (x), belgilangan chegaralari (a va b) orasidagi kesmasining yuzini topish usulidir. Integratsiya, funksiyaning qiymatlarini integralning belgilangan chegaralari orasida yig'indisini topishni o'z ichiga oladi. Integratsiya usullari turli xil bo'lishi mumkin, masalan, biron bir funksiya uchun oddiy integrallar, belgilangan

chegaralarda integrallar, bo'luvchilik integrallari, koordinata aylantirish integrallari va hokazo. Bu usullar bir necha jarayonlarni o'z ichiga oladi va har biri xususiy xil amalga oshiriladi.

Agar sizda integratsiya usullarining umumiy tasviri bor bo'lsa, siz esa Halima Xudoyberdiyeva ijodining qaysi xususiyatlari yoki qanday integratsiya usullari bilan bog'liq bo'lishi kerakligini ko'rsatishingiz mumkin. Bu bilan birga, yaratuvchining ijodiy ishlari, shu jumladan ijodiy qatlam, asarlarining mavzusi, uslubi va tarzining ham ko'rsatilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar;

1. Djurayev R. H. Ta'limda interfaol texnologiyalar. – T.: 2017

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING GRAMMATIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA MUSTAQIL IZLANUVCHANLIK FAOLIYATI

Shopulatova Nasiba Umirovna -

Navoiy innovatsiyalar universiteti

“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası o'qituvchisi

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining bilim olish mustaqilligi rivojlanishi barobarida, ular tomonidan mustaqil amalga oshirilayotgan bilim olish faoliyatining murakkablashishi ro'y beradi va bu esa, birinchi navbatda, shu faoliyatning ijodiy komponentiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun o'quv ishi bosqichlari shunday tashkil etilishi kerakki, ular bilim olish jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mustaqilligini rivojlantirishda yanada murakkab darajalarga olib chiqishga imkon berishi lozim. N.A.Polovnikova bo'lajak mutaxassislarlarning bilim mustaqilligini rivojlantirish bo'yicha ishlarni tashkil etishda, bir tomondan – fikrlashni tartibga solish, ikkinchi tomondan esa, “ikki qarama-qarshi yo'nalishni hisobga olish kerak”, – deb ta'kidlaydi.

Bunday ishlarning bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarning bilish faoliyati xususiyatiga qarab bir necha turlari mavjud. A.M.Mursalov, T.I Muradxanovalarning ta'kidlashicha, reprezentativ va ijodiy mustaqil ishlarga bo'linish “aqliy faoliyat jarayonida olingan mahsulotning subyekt bilimiga nisbatan yangiligi darajasi” bo'yicha qabul qilinadi. Shu bilan birga ta'kidlanishicha, takroriy va ijodiy ishlarning turlari o'zaro aloqada, yagona tizimning o'zaro mustahkamlovchi tarkibiy qismlari sifatida qaralishi, doimiy ravishda yuzaga keladigan ziddiyatli munosabatlarga kirishishi, hal etilishi faoliyat subyektining bilim olish mustaqilligini rivojlantirishga, uni aqliy faoliyatning yangi rivojlanish darajasiga olib keladi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining bilim olish faoliyati shakllarining xilma-xilligi tashqi jihatdan quyidagi ko'rinishda namoyon bo'ladigan takroriy va ijodiy aqliy va amaliy harakatlarning turli tuzilishining ichki birligiga ega bo'ladi: a) tushunchani taniy olish va anglashga, uni farqlash va unga o'xshashini topishga bo'lgan harakat; b) ko'p hollarda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutqni qayta tuzishi, o'rganish obyekti ongli tiklashda. Uni rekonstruksiyasida, o'zgartirishda, uning nisbatlari va aloqalarini topish va shu kabilarda namoyon bo'ladigan o'rganish obyekti nisbatan harakatlarni tasvirlash va tahlil qilish bo'yicha o'rganilayotgan materialning tuzilishini tushunishga bo'lgan harakatlar; v) o'zgaruvchan vaziyatlarda o'rganilayotgan obyektning xususiyatlari, sifatleri tizimini, mantiqiy o'rganish vazifalarini hal qilishda fanning rasmiylashtirilgan tushunchalari bilan mustaqil ishlash uchun muammoning materiali va shartlarini o'zgartirish uchun harakatlar; g) bilimlarni yangilash va olingan bilimlarni (faoliyat usullarini) sezgi, qobiliyat va vaziyatni tezda harakat qilish, katta miqdordagi bilimlardan (usullardan) tanlash va qo'llash orqali yangi vazifalarni hal qilish uchun harakatlarni amalga oshirish, faoliyatning sezilarli yangi usullarini ishlab chiqish, ijodiy muammolarga yechim topish uchun yangi original farazlar va rejalarni topish.

Mustaqil izlanuvchanlik jarayonida mustaqil faoliyatning xususiyatidan kelib chiqqan holda, quyidagi mustaqil bilim olish darajasini ajratib ko'rsatish mumkin: *reproduktiv mustaqillik* (asosiy o'rganish harakatlari, operatsiyalar va harakatlarning namunalarini o'zlashtirish, ularni shu kabi materialga ko'chirishni o'rganish);

produktiv-o'zgaruvchan mustaqillik (aqliy tanlash va amalda bir bilim muammoni hal qilish uchun zarur bo'lgan usullari, texnikasi va ko'nikmalarini qayta qobiliyati);

kreativlik mustaqillik (bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tajribasida ilgari uchramagan bilim olish harakatlarini yaratish uchun bilim olish faoliyatining o'zlashtirilgan “texnikasi”dan o'rganilganlardan foydalana olish); insonning tirik faoliyatida bunday aniq darajalarga bo'lishning imkoni yo'q, shuning uchun faqat u yoki bu darajadagi ustunlik haqida gapirish maqsadga muvofiq.

Shu tarzda, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining bilim olish mustaqilligi mohiyatiga turli yondashuvlarning tahlili ushbu tushunchaning aniq ta'rifini ochib bermagan. Bu bilim olish jarayonining tarkibiy qismlari sifatida fikrlash va faoliyat o'rtasidagi munosabatlarning murakkabligi va noaniqligidan kelib chiqadi. Shunday bo'lsa-da, yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqib, tadqiqotimiz maqsadlariga javob beradigan bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida bilim olish mustaqilligining quyidagi tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin: 1) o'quv faoliyati usullarini o'zlashtirishga bo'lgan ustuvor yo'nalish; 2) mustaqil izlanuvchanlikning tuzilishi va bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mustaqil faoliyatini boshqarishni belgilovchi o'rganish vazifalarini belgilash; 3) ta'lim mahsulot shaxsiy tabiati, mustaqil bilim faoliyatini rivojlantirish yakuniy maqsadi u mustaqil faoliyat maqsadini belgilash uchun ega bo'lgan darajaga yetib, uning mavzu sifatida talaba shakllantirish, deb aslida bildirdi, muammoni hal qilish uchun bilim va faoliyat usullarini yangilash, rejalashtirish va uning harakatlarini rostdash mumkin, erishilgan natijani qo'yilgan maqsadga bog'lash, ya'ni mustaqil ta'lim faoliyatini amalga oshirish.

Shunday qilib, ta'lim mustaqilligining asosiy xususiyati uni o'qitishning ichki motivatsiyasi bilan belgilanadi, deb hisoblash mumkin. Biroq, bu xususiyat bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining grammatik kompetensiyalarini rivojlantirish, bilish mustaqilligini rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchlarini aniqlash uchun yetarli emas, chunki u ham yuqorida ta'kidlanganidek, mustaqil izlanish, o'rganish, bilim olish mohiyatini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muslimov N.A Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish: Monografiya. – T.: Fan, 2004. – 128 b.

2. Muslimov N.A., Qo'ysinov O.A. Kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta'limni tashkil etishning nazariyasi va metodikasi: Monografiya. – T.: Fan, 2009.

3. Utayeva I. Mustaqil ta'lim jarayonida talabalarining grammatik kompetensiyalarini rivojlantirish. Ped. fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi – Toshkent: 2022.-223b

СЛОВСОЧЕТАНИЕ И ПРОСТОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ КАК СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ УСЛОВНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

**Хайитмуродова Мафтуна Фазлиддиновна-
Преподаватель кафедры Русского языка и литературы НГПИ**

А н н о т а ц и я . Данная статья посвящена рассмотрению таких синтаксических конструкций, выражающих категорию условных отношений, как словосочетание и простое предложение, ведь в русском языкознании исследовались отдельные типы сложного предложения, выражения условно-следственной семантики на уровне простого предложения, сложноподчиненного, вопросы сопоставительного анализа условных конструкций.

К л ю ч е в ы е с л о в а : словосочетание; простое предложение; категория условия; детерминант; предикация.

Одним из важнейших направлений современной лингвистической науки о русском языке является системное исследование выражения семантико-синтаксических категорий на различных ярусах синтаксиса. Исследователи все в большей мере осознают наличие связей 130 между явлениями языка не только в плане синтагматики, но и в плане изофункциональности. Рассмотрим синтаксические конструкции, выражающие категорию условных отношений.

Условные конструкции занимают важное место в семантико-синтаксическом строе русского языка и являются объектом изучения многих лингвистов.

В языкознании исследовались отдельные типы сложного предложения (Р. П. Рогожникова, Л. К. Кузнецова), выражения условно-следственной семантики на уровне простого предложения (А. М. Кирсанова, Н. Е. Лосева), простого и сложноподчиненного (Т. Н. Зинченко), вопросы сопоставительного анализа условных конструкций (М. Д. Кубик, И. Л. Крылова, В. И. Силина, Ван Лифэн).

Условные отношения исследуются учеными в различных аспектах: в историческом плане – с точки зрения происхождения и развития конструкций, выражающих отношение обусловленности; в плане формирования различных типов сложного предложения с условными отношениями на протяжении нескольких эпох существования языка и генезиса; средств связи между компонентами сложного предложения. Лингвистов привлекают вопросы, связанные со структурно-грамматическими

особенностями синтаксических единиц, выражающих условные отношения в сложном предложении, как союзном, так и бессоюзном.

Значительный интерес проявляется к средствам связи в сложноподчиненном предложении с придаточным условия; соотношению видо-временных форм глаголов-сказуемых; к функциональной эквивалентности семантически соотносительных единиц разных уровней языка, передающих условно-следственные отношения.

Обусловленную ситуацию могут представлять словосочетания с условным значением.

При этом обусловливаемым будет являться главный компонент словосочетания, а обусловливающим – зависимый: помочь в случае необходимости, работать при хорошей погоде.

В подобных словосочетаниях предложно-падежная форма со значением условия выступает в качестве зависимого компонента, а в качестве главного слова чаще всего выделяются глаголы: прожить без поддержки, не отдает без согласия, прорвемся с работой-то, развивается (тело) при систематических физических нагрузках; иногда в форме главного компонента выступают существительные: (скучная) беседа без соли, без хлеба; сравнительная степень прилагательного, которая входит в составное именное сказуемое, краткая форма прилагательного, наречия, слова категории состояния: был моложавее в костюме; труднее без дел; была тиха и грустна без друга; (лимон) хорош с медом; будет грустно без тебя; очень скучно без подруг. Предложно-падежная форма со значением условия как минимальная значимая синтаксическая единица является «строительным материалом», (будучи зависим компонентом обстоятельственного условного словосочетания) для простого предложения с условными отношениями. Она является одним из двух элементов семантической структуры этих конструкций, из которых данное предложение организуется.

Вопрос о синтаксической функции предложно-падежных форм со значением условия является спорным. Для подтверждения наличия условных отношений в словосочетании, его можно преобразовать в простое предложение с условным детерминантом или в сложноподчиненное предложение с придаточным условным: Грустно без тебя, ср.: Без тебя мне грустно холодными осенними вечерами; Если тебя нет, мне (бывает, становится) грустно холодными осенними вечерами.

В простом предложении с условными отношениями предложно падежная форма со значением условия, как правило, выступает в функции детерминанта, т. е. распространяющего его члена предложения, относящегося ко всему составу предложения и не связанного ни с каким отдельным его членом. Условный детерминант располагается преимущественно в начале предложения, поскольку сообщение о событии обусловленном обычно коммуникативно более значимо, чем сообщение об условии (например: При оттепели лыжные соревнования придется отменить). Детерминант с условным значением является компонентом структуры простого предложения, так как распространяет предикативную основу предложения дополнительным содержанием (указанием на условие). Предикация, представленная сочетанием главных членов, является основной, она включает в себе основное содержание высказывания. Семантические компоненты дополнительной предикации представлены в условном детерминанте как потенциальные – это скрытая предикация. Она выявляется при трансформации простых предложений с условными отношениями в сложноподчиненные с придаточным условия (В случае появления противника лодка должна срочно погрузиться. Если появится противник, лодка должна срочно погрузиться). Причинами появления дополнительной предикации в структуре простого предложения являются: детерминантная функция предложно-падежной формы со значением условия и событийная природа условного распространителя.

По справедливому мнению Н. Е. Лосевой, следует выделить три разновидности скрытой предикации.

1. Глагольная предикация. В роли потенциального предиката выступает отглагольное существительное со значением действия, являющееся стержневым словом предложно-падежной формы (Пассажиропоток аэропорта города может составить пять миллионов человек в случае проведения спортивных соревнований). Пассажиропоток аэропорта города может составить пять миллионов человек, если будут проводиться спортивные соревнования).

2. Именная предикация. В роли потенциального предиката выступает атрибутивная словоформа, на которой акцентируется особое внимание, в результате чего атрибутивные отношения могут быть преобразованы в предикативные (При добром муже и жене досужа (посл.). Если муж добрый, то и жена досужа).

3. Экзистенциальная предикация. В предложно-падежной форме со значением условия имеется только потенциальный субъект дополнительной предикации (Без свидетелей на суде нас и слушать не будут (А. Караваева). – Если свидетели будут отсутствовать, на суде нас и слушать не будут).

Подобные трансформации показывают, что содержанием предиката дополнительной предикации в этом случае является экзистенциональность (бытийность) . Детерминантная условная предложно-падежная форма является второстепенным членом предложения и, следовательно, функционирует как зависимая. Резюмируя вышесказанное, можно констатировать, что простое предложение с условными отношениями – это предложение с двумя предикациями: основной, заключенной в предикативной основе, и дополнительной, выраженной предложно-падежной формой. В предикативной основе простого предложения с условными отношениями представлена полная (формально выраженная) предикативность, в детерминанте – скрытая (имплицитная).

Литература

1. Ширяев Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. М.: Наука, 2000.

AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHNING DOLZARB MASALALARI

Qilichev Nodirjon Abrarovich-

O'zbekiston Milliy Universiteti mustaqil tadqiqotchisi

kilichevnodirjon@gmail.com

Annotatsiya.

Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida axborot xavfsizligini ta'minlashning dolzarb masalalari va zamonaviy yondashuvlari yoritilgan. Raqamli ta'lim tizimida talabalar, o'qituvchilar va ma'muriyat o'rtasida almashinadigan axborotning ishonchliligi hamda maxfiyligini saqlash zarurati tahlil qilingan. Kiberxavfsizlik tahdidlari – fishing, zararli dasturlar, parol o'g'irlash, ijtimoiy muhandislik usullari kabi xavflar ko'rib chiqilib, ularning oldini olish choralariga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, ikki bosqichli autentifikatsiya, shifrlash texnologiyalari, bulutli xizmatlarda xavfsizlikni ta'minlash, ma'lumotlarni zaxiralash hamda foydalanuvchilarni axborot madaniyatiga o'rgatish bo'yicha tavsiyalar berilgan. Muallif ta'lim muassasalarida axborot xavfsizligini mustahkamlash uchun tashkiliy, texnologik va huquqiy mexanizmlarning uyg'unligi muhim ekanligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Kalit so'zlar: axborot xavfsizligi, ta'lim muassasalari, elektron kundalik, kiberxavfsizlik, axborot madaniyati.

Annotation.

This article highlights the pressing issues and modern approaches to ensuring information security in educational institutions. The necessity of maintaining the reliability and confidentiality of information exchanged within the digital education system among students, teachers, and administrators is analyzed. Cybersecurity threats such as phishing, malware, password theft, and social engineering methods are discussed, with special attention paid to measures for their prevention. Furthermore, recommendations are provided regarding the use of two-factor authentication, encryption technologies, securing cloud services, data backup, and developing users' information culture. The author emphasizes that strengthening information security in educational institutions requires the integration of organizational, technological, and legal mechanisms.

Keywords: information security, educational institutions, electronic journal, cybersecurity, information culture.

Аннотация.

This article highlights the pressing issues and modern approaches to ensuring information security in educational institutions. The necessity of maintaining the reliability and confidentiality of information exchanged within the digital education system among students, teachers, and administrators is analyzed. Cybersecurity threats such as phishing, malware, password theft, and social engineering methods are discussed, with special attention paid to measures for their prevention. Furthermore, recommendations are provided regarding the use of two-factor authentication, encryption technologies, securing cloud services, data backup, and developing users' information culture. The author emphasizes that strengthening information security in educational institutions requires the integration of organizational, technological, and legal mechanisms.

Keywords: information security, educational institutions, electronic journal, cybersecurity, information culture.

Kirish. Ta'lim muassasalarida raqamli texnologiyalar keng qo'llanilayotgani sababli axborot xavfsizligini ta'minlash masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Elektron kundaliklar, masofaviy ta'lim

platformalari, talabalar ma'lumotlari bazasi va onlayn imtihon tizimlari — bularning barchasi maxfiy ma'lumotlar bilan bog'liq bo'lgani uchun himoya choralari talab qiladi. Ta'lim tizimida axborot xavfsizligiga tahdidlar bir nechta yo'nalishda namoyon bo'ladi:

-Tizimlarga noqonuniy kirish va ma'lumotlarni o'zgartirish.

-Talabalar shaxsiy ma'lumotlarining tarqalishi.

-O'qituvchilar va talabalar o'rtasida kiberhujumlarning tarqalishi (masalan, fishing xatlari orqali).

Bunday muammolarni bartaraf etishda quyidagi yondashuvlardan foydalanish mumkin: Texnologik himoya: server va tarmoqlarni himoyalash, antivirus dasturlaridan foydalanish, kuchli parollar siyosatini joriy etish. Pedagogik yondashuv: talabalar va o'qituvchilarni kiberxavfsizlik qoidalariga o'rgatish, axborot madaniyatini rivojlantirish. Huquqiy asoslar: ta'lim muassasalari ma'lumotlar bazasini saqlash va ishlatishda amaldagi qonunlarga qat'iy rioya qilishi. Shuningdek, ta'lim tizimida axborot xavfsizligi bo'yicha ichki siyosat ishlab chiqish va muntazam ravishda audit o'tkazish ham zarur.

Axborot xavfsizligini ta'minlashning eng so'nggi usullariga quyidagilar kiradi:

1. Sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish asosida himoya. AI tizimlari tarmoq trafigini tahlil qilib, g'ayritabiiy faoliyatni aniqlaydi. "Nol kuni hujumlari" (Zero-day attacks) ni oldindan bashorat qilishga yordam beradi. Misol uchun, SIEM (Security Information and Event Management) tizimlari.

2. Ikki bosqichli va ko'p bosqichli autentifikatsiya (2FA / MFA). Oddiy parolga qo'shimcha ravishda SMS, e-mail, biometrik ma'lumot yoki autentifikator ilovalari orqali tasdiqlash. Bu usul hisoblarni parol o'g'irlangan taqdirda ham himoya qiladi.

3. Biometrik autentifikatsiya. Barmoq izi, yuzni aniqlash, ovozli autentifikatsiya kabi usullar kengaymoqda. Ayniqsa smartfonlar va ta'lim muassasalarida talabalar identifikatsiyasi uchun qo'llanilmoqda.

4. Shifrlashning yangi avlod usullari. AES-256, RSA kabi algoritmlar yanada kuchli variantlari bilan ishlatilmoqda. Kvamt shifrlash (Quantum cryptography) ustida tadqiqotlar olib borilmoqda – bu kelajak xavfsizligining kafolati sifatida qaralmoqda.

5. Zero Trust Security (Ishonchsizlikka asoslangan xavfsizlik). Har bir foydalanuvchi va qurilma "ishonchsiz" deb hisoblanadi. Doimiy autentifikatsiya va nazorat orqali faqat ruxsat berilgan resurslarga kirish imkoni beriladi.

6. Bulutli xavfsizlik choralari. Bulutli servislar foydalanuvchilar ma'lumotlarini shifrlangan holda saqlaydi. "Cloud Access Security Broker (CASB)" texnologiyalari xavfsizlikni nazorat qiladi.

7. Kiberxavfsizlikda blokcheyn texnologiyasi. Ma'lumotlar blokcheyn orqali bo'linma (distributed) shaklda saqlanadi. Hujumchilar uchun ma'lumotlarni o'zgartirish yoki o'chirish deyarli imkonsiz bo'ladi.

8. Xavfsizlikni avtomatlashtirish (SOAR platformalari). Kiberhujum aniqlanganda tizim avtomatik ravishda tahdidni to'sadi va tizimni tiklaydi. Inson omili minimal darajaga tushiriladi.

9. Raqamli gigiyena va foydalanuvchilarni o'qitish. Eng zamonaviy usullardan biri – foydalanuvchilarning axborot madaniyatini oshirish. Fishing xatlarini tanish, kuchli parol yaratish, shaxsiy ma'lumotlarni himoyalashni o'rganish. Xulosa qilib aytganda, axborot xavfsizligining eng zamonaviy yondashuvlari — sun'iy intellekt, ko'p bosqichli autentifikatsiya, kvant shifrlash va "Zero Trust" modeli asosida rivojlanmoqda.

Xulosa. Ta'lim muassasalarida axborot xavfsizligini ta'minlash faqat texnologik vositalar bilan emas, balki pedagogik va huquqiy choralar bilan ham qo'llab-quvvatlanishi kerak. Bu nafaqat ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi, balki yosh avlodni raqamli dunyoda ongli va xavfsiz foydalanuvchi sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi "Axborot xavfsizligi to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2013.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi farmoni. – Toshkent, 2020.
3. Karimov A. Axborot xavfsizligi asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
4. Abduqodirov A.A., To'xtayev B. Axborot madaniyati va axborot xavfsizligi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021.
5. Normurodov Sh. Ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar va axborot xavfsizligi. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2022.
6. Shamsiyeva D. Raqamli ta'limda axborot xavfsizligini ta'minlash muammolari. – "Ta'lim va innovatsiya" ilmiy jurnali, №3, 2023.
7. Hasanov J. Axborot xavfsizligi va kiberxavfsizlik masalalari. – Toshkent: TATU nashriyoti, 2020.

BOBUR BUYUK TARJIMON SIFATIDA

**Narzulloyeva Marjona Abdullo qizi,
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Filologiya va tillarni o'qitish: ingliz tili ta'lim yo'nalishi talabasi
Ilmiy rahbar: f.f.d. (DSc) N.J.Yarashova**

Davrga ta'sir etgan omillar yurtimiz tarixida zarhal harflar bilan bitilgan ulkan xazinadir. Mamlakatimizning dunyoga mashhur bo'lishida, insonlar tarbiyasida bu davr o'z rolini bajarmoqda va mustaqilligimizni mustahkamlashda, xalqimizning milliy g'ururini shakllantirishda xizmat qilmoqda.

Har bir davrning moddiy va ma'naviy taraqqiyotga ta'sir etuvchi o'z omillari bo'ladi. Temuriylar davri ma'naviyatining yuksalishiga ta'sir etgan omillar- XIV-XV asrlarda Markaziy Osiyoda ro'y bergan o'zgarishlar, buyuk Uyg'onish davri (Sharq Renessansi) kashfiyotlari, ilm-fan sohasidagi katta o'zgarishlar, buyuk allomalar Ibn Sino, Forobiy, Farg'oniy, Beruniy, Buxoriy, Bahouddin Naqshband va boshqalarning asarlari, keyingi asrlardagi voqealardir.

Ulug' o'zbek shoiri, mutafakkir, tarixchi va davlat arbobi; markazlashgan davlat va boburiylar saltanati asoschisi. O'zbek mumtoz adabiyotiga o'lgan hissa qo'shgan istedodli sarkarda, shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining 47 yillik umri davomida ilm ma'rifat bilan birga hamnafas yashab "Boburnoma" deb atalmish me'muar asarini yozib qoldirdi. Bobur bir qancha jangu jadallarda bo'lishiga qaramay ilm-ma'rifat ijod bilan ham sermahsul shug'ullandi. Bobur tomonidan yaratilgan ilmiy merosning ba'zilar bizgacha yetib ham kelmagan, yetib kelganlari esa hali to'lig'icha o'rganilmagan. Uning g'azal va ruboiylarini o'qir ekanmiz o'zga yurtlardagi sarson sargardonligi va o'z yurtiga bo'lgan mehri, tongi nasim shamoli kabi yelib turadi. U umrining so'ggi yillarida aniqrog'i 1528-1529-yillarda uning "Risoi Volidiya" nomli asarini tarjima qilgan. Bu haqida u "Boburnoma" da shunday yozadi "Seshanba kechasi, safar oyining yigirma yettisida Hazrat Hoja Ubaydulloning "Volidiya" risolasini nazm qilmoq xotiring'a kechti, hazratning ro'hig'a iltijo qilib, ko'nglumga kechurdumkim, agar bu manzum ul hazratning maqbuli bo'lur..." "Boburnoma"da XV-XVI asrlarda yashagan turkiy xalqlar hayotidan tashqari O'rta Osiyo, Xuroson, Hindiston, Afg'oniston va boshqa xalqlarning tili, dini, urf-odatlarini, madaniyati turmish tarzlari haqida ham muhim manbalarni ham keltirib o'tadi. Boburning soliq ishlari haqida ma'lumot beruvchi "Mubayyinul-zakat" (1521), "Boburnoma" yaratilganidan boshlab to hozirgi kungacha ham jahon olimlarining nigohidan chetda qolgan emas uni o'rganish borasida jahon olimlarini nigohini o'ziga tortib kelmoqda. Buning asosiy mazmun mohiyatlaridan biri asarning ilmiy falsafiy kengligi va asarning falsafiy qimmatligida ham izohlash mumkin. Keyingi yillarda ham "Boburnoma" bir necha tillarga tarjima qilindi. Jumladan u 1995-1998-yillar uch jildidan iborat "Boburnoma" asari Kyoto universiteti professori Eyji Mano tomonidan yapon tilidagi tarjimani amalga oshirdi. Boburiylar saltanatiga asos solinishi hind diyorida o'lgan bir madaniyat ilm-fan, ma'rifat, tasviriy san'at, me'morchilik, adabiyot va boshqa o'nlab sohalarida shiddatli uyg'unliklarini yuzaga keltirdi. Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinkibuyuk davlat arbobi va yuksak ma'naviyatga ega bo'lgan dono hukmdor bo'lib, ham siyosiy, ham ma'naviy jihatdan juda katta tarixiy ahamiyatga egadir.

Ko'ngil tilag'an murodig'a etsa kishi,

Yo barcha murodlarni tark etsa kishi.

Bu ikki ish muyassar o'lmasa olamda,

Boshni olib bir sorig'a ketsa kishi.

Bobur nomida xalqaro ilmiy eksriditsiya mavjud bo'lib, uning a'zolari Bobur qadamjolari bo'ylab besh marta safar uyushtirdilar. Ekspeditsiya materiallari asosida "Bobur va uning jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rni" memorial muzeyi tashkil qilinib, uning jamg'armasida Bobur nomi bilan bog'liq 500 dan ortiq kitob va manbalar bor. Bu xususida Hind tarixnavisi L.P.Sharma "Temuriy podsholarning Hindistonga kirib kelishlari bilan ularga qadar yo'qolib borayotgan tasviriy san'at qayta tiklandi" deb ta'kidlaydi.

Bugungi kunda Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari tomonidan yaratilgan ilmiy va madaniy meros asrab avaylanmoqda. Yurtimizda ham Bobur va u yaratgan ilmiy merosni o'rganish bo'yicha bir necha ishlar yo'lga qo'yildi.

LIDERLIK VA EMOSIONAL INTELLEKT: SAMARALI BOSHQARUVNING ASOSIY OMILLARI

Gadoeva Dildora Baxtiyorovna-

Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola liderlik va emosional intellekt (EI) o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qiladi. Emosional intellektning liderning samaradorligi va boshqaruvdagi muvaffaqiyatiga ta'siri yoritib beriladi. Xususan, EI tarkibiy qismlari – o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini boshqarish, ijtimoiy ong va munosabatlarni boshqarish – liderlik jarayonlarida qanday ahamiyat kasb etishi haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, yuqori EIga ega liderlarning jamoani ilhomlantirish, ishchan muhit yaratish va inqirozli vaziyatlarni samarali boshqarish qobiliyati tahlil qilinadi. Maqola oxirida Elni rivojlantirishga oid tavsiyalar keltirilgan. Bu tadqiqot liderlikni yangi darajaga olib chiqishni maqsad qilgan mutaxassislar va tadqiqotchilar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: liderlik, emosional intellekt, samarali boshqaruv, empatiya, transformatsion liderlik, strategik boshqarish.

LEADERSHIP AND EMOTIONAL INTELLIGENCE: KEY FACTORS OF EFFECTIVE MANAGEMENT

Gadoeva Dildora Bakhtiyorovna-

Independent researcher of the Navoi State Pedagogical Institute

Annotation

This article analyzes the relationship between leadership and emotional intelligence (EI). The impact of emotional intelligence on the leader's effectiveness and success in management is highlighted. In particular, it is discussed how the components of EI - self-awareness, self-management, social awareness and relationship management - are important in leadership processes. Also, the ability of leaders with high EI to inspire the team, create a working environment and effectively manage crisis situations is analyzed. At the end of the article, there are recommendations for the development of EI. This study can be useful for professionals and researchers who aim to take leadership to a new level.

Key words: leadership, emotional intelligence, effective management, empathy, transformational leadership, strategic management.

ЛИДЕРСТВО И ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: КЛЮЧЕВЫЕ ФАКТОРЫ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Гадоева Дилдора Бахтиоровна-

Независимый научный сотрудник Навоийского государственного педагогического института

Аннотация

В данной статье анализируется взаимосвязь между лидерством и эмоциональным интеллектом (ЭИ). Выделено влияние эмоционального интеллекта на эффективность и успешность лидера в управлении. В частности, обсуждается, насколько важны компоненты ЭИ - самосознание, самоуправление, социальное сознание и управление отношениями - в процессах лидерства. Также анализируется способность лидеров с высоким ЭИ вдохновлять коллектив, создавать рабочую среду и эффективно управлять кризисными ситуациями. В конце статьи приведены рекомендации по развитию ЭИ. Данное исследование может быть полезно специалистам и исследователям, стремящимся вывести лидерство на новый уровень.

Ключевые слова: лидерство, эмоциональный интеллект, эффективный менеджмент, эмпатия, трансформационное лидерство, стратегическое управление.

Kirish. Zamonaviy biznes va boshqaruv sohasida muvaffaqiyat qozonish uchun nafaqat strategik fikrlash va texnik ko'nikmalar, balki insoniy munosabatlarni chuqur anglash va boshqarish ham muhim ahamiyatga ega. Aynan mana shunday qobiliyatlarni rivojlantirishda emosional intellekt (EI) liderlikning ajralmas qismi sifatida qaraladi. Bugungi kunda liderning faqat maqsadga erishishi emas, balki jamoani

ilhomlantirishi, ishonchni mustahkamlashi va murakkab vaziyatlarda hissiy barqarorlikni saqlashi ham katta ahamiyatga ega.

Emotsional intellekt liderlik jarayonida qanday rol o'ynaydi? Nega EI yuqori bo'lgan yetakchilar samaradorligi boshqalarga qaraganda yuqoriroq bo'ladi? Ushbu maqolada liderlik va emosional intellektning o'zaro bog'liqligi, ularning samarali boshqaruvga ta'siri va bu ko'nikmalarni rivojlantirish yo'llari haqida so'z yuritiladi.

Liderlik va emosional intellekt (EI) o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish uchun ushbu tushunchalarning nazariy asoslarini ko'rib chiqish muhim. Liderlik – bu guruhni yoki tashkilotni maqsadga erishish uchun yo'naltiruvchi jarayon. Samarali lider jamoani boshqarish, ularni ilhomlantirish va qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishga undashda asosiy rol o'ynaydi.

Liderlik nazariyalari:

-Xarizmatik liderlik nazariyasi (Weber): Lider shaxsiy jozibasi orqali jamoaga ta'sir qiladi.

-Transformatsion liderlik nazariyasi (Burns): Lider o'z xodimlarini rag'batlantirish va motivatsiya qilish orqali yuqori natijalarga erishadi.

-Hissiy liderlik nazariyasi (Goleman): Liderning his-tuyg'ularni boshqarish qobiliyati samarali boshqaruvning muhim elementi hisoblanadi.

Emosional intellekt tushunchasi. Emosional intellekt (EI) – bu o'z his-tuyg'ularini va boshqalarning hissiy holatini aniqlash, boshqarish va ulardan samarali foydalanish qobiliyatidir. Bu tushunchani dastlab Salovey va Mayer kiritgan bo'lsa-da, uni ommalashtirgan tadqiqotchi Daniel Goleman hisoblanadi.

EI tarkibiy qismlari (Goleman modeli):

-O'z-o'zini anglash: O'z hissiy holatini aniqlash va tushunish qobiliyati.

-O'z-o'zini boshqarish: Stress va salbiy hissiyotlarni nazorat qilish ko'nikmasi.

-Ijtimoiy ong: Boshqalarning hissiy holatini anglash (empatiya).

-Munosabatlarni boshqarish: Boshqalar bilan samarali muloqot qilish va konfliktlarni hal qilish qobiliyati.

EI va liderlik o'rtasidagi bog'liqlik: Emosional intellekt yuqori bo'lgan liderlar quyidagi afzalliklarga ega:

-Jamoada ishonchli muhit yaratadi va insoniy munosabatlarni boshqaradi.

-Jamoani ilhomlantirish orqali ularning ish unumdorligini oshiradi.

-Murakkab vaziyatlarda konstruktiv qarorlar qabul qiladi va stressni nazorat qiladi.

EIning liderlik uslublariga ta'siri

-Demokratik uslub: Jamoa fikrlarini tinglab, umumiy qarorlar qabul qilinadi. Bu uslubda EI yuqori liderlar muvaffaqiyatli bo'ladi.

-Murabbiylik uslub: Xodimlarning o'sishi va rivojlanishiga e'tibor qaratiladi.

-Qattiq nazorat uslub: Ko'proq qat'iylik talab qilinadigan sharoitlarda EI past bo'lsa, liderlik salohiyati cheklanishi mumkin.

Emosional intellektni rivojlantirish:

-O'z-o'zini anglash bo'yicha treninglar: Shaxsiy his-tuyg'ularni chuqur tahlil qilish.

-Empatiyani oshirish: Boshqalarning holatini tushunishga qaratilgan mashqlar.

-Muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish: Ochiq va konstruktiv suhbatlar orqali.

-Stressni boshqarish texnikalari: Meditatsiya va relaksatsiya usullari. Yuqoridagi nazariy asoslar liderlik va emosional intellekt o'rtasidagi bog'liqlikni chuqurroq tushunish va ushbu mavzuni yanada samarali tahlil qilish imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, emosional intellekt samarali liderlikning ajralmas qismi hisoblanadi. Liderning o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish qobiliyati, jamoa a'zolari bilan samarali muloqot qilish ko'nikmasi va murakkab vaziyatlarda hissiy barqarorlikni saqlashi tashkilotning umumiy muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yuksak elga ega liderlar nafaqat jamoani ilhomlantiradi, balki insoniy munosabatlarni chuqurroq tushunish orqali tashkilotda sog'lom muhit yaratishga ham hissa qo'shadi. Shu bilan birga, emosional intellekt tug'ma emas, balki rivojlantiriladigan ko'nikma ekanligi ushbu sohada o'z ustida ishlashning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Takliflar:

-Elni rivojlantirishga oid treninglar tashkil qilish: Tashkilotlarda liderlar va xodimlar uchun hissiy ongni oshirish, empatiya va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha maxsus o'quv dasturlari ishlab chiqilishi lozim.

-Muloqot madaniyatini shakllantirish: Jamoada ochiq va konstruktiv muloqotga e'tibor qaratish, bu orqali xodimlarning o'z fikrlarini erkin ifoda etishlariga sharoit yaratish kerak.

-Ob'yektiv baholash tizimini joriy qilish: Emosional intellekt darajasini baholash uchun maxsus test va metodikalarni qo'llab, liderlarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash tavsiya etiladi.

-Mentorlik va coaching tizimini rivojlantirish: Yuksak Elga ega bo'lgan tajribali mutaxassislar yangi liderlarga maslahat va qo'llab-quvvatlash orqali ularda bu ko'nikmalarni shakllantirishda yordam berishlari mumkin.

-O'z-o'zini rivojlantirishga rag'batlantirish: Liderlarga o'z ustida ishlash uchun shaxsiy rivojlanish rejalari ishlab chiqishda yordam berish va turli o'quv materiallarini taklif qilish lozim.

-Emotsional intellektni rivojlantirish orqali nafaqat liderlar, balki jamoaning barcha a'zolari o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqaradi va bu tashkilotning uzoq muddatli muvaffaqiyati uchun zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

- 1.Akhmedov, B. (2019). Liderlik va boshqaruv psixologiyasi. Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi nashriyoti.
- 2.Karimov, I. A. (2015). Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti.
- 3.Yusupov, T. R. (2020). Ijtimoiy psixologiya asoslari. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi nashriyoti.
- 4.O'ktamov, A. (2018). Tashkilotlarda menejment va liderlik. Toshkent: O'zbekiston universiteti nashriyoti.
- 5.Vohidov, S. (2021). Jamoa boshqaruvi: zamonaviy yondashuvlar. Toshkent: IQBOL nashriyoti.

QIYOSIY TILSHUNOSLIKNING YANGI YO'NALISHLARIDA TA'LIM-TARBIYANING RUHIY JIHATLARI

**Aliyeva Mashhura Tog'aymurodovna –
Karmana tumani 4-umumiy o'rta ta'lim maktab ingliz tili fani o'qituvchisi**

Lingvistika yoki qiyosiy tilshunoslik fani o'ziga xos murakkab ijtimoiy hodisa bo'lgan aloqa qurolini – tilni sistema sifatida – bir butun obyekt sifatida tadqiq va tahlil qiladi. Ayni jarayonda u turli ko'rinishlarda, shakllarda kuzatiladi. Bu ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan tilning mohiyatidan, uni turli tomondan o'rganish, tekshirish lozimligidan va bu ilmiylik nuqtayi nazaridan mutlaqo to'g'ri ekanligidan kelib chiqadi.

Qiyosiy tilshunoslik nihoyatda qudratli ma'naviyat belgisi, millat boyligi bo'lgan tilni o'rganuvchi sohadir. Jamiyatda ilm-fan, madaniyat, san'at muttasil rivojlanadi, albatta, Lingvistika ham bundan xoli emas. Keyingi yillarda zamonaviy o'zbek tilshunosligiga ham psixolingvistika, etnopsixolingvistika, biolingvistika, neyrolingvistika, sotsiolingvistika, matematik lingvistika, kompyuter lingvistikasi, kognitiv lingvistika, pragmalolingvistika, lingvokulturologiya kabi yangi terminlar va yo'nalishlar kirib keldi. Yuqorida sanab o'tilgan har bir yo'nalishlar ustida jiddiy ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ularning natijasi o'laroq qator ilmiy ishlar yozildi, darsliklar va o'quv qo'llanmalar yaratildi.

Psixolingvistika tilshunoslikning yangi yo'nalishlarida biri hisoblanadi. Til nutqiy faoliyatda yuzaga chiqqani tufayli nutqiy faoliyat tilshunoslikda ham psixologiya fanida ham tekshirish obyekti sanaladi. Tilshunoslik va psixologiya fanlarining ushbu kesishish nuqtasi mazkur fanlar oralig'ida psixolingvistika (yoki lingvopsixologiya) yo'nalishining yuzaga kelishiga olib kelgan.

Psixolingvistika psixologiya va lingvistika fanlarining umumlashmasi (sintezi) sifatida nutq jarayonini mazmun nuqtayi nazaridan, kommunikativ ahamiyati, nutq aktining muayyan ijtimoiy-amaliy maqsadga yo'naltirilganligi, shunga muvofiqligi jihatidan o'rganadi. U nutqdagi – fikr ifodalashdagi shakl va mazmun birligiga alohida e'tibor beradi. Psixolingvistika lisoniy imkoniyatlar asosida nutqiy birliklarni hosil qilish va qabul qilish, nutq jarayoni (fikr almashtirish-ifodalash va anglash)da ruhiy holatlarga, bunda sharoit (situatsiya), o'xshashlik (analogiya), farqlash (differentsiatsiya), ta'sirchanlik, so'zlovchi va tinglovchi ruhiy holati masalalariga alohida e'tibor beradi.

"Psixolingvistika" termini E.R.Daybold ta'kidicha, "inson tili va verbal xulqning muayyan aspektlariga nazariy va eksperimental yondashuvlarning ayrim aralashmasini anglatadi"¹⁷⁵. Ilk marta "Psixolingvistika" atamasi amerikalik psixolog J.R.Kantor tomonidan 1936-yilda "Grammatikaning obyektiv psixologiyasi" asarida qo'llangan bo'lib, keyinchalik tilshunoslar e'tiboriga tushishi va keng ko'lamda

¹⁷⁵ T. Bushuy, Sh.Safarov "Til qurilishi: taxlili metodlari va metodologiyasi" Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "FAN" nashriyoti 2007. 5b. 274 bet.

qo'llanilishi 1946-yilda uning shogirdi N.G. Pronko "Til va psixolingvistika" nomli maqolasini chop etgandan so'ng ommalashgan. Tilshunoslikda ilmiy foydalanishga kirib kelishi 1953-yilda ro'y bergan. Biroq psixolingvistika yo'nalishining ildizlari XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik negizida vujudga kelgan psixologizm oqimiga borib taqaladi. Ma'lumki, psixolingvistikaning asoschisi nemis tilshunos olim G.Shteyntal (1823-1899) hisoblanadi. Uning eng muhim asarlari sifatida «Tillarni tasnif etish va ularning taraqqiyot qonuniyatlarining maqsadi» deb nomlangan bo'lib, 1850-yilda yozilgan. Undan keyin 1851-yilda yozgan «Tillarning kelib chiqishi», 1855-yilda yozilgan «Grammatika, logika va psixologiya», 1860-yilda yozgan «Muhim tipdagi tillarning tuzilishi xarakteristikasi» asarlarini sanab o'tish lozim¹⁷⁶.

Shuni alohida ta'kidlamok joizki, lingvistik biologizmning o'ziga xos xususiyatlari Shleyxer ta'limotida o'z ifodasini topgan bo'lsa, logik grammatizm Bekker ta'limotida jonlantirilgan. Shteyntal esa o'z ijodiy o'qishlarida bu jaryonni individning xatti-harakati va xalq psixologiyasi taraqqiyotiga tayanib o'rgangan. Tilshunoslik faqat individning psixologik xarakteri bilan chegaralanmaydi, balki uning nutqini o'rganadi, ayni zamonda xalqning psixologiyasini, uning tilini ham o'rganadi¹⁷⁷. Kuzatishlardan ko'rinadiki, psixolingvistika bir xalq misolida rivojlangan emas. Uning rivojlanishida nemis, rus, amerikalik, yaponiyalik olimlar yaratgan maktablarning o'rni beqiyos.

L.S.Vigotskiy – rus psixolingvistikasining asoschilaridan biri. Psixolingvistikaning nazariy va metodologik asoslarini yaratilishida asrning yetuk olimlaridan bo'lgan Lev Semenovich Vigotskiyning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. L.S.Vigotskiy A.N.Leontev, A.R.Luriya, A.N.Sokolov, P.Ya.Galperin, D.B.Elkonin, L.J.Bojovich, A.V.Zaporojes va h.k. olimlar faoliyat olib borgan rus psixolingvistika maktabining asoschisi hisoblanadi. Mazkur maktabning an'analari A.V.Petrovskiy, V.V.Davidov, N.I.Jinkin, V.P.Zinchenko, A.A.Leontev kabi olimlar tomonidan davom ettirilgan. L.S.Vigotskiy va uning maktabi nafaqat rus, balki jahon psixologiyasi va pedagogikasining taraqqiyotiga ham katta ta'sir ko'rsatgan.

Rus tilshunosligida mazkur soha rivojiga katta hissa qo'shgan A.A.Zalevskaya psixolingvistikaning vazifasi haqida yozar ekan, «tilning amal qilishini psixik fenomen sifatida tavsiflash va tushuntirish» ushbu sohaning asosiy maqsadi bo'lishi kerakligini ta'kidlagan edi¹⁷⁸. Psixolingvistikaga doir ko'plab tadqiqotlar yaratgan rus tilshunosi va psixologi V.P.Belyanin matning psixolingvistik xususiyatlari yoritilgan «Psixologik diagnostika asoslari (модели мира в литературе)» nomli kitobida matnga lingvistik va psixologik yondashuv haqidagi o'z konsepsiyasini yaratgan. V.P.Belyaninning fikriga ko'ra, nutq ortida nafaqat til tizimi, balki psixologiya ham turadi. Shuningdek har xil matn ortida turli shaxslar psixologiyasi turadi. Olimning ta'kidlashicha, badiiy matn tuzilishi aksentuallashgan ong tuzilishiga muvofiqdir¹⁷⁹.

Sohada olib borilgan izlanishlar, tahlillar shuni ko'rsatadiki, psixolingvistikaning o'rganish obyektiga quyidagilar kiradi:

- nutq faoliyatining vujudga kelish mexanizmini o'rganish;
- bolalar nutqining shakllanish jarayonini o'rganish;
- muayyan nutqiy vaziyatlarda so'zlovchi bilan tinglovchi o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish;
- nutqning axborot tashish funksiyasini o'rganish va boshqarish.

Psixolingvistika bir qator amaliy masalalar, ya'ni ona tili, ayniqsa, xorijiy tilni o'rgatish; maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy tarbiyasi va logopediya masalalari; miyadagi nutqiy markazlar kasalliklari klinikasi; nutqiy ta'sir ko'rsatish muammolari (xususan ommaviy axborot vositalari faoliyatida va targ'ibot ishlarida); sud psixologiyasi va kriminalistika (masalan, kishilarni ularning nutq xususiyatiga qarab tanib olish, aniqlash); mashina tarjimasini hamda nutqiy axborotni EHMga kiritish muammolari va boshqalarni nazariy jihatdan tushuntirish zarurati tufayli o'tgan asrning 60-yillarida paydo bo'lgan. O'zbekistonda ushbu sohada bir qancha ishlar bajarilgan bo'lsa-da, haqiqiy ma'nodagi psixolingvistik tadqiqotlar endigina boshlanmoqda. Sh.Usmonova "Psixolingvistika", A.Primov, X.Qodirovalarning "Tilshunoslikning dolzarb muammolari" o'quv-uslubiy qo'llanmalari shu sohaning rivojlanishi uchun qo'yilgan dastlabki qadamlardir. Xudoyberganova Durdona Sidiqovnaning "O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik talqini" doktorlik dissertatsiyasining uchinchi bo'limi «Matn psixolingvistik yondashuvlar talqinida» deb nomlangan va shu o'rinda badiiy matnning psixolingvistik tahliliga keng o'rin berilgan. Iroda Azimova 2008-yilda "O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Bugungi

176 A.Primov, X.Qodirova "Tilshunoslikning dolzarb muammolari" o'quv-uslubiy qo'llanma.

177 A.Primov, X.Qodirova "Tilshunoslikning dolzarb muammolari" o'quv-uslubiy qo'llanma.

178 Залевская А.А. Введение в психоллингвистику: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1999. – С. 25.

179 Xudayberganova D.S. "O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik talqini" monografiyasi. – T, 015.

kunda tilshunos olimlar ko'pgina badiiy asarlarning psixolingvistik xususiyatlarini o'rganib, tahlil qilib fanga ma'lum qilmoqdalar.

Xullas, lingvistika fani umumiylik sifatida, qayd etilganidek, turlicha xususiyliklari, sohalari orqali til sistemasini butun mohiyati, murakkabligi bilan, kommunikativ cheksiz imkoniyatlari bilan tadqiq qiladi. U ayni jarayonda qator fanlar bilan o'zaro aloqada, hamkorlikda ish olib boradi, til va jamiyat, til va tarix, til va taraqqiyot, til va tafakkur, til va nutq kabi o'ta dolzarb va o'ta murakkab masalalarning yoritilishida faol ishtirok etadi

Lingvistika fani jamiyat taraqqiyotining, gullab-yashnashining eng muhim, eng asosiy, tengi yo'q mezonlaridan biri til – aloqa quroli ekanligini tasdiqlash va isbotlash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, u ta'lim oluvchiga ona tili imkoniyatlarini – ayni bir fikrni, narsa-hodisani yuzlab usullar bilan ifodalash yo'llarini yetkazish bilan unda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga, ona tilida fikrlash va ona tili qurilishining o'ziga xosligi, boshqa tillardan tubdan farq qilishi, olamni «o'zicha» aks ettirishni singdirish bilan bog'liq.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТАМ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Туракулова С.Б- НавГПИ, студент

***Аннотация.** Статья посвящена методике интегрированного обучения. В статье раскрыты методические основы интегрированного обучения в начальной школе. Рассмотрены виды и функции интегрированного обучения.*

***Ключевые слова:** интеграция, методологическая функция, образовательная функция, развивающая функция, конструктивная функция, горизонтальное интегрирование, вертикальное интегрирование*

Каждый учитель сталкивается с проблемой: ученики, приходя на урок по одному предмету, не готовы использовать знания, полученные на других уроках. Успешное изучение школьниками одного предмета часто зависит от наличия у них определенных знаний и умений по-другому. Например, решение задач по физике или химии требует чисто математических навыков, работа с компьютером связана со знанием соответствующей английской лексики. Но даже если такое точное указание на возможное партнерство отсутствует, строго оценивая содержательный план своего предмета, учитель может увидеть, что изолированное преподавание нередко ущербно, недостаточно. Ведь мы все более отчетливо понимаем, что мир един, что он пронизан бесчисленными, внутренними связями так, что нельзя затронуть ни одного важного вопроса, не задев при этом множества других. В подобных случаях требуется сравнение, сопоставление, а это есть основание для интеграции.

Интеграция – это глубокое взаимопроникновение, слияние, насколько это возможно, в одном учебном материале обобщенных знаний в той или иной области.

Понятие «**интеграция**» может иметь **два значения**:

а) создание у школьников целостного представления об окружающем мире (здесь интеграция рассматривается как цель обучения);

б) нахождение общей платформы сближение знаний (здесь интеграция – средство обучения).

Интеграция выполняет ряд **функций** в обучении:

1. **Методологическая функция** – формирование у учащихся современных представлений изучаемых дисциплин.

2. **Образовательная функция** – формирование системности, связанности отдельных частей как системы, глубины, гибкости осознанность познания.

3. **Развивающая функция** – формирование познавательной активности, преодоление инертности мышления, расширения кругозора.

4. **Воспитывающая функция** – отражает политехническую направленность.

5. **Конструктивная функция** – совершенствование содержания учебного материала, методов и форм организации обучения.

Представляется важным деление интегрирования на вертикальное и горизонтальное.

Горизонтальное интегрирование предусматривает объединение школьных предметов данного класса обучения.

Вертикальное интегрирование охватывает однородный материал из программы разных лет обучения.

За методикой интегрированного преподавания большое будущее, так как благодаря ей в сознании учеников формируется более объективная и всесторонняя картина мира, ребята начинают

активно применять свои знания на практике, потому что знания легче обнаруживают свой прикладной характер. И учитель по-новому видит и раскрывает свой предмет, яснее осознавая его соотношение с другими науками.

Организовать одновременную работу на уроке нескольких учителей труднее из-за жесткого расписания, из-за несовпадения по времени прохождения сходных тем различных предметов. Еще одна причина затруднений – отсутствие достаточного количества методических рекомендаций по реализации межпредметных связей в конкретных учебных темах и курсах.

Уровень определяется тем кругом задач, который возможно выполнить только благодаря интегрированию. В первую очередь это интенсификация познавательного интереса и процесса выработки общеучебных умений и навыков на основе решения одного и того же вопроса интегрированного курса. Урок учителя могут проводить вместе или раздельно, но результат достигается только их совместными, объединенными усилиями.

Самыми распространенными будут уроки второго и третьего уровней интеграции. Под вторым уровнем подразумевается объединение понятийно-информационной сферы учебных предметов. Она может проводиться в целях наилучшего запоминания каких-либо фактов и сведений, соответствующего повторения, введения в урок дополнительного материала и т.п. При этом необходимо учитывать, являются ли применяемые учащимися знания результатом осуществления интегрированной программы. Третий уровень связан с задачами сравнительно обобщающего изучения материала и выражается в умении школьников сопоставлять и противопоставлять явления и объекты. И здесь, как и в предыдущих случаях, необходимо соблюдать основные условия: если урок ведет один учитель, то должен быть парный ему урок второго учителя-предметника, где анализируются те же факты и проблемы. Очень полезны поэтому взаимопосещения учителей, чтобы согласовать и скорректировать педагогические действия.

Наиболее глубоким представляется четвертый уровень интеграции, проявляющийся в деятельности учащихся, когда школьники сами начинают сопоставлять факты, суждения об одних и тех же явлениях, событиях, устанавливать связи и закономерности между ними, применяют совместно выработанные учебные умения. Вероятно, именно этот уровень следует признать высшим, ведь цель интегрированного преподавания в том и заключается, чтобы научить детей видеть мир целостным и свободно ориентироваться в нем. И на этом этапе необходимо контролировать процесс формирования «сопряженного» мышления, отмечать момент, когда оно стало внутренней потребностью ученика. Отслеживание такого результата работы помогает сделать выводы о ее эффективности.

Структура интегрированных уроков отличается: четкостью, компактностью, сжатостью, логической взаимообусловленностью учебного материала на каждом этапе урока, большой информативной емкостью материала.

Педагогическая и методическая технология интегрированных уроков может быть различной, однако в любом случае необходимо их моделирование. Современный учитель должен уметь творчески осуществлять самостоятельный поиск новых оптимальных схем-моделей интегрированных уроков (в этом проявление творческой активности учителя), для чего ему необходимо владеть теоретическими вопросами и осознанно применять методические рекомендации с учетом современных программ и требований.

Литература:

1. Горина Л.В., Морозова Е.Е. «Музыка на уроках естествознания» // Начальная школа, 2003, №10, стр. 85.
2. Ильенко Л.П. «Опыт интегрированного обучения в начальных классах» // Начальная школа, 1989, №9, с. 8.
3. Кульневич С.В., Лакоценина Т.П. «Анализ современного урока» Практическое пособие ТУ «Учитель», 2002.
4. Мытницкая С.Н. «Мне помогают элементы интегрирования» // Начальная школа, 2002, №1, стр. 75.
5. Соловейчик М.С. «Русский язык в начальных классах. Теория и практика обучения», М. Просвещение, 1993.
6. Шаболина «На пути обновления начальной школы нужны ли интегрированные курсы?» // Начальная школа, 1989, №7, стр. 78. «Завуч» 2002, №5.

Haqiqiy ijod namunalari o'quvchilarning ongi va shuuriga kuchli ta'sir eta oladi. Xususan, bolalarga adabiyot namunalari o'rganish uchun berilgan she'r, hikoya, ertak o'quvchilarni erkin fikrlashga, undagi voqea hodisalarni hayot bilan bog'lashga undaydi. Bu xildagi she'rlar esa o'quvchilarni atrofdagi bo'layotgan hodisalarni anglagan holda ulardan to'g'ri xulosa chiqarishga chorlaydi. O'sib kelayotgan yosh avlod barcha masalalarda o'z fikrini qo'rqmasdan bayon eta olishi, barkamol avlodni tarbiyalash deganidir. Zero, tafakkurning mustaqilligi bilim olishdagi mustaqillikka tayanadi.

O'zbek bolalar adabiyotining iste'dodli vakili, serqirra ijodkor, bolalarning sevimli shoiri Anvar Obidjon ijodiga nazar tashlasak, bolalar ruhiy olamini ochib beradigan, ularni kitobga oshno qiladigan shoir sifatida ko'ramiz. Uning ijodi bolalar adabiyotiga yangicha ruh va joziba olib kirdi. Uning she'rlari nafaqat kitobxon ongiga ta'sir qiladi, balki uning qalbiga kirib borish xususiyatiga ham egadir. Anvar Obidjon ijodida hayvonot olamidan tortib, nabotot olamigacha qamrab olingan desak, xato qilmagan bo'lamiz.

Maktab darsliklarida ham Anvar Obidjon ijodiga alohida e'tibor qaratilgan. Boshlang'ich sinflarining deyarli barcha "Ona tili va o'qish savodxonligi" fani darsliklarida Anvar Obidjon qalamiga mansub she'rlar kiritilgan. O'quvchi qanday yoshda bo'lishidan qat'i nazar uning tafakkuri ongli ravishda kengayadi va bunday qiziqarli she'rlarni o'zgacha bir quvonch bilan qabul qiladi.

Anvar Obidjonning 1-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligida keltirilgan "Navro'z taronasi" she'rida xalq og'zaki ijodi namunalari ta'siri ko'zga yaqqol tashlanadi.

(Yakkaxon)

Ko'kda quyosh gulxan yoqdi,
Soylar yana to'lib oqdi.
Chiqib xazon ko'rpsidan,
Boychechaklar kulib boqdi.
Ko'ngillarga yorug' tushdi,
Shudgorlarga urug' tushdi.
Urug'larga jon bag'ishlab,
Yomg'irlar ham qutlug' tushdi.
(Hamma birgalikda)
Navro'z, navro'z, navro'z!
Tabiatga zardo'z.
Bahor dala-dashtda
Tikar go'zal kashta.

Ushbu she'r musiqaviyligi, ohangdorligi bilan o'zgacha bir tuyg'u bag'ishlaydi. Uning ohangdorligi musiqa bilan birlashganga o'xshaydi go'yo. Bolani qo'shiq aytishga undaydi. Shu bilan birga milliy ruh, milliy an'analarni o'quvchi ko'z o'ngiga gavdalanitiradi. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, ushbu she'rning birinchi misrasidan bahor faslining kirib kelganini bilishimiz mumkin. Bahor faslida tabiatda o'zgacha bir o'zgarishlar sodir bo'lishini ikkinchi misradan bilsa bo'ladi. Demak, o'lkamizga bahor keldi. O'quvchi bahor faslidagi bayramlarni birma-bir yodga oladi. Milliy bayramlarimizdan biri bo'lmish Navro'z bayrami to'kni-sochinlik hamda quvonch bilan birga kelishinibola his qiladi. Vatanimizga, milliy bayramlarimizga hurmat ko'zi bilan qarashni boshlaydi.

2-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligida Anvar Obidjonning "Mahallamiz jarchisi" nomli she'ri kiritilgan.

Shoxda shaqillar Hakka:
- Mehmon kelyapti, aka!
Tez pishiring palovni.
Burab turib mo'ylovni.
Yeng shimaring, kelinoyi,
Damlab qo'ying ko'k choyni.
Yoying shoyi dasturxon,
Yoping issiq patirnon.

Mahalla jarchisi sifatida Hakka o'quvchini hayratga solibgina qolmasdan o'zgacha bir zavq bag'ishlaydi. O'quvchi she'r bilan tanishgach, mehmon ulug' inson ekanligini, mehmon kelgan uyda to'y bo'lishini anglaydi. Buni esa Hakka o'z so'zlari orqali o'quvchiga yetkazadi. Mehmon kutish odobi milliyligimizning yana bir ko'rinishidir. Bu esa bolaning yoshlik chog'idan kattalar orqali ongiga singdirib boriladi. Anvar obidjon she'rida ham xuddi shu holatning yaqqol ko'rish va his etish mumkin.

3-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsligiga kiritilgan “O‘rmonda ziyofat” she‘ri bilan tanishamiz.

Sher oshxona ochibdi
O‘rmonda bugun,
Yovvoyi va xonaki
Hayvonlar uchun.
Pishar turli taomlar
Qozonda “jaz-jaz”.
Bo‘rivoy- o‘t qalovchi,
Quyvon- bosh oshpaz.
Yumronqoziq masalliq
Tayyorlashda band.
Ho‘kiz bobo – qorovul,
Echki – ofitsiant.

Ushbu she‘r hayvonlarga muhabbat ruhini uyg‘otadi. Bo‘rining mehnatkashligi o‘quvchini hayratga solidi. Biz bilamizki bo‘ri yovuz, badjahl. Ushbu she‘rda esa, mehnatkash sifatida gavdalantirib berilgan. Har bir hayvonning o‘z kasbi bor. Ular o‘z kasbi bo‘yicha mehnat qilib xo‘randalarni xursand qilishga urinadilar. O‘quvchi she‘r bilan tanishar ekan, hayvonlarning bir-biridan ajoyib suhbatlarini ko‘rib kasbga, mehnatga muhabbat qo‘yadi. Mehnat insonni chiniqtirgani kabi, kasb ulug‘likka yetaklaydi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash kerakki, kitob olamiga oshno qilib tarbiyalanayotgan bolalar, albatta, yuksaklikka intiladi. Ular yaxshi-yomonni farqlashga urinadi. Bolalar yozuvchisi Anvar Obidjon ham bola qalbiga yo‘l topib, u bilan ijod namunalarini baham ko‘rib, ilm olishga chorlaydi.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, serqirra ijodkor turli mavzularda ijod qilib, bolaning nozikkina qalbiga yo‘l topa oladi. Uning she‘rlarida har bir misrasi yosh bolaga o‘zgacha kayfiyat baxsh etadi. Zero, bola yoshlikda olgan taassuroti va bilimlarini hech qachon unutmaydi. Shunday ekan, har bir o‘sib kelayotgan yosh avlodga bolalarcha beg‘uborlikni hadya etaylik.

Adabiyotlar:

1. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor. – Toshkent: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.
2. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-qism. 1-sinf darslik/ I. Azimova (va boshq.) – Toshkent: 2021-yil. 1-qism. – B. 33.
3. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-qism. 2-sinf darslik/ K. Mavlonova (va boshq) – Toshkent: 2021.– B. 10.

MUNDARIJA

KIRISH SO'ZI

B.B.Sobirov-Navoiy davlat pedagogika instituti rektori, t.f.d., professor.....5

BOSHLANG'ICH TA'LIMNING NAZARIY VA AMALIY MASALALARI

BOSHLANG'ICH TA'LIMNING DOLZARB MASALALARI

Ernazarova Manzura Saparboyevna –

Navoiy pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası mudiri, f.f.d. (DSc), prof.....7

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUV TOPSHIRIQLARIDAN FOYDALANISH:

MUAMMO VA YECHIMLAR

Hamroyev G'ofir Hasanovich - O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Senatining Fan,

ta'lim va sog'liqni saqlash masalalari qo'mitasi maslahatchisi, pedagogika fanlari doktori.....9

DARSLIK YARATISH – AMALDA TIZIMLI JARAYON (MI?)

Mengliev Baxtiyor Rajabovich – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

O'zbek tili va adaboyoti universiteti professori.....13

UMUMIY O'RTA TA'LIM ISLOHOTI – UZLUKSIZ TA'LIMNING SIFATINI

OSHIRISH GAROVI

Alijon Hamroyev – Buxoro davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrası

professori, pedagogika fanlari doktori (DSc). 14

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARIDAN

FOYDALANISH - BARKAMOL SHAXSNI TARBIYALASHDA MUHIM VOSITA

Sabirova Nasiba Ergashevna - f.f.d.(DSc), prof.v.b.

Xorazm viloyati PYMO'MM, Tillarni o'qitish metodikasi kafedrası mudiri 16

O'ZBEK TILI UNLI TOVUSHLAR TASNIFINING NAZARIY MASALALARI

Nurmanov F. - Navoiy davlat pedagogika instituti

O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti.....20

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARNING BOG'LANGAN NUTQINI

O'STIRISHNING YO'LLARI VA VOSITALARI

Holikulova Feruza Xasanovna-

NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi p.f.f.d.(PhD) 21

ERKIN VOHIDOV IJODINING LINGVOPOETIK O'ZIGA XOSLIKLARI

Rasulova Yulduz Abdumajid qizi -

Qashqadaryo viloyati Shahrisabz shahar 3-umumiy o'rta ta'lim maktabi o'qituvchisi.....23

YANGI YARATILGAN DARSLIKLAR MILLIY QADRIYATLAR

ASOSIDA TARBIYALASHNING O'RNI

Mahmudova N. - Xorazm viloyati Pedagoglarni yangi metodlarga o'rgatish milliy markazi

“Maktabgacha, boshlang'ich, maxsus ta'lim metodikasi” kafedrası o'qituvchisi, p.f.n.

Bekchanova Ozoda - UrDU magistri.....27

KASHTACHILIK SOHASIGA DOIR TERMINLARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

Bahodirova Gulruh Bahodirovna -

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi.....28

PIRLS 2021 XALQARO BAHOLASH DASTURINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA O'QISH SAVODXONLIGI Xolmurodova Shoxsanam Mamatkarim qizi- Guliston davlat universiteti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim) yo'nalishi 2-bosqich magistranti	30
LINGVOPOETIKA TUSHUNCHASI VA TILNING ASOSIY TASVIRIY VOSITALARI Rahmatov Shavkat Shuhratovich NDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasini o'qituvchisi	34
ANTROPONIMLARNING NAZARIY O'RGANILISHI Jumayeva Dilnoza Baxshulloyevna NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasini o'qituvchisi. Uktamova Farida Qaxramon qizi NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi.	36
BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARIDA TALAFFUZ KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH Karimova E'zoza Mels qizi Navoiy davlat pedagogika instituti talabasi Ilmiy rahbar: Ernazarova Manzura Saparboyevna Navoiy davlat pedagogika instituti kafedra mudiri, f.f.d(DSc) professor 37	
GLOBALLASHUV SHAROITIDA BOSHLANG'ICH TA'LIM FANLARINI O'QITISHNING DOLZARB MUAMMOLARI	
BOSHLANG'ICH SINFLARDA SINFDAN TASHQARI O'QISH USULLARI Safo Matchonov - Chirchiq davlat pedagogika universiteti professori, pedagogika fanlari doktori.	43
ВЛИЯНИЯ НА РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИИ ПАРНОЙ И ГРУППОВОЙ РАБОТЫ НА ЗАНЯТИЯХ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ Сайфуллаева Рано Рауфовна - Доктор филологических наук, профессор Маратова Фариза Азаматовна- Магистрант 2 курса Навоийского государственного педагогического института направления «Теория и методика обучения и воспитания»	45
BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUVCHILARNI BADIY ASARNI O'QISHGA TAYYORLASH X.G'ulomova – Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasini dotsenti.....	49
BOSHLANG'ICH SINFI “ATROFIMIZDAGI OLAM” DARSLARIDA TABIATDA BARQAROR RIVOJLANISH JARAYONLARINING SHAKLLANISHI Shamsidinova G.D. - Navoiy davlat pedagogika instituti Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti dekani, b.f.n., dots.	54
BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARINI GEOMETRIK MATERIALLAR BILAN TANISHTIRISH USULLARI M.M.Qosimova - BuxDU Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasini dotsenti Elova Marjona - Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 3- bosqich talabasi.....	56
BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARINING IJODIY FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH Asror Abdulloyevich Kasimov - Buxoro davlat universiteti Maktabgacha ta'lim kafedrasini o'qituvchisi.....	57

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA BADIY ASAR MATNI USTIDA ISHLASH USULLARI H.Bakiyeva - Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti.....	59
ADABIYOT O'QITISHDA TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING O'RNI VA AHAMIYATI Suyunov M - Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrasida dotsenti, p.f.n.....	62
TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI V.Yusupova - Xorazm viloyati PYMO-MM "Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim metodikalari" kafedrasida o'qituvchisi.	65
BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARIDA XALQ OG'ZAKI IJODI BILAN TANISHTIRISH JARAYONIDA O'QIB VA TINGLAB TUSHUNISH MALAKALARINI TAKOMILLASHTIRISH Qayimov Laziz Mirzo o'g'li - Buxoro davlat universiteti Pedagogik ta'lim fakulteti o'qituvchisi.....	66
KATTA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING IJODIY QOBILIYATLARINI ART-TERAPIYA ORQALI RIVOJLANTIRISH Jumayev Umedjon To'raqulovich - Buxoro davlat universiteti Maktabgacha ta'lim kafedrasida o'qituvchisi.....	69
КАЛОМ ИЛМИ ТАРИХИ ВА УНИНГ ЖАМИЯТ ИЖТИМОЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИГА ТАЪСИРИ М.Х.Норқобилов - Навоий давлат педагогика институти Тарих кафедраси доценти в.б., ф.ф.ф.д. (PhD).....	71
O'QUVCHILARNING NUTQINI O'QITISHDA TURLI TOPSHIRIQ VA MASHQLARNING AHAMIYATI Ozodova Madina Hamza qizi - Buxor davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi tayanch doktoranti.....	73
РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КАЛЛИГРАФИЧЕСКИХ МИНУТОК НА УРОКАХ ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ Мусаева Б.М. - Навоийский государственный педагогический институт Кафедра русского языка и литературы.....	75
"SINFDA O'QISH" MODULINI O'QITISHDA LOYIHALASH METODIDAN FOYDALANISH Tog'ayeva Umida Shavqi qizi- Buxoro davlat universiteti Tayanch doktoranti.....	78
BOSHLANG'ISH SINFI O'QUVCHILARIGA KO'PAYTIRISH AMALINI O'RGATISH METODIKASI Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi Alliyarova Shaxnoza Makset qizi-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi.....	79
ФОРМЫ ПРОВЕДЕНИЯ УРОКОВ МАТЕМАТИКИ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ Нажимова А.И. – ст. преп. кафедры начального образования НавГПИ	80
BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARINING MATEMATIKADAN VAQT O'LCHOV BIRLIKLARIGA OID KOMPONENTSIYALARINI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI, Boshlang'ich ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi Begmuratova Banu Xamid qizi-NavDPI, Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi.....	83

TEXNOLOGIYA DARSLARIDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH YO‘LLARI Yo‘ldoshov Xolmurzo Davronovich - NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi.....	85
BOSHLANG‘ICH SINIF ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA LINGVISTIK TUSHUNCHALARNI MODELASHTIRISH METODIKASI Rizayeva Maftuna Xolmurod qizi – Navoiy pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası o‘qituvchisi.....	86
ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLIGI ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINI O‘QITISH Alimova Mavluda Adiz qizi - Buxoro davlat pedagogika instituti, boshlang‘ich ta‘lim kafedrası tayanch doktoranti.....	89
BOSHLANG‘ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING FIKRLASH QOBILİYATLARINI FAOLLASHTIRISHDA DIDAKTIK O‘YIN VA ULARDAN FOYDALANISH Jo‘lanov Doniyor Qulmurodovich- Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi Ulug‘berdiyeva Gulchehra Aliqulovna- NDKTU akademik litseyi oliy toifali o‘qituvchi.	90
MATEMATIKA DARSLARIDA TIMSS TOPSHIRIQLARIDAN FOYDALANISH TAHLILI Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi Hojiyeva Gulyuz Jamshid qizi-NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 2-kurs talabasi.....	94
2-SINIF ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLIGIDAGI TOPSHIRIQLAR ORQALI BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIDA FIKRLASH QOBILİYATINI SHAKLLANTIRISH Alimova Mavluda Adiz qizi - Buxoro davlat pedagogika instituti, boshlang‘ich ta‘lim kafedrası tayanch doktoranti.....	96
BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINI KREATIV FIKRLASHGA O‘RGATISH MASALALARI Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi Muzaffarova Marjona Burxon qizi-NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 2-kurs talabasi.....	98
ФОРМЫ ПРОВЕДЕНИЯ УРОКОВ МАТЕМАТИКИ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ Рустамова С. - студентка 3 курса направления-Начальное образование НавГПИ Научный руководитель - ст.преп.Нажимова А.И.....	100
TOPISHMOQ VA MAQOLLAR YORDAMIDA BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINI IJODIY FIKRLASHGA YONALTIRISH Suyunova Diyora Husniddin qizi – Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 3- kurs talabasi. Ilmiy rahbar: prof. Ernazarova M.S	102
ABDULLA QODIRIY HAJVIY ASARLARI LEKSIKASIDA MA’NO KO‘CHISH HODISASI Pardayeva Madixabonu- Navoiy pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi.....	104
BASLAWISH KLASSTI OQIWSHILARINA BÓLIW ÁMELIN ÚYRETIW METODIKASI Qoshqarbayeva Janar Baxadir qizi-NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 2-kurs talabasi. Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi.....	105
МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК МЕТОД В ОБУЧЕНИИ РЕШЕНИЮ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ Хусанова С.-студентка 3 курса направления-Начальное образование НавГПИ Научный руководитель-ст.преп. Нажимова А.И.....	107

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARINI O'RGATISH YO'LLARI Ochilova Guljahon Hamroqulovna-NavDPI Boshlang'ich ta'lim 2-bosqich magistranti. Baxronova Sarvinoz Akbar qizi-NavDPI Boshlang'ich ta'lim 2-bosqich magistranti.....	109
BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH YO'LLARI Nuraddinova Surayyo Rustam qizi- NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi Ilmiy rahbar: p.f.f.d.(PhD) F.X.Holikulova.....	109
ЭЛЕМЕНТЫ ЗАНИМАТЕЛЬНОСТИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО Абдусалимова Н. - студентка 3 курса направления-Начальное образование НавГПИ Научный руководитель-ст.преп. Нажимова А.И.....	111
MATEMATIKA SABAQLARIDA WAQIT, ARALIQ, TEZLIKKE TIYISLI MASALELER SHESHIW METODIKASI Pirnazarova Qundiz Berdibay qizi-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi. Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich- NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi.....	114
BOSHLANG'ICH SINFLARDA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANIB O'QUVCHILARNING OG'ZAKI NUTQINI SHAKLLANTIRISH METODLARI Rasulova Munisa Dilshod qizi- NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi Ilmiy rahbar: p.f.f.d.(PhD) F.X.Holikulova.....	116
MUSTAQIL TA'LIM OLIISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHGA QARATILGAN METODIKA YONDASHUVLAR, USULLAR VA VOSITALAR Suyarov Xurshid- NavDPI Jismoniy madaniyat kafedrası katta o'qituvchisi.....	117
BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI Mirzaolimova Laylo Mirazimovna-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi. Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi.....	119
O'QITUVCHILIK KASB FAOLIYATIDA PEDAGOGIK MAHORATNING O'RNI VA AHAMIYATI Ochilova Farangiz Yashin qizi- NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi Ilmiy rahbar: p.f.f.d.(PhD) F.X.Holikulova	120
MATEMATIKA DARSLARIDA O'QUVCHILARINI MUSTAQIL FIKRLASHGA O'RGATISH MASALALARI Haziqova Sevil Husniddin qizi-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi. Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi.....	121
OLIY TA'LIMDA KREDIT-MODUL TIZIMI ASOSIDA ONA TILI O'QITISH METODIKASI FANI TA'LIMNI MUAMMOSINING FANDA YORITILISHI Usmonova Zulfizar Husniddin qizi NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi Ilmiy rahbar: p.f.f.d.(PhD) R.S.Isroilova.....	122

MATEMATIKA DARSLARIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH YO‘LLARI
Quvvatova Jasmina Musurmonovna-NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 2-kurs talabasi.
Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi.....125

BOSHLANG‘ICH SINFLARINING MATEMATIKA FANIDAN MUSTAQIL
ISHLARINI TASHKIL ETISH YO‘LLARI
Abdurahimova Hanifa Abdulloh qizi -NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 2-kurs talabasi.
Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi.....126

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA SO‘Z MA‘NOSI
Tursunova Sarvinov Telman qizi –
Navoiy davlat pedagogika instituti 2-kurs magistranti.....128

MATEMATIKA DARSIDA O‘QUVCHILARGA OG‘ZAKI HISOBLASHNI O‘RGATISH METODIKASI
Uktamova Farida Qaxramon qizi-NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 2-kurs talabasi.
Ilmiy rahbar: Alimov Alisher Yarashevich-NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası katta o‘qituvchisi.....129

CHIROYLI YOZISHGA O‘RGATISHNING AMALIY ASOSLARI

BOSHLANG‘ICH SINFLARINING MATEMATIKA FANIDAN MUSTAQIL
O‘RGATISH SAVODXONLIKNING POYDEVORI
Ernazarova Manzura Saparboyeva –
Navoiy pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası mudiri, f.f.d. (DSc), prof.
Norova Iroda Mirzag‘olib qizi – Navoiy pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası o‘qituvchisi...131

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA YOZISHNI O‘RGATISH METODIKASI
Mutallib Hazratqulov - SamDU dotsenti.
Muborak Qarshiboyeva - SamDU talabasi. 133

BOSHLANG‘ICH SINFLARIDA HARF SHAKLLARINI TO‘G‘RI
YOZISH KO‘NIKMAALARINI RIVOJLANTIRISH: MUAMMO VA YECHIMLAR
Norova Iroda Mirzag‘olib qizi - Navoiy davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi.....136

К ВОПРОСУ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
КАЛЛИГРАФИЧЕСКОМУ ПИСЬМУ
Туракулова С.Б, НавГПИ, студент.....138

CHIROYLI YOZISHGA O‘RGATISHNING AMALIY ASOSLARI
Kenjalieva Ayken –
Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi talabasi.....140

CHAPAQAY BOLALARNI MAKTABGA QANDAY TAYYORLASH KERAK?
Yusupova Sevinch Jamshid qizi-
NavDPI Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 1-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: p.f.f.d.(PhD) R.S.Isroilova.....142

BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA DAVLAT TILINI O‘QITISH MASALALARI

TA‘LIM QOZOQ TILLARDA OLIB BORILADIGAN BOSHLANG‘ICH SINFLARINING MATEMATIKA FANIDAN MUSTAQIL
BILAN RASMLI O‘QUV IZOHLI LUG‘AT USTIDA ISHLASH
Omonboyeva Nursaule Erkin qizi -
Navoiy davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası o‘qituvchisi.....145

TA'LIM QORAQALPOQ TILIDA OLIB BORILADIGAN MAKTABLARNING 5-SINFLARIDA O'ZBEK TILIDAN O'QUVCHILARNING O'QISH, UQISH VA MATN YARATISH MALAKALARI USTIDA ISHLASH

Mengliyeva Salima Tog'ayevna –

Navoiy pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi. 147

BOSHLANG'ICH TA'LIM FANLARINI INTEGRATSIYALAB O'QITISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARINI HAYOT BILAN BOG'LAB TASHKIL ETISH USULLARI

Mutallib Hazratqulov - SamDU dotsenti.

Muborak Qarshiboyeva, Fotima Gulxanova - SamDU talabalari. 149

“XALQARO ATROF-MUHIT MUHOFAZASI BO'YICHA -YUNEP DASTURI” NING STRATEGIK MAQSADLARI

Shamsidinova G.D – Navoiy davlat pedagogika instituti

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakultet dekani, b.f.n., dots. 151

BOSHLANG'ICH TA'LIMNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI:TA'LIM VA TARBIYA INTEGRATSIYASI

Jumayeva Mohigul Abduvohidovna –

NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi, p.f.f.d. (PhD).

Quvvatova Jasmina Musurmonovna-NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi 156

RAQAMLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISH SHAKL VA METODLARI

Isroilova Ruhshona Sunnatovna-

NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi p.f.f.d.(PhD) 157

TA'LIM MUASSASASINI BOSHQARISHDA TASHKILIY-PEDAGOGIK TAMOIYILLARNING UZLUKSIZLIGI

Xalmonov Umid Ochilovich -

T.N.Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti

Qoraqalpog'iston filiali mustaqil izlunuvchi. 159

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINING INTERNET TEXNOLOGIYALARI IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH HAQIDA

Ergasheva Fatima Toyirovna - NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası katta o'qituvchi.

Umarova Aziza Burxonovna - NavDPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabasi. 162

O'QUVCHILARNI MUSTAQIL FIKRLASH MALAKASINI SHAKLLANTIRISHDA JADID TA'LIM FALSAFASINING O'RNI

Jurayeva G.T. - NavDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi 163

SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TEXNOLOGIYALAR AQLIY QOBILIYAT OMILI SIFATIDA

A.Sayitov - NDPI "Umumiy pedagogika va psixologiya" kafedrası katta o'qituvchisi 166

KONNOTATIV SEMANTIKANING PRAGMATIK AHAMIYATINI SHAKLLANTIRISH

NavDPI 3-kurs talabasi N.D.Nematova

Ilmiy rahbar: N.A.Nematova.

Konimex tuman 9- umumta'lim maktab o'qituvchisi Murodullayeva M.....167

ЎРТА ОСИЁДАН САФАРБАР ҚИЛИНГАН “МЕХНАТ АРМИЯЧИЛАРИ”НИНГ УРАЛДАГИ МАИШИЙ ҲОЛАТИ, ТУРАР-ЖОЙ ВА ШАХСИЙ МУНОСАБАТ МУАММОЛАРИ Қурбонов Хуршид - НавДПИ доценти, тарих фанлари номзоди.....	168
ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ Филиппов Ольгерд Александрович - Ректор Навоийского филиала Profi University.....	175
ЎЗБЕКИСТОН ВА ГЕРМАНИЯ: ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАРНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ Ойбек Абдимўминов- тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент Дилора Давронова-Навоий Давлат педагогика институти стажёр-тадқиқотчиси.....	177
НУРОТА ФОЛЬКЛОРИНИНГ ТАРИХИ ВА МАНБАЛАРИ (Фольклоршунос Раҳим Қодир манбалари асосида) Ражабов Фаҳриддин Тошпўлотович- Ўқитувчи, Навоий инновациалар институти.....	182
STEAM YONDASHUVI INNOVATSION TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANGAN YANGI TA'LIM TIZIMI SIFATIDA Suvonova Lobarxon Islom qizi-Navoiy davlat pedagogika instituti 13.00.01-Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta'limotlar tarixi ixtisosligi doktoranti.....	184
ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA PEDAGOG MAHORATI Jo'rayevna Muqaddas Said qizi – Navoiy pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrasida o'qituvchisi.	185
MANTIQUIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHGA DOIR DASTLABKI PEDAGOGIK QARASHLAR J.S.Rasulov- NavDPI Umumiy pedagogika va psixologiya kafedrasida o'qituvchisi.....	187
ФАОЛ ВА УЮШМАГАН ЁШЛАР – СИЁСИЙ МАДАНИЯТ ТАЛҚИНИДА Абдулрашид Абдилборий ўғли Анваров- Ўзбекистон Миллий университети тадқиқотчиси.....	189
“УМИД БИРОДАРЛИГИ ҚАНДАЙ ТАШКИЛОТ ЭДИ ?” З.Т.Тоғайев-НавДПИ Тарих кафедраси тадқиқотчиси.....	191
BERUNIY VA IBN SINONING PEDAGOGIK G'OYALARINI O'RGANISH JARAYONIDA TALABALARNI KASBGA TAYYORLASH MASALALARI X.B. Alikulova – NavDPI “Umumiy pedagogika va psixologiya” kafedrasida o'qituvchisi.....	193
GLOBALLASHUV JARAYONIDA YOSHLARNING TA'LIM-TARBIYAVIY, AXLOQIY MADANIYATINI YUKSALTIRISH MASALALARI D.Usmonova - NavDPI “Umumiy pedagogika va psixologiya” kafedrasida o'qituvchisi.....	194
BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARIDA KOLLABORATIV (HAMKORLIK) O'QITISH TEXNOLOGIYASINING AHAMIYATI Gulshoda Begmatova – Navoiy Profy Universiteti o'qituvchisi, Navoiy shahri.....	196
UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTEBLARIDA SPORT MASHG'ULOTLARIGA QO'YILADIGAN PEDAGOGIK TALABLAR A.K Chuliyev- Navoiy davlat pedagogika instituti Sport turlarini o'qitish metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi.....	198

НАВОИЙ ВИЛОЯТИДА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ СОҲАСИГА ОИД ТУБ ИСЛОҲОТЛАРНИНГ АМАЛГА ОШИРИЛИШИ (Туманлар мисолида) Хамраева Саодат Исломовна- НавДПИ тадқиқотчиси.....	199
МАКТАБГАЧА ТА’ЛИМ ТИЗИМИНИ MODERNIZATSIYA QILISHNING NAVOIY VILOYATIDAGI NATIJALARI VA ISTIQBOLLARI F.I.Shirnova - NavDPI Tarix kafedrası katta o‘qituvchisi.....	202
СВОЕОБРАЗИЕ ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА НА ПРИМЕРЕ РУССКОЙ НАРОДНОЙ СКАЗКИ Азмиева Э.Э. доцент кафедры зарубежной Филологии Ташкентского негосударственного Высшего Университета Alfraganus.....	204
О‘ЗБЕКИСТОННИНГ ХАЛҚАРО ТУРИЗМ ТАРАҚҚИЙОТДАГИ О‘РНИ Ozod Islomov, NDPI 2-kurs magistranti Ilmiy rahbar: Tarix kafedrası mudiri dots.A.Aminova.....	206
ТА’ЛИМ ЖАРAYONIDA LOYIHALASHNING NAZARIY ASOSLARI Navruzov Ikrom Nurullayevich- NavDPI Tarix kafedrası mustaqil tadqiqotchisi.....	207
BAHOUDIN NAQSHBAND QARASHLARIDAGI MEHNATSEVARLIK G‘OYALARINING IJTIMOIY HAYOTDAGI AHAMIYATI M.Norqobilov – Profi University NOTM Navoiy filiali dotsenti v.b.....	209
VIRTUAL LABORATORIYA BO‘LAJAK MUHANDISLARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH VOSITASI SIFATIDA Jumaqulov Kamron Shuxrat o‘g‘li – Navoiy Davlat pedagogika instituti Matematika va informatika ta’lim yo‘nilishi 3-kurs talabasi.....	210
ЎЗБЕКИСТОНДА КУТУБХОНАЛАР ФАОЛИЯТИ ТАРИХИ (1945-1955 йиллар мисолида) Джунаев Фарход Абдухамидович- Навоий давлат педагогика институти таянч докторанти.....	212
FIZIKA TA’LIMIDA VIRTUAL LABORATORIYALARNI QO‘LLASH VA UNING AFZALLIKLARI O‘ktamova Ruxsora Kamtar qizi- Navoiy Davlat pedagogika institute Matematika va informatika ta’lim yo‘nilishi 3-kurs talabasi.....	215
TEATR PEDAGOGIKASI TALABALAR KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA Nurova Rohila Ismoilovna-Profi University Navoiy filiali o‘qituvchisi.....	216
МАКТАБДА ПЕДАГОГ ОЎҚИГАН О‘ҚУВЧИЛАР ВА УЛАРДА PAYDO BO‘LADIGAN O‘ZGARISHLAR Azimjonova Rushana Rashid qizi-Navoiy Profy Universiteti sirtqi ta’lim dekani.....	219
YOSH SAMBOCHILARNI TAYYORLASHDA HARAKATNI MUVOFIQLASHTIRISH KOMPONENTINING AHAMIYATI Jumayev Sohijjon Botirboyevich - Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti.....	221

PEDAGOGIK XARAKTERNING SPORT MURABBIYI FAOLIYATIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI Mamanazarov Azamat Xasanovich-NavDPI “Jismoniy madaniyat” kafedrası o‘qituvchisi.....	222
ALISHER NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” DOSTONIDAGI HUDHUD OBRAZINING FALSAFIY TAHLILI Ochilova Maftuna Shuxratovna - Navoiy davlat pedagogika instituti doktoranti.....	223
O‘RTA OSIYO HUDUDIDAGI ENG QADIMGI DAVLATLAR QADIMGI BAQTRIYA VA KATTA XORAZM TARIXINING NAZARIY ASOSLARI F.Srochev – NavDPI Tarix kafedrası magistranti.....	225
KURASH SPORT TURI BILAN SHUG‘ULLANUVCHI 12 YOSHLI BOLALARNING JISMONIY RIVOJLANISH KO‘RSATKICHLARI Jumayev Soxib Botirovich- Navoiy davlat pedagogika instituti doktoranti.....	227
ENHANCING LANGUAGE LEARNING THROUGH SUBJECT MATTER AUTHENTIC READING MATERIALS: BENEFITS, CHALLENGES, AND CLASSROOM APPLICATIONS Saidova Surayyo Yarqulovna- Navoiy davlat pedagogika instituti Fakultetlararo chet tillar kafedrası katta o‘qituvchisi.....	228
SOG‘LOM TURMUSH TARSİ - JAMIYAT RIVOJINING MUHİM OMILI Alimova Dilnoza Isomiddin qizi- Navoiy Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi maxsus fan o‘qituvchisi.....	232
SOG‘LOM TURMUSH TARZIGA RIOYA QILISHNING IJTIMOİY- MANAVIY TAHLILI Xalilova Go‘zal Qobilboy qizi- Navoiy Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi maxsus fan o‘qituvchisi.....	233
BIOLOGIYA VA KIMYO FANLARNI O‘QITISHDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI Homidova Zilola Yunusovna- PROFI UNIVERSITY Navoiy filiali Ta‘lim turlari va tillar fakulteti dekani.....	235
QONUN CHIQARUVCHI HOKIMIYAT SHAKLLANISHINING HUQUQIY ASOSLARI Salimov Sayyodjon Said o‘g‘li – Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti.....	236
THE ROLE OF ALLEGORY IN ENHANCING LANGUAGE COMPREHENSION: A PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE Kobilova Makhfuza Sherali kizi-Teacher at Profi University.....	237
DISKURS TAHLILNING PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI Nurimova Diyora - Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti.....	241
TALABALARDA EMPATİK MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRUVCHI PSIXOLOGİK OMILLAR Otaqulova Dilorom Azimjonovna- Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi.....	242

JINOIY XULQ-ATVOR MASALASINI TADQIQ ETISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI D.Z.Rahmonova - Nizomiy nomidagi TDPU mustaqil tadqiqotchisi.....	245
EGALIK QO'SHIMCHASINING CHIQISH KELISHIGIDAGI ASOS BILAN BOG'LANISHDAGI SEMANTIK MUNOSABATI Ma'rufjon Azimqulov, Guliston davlat universiteti filologiya fakulteti magistranti Ilmiy rahbar: f.f.d., professor Fazliddin Sharipov.....	247
YANGI O'ZBEKISTONDA TA'LIM SIFATINI OSHIRISH ISTIQBOLLARI: OLIB BORILGAN ISLOHOTLAR VA YANGILIKLAR Raxmonova Dilfuza Maxmudovna - Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi.....	250
BOLALAR NUTQIDA METAFORALAR USLUBIY VOSITA SIFATIDA Nasiba Jumayevna Yarashova, Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, f.f.f.d. (PhD).....	254
TOPONIM YARATISH JARAYONIDA XALQ GEOGRAFIK ATAMALARIDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATI Berdimuratova Lazzat Duysenovna - Navoiy davlat pedagogika instituti, Navoiy.....	255
TABIIY VA TEXNOGEN VAZIYATLARDA XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING USLUB VA VOSITALARI Quvondiqov Bahodir Pardayevich- Navoiy viloyati Favqulodda vaziyatlar boshqarmasi.....	257
O'ZBEKISTONDA MUSTAQILLIK YILLARIDA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI D.Ashurov - NDPI mustaqil tadqiqotchisi.....	259
GLOBAL EKOLOGIK MUAMMOLAR VA ULARNING BARQAROR TARAQQIYOTGA TA'SIRI Rajabov Omonboy G'afforovich- Navoiy viloyati Favqulodda vaziyatlar boshqarmasi.....	260
BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARI VOLEYBOL TO'GARAKLARINI TASHKIL ETISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI Suyarov Xurshid Baxriddinovich - Navoiy davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat katta o'qituvchisi.....	261
ТАЛАБАЛАР ХОТИРАСИНИНГ ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ ЎРГАНИШ ШАРОИТИДА ХОРИЖ ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ХОТИРА МУАММОСИНИ ЎРГАНИШДАГИ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ Икромов Ойбек Ибрагимович – НавДПИ Санъатшунослик факультети Педагогика ва психология кафедраси ўқитувчиси.....	265
АХМАД ДОНИШНИНГ XIX АСР ИККИНЧИ ЯРМИДА МИЛЛИЙ МУСИҚА МАДАНИЯТНИ ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ Бурунов Фазлиддин Тухтаевич - НавДПИ Муסיқа кафедраси катта ўқитувчиси.....	270
OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV TEXNOLOGIYASINING MUHIM JIHATLARI S.S.Rasulova - NavDPI "Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi" magistranti Ilmiy rahbar: O.Q.Musayev.....	271

ELEKTROTEXNIK BILIMLARNING FIZIKA FANINI O‘QITISHDAGI SAMARADORLIGI Muxammadiyeva Maxliyo Malikovna - Navoiy innovatsiyalar instituti “Aniq, texnika va tabiiy fanlar kafedrası” o‘qituvchisi.....	273
O‘ZBEK TILIDA SINONIMLARNING PRAGMATIK TURLARI VA FUNKSIONAL- USLUBIY VAZIFALARI Bazarbayeva Navbahor – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti 4-kurs talabasi.....	275
BOSHLANGICH SINF ONATILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O‘QUVCHILAR SAVODXONLIGI VA NUTQIY KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISH Ibragimova Maftuna Abdurayimovna-Navoiy davlat pedagogika instituti Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang‘ich ta’lim) yo‘nalishi 2-bosqich magistranti Subxonova Sanobar Abduhalim qizi –Navoiy davlat pedagogika instituti Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang‘ich ta’lim) yo‘nalishi 2-bosqich magistranti.....	277
TA’LIM JARAYONIDA SIFAT SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA AXBOROT TEKNOLOGIYALARINING IMKONIYATLARI Yoqubova Marjona Ilhom qizi- Navoiy davlat pedagogika institutni talabasi.....	279
MAKTABGACHA TA’LIM TIZIMI RIVOJLANISH BOSQICHIDA Tosheva Aziza Bobomurod qizi- Navoiy viloyati G‘ozg‘on shahar 1-son DMTT tarbiyachisi.....	281
BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING GRAMMATIK SAVODXONLIKLARINI OSHIRISHDA INNOVATSION VA AXBOROT TEKNOLOGIYALARINI TADBIQ QILISH USULLARI N.U.Shopulatova - Konimex tumani 2-umumiy o‘rta ta’lim maktabi O‘zbek tili fani o‘qituvchisi.....	282
SHOHLIK VA SHOIRLIKDA KECHGAN MAZMUNLI UMR Qahhorova Dilafro‘z Abdug‘aforovna- O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti “Jahon adabiyoti” kafedrası o‘qituvchisi.....	284
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ: ТЕХНОЛОГИЯ ИННОВАЦИЙ И ТРУДНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИЙ Д.Т.Камалова - Преподаватель кафедры русского языка и литературы, НавГПИ.....	285
ILK O‘RTA ASRLAR SUG‘DDA ICHKI SAVDO RIVOJIDA BOZORLARNING O‘RNI Xoliqulov Azizbek Yorqulovich SH. Rashidov nomidagi SamDU Tarix fakulteti asessenti.....	287
AMIR TEMUR DIPLOMATIYASI TARIXIY AHAMIYATI Hamroyeva Feruza Islomovna- Navoiy viloyati Qiziltepa tumani 2-sonli kasb-hunar maktabi tarix fani o‘qituvchisi.....	290
PARLAMENT SAYLOVINING RIVOJLANISH TARIXI Salimov Sayyodjon Said o‘g‘li- NavDu tayanch doktoranti.....	292
INSONDA IJTIMOIIY FOBIYA PAYDO BO‘LISHINING AYRIM JIHA TLARI XUSUSIDA Odilova Yoqutxon Islomovna- NavDPI Umumiy pedagogika va psixologiya kafedrası o‘qituvchisi.....	293

BOZOR IQTISODIYOTI VA INVESTITSIYA BOZORINING RIVOJLANISHI Tursunov Xasan Xolmuminovich- Navoiy davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi.....	295
AL-XORAZMIYNING MATEMATIKA FANIGA OID ILMIY QARASHLARI Xudoyorov Shuhrat Jumaqulovich- Navoiy innovatsiyalar universiteti, Iqtisodiyot va texnologiyalari kafedrası o'qituvchisi Jumaqulov Kamron Shuhrat o'g'li- NavDPI Matematika va informatika yo'nalishi 4-kurs talabasi.....	296
O'QUVCHILARNI JISMONAN VA RUHAN BARKAMOL QILIB TARBIYALASHDA XALQ O'YINLARINING AHAMIYATI Sheraliyev Oybek Aliyevich- Navoiy kon metallurgiya kombinati sportchi-yo'riqchisi, O'zbekiston.....	297
МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ Махмудова Малохат Ахматовна-НавДПИ, "Информатика" кафедраси, (PhD). Абдураимов Ойбек Улуғбек ўғли- НавДПИ, "Математика-информатика" таълим йўналиши 3 курс талабаси.....	299
SINTAKSEM TADQIQNING POLISEMIYA HODISASIDA QO'LLANILISHI Nilufar Kholmakhmadova- Phd student of Navoiy State University.....	301
MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA ART TERAPIYA LOYIHASI BILAN ISHLASH Bahodirova Nafosat Doniyor qizi- Navoiy viloyati G'ozg'on shahar 1-son DMTT tarbiyachisi.....	302
ONA TILI SAVODXONLIK DARSLARIDA INTEGRATSIYA USULLARIDAN FOYDALANIB HALIMA XUDOYBERDIYEVA IJODINI O'RGANISH Eshniyozova Gulhayo Hamroqul qizi - Navoiy davlat pedagogika instituti doktoranti	304
BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING GRAMMATIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA MUSTAQIL IZLANUVCHANLIK FAOLIYATI Shopulatova Nasiba Umirovna - Navoiy innovatsiyalar universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrası o'qituvchisi.....	306
СЛОВСОЧЕТАНИЕ И ПРОСТОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ КАК СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ УСЛОВНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ Хайитмуродова Мафтуна Фазлиддиновна- Преподаватель кафедры Русского языка и литературы НГПИ.....	307
AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHNING DOLZARB MASALALARI Qilichev Nodirjon Abrarovich- O'zbekiston Milliy Universiteti mustaqil tadqiqotchisi.....	309
BOBUR BUYUK TARJIMON SIFATIDA Narzulloyeva Marjona Abdullo qizi, Navoiy innovatsiyalar universiteti Filologiya va tillarni o'qitish: ingliz tili ta'lim yo'nalishi talabasi Ilmiy rahbar: f.f.d. (DSc) N.J.Yarashova.....	311
LIDERLIK VA EMOSIONAL INTELLEKT: SAMARALI BOSHQARUVNING ASOSIY OMILLARI Gadoeva Dildora Baxtiyrovna-Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi.....	313

QIYOSIY TILSHUNOSLIKNING YANGI YO‘NALISHLARIDA TA’LIM-TARBIYANING RUHIY JIHATLARI Aliyeva Mashhura Tog‘aymurodovna – Karmana tumani 4-umumiy o‘rta ta’lim maktab ingliz tili fani o‘qituvchisi.....	314
МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТАМ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ Туракулова С.Б- НавГПИ, студент	316
BOLALARNING SEVIMLI SHOIRI Nozima Ochilova - Buxoro davlat universiteti Adabiyotshunoslik (o‘zbek) mutaxassisligi 1-bosqich magistranti.....	317

BOSHLANG'ICH TA'LIMNING DOLZARB MASALALARI:
MUAMMO VA YECHIMLAR
mavzusidagi
Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari
T O' P L A M I

© Navoiy davlat pedagogika instituti, Navoiy-07.06.2023

Navoiy davlat pedagogika instituti Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti
Kengashining 2023-yil 29-maydagi 10-sonli qaroriga asosan nashrga tavsiya etildi.

Bosishga ruxsat berildi: 07.06.2023-y. Qog'oz bichimi 80x64 1/8

Hajmi 18 bosma taboq. Adadi 100 nusxa.
Bosmaxona manzili: Navoiy shahri, Ibn Sino ko'chasi 45-uy,
NavDPI kichik bosmaxonasi
